İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi

MUSTAFA DEMİRCİ



KİTABEVİ

İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi

MUSTAFA DEMİRCİ

KİTABEVİ

KİTABEVİ 193

Kapak: Minyatür

İçdüzen: Hülya Aşkın

Baskı-Cilt: Çalış Ofset

İstanbul, Mart 2003

ISBN 975-7321-92-3

© KİTABEVİ Çatalçeşme Sok., No: 54/A Cağaloğlu/İstanbul
Tel.: 0 (212) 512 43 28 511 21 43 • Faks: 513 77 26

İslamın İlk Üç Asrında
Toprak Sistemi

Mustafa Demirci

KİTABEVİ

Dr. MUSTAFA DEMİRCİ

Konya'nın Çumra kazasına bağlı Tahtalı Köyünde doğdu(1967). İlkokulu köyünde, orta ve liseyi Karaman'da bitirdikten sonra 1986 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girdi ve 1991 yılında mezun oldu. Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatlarında yüksek lisans programına kayıt oldu ve 1995'te "*Beytül-Hikme* (İnsan yay. 1996)" adlı teziyle yüksek lisansı bitirdi. Bu arada İsparta-Yalvaç ve Konya-Karapınar'da 2 yıl öğretmenlik yaptıktan sonra Yüzüncü Yıl Üniversitesine Araştırma görevlisi olarak girdi(1994). 1995 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları dalında doktoraya başlaması üzerine, YÖK tarafından Marmara Üniversitesine Doktora süresince görevlendirildi. 1997-1998 yılında Milli Eğitim Bakanlığının kültürel değişim çerçevesinde Ürdün Üniversitesinde bir yıl Araştımalar yaptı. Mart-2001 tarihinde "*Abbâsilerde Toprak Sistemi*" adlı teziyle doktorasını tamamlanması üzerine Yüzüncü Yıl Üniversitesine geri döndü. Evli ve üç çocuk babası olan yazar halen aynı Üniversite'de Dr. Araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Arapça, Fransızca ve İngilizce bilen yazar, Tarih Söylemleri ve İslam Tarihindeki büyük sosyal hareketler üzerinde çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

KISALTMALAR 13

GİRİŞ . 15

A) KONUNUN SEÇİMİ, ÖNEMİ VE SINIRLARI 15

B) ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI 25

BİRİNCİ KISIM

TOPRAK ÜZERİNDEKİ MÜLKİYET ŞEKİLLERİ

I. BÖLÜM:

FEY ARÂZÎLERİ: 49

FEY NAZARİYESİNİN DOĞUŞU VE TÂRİHÎ GELİŞİMİ 49

A) SAVAŞLA ELE GEÇEN TOPRAKLAR (*Harâcî Arâzîler*) 67

B) DEVLETİN ELİNDEKİ SAHİPSİZ TOPRAKLAR (*Savâfî Arâzîler*) 85

C) İŞLENMEMİŞ ÖLÜ TOPRAKLAR(*Mevât Arâzîler*) 119

II. BÖLÜM:

ÖZEL MÜLK TOPRAKLAR 127

A) MÜSLÜMANLARIN ELİNDEKİ ÖŞÜR ARÂZÎLERİ 128

B) SAVAŞSIZ ELE GEÇEN TOPRAKLAR (*Harâcî Mülk veya Sulh Arâzîleri*) 144

C) DEVLET VE HANEDAN ÇİFTLİKLERİ
(Katî'a ve Day'a) 159

III. BÖLÜM:
ÂMME ARÂZÎLERİ 173
A) KORULUK VE MERALAR(*Himâ)* 174
B) UMÛMA AİT SOSYAL ALANLAR(*İrfâk Arâzîleri)* 187
C) VAKIF ARÂZÎLERİ 199

İKİNCİ KISIM

ARÂZİ ÜZERİNDE DEVLETİN VE BİREYLERİN TASARRUFLARI (İKTÂ'-İHYÂ-ÎCÂR)

I. BÖLÜM:
DEVLETİN ELİNDEKİ ARÂZİLERİN İKTÂ' SİSTEMİ 223
A) İKTÂ'NIN TÂRİFİ VE İSLAM'IN İLK DEVİRLERİNDE GELİŞİMİ 223
B) İKTÂ' SİYÂSETİNİN HEDEFLERİ 231
1) Bir İskân ve Tehcir Metodu Olarak İktâ'lar 231
a) Bir Tehcîr Metodu Olarak İktâ'lar 232
b) İskân ve Şehir İktâ'ları 243
2) Salt Siyasî Amaçlı İktâ'lar 247
3) Özel(Medenî) İktâlar 250
C) ŞEKİLLERİNE GÖRE İKTÂ'LAR 253
1) Mülk Olarak Verilen İktâ'lar (*İktâ'-ı Temlik*) 253
2) Gelir veya İşletme İktâ'ları (*İktâ'-ı İstiğlâl*) 258

II. BÖLÜM:
ÖLÜ ARÂZİLERİN DİRİLTİLMESİ VE SULAMA SİSTEMİ (ihyâ-ı Mevat) 269
A) İHYÂNIN HUKÛKÎ ŞARTLARI 271
B) İHYÂNIN MADDÎ ŞARTLARI 274

1) İlk Devir İslam Tarihinde Zirâî Gerilemenin Nedenleri ve Harap Topraklar 274
2) Toprak Islahı İçin Kaçınılmaz İki Sorun: Emek ve Sermâye 279
C) BİR İHYÂ FAÂLİYETİ OLARAK SULAMA SİSTEMLERİ 282
1) Nehir Açma Çalışmaları 282
2) Kurak Bölgelerde İhyâ Faâliyeti Olarak Kuyular ve Su Yatakları 291

III. BÖLÜM:
TOPRAK SÂHİBLİĞİ VE ZİRÂÎ İŞÇİLİĞİN ORGANİZASYONU 295
A) TOPRAK SÂHİBLİĞİ VE SOSYAL TABAKALAR 295
B) ZİRÂÎ İŞÇİLİĞİN ORGANİZASYONU ve MUÂMELE ŞEKİLLERİ 312

ÜÇÜNCÜ KISIM
DEVLETİN TOPRAĞI VERGİLENDİRME VE TOPLAMA SİYASETİ

I. BÖLÜM:
ZİRÂ'Î ARÂZİLERİN VERGİLENDİRİLMESİ . 329
A) ARÂZİNİN ALANINA GÖRE VERGİ TAKDÎRİ : *(Mesâha Sistemi)* 333
1) Toprak Reformları: Arâzî Ölçümü ve Nüfus Sayımı Çalışmaları(*ta'dîl*) 333
2) Vergi Miktarlarının Belirlenmesinde Gözetilen Kıstaslar 349
B) ÜRÜNE GÖRE VERGİ TAKDİRİ *(Mukâseme Sistemi)* 355
1) Mukâseme Sisteminin Özellikleri 356
2) Mahsulün Paylaşımı: Harmandaki Muâmeleler 369

II. BÖLÜM:

VERGİNİN TOPLANMASI VE ORGANİZASYONU 375
A) VERGİ TOPLAMA TAKVİMİ (*İftitâhu'l-Harâc*) 375
B) VERGİ TOPLAMA USULLERİ 381
1) Devletin Görevlileri Vâsıtasıyla Vergi Toplaması 382
a) Âmillerin Atanması ve Murâkabesi 382
b) Vergi Toplayıcıların Mahsûlü Taksimi 393
c) Aynî Vergilerin Nakde Tahvîlinde Karşılaşılan Problemler 398
2) Aracılar Vâsıtasıyla (*İltizam*) Vergi Toplama Usulleri 408
a) Garantörlük Usulü ile Vergi Toplama (*Kabâle ve Damânlık*) 408
b) Mukâta'a Usûlu 423
SONUÇ 433
BİBLİYOGRAFYA 437
İNDEKS 467

ÖNSÖZ

İnsanlığın hayatında toprak meselesi her zaman önemli bir yer işgal etmiştir. Özellikle iktisâdiyatın toprağa bağlı, hatta mahkum olduğu târihî devirlerde toprak meselesinin önemi daha büyük olmuştur. Bu itibarla tarihî devirlerin siyâsî, sosyal, iktisâdî, hatta kültürel hayatını anlamak ve tefsir etmek için önce bu devirlerde hâkim olan toprak sitemini ve onun etrafında gelişen münâsebetleri bilmek gerekir. Bu günün insanları için ekonomi ne ise tarihte toprak meselesi aynı şeydir. Yine bu günün insanları için makine ne ise tarihte de toprağı işleyen, vergi veren ve yiyecek istihsal eden köylü aynı şeydir. Bu itibarla toprak meselesi, özellikle tarihi devirlerde insan hayatında cereyan eden olayları, müesseseleri ve toplumu etkileyen temel bir unsurdur.

Elbette bu durum İslam toplumları için de geçerlidir. Fetihlerden sonra ele geçen toprakların tabi tutulduğu muâmele, gelirlerin paylaşımı, eski feodal ilişkilerin İslami dönemde aldığı şekiller; Nil, Fırat ve Dicle'nin suladığı antik dünyanın en verimli topraklarından elde edilen zenginliğin, ilk dönem İslam tarihinde ne tür etkiler bıraktığı konusu henüz yeterince ele alınmamıştır. Bu da doğal olarak bu devirlerde vuku bulmuş, iktisadî meselelerden mütevellit pek çok olayın hakiki veçhesiyle anlaşılmasını engellemiştir. Aynı şekilde fetihlerin yavaşlamasının hemen ardından görülen şehirleşme, İslamlaşma ve ticârileşme olgusunun arkasında yatan sosyal ve iktisâdi sâikleri anlamak için, öncelikle toprak üzerindeki mülkiyet ve tasarruf sisteminin bilinmesi gerekir. Çünkü bu gelişmeler doğrudan mülkiyet sistemi ile alakalıdır. Ay-

rıca bu devir İslâm medeniyetinin teşekkül ve yükselme devridir. Dolayısıyla İslam medeniyetinin yapısal boyutunu anlamak ve ona vücut veren dinamikleri keşfetmek için de ekonomiyi, siyaseti, toplumsal yapıyı, kısacası bütün bir medeniyetin hareket kabiliyeti üzerinde müessir olan toprak sisteminin bilinmesi şarttır.

İlk devir İslam toprak sistemine ait arşiv vesikaları günümüze gelmediğinden, araştırmamız yazılı târih kaynaklarına dayanmak zorunda kalmıştır. Abbâsilerin toprak sistemini anlamamıza yardım edecek eserlerin bir çoğu günümüze ulaşmaması nedeniyle târih, coğrafya, fıkıh, edebiyat ve siyâset gibi geniş bir literatürü taramak gerekmiştir. Çalışmamız bu tür eserlere dayandığından, bu döneme ait yazılı kaynaklara yansıyan konuyla ilgili kavramlar esas alınarak hazırlanmıştır. Kavramların zaman içinde geçirdikleri değişimler takip edilerek, bir anlamda "kavramların arkeolojisi" yapılmak suretiyle; tarihsel olgular ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Önce ilgili kavramların Arap dilinde özellikle de bu dönemde ne anlama geldiğini; daha sonra fukahanın târiflerini ve hangi çerçevede ele aldıklarını, hukûkî olarak muhtevasını ve konu etrafında fıkhî mezheplerin yürüttüğü tartışmaları; son olarak da tarih, coğrafya ve edebî eserlerde hangi manalarda kullanıldıklarına dair örnekler üzerinden konuyu ortaya koymaya çalıştık. Böylece hukûkî çerçeve ile târihî realite yan yana getirilerek toprak sisteminin tatbîkata yansıyan şekli ortaya konmuştur. Ayrıca, her ıstılah bir sıra dahilinde ele alınarak, geçirmiş olduğu değişimi ve bunun sebeplerini tespite gayret ettik. Bu bilgileri kullanırken resmi görüşü ve tatbikatı yansıtan eserlere öncelik verdik.

Konunun bölüm ve başlıklarının oluşmasında, araştırmanın değişik safhalarında ve bilgi toplama süresinin sonunda tabiî olarak öne çıkan *fey, harâc, savâfî, kati'a, day'a, öşür, sulh, mukâseme, mesâha, dihkân, cehbez, ihyâ, iktâ*... gibi ıstılahları, aralarındaki yakınlığına göre tasnif ettik. Sonuçta bu ıstılahların bir kısmı toprağın mülkiyetiyle, bir kısmı tasarruf haklarıyla, bir kısmı da vergi meselesi ve maliye ile ilgili olduğu otaya çıktı. Biz de bu sonuca göre çalışmamızı; toprağın mülkiyet şekilleri, mülkiyetler üzerinde tasarruf şekilleri ve vergilendirme organizasyonu olmak üzere üç ana kısım halinde tasnîf ettik. *Birinci* kısımda, devlet arâzîlerinden, mülk arâzîlere ve amme arâzîlerine kadar top-

rak üzerindeki bütün mülkiyet şekilleri incelenmiştir. *İkinci* kısımda devletin ve şahısların toprağı tasarruf şekilleri; iktâ' sistemi, ölü arâzîlerin ihyâsı, toprak sahipleri ve arâzî işletmeciliğinde geçerli olan usullere yer verilmiştir. *Üçüncü* kısımda ise vergilerin konulması, toplanması ile ilgili devletin mâlî teşkilâtı ve vergi toplama organizasyonun işleyişi anlatılmıştır.

Elinizdeki bu çalışma "**Abbasilerde Toprak Sistemi**" adı altında doktora tezi olarak hazırlandı. Ancak Abbasilerdeki sistem, Hz. Peygamberden itibaren devam eden İslâmî bir geleneğin içinde ve onun devamı niteliğinde geliştiğinden; Hulefâ-i Râşidîn ve Emevilerden kopararak ele almak imkansızdır. Bundan dolayı ilk devir İslam Tarihinin de incelenmesi zorunlu hale gelmiştir. Sonuçta İslam'ın başlangıcından hicrî üçüncü asrın sonuna kadarki dönemi kapsayan bir çalışma ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı da eseri yayınlarken "**İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**" adıyla yayınladık.

Bu çalışmamın ilmi kriterlere uygun olarak düzenlenmesinde büyük bir titizlik içinde tezi inceleyen değerli hocam Prof. Dr. Hulûsî YAVUZ'a minnet borçluyum. Yoğun idârî ve akademik çalışmalarına rağmen bana zaman ayıran Prof. Dr. Mustafa FAYDA'ya ve Prof. Dr. Ziyâ KAZICI'ya teşekkür ederim. Ürdün'de bulunduğum sırada beni fahri olarak doktora derslerine kabul eden ve yardımlarını esirgemeyen başta Prof. Dr. Abdulaziz ed-DÛRÎ olmak üzere, Ürdün Üniversitesi Tarih bölümünün diğer hocalarına müteşekkirim. Eğer onlar birikimlerini benimle paylaşmasalardı bu çalışmanın bir çok noktası yeterince aydınlatılamayacaktı. İngilizce araştırmaları tercüme etme zahmetinden kaçınmayan değerli dostum Hasan Tuncay BAŞOĞLU'na, tezimi okuyarak değerli eleştirileri ile katkıda bulunan Dr. Erol ÖZVAR'a, Yrd. Doç. Dr. Levent ÖZTÜRK'e ve Yrd. Doç. Dr. Cengiz KALLEK'e teşekkür ederim. Ayrıca Ürdün Üniversitesi kütüphanesi ve Diyanet İslâm Araştırmaları Merkezi kütüphanesi görevlilerine de gösterdikleri yardımlardan dolayı teşekkür ederim.

MUSTAFA DEMİRCİ
Çengelköy-2001

KISALTMALAR

a. g. e	Adı geçen eser.
a. g. m	Adı geçen makale.
a. mlf.	Aynı müellif.
a.y	Aynı yer.
A.ÜİF.	*Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi.*
DİA.	*Diyânet İslâm Ansiklopedisi.*
DT.	*Dirâsâtü't-Târihiyye.*
EI2	*Encyclopedia of Islâm, New Edition.*
Fr.	Fransızca.
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient.*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society.*
İA	*İslam Ansiklopedisi*
Krş.	Karşılaştır.
MA.	*Müerrihu'l-Arabî*
MHTBŞ	*Mutemiru'd-Devliyyi'l-Hâmisi li Târihi'l-Bilâdi'ş-Sâm fî Asri'l 'Abbâsî.*
MMİA	*Mecelletü Mecme'i'l-'İlmi'l-'Arabî.*
MMLA.	*Mecelletü Mecme'i'l-Luğa'l-'Arabî.*
MMİI.	*Mecelletü Mecme'i'l-İlmi'l-'Irakî*
MÜİF.	*Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi.*
Nşr.	Neşreden.
REI	*Revue des Etudes Islâmiques.*
SI	*Studia Islamica.*
SÜİF	*Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi.*
T.	Türkçesi.
thk.	Tahkîk eden.
trc.	Tercüme eden.
ty.	Târih yok.
vd.	Ve devamı-ve diğerleri.
yy.	Yüzyıl.

GİRİŞ

A) KONUNUN SEÇİMİ, ÖNEMİ VE SINIRLARI

Abbâsîler 750 yılından 1258 yılına kadar hüküm sürmüştür. Ancak, bu çalışma, Abbâsî tarihinin kurulduğu 132/750 yılından 289/902 yılına kadar geçen dönemde, hâkim oldukları ve doğrudan yönettikleri bölgelerde tatbîk edilen toprak sistemini araştırmayı hedeflemektedir. Abbasiler; Hz. Peygamberin amcası Abbas'ın torunları tarafından, Emeviler yıkılarak kurulmuş olup; ilim, sanat, kültür, siyaset ve müesseseleşme alanında mühim gelişmelere sahne olan ve İslam Medeniyetinin teşekkül devrine tekâbül eden, İslam Tarihindeki devlet ve hanedanların başında gelir.

İslâm şeriati, idârî işlerde, verginin toplanması ve dağıtımı konularında ve atamalar gibi şeriatte naslarla kesin kurala bağlanmamış alanlarda, devlet başkanına geniş ictihât/siyâset yapma hakkı tanımıştır. Aynı şekilde Toprak meselesinde de İslâmî hukûku devlet başkanına şerî kurallar dairesi içinde geniş yetkiler tanımıştır. Bundan dolayı "*cizye nassla, harâc içtihatladır*" denilmektedir.[1] Bu yüzden geniş bir alanda hüküm süren Abbâsîler, siyasi model olarak hükümrân oldukları yerlerde değişmez emirleri halka dayatmıyordu. Bilakis şeriât esaslarını, halîfelerin emirnâmeleri ve her eyâletin kendine mahsûs örf ve eski âdetleriyle bütünleştirilerek uyguluyorlardı. İslâmî hukûk sisteminde

1 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammedî el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniye*, Beyrut 1985, s.142.

örfün hukûkî bir değer olarak ele alınması bu farklılaşmalar arasındaki uyumu daha da kolaylaştırıyordu. Ancak bu alandaki yaşanan problemler Abbâsilerin kurulduğu yıllarda yeni yöneticilerin önünde ciddi bir problem olarak duruyordu.

Nitekim İranlı kâtip Abdullah ibn Mukaffâ' (ö.141/758) ikinci Abbâsî Halifesi Mansûr'a (136/754-158/775) sunduğu *Risâletü's-Sahâbe'* adlı projesinde, bölgeler arası farklılıkları kaldırarak ve her yerde aynı kuralların geçerli olmasını, bunun için de her tarafa gönderilecek kuralların belirlenmesini teklif etmişti.[2] Halife hacc esnasında bu teklifi İmam Mâlik'e (ö.179/795) götürerek *Muvatta*'nın esas kabul edilmesini, her tarafa gönderilmesini ve bütün imparatorluk alanında bu kitaba uygun tatbikatta bulunulmasını teklif etmişti. İmâm Mâlik ise bu teklife karşı çıkarak şöyle demiştir: "*Böyle bir şeyi sakın yapmayın, çünkü insanlar daha önce duydukları hadislere göre amel ettiler ve buna alıştılar. Bunlar sünnetin farklılıklarıdır. İnsanların uyguladıkları ve alıştıkları yerleşik geleneklerini terk etmeleri zordur. Her bölgeyi bildikleri üzere bırak.*"[3] Durum böyle olunca geniş bir coğrafya içindeki farklılıklardan genel geçer esaslara bağlı bir toprak sisteminin nasıl yürüdüğü anlamlı hâle gelmektedir.

Abbâsî devlet teşkîlâtının dayandığı iki temel vardı:sosyal hayatı düzenleyen prensiplerin kaynağını oluşturan ve şeriatte ifâdesini bulan "İslâmî ilkeler" ve geniş bir alana yayılmış olan devletin sınırları içinde yaşayan ve bir birinden oldukça farklılıklar gösteren "halkların örfüydü". Bir de devlet başkanlarının çıkardığı düzenleyici emirnameler vardı ki İslâmî prensiplerle örfleri ve emirnameleri bütünleştirerek iç içe geçmiş olan bu yönetim sitemini yürütüyordu. Sistemin işletim çarkının merkezinde ise "ulema" veya "fukahâ" bulunuyordu. Geniş bir alana yayılmış vaziyetteki devletin bölgeleri arasındaki farklılıklar da yine bu yapı içinde uyumlu hale getiriliyordu. Fakat yine de Mısır ile Horasan arasında önemli sayılabilecek farklar olduğundan bütün impa-

2 Abdullah İbn Mukaffâ' (ö.142/758-9), "Risâletu's-Sahâbe", thk: Ahmed Zeki Saffet, *Cemheratur- Resâili'l-'Arab*, I-III, Mısır 1337/1919, 44-45.

3 Bkz. Ebû 'Amr Yûsuf ibn 'Abdi'l-berr el-Kurtubî (ö.463/1070), *el-İntikâ fî Fedâili's-Selâşeti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, thk: 'Abdu'l-fettâh Ebu'l-Gudde, Beyrut 1997, 80-81.

ratorluk alanında geçerli tek düze bir toprak sisteminden bahsedilemez. Bu sebeple çalışmamızda öncelikle Abbâsîlerin merkezî siyâsetini dikkate alarak bölgeler arasındaki farklılıkların genel yapı ile ilişkisinin tabiatını ele alacağız.

Toprak meselesi tarihte sosyal, iktîsâdî ve hukûkî şartların hem belirleyicisi hem de neticesi olarak bulunur. Bu bakımdan tarihin anlaşılmasında toprak meselesinin önemli bir rolü vardır. Hele üretim ve istihsal vâsıtalarının toprağa bağlı olduğu devirlerde toplumun refah seviyesi ve hareket kâbiliyeti, o dönemde tatbîk edilmekte olan mülkiyet, tasarruf ve mahsûlün paylaşım kurallarına tâbidir. Bundan dolayı "bir milletin sosyal hayatındaki hareketliliği anlamak için öncelikle onların coğrafyasına ve toprak sistemine bakmak gerekir."[4]

Ayrıca toprak meselesi tarihi devirlerin kendi şart ve temayülleri içinde şekillendiğinden her devlet kendini içinde bulduğu kuvvet ve temayüllere göre kendine mahsus bir toprak sistemini kurmaya ve sahip olduğu siyâsî iradeyle bu sistemi devam ettirmeye çalışır. Toprak meselelerinin tabiatı, devletlerin düzenleyici ve ayarlayıcı müdâhalelerinden azâde kaldıkça, mütemâdiyen bozulmaya ve soysuzlaşmaya yatkın olduğundan, sonuçta toprağın belli ellerde toplanmasına yol açarak sosyal ve idâri bünyeyi tahrip etmektedir. Bu da devletlerin meseleler karşısında âciz kalarak tarih sahnesinden çekilmesine yol açmaktadır.[5] Genellikle siyâsî sistem tarafından çıkarılan kanûn ve yönetmelikler ile belirlendiğinden, toprak sistemi ile ilgili konan kurallar doğrudan toprağı işleyen halkın sosyal yapısını da belirler.[6]

Devletlerin mülkiyet ve tasarruf haklarında belirlediği kurallar sadece toplumsal yapıyı belirtmekle kalmaz aynı zamanda siyasî sistemin yapısını da belirler.[7] Devletlerin toprak mülkiyeti ve tasarruf hakları üzerine koyduğu bu tür kayıtlar, insanın elindeki toprak üzerinde tasarruf haklarını kullanabilmesine ve sermâyeye hareket şansı verece-

4 Guizot, *Essais sur L'Histoire de France*, editör: VI., Paris 1884, s. 64.

5 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 125-126, 133..

6 Ahmed Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1998, IV. Baskı, s. 61-65.

7 Halil Cîn, *Mîri Arâzî ve Bu Arâzînin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Konya 1987, s. 2.

ğinden, toplumun medenîleşme kabiliyetini de belirleyecektir. Ozel mülkiyetin yaygın olduğu toplumlarda insan ve sermaye hareketi daha hızlı, şehirleşme ve medenileşme daha ileri düzeyde gerçekleşecektir. Bunun aksine mülkiyet üzerindeki tasarruflar kısıtlandığında ise insan ve sermâye unsuru hareketsiz kalacağından medenî hayat daha az gelişecektir. Bundan dolayı bir medeniyetin gelişim merhalelerini anlamak için sosyal ve siyâsî bünyenin teşkilinde etkili olan toprak ve mülkiyet sisteminin incelenmesi şarttır.[8]

İslâm târihinin ilk üç asrında sosyal ve iktisâdî canlılık dikkate alındığında, Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler, özellikle de İslâm târihinin "*klasik çağı*" veya "*altın çağı*" olarak değerlendirilen Abbâsîler devrinde uygulanan toprak sistemi büyük önem arz etmektedir. Bu dönem, yaygın bir şehirleşmenin, para ekonomisine dayalı canlı bir ticârî hayatın, yoğun bir nüfus hareketinin, özgür bir düşünce ortamında gelişen bilim ve felsefenin ve fethedilen dünyanın bu yapı içinde hızla İslâmlaşmasının yaşandığı bir dönemdir. Abbâsîler devri İslâm medeniyetinin gerçek manada müesseseleştiği ve İslâm medeniyetinin büyük dâhilerinin yetiştiği bir devirdir. Elbette yaşanan sosyal ve kültürel gelişmelerin, gündelik ve sosyo-ekonomik hayatın temelini oluşturan toprak sisteminden bağımsız olduğu söylenemez.

Emevîlerden Abbâsîlere geçiş sürecinde, diğer alanlardaki değişmeleri de etkileyen, anahtar mahiyetteki şu beş konuda köklü değişimlerin yaşandığı gözlemlenmektedir: *kabîlecilik, ganîmet, akîde*, şehirleşme ve *İslâmlaşma*.[9] İslâm başından beri kabîleciliğin karşısında yer aldığından, Hz. Muhammed (s. a. v) ile beraber İslâm'ın yayılmasına paralel olarak kabîlevî yapı da çatlamaya başlamıştır. Hicri birinci yüzyıl boyunca kabilelerin yeni fethedilen bölgelere iskânı ve yeni kurulan şe-

8 İslâm târihinde mülkiyete bağlı bir karşılaştırma yapmak için ilk dönemlerde geçerli olan "fey" arazileri ile geç dönemlerde Osmanlı ve Safevi devletlerindeki "Mîrî" arâzîlerin karşılaştırılması, İslâm Medeniyetinin geçirmiş olduğu merhaleleri anlamak bakımından önemli sonuçlar çıkarabilir. Konuyla ilgili olarak bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1984, s. 17-18, 113-117, 147-173, 405-413; J. L. Loussar, *l'histoire et la Thcoric de la Propriéte Foncieré dans la Droit Ottoman*, Paris 1912, s. 1; Ziyâ Karamürsel, *Osmanlı Mâlî Târihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s.198 vd.

9 M. Âbid Câbiri, *İslâm'da Siyasal Akıl*, trc: Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 648, 650, 680.

hirlere göçleri ile bir kısım kabîlelerin kısa zamanda yerleşik hayata geçmeleri, Emeviler devrinde siyâsî hizipler içinde bloklaşmaları kabîleleri zâten parçalamıştı. Abbâsîler ile beraber kabileciliğin tamamen ortadan kalktığı söylenemese de siyâsî, askerî ve ekonomik konularda dikkate alınan bir olgu olmaktan da çıkmıştır.[10]

Kabîlecilikteki bu değişmeler, önce ganîmet anlayışını değiştirerek kabîle topraklarının yok olmasına sebeb olmuştur. Bu değişim aynı zamanda siyâsî sistemin kabîleyi değil fertleri temel alan bir yönelişi beraberinde getirmiştir. Kabîlelerin yerini fertlerin alması, kabîleciliğe bağlı askerî sistemi kaldırmayı zorunlu hâle getirmiş, onun yerine devlete bağlı nizâmî ordu sistemi getirilmiştir. Kabîlevî ordunun ekonomik temelini oluşturan ganîmet anlayışı da terk edilerek, maaşlı askerî sisteme geçilmiştir.

Kabilecilik ve ganîmetteki bu gelişmeler, toprakta devlet mülkiyetinin yerine özel mülkiyete geçişi hızlandırmıştır.[11] Aynı şekilde maaşlı ordu, vergilendirmede nakdî sistemi ve para ekonomisini beraberinde getirmiştir. Abbâsîler devrinde bu gelişmelere bağlı olarak "*fey*" "*himâ*", "*iktâ*" ve "*savâfî*" toprakları ve tahsisleri önemli değişmeler geçirmeye başlamıştır. Ayrıca, eski sulh akitleri ve müslüman-gayr-i müslim ayrımı üzerine kurulu olan toprak mülkiyeti ve vergilendirme şekilleri de yaşanan İslamlaşma olgusu karşısında bu dönemde yeniden yorumlama zarûretini doğurmuştur.

Abbâsîler ile gözlenen bir başka gelişme, şehirlerin sayısında ve nüfûsundaki hızlı artıştır. Esasen başkent Bağdat'ın kuruluşu bir çok yönüyle bu dönemdeki değişmeleri sembolize eder.[12] Irak'ta Basra[13], Kû-

10 Bkz. Abdülâziz ed-Dûrî, *İslâm İktisat Târihine Giriş*, trc: Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s. 73-75, 85.

11 M. Âbid Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 681-682.

12 Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, trc: İsmet Özel, İstanbul 1983, s. 119 vd. Lombard, Kûfe ve Basra için, "bu şehirler kuruluşundan 30 yıl gibi kısa bir zaman sonra nüfusu Kûfe 100.000'e, Basra ise 200.000'e varacaktı. Aslında bu şehirler birer mantar görünümü taşıyordu. Basra en parlak çağını uzak deniz ticaretine açılan bir kapı olarak Abbâsîler devrinde yaşadı" demektedir. Bkz. a. g. e, 121.

13 Hz. Ömer zamanında 14/635 yılında Utbe b. Gazvan tarafından kurulmuştur.

fe[14], Fustat[15] gibi büyük şehirler kurulurken doğuda Nişâbur, Merv, Semerkant ve Buhara gibi kalabalık nüfusları barındıran bir dizi şehir kurulup gelişmektedir.[16] Bu şehirleşme cereyânı öyle bir hal almıştı ki; "*Şehirler, İslâm âleminin her yerinde bir bitki ve çiçek gibi birden bire ortaya çıkıyor, tomurcuklanıyor ve çatlayıp açılıyordu.*"[17]

Öte taraftan şehirleşme olgusu toprağını işlemekte olan köylülerin göç etmeleri ile meydana geldiğinden, arkasında terk edilmiş arâzîler bırakıyordu. Bu durum, bir taraftan terk edilmiş arâzîler ve bu arâzîlerin devlet hazinesine ödemekte oldukları vergileri olumsuz etkilerken diğer taraftan da gün geçtikçe artan şehir nüfusunun yiyecek ve erzak ihtiyacını karşılamak için şehirlerin yakın bölgelerindeki sulanabilir zirâî topraklarda büyük ölçekli çiftliklerin ticârîleşmesine yol açmıştır.[18] Buna bağlı olarak zirâî ortakçılık, özellikle sulak bölgelerde köle istihdamının yaygınlaşmasına sebeb olmuştu.[19] Şehirli nüfusun tüketimine yönelik üretim yapan bu tür çiftliklerde daha düzenli bir tarım yapılıyordu[20] Öte taraftan şehirlerde yükselen ve gün geçtikçe gelişen ticâret; zanâat hayatını geliştirirken zirâî hayatı olumsuz etki-

14 Hz. Ömer zamanında 17/637 yılında kurulmuştur.

15 Mısır fatihi Amr b. As tarafından 20/640 veya 21/641 yılında kurulmuştur.

16 Hilâl es-Sâbî ise Bağdat'taki hamam ve hane sayılarına göre bir hesaplama yapar, Bağdat'ta III/IX. asrın sonlarında ortalama 120.000 hamam olduğundan bahseder. Her hanede 8 kişi, her hamamda 6 kişinin çalıştığı ve her hamamın etrafında 400 hanenin olduğunu varsayarak astronomik rakamlara ulaşır. Şehirde sadece sarayla ilişki içinde 50.000 insan barındığı düşünülürse, Bağdat nüfusunun tahminlerimizin çok üstünde olduğunu anlaşılır. (Hilâl es-Sâbî, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*, thk: Mihâil 'Avvâd, Beyrut 1986. s. 18-21); A. Watson, zirâî hayatla ilgili eserinde İslam dünyasında II/VIII asırdan itibaren kurulan şehirlerin nüfusları hakkında bazı hesaplamalar yapmaktadır. Buna göre Bağdat'ın nüfusunu 1.000.000 ile 1.500.000 arasında tahmin ederek dünyanın en kalabalık şehri olarak gösterir.(A. Watson, *el-İbdâu'z-Zirâî (700-1160)*, trc: Ahmed Eşgar, Halep 1985, s. 296- 299). Ayrıca Samarrâ'nın nüfûsu ise 1.000.000'a yaklaşıyordu. Mısır'daki Fustat şehri ise kara veba olarak adlandırılan hastalıktan sonra bile 450.000 ile 600.000 nüfus barındırıyordu. Bu dönemde Basra 300.000 ile 600.000; Kûfe en az 400.000; Dımaşk en az 100.000; Merv 440.000 civarında; Nişabur en az 100.000, en fazla 500.000 nüfusu barındırıyordu. Bütün bu rakamlar genel olarak şehirleşmede bir artışın ve şehirli nüfusun yükselişini gösterir. A. Watson, *el-İbdâu'z-Zirâî (700-1160)*, s. 296- 299.

17 Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti*, trc: Ahmed Fidan–Hasan Menteş, I-II, İstanbul 1991, c. I, s. 154.

18 A. Watson, *a. g e*, s. 216-220, 262-267.

19 Bkz. A. Watson, *el-İbdâ'u'z-Zirâ'î* s. 294-296.

20 A. Dûrî, *a. g. e*, s. 7-8.

lemiştir.[21] İlk dönemlerde (132/750-247/861) toprak konusuna gerek devlet gerekse fertler daha çok ehemmiyet verirken ikinci devrede (247/861-334/945)ticârî mübâdele vâsıtalarının daha aktif olarak görülmesi zirâattan ticârete doğru bir eğilimi zorunlu kılmıştır.[22]

Çoğunluğu nehir havzalarında ve ticâret güzergâhlarında kurulan ve kalabalık kitleleri çeken şehirler, Abbâsîler devrinde görülmemiş bir iktisâdî canlılığa ve sosyal hareketliliğe sahne olmaktaydı. Bu canlılık içinde şehirli müslüman tüccarlar ile geniş toprak sahiplerinin öncülüğünde fethedilen ülkelerin insanları hızla İslâmlaşıyordu. Sonuçta toplumun genel manzarasını: şehirli, yönetici, tüccar ve seçkinlerden oluşan hâkim unsur olarak müslümanlar; geri kalan çoğunluğu çiftçi, köylü ve zımmî statüsündeki diğer din mensuplarından müteşekkil gayr-i müslim unsurlar oluşturuyordu. Şehirlerde önemli sayılabilecek oranda gayr-i müslim yaşamasına rağmen çiftçilerin çoğunluğu gayr-i müslimlerden oluşuyordu.[23]

Fetihlerden hemen sonra belirlenen, müslüman ve zımmî ayrımı üzerine kurulu olan toprak ve vergi sistemi, tabiatıyla gayr-i müslimlere daha ağır vergi ve toprakları üzerinde sınırlandırıcı kayıtlar getirmekteydi. Toprak sahiplerinin dînî durumunu da dikkate alan bu sistem bir taraftan İslâmlaşmayı teşvik ederken bir taraftan da müslüman olanların arazî ve vergilerinde müslümanların sahip olduğu hakların geçerli olmasını gerektiren prensipler barındırıyordu.[24] H. 127/742 yılında Mısır'da, müslüman olanlardan cizye vergisinin kaldırılacağı ilânı üzerine, kısa zaman içinde Hıristiyanlık'tan Müslümanlığa 24.000 kişi geçmişti.[25] Fakat, Emevîler devrinde mâlî mülâhazalarla zaman zaman engellenmek istenen İslamlaşma hareketi, Abbâsîlerin mevâlî ile ittifâkı ve

---

21 İmâm Muhammed'in, rızık yolları içinde ticâreti birinci sırada, zirâatı ise son sırada ele alması, bu dönemdeki temâyülü yansıtır. Muhammed b. Hasan es-Şeybânî, *el-İktisâb fi'r-Rızk'l-Müstetâb*, thk: Muhammed Arnus, Dımaşk 1938, s. 36.

22 Abbâsîler devrinde yükselen ticâret ve sermâye konusunu ele alan W. Bijörkman, sermâyenin, esas itibariyle ticâretten sağlandığı tezini savunur: "İslâmiyette Sermayenin zuhuru ve Tedavüle Vaz'ı ", *Türk Hukuk ve İktisat Târihi Mecmuası*, II, İstanbul 1939, s. 87-94.

23 Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, trc: Komisyon, I-III, İstanbul 1993, I, 255-256.

24 Daniel Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, trc: Fevzî Fehîm Câ'dullah, Beyrût 1960, s. 139.

25 Saverus İbn Mukaffâ, *Siyer-u Betârikati'l-İskenderiyye*, thk: K. F. Siybold–Bisâla Otohara, Suttez 1904, s. 116.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn sünnetini diriltme vaâdlariyle ikti dara gelmeleri, gayri müslimler arasından müslüman olanların sayısını da artırmıştır. Fetih devrinin şartları içinde tanımlanan mülkiyet, vergi ve tasarruf gibi toprak sisteminin ana mevzuları, bir buçuk asırlık bir süre sonra Abbâsîler devrinde yaşanan İslâmlaşma, şehirleşme ve ticâret ekonomisine geçiş gibi sosyal ve ekonomik hayatta meydana gelen köklü değişimlerden sonra, İslâm toprak sisteminin yerleşik bir devlet hayatında ve şehirli bir toplum içinde nasıl bir şekil aldığı incelenmesi gereken bir mevzûdur.

Abbâsîler devrî toprak sistemi konusunu önemli kılan bir başka boyut ise toprak meselelerinin siyâsî, iktisâdî ve sosyal hayatı doğrudan etkilediğinde İslâm târih araştırmalarının değişik yeçhelerine ışık tutmasıdır.[26] Esâsen İslâm târihini daha anlamlı kılmak için, İslam tarihçiliğini savaş cephelerinden, saray entrikalarından, bıktırıcı siyâsî kavgalardan; şehre, çarşıya, ticâret yollarına, köylere, tarlalara, vergi toplayan dîvanlara, câmî köşelerindeki ateşli tartışmalara, bir şehri veya bir bölgeyi toptan ayağa kaldıran isyanlara götürmek gerekir. Bu bakımdan siyâsî ve sosyal konuları ortaya koyabilmek, öncelikle o devre hâkim olan kaideleri ve târihi olayların üzerinde cereyan ettiği maddî temeli bulmakla mümkün olur ki bu temelin en önemli köşe taşlarının biri, devlet, toplum ve birey üzerinde müessir olan toprak meselesidir. Târihi olaylar nasıl bir iktisâdî ve sosyal bünye içinde vuku buldukları yeterince anlaşılmadan, hâdiselerin cereyân sebebini de anlayamayız.

Ortaçağda herhangi bir devletin temel gelirleri zirâî mahsûllere dayandığından, her cerîb toprak bir dirhem fazla vergi getireceğinden, geniş alanlara yayılmanın temelini de bir yönüyle bu sâik oluşturuyordu.[27] Hârun er-Reşîd'in gök yüzünden geçip giden bulutlara bakarak: *"Ey bulutlar dilediğiniz yere gidin. Dilediğiniz yere yağmurlarınızı boşaltabilirsiniz, sonunda yağmur akıttığınız yerlerin harâcı bana gelecektir"* sözleri, bir devlet başkanının hayata toprak vergisi gözüyle baktığını gösterir.[28]

---

26 Eliyahu Ashtor, *Târihu'l-İktisâdî ve'l-İctimâ'î li Şarkı'l-Evsât fi 'Usûri'l-Vusta*, trc: Abdulhâdî 'Able – Ahmed Gassan Sabânû, Dımaşk 1985, s. 11-12.

27 Bkz. Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, trc. Taha Parla, İstanbul 1999, s. 249-250.

28 İbn Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-Tuhef*, 207.

Toprak meselesi İslâm târihinde aynı zamanda bir hukûk müessesesi olarak bulunur. Herhangi bir hukûk müessesesi, sâdece nazarî bir sistem veya mücerret bir mefhum olarak değil, ancak sosyal ve siyâsî hayatın dinî, ahlâkî, iktisâdî bütün tezâhüratı ile alakadar târihî bir realite içinde nasıl tatbîk edildiği, tatbîkî esnâsında ne tür problemler ile karşılaşıldığı tedkîk edildiği zaman, hakîkî hüviyetiyle anlaşılabilir.[29] Ayrıca İslâm hukûk müesseselerinin teşekkülünde örfün en şumüllü tesirini, şüphesiz toprak meselelerinde, vergiler ve mâlî usûller alanında bulmaktayız. İslâm fıkhının Abbâsîler devrindeki temel hususiyeti, gündelik hayatta cereyan etmekte olan meselelere bağlı olarak gelişmekte olmasıdır. Denilebilir ki bu dönemde telif edilmiş olan fıkıh, emvâl ve harâc kitaplarına akseden toprak meseleleri ile ilgili tartışmalar, esâsında gerçek hayatta yaşanmakta olan problemlerin bir yansıması idi. Bu bakımdan vaz'edilen fıkıh kâideleri muhtevalarını doğrudan yaşanan hayattan almışlardır.[30]

Konunun seçimi ve dönem olarak sınırlarının belirlenmesinde, sözünü ettiğimiz bu sistematik yapıların bir devlet teşkilâtı içinde bir bütün olarak kuruluş ve çözülme sürecini dikkate alarak Abbâsîlerin kuruluşundan IV/X. asrın başlarına kadar geçen dönemi ele almayı hedeflemektedir. Bilindiği gibi Abbâsî târihi kuruluşundan Halife el-Mütevekkil'in öldürülmesine kadar ki döneme (132/750-247/861) târihçiler "*İlk Abbâsî Devri*" adını verirler. Bu târihten Büveyhiler'in Bağdat'a geldiği târihe kadar geçen dönemi de (247/861- 334/945) "*İkinci Abbâsî Devri*" olarak tasnif ederler.[31]

---

29 Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukûkî Mâhiyeti ve Târihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, s. 10.

30 Haraç, Emvâl ve Fıkıh kitaplarının geçmişe referans göstererek, kendi zamanlarındaki durumu meşrulaştırma iddiası başta J. Wellhausen, , Claude Cahen ve Daniel Dennet gibi müsteşrikler tarafından ileri sürülmektedir. Krş. D. Dennet, *Cizye ve'l-İslâm*, 33, 89; Claude Cahen, "Tatavvuru'l-İktâ'i'l-İslâmî IX-XIII " *İctihâd*, sy. 1, Beyrût 1989, s. 193-242; Frede Lokkegeard, *Islâmic Taxation in the Classic Period*, Lahor 1979, s. 72-73; Cemâl Cevde, *Arap ve'l-Arz fi'l-Irâk fi Sadri'l-İslâm*, Amman 1977, s. 27-28. Halbuki bu kitaplar kendi devirlerinde câri olan sistemi Hulefâ-i Râşidîn çizgisinde yeniden kurma çabasıdır.

31 Arap târihçileri Abbâsîlerin târihî devirlerini taksim ederken, Arab unsurların hâkimiyetini dikkate aldıklarından, Arap hakimiyetinin Mu'tasım devrinden (218/833-228/842) itibaren fiilî olarak sona erdiği düşüncesiyle İlk Abbâsî devrini Mu'tasım devri ile bitirmektedirler. Krş. Abdulaziz ed-Dûrî, el-*Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel*, Beyrut-1997; Abdu'l-Mün'im Mâcid, *Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, Kahire 1984.) Halbuki idârî ve mâlî alandaki düzenli faali-

Her iki dönem de kendi içinde değişik dalgalanmalara sahne olmuştur. Ancak mâlî siyâsetin doğrudan etkilendiği durumlar dikkate alındığı zaman, Halîfe Mu'tezîd devri (279/892- 290/902) ikinci Abbâsî târihinde kısmî bir toparlanış ve buna bağlı olarak mâlî konularda bir dizi yeni usûlun yürürlüğe konduğu bir dönemdir. Birinci ve ikinci Abbâsî devirleri arasındaki değişim, siyâsî târihte olduğu gibi toprak sisteminde de kendini hissettirdi. Bu iki dönemdeki toprak sisteminin geçirdiği istihâlelerin daha açık bir şekilde ortaya konması için bu târihi dilimin bir bütün olarak ele alma zarûreti doğmuştur. Bu yüzden biz çalışmamıza kuruluşundan el-Mu'tezid devrinin sonuna (289/902) kadar ki dönemi esas aldık.

Bugüne kadar yapılmış toprak sistemi ile ilgili çalışmalar daha çok ilk dönem İslâm Târihinde (*Sadru'l-İslâm*) yoğunlaşmıştır.[32] Hicri IV/X. yy. üzerine ise ciddi araştırmalar yapılmış olmasına rağmen,[33] bizim ele aldığımız (132/750-289/902) dönem ihmal edilmiştir. Ayrıca şu ana kadar yapılan çalışmalarda İlk Abbâsî dönemi ile ikinci dönemi bir bütün halinde ele alınmayarak ayrı ayrı incelenmiştir. Bizim çalışmamız Abbâsî devlet teşkilatını ve tarihini bir bütün halinde incelemektedir. Bu durum bir siyâsi sistemin ve teşkilatın kendi seyri içinde geçirdiği aşamaların ve değişmelerin anlaşılması bakımından da doğru bir yaklaşımdır.

---

yetler el-Mütevekkil devri sonlarına kadar devam etmiştir. Onun için biz ilk dönem olarak el-Mütevekkil devri sonunu(247/861) esas aldık.

32 *Sadru'l-İslâm* kelimesi umûmiyetle Abbâsîler devrine kadar ki İslâm târihini ifade eder. Arap târihçiler de çalışmalarında bu kelime ile Abbâsîlere kadar İslâm târihini esas almışlardır. Krş. Abdülaziz ed-Dûrî, *Mukaddime fî Târîh'il- Sadri'l-İslâm*, Beyrut 1984; Fâlih Hüseyn, *Hayâtu'z-Zirâ'a fi Bilâdi'ş-Şâm fî Asri'l-Emevî*, Amman 1978; Cemâl Muhammedî Dâvud Cevde,*el-Arab ve'l-Arz fî Sadri'l-İslâm*,Bağdâd 1977.

33 Bu çalışmalardan biri: Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, trc:Salih Saban, İstanbul 2000; diğeri, Abdulaziz ed-Dûrî, *Târîhu'l- Irakı'l-İktisâdî fî Karni'r-Râbi'i'l-Hicrî*, II. Baskı, Beyrût 1986.

B) ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI:

İslâmın ilk üç asrında uygulanan toprak sistemini ortaya koymak için, bu devre âit elimizde arşiv vesîkaları bulunmadığından, târih kaynaklarının yanında, bu devirlerde yazılmış fıkıh kitaplarını, coğrafi eserleri, sosyal konuları anlatan edebi eserleri, kâtip, vezir ve kâdı âdabına ilişkin yazılmış kitapları, tabakat ve şehir târihlerini anlatan eserleri incelemek gerekmiştir. Toprak meselesinin tatbîkât boyutunu ele alan müstakil kitaplar yazılmadığından, konuyla ilgili bilgiler değişik eserlere dağılmış vaziyettedir.

Konumuzun en temel kaynağı, Halife Hârûn er-Reşîd döneminde (170/786–194/809) baş kadılığa getirilmiş olan Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim (ö.182/798)in[34], Hârûn er-Reşîd'in devletin mâlî, idârî, kazâî ve sosyal meseleleri ile ilgili cevaplanmak üzere, umûmî ve husûsî 28 soru etrafında, devlet başkanına yol göstermek ve sahîh bir siyâsetin çerçevesini oluşturmak için yazılmış cevaplardan oluşan *Kitâbü'l-Harâc* adlı kitabıdır.[35] Müellif eserin başında bu kitabı niçin yazdığını şu ifâdeler-

34 Ebû Yûsuf, h.113/731 yılında Kûfe'de fakir bir Arap ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Küçük yaşlardan itibaren Ebû Hanîfe'nin derslerine devam etti. Gençlik yılları Emevîlerin yıkılışı, Abbâsîleri kuruluşu ve iç isyanların yaşandığı çalkantılı devirlere isabet etmiştir. Ayrıca Kûfe'deki zengin fikir ve tartışmaların ortasında yetişmiştir. Abbâsîler kurulduğu dönemdeki hemen bütün gelişmelerin canlı bir tanığıdır. Halife Hâdî zamanında ilk olarak (166/781) kadılık görevine atandı. Harûn er-Reşîd devrinde ise ilk Kâdıyu'l-Kudât olarak en üst hukukî merciye getirildi. Ölünceye kadar (182/798), 15 yıl süre ile bu makamda kaldı (Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III., 372). Hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Ali Ebû Bekr Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Beyrût 1931, XIV, s. 242-267; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 378-390; Muhammedî Mer'a, *en-Nuzumu'l-Mâliyye ve'l-İktisâdiyye fî Devleti'l-İslâmiyye 'alâ dav'i Kitâbi'l-Harâc li Ebî Yûsuf*, Katar 1987, s. 15-53; Emel Abdulhuseyn es-Sa'dî, "fî Fikri'l-İktisâdiyyi'l-Irâkî: Dirâse fî Kitâbi'l-Harâc li Ebî Yûsuf" MA., IL, 1990, s. 124-133. Sâlim Öğüt, "Ebû Yûsuf", DİA, İstanbul 1994, X, s. 260-265.

35 Dârü'l-Mâ'rife, Beyrût 1979, (Türkçesi: Ali Özek, Kitâbu'l-Harâc, İstanbul 1973). Eser üzerine yazılmış şerhler ve Osmanlıca tercümeler için Ali Özek tarafından eserin Türkçe tercümesine yazılan "Takdîm" yazısına bkz. s.18-21.Eser üzerine Abdulaziz b. Muhammed er-Rahbî (1184/1770'de eserini yazdı) tarafından yazılan şerhde *Kitabu'l-Harâc*'da kullanılan ıstılâhlara önemli açıklar getirilmektedir. Rahbî, *Fıkhu'l-Mulûk ve Miftâhu'r-Ritâc el-Musâd 'alâ Hizâneti Kitâbü'l-Harâc*, nşr: A. Ubeyd el-Kubeysî, I-II, Bağdâd 1973-5. *Kitâbu'l-Harâc*'ın Süleymaniye kütüphanesinde 60'ın üzerinde yazma nüshasının olması, Osmanlılar

le açıklamaktadır; "*Halife benden harâc, öşür, sadaka ve cizyelerin toplanması konularında daima murâca'atta esas olacak ve tatbîk edilmesi gerekli olan diğer hususları bir araya getiren bir kitap telif etmemi istedi(...)Tatbîk etmek arzusuyla bana sorduğu hususları ben de izah, şerh ve tefsîr ettim,*"[36] Bundan dolayı kitap, vergi, toprak ve su hukûku ile ilgilenmek zorunda kaldığından, devletin resmi arşivlerine, vergi kayıtlarına mürâcaat ederek ve zaman zaman aralarında üst düzey bürokratlar (küttâb) ve değişik şehirlerdeki âlimlerle bir araya gelerek veya yazışarak toprak uygulamalarına bağlı olarak hazırlanmıştır.[37]

Abbâsîlerin ilk döneminde İslâmlaşmada hissedilir bir artış yaşanıyordu. Ebû Yûsuf'un bu konulara verdiği önem de dikkate alınırsa, *Kitabu'l-Harâc*'ın yazılmasının temel hedeflerinden birisi, yeni müslüman olan kitlelerin toprak meselesi ile ilgili taleplerini cevaplamak, kabîleleri yerleşik hayata geçmeye teşvik etmek ve bu çerçevede onların toprak uygulamalarının hukûki durumunu düzenleyerek öşür ve diğer haklara müteallik konuları çözümlemektir.[38] Daha açık bir ifade ile Ebû Yûsuf tatbikatta yaşanmakta olan problemler hakkında doğrudan bilgi topluyor, daha sonra da hukûkî ve siyâsî olarak yapılması gerekenleri bildiriyordu. Bu yüzden eser, nazarî bir fıkıh kitabından ziyâde târihî bilgileri muhtevî iktisâdî, mâlî ve hukûkî meselelerin tatbik safhalarına ilişkindir. Bizim tespitlerimize göre meseleleri ortaya koyarken zaman ve mekân zikretmeden yaptığı tasvîrler ve anlattığı olaylar, hayal mahsulü olmayıp, bizzat yaşadığı ya da çözüm bulmak için müdâhil olduğu olaylar-

---

döneminde gördüğü ilgiyi gösterir. Eserin yazmaları için bkz. Fuad Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*(GAS), Trc: Mahmûd Fehmî Hicâzî- Fehmî Ebu'l-Fazl, I-II, Kahire 1987, II, s.49-51. Ayrıca eser A. Ben Shemesh tarafından *Taxation in İslâm, Leiden* 1969'da Yahyâ b. Âdem ve İbn Receb'in *Harâc* kitapları ile birlikte İngilizce tercümesi üç cilt halinde neşredilmiştir. Mütercim "Takdim" yazısında ilk Harâc müellifi olarak gösterdiği el-Mehdî'nin veziri Muâviye b. 'Ubeydullah b. Yesar eş-Şeybânî'nin aslen Taberiyye'li bir Yahudî olduğunu iddia etmesi,(s. 3-5)kendisi de bir Yahûdi olan mütercimin maksadını ele veriyor.

36 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, s. 3 (t. 27) Eser husûsi bir telif olarak tasarlanmamıştır. Bundan dolayı eserin kendisi tarafından yazılmadığı iddiaları ile ilgili tartışmalar mevcuttur. Bkz. Hôdi Derkôs "Nizâmu'l-Harâc min hilâlî Kitâbü'l-Harâc li Ebî Yûsuf el-Kadı", *Mevrid*, X:4, (Bağdâd 1981), s. 148.

37 Nitekim şu ifade bunu gösterir;"*Sevâd konusunda değişik görüşleri inceledim. Bu konuda haraç meselelerini bilenlerle toplantı yaptım ve bu konularda tartıştım* "s. 39, 47-48 (t. 91-92).

38 A. ed-Dûrî, *İslâm İktisât Târihîne Giriş*, s. 86.

dır.[39] *Kitâbu'l-Harâc*'taki bilgiler sâdece olanı değil, aynı zamanda olması için teklif edilen görüşleri de ihtivâ ettiğinden, toprak sisteminin aksayan yönlerini göstermesinde ve teşekkülünde müessir olmuştur.

Ebû Yûsuf ile aynı dönemde yaşamış ve haraç ve toprak meselesini ele alan başka bir kitap, Yahyâ b. Âdem (140/757–202/817)'in *Kitâbu'l-Harâc*[40] adlı eseridir. Müellif bu eserde görünüşte devlet işlerine dair hiç bir meseleyi açıkça zikretmemiştir.[41] Ancak tezimizle alakalı olan ganimet, fey, harâc, cizye, toprak mülkiyeti, madenler, sadaka ve zekat malları, zirâi sulama ve ölçü-tartı birimlerine ilişkin, hadis usûlu ölçülerine göre derlenmiş rivayetleri, daha sıkı kıstaslara bağlı olarak esere alınmıştır. Bu yüzden de eser yazarın zamanına kadarki İslam maliyesine dair en güvenilir bilgileri muhtevîdir. Özellikle ilk devirdeki Savâfi araziler, sulh akitleri ve bu arazilerin satılıp satılamayacağı konularını aktarırken râvilerin orijinal kelimelerine sadık kaldığından tarihi akış içinde ıstılahlardaki değişimleri göstermesi bakımından da oldukça kıymetli bir eserdir.

Aynı dönemde yaşamış ve vergi ve toprak meselelerini ele almış bir başka müellif Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm[42] (ö.234/219)'ın *Kitâbu'l-*

---

39 Meselâ, Ebû Yûsuf'un eserinde anlattığı Necrân sulhu ile ilgili bölüm, hac yolculuğu sırasında Necrâniye'lilerin Hârûn er-Reşîd'den istekleri üzerine yazılmıştır. Belâzürî, *Futûh*, s. 92; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 71 vd. Ağır vergilerin konulması konusunda halkın yerlerini terkedeceğine dair uyarısı da Musul'da yaşanmış bir olayda aracılık yapması üzerine söylenmiştir. Bkz. Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed (ö. 334/945), *Târihu'l-Mavsıl*, thk: Ali Habîbe, Kahire 1967, s. 287, 289; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 105.Vergi görevlilerinin işkencesi işe, Cürcân'da aynen yasanmış örneklerle desteklenebilir. (Ebû Yûsuf, *a. g. e*, s. 105, 109). Daha önce Cürcân'da kadılık yaptığından, muhtemelen tanıdıkları kanalıyla ona bölgedeki haberle ulaştırılmıştır. Onun tasviri ile Cürcânî'nin anlattığı olayla büyük oranda benzeşiyor.

40 *Kitâbü'l-Harâc*, nşr: Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrût 1979. Eserin ilk baskısı Th. W Juynboll tarafından 1896'da yapıldı. Ayrıca Ben Shemesh'in tercümesi içine de dahil edilerek İngilizciye tercüme edilmiştir (Leiden 1967). F. Sezgin, *a. g. e*, II, s. 225-227.

41 Eseri neşreden A. M. Şâkir, "Mukaddimetü'n-nâşir", s. 12.

42 Ebû 'Ubeyd; Herat'ta Bizans asıllı Ezd kabilesinin mevlası olan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Gençliğinde Basra, Kûfe ve Bağdat şehirlerinde tefsir, hadis, fıkh, gramer ve edebiyat konularında dersler aldı. Hârûn er-Reşîd devrinin Suğur valisi Sâbit b. Nasr b. Mâlik zamanında Tarsus kadılığında bulundu. Daha sonra Bağdat'a geldi. Ömrünün sonun Mekke'de geçirdi ve 219/834 yılında vefat etti. Değişik alanlarda 20'nin üzerinde eseri vardır. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. H. Bağdâdî, a. g. e, XII, 403- 416. Brockelman, *Geschichte der Arabischen Litteratur(GAL)*, Leiden 1943-49, I, 105-106; Hans Gottschalk, "Abu 'Ubeyd al- Qâsım b. Sallam. Studie zur Geschichte der Arabischen Biographie", *Der İslam*, XXIII, (1936) s. 245-289.

Emvâl adlı kitabıdır.[43] Eser, fey, humus ve sadaka bölümleri olmak üzere konuları üç ana başlık altında telif edilmiş olup, bu alandaki en sistematik ilk kitap özelliğini taşımaktadır. Yazar, her ne kadar çeşitli kamu maliyesi meselelerini bir hadisçi gözüyle detaylı bir şekilde değerlendirmişse de, tabiatı itibariyle geleneksel değerlere bağlı kalarak iktisâdî bakış açısından orijinal sayılabilecek sonuçlara ulaşmıştır. Bunu yaparken önce kendine göre kuvvetli bulduğu delilleri sıraladıktan sonra, konuyla ilgili tartışma ve görüşleri aktarıyor, sonunda da kendinin vardığı sonucu ve görüşünü ortaya koyuyor.[44] Müellif, Tarsus'ta kadı olarak bulunduğu sırada (210/825), kadılık arşivinden de istifade ederek özellikle Kıbrıs, Akdeniz sahil şeridi ve Suğur bölgesi tatbikatı hakkında birinci elden bilgiler aktarmaktadır. Hz. Osman dönemi olaylarına dair verdiği bilgiler, ıstılahlara getirdiği açıklamalar son derece kıymetlidir. Böylece O, III. hicri asrın başlarında Abbâsîlerin malî politikalarını ve kurumlarını İslâmî ilkeler çerçevesinde yeniden yapılandırmaya çalışmaktadır. Bu kitaptaki metodu ve tasnifi esas alarak, başka rivayetlerle konuyu zenginleştiren İbn Zenceveyh'in (ö. 247/861) *Kitâbü'l-Emvâl*'i konuları daha da açık hale getirmektedir.[45]

Hicri ikinci asırda telif edilen "*el-Emvâl*" ve "*el-Harâc*" kitaplarının daha çok kendilerinden önceki Hulefâ-i Râşidîn tatbikatını anlatmaları, bu eserlerin kendi dönemlerinde bu konularda yaşanan ihtilafları çözmek için kadılara delil teşkil etmesi için hazır doküman sunmak amacıyla yazılmış olduklarını akla getirmektedir. Nitekim bu müellifler Abbâsî devletinde kadı olarak görev almış kimselerdir. Yoksa oryantalistler tarafından ileri sürüldüğü gibi kendi gerçeklerine geçmişten delil bulmak değil, bilakis Hulefâ-i Râşidîn çizgisi doğrultusunda kendi dö-

---

43 thk: Muhammed Halîl Herrâs, Beyrût 1986 (Türkçesi: Cemâlettin Soyluk, İstanbul 1981). Eserin Arapça ve değişik dillerde bir çok baskısı yapılmıştır: Abdu'l-Emîr Ali Muhennâ , Beyrut 1988; Muhammed 'Ammara, Kahire 1989; İngilizce tercümesi: Muhammed Ghiffarî, İslamabad 1991. Ayrıca müellif hakkında yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Sa'id Bekdash, *Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm*, Dımaşk 1991.

44 Cengiz Kallek, "Economic Wievs of Abû 'Ubeyd", *Journal Economics and Management*, VI., (1998 Malaysiya), s.1- 21.

45 Humeyd b. Muhalled b. Kuteybe b. Abdullah İbn Zenceveyh, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk: Şâkîr Zîb Feyyâz, I-III, Riyad 1406/1986 (1-1430). Ayrıca eserin tanıtımı ve Ebû 'Ubeyd'in kitâbı ile kıyası için bkz. Mustafa Fayda "İbn Zenceveyh, Kitâbü'l-Emvâl", *MÜİF Dergisi*, IV, İstanbul 1986, s. 429-432).

neminin tatbikatını şekillendirmektir.[46] Bu telif geleneği içinde, İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1392) *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*[47] adlı kitabı da vardır. Eser, daha çok harâc merkezli olarak meseleleri ele almaktadır. Tefsir, hadis, fıkıh, tarih, dil, biyoğrafi ve devlet maliyesi konularındaki müellifin geniş bilgi birikimi ile yazıldığı görülmektedir.

Hem bir harâc, hem de futûh müellifi olan Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 328/939 veya 337/948) *el-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe*[48] adlı ansiklopedik eseri dokuz menzilden oluşmaktadır. Ancak beş, altı, yedi ve sekizinci menzilleri günümüze gelmiştir. Müellif sarayda Dîvan-ı Harâc'da kâtip olması nedeniyle, bir anlamda hükümet sözcüsü konumundadır. Eserin elimizdeki beşinci menzilesi divânlar (*Divân-ı Ceyş, Nafakât, Beytü'l-Mal, Resâil, Tevkı', Hâtim, Mezâlim, Şurta, Berîd divânları*) üzerinedir.[49] Altıncı bölümde verdiği coğrafya bilgileri, Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân*'ına dayanaktadır. Yedinci bölüm kamu maliyesi (*arazi mülkiyeti, fetihler, harâc-öşür meseleleri, miras, ihyâ, iktâ vs.*) ile ilgili mevzûları ele alır. Sekizinci bölüm siyâset ve sosyoloji konularına ayrılmıştır.

Müellif, fetihler, mülkiyet ve tasarruf şeklileri, vergi ve dîvan gibi meselelerde[50] sahip olduğu derin bilgi ve tecrübelerini bir "âlim-teknokrat" gözüyle incelemektedir.[51] Serdettiği görüşler, kendisinin de zaman zaman işaret ettiği gibi, fetihlerden kendi zamanına kadar yaşanan

---

46 Leona Caetani, fukahânın ortaya koyduğu umûmi prensiplerin Hz. Peygamber tatbikatından bir sapma olduğunu ileri sürmektedir. Bkz Leona Caetani, *İslam Tarihi*, trc: Hüseyin Cahit Yalçın, I-X, İstanbul 1924-1927, VII, 216- 218. Halbuki bu eserler sıkı kıstaslara bağlı olarak aktarılan rivayetlere dayanılarak yazılmışlardır. Bu geleneği toptan yok saymak imkansızdır.

47 thk: Komisyon, Beyrût 1979.

48 thk: Muhammed Hüseyn Zebîdî, Bağdâd 1981. Eserin Harâc kısmı, İbn Hurdazbih'in eseriyle basılmıştır. *Nübezun min Kitâbi'l-Harâc*, De Goeje, Leiden 1889. Eserin 254 varaktan oluşan en eski nüshası İstanbul Köprülü kütüphanesinde (no:1076)bulunmaktadır.

49 Dîvânları ihtiva eden beşinci bölüm müstakil bir çalışmaya konu edilerek tahkikli bir şekilde basılmıştır. Tallâl Cümeyl Rufâ'î, *el-Menziletü'l-Hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve Sına'ati'l-Kitâbe*, Mekke 1987. Baskının başında eser ve müellifi hakkında geniş mâlûmat bulunmaktadır. Ayrıca Divânlar kısmı ayrıca basılmıştır. Bkz. Mustafa Hiyârî, *ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sına'ati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer*, Amman 1986.

50 Bkz. Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, s. 20, 32-35, 60, 162-184, 204, 206, 209-210, 211, 214, 215-218, 219-223, 248, 249. Fetihlerle ilgili bölümü işe büyük oranda Belâzürî'den aktarmadır.

51 Cengiz Kallek, "Qudama b. Ja'fer on Certain Aspects of Political Economy", *Al-Shajarah: Journal of the International Institute of Islamic Thougt And Civilization*, 3/1 1998, s.1-33.

değişmeler karşısında, ikinci dönem Abbâsî merkezî yönetiminin resmi görüşlerini ve Abbâsîlerin merkezi yönetiminin bakışını temsil eder. Çünkü bu kitabı vezir Ali b. İsa'ya takdim etmiştir(320/932).[52]

Kayravan kadısı ve Mâliki hukukçusu Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî (ö. 402/1011) 'nin, iktisat, siyâset, ahlâk ve hukuk gibi disiplinlerin kesişim alanlarını yansıtan *Kitâbü'l-Emvâl*'i[53] ise soru cevap şeklinde ve tartışmalı konuları ihtiva ettiğinden öncelikle kendi dönemi olan Fâtimiler devrinin iktisadi ve idari problemleri ile ilgili fikirler vermektedir. Özellikle İfrikıye, Mağrib, Endülüs ve Sicilya topraklarının hukûki durumunu incelemekte; dört kısımdan meydana gelen eserin ikinci bölümünde dîvan teşkilatı ve gelirlerden; üçüncü bölümde, savaş hükümleri ve sulh-'anve arazilerinin hukukundan; dördüncü bölümde, sahipsiz mallar, ortak mülkiyetler ve özellikle de harîm ve irfâk alanları ile ilgili en nâdir bilgilerden bahsetmektedir. Eser Mâlikî mezhebine bağlı kalmakla birlikte, yer yer diğer müctehidlerin görüşlerini de zikretmektedir.[54]

Büyük fıkıh mezheplerinin ana kaynaklarından da istifade ettik. Bunlar arasında İmam Şâfiî'nin (ö. 204/818), *Kitâbü'l-Ümm*'ü[55] ile yine bu mezhebin önde gelen temsilcilerinden, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 426/1034) *el-Mühezzeb*'i;[56] Hanefî mezhebinden, Ebû Yûsuf'un diğer eserleri[57], İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/804) *el-Hucce*[58] ve *es-Siyer*;[59] Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Muhtasarü't-Tahâvî* ve

52 Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-Mu'ânese*, thk: Ahmed Emîn-Ahmed ez-Zeyn, I-III Beyrut 1953, c. II., s. 145-146.

53 thk: Rizâ Muhammed Sâlim Şehâde, Rabat 1988; Ayrıca bkz. Abdulmuhsin Muhammed Sharfuddîn, "Abû Ca'fer al-Davûdî's Kitâbu'l-Amvâl" *Islamic Studies*, IV:4, 1965, s. 441-448; Ferhat ed-Deşravî, "Kitâb fi'l-Emvâl ve'l-Mekâsib", *Havliyyâtu'l-Câmi'ti't-Tunusiyye*, sy. IV, Tunus 1967, s. 83-100.

54 Cengiz Kallek, "al-Dâvudî: A Nort African Mâlikite Observor of the Scio-politico-economic Disorder under the Fâtımid Rejime", *IIUM Journal of Economics and Management*, VII:1, (Malesia1999), s. 57-91.

55 Muhammed b. İdris es-Şâfiî, *Kitâbü'l-Ümm*, I-IV, Beyrût, t.y. Bu baskıdan başka ikinci ve üçüncü bölümlerde Beyrût 1993 baskısı da kullanılmıştır. Buna (Beyrût) seklinde işaret ettik.

56 thk: Muhammed Zuhaylî, I-IV, Beyrût 1996.

57 Ebû Yûsuf, *er-Red 'alâ Siyrati'l-Evzâ'î*, thk: Ebu'l-Vefâ Afgânî, Beyrût (t.y.); a.mlf., *Kitâbü'l-Âsar*, thk: Ebu'l-Vefâ Afgâni, Beyrût 1355/1936.

58 thk: Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kadîrî, I-IV, Beyrût 1403/1981, III. Baskı, İV, 155.

59 thk: Mecîd Haddûrî, Beyrût 1975.

Şerhu Me'âni'l-Âsar,[60] isimli eserleri Ebû Hanîfe ile talebeleri Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerine istinâden meydana getirilen ve konuları daha da açan Serahsî'nin (ö. 473/1090.) *el-Mebsût*'u[61] ile Kâsânî'nin (ö.587/1191) *Bedâi'u's-Sanâ'i* adlı eserini[62] sayabiliriz.

Hanbelî mezhebinde ise, târihi tatbîkât ile şer'î ahkâmı birbirine bağlı ele alan, bu yönüyle târihi boyutu ve ıstılahları, tatbîkâttaki değişim noktalarında ince nüanslar barındıran İbn-i Kudâme'nin (ö. 620/1223), *el-Muğnî*[64] adlı eseri, diğer mezhep ve müçtehitlerin görüşlerine de yer veren fıkıh ansiklopedisi mahiyetinde bir eserdir.

İslâm toprak sistemine dair geniş tartışmalara yer veren bu fıkhî eserler, genellikle Hz. Peygamber(s.a.v), Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler devrinde de sadece Ömer b. Abdülaziz'in icraatlarına dayanarak, vâkı'anın bir resmini değil, şeriata en uygun nazarî tasavvurları örneklerle ortaya koymaktadırlar. Abbâsîler devri fukahası tarafından ortaya konan bu şemanın bütünüyle Abbâsîler devri tatbikatını yansıttığı söylenemezse de bir tarih araştırması için bu devirde toprak sisteminde yaşanan problemlere ve gelişim aşamalarında yaşanmış değişimlere önemli imâlarda bulunmakta, en azından konuya ikinci dereceden açıklamalar getirmektedir.[65]

Batılı araştırmacılar, II. ve III. hicrî asırlarda yazılmış olan fıkıh ve haraç kitaplarının kendi devirlerindeki tatbikattan hiç bahsetmeyerek, Hz. Peygamber (s.a.v) ve Hulefai'r-Râşidîn uygulamalarına yer vermelerini, özde kendi zamanlarında yaşadıkları durumu, geçmişe nisbet ederek meşrulaştırılma çabaları olarak değerlendirmektedirler.[66] Halbu-

60 thk: Ebu'l-Vefâ Afgânî, Kahire 1370/1950; a.mlf., *Şerhu'l Me'âni'l-Âsar*, thk: Muhammed Zehra Neccâr, I-IV, Beyrût 1979, İV, 118-120; III, 140.

61 thk: Muhammed Râzi el-Hanefî, I-XXX, Beyrût 1406/1985.

62 *Bedâi'u's-Sanâ'i fî Tertîbi'ş-Şerâi*, I-VII, Beyrût 1974, II. Baskı.

63 I-X, Beyrût 1984, V; 226 vd., 241 vd.; VI, 212-216.

64 Frede Lokkegeard, *Islâmic Taxation in the Classic Period*, Lahor 1979, s. 72-73; Cemâl Cevde, *el-'Arab ve'l-'Arz fi'l-Irâk fî Sadri'l-İslâm*, Amman 1977, s. 27-28.

65 Harâc, Emvâl ve Fıkıh kitaplarındaki İlk döneme ilişkin rivayetlerin geçmişe referans göstererek, kendi zamanlarındaki durumu meşrulaştırma iddiası olduğu, başta J. Wellhausen, L. Caetani, Claud Cahen ve Daniel Dennet tarafından iddia edilmektedir. Dennet, "*Fakihlerin özellikle de Ebû Yusuf'un kitaplarındaki görüşler, kendi zamanındaki siyaset olup, kendinden önceki döneme nisbet edilmektedir.*" Bkz. D. Dennet, *Cizye ve İslâm*, 33, 89; Claude Cahen, "*H. III. asırda yazılmış olan Ebû Yûsuf, Yahyâ b. Adem ve Belâzurî'nin kitapları yaşadıkları du-*

ki bu kitaplar, ilk dönem Islâmî siyâset geleneğini ve buna bağlı ilkeleri aktararak, Abbâsî devletindeki tatbîkâtı da bu çizgiye oturtmayı hedeflemektedirler. Bu rivayetler kadı ve yöneticilere delil teşkil etmesi ve siyâsî-hukûki kararlarda referans olması için yazılmıştır. Müelliflerin çoğunun Abbâsîler devrinde kadı olması da bu görüşü teyit etmektedir. Dolayısıyla Abbâsîlerin tatbik ettiği toprak ve vergi sistemi, temelde bu rivayetlere dayandırılmakta, tatbikat da bu eserlerin çizdiği genel çerçevenin içine oturtulmak istemektedir. Bu eserler ilk müslümanların tatbikatını doğru ve sıhhatli bir şekilde aktarmak için hadis alimleri tarafından ortaya konmuş olan *cerh ve ta'dîl* kriterleri gözetilerek rivayetleri bir araya getirmiştir. Oryantalistlerin iddia ettiği gibi kendi tatbikatlarını meşrulaştırmak için geçmişten uydurma deliller bulma çabası değildir.

Toprak mülkiyeti, vergiler ve sahiplerinin durumu, ilk İslâm fetihleri sırasında, şehrin veya bölgenin fetih şekline (*'anveten* veya *sulhla*) göre belirlendiğinden, devletin her şehri veya bölgesinde uygulanacak toprak hukûku ve vergi meseleleri için hangi şartlarda ve şekilde fethedildiğinin bilinmesi şarttı. Ancak savaşlar sırasındaki farklı durumlar ve daha sonraki gelişmeler, büsbütün karmaşık bir hal aldığından, her bölgenin fetih şekline dair rivayetler, gerek kâtipler gerekse muhaddis-fakihler tarafından toplanarak o bölgelerin hukûku statüsünün belirlenmesine çalışılmıştır. Bu ihtiyaç sonuçta fetihlerle ilgili bilgileri ihtiva eden "*Futûh*" kitaplarının yazılmasına zemin hazırlamıştır.[66] Dolayısıyla bu eserler salt askeri zaferleri hatırlamak için değil, belki daha çok mâlî ve hukûkî gerekçelerle yazılmışlardır.[67]

Bunların başında şüphesiz Belâzürî'nin (ö. 279/892-3) *Futûhu'l-Buldân* adlı eser gelir.[68] Eser, mahallî râvilerden topladığı bilgileri alır-

---

rumu yansıtır, ilk dönemdeki gerçekleri değil."Bkz. "Tatavvuru'l-İktâ'i'l-İslâmî", IX-XIII, *İctihâd*, sy.I, (Beyrût 1989), s. 193-242. Leona Caetani, *İslâm Tarihi*, c. VII, s. 216-218.

66 Futûh ve Meğâzî alanlarında yazılan ilk eserler hakkında daha geniş bilgi için bkz: Muhammed b. Ebî Ya'kûb b. İshak ibn Nedîm, *el- Fihrist*, thk: Nezir Mezinderânî, Beyrut 1988, s. 59, 105-107, 111,113, 115-116, 203, 211; F. Sezgin, *a. g. e*, I., s. 443-485.

67 Futûh kitapları ve rivayetleri hakkında oryantalist yaklaşımları da içeren genel bir değerlendirme için bkz. Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, trc:Mehmet Özay, İstanbul 2000, s. 19-41.

68 thk: Abdullah Enis Tabba'–Ömer Enîs Tabba', Beyrût 1987, (Türkçesi: Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara 1987; Dipnotlarda (T.) şeklinde gösterilmiştir).

ken gösterdiği titizlik, sulh akitleri, savaşlarda şehirlerin fetih şekli gibi konuların yanında, arâzî iktâ'ları, vergi konuları, tehcîr ve iskânlar, idârî düzenlemeler gibi sosyo-ekonomik konulara verdiği ehemmiyetle dikkat çeker.[69] Belâzurî aynı müellifin telif ettiği *Ensâbu'l-Eşrâf* adlı eserinde,[70] Hz. Osman dönemi savâfî ve iktâları, Irâk vâlilerinin icraatları, Basra yakınlarındaki Abbâsî emirlerine ait çiftlikler ve Abbâsî ailesinin sahip olduğu topraklar ile ilgili nadir bilgilere yer vermektedir.

Futûh konusunda yazılmış olan İbn A'sem (ö. 314/926)'in *Kitâbü'l-Futûh*'unda[71], sağlam rivayetleri de ihtiva etmesine rağmen, bazı bölümleri gerçeklikten ve inandırıcılıktan uzak, hayali ve tartışmaya açık konular içermektedir. Buna rağmen, Hz. Osman dönemi iç karışıklıklarına dair ve son cildinde Abbâsîlerin ilk yıllarında Hazar devletine sınır olan Ermenistan ve Azerbaycan bölgelerinde, Mansûr'un aldığı tedbirler ve tâkip ettiği siyâsete ilişkin orijinal belgeler aktarır.

Mısır bölgesinin fethine ve daha sonraki haberleri bir muhaddis titizliği ile derleyen İbn Abdi'l-Hakem (ö. 257/ 871) "*Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ* "[72] adlı eserde bilgilerinin bir çoğunu fıkıh ve hadîs alanlarında temâyüz etmiş olan âilesinden almıştır. Müellif aynı zamanda, ilk Abbâsî döneminin canlı şâhidi ve Mısır'daki Abbâsî idâresi ile yakın temas halinde olduğundan, fetihler, Bizans idâresi, bölgeye olan göçler, idârî ve mâlî düzenlemeler, 246/860 yılına kadar Mısır kadılarına ve

---

69 Belâzürî'nin devirlerinde yaşadığı Abbâsî Halifeleri el-Me'mûn ve Mütevekkil ile yakın ilişkileri olmuş, Abbâsî İdâresindeki sonraki târihlerde husule gelen olumsuzluklar onu da etkilemiştir. Yakut el-Hamevî, *İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk: D. S. Morgoliut, I-II, Kahire 1925, II, 129-132; Cehşiyârî, " *Kısmu'z-Dâi'a*", s. 81-82.

70 thk: I. cilt: Muhammed Hamidullah, Kahire 1959, "Ebû Bekr ve Ömer b. Hattâb Bölüm.", thk: İhsan Sadîkuyu'l-Amid, Kuveyt 1979.

II. cilt, thk: Muhammedî Bâkır el-Mahmûdî, Beyrut 1974.

III. Kısım: "Abbas b. Abdulmuttalib ve Veledi", thk: Abdülâziz ed-Dûrî, Beyrût 1978

IV. cilt, thk: Max Schoessinger, Jeruselam 1938, 1971

V. cilt, thk: S.D.F Goiten, Jeruselam 1936.

Müellifin hayatı ve metodu üzerine kapsamlı bir çalışma mevcuttur. Bkz. Muhammed Câsim Hammâdî, *Mevâridu'l-Belâzürî 'ani'l-Üsrati'l-Emeviyye fî Ensâbi'l-Eşrâf*", I-II, Mekke 1986.

71 I-VIII, Haydarâbâd 1967. Eserin yazma nüshaları, tercümeleri ve neşirleri için bilgi için bkz. F. Sezgin, *a. g. e*, I, s. 528.

72 thk: Muhammed Huceyri, Beyrût 1996. Muhakkik tarafından, eser ve müellif hakkında geniş bir araştırma yer almaktadır. Bkz. 5-47.

mahkemeye yansıyan mâlî ve idârî davalara dâir haberler yer almaktadır. Ayrıca vergi taksiminin köylerde nasıl yapıldığı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.[73]

Ebû Abdullah Muhammed b. Ma'nî İbn Sa'd'ın (ö.220/835) *Tabakatu Kübrâ*'sı,[74] ilk dönem İslâm târihindeki uygulamalar kadar, harâc, cizye, fey, harâcî arâzîlerin satışı ve vergi toplama metotları hakkında bilgiler vermektedir. Müellifin Hulefa-i Râşidîn dönemindeki iktisadî ve içtimâî olayların ve devlet kurumlarının üzerinde özenle durması dikkat çeker. Eserde Tâbiûn ve Tebeu't-tâbiîn nesli olarak zikrettiği isimler Abbâsîler devrine tekâbül etmekte olup, çoğunluğu bu devirdeki fakîh, kadı ve muhaddislerden oluşmaktadır. Dolayısıyla eser, III/IX. yy. da yaşamış bir çok ünlü şahsın hayatının yer aldığı biyoğrafi ansiklopedisi mâhiyetindedir.[75]

Araştırmanın esas târihi materyallerini, kronolojik tarzda yazılmış tarih kitapları sağlamıştır. Bu kaynaklarımızdan Ya'kûbî (ö. 284 veya 292/905)'nin tarihi[76] özellikle ilk dönem savâfi arâzîleri, Ermenistan bölgesinde görevli olmasından dolayı bölgede cereyan eden olaylar, el-Mütevekkil dönemindeki dîvanlar, müsâdereler, el-Me'mun döneminde Mısır'daki isyanın Bağdat'taki yankıları, el-Mansur'un Bizans sınır bölgesindeki faâliyetleri ve Emevî mallarının müsâdere edildikten sonra Abbasiler tarafından tekrar iktâ' edilmeleri konularında birinci elden bilgiler verir.[77]

İlk dönem İslâm târihinin en ünlü târihçisi Taberî (225/839-310/923)'nin *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, adlı eserinde,[78] sadece rivayet-

---

73 Meselâ; köylerde vergilerin ve cizyenin taksimi ve toplanmasına dair verdiği bilgiler aynı zamanda Mısır'daki mâli idarenin taşrada teşkilatlanması hakkında da fikir verir. Bkz. *a. g. e*, s. 258, 266-273.

74 thk: Edward Suhâ, I-VIII, Leiden 1917. İlk bilgilerimizi bu baskıdan yaptıktan sonra, aynı baskıya tekrar ulaşamamamız nedeniyle, eserin (I-VIII, Beyrût ty. Daru's-Sadr) baskısından faydalandık ve (Beyrût) şeklinde göstermeye çalıştık.

75 Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, s. 23.

76 Ahmed b. İshak el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk: Abdulemir Mühennâ, I-II, Beyrût 1993; Aynı müellifin, gündelik hayatın târihine ilişkin eseri, *Müşâkeletü'n-Nâs li Zemânihim*, thk: William Millward, Beyrût 1962.

77 Târih, II, 292-293, 309, 344, 362-363, 375, 417, 421, 424, 452, 456, 468.

78 thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrût 1964; Taberi'nin eseri gerek İslam tarihi gerek dünya tarihi için en önemli kaynaklardan birisi olduğundan, geçmişte de gününüzde

lere dayanılmamış, bilakis kendinden önceki ilk iki asır içinde (H.50-250) yazılmış risâlelerden de istifâde ederek hazırlandığından oldukça zengin bir doküman sunmaktadır. Müellif aynı zamanda ikinci Abbâsî döneminin bizzat şâhidi olduğundan, Rey, Bağdat, Basra, Şam ve Mısır'da yaşananları bizzat kendi müşahedelerine dayanarak aktarmaktadır. İslâm toprak sisteminin ilk döneminden itibaren târihî gelişimi hakkında Seyf b. Ömer'e dayanarak aktardığı bilgiler, son derece kıymetlidir.[79] Ayrıca müellif, kendinden önce küçük risaleler hâlinde derlenmeye başlanan tarihî risaleleri büyük bir çabayla özetlemeye çalışmıştır.[80]

Taberî'nin vefatı ile kesilen târih telifi, ondan sonra *tekmileler* ile devam etmiştir. Bunlardan günümüze gelen ve en önemlilerinden Ârîb Sa'd el-Kurtubî'nin *Sıletu Târihi't-Taberî*,[81] h.320/921 yılına kadar geçen olayları anlatmaktadır.[82] Muhammed b. Abdulmelik el-Hemadânî, *Tekmiletu Târihi't-Taberî*'si[83] ile h.487/1094 yılına kadar kronolojik olarak devam ettirilmiştir.

Büveyhilerin sarayında bir katip olarak yetişen Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tecâribü'l-Ümem*'inde[84] 292/905 târihinden 372/983 yılına kadar geçen olaylar yıl yıl geniş bir şekilde anlatılmaktadır. Abbâsîler devrini anlatırken, devrin ahlakı, idâresi, devletin çöküntüye uğramasının sebebleri hakkında bilgiler ve-

---

de büyük ilgi görmüştür. Eserin Yazma ve neşirleri hakkında Fuad Sezgin uzun bir liste vermektedir. Bkz. a. g. e, I., 521-523.

79 Taberî'nin metodunu ve kaynaklarının nelerden oluştuğu üzerine ayrıntılı bir çalışma için bkz. Cevad Ali, "Mevâridu Tarihi't-Taberî", *MMİ*, I, 1950, s. 143-231; II, 1951:, 135-190; III, 1954, s. 16-56; VIII, 1961, s. 425-636.

80 *a. g. e*, II, 151-152; III, 344-345, 364, 367-369, 439-440; IV, 30-33, 79, 96, 114, 144.

81 thk: Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrût 1964 (Taberî Târihi içinde XI. cilt).

82 Bunun tanında Abdullah b. Ahmed el-Ferğınânî (ö.362/97)'in *Tekmile*'si; h. 380 yılına kadarki olayları anlatan Sâbit b. Sinan (ö.363/973)'ın *Tekmile*'si; h. 448/1056 yılına kadar Hilal es-Sâbi'nin *Tekmile*'si ve Sâbî'nin oğlu tarafından devam ettirilen *'Uyûnu't-Tevârih* adlı eser de h. 479 yılına kadar devam ettirmiştir. Bunun yanında muhtasarları da yapılmıştır. Bkz. F. Sezgin, *a. g. e*, I., 523-524.

83 thk: Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrût 1964 (Taberî Târihi içinde, XI. cilt). Ramazan Şeşen, müellifi miladi XII. y.y'da yetişen önemli tarihçiler arasında sayar. Bkz. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 112-113.

84 Nşr. Amedroz-Morğoluit, I-VII, London 1920-21. Eserin neşri Ebû Şuca' Rüzrevârî (ö. 488/1095)'nin zeyli ve İngilizce tercümeleri ile birlikte basılmıştır.

rir, kendi gözlemlerini aktarır. Olayları anlatırken ayrıntılara girer, felsefi ve psikolojik fikirlere yer verir.[85] Bu son üç kitap, son dönem (289/902-332/942) Abbâsî mâliyesinin işleyişi, krizleri, dîvanlar ve vergi toplama usûlündeki damân ve iltizam usûlünün cereyan tarzı hakkında kıymetli bilgiler ihtivâ etmektedirler.

Abbâsî toprak sisteminin tatbikinde mühim rol ve etkileri olan kâtipler ve kâdılar tarafından yazılmış vezirlik, kâdılık ve kâtiplik mesleğinin târihi inceliklerini anlatan eserler, tatbikatın içinden olaya baktıklarından, konunun başlıca kaynaklarını oluştururlar. Bunların başında, Muhammed b. 'Abdûs el-Cehşiyârî'nin (ö. 332/942-943) *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*[86] adlı eseri gelir. İkinci Abbâsî döneminde babası ('Abdus) ile beraber bizzat Halife el-Muktedir'in ve veziri Ali b. İsa ile Hâmid b. Abbas'ın hâcipliğini yaptıklarından(317/929), eserde kitâbet mesleğinin gelişimi ve özelliklerinin yanında, Abbâsîler dönemine ait otuz kadar vezirin hayatı ve icraatlarına dair malûmat verilmektedir. Bilhassa dîvanlar, halifelik çiftliklerine ilişkin aktardığı bilgiler yanında, bir vergi gelir listesine ait bilgiler konumuz bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. Vezirlerin hayatı ve icraatlarına dair Hilâl b. Muhassin es-Sâbi'nin (ö. 448/1056) *Tuhfetu'l-Ümerâ fî Târihi'l-Vüzerâ* adlı eseri ise,[87] el-Mu'tezîd devrinden (279/892 – 290/902) sonra vezirliğe gelen İbn-i Furat, Ali b. İsâ, Hâmid b. Abbas gibi vezirlerin icraatları ve tartışmaları arasına dağılmış vaziyette, dîvân, damânlık, toprak ve su meselelerine âit orijinal belgeler aktarmakta ve bilgiler vermektedir.

Ebî Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî (ö.335/946) *Edebü'l-Küttâb* adlı kitabında,[88] mâlî bürokraside katiplerin uyması gereken kurallardan bahseder. Ebu 'Umer Muhammed b. Yusuf el-Kindî(ö.350/961)'nin

85 Eserin tek tam nüshası Ayasofya kütüphanesinde bulunmaktadır. İlk defa faksimile olarak L. Caetani tarafından basılmıştır. Daha önce de De Goeje tarafından bir kısmı 1871 basılmıştır. R. Şeşen, *a. g. e*, s. 71.

86 Nşr: Mustafa Sakkâ-İbrâhim Ebyârî–Abdulhafiz Şelebî, Kahire 1401/1980. Eserin son bölümünden kopan ve Me'mun ve Mu'tasım dönemindeki vezirler ve kâtipleri anlatan kısım, Irâk'lı târihçi Mihâil 'Avvad tarafından neşredilmiştir: "Kismu'z-Zâi'a min Kitâbi'l-Vüzerâ" thk: Mihâil 'Avvâd, *Mecelletu Mecme'i'l- İlmi'l-'Arabî* (MMİA.), XVIII, Dımaşk 1943, s. 318-322, 434-442.

87 thk: 'Abdu's-Settar Ahmed Ferrâc, Kahire (Dâru'l-İhyâ) 1958.

88 thk: Ahmed Hasan Berc, Beyrût 1994.

el-Vulât ve'l-Kitâbu'l-Kudât[89] adlı Mısır vâli ve kadılarına ilişkin eseri, devlet idâresinin içinde cereyan etmiş olayları aktarır, bölgedeki idârî nizâmın gündelik işleyişine ilişkin mahkemeye yansımış olaylar içinde bilgiler verilir.

Vezirlik, kâtiplik ve dîvan konularında devlet hayatındaki mekanizmanın nasıl yürütüldüğüne dair İmam Mâverdî (ö. 450/1058)'nin *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'[90]sinde ilk dört asrın idârî müesseselerinin bir hulâsasını bulmak mümkündür. Devlet başkanlığı, vezirlik, harp ve sulh hukuku, adlî teşkilat ile malî teşkilat ve dîvanları ele alan eser, zaman içinde değişime uğramış kavramları yeniden tanımlamaya çalışırken, kendinden önceki tatbikata ilişkin önemli bilgiler vermekte ve yorumlar getirmektedir. Bu tarz eserlerden Eyyûbilerin mâliye nâzırlığını yapmış olan Es'ad İbn Memmâtî (ö. 606/1209)'nin *Kitâbu Kavânîni'd-Devâvîn*[91] adlı eseri ile ondan kısa zaman önce Dîvan-ı Harâc'da görevli olan Ebu'l-Hasan Ali b. Osman el-Mahzûmî (ö. 585/1189)'nin *Kitâbü'l-Minhâc fî 'ilmi Harâcı bi Mısr* adlı eserleri,[92] Mısır'daki zirâ'atten, mahsullerden ve toplanan vergiler ile dîvânların işleyişi ve vergilerinin toplanmasında tâkip edilen usûller ve bunlara ilişkin Mısır'da kullanılan orijinal kavramlara dair bilgiler verirler. Bu bilgilerin bir çoğu diğer bölgelere de teşmil edilebilir niteliktedir.

Toprağa ve zirâî gelirlere bağlı bir devlette, matematik ve hesap işleri büyük mikyasta toprak ve su işleriyle ilgili olacağından bunların muhasebesi de önem kazanacaktır. Bu işlere bir anlamda "Harâc Matematiği"de denilebilir. Bu konuda yazılan en iyi eser Bûzcânî'nin (ö. 388/998), kâtiplerin ve âmillerin ihtiyaç duyacakları hesaplamalara ilişkin kılavuz olarak yazdığı "*Hisâbu'l-Yed*" adlı eseridir.[93] Eser, başta dört işlem (toplama, çıkarma, çarpma ve bölme) olmak üzere, yüzey öl-

89 nşr: Rhuvon Guest, Kahire, ty.

90 Beyrut 1985.

91 thk: Aziz Süryal Atiyye, Kahire 1943. Makrîzî, bu eserin dört cilt olduğunu haber verir. Fakat onun zamanında aslı kaybolmuştu. Eserin başında 15 bab üzere tertiplendiği söylenmesine rağmen elimizde 10. babın sonuna kadar olan kısmı mevcuttur.

92 nşr: Claude Cahen, trc: Yusuf Râğıb, Kahire 1986. Bu esere bağlı olarak Mısır'daki harâc ve toprak sistemini inceleyen diğer bir çalışma için bkz; Gladys Frantz-Murphy, *The Agrarian Administration of Egypt From the Arabs to the Ottomans*, Kahire 1986.

93 thk: Ahmed Selim Sa'îdân, Amman 1971.

çüm usûlu ve teknikleri, hacim hesaplamaları yanında, haraç toplanırken karşılaşılan küsûrat, farklı para ve ölçülerin birbirine çevrilmesi(*tasrîf*), mahsullerden alınan 'aynî vergilerin nakde çevrilmesi vergi hesaplamalarında karşılaşılmakta olan değişik hesaplama usûlleri hakkında kıymetli bilgiler ihtivâ eden bir eserdir. Toprak ve vergi meselelerinin en küçük birimi olan harman, tarla problemleri ile başlayıp, bir devletin en üst mali birimi olan Beytu'l-Mâl'e ulaşıncaya kadar devlet mâliyesinin en ince işleyişini bu eserde görmek mümkündür.

İslâm'ın iktisadî ve sosyal târihinin önemli kaynaklarından olan bir diğer grup da, hicrî III/IX. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan *coğrafya* kitaplarıdır.[94] Konumuz açısından bunlardan en fazla istifade ettiğimiz coğrafyacılar; Irâk bölgesindeki Abbâsîlerin idârî-mâlî taksimâtı, topladığı vergi ve türlerini, mülkiyet durumlarını da dikkate alarak, orijinal ıstılahları ile aktaran en eski coğrafya kitabının yazarı Ebi'l-Kâsım 'Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912-3) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseridir.[95] Müellif, halîfe el-Mu'temid'in(257/870-279/892) yakın adamları arasında yer aldığı ve Abbâsîlerin posta ve istihbarat teşkilâtının başında görev yaptığından, görevi ve konumu itibariyle devletin resmi vesikalarını kullanabilmiş olması, eserinin değerini bir kat daha artırmaktadır. Onun Irâk'ın idârî ve mâli taksimatına dair aktardığı bilgiler içinde 12 tabanlı Bâbil sisteminin aynen görülmesi, Sasânîler devri de dahil devletin resmi arşivlerine dayanılarak yazıldığını gösterir.[96] Aynı eserler zümresinden olarak Ya'kûbî (ö.284/897)'nin *el-Buldân* adlı eserini[97] sayabiliriz. Bu eser özellikle Bağdat ve Samarrâ şehirlerinin kuruluşu sırasında dağıtılan arâzî iktâları ile müslüman şehirlerdeki yaşayan nüfûsun etnik özellikleri hakkın-

94 İslâm coğrafya edebiyatı Hint ve Yunan coğrafyalarının tercümesi ile başlamış, ancak imparatorluğun idârî işlerindeki ihtiyaç ile hızlanmıştır. Bunun için Me'mun zamanında geniş çaplı bir ölçüm ve 70 kişilik bir heyetin çalışmaları sonucu yolları, şehirleri, uzaklıkları gösteren bir harita hazırlanmıştı. İslâm coğrafya literatürü üzerine genel bir çalışma için bkz. I.Iulıannovıch Krachkovski, *Târihu'l-Edebi'l-Coğrafiyyi'l-'Arabî*, Rusça'dan trc: Selahuddîn Osman Hâşim, Beyrût 1987.

95 nşr: M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 5 vd., 39.

96 Seyyit Maqbul Ahmad, "İbn Hurdazbih", *DİA*, XX., s. 79; R. Şeşen, *a. g. e*, 97-98.

97 Ahmed b. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, Nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1896, s. 273, 279, 309-311, 326-355, 358-363.

da kıymetli bilgiler ihtivâ etmektedir. Kitap Bağdâd'dan başlar, Hilafetin doğu ve batı eyaletlerinin ekonomik durumlarını ayrıntılı bir şekilde tasvîr eder. Müellif, Ermenistan ve Horasan bölgelerinde uzun süre kaldığından bu bölgelerle ilgili doğrudan müşâhedelerine dayanarak verdiği bilgiler daha kıymetlidir.

Aynı dönem coğrafya müelliflerinden Ebî Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak İbn Fakîh el-Hemadânî'nin (ö. 290/902) *Kitâbu'l-Buldân* adlı eserinde[98] ise özellikle Horasan bölgesinin sosyal, idârî ve mâlî gelişimi hakkında birinci elden bilgiler aktarılmaktadır. Müellifin edebi kişiliğinden dolayı bol miktarda edebi bilgiyi hâvidir. Ahmed b. Ömer İbn-i Rusteh'in (ö. 290/902), *Kitâbu'l-A'lâki'n-Nefîse* adlı eseri[99] bir tarih ve coğrafya ansiklopedisi mahiyetinde olup şehirlerin ticârî, dinî, mâlî ve folklorik özellikleri hakkında çok yönlü bilgiler verir. İpek yolu güzergahı ile ilgili ince ayrıntılara yer veren müellif, fizikî ve beşerî özelliklere de ilgi göstererek bu arada bir çok tarihî olaydan bahseder.

İslâm coğrafya edebiyatında Şemsüddîn Ebu Abdullah el-Makdisî, (ö. 390/1000)'nin *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*;[100] Ebu'l-Kâsım İbn-i Havkal (ö. 365/975)'in *Kitâbu Sûrati'l-'Arz*;[101] ve Ebu İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî(ö.340/951-2)'nin *Mesâliku'l-Memâlîk* adlı eserleri[102] mümkün olan en geniş alanı ele almışlar, İslâm dünyasının o devrine ait gördüklerini ve duyduklarını canlı bir üslup içinde anlatmışlardır. Eyâletleri iyi bir tasnifle her bölgedeki zirâî mahsûller, toplanan vergiler, kullanılan paralar, vergi miktarları, idârî ve mâlî durumlar, su ve toprak meselelerine dair bilgiler verirler. Irâk'taki

98 thk: Yûsuf Hâdî, Beyrût 1996, s. 370-379, 556-560.

99 thk: Werstenfel, Leiden 1891, 104, 105, 327-329.

100 nşr: De Goeje, Leiden 1902, s. 212-213, 322, 330-332. Eser De Goeje tarafından 1877, 1906 ve 1967 yıllarında Leyden'de neşredilmiştir. Ayrıca 1982 yılında A. Nakî Münzevî tarafından Farsça'ya tercüme edilerek yayınlanmıştır.

101 thk: Blachér, Gibb, Kahle, Kramers, Leiden 1938, s. 136-137, 218-219, 367-369, 424-425,500. Bu eser ilk defa W. Ousley tarafından İngilizciye tercüme edilerek Londra'da yayınlanmıştır. Fransızcası ise 1842-1845 yıllarında yapılarak Paris'te yayınlanmıştır.

102 Nşr. Viac Regnarun, Leiden 1927, s. 156-158, 290-291. Bu eser ilk defa J. H. Moeller tarafından 1839'da Gotha'da neşredilmiştir. Almanca tercümesi ise 1845 Hamburg'ta yayınlanmıştır. De Goeje neşri ise 1870, 1927, 1967'de neşri tekrarlanmıştır.

nehir şebekeleri ve kanallar hakkında en detaylı bilgiler veren Ibn Serâbiyyûn'un (Suhrâb), 289/902-334/945 tarihleri arasında yazdığı tahmin edilen *Kitâbu Ekâlîmi's-Seb'a*[103] adlı kitabını da bu coğrafya kitapları arasında saymak mümkündür.

Coğrafya eserlerinin yanında, bölge ve şehir târihleri, o bölgelerdeki uygulamalara daha fazla yer verdiklerinden, bu tür kitaplarda önemli ayrıntılara rastlamak mümkün olmaktadır. Abbâsîlerin baş şehri Bağdat üzerine İbn Tayfur(204/819-270/893)'un, el-Me'mûn dönemi olaylarını anlattığı *Bağdat*[104] adlı eseri ile Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1070-71) *Târihu Bağdâd*[105] adlı ansiklopedik mahiyetteki eserlerini sayabiliriz. Şam bölgesi târihini konu alan İbn Asâkîr (ö.571/1175)'in *Târihu Medîneti Dımaşk*[106] adlı eseri ile İbnü'l-'Âdîm (ö.660/1262) 'in Bizans sınır bölgesi şehirlerine de geniş yer verdiği ve bu şehirlerde Abbâsîlerin uyguladığı iktâ siyâseti hakkında önemli bilgiler ihtiva eden *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*[107] adlı eserlerini de burada saymak mümkündür. Musûl vilayet arşivlerine dayanarak telif edilen ve bölge ile ilgili diğer bilgilerin yanında özellikle iki adet orijinal iktâ belgesine yer veren yarı belgesel mahiyetteki Ezdî (ö.334/946)'nin *Târihu'l- Mavsıl*'adlı eseri[108] bu eseler arasında ayrı bir şehir tarihi üslûbunu yansıtır. Mısır târihini anlatan Makrîzî (ö. 845/1441) 'nin ünlü eseri el-*Hıtat*[109] ve İbn Tağriberdî (ö. 873/1468)'nin *en-Nücûmü'z-Zâhire*'sini sayabiliriz.[110] El-Cezîre bölgesindeki Abbâsî döneminde meydana gelen sosyo-ekonomik olayları, bizzat müşâhedelerine dayanarak anlatan Süryani patriği Donius Tel-

103 Suhrâb (İbn Serâbiyyun), *Kitâbu 'Acâibi'l-Ekâlimi's-Seb'a ilâ Nihâyeti'l-İmâra*, thk: Hans V. Mzik, Viyana 1929, s. 118-142.

104 Bağdâd 1967. Bu eserin aslı yandığından günümüze sadece altıncı kısmı gelebilmiştir. Almanca (1908) ve İnglizce'ye(1920) tercümeleri yapılmıştır. Diğer neşir ve yazma nüshaları ile ilgili olarak bkz. F. Sezgin, a. g. e, I., s. 562-3.

105 I-XIV, Beyrût 1931. (Eserin tahkikli Medîne baskısından alıntılar Bağdâdın kuruluşu ile ilgili tartışmalardır. İlerideki ciltlerde Beyrût baskısı esas alınmıştır.)

106 thk: Muhyiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme ve diğerleri, I-LXX, Dârü'l-Fikr, Beyrût 1995-2000, ayrıca a.mlf., *Tehzibu Târîhu Dımaşk el-Kebîr*, tehzib eden: Abdülkadir Bedrân (ö. 1327 m.), I-VII, Beyrût 1979.

107 thk: Süheyl Zekkâr, I-X, Beyrût 1988, I, 175-199, 209, 235, 247-248, 251-258.

108 thk: Ali Habîbe, Kahire 1967, s. 16, 277-278, 286-287.

109 *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsar*, I-II, Beyrut ty.

110 thk: Komisyon, I-XVI, Kahire 1970-1972. Mısır ve Afrika'daki şehirler hakkında yazılmış müstakil eserler hakkında bkz. F. Sezgin, *a. g. e*, s. 573-584 .

mehrî (ö. 204/813) 'nin *et-Târihu'l- Menhûl* adlı eseri,[111] son derece kıymetli bilgiler vermektedir. Bunların yanında Fâkihî (ö. 275/888)'nin[112] *Ahbâru Mekke*'si; İbn Şebbe (ö. 262/877)'nin *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*[113] adlı eseri şehir tarihi olarak ilk başvurulacak ana kaynaklardır. Bunlar aynı zamanda siyâsî tarihlere de yer verdiklerinden o şehre ait İslâmî dönemde meydana gelmiş mâli ve idârî ıslahatlar hakkında önemli bilgiler ihtiva ederler. Şehir tarihleri genellikle o şehirde yaşamış olan sahâbe ve daha sonraki âlimlerin biyoğrafilerine yer verdiklerinden, tarihî bilgiler biyoğrafilere dağılmış vaziyettedirler.

Edebî eserlerde de sosyal, siyâsî, iktisâdî konulara yer verilmiş, gündelik hayata, müesseselere ve antlaşmazlıklara dâir bilgiler bulunmaktadır. Bu eserler arasında toprak konusuyla ilgili en çarpıcı bilgiler kuşkusuz Tenûhî (ö. 384/994)'nin herhangi bir yazılı kaynağa dayanmadan, 20 yıl boyunca, halk arasında en çok mevzû edilen masa başı sohbetlerini derlediği, bir anlamda Abbâsîler devrine ait bir sözlü târih derlemesi olan *Nişvâru'l-Muhâdara ve'l-Ahbâri'l-Müzâkere* adlı eserinde[114] bulunmaktadır. Eser, gündelik hayat, devletin halkla ilişkileri, toprak ve vergi anlaşmazlıkları ve toprak meselelerinde geçerli olan muâmele şekilleri konusunda canlı tasvirler ve yaşanmış hikâyeler anlatmaktadır. Ömrünün son yıllarında yazdığı *el-Ferec ba'de'ş-Şiddeh* adlı eserinde[115] ise insanların karşılaştıkları meşakkatleri ve bunlardan nasıl kurtulduklarına dair 491 muhtelif hikâyeye yer verilmektedir ki hikâyelerin bir çoğu herkesçe tanınan idâreci, halife ve kadılar etrafında geçmektedir. Ayrıca müellifin baba ve dedeleri Ehvaz bölgesinde kadılık yaptığından, anlattığı olaylara aile olarak yakınlığı söz konusudur.

Memlüklülerin İnşâ dîvanında uzun süre görev yapan Kalkaşendî(ö. 821/1418) *Subhu'l-'Aşâ* adlı eserinde[116], inşâ sanatında daha önce

---

111 Süryânice'den trc: Yunus Metta İshak, Beyrût Amerikan Üniversitesi 1979. Fransızcası: *Chronique de Denys deTell-Mahré*, Süryâniceden çeviren: J. H. Chabot, Paris 1895)

112 thk: Abdulmelik Abdullah Duheys, I-VI, Beyrût 1993, II. Baskı.

113 thk: Ali Muhammed Dendul-Yâsîn Sa'düddîn Beyân, I-II, Beyrût 1996.

114 thk: 'Abbûd Şâlîcî, I-VIII, Beyrût 1971. Muhakkik, esere yazdığı "Takdîm" yazısında yazar ve eser hakkında etraflı bilgiler vermektedir. Bkz. s. 5 vd.

115 thk: 'Abbud Şâlici, I-V, Beyrût 1978.

116 nşr: Muhammed Hüseyn I-XIV, Beyrût 1987. Aynı müellifin Hilâfet ile ilgili konuları ve

yazılmış olan kitaplardaki belgeleri bir araya getirmiştir. Kitap, İslâm müesseseleri, kâtiplik mesleği, devletin bürokratik hayatının gelişimine ilişkin arâzî, vergi, kitâbet ve bunların usûllerine dair vesîkalardan örnekler verir. On bölümden oluşan eserin dördüncü bölümünde ıstılahların açıklamaları yer almaktadır. Yedinci bölümde ise konumuzla ilgili olarak iki adet iktâ belgesi bulunmaktadır.

Bu devrin büyük tarihçileri arasında bahsedilmesi gereken bir diğer isim Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız'dır(ö. 255/869). Onun eserleri, İslâmın ilk iki asrındaki siyâsî, sosyal, kültürel ve sosyal tarih bakımından bol malzeme ihtiva ederler. Câhız eserlerinde şehirlerdeki ekonomik hayata ilişkin canlı tasvirler yapmakta, günlük hayatın bir çok meselesini ele almakta, çok sayıda mâli kavrama, sosyal statüye ve resmî makama işâret etmektedir. Câhız'ın eserlerinde Abbâsî toplumunun canlı bir tasvirini görmek mümkündür.[117]

Edebî eserler arasında zikretmemiz îcâbeden İsfehânî'nin (ö. 356/967) *el-Eğânî* isimli hacimli kitabı;[118] şarkıcılar, şâirler ve eğlence hayatına ilişkin dağınık vaziyette bilgiler verirken olaylar umûmiyetle halifelerin etrafında geçmektedir. Eserde halifelerin sanatçılara verdikleri iktâlarla ve çiftlik sahipleri ile ilgili çok sayıda misale rastlanmaktadır.

Çalışmamız Istılahlar etrafında şekillendiğinden, ıstılah sözlüklerinden Havârzimî'nin (ö. 387/997) *Mefâtîhu'l-'Ulûm* adlı eserinde,[119] bürokraside (kâtiplik) kullanılan defterlerin isimleri, harâc dîvanında-

---

belgeleri ihtiva eden eseri üç cilt halinde neşredilmiştir; *Meâsiru'l-İnâfe fî Me'âlîmi'l-Hilâfe*, thk: Abdussettâr Ahmed Ferrâc, I-III, Kuveyt 1980.

117 Cahız'ın başlıca eserleri şunlardır: *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk: Mehâmi Fevzi 'Atavî, I-II, Beyrût 1967; a.mlf., *Resâilu'l-Câhız*, thk: Abdusselâm Hârun I-IV; iki cilt bir arada), Beyrût 1991; a.mlf., *Kitâbü'l-Buldân*, nşr: Sâlih Ahmed Ali, Bağdâd 1970; a.mlf., *Buhalâ*, thk: Muhammed Suveyd, thk: Mustafa Gassas, Beyrût 1992 (Türkçesi: *Cimriler*, trç: Yahya Atak, İstanbul 1999). 360 kadar eseri olduğu söylenmekle beraber bazı kitapların ona nisbet edildiği unutulmamalıdır. Günümüze 25 eseri, 60 kadar da risâlesi gelmiştir(Bkz. Ramazan Şeşen, "Câhiz", *DİA*, VII, s.20-24). Câhiz'da kullanılan lâfız ve ıstılahların açıklaması üzerine yapılmış, onun eserlerinde kullandığı sosyal hayatla, siyasi, iktisadi ve ilmi hayatla ilgili ıstılhları açıklayan bir çalışma yapılmıştır. Bkz. Tayyibe Sâlih Sezr, *Elfâzu'l-Hadâratü'l-Abbâsîyye*, Kahire 1998.

118 thk: Ali Uzbâvî–Abdulkerim İbrâhim, I-XXIV, Beyrût 1927.

119 thk: İbrâhim Ebyârî, Beyrût 1989.

ki ıstılahlar ve diğer dîvanlarda geçen isim ve ıstılahlar açıklanmaktadır. İbn Manzûr'un (ö.711/1311) ansiklopedik sözlüğü olan *Lisânü'l-Arab*[120] ihtivâ ettiği kelime sayısı ve bilgiler bakımından luğat kitapları arasında birinci sırada yer alır. Eser, müellifin hacimli kitapları ihtisarı esnasında ortaya çıktığından kelimeler; şiir, âyet, hadîs ve tarihî olaylarla zenginleştirilmiştir. Bu bakımdan eser sadece bir sözlük değil aynı zamanda bir bilgi kaynağıdır. Bunların yanında Râzî'nin (ö. 821/1418), *Muhtâru's-Sıhah*;[121] Zemahşerî'nin *el-Fâik fî Ğaribi'l-Hadîs*[122] ve Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1228) ünlü coğrafya sözlüğü *Mu'cemü'l-Buldân*[123] adlı eserlerini sayabiliriz.

Mısır'da ele geçen ve bu yüzyılın başında oryantalistler tarafından neşredilen, çoğunluğu devlet yazışmaları, kadı kayıtları, vergi ve arâzî meselelerine ait vesîkalardan oluşan diğer papirüsleri de derleyerek dört cilt halinde Adolf Grohman'ın yayınlamış olduğu *el-Evrâku'l-Berîdiyyi'l-'Arabiyye* adlı çalışma,[124] Mısır bölgesinde hicrî ilk asra kadar gerilere giden, toprak ve vergi tatbîkâtına ilişkin resmî belgelerin orijinal örneklerini aktarmakta ve bu bölgedeki tatbîkâta ışık tutmaktadır.

Abbâsî toprak sistemi ile ilgili çağdaş araştırmalara gelince, bunların arasında Irâk'lı üç târihçinin ismi öne çıkmaktadır: Abdülaziz ed-Dûrî, Sâlih Ahmed el-Alî ve Husâmüddin Samarrâî.[125]

Abdülaziz ed-Dûrî, 60 yıldan fazla süren akademik hayatını, İslâm târihinin iktisâdî ve sosyal olaylarını aydınlatmaya hasretmiş, bu alanda yüze yakın kitap, tahkik ve makale yayınlamıştır.[126] Konumuzu doğ-

120 I-XV, Beyrût 1955-1956, Birinci baskı.

121 thk: Mahmud Hâtir, Beyrût 1995.

122 thk: A. Muhammed Becâvî–Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-IV, Beyrût, ty.

123 thk: Ferîd Abdülaziz el-Cündî, I-VII, son iki cilt fihrist, Beyrût 1997.

124 trc: Hasan İbrâhim Hasan, tashih Abdulhamid Hasan, I-VI, Kahire 1967-1968 (İngilizcesi: Arabic Papyri in the Egyptian Librari (APEL), I-VI, Kahire 1934-62. Bunun yanında sâdece bir papirüs belgesi üzerinde, değişik dergilerde neşredilmiş makalelerden Rex Smith ve Moshalleh al-Morackhi'nin yayınladıkları makalede târih kaynaklarında kullanılan kavramların nasıl kullanıldığını ve kullanılmakta olduğunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Bkz. Rex Smith and Moshalleh and Moshalleh al-Moreqkhi, "A Critical Edition of Select Arabic Papyri", *Bulletin John Rylands Library*, LXXVIII:2, 1996, s. 160-189.

125 İbrâhim Beydûn, "Abdülaziz ed-Dûrî ve't-Târihu'l-İktisâdi'l-Arabî", *İctihâd*, XXXIV-XXXV, Beyrût 1997, s. 335-360.

126 Müellifin hayatı ve eserleri için bkz : "Buhûs ve'd-Dirâsât :Muhdât ilâ Abdülaziz Dûrî, Amman 1995, s. 10-15.

rudan ilgilendiren kitapları arasında, başta *Asru'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*,[127] *Târihu'l-'Irâkı'l-İktisâdiyye fî Karni'r-Râbi'i'l-Hicrî*,[128] *Nuzumu'l-İslâmîyye*[129] ve *İslâm İktisat Târihine Giriş*[130] adlı eserlerinin yanında, toprak ve vergi konularında yazılmış müstakil makaleleri bulunmaktadır.[131]

Sâlih Ahmed el-Alî'nin "*el-Harâc fi'l-'Irâk*"[132] adlı eseri ve Abbâsî târihine dâir yayınladığı makaleleri de mevzûmuzu alakadar etmektedir.[133]

Aynı geleneğin tâkipçilerinden Husâmüddin Samarrâî'nin "*Agriculture in Iraq During the 3rd. Century A. H*" adlı İngilizce eseri[134] ve "*Müessesâtü'l- İdâriyye fî Devleti'l- Abbâsîyye*"[135] eserinin yanında, toprak ve vergi konusuna hasrettiği iki mühim makalesi bulunmaktadır.[136]

Bunların yanında Ziyâuddin Reyyis'in *el-Harâc ve'n- Nuzumi'l-Mâliyye li'd- Devleti'l-İslâmiyye* adlı eseri[137] harâc konusunda İslâm dünyasındaki ilk modern çalışmalardandır. Eser, Bizans ve Sasânî mâlî müesseselerinden başlayarak hicrî III. asrın sonlarına kadar vergi mevzûunu işlemektedir. Müellifin harâc gelir miktarlarına ve ölçü-tartı birimlerinin modern ölçeklerle karşılığının tesbiti konularına dikkatle yaklaştığı görülür. Fakat toprak mülkiyeti ve tasarruf konularında aynı yo-

127 III. Baskı, Beyrût 1997.

128 II. Baskı, Beyrût 1986.

129 Bağdâd 1950.

130 trc: Sabri Orman, İstanbul 1991; Türkçeye çevrilen bir diğer eseri : *İlk Dönem İslâm Târihi*, trc: Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.

131 A. Dûrî'nin konumuzla ilgili makaleleri arasına, "Neş'etü'l-İktâ' fî'l-Mücteme'i'l-İslâmiyye, MMİ*l*., XX:2 (Bağdâd 1970), s. 3-24; "Nizâmu'd-Darâib fî Sadri'l-İslâm", MM*İ*, IL:2 (Bağdâd 1974); "Mâlikü'l-'Arz ve'l-Muzarî' fî Sadri'l-İslâm", *İctihâd*, I, (Beyrût 1988), s. 327-344; "Fî Tanzîmi'l-İktisâdiyye fî Sadri'l-İslâm", *Mecelletu 'Ulûmi'l-İctimâ'iyye*, V. (Kuveyt 1981), s. 75-90.

132 *el-Harâc fi'l-Irâk fî Uhûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ*, Bağdâd 1990.

133 Salih Ahmed Ali' bu makaleleri arasında şunlar vardır: "Üsratu'l-Abbâsîyye fî Bağdâd", *Sümer*, XXI:1 (Bağdâd 1975) s. 231-266; "İdâretü'l-Bağdâd ve Merâkizuhâ", *Sümer*, XXXII:1 (Bağdâd 1977), s. 126-146 .

134 Beyrût 1972.

135 Bağdâd 1982.

136 Bu makaleler: "Tatavvuru Mülkiyeti'l-'Arz fî 'Usûri'l-'Abbâsîyye", *el-İdâretü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, II, (Amman 1989), s. 475-491; "Mecâlâtu'd-Darâib 'ale'l-'Arz ve İntâci'z-Zirâiyye", *el-İdâretü'l-Mâliye fi'l-İslâm*, III., (Amman 1990), s. 768-846.

137 IV. Baskı, Kahire 1977.

kınlığı gösterememiştir. Yakın zamanda çalışmasını yayınlanan Gaydâ Hazne Kâtibî'nin *el-Harâc münzü'l-fethi'l-İslâmî hattâ Evâsıtı'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî* adlı[138] Abdülaziz ed-Dûrî'nin danışmanlığında tamlanan çalışması ise vergi ve toprak meselesini iç içe ele alan, daha yoğun ve geniş bir kaynak taraması neticesinde ortaya konmuş en yeni yayınlardandır. Ayrıca bu çalışma ilk asrı da incelediğinden mevzû ile ilgili rivâyetlere eleştirel bir yaklaşım da ortaya koymaktadır.

Türkiye'de ise Hz. Ömer dönemindeki gayr-i müslimler bağlamında toprak meselelerine ilişkin mevcut rivayetleri geniş bir eleştiriye tâbî tutarak değerlendiren ve Hz. Ömer zamanında özelde Sevad arâzîleri genelde yeni fethedilen bölgeler ile ilgili tartışmaları ele alan Mustafa Fayda'nın *Hz. Ömer Döneminde Gayr-ı Müslimler* adlı çalışmasını zikredebiliriz.[139] Fayda bu çalışmasında toprak meselesi ile ilgili şimdiye kadar muğlak kalmış olan fethedilmiş toprakların nasıl bir düzenlemeye tabi tutulduğu ve Medîne'de Ashâb-ı Kirâm arasında bu konuda hangi temâyüllerin bulunduğu ve tatbikata esas olan görüşün nasıl şekillendiği konularını, bölgelere göre yaşanan farklılıkları, Hicaz'dan gayri müslimlerin sürülmesi olayını ve Necran meselesini farklı rivayetler ışığında ayrıntılı olarak tartışmaktadır. Bu tartışmalar Abbâsî devrindeki tatbikata ve hukûkî içtihatlara temel teşkil etmesi bakımından konumuzu yakından ilgilendirmektedir.

Batılı araştırmacılar arasında konuyla ilgili yapılan çalışmalardan, öncelikle Abbâsî dönemini merkeze alan Frede Lokkegeard'ın *Islamic Taxation*[140] adlı eserini zikretmek gerekir. Bu çalışma, fıkıh, tarih ve edebî eserlerde kullanılan toprak ve vergi ıstılahlarını ele alarak tahlîl etmektedir. *İktâ'-Himâ, iktâ'-fey, Harâc-Öşür, Mukâseme-Mesâha, Kabâle-Damân* gibi temel ıstılahların kendi içindeki ilişkilerini de ele almaktadır. Eser, bu alanda şu ana kadar Batıda yapılmış en başarılı çalışmalardan birisidir.

---

138 Beyrût 1994.

139 İstanbul 1989.

140 *Islâmic Taxation in the Classic Period With Special Reference to Circumtances in Irak*, II. Baskı, Lahor 1979.

Claude Cahen (ö.1991)nin, *iktâ'*,[141] *vakıf*,[142] *himâ*[143] ve vergi konularında[144] yayınladığı kıymetli makâleleri bulunmaktadır. Cahen çalışmalarını daha çok Avrupa müesseseleri ile karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Ayrıca Cahen'in ilgisi daha geniş bir alanı kapladığından ele aldığı konulara yoğunluğu nispeten daha kifâyetsiz kalmakta ve bu eksiklikten dolayı kolay genellemelere gidebilmektedir. Eserlerinden Türkçe'ye de çevrilen ve toprak meselesini sosyal yönleri ile bir bütün halinde değerlendirdiği *Doğuştan Osmanlı'nın Kuruluşuna Kadar İslâmîyet* adlı eserini zikredebiliriz.[145] Ancak onun Osmanlı öncesi İslâm tarihinin sosyo-ekonomik konularına bir ömür harcadığını düşünerek bu alana önemli katkıları olduğunu unutmamalıyız.[146]

141 Bkz: "Tatavvuru'l-iktâ'i'l-İslâmî ma Beyne Karneyni't-Tâsi'i ve's-Sâlisi'l- 'Aşar; Eshâm fî Târihi'l-Mukârin li'l-Müctemcâ'i fî Usûri'l-Vustâ", trc: Corc Ketura–Ridvân Seyyîd, *İctihad*, I, Beyrût 1989 s. 193-242. (Fransızcası, "L'evulation de l'ikta", *Annales* 1953 s. 25-50)

142 "Reflexions sur le Wakf Anciens", *SI*, XIV, (Paris 1961) s. 35-36.

143 "Notes pour l'histoire de la Himâya", *Mélanges*, I, (Dımaşk 1956), s. 287-302.

144 "Fiscalité, Propriéte, antagonismes sociaux en haute mesopotomie au temps des premiers Abbâsîdes dapres Denys De Tell-Mahre", *Arabica*, I, (Paris 1954), s. 136-152 .

145 Claude Cahen, *İslâmiyet-Doğuştan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, trc: Esat Nermi Erendor, İstanbul 1990.

146 C. Cahen'in hayatı ve eserleri hakkında daha geniş billg için bkz. Mıchel Balıvef, "Cahen" maddesi, *DİA*, VII, s. 15-16

BİRİNCİ KISIM

TOPRAK ÜZERİNDEKİ MÜLKİYET ŞEKİLLERİ

I. BÖLÜM

FEY' ARÂZİLERİ

A) FEY' NAZARİYESİNİN DOĞUŞU VE TARİHİ GELİŞİMİ: DEVİRLERİNDE GELİŞİMİ

Arapça *efâe* kökünden gelen fey' kelimesine Araplar, güneşin zevâlden sonra dönüşüne ve ağacın gölgesinin güneşin dönüşüne bağlı olarak deveranına demişlerdir.[1] Kur'ânı Kerîm'in Hucurât sûresinin 9. âyeti ile Bakara sûresinin 226. âyetlerindeki kullanışları da bu anlamı ifâde etmektedir.[2] Bunun yanında "*mâ'kul olmak*", tartışmadan sonra "*sakinleşmek*", "*değişmek*" "*çekilmek*" gibi anlamları da bulunmaktadır.[3] Ayrıca "*Tefeyye'e*" bâbına girdiğinde ise "himâye" ve "iltıcâ" isteği gibi manalar kazanmaktadır. Târihî olarak ise savaşın sakinleşmesinden sonra mağlup olanların, galiplerin himâyesine girmesine denilmiştir.[4]

---

1 Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbu'l-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe* , 204; Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, s. 58; Râğıb el-İsfehânî (ö. 5031109), *el-Mu'cemu Müfredâtı Elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrût 1997, s. 435.

2 Bu âyet: " *Eğer mü'minlerden iki zümre bir biriyle savaşırsa, aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa Allah'ın buyruğuna dönmelerine (hatta teffe) kadar savaşınız.*" ; Bakara 226: "*...eğer yeminlerinden dönerlerse bilsinlerki Allah bağışlayandır, esirgeyendir.*"

3 Krş. İbn Manzûr, *Lisanu'l- Arab*, "fy'e" md; Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-Muhît*, "fy'e" md; Mutafa Fayda, "Fey' ", *DİA*, XII, s.511.

4 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 204; Y. el-Hamevî, *a. g. e*, I, s. 58. Ayrıca bkz. Lokkegeard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, s. 40.

Son iki şekildeki kullanımları ise Kur'ânı Kerîm'deki Haşr sûresi 6 ve 7. Âyetler[5] ile Ahzab sûresi 50. âyette[6] kullanılmaktadır.

Istılâhî manada fey en genel anlamıyla "*savaşla ele geçen yerlerden alınan şeylere ve sulh ile geçen yerlerden alınanan menfeatlere*" denir.[7] Bunun içinde savaşla alınanan toprakların haracı(*task)* ile sulh ile alınan bölgelerin haracı(itâve), zimmîlerden alınan cizye, yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergisi ve zimmî tüccarlardan alınan 'uşûr vergileri ile savaşla fethedildikten sonra eski sahiplerinini elinde bırakılan topraklar vardır.[8] Bütün bunlar beraber düşünüldüğünde feyi müslümânların ortak olarak ele geçirdiği ve geliri onlara dönen bütün şeylere denir.[9]

Ebû 'Ubeyd, Hz.Peygamber'in ölümünden sonra malların *fey'*, *ganîmet* ve *sadaka* olarak üçe ayrıldığını, her üç konuda da imamların tâbî olduğu kurallar olduğunu beyân ederek, kitabının birinci bölümünü fey' konusuna tahsis etmiştir. Fey'i; sulh antlaşması yapılan bölgelerden alınan *cizye*, savaşla ve ele geçen topraklardan alınan *harâc ve araziler*, yabancı tüccârlardan alınan *'uşûr* vergisi gibi bütün malların ve menfeatlerin zengin ve fakiriyle müslümânların ortak olduğu şeylere *fey* denir diyerek tarif eder.[10] Ebû Yûsuf da "*Allah bilir amma fey' toprağın harâcıdır*" diyerek tereddüt içeren bir ifade kullanır.[11] Yahyâ b.

---

5 *"Yine hatırlayın düşmandan (Benî Nadîr'den) (ganîmet olarak) ne alındıysa Allah hepsini elçisine devretti, onu (elde etmek) için at veya deve sevk etmek zorunda kalmadınız; ama Allah elçilerini kimi dilediyse onlara üstün kılar; Allah dilediğini yapmaya kadirdir. Bu beldelerin halkından ne alındıysa Allah, hepsini elçisine devretti, (ganîmetin tümü) Allah'a, elçisine, yakınlarına (ölen müminlere), yetimlere, yoksullara aittir; (böyle yapıldı) ki, o, içinizden (zâten) zengin olanlar arasında dolaşıp duran (bir servet) hâline gelmesin. Bu sebeble, elçi size (ondan) ne verirse alın, size vermediği şeyi istemekten kaçının; Allah'a karşı sorumluluğunuzun şuûrunda olun, çünkü Allah misillemesinde çetindir."*

6 *"Ey Peygamber! Mehirlerini verdiğin eşlerini, Allah'ın sana fey' olarak verdiği..."*

7 el-Havârîzmî, *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, s. 85; Mevdûdî, fey'i, malın gerçek sâhibi Allah olduğundan, *"Allah'ın malını hâin memurlarından (müşriklerden) alıp, dürüst memurlarına(müslümanlara) devretmesi demektir"* diye tarif etmiştir.*Tefhimu'l-Kur'ân*, trc: M. H. Kayani, Y. Karaca, N. Şişman, A. Ünal ve H. Aktaş, I-VII, İstanbul 1996, VI, s. 204.

8 Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s.101. Ancak Fayda fey konusunu incelerken savaşla ele geçirildikten sonra eski sahiplerinin elinde bırakılan toprakları fey malları listesine dahil etmemiştir. Halbuki daha önce bu toprakların Hz. Ömer tarafından ganîmet ayetlerinin şumulünden çıkararak fey ayetinin şumulüne dahil edildiğini kabul etmiş görünmektedir. Bkz. s.19-20.

9 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, s. 204; Y. el-Hamevî, *a. g. e*, I, s. 59.

10 *el-Emvâl*, s. 20, 23.

11 *el-Harâc*, s. 23.

Âdem, Hz. Peygamber(s.a.v) zamanındaki tatbîkâtı dikkate alarak; "*Savaşla ele geçirilenlere ganîmet, savaşsız ele geçirilenlere fey*" denildiğini aktarır.[12] Kudâme b. Ca'fer ise müslümanların savaşla ele geçirdikleri toprakların ümmete vakf yapıldığından, ondan alınan vergiler "*her sene müslümanlara rucû. ..*" ettiğinden fey' denildiği yorumunu yapar. Buna sulh akitlerince alınan vergiler ile zekat ve öşür gelirlerini de dahil eder.[13] Genel manası ile fey; "*fetihlerden sonra, müslüman cemaate müştereken ve musâvaat üzere tahsis/vakf edilmiş, devlet başkanının velâyetinde, gelirleri her yıl dağıtılan her türlü cizye, harâc, 'uşûr ve arâzî*" demektir.[14]

Fey' kelimesinin İslâm tarihindeki gelişimine bakıldığı zaman, ilk olarak Hz. Peygamber(s.a.v) zamanında hicretin 4. yılında Benî Nadîr Yahûdîlerinin sürgün edilmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber(s.a.v) Benî Nadîr mallarını, savaşa iştirak edenlere ganîmet olarak taksim etmeyip muhtaç muhacirlere vermeyi kararlaştırmıştı. Bunun üzerine, Haşr sûresinin 6.-10. âyetleri nâzil olmuştur.[15] Fey' âyetleri olarak bilinen bu âyetlerde, ilk kez bir bölge İslâm devletinin eline geçmiş ve ele geçen mülkün nasıl idâre edileceği açıklanmıştır. Ayette geçen "*siz ne at sürdünüz ne de deve sürdünüz*" ifadesiyle bu malların savaşsız alındığı vurgulanmıştır.[16] Ahzâb ve Haşr sûrelerinde *efâe* fiili iki defa savaşla elde edilen şeylere, bir defa da yukarıdaki ifâde ile tasrih edilerek sulh ile ele geçen mallar için kullanılmıştır. Bu vurgu askerlerin gayreti ile değil, Allah'ın lutfuyla peygamberine devrettiği mallardır. Dolayısıyla bu malların hukûku ganîmetten farklıdır. Bundan dolayı Hz. Peygamberin(s.a.v) Hayber, Vâdi'l-Kurâ, Fedek ve Huneyn ganîmetleri ile ilgili tatbîkatında farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıklar daha sonraki dönemlerde *ganîmet* ile *fey'* tartışmalarının temel sebeplerinden biri olmuştur.[17] Fetihlerden sonra savaşla ele geçen menkul mallar ga-

12 *el-Harâc*, s. 19, 27.

13 Krş: Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, s. 204.

14 Rahbî, *Fıkhu'l-Mulûk*, I, 189-190;W. Juynboll, "fey" *İA*, IV, s. 584-585.

15 Âyetlerin Meâli için bkz. s. 31, no:5

16 Ebû Bekr İbn Abdürrezzak b. Hammâm es-San'ânî, *Musannaf*, nşr: Habîburrahmân A'zamî, I-X, Beyrut 1403/1982, VIII, 98, 102-3,121-2.

17 Mustafa Fayda, "Fey' ", *DİA*, XII, s. 511 .

nîmettir, bunun dışındaki gayri menkuller feydir. Ancak Hz. Peygamber zamanında, sulh ile ele geçen mallar ile savaşla elde edilen ganîmetler ve savaşla ele geçen topraklardan yarıcılıkla alınan gelirler fey' olarak anlaşılmıştır.[18]

Esas olarak *fey'* mefhûmunun toprak ve vergi sistemi ile ilgili alanda kullanılmaya başlaması, İslâm fetihlerinin bir neticesi olarak Hz. Ömer dönemindeki tartışmalar esnasında ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Irak'ın fethedilmesinden sonra(14/634), Sevâd bölgesi[19] topraklarında nasıl bir tatbîkâta gidileceği Medîne'de sahâbe arasında müzâkere edilirken iki temâyül belirmişti. Öncülüğünü Abdurrahman b. Avf ve Zübeyr b. Avvâm'ın yaptığı ve çoğunluğunu savaşa katılan ordu mensuplarının ve kabile reislerinin oluşturduğu "ganimetçi gurup",[20] Hz. Peygamberin (s.a.v) Hayber'deki tatbîkâtını Enfâl sûresi 41. âyeti[21] mucibince yorumlayarak aynen menkûl mallarda olduğu gibi, fethedilen arâzîlerin de üzerindeki çiftçileriyle birlikte ganîmet/enfal olarak dağıtılması gerektiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla savaşa iştirak etmeyenlere bunları dağıtmanın yada fey adı altında ümmet adına alıkoymanın doğru olmadığını iddia etmişlerdir.[22]

Başlangıçta savaşçıların bu teklifine uzak durulmadı. Hatta Sevâd'ın dörtte bir toprakları daha önce Hz. Ömer tarafından fethedildiği takdirde kendilerine verileceği vaadine uygun olarak Becile kabilesine verilmişti ve bu topraklar ellerinde üç yıl süreyle kalmıştı.[23] Ancak

---

18 Mustafa Fayda, Hz. *Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul 1989, s. 98-99.

19 *Sevâd*: Fırat ve Dicle'nin aşağı yatakları arasında kalan, verimli ve sulanabilir bölgedir. Çölün sarı kumlarından çıkıp, zümrüt yeşil bir alanla karşılaştıklarından Araplar siyah manasına Sevâd demişlerdir. Uzunlugu 125 fersah (1 fersah=1087 m)genişliği 80 fersah verilirse de ebatlar hakkında değişik rivayetler vardır. Krş: Y. el-Hamevî, *a. g. e*, III, 309.

20 Fâlih Hüseyn "ed-Devletü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye ve'l-'Arzi'l-Meftûha Hilâle'l-Fetrâti'r-Râşide" *Dırâsâtu' l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, XX:4 (Amman 1990), s. 1811.

21 *"Eğer Allah'a ve hak ile bâtılın ayrıldığı gün iki ordunu bir biri ile karşılaştığı gün (Bedr savaşında) kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, biliniz ki, ganîmet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya âittir. Allah her şeye kadirdir."* trc: komisyon, Diyânet yay. Ankara 1993.

22 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, s. 41-43. Şâfiîler bu görüşü benimsediklerinden, fey' i sulh yoluyla alınan mallar, ganîmeti ise savaşla alınan mallar olarak tanımlamışlardır; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 161-162 (t. 242).

23 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, s. 45 - 46.

gelişen hadiseler ve ortaya çıkması muhtemel sakıncalardan dolayı bu karardan vazgeçilmiştir. Devlet başkanı sıfatı ile Halîfe Hz. Ömer, Hz. Alî, Talha b. 'Ubeydullah'ın da içinde yer aldığı grup, ganimet olarak dağıtılmasını isteyenlerin aksine, sadece menkul malların ganimet, arâzîlerin ise İslam ümmetine fey/vakf yapılarak eski sâhiplerinin elinde bırakılmasını savunuyorlardı.[24] Uzun süren bu tartışmanın sonunda Halîfe Hz. Ömer, Haşr sûresinin 6. ve 7. âyetlerini delil göstermek sûretiyle fey' görüşünü açıklamıştır. Hz. Ömer'in içtihadına mesnet teşkil eden âyetler şunlardır: "*Yine hatırlayın düşmandan (Benî Nadîr'den) (ganîmet olarak) ne alındıysa Allah hepsini elçisine devretti, onu (elde etmek) için at veya deve sevk etmek zorunda kalmadınız; ama Allah elçilerini kimi dilediyse onlara üstün kılar; Allah dilediğini yapmaya kadirdir. Bu beldelerin halkından ne alındıysa Allah, hepsini elçisine devretti, (ganîmetin hepsi) Allah'a, elçisine, yakınlarına (ölen müminlere), yetimlere, yoksullara aittir; (böyle yapıldı) ki, o, içinizden (zâten) zengin olanlar arasında dolaşıp duran (bir servet) hâline gelmesin. Bu sebeble, elçi size (ondan) ne verirse alın, size vermediği şeyi istemekten kaçının; Allah'a karşı sorumluluğunuzun şuûrunda olun, çünkü Allah misillemesinde çetindir.*"[25]

Halîfe Hz. Ömer, bu sonuca giderken âyette geçen "*fey*" kelimesi ile Ahzâb sûresi 50. âyette geçen fey' kelimesini[26] beraber düşünmüştür. Haşr sûresi 9. âyetin Ensâra has olduğu ve arkasından gelen "*Bunların arkasından gelenler şöyle derler...*" meâlindeki 10. âyetle hükmün umûmileştiği kanâatine varmıştır. Böylece savaşla ele geçen toprakları dağıtmamış, mülkiyetini ümmet adına alıkoyarak eski sâhiplerinin elinde bırakmıştır.[27]

Hz. Ömer bu tefsiri ile Hz. Peygamberin(s.a.v) uygulamasından sapmamış, bilâkis aynı konuda başka bir ayeti delil almıştır.[28] Hz.

---

24 Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *el-Meğâzî*, nşr: M. Jones I-III , London 1966, II, s. 690; Belâzurî, *a. g. e*, 33; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 82; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 18, 23-27.

25 Haşr Sûresî, 6-7 Terc: Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, trc: Cahit Koytak-Ahmed Ertürk, İstanbul 1996, c. III, 1130. Ancak tercümede *fey*, ganîmet olarak tercüme edilmiştir.

26 Âyetin meali için Bkz. s.31, no: 6. Mütercim bu tercümede fey kelimesini ganimet olarak tercüme etmiştir.

27 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 27. Ebu Yûsuf Hz. Ömer'in bu ictihâdını aktardıktan sonra şöyle demektedir; "*Onun bu tavrı Allah'ın kendisine bahşettiği bir başarıdır. Böylece hayır bütün müslümanlara âit hale gelmiş topladığı vergi cemiyete umûmi bir fayda sağlamıştır...*"

28 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 65-66; Mustafa Fayda, *a. g. e*, 97.

Ömer'in bu siyâseti Kâdîsiye ve Yermük savaşından sonra, savaşa katılanların ele geçirdikleri toprakları kendilerine taksimini istemeleri üzerine uygulanmıştır. Hatta 21/642 yılında Halife Ömer fey' olarak düzenleme yapmaya başladıktan sonra, Becîle kabîlesine Sevâd'da verdiği arâzîleri geri almıştır.[29]

Daha önceleri *fey*, sadece Hîre, Bânikya ve 'Ulleys gibi sulh ile fethedilmiş arâzîlerinden gelen gelirlere denirdi.[30] Hz. Ömer'in 21/642 yılından sonraki yeni yorumuyla fey'in kapsamına savaşla fethedilen arâzîler de katılmıştır.[31] Buna göre "*fey*"; fethedilen ülkelerin toprakları, savaşa katılanlar ve diğer müslümânlar arasında dağıtılmayıp, eski sâhiplerinin elinde işlenmek üzere bırakılarak geliri müslümânlara dönen (*fey*' olan) dâimî bir kaynak olarak düşünülmüştür. Bu anlayış doğrudan Haşr sûresinde geçen "*Allah'a ve Rasûlüne dönme (efâe)...*" ifâdesinden çıkarılmıştır. Buradaki Allah'a ve Rasûlüne dönmeteki amaç; "Kur'ân ilkelerine ve Peygamber öğretilerine göre toplumu yönetmekte olan İslâm hükümetinden kinâyedir."[32] Bundan dolayı Halîfe Hz. Ömer, Haşr sûresi 8, 9 ve 10. ayetlerde geçen "*(Allah'ın verdiği bu mallar) yurtlarından uzaklaştırılmış olan, Allah'tan bir lütuf ve rıza dileyen, Allah'ın dinine ve Peygamberine yardım eden fakîr muhâcirlerindir...*" ifâdelerini dikkate alarak *fey*i bütün müslümânların ortak hakları olarak düşünmüştür. Bu sebeple arâzîlerin mülkiyetini de ümmet adına *fey/vakf* hâline getirmiştir.

Hz. Peygamber(s.a.v) zamanında *fey* sadece sulh arâzîlerinden alınan vergilerle sınırlı tutulmuştu. Bu şekliyle Halîfe Hz. Ömer âyete yeni bir yorum getirerek *fey*' mefhumunun kapsamına savaşla ele geçen bölgelerin topraklarını da dahil etmiştir. Nitekim, Taberî bu ayeti tefsir ederken, "*efâe*" fiilinin hem savaşla hem de sulhla ele geçen durumları

---

29 Fethedilen Irak topraklarının özellikle Becile kabilesine verilmesi, savaşa çıkmadan önce bu kabile reisleri ile Hz. Ömer arasında, fethedilen toprakların dörtte biri kendilerine verilmek üzere yapılan bir antlaşmaya dayanır. Fakat bu tür bir siyasetin mahzurları ortaya çıkınca, Halife Becile kabilesine 80.000 dirhem vererek toprakları geri almıştır. Bkz. Taberî, *Târîh*, III, 434; Abdulaziz ed-Dûrî, "Fî Tanzîmi'l-İktisâdî îî Sadri'l-İslâm „ 76-77.

30 Taberî, *a. g. e*,III, 351, 358.

31 Taberî, *a. g. e*,IV, 96-97; Muhammed Hamîdullah, *el-Vesâiku's-Sîyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 483-484.

32 Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*,III, 1131.

ihtivâ ettiğini, böyle bir yorumun Hz. Peygamber devrindeki uygulamadan bir sapma olmadığını dile getirir.[33] Kuşkusuz bu yorum bir sahâbe icmâ-ı şeklinde gerçekleşmiştir. Hz. Ömer bu kararının gerekçelerini şu sözlerle dile getirmiştir: *"Eğer biz bu memleketleri halkıyla berâber alıp müslümanlara taksim edecek olursak, gelecek nesillere bir şey kalmaz, müslüman ve zimmîler konuşacak insan dâhi bulamayacakları gibi, kendi emeği olan iş ve kazançlarından da faydalanamazlar. Arâzîleri ile birlikte taksim edilen bu insanlara gelince, Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devâm ederler. Netîce itibâriyle bizden sonra gelecek olan çocuklarımız, onların çocuklarını köle olarak kullanmakta devâm ederler. İslâm hâkim oldukça, müslümanların kölesi olurlar. Ben buna asla râzı olamam"*[34]

Halîfenin bu sözleri, savaş sonrası elde edilen toprakların mülkiyetini umûmîleştirerek (devletleştirerek) eski sâhiplerini müslümanların elinde dâimi olarak köleleşmekten kurtarmak müslümânların bu toprakları ekip biçme imkânları ve tecrübeleri olmadığından üretim faaliyetini kesintiye uğratmamak; müslümân fâtihleri zirâatçiliğe yöneltmeyerek İslâm'ın fetih ve yayılışını sürdürmek; fethedilen bölgelerdeki insanların müslümânlaşmasını kolaylaştırmak; toprakların belli bir sınıfın elinde tekelleşmesini engellemek ve fethettikleri ülkelerde hür insanlardan oluşan bir toplum meydana getirmek gibi meseleyi sâdece bir toprak hukuku olarak değil; ekonomik, sosyal, askeri ve dinî yönleri ile ele almıştır.[35] Ne var ki Hz. Ömer'in bu yaklaşımı klasik kaynaklarımız-

---

33 Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, I-XXVIII, Mısır 1321, XXVIII, 24-26. Martin Hartman, Halîfe Hz. Ömer'in *fey'* yorumunu zorlama ve yanlış bir yaklaşım olduğunu ileri sürerek, bu âyetin cizye ve *fey'* arâzîlerini içine alacak şekilde değil, ancak menkûl mallardan oluşan ganîmetleri de içine alacak şekilde anlaşılması gerektiğini iddia etmektedir. Hartman, Haşr sûresi 6,7 ve 8. âyetlerde doğrudan ganîmetlerden bahsedilirken, 9. ve 10. ayetlerde durumun değiştiğini savunmaktadır. Bkz. Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, s.53; Muhammed Nasrullah, *Tatavvuru Nizâmu Mülkiyeti'l-'Arz fi'l-İslâm*, Beyrut 1985, s. 83-4 .

34 Bkz. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, (t.227-9), M. Hamidullah, *a. g. e*, 376-7; Hz. Ömer'in köleleşmeye karşı açık tavrına ve bu kadar sarih sözlerine rağmen Caetânî kendini olağanüstü zorlayarak, Halîfe Hz. Ömer'in, Hz. Peygamberin farklı uygulamaları arasındaki belirsizlikten faydalanarak onun çizgisinden saptığını, daha sonraki fakihlerin ortaya koyduğu standartların da esasen Hz. Peygamberin tatbikatına değil, Hz. Ömer'in tatbikatını dikkate alarak yapıldığını ileri sürmektedir. Böylece gayri müslimleri toprağa bağlı esirler haline getirdiğini, hayat hakkının ancak toprağı işlemekle sınırlı olduğu iddialarında bulunmaktadır. L. Caetâni, *a. g. e*,VII, 216-218, 224.

35 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, s. 24-25; Ayrıca, Hz. Ömer'in bu konuyla ilgili tedirginliğinin ayrıntılı bir dökümü için bkz. M. Fayda, *a. g. e*, s. 15-16 .

da aynı genişlikte ele alınmamış, sadece toprak ve ganîmet hukuku çerçevesinde değerlendirilmiştir.[36]

Müslümânlar, fethettikleri ülkelerde siyâsî otoritelerini kurmak için öncelikle askerî ve siyâsî olarak tebârüz etmek durumundaydılar.[37] Bu sebebden ganîmet yerine fey' görüşünün benimsenmesi müslümanları fethettikleri ülkelerde gelip geçici ganîmet peşinde koşan yağmacılar olarak değil; daha işin başında yeni bir din ve ona bağlı ahlak içinde hareket eden ve insanlık târihînde kalıcı bir sayfa açan kimseler olduklarını ispatlar. Gerçekten de toprakların mülkiyeti fey' adı altında eski sâhiplarinin elinde bırakılırken, bir tarafta toprak sâhipleri eski feodal tabîiyyet bağlarından kurtarılarak İslâm devletinin hür tebaası olmuşlar, aynı zamanda ellerindeki topraklarını da kaybetmemişlerdir. Öte yandan müslümânlar bu siyâset ile sıradan çiftçiler olmak yerine hem fetihlere devâm edebilmişler, hem de yönetim, kültür, sanat, idâre alanlarda temâyüz ederek şehirlerin seçkinleri olarak öne çıkmışlardır.[38] Fey' bir anlamda bu sürecin başlamasında önemli bir başlangıçtır.

Oryantalistler ilk İslâm fetihlerinin bir ganîmet ve yağma hareketi olduğu ön yargısından hareketle, Halîfe Hz. Ömer'in fey' yorumuna karşı şiddetli eleştiriler yöneltmektedirler. Welhausen fetihlerin câhiliyye dönemi Arap alışkanlıklarının devamı niteliğinde bir yağma hareketi olduğu iddiasını tekrarlayarak[39] İslâm fetihlerinin esasında bir yağma hareketi olduğu sonucunu ispatlamaya çalışmaktadır. Bunu yaparken konuyu ganîmet-fey' ekseninde ele alarak Halîfe Hz. Ömer'i ganîmet hukûkunu kaldırmak ve İslâmî bir ilkeyi ilğa etmekle suçlamaktadır. Önceleri savaşa katılanlara dağıtılan ganîmetlerin, Halîfe Hz. Ömer'in "*aç gözlülük*" yaparak orduyu dolandırdığını, *fey'* adı altında toprakları devletleştirmek sûretiyle devlete bağlı ve muhtaç bir ordu oluşturduğunu iddia etmektedir.[40] Buna delil olarak da sahâbe icmâını

36 M. Fayda, *a. g. e*, 17. Biz çalışmamızda bu eksikliği tamamlak için ikinci bölümde "Toprak Sahipliği ve Zirâî İşçiliğin Organizasyonu" başlığında köylülük, büyük mülkiyetlerin doğuşu ve işçi-köle meselelerini inceledik. Bkz. bu çalışma, s. 295-312 vd.

37 J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, trc: Fikret Işıltan, Ankara 1963, s.14

38 M. Hodgson, *İslâmın Serüveni*, I, 255-256; Ayrıca İslâmlaşma ile şehirleşme arasındaki ilişkiye "Giriş" bölümünde değinildi. Bkz. s. 7-9.

39 Welhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 15.

40 *A. g. e.*, 20-21.

ve yerleşik tatbîkatı gözardı ederek, nazarî planda daha az kabul görmüş olan Şâfiîlerin; "*'anveten fethedilen topraklar ganîmettir*" görüşüne dayanmaktadır.[41]

Kısaca *fey'* olarak kabul edilen ve onun kapsamına giren şeyler arasında; cizye, sulh yoluyla ele geçen bölgelerden elde edilen gelirler, savaşla(*'anveten*) ele geçen bölgelerin toprakları ve vergileri ile yabancı tüccarlardan alınan 'uşûr vergisi, bütün müslümân cemaatın hakkı olan gelirler ve temellükler girmektedir.[42] Ancak fey' ile ganîmetin bir birinden temyiz sürecinin Abbâsîler dönemindeki fakîhlerce dâhî tartışıldığı dikkate alınırsa, ilk iki asır boyunca fey' etrafındaki tartışmaların ve belirsizliğin sürdüğünü söyleyebiliriz. Abbâsîlerin ilk döneminde genel ve yerleşik anlamıyla ganîmet; savaş esnasında ele geçen menkûl mallarla sınırlanmıştır. *Fey ise* savaşla ele geçen topraklar ve bunların harâcları ile cizye ve müküs(ticaret vergileri) gelirleri olarak tanımlanmıştır.[43] Ebû Yûsuf fey-ganîmet arasındaki farklılığa dikkat çekmek için şu misali vermektedir; "*bir müslümân henüz müslümânlar tarafından fethedilmemiş bir ülkede ev, arâzî, köle ve elbise sâhibi olsa, o esnada müslümânlar tarafından bu ülke fethedilse, sâhip olduğu ev ve arâzîleri fey' olur; köle ve elbiseleri kendisinde kalır.*"[44]

Hz. Osman zamanına gelindiğinde, yeni fethedilen bölgelerde hâkimiyetin tesisi için bir çok sahâbînin bu bölgelere hicret etmesi gerekmişti. Bunun üzerine Hz. Osman gâzîlerden yeni fethedilen yerlere göç etmek isteyenlerin arâzîlerini ve savâfîlerden aldıkları hisselerini satmalarına musâade etmiştir.[45] Böylece bir kısım fey' arazileri devletin eline geçmeye veya toprak sâhibi olmak isteyen kimselerce satın alınmaya başlamıştır. Açılan bu kapıdan yararlananlar, *fey'* arâzîsi olan savâfî arâ-

41 Oryantalist söylemde İslâm fetihleri genellikle bir yağma hareketi ve ganîmet peşinde koşan bedevi Arapların istilası olarak görülmektedir. Müellifin burada israrla fey' yorumunu bir sapına olarak yorumlayıp, ganîmeti esas almasının temelinde kanaatimizce bu yaklaşım yatmaktadır. Krş: J. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Târihîne Giriş*, trc: Fikret Işıltan, İstanbul 1960, s.106. Bunlar tek yanlı ve abartılı izahlar olduğundan, bu tür açıklamalar artık bilimsel bir saygı uyandırmamaktadır. Literatürün sistematik bir gözden geçirilişi için bkz. Maxim Rodinson, "Bilan des études Mohammediennes" *Revue Historique*, c. 229, 1963, s. 169-220.

42 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 23 (t.35).

43 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 206; Havârizmî, *a .g .e*, 85.

44 Ebû Yûsuf, *er-Red 'alâ Sîrati'l-Evzâî*, Thk; Ebu'l- Vefâ Afgânî, Beyrut (t.y.), 107, 110, 127

45 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 296 (T. 312); İbn Zencevey, *el-Emvâl*, II, 632-633.

zîlerden geniş mülkler ele geçirmişlerdir.[46] Ayrıca Hz. Osman'ın, gelirleri ilk fetihlere katılan gâzilere dağıtılan *fey'* gelirlerinden verilen hisseleri düşürmüştü. Takas sırasında bu savâfî arâzîlerin bir kısmı bazı kimselere iktâ' olarak verilmişti. Bu uygulama müslümanlar arasında sert eleştirilere neden olmuştur.[47] Nitekim ilk rahatsızlıklar, ümmetin feylerinin Ümeyye ailesi ve idarecilerinin tekeline girmeye başladığını farkeden Kûfe'deki gâziler arasında görülmüş ve vâli Sa'îd b. As'ın huzuruna giderek şöyle demişlerdi: *"Allah'ın fey' olarak verdiklerini senin ve adamlarının özel çiftliği olmasını istiyorsun. Unutma herkese ne düşerse sana da o düşecektir."* Aynı kimseler Halife Hz. Osman'a yazdıkları mektupta da şöyle diyorlardı: *"Seni fitneye karşı uyarıyoruz. Hayırlılarımızı sürdün, şerli insanları başımıza belâ ettin, fey'lerimizi düşmanlarımıza dağıttın, imtiyazları tekelleştirdin, gökyüzünün yağdırdığını, yeryüzünün bitirdiğini tekeline aldın. Ülkemize ve feylerimize bunu yapmaya devâm edersen, aramızdaki hükmü Allah verecektir."*[48] Açıkça tehditkar unsurlar barındıran bu ifadelerde Hz.Ömer dönemine göre gerek fey' ve gerekse 'itâ siyâsetinde yaşanan değişikliğe yönelik huzursuzları açıkça görmek mümkündür.[49]

Halîfe Hz. Ömer *fey'* i ammenin ortak mülkü olarak görüyordu. İhtiyaç sahiplerine ise hazineden yardımda bulunuyordu. Hz. Osman ise fey'i devlet malı olarak anlamıştı. Daha önce gelirleri savaşçılara paylaştırılan bu malları devletleştimiştir. Bunların içindeki savâfî arazileri ise yakınlarına iktâ' etmeye başlamıştır.[50] Halbuki ümmet adına vakfedilmiş(fey haline getirilmiş) olan bu arâzîler üzerinde devlet başkanının yetkileri velâyetle sınırlı iken Hz. Osman devlet malı gibi telakkî ederek iktâ' etmiştir. Yaşanan huzursuzluğun temelinde *fey'*in bu şekilde devletleştirilmesi yatmaktadır.[51] Bu konulardaki araştırmaları ile bili-

---

46 Taberî, *Târîh*, IV, 280, 281; İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, II, 630; Dûrî, "Fî Tanzîmi'l-İktisâdî fî Sadri'l-İslâm", s. 80.

47 Taberî, *a. g. e*, III, 589, Ebû Yûsuf, *Harâc*, 24.

48 Mektubun tam metni için bkz. Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Futûh*, I-VIII Haydarabad, ty, II, s. 178-182.

49 Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın mâliye siyâsetlerinin karşılaştırması ve sonuçları için bkz. Habib Cenhânî, "İşkâliyyetu'l-Mülkiyeti'l-'Arz ve Eseruhâ fî Tahavvuli'l-İktisâdî ve'l-İctimâ'î fî Müctema'i Sadri'l-İslâm", *D T.*, XI: 35-36, s. 217-236.

50 Corci Zeydan, *Medeniyeti İslâmîyyeTârihî*, I-V, İstanbul 1328, II, 198.

51 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 291, ayrıca bkz. A. Dûrî " Fî Tanzîmâti'l-İktisâdiyye fî Sadri'l-İslâm" *Mecelletu'l-'Ulumi'l-Ictimâ'iyye*, (Kuveyt 1981), s. 77.

nen Abdulaziz ed-Dûrî, Hz. Osman döneminde *fey* anlayışındaki bu değişmeyi, *ümmetin feyi*'inden *devletin feyi* anlayaşına geçişin sancıları olarak yorumlamaktadır.[52]

Emevîlerin saltanat sistemini kurumsallaşması ile birlikte savâfî arâzîler âdeta halîfe ve Ümeyye âilesinin özel mülkü hâline gelmiştir. Bu konuda Emevîlerin *fey'* arâzîlerine ilişkin tutumlarını en iyi yansıtan olay, Fedek[53] arâzîlerindeki uygulamalarıdır. Fedek Hz. Peygambere(s.a.v) aitti ve gelirlerini kendi ihtiyaçlarına, Hâşimoğullarına harcar ve bekârları evlendirirdi. Hz. Fâtıma Hz. Ebû Bekir'den Fedek arâzîsinin kendine verilmesini istediğinde, Hz. Ebû Bekir bunu kabul etmedi. O'na göre bu arâzî hayatta iken Hz. Peygamberin(s.a.v) devlet başkanı sıfatı ile ihtiyaçları(*tu'me)* için kullanılıyordu. Hz.Peygamberin ölümünden sonra bu araziler artık ümmetin *fey*i haline gelmiştir.[54] Gerek Hz. Peygamber(s.a.v), gerek Hulefâ-i Râşidîn döneminde hiç bir özel şahsa verilmeyen ve devlet başkanlığının harcamalarında kullanılan bu arâzî ilk olarak Muâviye tarafından Mervan b. Hakem'e iktâ' olarak verilmişti. Onlardan da sırasıyla Abdülaziz b. Mervan ve Abdulmelik b. Mervân'a, onlardan da oğulları Ömer, Velid ve Süleyman b. Abdülâziz'in ellerinde dolaşan bir mülk hâline gelmişti.[55] Belâzurî, bu uygulamayı, *"Peygamber sünnetini değiştirmek"* olarak yorumlamaktadır.[56] Bundan dolayı Ömer b. Abdulaziz diğer hisseleri satın alarak ilk haline döndürmüştür.[57]

---

52 Bkz. Abdülâziz ed-Dûrî, "Mâliku'l-Arz ve'l-Muzâri' fi Sadri'l-İslâm", 332-334; "Ümmetin Fey'inden", "devletin fey'ine" geçişden maksat; savâfî arâzîlerin gelirleri daha önce gâzilere ve yoksullara dağıtılırken Hz. Osman zamanında bu tür arâzîlerin gelirleri Beytu'l-Mâl'de toplanmış, aynı zamanda da bu arâzîlerden iktâ'lar verilmeye başlanmıştır. Bu durum doğal olarak fey arâzîleri üzerinde devletleşme ve devlet kontrolü getirmiştir. Krş: İbrâhim Harekât, *es-Siyâseh ve'l-Müctema' fî 'Asri'r-Râşidîn*, Beyrut 1985, s. 118.

53 *Fedek:* Medîne'ye 150 km uzaklıkta bir Yahudi yerleşim yeri olup, h.6/627 yılında , topraklarının yarısı karşılığında Hz. Peygamber ile antlaşma yapılarak fethedilmiştir. Bu toprakları Hz. Peygamber, amme işlerine, yolcu ve misafirlere harcadı. Hz. Peygamberin vefâtından sonra bu toprakların, Hz. Peygamberin varislerine verilmemesi tartışma konusu olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Algül, "Fedek", DİA, XII, 294.

54 A. g. e, s. 44.

55 Belâzurî, *Futûh*, 44-5.

56 A. g.e, s. 43.

57 A. g.e, s. 45.

Fey' arâzîleri içinde ayrı bir kategori oluşturan savâfî arâzîlerinin, Muâviye tarafından kendi mülkü gibi âilesi ve yakınlarına dağıtması,[58] iktâ', ihyâ ve harâc arâzîlerine el koymak sûretiyle tahsislerde bulunması, her tarafda imtiyazlı bir Arap toprak aristokrasisi oluşturmuştur. Bu geniş toprak sâhiplerinin doğuşu ve genişlemesi *fey'* arâzîleri aleyhine gerçekleştiğinden, mâliyeyi de ciddi kayıplara uğratıyordu.[59] Özellikle Ömer b. Abdülâziz ve sonrasında harâcî arâzîlere getirilen satış yasağı, tamâmen bu gidişin önüne geçerek küçük toprak sâhiplerini korumak içindi, fakat onun bu teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştır.[60]

Buna karşılık ilk fetihlere katılan kabîleler, *fey'* arâzîleri ve gelirlerini ganimet olarak kendi mülkleri olduğu kanaatini taşıyorlardı. Muhtar es-Sekâfî (ö.67/687)[61] Emevilere karşı isyan ettiğinde kendini destekleyen Mevâli unsurlara Araplar ile birlikte mâli konularda eşitlik vaat etmişti. Bunun üzerine Kûfe'deki kabileler Muhtar'a karşı çıkarak; "*Mevâliye sırtını dayıyorsun. Halbûki onlar ve yaşadıkları toprakları, Allah'ın bize gönderdiği fey' dir. Biz onları âzâd ettik, bundan dolayı Allah'tan ecir ve sevab bekliyoruz. Bir de fey'lerimize ortak edilmelerine hiç bir şekilde râzı olamayız.*" demişlerdi.[62]

Bu yaklaşımın altında, ilk fetihlere katılan kabilelerin sâhip oldukları imkanları mevâlî ile paylaşmak istemediklerini görmek mümkündür. Emevîler de bu eğilimi destekleyen ve kurumsallaştıran bir siyâset tâkib etmişlerdir. Bunu sonucu olarak mevâlî statüsünü resmileştirmişlerdir.[63] Böylece binlerce mevâlinin müslümânlarla beraber savaşa işti-

58 Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk: Abdulemîr Muhnâ Beyrut 1993, II, 144-5; İbn Asâkîr, *Tehzîbu Târîhi Dımaşk*, I, 184-5; Makrîzî, *Hitat*, I, 67.

59 A. Dûrî, *İslâm İktisât Târîhîne Giriş*, s. 33, 36, 55 Wellhausen, *a. g. e*, 132; M. Nasrullah, *a. g. e*, 133, 142-150.

60 İbn Asâkîr, *a. g. e*, II, 199. Bu sürecte takibedilen siyâset için bkz. G. H. Kâtibî, *a. g. e*, s. 320-323.

61 Muhtar es-Sekâfî, Kûfe'de Emevîlere karşı isyan etmiş, hicretin ilk yıllarında dogmuş, gençliğinde Hz. Ali'nin saflarında yer almış, Emevîler devrinde de muhalif hareketini sürdürmüş, Sakifli bir komutan ve idârecidir. Onun Kûfe'de başlattığı isyan için bkz. Ahmed Ağırakça, *Emevîler Döneminde Saltanata Karşı Hilâfet Mücâdelesi*, İstanbul 1992, s. 209-244; Wellhausen, *a. g. e*, 88-94.

62 Taberî, *Târîh*, VI, 44.

63 W. Montgomery Watt, Emevi hilâfetini bir kabile federasyonu olarak görüldüğünü, Arab olmayan birinin İslâm'a girmeden önce bir kabilenin ahitle mevlası olma zorunluluğunun getirildiğini dile getirmektedir. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc: Ethem Rûhi Fığlalı, Ankara 1981, s. 55-56.

rak etmesine rağmen, *fey'* den dağıtılan maaşlardan pay verilmiyordu. Ömer b. Abdülâziz devrinde Mâverâu'n-Nehr'de 20.000 mevâlinin herhangi bir maaş olmadan savaştıklarını şikâyet etmişlerdi. Bu bir bakıma ümmet *fey'* inin tekelleşerek(zengin ve yöneticiler arasında dönen bir meta haline geldiğini) Kur'ânî çizgiden saptığını göstermektedir.[64]

Buna karşılık Emevî yöneticilerinin mâliye gelirlerini artırmaya yönelik gayretleri, Hz. Ömer dönemindeki savaşla fethedilmiş toprakların *fey'* olduğu siyâsetini sürdürmeyi zorunlu kılıyordu.[65] Çünkü fey, bu statüsündeki arâzîlerden daha yüksek nisbette vergi alma hakkı doğuruyordu. Ayrıca devam eden fetihler sırasında ele geçen arâzîlerin ganîmet olarak istemedikleri şahısların eline geçmesi, hem iktidar için bir tehdit, hem de vergi gelirlerinde bir düşüşe sebeb olacağından, *fey'* arâzîleri üzerindeki devlet denetimini sürdürmek kendileri açısından makul görünüyordu. Fakat, Hz. Osman döneminde başlayan *fey'* in devletleştirilmesi, Emevî saltanat sistemi içinde daha açık hâle gelmiştir.[66] Tasarrufta keyfilik, devlet harcamalarının öne çıkması, müslümânların ihmali şeklinde tezâhür eden feyin devletleşmesine bağlı olarak kabîlelerin baskısı karşısında, öncelikle savâfî arâzîler iktâ' edilmeye başlanmıştı. Abdulmelik b. Mervân döneminde (66/685-86/705) ise artık savâfî arâzîler kalmadığından harâcî arâzîler dahî devletin tasarrufuna açık hâle gelmiştir.[67]

Savaşla fethedilen eyâletlerde önce müslümanların arazî satın alması ve satın alınan arazilerin öşür arazisi haline gelmesine göz yumulması, arkasından İslam'a giren köylülerin yerlerini terk ederek şehirlere göç etmeye başlamaları, hazinenin bu topraklardan aldığı vergileri kaybetmesine yol açmıştır.[68] Emeviler işte kendi yandaşlarının istekleri ile mâliyenin gerileyişi arasındaki gerilimin içine düşmüşlerdir. Mâliyeyi düzeltmek için harâc arâzîsini elinde bulundurup da öşür ödeyen müslümanlardan harâc istenince, Irak'ta olduğu gibi hepsi tepki olarak

64 Taberî, *Târîh*, VI, 559; ayrıca bkz. A. Dûrî, *İslâm İktisat Târihine Giriş*, s. 63-4.

65 Bendelî Dozy, *el-Harekâtü'l-Fikriyye fi'l-İslâm*, Filistin 1981, s. 66.

66 Fâlih Hüseyin "Tatavvuru Mülkeyiti'l-'Arz fi'l- Asri'l-Emevî", s. 443-445.

67 Mahmud Mikdâd, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-Velâ*, Dımaşk 1988, s. 248, 250.

68 C.Brokelman, *İslâm Devletleri ve Milletleri Târihi*, trc: Neşet Çağatay, Ankara 1964, s. 83-84.

Abdurrahman b. Muhammed İbn-i Eş'âs isyanına (78/697-8) ve diğer karşıt hareketlere destek vermişlerdir.[69] Toplumda giderek artan eşitsizlik ve gerilim, müslümân olanların hak ettikleri muâmeleyi görememeleri, Emevîler için ciddi bir tehdit haline gelmeye başlamıştı. Bundan dolayı Dozy; " *eğer Abdulmelik ve Ömer b. Abdülaziz'in dehası ve düzenlemeleri olmasaydı, Emevîler daha erken yıkılırdı* " demektedir[70].

Ömer b. Abdülâziz'in "*Fey*" siyaseti üzerinde durmak, Emevîler devri boyunca yaşanan fey anlayışındaki değişimin ortaya çıkarılması ve Abbâsîlerin devraldıkları mîrâsın anlaşılması bakımından önemlidir. Ömer b. Abdülâziz iş başına gelir gelmez, yaptığı ilk icraatlardan biri Harâcî arâzîlerin artık Öşür hâline getirilmesini yasaklamak oldu. Ayrıca daha önceden öşür hâline getirilen arâzîlerin geçerli olduğunu açıkladı.[71] Bununla bağlantılı olarak Harâcî arâzîlerin *fey'* olduğunu, mülkiyetinin ümmete âit olduğunu, bu sebeble müslümân dahi olsa elinde Harâc arâzîsi bulunduranların harâc vergisi ödemesi gerektiğini kesin kural hâline getirdi. Vâlilerine gönderdiği mektuplarda, fethedilen arâzîlere Haşr süresi 7.-10. ayetlerine göre muâmele edilmesini, bunların ümmetin ortak mâlı olduğunun unutulmamasını, harâc arâzîlerinin dâimî *fey'* olduğunu yazıyordu.[72]

Ömer b. Abdülâziz, *fey'* e sâdece gelirleri değil, Hz. Ömer dönemindeki gibi arâzînin mülkiyetini de dahil ediyordu. Savaşla fethedilen toprakların hiç bir zaman ganîmet olarak dağıtılmadığı için ümmetin ortak malı/*fey'*; sahipsiz toprakların(*Savafi*) ise sadece savaşçıların *fey*i olduğu görüşünü savunuyordu.[73] Nitekim Ürdün vâlisine yazdığı bir mektupta, "*bu topraklar müslümânların feyidir, satışını yasakla*" talimat vermişti.[74] Bu arâzîleri korumak amacıyla haksız yere alınmış veya gasbedilmiş olanları geri alıyor ve bu arazilerin şahsi mülk haline getiril-

69 İbn Asâkîr, *Tehzîbu Târîhi Dımaşk*, I, 185; II, 199; A. Dûrî, *İslâm İktisât Târîhîne Giriş*, s. 36, 72.

70 B. Dozy *a. g. e*, 68.

71 İbn Asâkîr, *a. g. e*, II, 198, 199.

72 Ebû Muhammed Abdullah ibn Abdulhakem el-Mısrî, *Sîretü Ömer b. Abdülâziz 'ala mâ Revâhu Mâlik b. Enes ve Ashâbihi*, thk. Ahmed 'Ubeyd, Dımaşk 1954, s. 72-74, 96-97.

73 C. Brokelman, *İslâm Devletleri ve Milletleri Târîhi*, s. 83-84. A.. Dûrî, " Mâliku'l-'Arz ..." s. 331.

74 İbn Asâkîr, *a. g. e*, II, 199.

mesinin önüne geçmeye çalışıyordu.[75] Hatta Emevî âilesinin elindeki arâzîlerin *fey'* olduğunu, müslümânlara iâdesi gerektiğini söylüyordu. Bundan dolayı Fedek arazisini de Ümmeye ailesinin elinden almıştı.[76] Yine mektuplarından birinde savaşla ele geçen arâzîler için: "*müslüman olan kimsenin arâzîsi müslümanların fey'i olarak kalır*" demektedir.[77] Abdulmelik b. Mervan'dan sonra *fey'* arâzîlerinin satışı hızlandığından,[78] Ömer b. Abdülaziz'in bu gelişmenin önüne geçmeye çalıştığını görüyoruz. Böylece fey topraklarının yönetici ve nufuzlu şahısların elinde tekelleşmesini önlemeye gayret ettiğini ve küçük toprak sahiplerini bu tahakkümden kutarmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Abbâsîler de *fey'* düşüncesini ana hatlarıyla eskiden olduğu gibi devralmışlar ve yeni bir anlayış geliştirmemişlerdir. Ancak devletin kuruluş yıllarında devrin önde gelen âlim ve fâkîhleri tarafından feylerin eskiden olduğu gibi tekrar tekelleştirilmemesi yönünde yüksek sesli çağrıların yapıldığı dikkat çekmektedir. Abbâsîlerin kurulduğu gün Kûfe mescidinde yapılan biat töreni esnasında, ilk Abbâsî halîfesi Ebu'l-Abbas es-Saffah'ın amcası Dâvud b. Ali yaptığı konuşmada, "...*Emevîlerin kötü idâresi, sizi aşağılamaları, feylerinizi kendi tekellerine almaları, sadaka ve zekâtları dağıtmamaları, bizlere çok ağır gelmiştir..*" derken,[79] *fey'*ler rahatsızlık sebebi olarak gösterilmekte, eski yönetimin *fey'* uygulamaları eleştirilmekte ve daha iyi bir yönetim vaâdi *fey'* üzerinden yapılmaktadır. Ulemadan da benzer talepler gelmiştir. Ebû Hanife'ye göre zamanın halifelerinin en kötü uygulaması, fey mallarını yersiz bir şekilde harcamaları ve kendi ellerinde gayr-i meşru olarak saklamalarıydı. O'na göre kendisini halife olarak adlandıran bir kimsenin fey mallarını kullanması caiz değildir. Bunlar halife veya ailesinin şahsi mülkü değil, ümmetin malıdır.[80] Aynı şekilde Halîfe El-Mansûr'un hacc esnasında Hicâz fakih-

75 İbn Abdulhakem, *a. g. e*, 152.

76 İbn Zenceveyh, *a. g. e*, II, 708-709.

77 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 62.

78 Taberî, *Târîh*, III, 583; IV, 30, 31.

79 Konuşmanın tam metni için bkz. Taberî, *a. g. e*, VII,. 426-7; Belâzurî, *Ensâb* I, 505; M. Mechul, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk: Saîd Sâlih, Amman 1978 (Basılmamış Doktora Tezi-Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi).

80 Serahsî, *Şerhu'l-Siyeru'l-Kebir*, I, 98; Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebû Hanife*, Mısır-1946, 115 vd.

lerinden Muhammed b. Abdurrahman ibn Ebî Zi'b (ö. 159/775) ile aralarında geçen şu konuşmada bu değişimi görmek mümkündür. Muhammed, halifenin yanına yaklaşarak;" *Ya Emîru'l-Mü'minîn! İnsanlar helâk oluyor. Ne olur elinizdeki feylerden onlara yardım ediniz*" dediğinde, El-Mansûr, "*Ben sınırları korumak için asker göndermeseydim, fey' evine gelir, tencerende pişerdi.*" dedi. Buna karşılık ibn Ebî Zi'b; "*Ömer b. Hattâb sınırları korumak, asker göndermek, fetihler yapmaktan, insanlara maaşlarını('itâ) dağıtmak daha hayırlıdır diyordu*" diye cevap verdi.[81] Bu diyalog Hulefâ-i Râşidîn devrine göre Abbâsî devletinin kurumsallaşmış yapısı içinde eski *fey'in* tamâmen devletleştiğini ve eski fey' uygulamalarını tekrarlamanın imkânsız olduğunu özetlemektedir. İlk fetih yıllarındaki sade devlet yapısı içinde eşit bir şekilde dağıtılan fey gelilerinin yerini artık devletin asker, saray ve bürokrasi harcamaları almıştır. Bu da Emevîlerde olduğu gibi paylaşma alanında "*ümmetin feyi*" anlayışını "*devletin feyi*" hâline getiren şartları gözler önüne sermektedir.

Fey'in muhteva boyutuna ilişkin bu açıklamalardan sonra toprakların mülkiyeti alanında fey'in uygulamalarına gelince, Abbasilerin daha halîfe el-Mansûr zamanında, Ömer b. Abdülâziz'den Halife el-Mansûr'a kadarki geçen dönemde (100/718-136/754)yaşanan tasarruflarla karışan Harâcî araziler ile öşür arazilerini bir birinden ayırmaya çalışmışlardır. Bunun için Şâm, Cezîre ve Irak bölgelerinde arâzîleri ölçtürerek (*ta'dîl*), öşür hâline getirilen arâzîleri tesbit ettirmişler ve eski hâline getirmek suretiyle satışlarını yasaklamışlardır.[82] Abbâsîlerle berâber artık bu arâzîler "Harâcî Arâzî" olarak anılmaya başlanmıştır.[83] Bu reformlar ile devletin rekabesinde bulunan yerler tesbit ediliyor ve öşürün bir kaç katı vergi konularak devlet daha fazla gelir temin ediyordu. Bu *ta'dîl* işlemi yapılırken, bölgenin fethi konusunda bilgi sâhibi âlimlerle beraber ölçüm ve vergilendirmeler yürütülmüştür.[84] Böylece Hule-

81 Hatîb el Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, s. 299.

82 Telmehrî, *Târîhu Menhûl*,171, 174, 180-189; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 134; İbn Asâkîr, *Tehzibu Târihi Dımaşk* II, 299-300; a. mlf, *Târîhu Dımaşk*, IX, s. 36.

83 Lokkegeard, *a. g. e*, 45; Z. Reyyis, *a. g. e*, 394.

84 Taberî, *a. g. e*, VIII, 57, 59; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 147, 204; ayrıca bkz. Ahmed Bedr, "Fukahâu'ş-Şâm fî Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel ve 'Alâkatihim bi'l-Hulefâi'l-Abbasiyyîn" *el-Mutemeru'd-Devliyyi'l-Hâmisi li Târihi'l-Bilâdi'ş-Sâm fî Asri'l-Abbâsî*,(MHTBŞ), Amman 1992, s. 90.

Hârûn-ı Râşidin döneminde fey' olarak tanımlanan topraklar üzerinde mülkiyet hakkı korunarak vergi gelirleri garantiye alınmıştır.

Siyâsî çekişmelerde ve mâlî alanda *fey'* mefhumunun Abbâsî târihi boyunca sürdüğüne şâhid olmaktayız. Özellikle iktidara karşı olan muhalif kesimlerin itirazlarında bir meşrûiyet krizi olarak sunulduğu dikkat çekmektedir. Halîfe el-Me'mûn Sind bölge vâlisini azletmek için "O, *fey' ve harâc konusunda keyfi davrandı*"[85] gerekçesini gösteriyordu. Halîfe el-Muhtedî (256/869) Türk askerlerine karşı halktan yardım isterken, "*bütün mallara el koydular, feyi tekellerine aldılar*" diyordu.[86] Bu kargaşa içinde Bağdâd halkı Türk askerleri hakkında; "*Bu fâsıklar almışlar halîfeleri öldürüyor, hil'atleri kendi adamlarına giydiriyorlar ve fey'i tekellerine aldılar*" diyerek karşı çıkıyordu.[87]

Fey' anlayışının ikinci Abbâsî döneminde özellikle toprak mülkiyeti alanında devamlılığını 313/925 yılında Vâsıt bölgesinde meydana gelen bir ihtilâf vesilesiyle *Divân-ı Harâc* görevlilerinin yazdığı resmi bir belgede görmekteyiz. Vasıt bölgesinin vergi görevlisine bizzat vezir onayı ile yazılan mektupta şöyle denilmektedir: "*Sevâd içinde yer alan Vâsıt ve etrafındaki bölgeler savaşla ('anveten) fethedilmiş olup, bu arâzîlere sultân bile sâhip olamaz. Çünkü bu arâzîler müslümânların fey'idir, herkes için vakfedilmiş sayılır. Sâhipleri ise bu toprakları kendi aralarında satabilirler. Bu durumda mülkiyeti geçicidir(Süknâi). Çünkü ödediği veya ödeyeceği harâc, özde kira mahiyetindedir.*"[88]

Bu yaklaşım Hz. Ömer'in *fey'* arâzîlerini satanlara "*o müslümânların fey'idir*" diyerek yasaklamasında, o'ndan bir asır sonra torunu Ömer ibn Abdülâziz'in, "*harâc arâzîlerini satanlar müslümânların fey' ini satıyorlar*" ifâdelerindeki şaşırtıcı benzerlik, ilk üç asır boyunca düşünce ve hukuk planında fey anlayışında bir sürekliliğin varlığını gösterir.[89] Bu anlamda *fey'* mefhumu, sosyal adalet ve devlet karşısında eşitlik haklarını

85 Taberî, *a. g. e*, VIII, 57, 59; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 147, 204; ayrıca bkz. Ahmed Bedr, a. g. m, s. 90.

86 Taberî, *a. g. e*, IX, 468.

87 A. *g. e*, IX, 469.

88 Sâbî, *a. g. e*, s. 365.

89 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, s. 377 (Beyrut-Daru Sadr); Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 23, 25, 54.

içeren İslâmî bir değer olarak; gerek İslam toplumunu mahşeri vicdanında, gerek siyâset düşünürleri ve fukahânın ictihad ve tefekküründe bir referans çerçevesi olarak İslâm tarihinin ilk üç asrı boyuca hukûğu ve siyâsi düşünceyi etkilemiştir diyebiliriz.[90]

Bu çalışmamız *fey'* in sadece toprak mülkiyetini ilgilendiren yönüyle sınırlı kalacaktır. Mülkiyeti ümmetin olmak üzere eski sahiplerinin elinde bıralılan *Harâcî* araziler, doğrudan devlet elin kalan *Savâfî* arâzîler ve işlenmemiş *Ölü* araziler olmak üzere üç başlık halinde ele alınacaktır.

90 Bu noktada Mâverdî (ö. 450/1058)'nin fey' kelimesini kullanışı çok dikkat çekicidir. Kendi zamanında İslâm dünyasında askeri bir hâkimiyet kurulmaya başlanması ile ihlâl edilen mülkiyet sitemini ve bozulan siyâsî istikrarı sağlamak için bir çıkış yolu olarak *fey'* mefhumunu tekrar ihya etmeye çalışmaktadır. Bundan dolayı fey' kelimesini vakf kelimesi ile müterâdif olarak farkedilebilir bir sıklıkta kullanmaktadır. Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 174-5, (T. 261-2).

A) SAVAŞLA ELE GEÇEN TOPRAKLAR (*Harâcî Arâzîler*):

Fey' arâzîleri içinde ilk akla gelen ve çoğunluğunu oluşturan arâzîler, savaşla (*'anveten*) ele geçirildikten sonra sâhiplerinin ellerinde devletin belirlediği harâcı ödemek üzere bırakılan, *Harâcî Arâzî* veya *'Anve Arâzîsi* diye tâbir edilen arâzîlerdir.[91] *Harâcî Arâzî* kavramı ilk olarak Abbasilerin kurulduğu yıllarında yapılan toprak reformu neticesinde, öşür topraklarından ve sulh yapılan bölgelerdeki topraklardan ayırmak için savaşla fethedildikten sonra eski sahiplerine daimi haraç ödemek üzere bırakılan topraklar için kullanılmıştır. Daha geç dönemlerde kurulan İslâm devletlerinde bu tür arâzîlere "*Mîrî Arâzî* veya *Memleket Arâzîsi* ismi verildiği görülür.[92]

Herhangi bir arâzînin sulh hukukuna göre mi yoksa savaş hukukuna göre mi muamele edileceğinin belirlenmesi için öncelikle bu bölgenin nasıl fethedildiğinin tesbit edilmesi gerekir. Ancak buna dair belirsizlikler, daha fetihler devrinden itibaren başlamış, bunda bilgi yetersizliği kadar fetihler esnasındaki ilişkiler ve yeterli belgelerin düzenlenmemesi de etkili olmuştur. Bu konuda sulh akdi imzalayan birkaç bölgenin dışında diğer ülkelerin savaşla ele geçirildiğine hükmedilmesi yönünde genel bir temâyül söz konusudur. Nitekim Albrecht Not "*sulh*" ve " *'anve*" rivâyetleri üzerine yaptığı araştırmada: "*'anvenin mânasının ahid ve antlaşmasız fethedilen yer*"olarak genişletildiği tesbitini yapılmaktadır.[93]

Bu konudaki belirsizlikler doğrudan devletin mülkiyet ve vergi sistemini etkilediğinden, Emevîler döneminde bir problem olarak gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Bu ehemmiyetinden dolayı Muâviye'nin Irak vâlisi Ziyad b. Ebîhi (45/665-54/673) sulh arâzîleri ile 'anve arâzîlerinin bir birinden ayrılması için bir çalışma başlatmış, fakat başarılı olamamıştır.[94]

---

91 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 63, 69; Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 60.

92 Ali Şafak, *a. g. e*, s. 143-4.

93 Albrecht Noth; "Vechu'n min vucûhi'l-'Alâkati beyne Sultati'l-Hilâfeti'l-Merkeziyye ve'l-Ekâlîm: Nazrât fi Merviyyati's-Sulh ve 'Anve", *el-İctihad*, I, Beyrut 1988, s. 34,35, 39.

94 Halîfe b. Hayyat, *et-Târîh*, thk: Ekrem Ziyâ 'Umerî, Riyad 1985, s. 136.

Eyâletlerin ve şehirlerin sulh ile mi yoksa savaşla mı (*'anve*) fethedildiği konusu bu dönemde geniş bir şekilde tartışılarak tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bu tartışmalar fetihlere ilişkin rivayetlerin toplanması konusunda ulemayı harekete geçirmiş, *"Emvâl" "Harac"* ve *"Futûh"* kitapları bu ihtiyacın bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Harâcî arâzîlerin yoğun bir şekilde öşür arâzîsine dönmeye başladığı Emevîlerin son döneminde, bu değişimin meydana getirdiği mâlî kayıpların önüne geçmek ve devletin mülkiyetler üzerindeki haklarını koruma altına almak için "'anve"ye ait rivâyetler daha fazla kabul görmüştür.[95] Bundan dolayı Emevîlerin 'anveten fethedilen yerlere ilişkin rivâyetleri teşvik etmek suretle mâliye gelirlerini artırmayı ve ihyâ faaliyetlerini geliştirmeyi hedefledikleri söylenmektedir.[96] Konuyla ilgili rivâyetler ise Ömer b. Abdülaziz döneminde yoğunlaşmaktadır.[97] Bu rivâyetlerin Emevîlerin mâliye sistemiyle alakalı olduğunu dikkate almalıyız.[98] Ebû 'Ubeyd'in; *"Mağribin tümü, Suğur bölgesi (Bizans sınır boyu), Şâm'ın şehirleri hariç tüm arâzîler, Sevâd arâzîleri, Mısır, Mâverâu'n-Nehr, Nihâvend ve Ehvaz, bunların hepsi savaşla ('anveten) fethedilmiştir"* ifâdesi, 'anveten rivâyetlerin devlet tarafından teşvik ve yaygınlaştırma çabası olarak yorumlanabilir.

Abbâsîler ile birlikte fetihlerle ilgili rivâyetlerin toplanmasında, konunun mâlî boyutunun öncelikli olarak müessir olduğu kanaatindeyiz.[99] Bu dönemde de 'anveten[100] fethedilen yerlerin teşvikinin daha fazla kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Teberî'nin Seyf b. Ömer[101] kanalıyla aktardığı bir rivâyette de, *"ülkelerin hepsi savaşla fethedildi. Sadece*

95 Lokkegeard, *a. g. e*, s. 45.

96 Taberî, *Târîh*, IV, 106.

97 İbn Sâd, *a. g. e*, VII / 2, s. 202.

98 A. Noth, a. g. m, s. 38, 39, 46.

99 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi, çalışmamızın "Giriş" kısmında futûh kitapları tanıtılırken verilmiştir. Bkz. s. 17.

100 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 110-111; İbn Receb *el-İstihrâç li Ahkâmi'l-Harâç*, s. 41.

101 *Seyf b. Ömer*: İlk futûh müelliflerinden olup, hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yaşadığı ve Hârûn er-Reşîd zamanında öldüğü bilinmektedir (170/786-193/809). Yazdığı *"Kitâbu'l- Futûhi'l-Kebîr ve'r-Ridde"* adlı eseri başta Taberî olmak üzere bütün tarihçilerin en önemli kaynağı olmuştur. Bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 106; Hayruddîn Zirikli, *el-A'lâm*, I-X, Kahire 1954-1957, III, 220; Cevâd Ali, "Mevâridu't-Tarîhi't-Taberî", *MMİ*, II, Bağdat 1951, s. 163-166.

bir kaç kale düşmeden önce antlaşma yaptılar" sözü de,[102] antlaşma yapılmayan her yerin 'anveten fethedildiğini varsayan ve bu tür alanları geniş tutma yönündeki eğilimi gösterir.[103]

Harâcî arâzîlerin *fey'* statüsünü koruyarak sâhiplerinin mülkiyetini teorik olarak sınırlamak,[104] Abbâsîler için öncelikle "Harâcî" arâzîlerin *fey'* olarak muhâfazası, Hulefâ-i Râşidin döneminin sahih siyâsetine bir dönüş anlamı ifâde ediyordu ki, bu durum ulemâ ve dindar kitle nezdinde henüz yeni kurulmuş olan Abbâsî devleti için bir meşrûiyet sağlıyordu. Zâten bu yöndeki girişimler Ömer b. Abdülâziz ile başlatılmış, fakat Emevî yöneticilerince akîm bırakılmıştı. Dolayısıyla bu reformları tekrar canlandırmak mâlî bakımdan olduğu kadar siyâsal açıdan da avantajlı görünüyordu.[105]

Emevîlerden kalan vergi ve arâzî uygulamaları büyük oranda tahrip olduğundan, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Lübnan ve Cezîre'de olduğu gibi büyük sosyal ve mâlî sıkıntılara yol açmaktaydı. Öyle ki zaman zaman da bölgesel bir isyana dönüşmekteydi.[106] Bu sebeple arâzî düzenlemeleri hem sosyal açıdan, hem dînî açıdan, hem de mâlî açıdan bir zorunluluk halini almıştı. Bu yüzden Abbâsîler "*Harâcî*" arâzîlerdeki *fey'* hakkı ve buna bağlı vergi düzenlemelerinin tesbiti ve bunların sicil kayıtlarını güncelleştirmek için Ebû Câfer el-Mansûr zamanında (137/754-159/775) Şâm, Cezîre ve Irak'ta bir dizi arâzî tahrîri(*ta'dîl*) yaptırmıştır.

Abbâsîlerin ilk *ta'dîl* işlemi 140/757-141/758 yıllarında, Şâm bölgesinde, harâc arâzîleri ile öşür arâzîlerinin tefriki amacıyla, bu bölgenin fethi ve mülkiyeti konusunda uzman bir grub fakîhin gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Emevîlerin yönetim merkezi olan Şâm bölgesinde geniş miktârdaki *fey'* arâzîleri; satış, iktâ', mîrâs gibi tasarruflarla özel mülkiyete dönüşmüş durumdaydı. Bu arâzîlerin mülkiyet şekillerinin tekrar temyizi ve *fey'* arâzîlerinin özel mülkiyete dönüşmesinin önüne

102 Taberî, *Târîh*, III, 587.

103 A. Noth, a. g. m, s. 34-35.

104 Lokkegeard, *a. g. e*, s. 77.

105 H. Samarrâî "Tatavvuru'l-Mülkiyeti'l-'Arz fî Asri'l-Abbâsiyyîn", s. 491.

106 Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 222. Bu tür problemlere, vergilerin konuluş ve toplanışı ele alınırken üçüncü bölümde değinilecektir.

geçmek için toprak reformu (ta'dîl) çalışmaları yapmak gerekiyordu.[107] Bundan dolayı Abbasilerin kurulduğu yıllarında Abdullah İbn Mukaffa Mansur'a sunduğu tavsiyelerde, devletin topraklar ile ilgili elindeki kayıtların olmadığını, bunun da bir çok haksızlığa yol açtığını söyleyerek âcilen bu kayıtların tutulması gereğine işaret etmişti.

Ta'dîl uygulamalarına daha sonra tekrar değineceğimiz için bu faaliyetin ayrıntılarına burada girmeyeceğiz. Ancak, Abbâsîlerin *fey'* başlığı altında gördükleri *"Harâcî"* arâzîleri korumak için, özellikle 'anveten fethedilen bölgelerde; kudretli yöneticilerin devletin başında bulunduğu ilk Abbâsî dönemi boyunca sürekli tekrar edildiği dikkat çekmektedir. Bu ölçümler daha çok 'anveten fethedilmiş olan ve Mesahe usulu ile vergi toplanan Şam[108], Mısır[109], Cezire,[110] Ürdün ve Filistin[111] ve Kum[112] gibi bölgelerde görülür.

Ta'dîl çalışmaları ile alakalı olarak burada dikkat çekmek istediğimiz nokta, *ta'dîl* işlemleri öncelikle bir vergi düzenlemesi gibi görün-

---

107 Taberî, *Târîh*, VIII, 67-8; İbn Asâkir, *a. g. e*, II, 199, 209; H. Bağdâdî, *a. g. e.* X, 196

108 Bunlardan ilki Şâm'ın Gûta bölgesinde el-Mansûr zamanında gerçekleştirilmiştir. İbn Asâkîr, *Tehzibu Târihî Dımaşk*, II, 299-300, Halîfe el-Me'mûn zamanında (214/829) Şâm bölgesinde tekrar bir ta'dîl yapılmıştır ve bu düzenlemeden sonra da Mısır'da olduğu gibi karışıklıklar çıkmıştır. Bkz. *a. g. e*, IV, 110-111; İbn 'Adîm, *Buğyetu'l-Taleb fî Târîhi Haleb*, V, 185-6; Abdulkâdir b. Ahmed b. Bedrân ed-Dârimî, *Muhtasaru Târîhi Dımaşk li İbn Asâkîr*, Dımaşk, 1931, IV, s. 110 . Ayrıca bkz. İhsan Abbas, *Târîhu Bilâdi'ş-Şâm*, Amman 1992, s.106.

109 Mısırda Nil nehrinin taşkınlarından dolayı toprakların sınırları belirsiz hale eldiğinden, eski çağlardan beri mutad olarak arâzi ölçümleri yapılmaktaydı. Mısırda matematik ve geometrinin Nil taskınlarına bağlı olarak gelişimi için Bkz; Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 1991, s.57-74. Mısır'da gerçekleştirilen ta'dîl sonucu kullanılan ölçü biriminin normalden küçük olduğundan, çiftçilere daha fazla vergi yükü getirmiş ve isyana sebeb olmuştu. Bkz.İbn Abdu'l-Hakem, *Futûhu Mısr ve Ahbârıha*, s. 273-4; Saverus ibn Mukaffa, *Siyeru Betârikati'l-İskenderiyye*, thk: K.F Siy Bold-B. Otohara-Sutter 1904, s. 154; Kindî, *el-Vulât ve'l-Kudât*, 140; Makrîzî, *Hitat*, I; 80, 148, 304.

110 El-Mansûr zamanında, Cezire vâlisi Mûsâ b. Mus'ab tarafından yapımıştır.Telmehrî, *a. g. e*, 162, 171, 174.

111 Bu ta'dîl ise el-Mütevekkil zamanında (241/855) dönemin ünlü mâliyecisi Ahmed b. Mudebbir el-Hâsib tarafından gerçekleştirilmiştir. Tenûhî, *el-Ferec Ba'de'ş-Şiddeh*, I, 249-250; Ya'kûbî, II; 454, 460; Belâzurî, *Futûh*, s. 259.

112 Kummî'nin aktardığına göre, ilki 189/804 olmak üzere, 192/807, 212/827, 225/839, 227/841, 284/897, 292/904 ve son olarak 303/915 yılında yaklaşık bir asırda Kum bölgesinde sekiz defa *ta'dîl* yapılmıştır. Hasan b. Muhammed b. Hasan el-Kummi, *Târîhu Kumm*, Tahran 1353 h., 101-2 Ayrıca bkz; S. Ahmed Ali, *el-Harâc fi'l- Irak*, Bağdâd 1990, 273.

mekle berâber, vergiyle mülkiyet birbiriyle iç içe olduğundan,[113] aynı zamanda harâcî arâzîlerle öşür arâzîlerinin tefrikini de hedefleyen özde bir mülkiyet düzenmelesi idi. Bu durum aynı zamanda arâzînin belli ellerde toplanarak soysuzlaşması ve sosyal bünyeyi tehdit edecek boyutta bir toprak aristokrasisini kendi içinden çıkarması ya da zaman içinde nüfuzlu şahıslarca veya devlet görevlilerince gerçekleştirilen suistimalleri ortaya çıkarmasını önlemek ve müesses bir imparatorluğun siyâsî ve sosyal istikrarını temin etmek bakımından da bir zorunluluk arz etmekteydi.[114]

Bu tür *ta'dîl* çalışmaları, devletlerin ikbal devirlerinde özenle ve istikrarlı bir şekilde yapılırken, yıkılmaya yüz tutup, siyâsî ve mâlî nizamın tefessüh etmeye başladığı dönemlerde ihmal edilmiş olması; târihî bir gerçek olarak sanayi inkılabı öncesi toplumlarda özellikle arâzî mülkiyetinin devletin düzenleyici mudâhaleleri ile devletin kendi kaderi arasında, sosyal ve siyâsî intizâmı temîn bakımından doğrudan bir bağın olduğunu gösterir. Devletin otoritesinin devamlı olarak ayarlayıcı ve planlayıcı faaliyet ve müdâhalelerinden mahrum kalan, bir anlamda kendi hâline bırakılan toprak münâsebetlerinin, kısa zamanda soysuzlaşarak sosyal ve siyâsî bünyeyi tehdit eder bir hal alması kaçınılmazdır.[115] Bu zâviyeden bakıldığı zaman, Abbâsîler döneminde ta'dîl çalışmalarının el-Mütevekkîl devri sonuna kadarki dönemle sınırlı kalması, Abbâsîlerin gerileme sürecine sürüklenmesinde, toprak ve vergi meselesinin ihmâl edilişinin doğurduğu yıkıcı sonuçların ne denli etkili olduğunu düşündürmektedir.

Ta'dîl işlemleri(toprak reformu) yapılırken özellikle fukahânın bilgisi dahilinde ve gözetminde yürütüldüğü dikkat çekmektedir. Bunun nedeni, bölgelerin fetihler sırasında savaş zoruyla(*'anveten*) mı yoksa sulhen mi fethedildiğinin fakih ve muhaddislerin bilgisine başvurularak

113 G. H. Kâtibî, *a. g. e*, 212.

114 Filistin ve Şâm bölgesinde el-Mütevekkîl zamanında ta'dîl, doğrudan görevlilerin suistimalleri sonucu ortaya çıkan rahatsızlıklardan dolayı yapılmıştı. Cehşiyârî, «el-Kısmu'z-Zâi'a min Kitâbi'l Vüzerâ ve'l-Küttâb», nşr: Mihâil 'Avvâd, MMİA, XVIII, (Dımaşk 1948), s. 348, Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 454; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, XVIII, s. 17.

115 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, 133.

belirlenip, *fey'* arâzîleri ile özel mülklerin temyiz edilmesiydi.[116] Fukahânın *ta'dîl* işlerinde bizzat görevlendirilmesi el-Me'mûn zamanında, Şam bölgesindeki toprak reformu sırasında görülmektedir.[117]

Fey' arâzîsi altında ele alınan Harâcî arâzîlerin mülkiyeti *"umum müslümânların ortak"* malı hükmünde olup devletin doğrudan herhangi bir mâlikiyet hakkı yoktur. İlk dönem orijinal metinlerinde *"Fey'u'l-Müslimin"*, *Mâddetu'l-Müslimin"* ya da *"fey' olarak müslümânlara vakfedilmiştir"* ifâdeleri, harâcî arâzîlerin gerçek sâhibinin devlet ya da sultân değil, İslâm ümmeti olduğunu ortaya koyar.[118] Bu arâzîler üzerinde, müslümân cemaatın temsilcisi sıfatı ile devlet başkanının ancak "velâ" yetkisi bulunuyordu ki, bu yetki ile arâzîler üzerinde herhangi bir şekilde mülkiyet hakkını doğrudan icra edemezdi.[119]

Eski sâhiplerinin elinde bırakılan, fakat hakiki mülkiyeti *fey'* olarak umûmîleştirilen/vakfedilen bu arâzîler üzerinde, devletin yukarıdaki ta'dîl işlemlerinde olduğu gibi sadece *murâkabe* hakkı bulunmaktaydı. Zâten devletin bu arâzîler üzerinde gerçek mâliklerin kullandığı mülkiyet haklarını kullanması pratikte mümkün de değildi. Gerçekte arâzînin mülkiyet haklarının doğrudan kullanımı, harâcî statüsü değiştirilmeden, çiftçilerin elindeydi ve bu arâzîlerin alış, satış, rehin, mîrâs gibi bütün tasarruf haklarını kullanabilmekteydi. Bundan dolayı devlet başkanına, bu arâzîlerin teorik olarak dâhi sâhibi gözüyle bakılamıyordu.[120]

---

116 Bunlardan en bârizi, el-Mansûr zamanında Şâm'da gerçekleştirilen ta'dîl işine, Şâm'ın muhaddis ve sikâ râvilerinden İsmâil b. 'Ayyaş b. Suleym'in (ö. 181/798) getirilmesidir. Onun için "Şâm'ın ilmi onun elindedir" denilmektedir. Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed ez-Zehebi (ö.748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Selahuddîn Müneccîd (I)-İbrâhîm Ebyârî(II)- Muhammed Es'ad(III)- Şuayb Arnavûd (IV-XVIII) vd., Kâhire 1956, 1962, 1982-1983, VIII, 277-290, 315, 320, 522, 530.

117 Ulemânın bu tür teknik konularda da görev alması şeri' bilgilerinin yanında, geometri ve matematik bilgilerini de öğrendiklerini asgari düzeyde de olsa düşünebiliriz. Bu durum aynı zamanda Abbâsî devleti mâlî yapılanmasının şeri' ilimlerde yetkin âlimler tarafından gerçekleştirildiği sonucuna götürür. Ahmed Bedr, "Fukahâu'ş-Şam fi'l-'Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel ve Alakâtihim bi'l-Hulefâi'l- Abbâsiyyîn" *MHTBŞ*, Amman 1990, s. 95-96.

118 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 24-5; Kudâme b. Câfer, *a. g. e*, 204, 206-7; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 75-6; İbn Zenceveyh, *a. g. e*, I, 247; Belâzûri, *a. g. e*, 371 (T. 380).

119 Bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 56; A. Dûrî, *Târihu'l-Irakı'l-İktisâdî*, s. 33; Halil İnalcik, "İslâm Arâzî Hukûkunun Osmanlı'da Aldığı Şekillerle Kıyası", s. 33.

120 Ziau'l-Haque, *Landlord and Peasant in Early Islâm*, Delhi 1978, s. 240.

Devlet başkanına bu arâzîler üzerinde harâc statüsünden öşüre döndürme hakkı dışında başka bir hak tanınmamıştır. Ancak, bu yetkinin kullanıldığına dâir el-Mütevekkil'in, Bizans sınırındaki "*Suğûru Cezîre*" bölgesini öşüre döndürmesinin dışında bir uygulama bilinmemektedir.[121] Devlet başkanının bu yetkiyi kullanması gayet doğaldır, çünkü arâzînin harâcî oluşu esas itibariyle siyâsî bir karar ve ictihaddır. Bir başka ictihadla değiştirilmesi, yeni oluşan şartlar muvâcehesinde tabii karşılanmıştır. Bu konudaki "*cizye nass ile harâc ise ictihadla*" sözü, bu ve benzeri uygulamaları izahta iyi bir örnektir.[122]

Abbâsîlerin kuruluş yıllarında, Halîfe el-Mansûr'un merkeziyetçi bir devlet kurma girişimleriyle uyumlu olarak formel bir karakter taşıyan *fey'* arâzîlerinin mülkiyetini, hakiki mâlikiyete dönüştürme yönünde bir takım çabalar içine girdiği görülür. Hatta, onun döneminde gerçekleştirilen ta'dîl çalışmalarının böyle bir boyutunun varlığını düşündürmektedir. Nitekim Lokkegeard bu devirdeki mülkiyetleri incelerken, "*Devletin Mülkiyet Üzerindeki Artan Etkisi*" başlığını kullanmaktadır.[123] Bu gelişmeler içinde hilafet makâmı Hulefa-i Râşidîn döneminde olduğu gibi "*Müminlerin Emîri*" ya da "*Allah Rasûlunun Halîfesi*" olmaktan çıkarılarak, "*Allah'ın yeryüzündeki halîfesi*" şekline dönüştürülmekteydi. Böylece müslümânların *fey'* i ile halîfenin fizîkî varlığı arasındaki bir ayrım otomatikman anlamsız hâle geliyordu. Bu mantık içinde Allah'ın mâlı ile Allah'ın halîfesi arasındaki engeller de doğrudan kalkmakta, müdâhale ve tasarruf kapısı bu suretle açılarak devlet başkanına sınırsız ve keyfi bir tasarruf hakkı tanınmaktaydı.[124] Halife el-Mansûr bu yaklaşımını Hacc'daki bir konuşmasında şöyle dile getirmektedir: "*Ben sâdece Allah'ın Fey'inin bekçisiyim. Onun isteği ile iş yapar, onun isteği ile dağıtırım. Allah size feylerinizi dağıtmak isterse ben açarım, istemezse kapatırım. Benden değil Allah'tan isteyin*".[125]

---

121 Taberî, *Târîh*, IX, 203.

122 Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 142; Ayrıca Muhammed Mikdâd, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-Velâ*, s. 236.

123 Lokkegeard, *a. g. e*, 38.

124 Halîfelik ve lakaplarının kullanımına ilişkin daha geniş bilgi için Bkz; İbn Sa'd, *a. g. e*, III,183 (Beyrut 1968); Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire 1970, s. 20, 22.

125 Taberî, *Târîh*, VIII, 89; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 57-8.

Bu ifâdeler ile *fey*'ler üzerinde sorgulanamaz ve soruşturulamaz bir tekel oluşturulmaktaydı. Böylece Emevîler dönemindeki kaderiyeciliği tersinden işleterek siyâsî konumunu güçlendirmektedir. Allah ile kendi arasındaki doğrudan ilişkinin varolduğunu imâ etmesi de kendine kutsallık ve hareketlerine ulûhiyet büründürerek sorgulanamaz hâle gelmeye çalışmaktadır.[126] Bu suretle hem fey hem de halîfelik makâmı ümmetten alınarak Allah'a izâfe ediliyor, halifelik makamında bulunanlar ümmet adına değil Allah adına bunlara sâhipleniyorlardı. Bu yaklaşım aleni bir istismardır.

Harâcî arâzîlerin üzerindeki tasarruf haklarının kullanımı konusunda, Hulefâ-i Râşidîn döneminde, bu arâzîleri alıp-satmak veya değişik amaçlarla temellük etmek isteyenlere karşı daha fazla sınırlama getirildiğine hatta doğrudan yasaklandığına dâir çok sayıda örnek bulunmaktadır. Hz.Ömer zamanında Dicle'nin Kûfe yakınlarındaki kıyılarında at yetiştirmek amacıyla arâzî isteyen kimse için Kûfe vâlisi Ebû Mûsa el-Eş'âri'ye Hz.Ömer şu mektubu yazmıştı: *"İstenen arâzî cizye toprağı (harâc arâzîsi) veya cizye suyundan sulanmıyorsa, ona o toprağı ver."* Başka bir rivâyette; *"kimseye zararı yoksa (amme malı ve menfaati) ve harâc arâzîsi değilse, o toprağı ona ver"*.[127] Bölgenin mülkiyet durumuna işaret eden Yahyâ b. Âdem'in diğer bir rivâyetinde; *"Cebel'in beri taraflarındaki Beni Salûba ve Hîre arâzîleri hariç hiçbir arâzî satılamaz, Hasan b. Sâlih'in yorumuyla; beri taraf fey, öbür tarafı ise sulh arâzîsidir„* denilmektedir[128]. 'Utbe b. Ferkâd'ın satın aldığı bir arâzîyi, Hz. Ömer kimden aldığını sorar. O da sâhibinden deyince, Hz. Ömer: *"onun sâhibi müslümânlardır"* diyerek geri iâde ettirmiştir. Bu örnekler, *fey'* hükmündeki mülkiyetler üzerinde bir takım sınırlamalarının olduğunu gösterir.[129]

Yukarıdaki ifâdeleri dikkate alarak *fey'* hükmündeki harâcî arâzîlerin Hulefâ-i Râşidîn döneminde mülkiyeti ümmet adına umûmileştirilerek sâhiplerinin tasarruf hakları sınırlanmış, hukûki statü de bu şekilde korunmuştur. Erken dönemlerde arâzi satışlarına ilişkin muâmelelerin Cebel'in beri taraflarında yer alan Benû Salûba ve Hîre arâzîleri

126 M. Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 691-692.

127 Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 78-9; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 290 (T. 307).

128 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 51; Kudâme b. Câ'fer, *a. g. e*, 209; İbn Receb, *a. g. e*, 41.

129 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 57-8.

üzerinde ve diğer sulh bölgelerinde yoğunlaşmış olması, bu anlayışın tatbikata da yansıdığını gösterir.[130] Tâbiîn devri müçtehidlerinden Mücâhid'e (ö.103/721) Sevâd arâzîlerinin satışı sorulduğunda; *"bu topraklar alınmaz, satılmaz, çünkü biz bu toprakları savaşla fethettik ve savaşanlara taksîm etmeyip bütün müslümânlar adına fey(vakf) olarak bıraktık"* cevabını vermiştir.[131]

Mucâhid'in bizzat kendi dönemini dikkate aldığımız zaman, onun sözleri *"fey'i tekellerine alarak"* keyfi bir şekilde yandaşlarına veren ve harâcî arâzîlerin yoğun bir şekilde öşüre dönüştürülmesine göz yuman Emevîlere karşı, hem bir muhalefet hem de Hulafâ-i Râşidin çizgisini hatırlatma özelliği taşır. Nitekim Emevîler devrinde *fey'* in devletleştirilmesi sürecine bağlı olarak, Abdulmelik b. Mervân dönemine gelindiğinde, devletin elinde artık iktâ' edilebilecek arâzîlerin kalmaması neticesinde, harâcî arâzîlerin öşür hâline getirilmesine musâmaha gösterilmiştir. Abdulmelik b. Mervân ile Ömer b. Abdülâziz döneminde bu uygulamanın en üst düzeye ulaştığı görülür.[132] Esasen Ömer b. Abdulaziz'in ıslahatları, bu gidişin önüne geçerek sistemi Hz. Ömer dönemi çizgisine çekmeyi ve küçük toprak sahiplerini korumayı hedefliyordu.[133] Fakat ondan hemen sonra tekrar eski uygulamaya dönülmüştü. Zaten isyanlar ve iç savaşlar esnasında tapu sicillerinin kaybolması ile işler tamamen çığırından çıkmıştı.

Abbâsîler ile birlikte yapılan geniş çaplı arâzî tahrirleri(*ta'dîl*) ile harâc arâzîlerinin sicil kayıtları tutularak bugünkü anlamda tapu sicil sistemi geliştirilmiştir. Bu kayıtlara arâzînin büyüklüğü, yeri, özellikleri, komşuları ve alınan vergi miktârı ayrıntılı olarak geçirilmiştir.[134] Her-

130 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*,53; Hatîb el-Bağdâdî, *a. g. e.* I, 42-3.

131 Belâzurî, *a. g. e*, 371.

132 Bkz. İbn 'Asâkîr, *a. g. e.* II, 198.

133 Ömer b. Abdülâziz *fey'* hükmündeki harâcî arâzîlerin satışını yasaklamıştı. Ancak, kendinden önce öşür haline getirilmiş arâzîleri geçerli saymış fakat bu arâzîlerden harâc alınmaya devâm edileceğini hükme bağlamıştı. Bu karar fetihlerden beri devâm eden cizye-harac tartışmasınada açıklık getiriyordu. Buna göre cizyenin müslümân olmakla düşecek, müslümân olanların ellerindeki arâzîlerden de harâc alınmaya devam edilecekti. Ömer'in harâcî arâzîlere getirdiği satış yasağının önüne geçilememesi, bu kararın kesin hatlarla ayrılmasında etkili olmuştur. Bkz. İbn 'Asâkîr, *a. g. e.* II, 198-199; İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, 708,709; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 62. Ayrıca bkz. G. H. Kâtibî, *a. g. e*, s. 320-323.

134 Dennet, *el-Cizye ve'l- İslâm*, 90.

hangi bir gasb, zulüm ve haksızlık vuku bulduğunda, *Dîvân-ı Harâc*'taki bu kayıtlara müracaat edilerek haksızlıkların ve gasbların önüne geçilmiş, küçük mülk sahipleri devletin koruması altına alınmıştır.[135]

Abbâsîlerin ilk dönemlerinde gerçekleştirilen *ta'dîl* faaliyetlerinin temel hedefi, daha önce de belirtildiği gibi harâc ve öşür arâzîlerini ortaya çıkarmak ve ona göre vergi takdir etmekti. Bu çalışmalar uzun vadede devletin vergi gelirlerini güvenceye alırken, diğer taraftan arâziyi elinde bulunduran çiftçilerin elindeki arazi üzerindeki haklarını güçlendirerek sağlam bir özel mülkiyet hukukunu beraberinde getirmiştir.

İlk dönemlerde arazi mülkiyetine getirilen kısmî sınırlamalar, yaşanan sosyal hareketlilik karşısında dayanamadı.[136] Bu gelişmeler karşısında önceleri arâzînin mülkeyeti ve geliri *fey'* iken, mülkiyetin *fey'* olmasının pratik bir anlamı kalmadığından artık sâdece gelirler *fey'* olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Ebû Yûsuf'un; " *fey' Allah bilir amma harâctır*"[137] türündeki kısmî bir tereddüt içeren ifâdesi, bu gelişimin ve dönüşümün âdeta bir tanığıdır.

Bu devirde Harâcî arâzîler üzerinde devletin mülkiyet hakkını zâten doğrudan kullanma imkânı olmadığından, arâzîler üzerindeki mülkiyet şeklî bir karaktere bürünmüştü.[138] Bu arazilerin eski sâhiplerinin elinden zorla alındığına dâir herhangi bir bilgiye sâhip değiliz. Hatta bu dönem hukûkçuları, Harâcî arâzîlerin devlet başkanı tarafından sâhibinin elinden alınarak bir başkasına *iktâ'* vermesini gasb olarak değerlendirilmekteydi ki böylece devlete karşı çiftçinin arâzîyi elinde bulundurma (*hıyâze*) hakkı güçlü bir mülkiyete dönüştürülerek garanti altına alınmaktaydı.[139] Bu çerçevede, sâhiplerinin elinde bırakılan Harâcî arâzîlerin bir başkasına temliken *iktâ'* edildiğine dâir herhangi bir uygulama mevcut değildir. Kısacası Harâcî arâziler, devletin müdâhalelerine

135 Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, I, 222-223, VIII, 145; Sâbî, *el-Vüzerâ*, 87; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şa*, XIV; 124.

136 Ziaul Haque, *Landlord and Peosant in Early Islâm*, 198, 240; Lokkegeard, *a. g. e*, 38 vd. I Sahnînî, *el-Abbasiyyûn*, 218.

137 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 23.

138 Lokkegeard, *a. g. e*, 38 vd.

139 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 290 (T. 307); Yahyâ b. Âdem, *a. g. e.* 78-9; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 58.

karşı korunmuş, mutlak mülkiyeti ümmetin/devletin olmak üzere sâhibinin istediği gibi kullanabildiği ve tasarruf edebildiği bir mülkiyet hâlini almıştır.[140] Bu arâzîlerin ikinci Abbâsî döneminde ancak gelirleri *iktâ'* edilebilmiştir.[141]

Abbâsîler ile birlikte fetih hareketinde hissedilir bir duraklama olmuş,[142] buna paralel olarak fethedilen ülkelerdeki insanların hicrî birinci asrın sonlarından itibaren gün geçtikçe müslümânlaşmaya başlaması, devletin fey arazileri üzerindeki sınırlamalarını hafifletmesine ve eski sâhiplerine daha geniş tasarruf hakkı tanımasına yol açmıştır. Abbâsîlerin ilk yıllarında *ta'dîl*ler ile korumaya çalıştıkları küçük köylü mülkleri, değişen sosyal talebler ve merkezi otoritenin zayıflayan murakabesi karşısında, büyük nüfusları barındıran şehirlerin yakınlarındaki verimli ve şehir tüketimine yönelik üretim yapabilen plantasyon türü çiftliklere dönüşmüştür.[143] Bu gelişmeye orta sınıf olarak tabir edebileceğimiz, elinde arâzî satın alabilecek parası bulunan kesimlerin de katılmasıyla, zirâî arâzîler üzerindeki tasarrufu sınırlayıcı kayıtlar büsbütün teoride kalmıştı. Öyle ki mâlî krizin arttığı ikinci Abbasî devrinde, *Beytül-mâle* âit arâzîler dahi satışa çıkarılmış, sâdece bu arâzîlerin satışını gerçekleştirmek amacıyla husûsi bir dîvân bile kurulmuştu.[144] Kuşkusuz bu gelişmeler, sosyal bünyeyi de etkileyerek bir toprak aristokrasisinin de oluşumuna yol açmıştır. Zaman içinde, genişleyen toprak sâhipliği köylere kadar uzanmış, ilk dönemlerde görülen sağlam toprak mülkiyeti IV/X. asırda zayıflamaya yüz tutmuştur.[145]

İlk Abbâsî devrinden itibaren özel mülkiyet ve tasarruf haklarının çiftçiler lehine genişlemesi, Abbâsîler dönemi toplumunun daha hare-

---

140 Dennet, a. g. e, 190.

141 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e* , 296 (T. 312); Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffaz*, II., 368. Ayrıca bkz. Ali Şafak, *İslâm Arâzî Hukûku*, 165; El-Mansûr b. Yûnus b. İdris el-Behûtî, *Keşfu'l-Ginâ 'an Mutûni'l iknâ'*, thk. Mustafa Hilâl, I-IV, Beyrut 1981, III, 109.

142 Abbâsîler döneminde dikkate deger bir arâzî ele geçirme olmamış, askerî seferler çogunlukla Bizans'a karşı yürütülen "Savâif" seferleri ile hemen hemen sınırlı kaldığından, *'anveten feth"* kavramının kullanımı çok azalmıştır. Nadiren Bizans içindeki savaşlar veya iç isyanların bastırılması için kullanılmıştır.

143 Ashtor, *Târîhu'l-İktisâdiyye ve'l- İçtimâ'îyye*, 191.

144 Muhammed b. Abdulmelik el-Hemedânî, *Tekmiletu Târihi't-Taberî*, 163, 268; Sabî, *el-Vüzerâ*, 337.

145 Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Târihîne Giriş*, trc: İsmet Kayoğlu, Ankara 1981.

kerli ve dinamik bir toplum haline gelmesinde başlıca etkenlerden biri olduğu söylenebilir. Şöyle ki arâzîsini istediği gibi tasarruf edebilen köylü, her ne kadar devletin zaman zaman sert önlemleriyle karşılaşsa da artık arâzîsini satarak şehire göçedebiliyor, kiralayabiliyor ya da diğer ticârî mubâdele araçlarından birine dönüştürebiliyordu. İlk dönem İslâm toplumunun sosyal, kültürel ve ekonomik alanlardaki gösterdiği canlılığın temelinde, genelde İslâm'ın özelde Abbâsîlerin toprak mülkiyet sistemindeki tanıdığı serbestiyetin doğrudan etkili olduğu söylenebilir. Çünkü bu serbestiyet toplumsal hareketliliğin ve dinamizmin önünü açarak, şehirlileşmeyi, sermâye birikimini ve sosyal haraketliliği hızlandırmıştır. Öyleki elinde Harâcî arâzî bulunduranlar dahi özel mülkiyet üzerinde sâhibinin kullanmakta olduğu bütün hakları bu arâzîlerde kullanma imkânı bulmuştur. Ebû Yûsuf'un Hârûn er-Reşîd'e gönderdiği yazısında; "*Harâcî arâzîler, sâhiplerinin mülküdür, ellerinden alınamaz, verâset ve satış gibi hakları kullanabilirler*" ifâdeleri, bu topraklar üzerinde işlemekte olan sahiplerinin haklarına delalet eder.[146]

Bu dönemde mutlak mülkiyeti *fey'* olan bu arâzîleri işleyen çiftçilerin durumu ve ödedikleri verginin anlamı etrafında bir dizi tartışma yapılmıştır. Bu tartışmalar esasında mülkiyetin muhtevasına ve sahiplerinin haklarına işaret eden bir çok unsur barındırmaktadır. Teorik olarak toprakları ellerinde bırakılan çiftçiler kiracı işçi mesâbesindedir. Arâzîyi işleyenin hakkı, mülkü elinde bulundurma, işleme ve gerçek mülkiyetini değiştirmeden tasarrufları kullanmayı da içeren *hıyâze* hakkı ile sınırlıdır. Pratikte hiçbir zaman mümkün olmamışsa da teoride devletin istediği zaman bu çiftçileri arâzîsinden çıkarma hakkı vardır.[147] Bu noktada *istân* kavramı, köylülerin mülkiyete yakın bir şekilde, neredeyse *milk* hâlini almış arâzîler için kullanılmıştır. Bölge anlamına da kullanılan bu kavram, bütün bu bölgeyi kapsayacak şekildeki idârî anlamı ile birleştirilerek kullanıldığında, savaşla fethedilmiş arâzîlerin *icâra* ile sâhiplerinin elinde bırakılmış topraklar olduğu anlaşılır.[148] Toprağın gerçek sahibi ümmet adına *fey'* olduğundan, köylülerin durumu da

146 Ebû Yûsuf, *Harâc*, 63.

147 Ahmed b. Ömer el-Hassâf, *el-Ahkâmu'l-Evkâf*, Kahire 1904, s. 35.

148 İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 380; Kudâme b. Câfer, *a. g. e*, 203, 221; Lokkegeard, *a. g. e*, s. 90-91.

toprağı sâhibinden kiralayanların durumu gibidir, ödedikleri harâc da kirâ(*icâra*)dır.[149]

Bu görüşe katılmayanlar ise topraklar eski sâhiplerinin elinde bırakılırken mülk olarak bırakılmış olduğundan, çiftçiler toprağın gerçek sâhibi, ödedikleri harâc ise *semen* (*bedel*)dir.[150] Harâc'ın *îcar mı* yoksa *semen mi* tartışması, özde bir mülkiyet tartışmasıdır. Eğer gerçek sâhipse, o zaman ödenen harâc *semen*dir. Mülkiyeti kendisinin değilse, bu durumda ödenen harâc icardır.

Bu teorik tartışmalarda sonuç ne olursa olsun, pratikte çiftçi toprağını istediği gibi ekip dikmekte, gerçek bir sâhibin kullanmakta olduğu bütün hakları kullanmakta olduğu görülmektedir. Bu konuda toprak sâhibinin üzerindeki tek sınırlama, elindeki arâzînin vergisinin harâc olarak alınması ve üretimi kesintiye uğratmadan devâmlı surette toprağı işleme yükümlülüğünü üslenmesidir. Hz. Ömer tarafından üç yıl aralıksız olarak toprağını ekmeyenlerin elinden toprakları aldığı bilinmektedir.[151] Ancak üç yıl şartı, nazarî olarak her dönemde kabul görmüş ise de bunun pratikte uygulanması toprak-nüfus oranına yani toprağı işleyebilecek iş gücü ve ekilebilir toprağın durumuna bağlı olacağından, târihî olarak bu uygulamayı ispat edecek örnekler mevcut değildir.

Hatib el-Bağdâdî "*Târihu Bağdâd*„ adlı eserine başlarken **"Bağdâd'ın Hükmü, Gelirleri ve Arâzîlerinin Satışının Cevâzı ve Kerâheti ile İlgili Rivayetler"** adlı[152] bir başlık altında, Harâc arâzîlerinin mülkiyeti ile ilgili ilginç bir tartışmaya yer vermektedir. Burada Bağdat'ın kurulduğu arâzîler Sevâd'a tâbî olduğundan 'anveten fethedilmiş olup, *fey*' hükmündedir ve ümmetin ortak malıdır. Dolayısıyla şehrin kurulduğu topraklar ümmetin ortak malı olduğundan burada mülkiyet değil ancak *icâre* geçerlidir. Bağdat'ta ikâmet edenler de *kirâcı* durumundadır. Diğer grubun görüşüne göre de Bağdat'ın kurulduğu topraklar sahiplerinin elinde mülktür, başkalarının tasarruf hakkı yoktur. Bundan dolayı şehrin kurulduğu toprakların "*gasb mı?*" veya "*icâre mi?*" olduğu tartışılmaktadır.

---

149 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 75-76, 39-80, 100.

150 A. *g. e*, 81.

151 Belâzurî, *Futûh*, 628 (T. 652).

152 H. Bağdâdî, *a. g. e*, I, 34-50.

Birinci görüşe göre, şehir kurulurken eski sâhiplerine ücret ödenmesi gerekmektedir. Fakat ücret ödenmediğinden Bağdad'ın kurulduğu yer "*gasb*" hükmündedir. Bu bakımdan takvâ ve verâ sâhiplerinin gasb hükmünde olan bu topraklarda oturması doğru değildir. Hatta bazı sûfîlerin bu şehirde kaldıkları süre için sadaka vererek bu vebalden kurtulmak istedikleri yönünde çok sayıda rivayet bulunmaktadır.[153] O dönemin bu hassâsiyetinden dolayı Abbâsî halîfelerince kurulan şehirlerin kurulduğu arâzîlerin ücretlerinin ödendiğine dâir rivâyetlere sık sık rastlanılmaktadır.[154]

Harâcî arâzîlerin, mülkiyet durumlarına ilişkin modern araştırmacılardan Abdülâziz ed-Dûri, bu arâzîlerin üzerinde, mîrâs, satış, devr gibi tasarruf haklarının rahatça kullanıldığı bir mülkiyet olduğunu ifâde eder.[155] Lokkegeard da Harâcî arâzînin mülkiyetini, milk şeklini almış, menfa'at haklarının tümünün kullanıldığı bir mülkiyet hâli olarak tavsif eder.[156] İmâmiye âlimleri ise bu tür hakların ekilebilir arâzîlerle sınırlı olduğu görüşündedirler.[157] Caetani ve Dennet de harâcî arâzîlerin sâhiplerinin elinde, menfe'a haklarının hepsini kullanabildikleri bir mülk olduğunu düşünmektedirler.[158]

Bütün bunlardan sonra bu arâzîler, üzerinde sâhiplerinin alım-satım, icâre, ortaklık, rehin verme gibi istifâdelerin cereyan ettiği bir çeşit aynî haktır.[159] Ancak nazarî olarak arâzînin mutlak mülkiyetine sâhip olunmadan menfe'aya ilişkin bütün haklarının kullanılması, *zayıf mülkiyet* kategorisine girmektedir. Buna göre *Harâcî arâzîler* üzerinde her ne kadar mülkiyet hakları koruma altına alınmış ise de, son tahlilde bir çeşit *zayıf mülkiyet* ifade eder.[160] Teoride kiracı konumunda olan çiftçiler, pratikte kiracılığın ötesinde haklar kullanabilmekteydiler.

---

153 H. Bağdâdî, *a. g. e*, I, 34-50.

154 Bkz. Taberî, *Târîh*, IX, 17; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV,62-3; Ya'kûbî, *el-Buldân*, 257-258 .

155 A. Dûrî, *İslâm İktisât Târihîne Giriş*, 72-73, 87-8.

156 Lokkegeard, *a. g. e*, 99,101.

157 M. Nasrullah, *a. g. e*, 82-3.

158 Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, s. 68.

159 Muhammed Ebû Zehrâ, *İslâm'da Sosyal Adâlet*, , İstanbul, 1981, III Baskı, s. 80.

160 Abdu'l-hâdî Alî Neccâr, *el-İslâm ve'l-İktisâd*, s. 55.

Bu problemi Kâsânî, sahiplerinin hürriyeti ve tasarruf haklarını kıstas alarak şöyle ele alıyor: "*Fethedilmiş bölgelerde eski sâhiplerinin elinde bırakılmış arâzîlerin mülkiyeti hükmi mülkiyet, gâliplerin mülkiyeti ise hakiki mülkiyettir. Çünkü gâlipler hürdür ve hürlerin mülkiyeti hakikidir, bizzat kendilerinindir. Hükmi mülkiyet bu durumda hakiki mülkiyetin altında yer alır ve hakiki mülkiyeti iptal edemez. Bir şeyin dengini veya üstünü nakz etmesi zaten mantıken doğru değildir. Ancak eski sâhiplerinin elinde bırakmakla mülkiyet hakiki vasfını iptal etmiş anlamına gelir ki böylece mağluplar hürleştirilerek, hakiki malikiyet kazandırılmıştır*"[161]. Burada mülkiyet durumu hürriyet cihetinden ele alınarak, mağlupların köle olmadıkları ve toprakları ellerinde bırakıldığı için hakiki mâlikiyet şeklini aldığından bahsedilmektedir.

Devletin bu arâzîler üzerindeki talebi, ilk devirlerdeki kısmî sınırlamalardan sonra, harâc vergisini almak ve üretimin kesintisiz sürdürülmesi ile sınırlı kalmıştır. Mülkiyeti etkileyecek müdâhaleler ise ictimâi dayanışmayı ve umûmî maslahatı gerçekleştirebilecek esaslara bağlı olarak kararlaştırılmıştır. Arâzînin elinden alınması, ancak bu amacı gerçekleştirecek daha büyük faydalar söz konusu olduğu durumlarda geçerlidir. Böyle durumlarda dahi arâzîsi elinden alınan kimselere başka yerden arâzî tahsisi yapılarak mağduriyeti giderilmiş ya da arâzînin bedeli ödenmiştir. Bununla ilgili en iyi örneklerden birisi Bağdâd ve Samarra şehirleri kurulurken harâcî arâzî olmasına rağmen sâhiplerine bedellerinin ödendiğine dâir eldeki rivâyetlerdir.[162] Ancak fukahâ, suistimallere yol açacağı ve çiftçilere zulm edilir endişesiyle bu ruhsat kapısını sıkı esaslara bağlamışlar ve açmamışlardır.[163]

İlk dönemlerde ele geçirilmiş olan mülklerin veya iktâ' edilmiş arâzîlerin, daha sonraki dönemlerde satış, mîrâs ile başka şahısların eline geçtiği görülür.[164] Bu bağlamda, şehir parsellerinin satışı ve el değiştirmesi ile şehirlerin nüfusları artarken, iskân mahallî hâline dönüşen arâzîlerden *fey'* hakkı olarak, arazi ücreti anlamına gelen ve buraların

161 Kâsânî, *Bedâi'u's-Senâ'i*, VII, 116,119.

162 Bkz. Taberî, *Târîh*, IX, 17; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, IV, 62-63; Ya'kûbî, *el-Buldân*, s. 257-258.

163 Muhammed Ebû Zehrâ, *a. g. e.* 84.

164 Bkz. Sâbî, *el-Vüzerâ*, 364; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*; 208.

harîcînin karşılık *musteğallât* adıyla ayrı bir vergi toplanmıştır. İlk dönemlerde Bağdat'tan toplanan *musteğallât* vergisinin miktarı 12.000.000 dirheme ulaşıyordu.[165] Hanbelî fakîhler, sünnete daha uygun olduğu gerekçesiyle bu arâzîlerin satışını sakıncalı görmüşlerdir.[166] Hanbelî eğilimleri daha belirgin olan el-Mu'tezîd döneminde(279/892-289/902), Bağdâd'ta yapılan kamulaştırma ve *musteğallât* gelirlerinin daha bir ciddiyetle uygulanması, hanbelî fakîhlerin tesirine açık oluşuyla izâh edilebilir.[167]

O halde burada mülkiyetten çok tasarruf hakkına sâhip bir statüden bahsedilebilir. Gerek devlet, gerek bürokrasi(küttâb) gerekse fukahâ hiçbir zaman bu arâzîler üzerindeki *fey'* hakkından vazgeçmemişlerdir. Fey' hakkının tatbikata yansıması ise hukûkî kararlarda ve ihtilaflı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Bu durum *fey'* statüsündeki bir arâzî üzerinde çıkan antlaşmazlıkta kendini şöyle göstermiştir; Hicrî III. asrın sonlarında, Vâsıt ve etrafının harâc mı öşür mü olduğuna dâir doğan şüphe üzerine vâlî tarafından Bağdâd'tan resmi görüş bildirilmesi istenmişti. Konuyu görüşmek üzere fakîh, küttâb ve bölgeyi tanıyanlardan oluşturulan bir meclis toplanarak, konu etraflıca tartışılıp görüşüldükten sonra heyet tarafından şu mektup yazılmıştı; *"Sevâd ve Vâsıt civarı savaşla fethedilmiş olup, oraya sultân dahi mâlik değildir, müslümânların fey'idir, herkes için vakf hükmündedir. Ancak bu arâzîyi sâhipleri kendi aralarında satabilirler. Bu durumda harâcını ödemek durumundadırlar. Mülkiyeti ikinci dereceden(süknâ) geçici bir mülkiyet olduğundan, ödediği harâc kira hükmündedir."*[168] Fars bölgesinde doğan bir diğer arâzî antlaşmazlığı için (h 298/910) ise şu Emîrnâme gönderilmişti; *"Fars bölgesi 'anveten fethedildiğinden, arâzîler ekip dikenlerin elinde, icâre yoluyla bırakılmıştır."*[169] IV/X. yüzyıla girerken Abbâsî devletinin en üst makamı tarafın-

165 Ya'kûbî, *el-Buldân*, s. 254. Ayrıca bkz. F.Abdurrezzak Sa'd, *el-Amme fî Bağdat*, s. 44.

166 Ebû Ya'lâ el Ferrâ, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 205-6.

167 Kudâme b. Câfer, *Harâc*, 208; Taberî, *Târîh*; X, 86. Bu durum aynı zamanda, fıkhi ekoller arasındaki yaklaşım farklılıklarının, siyâsetçileri de etkileyerek, aynı yerde farklı zamanlarda farklı uygulamaların yaşandığını da gösterir. Mezheb farklılıklarının toprak uygulamalarını nasıl etkilediğinin bir başka örneği ise sâhipsiz ölen kimselerin malları ve *Dîvân-ı Mevâris*'in ilğa edilmesinde kendini açığa vurur. Krş: Sâbî, *el-Vüzerâ*, 269-281, 316-318.

168 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 365.

169 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 368.

dan beyân edilen bu görüşler, arâzîler üzerinde fey' hakkının mülkiyeti de kapsayacak şekilde devâm ettiğini gösterir.

İlk dönemlerde harâcî arâzîlerden alınan vergilerin, mağlubiyet eseri olduğu gerekçesiyle bunun mağlubiyet(*sığar*) ifâde ettiği, bu yüzden de müslümânlar tarafından alınmasının doğru olmayacağı savunuluyordu. Ayrıca fetihlerin hemen akabinde bütünüyle bir serbestiyetin tanınması muhtemelen o günün şartlarında imkansız ve tehlikeli görünüyordu. Belâzûri, Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, Süfyan-ı Sevri gibi önde gelen fakîhlerin konuyla ilgili görüşlerini özetlerken de bu değişimi yansıtmıştır.[170] Bunlardan kısa bir zaman sonra Ebû Yûsuf, Necrânlıların durumunu tartışırken; " *Necrânlı bir Hristiyan, elindeki bir arâzîyi, bir müslümâna satarsa, harâcı değişmez, satın alan kimseden harâcı tahsil olunur*"[171] demiştir. Değişen zaman, müslümânlaşmadaki artış ve demoğrafik değişimin ortaya çıkardığı yeni şartlar, artık fetihlerin hemen sonrasındaki şartların aynen devâm ettirilmesinin mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. İkinci hicrî asrın başlarından itibâren yoğun olarak harâcî arâzîye sâhip olan bir kimseden ödediği harâca ilâve olarak, ayrıca öşürde ödemesi gerekip gerekmediğinin tartışılıyor olması,[172] bu sosyal değişimin berâberinde getirdiği problemleri yansıtır.

Kısacası *fey'* arâzîsi adı altında yer alan, savaşla fethedilmiş bölgelerdeki ekip dikenlerin elinde bırakılan *Harâcî* arâzîlerin rekabesi devletin şahsında, umum müslümânların *fey*i olarak bırakılmış olup, onu işleyenler üzerinde devletin koyduğu bir takım sınırlamalar ile teoride dâimî ve irsi bir kiracılık şeklini almıştır. Gerçekte ise köylünün bir mülk sâhibi gibi hareket ettiği gerçeğiyle karşı karşıyayız. Toprağı elinde bulunduran şahıslar bu arâzîleri özel mülk olarak değil, üretmek ve işlemek için almış görünüyorsa da,[173] köylünün kiracılığı gerçek anlamda değil, hükmü anlamdadır. Sâhiplerinin bu arâzîyi Harâcî arâzîden öşür arâzîsine dönüştürme hakkı yoktur.[174] Ürettiği mahsulden devletin

170 Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 197 (T. 206-7); Kudâme b. Câfer, *el-Harâc*, 208.

171 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 75 (T. 130).

172 Bu tartışmaya üçüncü bölümde değinileceği için burada girmiyoruz. Konuyla ilgili rivâyetler için bkz. Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 165-171

173 Muhsin Halîl, *Fî Fikri'l-İktisâdi'l-Arabi'l-İslâmî*, Bağdâd 1982, s. 247-8.

174 İbn Receb, *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*, 39-40.

belirlediği miktarı, kira olarak vermek zorundaydı. Bu hâliyle arâzînin mülkiyeti teorikte ve hukûkî olarak korunurken, çiftçinin arâzî üzerindeki tasarruf haklarını kullanmasına geniş ölçüde müsâ'ade edilerek bir mâlikin mülkü üzerinde kullanmakta olduğu bütün hakların icrasına fırsat tanınmıştır.[175]

Tasarruf haklarında tanınan bu müsâmaha, o toplumun hareketliliğinde, şehirleşmesinde, kültürel ve medeniyet bakımından ortaya koyduğu verimlilikte anahtar bir role sahiptir. Çünkü ferdin özgürlüğünü tanıyan bu sistem sonuçta hareketli ve hür bir toplum oluşturmuştur.[176] Bu yönüyle *fey'* arâzileri üzerindeki mülkiyet ile daha sonraki dönemde gelişen *Mîrî arâzîler* üzerindeki tasarruf haklarının kıyaslanması, İslâm medeniyetinin târihî serüvenini ortya koymak ve tahlîlini yapmak bakımından son derece önemlidir. Bu aynı zamanda İslâm târihinin devirlerînin anlaşılması bakımından da gereklidir.[177] Abbâsîler devrinde gelişen şehirleşme, hızlanan ticaret ile kendini gösteren sosyal hareketlilik bu siyasetin bir sonucudur.

175 İbn Receb, 40.

176 Dâvûdî, *el-Emvâl*, 51.

177 Guizot, *Essais sur l'histoire de France*, s. 64; J. L. Loussarar, *l'histoie et le theorie de la propriété foncière dans le droit public Ottoman*, s. 1.

C) DEVLETİN ELİNDEKİ SAHİPSİZ TOPRAKLAR (*Savâfî Arâzîler*):

Savâfî kelimesi *Saffe*, *Sâfi*, *Saff* kökünden *fe'âil* veznindeki çoğul kalıbında olup; "seçme", "ayırma", "saflaştırma", "havanın temizliği", "dertsiz ve kedersiz olma" gibi anlamları bulunmaktadır. Kelimenin ıstılâhi manası ise, "*sâhibi ölen, kaçan veya mîrâs bırakmadan ölenlerin arâzîlerinin devlet başkanı tarafından seçilmesidir.*"[178] Ezherî bu kelimeyi,"*devlet başkanının özel olarak kendisi için seçtiği dıyâlara(mülklere) savâfî denir*" diye tarif etmektedir[179]. Yahyâ b. Adem de, "*hiç kimsenin elinde olmayan arâzîler, devlet başkanının savâfîsidir*" tarifini yapar[180] İbn Recep savâfî için "*Beytü'l-mâl arâzîsi*" tabirini kullanır[181]. Ebû Yûsuf ise "*Savâfiyu's-Simâr*" tabirini kullanır ve bunun, Kisranın kendisinin, yakınlarının, savaşta ölenlerin, kaçanların arazileri ile su yolu kenarları, posta teşkilatının ve konaklama yerleri gibi arâzîlerin Hz. Ömer tarafından dağıtılmayarak alı konulmuş araziler şeklinde tarif eder[182].

Muasır araştırmacılardan Abdülâziz ed-Dûrî, Savâfîyi: "*Halîfenin şahsına has ya da devlete âit topraklardır, bundan dolayı da "İmâm Savâfîsi" olarak isimlendirilmiştir*" demektedir.[183] Lakkegeard ise *fey*, ganîmet, mevât, day'a kavramları ile ilişkili bir şekilde ele alarak; "*ganîmetten devlet başkanına ayrılan ve süreklilik arz eden topraklar*" olarak tarif eder.[184]

Savâfî, devletin doğrudan eli altında bulundurduğu bütün zirâî toprakları ve menkulleri içine alan, devlet başkanının ümmet maslaha-

178 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIV, 464.
179 Rahbî, *a. g. e*, I, 394.
180 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 64.
181 İbn Receb, *el-İstihrâç li Ahkâmi'l-Harâc*, s. 48.
182 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, s. 7; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, s. 64.
183 Abdülâzîz ed-Dûrî, *Nuzumu'l-İslâmiyye*, Bağdâd 1950, s. 199.
184 Lakkegeard, *a. g. e*, s. 50.

tüm göçebeler doğrudan tasarruf yetkisi bulunan arâzîlerdir.[185] *Day*'a ise daha çok devlet başkanının şahsî mülkü olarak tasarruf etmekte olduğu topraklardan oluşur. Abbâsîler döneminde genellikle bu türden sultân çiftlikleri, özel mülkler içinde görülürler.[186] Ayrıca bu dönemde dıyâ' hem savâfiler hem de sultan çiftlikleri için kullanıldığından bir karışıklık söz konusudur.

İslâm Târihînde ilk savâfî örneklerine Hz. Peygamberin(s.a.v) bizzat kendi hayatında rastlamaktayız. Benî Nadîr Yahûdîlerinin Medîne'den sürülmesinden sonra geride bıraktıkları verimli toprakları, Rasûlullah'ın istediği gibi kullanacağı savâfîsi olmuştu.[187] Rasûlullah bu arâzîlerin bir kısmını muhacirlerin fakirlerine maddi sıkıntılarını gidermek için *iktâ'* olarak vermişti.[188] Hatta bu arâzîlerden Ensâr'dan fakir olan iki kişiye de *iktâ'* ettiği rivâyet edilir[189]. Bu *iktâ*lar, muhtemelen İslâm Târihîndeki ilk *iktâ'* niteliğini taşımaktadır.[190]

Bunun dışında Fedek ve Hayber'in fethi sonucu, İslâm toplumunun hem peygamberi hem de devlet başkanı sıfatı ile bâzı arâzîler savâfî niteliğiyle Rasûlullah'ın elinde bırakılmıştı. Bununla ilgili Belâzurî ve Yahyâ b. Adem, müştereken şu rivâyeti aktarırlar: "*Ömer b. Hattab şöyle demiştir: Rasûlullah'ın Savâfîsi üçtür; Birincisi Benî Nadîr kabilesinini sürgün edildikten sonra geride bıraktıkları malları ki, bunlar Hz. Peygamberin(s.a.v) ânî ihtiyaçları için ayrılmıştı. İkincisi, Fedek savâfîsi ki, misâfir ve yolculara tahsis edilmiştir. Üçüncü ise, Hayber Savâfîsi idi. Peygamber bunun üçte birini kendi âilesinin geçimine ayırmıştı. Geriye kalan üçte ikisini, müslümânlardan ihtiyaç sâhiplerine dağıttı.*"[191] Nitekim *İbn Şihâb* ez-Zührî ve *'Urve* b. Zubeyr yoluyla gelen bir rivâyette, Hz. Peygambe-

185 Abdulmehdî Mısrî, *Arzu's-Savâfî*, Amman 1988, s. 54.

186 Daya' konusu Özel mülkler ve ikinci bölümde Toprak sâhipliği başlıkları altında tekrar ele alınacagından burada değinilmiyecetir.

187 İbn Hişâm, *es-Siyretu'n- Nebeviyye*, III, 152; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübra*, II, s. 41; Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, Belâzurî, *Futûh*, 27 ; Kâsânî, *a. g. e*, VII, 116- 19.

188 İbn Esîr, *Târîh*, II, 71; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XVII, 145.

189 Belâzurî, *Futûh*, 28-9 (T. 23).

190 A. Mısrî, *Arzu's-Savâfî*, s. 89.

191 Belâzurî, *Futûh*, 30 (t. 26-7); Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 36-7 Kâsânî, *a. g. e*, VII, 116- 118 Rasûlullah Hayberi 36 parçaya bölmüstü. 18'ini âmme işlerine, görevlilere, kendi harcamalarına ayırdı. 18'ini de 18'e böldü ve her hisseyi 100 kişiye dagıttı.

rin(s.a.v) hanımları Hayber ve Fedek'ten mîrâs isteyince Hz. Aişe; *"Bu mallar misâfir ve yolcular içindir. Ben öldükten sonra bu mallar, iş başına geçen kimsenin tasarrufundadır"* hadisini nakletmiştir.[192]

Savâfî arâzîlerinin İslam Tarihinde ayrı bir mülkiyet ve problem olarak gündeme gelmesi, ilk defa Hz. Ömer döneminde görülür. Irak bölgesindeki fetihler neticesinde, bölgeden kaçan Sasânî âilesi ve yöneticilerinin ellerinde bulundurdukları geniş toprakların bir kısmı savaş sonrasında sâhipsiz haldeydi. Bunların bir kısmı fetihler sırasında müslümânlarla antlaşma yapan kimselerin elinde bulunuyordu, bir kısmı da savaş karışıkları esnasında, bölgedeki dihkânlar tarafından ele geçirilmiş vaziyetteydi.[193] Bu topraklar Sasânîler devrinde krâliyet âilesine ve üst yönetici sınıfa mensûp kimselere âit olup, imparatorluğun merkezi şehirleri olan *Medâin, Ehvaz, İstahar* ve *Kûfe* gibi bölgelerde yoygun olarak bulunmaktaydı.[194] Sasaniler zamanında çok geniş alanlardan oluştuğundan *"Dîvân-ı İstandârih"* adı altında özel bir birimin yönetimindeydi.[195]

Bu arâzîlerin İslami dönemde ilk defa nasıl ve ne zaman ortaya çıkarıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Hz. Ömer'in *Sevâd*'da yaptırdığı arâzî ölçümünün neticesinde ortaya çıkarılmış olması akla daha yatkın gelmektedir. Nitekim, *Yahyâ b.* Âdem'in: *"Sevâd'da yaşayan Nebâtiler, önceleri Fârsîlere vergi veriyorlardı. Müslümânlar bölgeye gâlip gelince, bir kısmı yerlerini terkettiler, savaşa katılmayanların arâzîleri ellerinde bırakıldı. Daha sonra arâzîleri ölçüldükten sonra harâc konuldu. Sâhipsiz arâzîlere de savâfî olarak el konuldu"* demesi, savâfi arazilerin bu ölçümler sonucu ortaya çıkarıldığını gösterir.[196]

---

192 Belâzurî, *Futûh*, 42-3. Fedek arâzîleri, daha sonraki yöneticilerin anlayışına göre sürekli el değiştirmiştir. Bu farklılıkların özünde, bu arâzîlerin savâfî mi yoksa peygamberin özel mülkü mü olduğu konusundaki farklı yaklaşımlar yatmaktadır. Belâzurî bunları ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Bkz. *Futûh* 43-48.

193 M.G. Morony, a.g.m, s. 148; A.K.S. Lampton, a. g. m, s. 825.

194 Sevâd bölgesindeki "Savâfî" arâzîlerinin bulundugu yerlerle ilgili toplu bir bilgi için bkz. Yusuf Tâhir Musâ Zeytûn, *Arâzîyu's-Savâfî ve'l-Mevât*, s. 132-136.

195 Sâsânîler dönemindeki devlete âit arâzîlerle ilgili olarak bkz. A.K.S. Lampton, *Landlord and peasant in Persia*, Oxford 1953, A. Christensen, *l'iren sous les Sasanids*, s. 118-119; M.G. Morony, *Landholding in seventh century in Irak*, s. 148 vd; A.K.S Lambton, "Sâfi", *Ancyclopedia de L'Islâm*, Leiden 1995, c. VIII, s. 825.

196 Bkz. Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 21,22; H. Bagdadî, *Târîhu Bağdâd*, I, 41.

İlk İslâmî kaynakların Sevâd bölgesindeki arâzî sorunlarını en iyi bilen kimse olarak tanıttıkları Abdulmelik b. Ebî Hurre ve Abdullah b. *Velid et-Müzeni*'nin[197] rivâyetlerine dayanarak *Sâsânilerden* arda kalan "*Savâfî*" arâzîlerin şu on çeşit arâzîden oluştuğunu naklederler: 1- Sasâni Şâhının şahsî mülkleri, 2- Yöneticiler ve yakınlarına âit mülkleri, 3- Savaş esnasında topraklarını terkederek kaçanların mülkleri, 4- Savaşta öldürülenlerin mülkleri, 5- Kamışlıklar(*a'cam*), 6- Mecûsi tapınaklarına âit arâzîler,[198] 7- Değirmenlere âit arâzîler (*Erhâ*);[199] 8- Şu kenarları, 9- İran Kisralarının savâfîleştirdikleri arâzîler ve 10- *Kisrâ* ile berâber kaçan ya da öldürülenlerin varislerinin elindeki mallardan oluşmaktaydı.[200]

Şâm bölgesindeki "*savâfî*" arâzîlere gelince, bunların kökeni Bizans yöneticilerinin, seçkinlerinin ve görevlilerinin veya savaş esnasında kaçan, ölen kimselerin mülklerinden oluşuyordu[201]. Bununla ilgili İbn Asâkir şu bilgiyi aktarır: "*Bizanslılar, Şâm bölgesinde yenildiklerinde, buranın patrikleri kaçtılar, ellerindeki arâzîleri bırakıp gittiler. Bu savaşlar sırasında onlardan öldürülenlerin arâzîleriyle beraber bu arâzîler müslümânların savâfîsi olmuştur.*"[202] Bu bölgedeki İslami dönemdeki öşür arâzîleri, savaşlar sırasında göç edenlerden arda kalan savâfîlerden oluşturulmuştur. Şâm bölgesinde de aynen Irak'taki usul takip edilmiş, işlenmekte olan topraklar eski sahiplerinin elinde bırakılmış, sahipsiz olanlar ise gelirleri savaşa katılanlara dağıtılmak üzere savafi statüsüne alınmıştır.

---

197 Abdulmelik b. Ebî Hurre ve Abdullah el- Müzenî'den Taberî muhtelif yerlerde, Sevâd'la ilgili rivâyetler aktarır, fakat kendileri hakkında herhangi bir bilgiye sâhip değiliz. Bkz. Târîh, *a. g. e.* IV; 573; V, 37, 72, 74, 88.

198 Tapınak arâzîlerine fetihlerden sonra genellikle dokunulmamıştır. Hatta bir kısmının III. hicrî asrın ortalarına kadar külliyeleriyle devâm ettiğini biliyoruz. Bunların milyonlara varan servetleri vardı. Burada bahis konusu olan terkedilmiş tapınaklardır. Ayrıca, tapınaklar ve ateşgedeler, Sasanî idârî sisteminin bir parçası oldugu da unutulmamalıdır. Bkz. İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, 242, 270; Yûsuf Tâhir Musa Zeytûn, *Arâzîyu's-Savâfî ve'l-Mevât ve Eseruhû fî Tevsi'il-Mülkiyât fî Sadri'l İslâm* (Basılmamış Master Tezi, Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi), Amman 1997, s. 118-119, 121-126.

199 Sâsânîler devrinde değirmenler devletin malı kabul edildiğinden, fetihten sonra müslümânlar bunları "*Savâfî*" içinde düşünmüşlerdir.

200 Savâfî arâzîlere ilişkin rivâyetleri râviler tam olarak hatırlamamaktadır. Ancak biz rivâyetleri birleştirerek tamamladık. Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 57-8; Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 64; Belâzurî, *Futûh*, 380 (T. 390); Kudâme b. Câ'fer, *a. g. e*, 217; Tâberî ise Seyf kanalıyla aktarmaktadır. Bkz. *Târîh*, IV, 31-32.

201 A. Durî, "Neş'etu'l-Iktâ'...", s. 8; F. Hüseyn, *el-Hayâtu'z-Zirâfyye Fî Bilâdi'ş-Şâm*, 50.

202 İbn Asâkîr, *a. g. e.* II, s. 206.

Hatta son dönemlerde yapılan araştırmalar, Şâm bölgesinde bulunan savâfî arâzîlerin, Sasanilerden arda kalan Irak bölgesindekiler kadar çok olduğunu göstermektedir.[203] Gerçekten de Şâm bölgesindeki savâfî toprakları *Guvta*, Antakya, Akdeniz sahilleri ve Taberiyye bölgelerinde yaygın olarak bulunuyordu.[204]

Mısır bölgesinde ise kaynaklar Fustat'ın kuruluşu esnasında çok sayıda *iktâ*'dan bahsetmektedirler. Bunlar muhtemelen savâfî idi.[205] Ayrıca, bölgenin başşehri olan İskenderiye çevresinde ve Nil'in güney deltasında çok sayıda savâfî arâzî bulunuyordu.[206] *Makrîzî*, bu arâzîlerin kiraya verilişi ile ilgili uygulamayı etraflıca aktarmaktadır.[207] Makaddesî de Mısır arâzîsinin genelinin devlete âit olduğunu haber verir.[208]

Yukarıda kısaca temas edildiği üzere Halife Hz. Ömer Savâfî arâzîlerin mülkiyetini öncelikle savaşanlar için *fey'* olarak anlamıştır. Bu tür sahipsiz topraklar valilerin gözetiminde özel bir idareye tabi tutularak gelirleri bu bölgelerin fethine katılan (*Kâdisiye* ve *Celûla* gibi) gâzîlere dağıtılıyordu.[209] Çünkü bu arâzîler *kabâle* veya *muzâra*'a usuluyle işlettiriliyordu, yönetimi de vâliler tarafından tâkib ediliyordu. Irak bölgesindeki ilk düzenlemeler ile ilgili en eski rivayetleri ile bilinen *Seyf b. Ömer* kanalıyla gelen bir rivayette; *"fey' den en fazla hissesi olan "Celûlâ" savaşçılarıdır* ifadesi,[210] fetihler sonrası *Dicle*'nin doğu tarafında ele geçen bölgedeki savâfî topraklarda, savaşa katılanların hissesinin daha çok olduğuna ve bu tür bir düzenlemeye işâret eder. Bu sebebledir ki *Ebû Yûsuf* böyle durumlar için savaşa katılanların savafisi anlamına gelen "*Savâfiyu'l-Esfar*" kavramını kullanmıştır.[211] Bu uygulama *Ömer*'in

---

203 Bkz. Fazl Şalak, *el-Harâc ve'l-İktâ ve'l- Devle*, Beyrut 1993, s. 137.

204 Şâm bölgesi Savâfîleri için bkz. Yûsuf Tâhir Mûsa Zeytûn, *a. g. e*, s. 156-162.

205 İbn Abdulhakem, *Futûhu Mısır*, s. 98.

206 A. Dûrî, "Mâliku'l-Arz ve'l-Muzâri' fî Sadri'l-İslâm", *el-İctihad*, I, (Beyrut-1988), s. 341.

207 Makrîzî, *el-Hitat*, I, 96.

208 El-Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsim*, 212.

209 Taberî, *a. g. e*, III, 589; IV,30-33; İbn Abdulhakem, *Futûhu Mısır*, 281-282.

210 Taberî, *Târîh*, IV, 30-31; ayrıca bkz W. Schmuker, *Un Tersuchungen zu Zinizen Wichtigen Bodenrechtlichen Kon sequenzen der Islâmischen Eroberungsbe weggunf*, Bonn 1972, s. 25-26.

211 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 57 (T. 103). Bu arâzîlerin yıllık olarak 4.000.000 dinâr, bir başka rivâyette 7000.000 dinar, Maverdî'nin rivâyetinde ise 9000.000 dinar geliri olduğundan bahsedilir. Rakamlardaki farklılık, yıllara göre gelirdeki değişimlerle alakalı olmalıdır.

gâzîleri zirâatçi değil, savaşçı olarak devâm ettirme siyâsetiyle de uygunluk arzeder[212]. Ebû Yûsuf'un, "*Medîneli yaşlı âlimlerden işittim, Divân da Savâfîden Ömer iktâ'da bulunmuştur* "ifadesi[213] ise genel siyâsetle uyuşmamaktadır. Bu durum muhtemelen istisnâidir.

Başlangıçta Hz.Ömer'in savâfî arâzîleri ganîmet olarak algıladığı gözlenir ve bundan dolayı da, beştebirini(*humus*) aldıktan sonra geri kalanı savaşanlara dağıtmayı uygun görüyordu. Ancak, (21/641) yılından sonra stratejik sebeblerle bu arâzîlerin savaşanlara dağıtılmasının yanlış olacağı, bunun yerine arâzînin mülkiyetini *fey'* hükmünde habsederek, gelirini savaşanlara dağıtmayı daha uygun gördüğü anlaşılıyor.[214] Bununla ilgili *Seyf* rivâyetinde şöyle denilmektedir:[215] "*İran ülkesindekileri dağıtmayı uygun görmedi, onu habsetmeye karar verdi. Ona râzı oldukları birini görevlendiriyor, yıllık olarak gelirini dağıtıyordu. Üzerinde antlaşmadığı kimseleri de görevlendirmiyordu. Medâin ve Kûfe'de de durum böyleydi.*" Bir diğer rivâyette ise;" (*Savâfîlerin) Sevâd'da dağınık vaziyette bulunduğu, bundan dolayı oraya hucüm etmiş savaşcılar olan fey' sâhiplerine, râzı oldukları kimseler kanalıyla hakları geliyordu.*" denilmektedir.[216]

Savafi toprakların bu özelliğinden dolayı mülkiyeti gâziler adına haps/vakf edilerek üzerindeki tasarruflar sınırlandırılmıştır. *Seyf b.* Ömer'in bir rivâyetinde;" *Hulvan ile Kâdisiye arasında arâzî satın almak caiz değildir, çünkü Kadisiye Savâfîdir. Allah'ın kendilerine fey' olarak verdiği yerdir*" ifadesi savafilerin hukuki durumları ile alakalıdır. Aynı şekilde Halife Hz.Ömer, Fırat'ın kıyısından arâzî satın alan bir kimseyi bundan menetmiştir.[217] Kısacası bu tür yasakalar savafi toprakların gâziler için müşterek mülk(*vakf*) olarak alıkonulmasından kaynaklanmış görünmektedir.

İlk kuşak Irak'lı fakîhlerden *İbrâhim en-Nehâî* (ö. 95/713) ve *Şa'bî* (ö. 104/722) gibi isimler, bir selef tatbikatı ve anlayışının takipçisi, bel-

212 Bkz. Dûrî, "Mâliku'l-Arz...", s. 331-332.

213 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 57-58.

214 A, Dûrî, "Fi't-Tanzîmi'l-İktisâdî fî Sadri'l-İslâm", s. 78; Morony, "Landholdingin seventh century Irak", s. 26.

215 Taberî, *Târîh*, IV, 31-2.

216 Taberî, *a. g. e*, III, 586.

217 Taberî, *a. g. e*, IV, 33.

ki de meşru görmedikleri Emevi iktidarına bir tepki olarak *savâfî* arâzîleri *fey'* mülkiyeti içinde ele almışlar, hatta *fey'* in esâsen "savâfî arâzîler ile sınırlı" olduğunu ileri sürmüşlerdi. Bu görüşü savunanalara göre zâten toprakları üzerinde kalanlar, (yani Haracî Araziler) eski sahipleri olduğundan fey olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Ancak *Kisra* ve avânesinin terkettiği arâzîler, Allah'ın kendilerine verdiği *fey*'dir görüşündeydiler[218]. Konuyla ilgili olarak *İbrahim en-Nehâi*'nin ifadeleri aynen şöyledir; "*Sevâd savaşla alındığından, toprak sâhiplerinden geri dönenler cizye üzere zimmet altına girdiler, geri dönmeyenlerin arâzîleri fey' oldu...*" Aynı konuda *Şa'bî* ise şu görüşleri serdetmektedir: "*sevâd savaşla alınmıştır. Sulha ve zimmete girenlerin dokunulmazlığı vardır. Kisrâ ve onunla kaçanların malları Allah'ın fey' olarak verdiği kimselere feydir.*"[219] Burada esasa vurgulanmak istenen savâfî arâzîlerin "*savaşanlar için fey' olduğu*" yönündeki eğilimi ortaya koymaktakdır. *Seyf b. Ömer* rivâyetinlerinde de aynı vurgu yapılmaktadır[220].

Ahmed b. Hanbel, Mâverdî ve *Ebû Ya'la el-Ferra* gibi üçüncü asır ve sonrasında yetişen Hanbeli fakihler, "*savaşsız ele geçen ve sâhiplerinin terkettiği her arâzî feydir*" ilkesine dayanarak, bu arâzîlerin düşmandan '*avfen* alındığını, yani Hz. Peygamber(s.a.v) döneminde olduğu gibi sulh ile ele geçtiğinden, *fey'* olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Bu sebebden dolayı savâfî arâzîlerden yapılan iktâ'ların, *temlik* değil, *icâre* olması gerektiğini beyân ederler.[221]

Burada temel problem, savâfî arâzîlerin sâdece savaşçıların feyi mi? yoksa bütün müslümân cemaatın feyi mi? olduğudur. Konu esasen, hem savaşla, hem sulhla, hem fey' hem ganîmet olarak yorumlanabilecek boyutları içinde barındırmaktadır. Çünkü, savaşanların ortak *fey*i olduğu durumda, bir yönüyle de gâzîlerin ganîmeti olmaktadır. Savaşla ele geçmesine rağmen, sâhipleri terk ettiğinden sulh özelliklerini içermektedir. Geliri savaşçılara dağıtılmak üzere doğrudan devlet tarafından işletildiğinde ise "*gazilerin feyi*"olmaktadır.

---

218 S. Ahmed Ali, *el-Harâç fi'l-Irak*, s. 67.

219 Taberî, *Târîh*, III; 586-7.

220 Taberî burada fetihlerden sonra Sevad'daki savafilerle ilgili Seyf b. Ömer'in derlediği rivayetleri toplu halde sunmaktadır. Bkz. A. g. e, IV; 31-2.

221 Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 244; Ebû Ya'la, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 148.

Savâfî arâzîler, savaşanların *fey'* i olduğundan, ilk devir rivâyetlerini derleyen erken dönem kaynaklarında *katâ'î* kavramı, öne çıkmaktadır. Önceleri bu toprakların gelirinden gazilere dağıtılan parçalar/hisseler anlamında kullanılmıştır.[222] Ancak zamanla savâfî arâzîler *iktâ'* edilerek özel mülk haline geldiğinden *katâ'i* kelimesi yerine küçük parselleri ifade eden *katî'a* kavramının daha sık kullanılmaya başlandığı dikkat çeker ki bu gelişme, savâfî arâzîlerin İslam târihnin ilk asrı içindeki gelişiminde önemli bir degişmeye işaret eder.[223]

Hz. Osman döneminde, daha önce de vurgulandığı gibi savafiler üzerinde yeni bir siyâset tâkib edilerek *fey*'in devletleştirilmesi veya kontrol altına alınması yönünde adımlar atılmış, bu çerçevede savâfî arâzîler üzerinde tasarrufta bulunularak bazı şahıslara iktâ' edilmeye başlanmıştı.[224] Bundan dolayı *"ilk defa iktâ' veren kimse Osman'dır"* şâyiası yayılmıştı.[225] Halbuki daha önce verilmiş *iktâ*lar mevcuttu. Esas mesele, Hz. Osman savâfîlerden *iktâ*'da bulunmuş ve bu arâzîlerden menfaat sağlayanların tepkisini almıştı. Bu dönemde patlak veren iç kargaşanın savâfî ve *himâ* arâzîleriyle ilişkili olduğu unutulmamalıdır.[226]

Hz. Osman yeni fethedilen bölgelere göç etmek isteyenlere, eski arâzîleri ile yeni arâzîlerini takas şansı vermişti.[227] Bu durum toprağa yatırım yapmak isteyenlerin önünü açmış, savâfî arâzîler de bunların eline geçmişti.[228] Bu gelişme aynı zamanda müslümânlar arasında büyük toprak sâhibliğinin önünü açmıştır.[229] Mesela; *Talha b. Ubeydullah*, sahabeden *hayber* paylarının çoğunu satın almıştı. Ayrıca Medine halkından *Kadisiye* ve *Medain* savaşına katılıp ta, *Irak*'a göç etmeyip Medine'de oturanların da

222 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 57. Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 64.

223 C. Cahen, *İslâmiyet*, 128.

224 Dûrî, "Maliku'l-Arz...", 332. Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Edebu'l-Küttâb*, thk: Ahmed Hasan Besc, Beyrut-1994.

225 Sûlî, *a. g. e*, s.220-221. Ebû 'Ubeyd, Hz. Osman'ın iktâları ile yakından ilgilenmiş ve ona göre, iktâ' edilen topraklar, sâhipsiz ve işlenemiyen arâzîlerden oluştuğundan, işlenmek için iktâ' yapılmıştır. Bu iktalar temliken iktâ' olmadığından buna *iktâ'-'ı İcâre* adını verir. Bk. Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 296 (T. 312); İbn Zenceveyh, *a. g. e*, II, 632-633; Maverdî, *a. g. e*, 192-193.

226 Z. Reyyis, *a. g. e*, 167.

227 Taberî, *Târîh*, IV, 280, 281; İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, II, 630.

228 Dûrî, "Fî Tanzîmi'l-İktisâdî fî Sadri'l-İslâm", s. 80.

229 Morony, a.g.m., 29.

hisselerini satın almıştı.[230] *Taberi*'nin rivayet ettiği şu metin bu gelişmeye tanıklık eder:"*Osman'ın iktidarı almasından bir yıl geçmeden Kureyş'ten bazıları, çevrede mallar edindiler*" Bunların başında da Talha b. *Ubeydullah*, *Zübeyr b.* Avvam geliyordu ki bu servetin oluşmasında Hz. Osman'ın *iktâ*ları da etkili olmuştur.[231] Önceleri sadece savaşçıların *fey'* i olan arâzîler, bu şekilde devletleştirildikten sonra, bir takım şahısların eline geçmesine ve iktidara yakın kimselerin geniş arâzî sâhibi olarak ortaya çıkmaya başlamasına yol açmıştır. Bu gelişme toprağını kaybedenler ve bu değişimi geç farkedenler arasında huzursuzluğa neden olmuştur.[232]

Her ne kadar Savâfîlerin gelirleri Emevîler'e kadar savaşçılara dağıtılmaya devâm etmişse de Emevîlerle berâber Hz.Osman döneminde başlatılan siyâset, güçlenen saltanat sistemi ile berâber tamâmen devletleştirilerek, *Beytü'l-Mâl*'ın mülkiyetine geçirilmiştir.[233] *İbn 'Asâkîr*; "*Savâfîler, Muâviye Halîfe olunca önce aynen devâm ettirildi, daha sonra kendi âilesi ve fakir müslümânlar için habs(vakf) yapıldı.*" demektedir.[234] Bu ifâde bütünüyle doğru kabul edilirse, daha başta keskin bir sapma olmadığı anlaşılır. Ancak devâmında, "*Kureyş'in önde gelenleri, daha önce Osman'ın iktâ' etmediği arâzîlerin kendilerine iktâ' edilmesini istediler, Muâviye de iktâ' etti. Böylece alıp-sattıkları, mehir ve mîrâs olarak bıraktıkları mülkler hâline geldi*" denmektedir.[235] Dağıtılan araziler arasında, Fedek arâzîleri de Mervân b. Muhammed'e belli bir süre verilmişti.[236] Çünkü, bu siyâset ile *fey'* hükmünde olan ve öncelikle gâzîlerin ve ümmetin ortak malı olan savâfîler, Emevî âilesi ve yandaşlarının özel mülkü hâline gelmişti. Bunlar arasında en çok faydalanan da bizzat *Muâviye*'nin ken-

230 Taberi, *Tarih*, IV, 318.

231 M.Abid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, s.364.

232 İbn A'sem, *a. g. e*, II, 187; İsfahânî, *el-Eğânî*, XII, 142; G. Kâtibî, *a. g. e*, s. 303-304.

233 Krş: Albert Noth, "Some Remarks on the Nastionalization of Conquered Lands at the time of the Umayads", *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East, Editör: Tarif Khalidi*, Beyrut Amerikan Üniversitesi yay. Beyrut t.y, s. 223-228.

234 İbn 'Asâkîr, *a. g. e*, II, 206.

235 Muâviyenin iktâları için bkz. İbn 'Asâkîr, *Tehzib*, V, 303-304; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 44; ayrıca bkz. Ahmed Bedr "el-İktâ' fi Bilâdi'ş-Şâm" *el-Mu'temiru'd-Devliyyi'r-Râbi'i li Târihî Bilâdi'ş-Şam fî Ahdi'l-Emevî*, Amman- 1987, s. 6-8

236 Taberî, *Târih*, V, 231. Câhız bu uygulamayı, Muâviye'nin en büyük ayıplarından biri sayar. Belâzurî, bu olayı Hz. Peygamber ve Râşid halîfelerin çizgisinden bir sapına olarak yorumlar. Belâzurî, *Futûh*, 43 (t.43).

disi olmuş görünüyor. Nitekim, Muâviye'nin kendisi savâfî mallarından büyük miktarlarda gelir elde ettiği ve her tarafta bu arâzîlerden elde edilmiş mülkleri olduğu rivayet edilmektedir.[237] Bu arâzîler çoğunlukla savâfîlerden ve satın alınmak sûretiyle elde edilmiş verimli ve geniş çiftliklerden oluşmaktaydı.[238] Ayrıca, *Muâviye* zamanında, Irak valisi Abdullah b. Derrâç tarafından gelirleri *dihkân*lar tarafından toplanan, *Hulvân*[239] dîvânına kayıtlı yeni savâfî arâzîler ortaya çıkarılmıştı. Bunlarla birlikte *Sevâd* ve *Kûfe* gelirleri 50.000.000 dirheme ulaşmıştı.[240] Bu gelişme savâfî gelirleri ile harâc gelirlerinin ayrılmasını zorunlu kılmış, sonuçta harâc gelirleri doğrudan *Beytü'l-Mâl*'e giderken, savâfî arâzîlerden elde edilen gelirler kendi şahsî harcamalarına ayrılmıştı.[241] Bu dönemde savâfî arâzîlerinden elde edilecek gelirlerin toplanması için ilk defa özel vergi görevlileri atanmaya başlanmıştır.[242]

Emevîler döneminde savâfî arâzîlerin iktâ' yoluyla veya kendi temellüklerine geçirmek sûretiyle tamamen dağıtıldığından, *Abdulmelik b. Mervân* zamanına (66/685-85/705) gelindiğinde bu anlamda iktâ' edilecek arâzî kalmamıştı. *İbn 'Asâkir* bu durumu şöyle özetlemektedir; *"Abdulmelik'ten, Velid'den ve Süleyman'dan arâzî istediler, fakat iktâ' edecek bir şey kalmamıştı. Bunun üzerine sâhiplerince terkedilmiş olan Harâcî arâzîler iktâ' edildi ve alınıp satılır hâle getirildi. Ayrıca bunlardan bir de öşür alınıyordu."*[243] Fetihlerden sonra devletin elinde biriken bu tür savâfî

---

237 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 143, 144,145; a.mlf, *Müşâkeletu'n-Nâs li Zamânihim*, thk:W. Millward, Beyrût 1962, s.16; Başka bir rivâyette gelirin 50000000 dirhem oldugu aktarılır. Bkz. Ebû Zekeriya Yahyâ b. Ma'în, *Kitâbu't- Târîh*, Thk; A. Muhammed Nur Seyf, I-IV, Mekke 1979, II, 26.

238 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 26. Ya'kûbî, *Târîh*, II; 125, Dihkânların kendileri tarafından bu arâzîlerin îtirâf edilmesi, vergi yükünün hafifletilmesine yönelik olmalıdır. G.H. Kâtibî, *a. g. e*, 312.

239 *Hulvân*; Sevad'ın Cibal tarafından son hududu olan, Abbâsîler döneminde Basra, Bağdat, Kufe ve Samarrâ'dan sonra en büyük şehirlerinde biridir. Ondan sonra dağlar başladığından Irak'ın doğal hudûnu oluşturur. Hicrî 16.yılda bir başka rivayete göre 19.yılında, Cerir b. Abdullah tarafından sulh yoluyla fethedilmiştir. Belâzurî, *Futûh*, s. 423; Y. Hamevî, *a.g.e*, II, s. 334.

240 Ya'kûbî, *Târîh*, II; 125, Dihkânların kendileri tarafından bu arâzîlerin îtirâf edilmesi, vergi yükünün hafifletilmesine yönelik olmalıdır. G.H. Kâtibî, *a. g. e*, 312.

241 Salih Ahmed Alî, *Tanzimatu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra li Karni'l-Evveli'l-Hicrî*, Bağdâd 1953, s. 121. Yakûbî, *a. g. e*, II; 164.

242 Yakûbî, *a. g. e*, II, 164.

243 İbn 'Asâkir, *a. g. e*, II, 206-207.

arâzîlerin yeni yönetici elit ve etrafındakilere dağıtılması, büyük *plantasyon* tipi çiftliklerde üretim yapan müslümân-arap zenginlerin önünü açmış ve ekonomik canlanmanın da dinamiği olmuştur.[244] Devlet himâyesinde büyüyen ve palazlanan bu çiftliklerin incelenmesi, bu dönem târihî için en dikkat çekici olaylarındandır.[245]

Ömer b. Abdülâziz'in gelişiyle, savâfî arâzîlerin korunması ve *iktâ*ya verilmemesi yönünde bir siyâsî hassâsiyetin devreye girdiği görülür. Onun savâfîler konusundaki siyâseti âmiline yazdığı şu mektupla özetlenebilir: "*Elinizdeki savâfîleri incele ve onu %50 ile işletmeye ver. Eğer verilmezse %30 ile muzâra'a olarak ver. Yine de veremezsen %10 kadar düş. Hiç kimse ekmezse hibe et. Yine de ekilmezse Beytü'l-Mâl'den harcama yaparak ek.*"[246] Bu mektup, devletin elindeki arâzîleri işletmek için ne kadar dikkatli bir siyâset tâkib ettiğini gösterir.[247] *İbn Asakir* de "*Savâfî olan köyler ve tarlalar vakıf olarak, kabâle usuluyle özel şahıslara verilir. Buranın geliri doğrudan Beytü'l-Mâl'e gelmeye devâm eder.*" denilmektedir.[248]

Ömer b. Abdülâziz'in savâfîler konusundaki yeniliği ise bu târihten (h.100/718) itibâren savâfî arâzîlerinin satışını ve bu arazilerden öşür ödenmesini yasaklaması olmuştur.[249] Bu olay Emevî iktisâdî târihînde bir milâd olmuştur.[250] Daha önce doğru yoldaki valiler (*Vûlâtu'l-Mehdiyyîn*) tarafından yapılmış *iktâ*ları geçerli saymış, gasb niteliği taşıyan *iktâ'* ve temellükleri ilga etmiştir.[251] Ömer b. Abdülâziz'den sonra savâfîler çoğunlukla *Beytü'l-Mâl*'ın elinde kalmış ve bu arâzîlerin konumu Harâc arâzîleri ile aynı duruma gelmiştir.

---

244 Ashtor, *et-Târihu'l-İktisâdî ve'l-İctimâ'î*, s. 51.

245 Konuyla îlgili olarak daha genis bilgi için bkz. 'Avvâd Mecid A'zamî, *ez-Zirâ'a ve'l- İslahu'z-Zirâ'î fî Sadri'l-İslâm*, Bağdâd 1978, s. 85-145; Falih Hüseyin, *el-Hayatu'z-Zirâ'a fî'l-Bilâdiş-Şâm fî'l-Asri'l-Emevî*, Amman 1978 s. 43-79.

246 İbn Zencuyeh, *el-Emvâl*, II, 634; M. Nasrullah, *a. g. e*, 133-151.

247 Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 60.

248 İbn Asâkîr, *Târihu'l-Dımaşk*, II; 207, a mlf, *Tehzîb*, I, 183 Buradaki "takabbül" kelimesi, belli bir miktar karşılığı arâzînin gelirini getirmeyi yüklenen kimseyi ifade için kullanılır ve bu usûlun Emevîler devrinde Şâm bölgesinde varlığına işaret eder.

249 Hatta dedeleri tarafından kendine verilen iktâları dâhi iâde etmiştir. Bunun en iyi örneği Fedek arâzîlerini eski hâline döndürmesi olmuştur. Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 59, ayrıca bkz. Avvâd Mecid A'zâmî, *a. g. e*, s. 96.

250 Dûrî, "Fî Tanzimati'l-İktisadiyye fî Sadri'l-İslâm", s. 86.

251 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 57-8; Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 64; Belâzûri, *Futûh*, 380 (T.390); Kudâme b. Câfer, *el-Harâc*, 217

Emevîlerin son dönemlerinde, savâfîler daha önce verilen iktâlar, dîvânların yanmasıyla meydana gelen kayıplar ve *mîrâs*, *rehin* vs. ile büyük oranda azalmıştı.[252] Bu dönemde ihyâ faaliyetlerine paralel olarak, bu tür savâfî niteliğindeki verimli arâzîler de halîfelerin, vâlilerin özel çiftlikleri(*dıyâ'*) haline gelmişti.[253] Hişam b. Abdulmelik, Sevâd'daki çiftliklerini artırma usûluyle *kabâleye* veriyor, bunların idâresine de görevliler tayin ediyordu.[254] Hâlid el-Kasrî, Mesleme b. Abdulmelik gibi vâliler aslı savâfîlerden olmak üzere Emevîlerin son devirlerinde geniş arâzîler ele geçirmişlerdi.

Abbâsîler kurulmadan önce, Emevîler döneminde fetihler sonucu elde kalan Savâfî arâzîlerin, Ümeyye âilesinin fertleri, yandaşları ve Arap eşrafın arasında *iktâ'*, *musâdere* ve hîbe yoluyla büyük ölçüde küçüldüğü görülür.[255] Abbâsîler iktidara geldiklerinde, bu anlamda herhangi bir savâfî zâten bulunamazdı. Ancak bu dönemde "*savâfî*" arâzîlerinin, zımnen de olsa halîfe veya bölge valileri adına kabul edildiği ve alan olarak genişlediği bir gerçektir.[256] Fakat Emevîlerin son dönemlerinde bu tür arâzîlerin yönetici sınıfın tekeline geçmesine yönelik eğilim, Abbâsîlerin kuruluş devri içerisinde daha da belirgin bir hâl almış ve böyle devâm etmiştir.

Abbâsîlerin ilk savâfîleri, Emevî âilesinin mallarından musadere edilerek yada *ihyâ* ve *ilcâ* gibi yollarla kendi mülklerine geçirdikleri arâzîlerden oluşmaktadır.[257] İlk Abbâsî halîfesi Ebu'l-Abbas es-Saffah zamanında, Emevîlerden kalan bütün mülkler Abbâsîler tarafından ele geçirilerek savaş ganîmeti sayılmıştır[258]. Mesela, Mesleme b. Abdulme-

252 Dûrî, *İslâm İktisât Târihine Giriş*, s. 87.

253 Bendelî Cozy, *Min Târihi'l-Harekâti'l-Fikriyye fi'l-islâm*, 65; 'Avvâd Mecid A'zamî, "ez-Zirâ'a 10/636-656/1258", *el-Hadâratu'l-Irak*, Bağdâd 1985, V, s. 238-239; a. mlf, *ez-Zira'a ve İslahu'z-Zirâ'î*, s. 100-102.

254 Taberî, *Târîh*, VII, 142-143.

255 İbn Asâkîr, *a. g. e*, II, 206-207; ayrıca bkz. A. Dûrî, *İslâm İktisât Târihine Giriş*, s. 87.

256 A.K.S. Lambton, "Savâfî" maddesi, *Al*.(Fr.) VIII, 827.

257 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 277; Abdu'l-Mun'im Mâcid, "Dıya'u'l-Emevîyye fî'ş-Şâm fî Asri'l-Abbâsî'" *MHTBŞ*, Amman 1996, s. 1. (Konferans tebliglerinin basımına bu mâkâle alınmamış, biz orjinal nüshasını kullandık.)

258 Z. Reyyis, *el-Harâc fî Devleti'l-İslâmiyye*, s. 368.

lik'in *Bâlis*[259] ve Sevâd bölgesindeki köyleri, halîfenin amcası Abdullah b. Ali tarafından varislerinin elinden alınarak diğer amcası Süleyman b. Ali'ye *iktâ'* olarak verilmişti.[260] Daha sonra bu arâzîyi el-Me'mûn oğluna vermişti. Yine Hişâm b. Abdulmelik'in "*Heniyy ve Meriyy*" olarak bilinen Rakka'daki savâfî arâzîlerden ele geçirdiği çiftlikleri, vârislerinin elinden alınarak daha sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kızı Zübeyde'ye verilmiş ve *Katî'a'tu Zübeyde* olarak meşhur olmuştur.[261] Ayrıca, Mervan b. Muhammed'in Azerbeycan'daki Verşan şehri etrafında *ihyâ* ederek elde ettiği arâzîler ve çiftlikleri, Abbâsîler tarafından el konulduktan sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kızı Zubeyde'ye *iktâ'* olarak verilmiştir.[262]

Emevîlere ve mallarına karşı yürütülen acımasız ve amansız tâkib ile sâdece ilk dönem savâfîlerinden Emevîlerin özel mülkiyetine geçmiş mallara el konulmuyor, Emevîlerin bizzat kendileri tarafından ihyâ edilmek sûretiyle oluşturdukları çiftliklere de el konuyordu. Irak vâlileri tarafından ihyâ yoluyla Sevâd'ın Batîha bölgesinde ve Basra civarında oluşturulan çiftlikler, Abbâsîler kurulduğunda Hişâm b. Abdulmelik'in varislerinin elindeydi. Bütün bu çiftlikler *Dıyâ'u'l-Hilâfe* adıyla musâdere edilmiştir.[263] Aynı şekilde Hişâm b. Abdulmelik tarafından 70000 dinar karşılığında satın alındıktan sonra, hurma ve meyve ağaçları dikilerek, Cezîre bölgesinin dillere destan çiftliği haline getirilen bahçeye, Abbâsîler tarafından el konulmuştur. Bu çiftlik Mervan'a karşı savaşan Abdullah b. Ali'ye yardıma koşan, daha sonra da Abbâsîlerin en büyük destekçilerinden olan Vâil b. Şahhâc'a *iktâ'* edilmiştir.[264]

---

259 *Bâlis*: Haleb ile Rakka arasında ve Fırat'ın batı yakasında yer alan bir şehirdir.Zamanla Fırat doğuya doğru yatağını değiştirdiğinden dört millik bir mesâfe oluşmuştur. Bizans zamanında iki kardeşin elinde muhafız alayı beslemek üzere ikta edilmişti. Ebû 'Ubeyd b. Cerrah tarafından fethedilmiş, bölge halkının çogu Bizans'a göç ettiğinden toprakları Hz. Osman zamanında savâfî olmuştur. Daha sonra Müslümanlar buraya iskân edildiklerinden toprakları öşür arazisi olmuştur. Krş: Y. el-Hamevî, *a. g. e*, I, 390-391.

260 Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 206, 413.

261 Belâzurî, *a. g. e*, 235-7. Kudâme b. Câfer, *el-Harâc*, 315.

262 İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, s. 581.

263 Belâzurî, *a. g. e*, 411, 413.

264 Ezdî, *Târîhu'l- Mavsıl*, s. 159, 171-173.

Emevîlere karşı yürütülen bu *musâdere* hareketinden Ömer b. Abdulâziz'in mallarının istisna tutulduğu rivâyet edilmektedir.[265] Ayrıca, Ebu'l-Abbas'ın Basra civarında bulunan Emevîlere âit mülklere el koymasını emreden bir yazı Süleyman b. Ali'ye ulaştığında, yumuşak tabiatlı ve merhametli bir kişiliğe sâhip olduğundan durumu önceden Emevî âilesi mensuplarına bildirmiş, göstermelik olarak 800 ceriplik bir arâzîye el koymakla yetinmişti.[266] Emevî çiftlikleri, özellikle Şâm bölgesi, Sevâdın Batîha olarak adlandırılan ünlü bataklık böldesinden kurutularak elde edilen yerlerde ve Cezîre'de yoğun olarak bulunmakta ve geniş alanları kaplamaktaydı.[267] Aynen fetihlerden sonra ele geçen savâfîler gibi Abbâsîlerin de ilk savâfîlerini Emevî malları oluşturmuştur. Bu arâzîler imparatorluğun dört bir yanına dağılmış vaziyette ve öylesine çoktu ki, Ebu'l Abbas es-Saffâh döneminde musâdere edilen bu arâzîlerin idâre ve kontrolu için *Dîvânı Mehcûze* adıyla mustakil bir divân kurulmuştu[268]. Bu dîvân muhtemelen halîfelik mülklerine bakacak olan *Dîvânı Dıyâ'ın* başlangıcını oluşturdu.[269] Fakat Abbâsîler mevâli unsurun desteği ile kurulduğundan, ele geçen mallar, savâfî niteliği ile muhafaza edilmemiş, bir çoğu kısa zaman içinde kendi destekçilerine ve âile yakınlarına *iktâ'* edilmişti.[270] Ebû Muslim, Hayy b. Abdullah el-Miri isimli bir şahsa "*sen bizim tarafımıza Sevâd bölgesinden gelen ilk kimsesin. Sevâd'dan elimize geçen ilk savâfî senin olsun*" diyerek, Emevîlerin Irak valisi Nasr b. Seyyar'a âit ve içinde *Babudervazik* adlı bir saray bulunan arâziyi *iktâ'* etmişti. Bu arâzî h. III. asrın sonlarına kadar Hayy'ın varislerinin elinde kalmıştı .[271]

---

265 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 90.

266 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, III, 91-92. Burada sözü edilen 800 cerîb bile en az on bes çiftçi âilesinin işleyebileceği bir alanı kapsadığını unutmayalım.

267 İhsan Abbas, *et-Târihu Bilâdi'ş-Şâm fî Asri'l-Abbâsî*, Amman 1992, s. 99; Ali Muhammed Meyyâh, "Arzu's-Sevâd; Dirâsât fî Cografya ve't-Târîh", *MMİ*, XII, (Bağdâd 1990), s. 267-273

268 Abdulmun'im Mâcid, *el-Asru'l Abbasiyyu'l-Evvel*, s. 110, dipnot no:6.

269 Abdülâziz Dûrî,"Dîvân", *DİA*, IX, s. 379.

270 M. Mechûl, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk: Abdülâziz Dûrî-Abdulcabbar Mütelebbî, Beyrut 1971, s. 275; A. Abdulmehdî Misrî, *Arzu's-Savâfî*, 135.

271 Saffah'in mîrâsı dokuz cübbe, dört gömlek, bes serâvilden ibâretti. Bkz. Taberî, *Târîh*, VII; 471

Abbâsîler dönemi mâlî yapısı ve teşkilatı içinde en grift konuların başında, aslı savâfî arâzîlerden oluşan, fakat bu dönemde, *day'a* ve *katâ'î* adları altında, Hilâfet çiftlikleri (*Diyâ'u'l-Hilâfe*) ile Sultân ve âilesine âit özel mülklerin iç içe geçmiş hâli gelir. Esâsen bu arâzîler *fey'* statüsünde ve devlet başkanının tasarruf ve gözetiminde olan arâzîlerdir. Fakat, çoğunlukla halîfeler kendileri için alıkoyduğu veya âilesine ve yakınlarına tahsis ettiği için, bunların *fey'* mi yoksa özel mülk mü olduğu karmaşık bir hal almaktadır. Bunlardan *Diyâ'u'l-'Amme* doğrudan savâfîye aittir ve gelirleri *Dîvân-ı Harâc*'a gitmektedir. Buna karşılık sultân ve âilesinin çiftliklerinin gelirleri ise *Beytü'l-Mâl-ı Hâssa*'ya gitmektedir.[272]

Savâfî arâzîler ile sultân ve âilesine âit özel mülkleri ayırdetmemiz, bu arâzîlerin yönetimi için kurulmuş olan dîvânları ve bunların görevlerini tâkib ederek mümkün olabilir. Bu bağlamda, Halîfe el-Mansûr döneminde iki ayrı dîvânın kurulduğu dikkat çeker. Bunlardan birisi, Emevîlerden ele geçirilen arâzîlerin idâresi için kurulmuş olan *Dîvân-ı Diyâ*'dır.[273] Aynı şekilde *Dîvân-ı Mehcûze*'nın devamı niteliğinde, aynı dönemde *Dîvân-ı Musâdere* adıyla bir başka dîvân daha kurulmuştur.[274] Bu dîvân daha çok siyâsî rakipleri ve devlet görevlilerinden musâdere edilen mallar için kurulmuştu ve vilâyetlerde şubeleri vardı.[275] el-Mansûr'un vâsiyeti üzerine buradaki mallar, el-Mehdî tarafından babasının ölümünden sonra sâhiplerine iâde edilmiştir.[276] Bununla alakalı olarak el-Mehdî tarafından *Beytü'l Mâl-ı Hâssa* kurularak savâfîlerden *iktâ'* sûretiyle *katî'a* haline gelmiş olan, *Beytü'l-Mal*'den bağımsız olarak yönetilen ve halîfenin emriyle harcama yapılan bir birim hâline getirilmiştir.[277] *Beytü'l-Mâl-ı Hâssa*'nın kuruluşu, Hilâfet mülkleri ile savâfî nitelikli arâzîlerin birbirinden ayrıldığını da göstermesi bakımından önemli gelişme olmuştur.

---

272 Miskeveyh, *a. g. e*, I, 55, 152, II, 245; Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, II 144; Lakkegeard, *a. g. e*, 52; Dayfullah Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuha fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Mekke 1986, s. 136.

273 Tevfîk Sultân Yüzbekî, *ed-Dirasât fi'n-Nuzumi'l Arabiyye*, Musul 1978, s. 124; Abdülâzîz Dûrî, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Bağdâd 1950, s. 199.

274 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 327, Abdulmu'im Mâcid, a.g.m, s. 2-3.

275 Ya'kûbî, *a. g. e*, II, 336; A. Dûrî, *a. g. e*, s. 199.

276 Taberî, *a. g. e*, VIII, 81; Cehşiyârî, *a. g. e*, s. 90; Abdu'l-Mun'im Mâcid, a. g. m, s. 2.

277 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 37; D. Zehrânî, *en-Nefakat ve Idâretuhâ fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 136.

Hârûn er-Reşîd zamanında *Dîvân-ı Savâfî* adıyla müstakil bir dîvân kurulduğu görülür.[278] Bu dönemde halîfeler müslümân cemâatın reîsi sıfatıyla bu arâzîlerin işletilmesini, atadığı görevliler vâsıtasıyle yürütmekteydi.[279] Daha önceki dönemlerde de savâfî arâzîlere özel görevliler atandığı bilinmektedir. el-Mansûr tarafından Horasan askerî dîvânına, savâfî ve devlet arâzilerine görevli kâtibler bakmaktaydı.[280] Hicrî 160/776 yılında Mekke harâc ve savâfîlerinden sorumlu olmak üzere atanmış mustakil görevliler bulunuyordu.[281]

el-Mehdî zamanında savâfî konusuyla ilgili gelişmeler daha çok Hicâz bölgesinde hâla savâfî statüsünü koruyan arâzîlerin temliki olarak *iktâ'* edilişinde görülür.[282] Devletin elinde kalan savâfîler ise Hâlid el-Berberi isminde bir görevli bakıyor ve bunun için de yanındaki 200 kişilik bir askerle Medîne'de ikâmet ediyordu.[283] Ayrıca, Abbâsîler döneminde Mekke'de bulunan bir çok ev satın alınarak savâfî yapılmıştır. Muhammed b. İshak Fâkihî (ö. 275/888), bu evlerin Mekke'de Abbâsîlerin, muhtemelen de el-Mehdî tarafından satın alınarak sultânın âilesinin, komutanların ve yöneticilerin savâfîsi durumunda olduğunu zikreder.[284]

Hârûn er-Reşîd zamanında ve sonrasında Ömer b. Mahân ve Muhammed b. Zahhâk gibi isimler 223-4/837-8 yılları arasında Mekke berîd ve savâfîlerine atanmışlardı.[285] Ayrıca, Mekke'de çok sayıda ev, ön-

278 Bu divanın başına halîfenin yakın adamlarından İsmail b. Sabih atanmış, bu göreve ilave olarak Horasan'ın Resâil, Savâfîlerinin sormluluğu da verilmişti. Sarayda kıssacı olarak Hârûn er-Reşîd'in yakın arkadaşlarındandır. Daha geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 422;Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 277; Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, I, 108,109.

279 A. Dûrî, *a. g. e*, 200.

280 Halîfe b. Hayyat, *et-Târîh*, I 436.

281 A. *g. e*, II, 174, V, 237.

282 el-Mehdî, Mekke yakınlarındaki savâfî arâzîlerinden veziri Yakub b. Davud'a iktâ' vermiştir. Aynı şekilde Hz. Ali'nin torunlarından Hüseyn b. Abdullah b. Hasan'a Hicâz savâfîlerinden iktâlar vermiştir. Bkz.Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 156; Yine Medîne'nin iktâ' görevlisi Muğire b. Habib'e, Medîne bölgesindeki savâfîlerden iktâlar vermişdi; H. Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 161; Aynı şekilde Hz. Ali'nin torunlarından Hüseyn b. Abdullah b. Hasan'a Hicâz savâfîlerinden iktâlar vermiştir.

283 Taberî, *Târîh*, VII, 194, 201.

284 Konuyla ilgili olarak bkz. Fakîhî, *a. g. e*, II, 206-207, III, 296, 299, 304; Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*, thk: Ekrem Ziyâ ,Umerî, I-III, Beyrut 1981, I, 434; II, 466.

285 Muhammed b. İshak b. Abbas el-Fakîhî, *Ahbâru Mekke* Thk: Abdulmelik Abdullah Duheys, Beyrut 1993, II. Baskı, II s. 74-75.

celeri Emevî ve Abbâsî yöneticilerine geçici olarak tahsis edilmişken, daha sonra hepsi, muasır bir müellif olan Fakîhi tarafından savâfî olarak gösterilmektedir.[286]

Abbâsîlerin ilerleyen yıllarında *Dîvân-ı Savâfî* ismi pek fazla kullanılmazken, onun yerini sultân mülklerinin idâresine bakan *Dîvân-ı Dıyâ'* almış görünüyor. Hârûn er-Reşîd döneminde ayrı bir yönetimi olduğundan,[287] bu târihten sonra da daha sık olarak kullanıldığı dikkat çeker. Bu dîvânın *iktâ'* edilen savâfîlerin yönetimiyle doğrudan ilgilendiğinin görülmesi, aynı zamanda daha önceleri elde kalan savâfî arâzîlerden verilen *iktâ*ların temliken değil, istiğlalen verildiğini de gösterir. *Dîvân-i Dıyâ*'nın ilk olarak el-Mehdî döneminde (158/775-169/785), *mukâseme* sisteminin uygulanmaya başlanmasına bağlı olarak ortaya çıktığına dâir iddialar bulunuyor ise de[288] elimizde bunu destekleyen herhangi bir târihî veri yoktur. Bu dîvânın Hârûn er-Reşîd döneminde kurulmuş olması ihtimâli daha güçlü görünüyor. İkinci Abbâsî devrinde sâhiplerine göre *ed-Dıyâ'u'l-Amme*, *ed-Dıya'u'l-Hassa*, *ed-Dıya'u'l-Furatiyye*, *ed-Dıya'u'l-Abbasiyye* gibi husûsî dîvânlar kurulmuştur. Bunlardan *ed-Diya'u'l-Amme*, *fey'* arâzîsi olan savâfî arâzîlere bakarken; *ed-Dıyâ'u'l-Hassa* ise sultânın özel mülklerine bakmaktaydı.[289] Bu arâzîler çoğunlukla *muzâra'a* veya *kabâle* usulüyle doğrudan devlet tarafından işletiliyordu.[290]

Sultân ve âilesinin özel mülkleri ile savâfîler arasındaki ayrım, ikinci Abbâsî döneminde kurulan dîvânlarla daha belirgin bir hal aldı. İlk dönemlerdeki karışıklığın temelinde, el-Mansûr'un halîfeliği "*Allah'ın yeryüzünde temsil*" makâmı olarak görmesi yatmaktadır.[291] Bu an-

---

286 A. g. e, II, 207, 287, 296, 299, 304. Ancak, Mekke'deki savâfîlerin özel bir durumu olduğu, bu yüzden de buradaki uygulamaların teşmil edilmemesine dikkat edilmelidir. Konuyu Maverdî etraflıca tartışmaktadır. Daha genis bilgi için Bkz; *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 199-211.

287 Cehşiyârî, a. g. e, 89, 277; Ya'kûbî, II, 234.

288 Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Döneminde İdârî Teşkilatta Dîvânlar*, Ankara 1997, s. 143.

289 Mustafa Hiyârî, *ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe li Kûdâme b. Câfer*, Amman, 1986, s. 22, 26.

290 Cihâdiye Köroğlu, *el-Akliyyetu'l-Arabiyye fi't-Tanzîmi'l-İdârîyye ve'l-'Askeriyye fi'l-Irak ve'ş-Şâm fi'l-'Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel*, Bağdâd 1986, s. 113, 129.

291 Taberî, *Târîh*, VIII, 89.

layışa göre kendi şahsî mülkleri ile Allah'ın verdiği *fey'* mülkleri arasında bir ayrım yapmayı gereksiz kılıyordu. Ayrıca daha kuruluş devrinde olan devletin henüz teşkilatlanamaması da etkili olmuştur. Bu durum da sonuçta savâfîler ile *Diyâ'u's-Sultâniyye*'ler arasındaki belirsizliğe zemin hazırlamıştır. Ayrıca, sultân âilesinin sayıları sürekli çoğalması, artan saray ve merâsim (*rusûm*) masrafları ve yükselen ordu giderleri karşısında, devletin elindeki arâzîler ilk elde âcil harcamalar için elden çıkıyordu.[292] el-Me'mûn zamanında Abbâsî âilesinin 33000 kişi olduğu dikkate alınırsa,[293] Hulefâ-i Râşidin döneminde tâkib edilen ümmet adına savâfî siyâseti yürütmenin, Abbâsî devletinin saray, asker ve bürokrasi harcamaları karşısında imkansızlığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Bu alandaki esas değişim Abbâsîlerin kabilevî ordudan maaşlı nizâmî orduya geçişi ile meydana gelmiştir. Nitekim el-Mansûr'a *fey*lerimizi dağıtmıyorsun diyen birine, Mansur'un verdiği cevapta; "*Ben sınırları korumak için asker göndermeseydim, fey' evine gelir, tencerende pişerdi*" sözü, bu değişimin en iyi tanığıdır.[294] Bu durumda savâfî arâzîlerin mülkiyetleri konusu tartışmalı hâle gelmektedir. Devletin elinde savaşlar, ihyâ faaliyetleri, musâdereler vs. ile sürekli yeni savâfîlerin oluştuğu düşünülürse, gerçek anlamda devlet mülkü olan ve doğrudan devlet(*fey'* olarak) adına işletilen arâzîlerden bahsedilebilir.[295]

İslâm târihînde doğrudan devletin eline geçen bu tür arâzîler, umumiyetle verimli yerler olduğundan, siyâsî iktidarların bu arazilerdeki tasarruflarına bakarak siyâsetlerinin İslâmî çiğizini de değerlendirmemize imkân veren bir gösterge alanıdır. Şöyleki, Kur'ânda işâret edildiği ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde formüle edildiği haliyle, *fey'* arâzîleri ve gelirleri zenginler arasında dönen (devletleşen) bir servet hâline getirilmeden, "*Allah'a ve Rasûlüne, yakınlarına, yoksullara ve yetimlere*"[296] dön-

---

292 İ. Sahnînî, *el-Abbasiyyûn*, s. 217-218.

293 Taberî, *a. g. e*, VIII, 545; Zeynuddin Ömer Ibnu'l-Verdî, *Tetimmetu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, thk: Muhammed Rifat Bedravî I-II, Beyrut 1970, I, 317; Ayrıca Bkz; Sâlih Ahmed Alî, "Üsratu'l-Abbasiyye fî Bagdâd ", *Sümer*, XXXI:1, (Bagdad 1975), s. 243.

294 Hatîb el Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, s. 299.

295 Ziaul Hauq, *Landlord and Peasan in Early Islâm*, s. 240.

296 Haşr Sûresi, Ayet 7-10.

dürülmesi (*fey' edilmesi*) gerekirken, tam aksine gerek Emevîler, gerek Abbâsîler bu *fey*leri kendi âile ve yakınlarına tahsis etmiş görünüyorlar. Savâfî arâzîleri kendi mülklerine geçiren Emevîlerden, aynı arâzîler Abbâsîler tarafından musâdere edildikten sonra, onlar tarafından da kendi âile fertlerine dağıtılmıştır.[297] Bu hâliyle belli bir sınıfın elinde tekelleşen bir servet haline gelmiş görünüyor ki bu sonuç Haşr sûresindeki dustur ve Hulefâ-i Râşidîn siyaseti ile tamamen zıt bir durumdur.

Nitekim İbn 'Asâkîr, Şâm bölgesinde Emevîlerden alınan savâfîleri elinde bulundurmanın dinî veya ahlâkî boyutunun ne olduğu ile ilgili ulemanın tartışmalarına yer vermektedir. Bunların arasında Süfyân-ı Sevrî'nin şu görüşü, bir hayli dikkat çekicidir: *"Eğer savâfî arâzîler Emevîlere helâl ise, Benî Hâşime* (Abbâsîlere) *haramdır. Benî Umeyye'ye haramsa, Benî Hâşim'e daha çok haramdır"*.[298] Onun bu ifâdeleri sanki Emevîlerin savâfîden elde ettikleri mallarına el koyan Abbâsîlere karşı ince bir muhâlefet niteliğinde mesajlar içermektedir.

Abbâsî âilesinin savâfîlerden değişik yollarla geniş arâzîleri ele geçirmek suretiyle elde etdikleri servetlerine bakıldığı zaman bu durum daha açık olarak görülür. Meselâ, el-Mehdî'nin eşi ve Hârûn er-Reşîd'in annesi Hayzuran'ın arâzîlerinden yıllık 160.000.000 dirhem geliri vardı. Aynı şekilde Muhammed b. Süleyman b. Ali'nin babasından kalan ve kendinin elde ettiği çoğunluğu Basra civarındaki arâzîlerden, günlük 100.000 dirhem geliri bulunuyordu.[299] Halîfe el-Mütevekkîl'in annesi Şucâ' Hâtun öldüğünde (ö.247/861), geride bıraktığı zengin mîrâs arasında değişik yerlerde dağılmış vaziyette 14 çiftlik bulunuyordu ki bunların yıllık geliri 400.000 dinarı buluyordu.[300]

---

297 Emevîlerden alınan 2000 cerîblik Sibeyn çiftliği, Dâvud b. Ali'ye iktâ' edilmiştir. Ehvâz yakınlarındaki bir savâfî arâzîsi el-Mansûr tarafından oğlu Sâlih'e iktâ' edilmiştir. Abbâsî âilesinin basta Sevâd, Cezîre, Fârs olmak üzere her tarafta geniş çiftlikleri mevcuddu. Vekilleri Vâsıtasıyla yönetiliyordu. Bkz. Cehşiyârî, *a. g. e*, 83,96,134; İsfehânî, *el-Egânî*, IX, s. 116-7.

298 İbn Asâkîr, *a. g. e*, II, 209.

299 Bkz; Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 369-370;Taberî, *a. g. e*, VII, 237;Ya'kûbî, *Müşâkeletu'n-Nâs li Zamânihim*, 24, 26, 30. Bir başka rivayette bu rakam 260.000.000 olarak geçmektedir. Bkz. Reşîd b. Zübeyr, *Kitâbu'z-Zehâir ve't-Tuhef*, thk: Muhammed Hamîdullah, Kuveyt 1959, s. 235.

300 Dînârı dirheme çevirirsek ortalama olarak, 13x400.000=520.000.000 veya 600.000.000 dirhem eder. Abbâsî âilesinin sâhip olduğu arâzî ve zenginliklere dâir daha geniş bilgi için bkz. Reşîd b. Zübeyr, *a. g. e*, 213-243.

el-Mansûr ve el-Mehdî tarafından daha Emevîler zamanında haksızlıkla gasbedilmiş ve savâfî yapılmış arâzîlerin bazılarının iâde edildiği de görülür. Bunlardan Zubeyr (b. Avvam) neslinden bir kimse el-Mehdî'ye gelerek Emevîlerin babasından kalan mülkünü gasbederek savâfî yaptıklarını, bu arâzîlerin iâdesini istedi. el-Mehdî, durumun arşivden bulunmasını ve incelenmesini emretti. Arşivden çıkan belge, gerçekten Ömer b. Abdülâziz devrinde dahi bu savâfînin iâde edilmediğini gösteriyordu. Bunun üzerine savâfî statüsündeki bu *dıyâ'* eski sâhiplerine iâde edildi.

Yine bununla ilgili bir başka örnekte, el-Mansûr[301] halka açık bir oturum esnasında oturuma katılan heyetten bir kimse, Velîd b. Abdulmelik'in huzurunda dedesinin okuduğu bir şiirden dolayı bütün arâzîlerine el konularak savâfîleştirildiği, geçen 60 yıldan bu yana bu arâzîlerden âile olarak mahrum kaldıklarından şikâyet etti. Bunun üzerine el-Mansûr, veziri Ebû Eyyûb el-Mâruyânî'ye, bu arazinin savâfîlerden çıkarılarak sâhiplerine iâde edilmesi, ayrıca geçmiş yıllara âit mahrumiyetleri de, bölgedeki Emevîlerden alınan çiftliklerden karşılanarak, sâhiplerine ödenmesi için vâliye bir mektup yazılmasını emretmiştir.[302]

Erken oryantalist araştırmaları *dıyâ'* ile *savâfî* kavramını aynı anlamda anlamışlardı.[303] Fakat her ikisi için de ayrı ayrı dîvânların kurulmuş olması başta bu anlayışı çürütmüştür. En genel manasiyle Dıyâ', sultâna, hazineye ve özel şahıslara âit mülkleri ifâde eder.[304] Ancak Emevî ve Abbâsîlerdeki gelişen siyâsî uygulamalardaki gibi sultânın âile fertlerinin elinde olduğu durumlarda savâfînin bir alt birimini ve özel bir kategorisini oluştururlar.[305] Tam bu noktada, amme menfaatine ayrılmış olan bu arâzîler görünüşte *irsâdî* olarak,[306] saltanat âilesinin tasar-

301 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, s. 256, Tâberî, *a. g. e*, VIII, 178.

302 Taberî, *a. g. e*, VIII 85.

303 Lokkegeard, *a. g. e*, 51-52.

304 Bkz. Zübeyr b. Bekkar, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyat*, nşr: Sâmî Mekkî 'Anî, Beyrut 1992, s. 125-126; Cehşiyârî, *a. g. e*, s. 61.

305 Ezdî, *a. g. e*, , 255-6; Cehşiyârî, *a. g. e*, 90, 119, 123, 227; Taberî, *a. g. e*, VIII, 353, 395, ayrıca bkz. Lokkegeard, s. 52.

306 Nezih Hammad, *İktisâdî Fıkıh Terimleri*, trc: Receb Ulusoy, İstanbul 1996; Ya'kûbî, *Buldân*, 271, Sâbî, *el-Vüzerâ* 157.

rufunda, amme menfaatine sarfedilmektedir. Bunlardan *Diyâ'u'l-Amme* doğrudan savâfîye aittir ve gelirleri *Dîvân-ı Harâc*'a gitmektedir. Buna karşılık sultân ve âilesinin çiftliklerinin gelirleri ise *Beytü'l-Mâl-ı Hâssa*'ya gitmektedir.[307]

Savâfî arâzîlerin Abbâsîlerin elinde gerçekten *fey'* niteliği ile mi yoksa özel mülk olarak mı bulunduğu konusunda, doğru bir neticeye varabilmek için başlangıçta savâfî bir arâzînin daha sonra Abbâsî yöneticileri tarafından nasıl tasarruf edildiklerine bakmak gerekir. Bizanslılar devrinde, Bâlis[308] ve çevresi, bölgenin idâresi ve muhafazası karşılığı, yöneticilere verilmişti. Bu köylerin sâhipleri fetihler sırasında göç ettiğinden Hz. Osman zamanında savâfî yapıldığı, hemen sonra Ebû 'Ubeyde tarafından savaşçılara verilerek Arapların iskân edildiği rivâyet edilir. Daha sonra, Mesleme b. Abdulmelik Bizans seferine çıktığında, Bâlis'in köyleri olan *Nuveylis*, *Gâsirin*, *Abidin ve Siffin* halkı Mesleme'ye gelerek kendilerine Fırat'tan bir kanal açmasını, bunun karşılığında ödemekte oldukları öşürün üzerine yetiştirdikleri mahsülün üçte birini vereceklerini vâdettiler. Mesleme'de bunu kabul ederek kendi adıyla anılacak olan *Mesleme Nehrini* kazdırdı. Bu topraklar ileri tarihlerde Mesleme'nin varislerinin elinde görülmektedir. Abbâsîler kurulduğunda, Şâm vâlisi Abdullah b. Ali tarafından bu arâzîlere el konulmuş, Halife Ebu'l-Abbas es-Saffâh da Süleyman b. Ali'ye bu arâzîleri iktâ' etmişti. Ondan oğlu Muhammed'e geçti. Muhammed öldükten sonra, kardeşi Ca'fer'den başka vârisi kalmamıştı. Câ'fer de bu arâzîlerde hîle yapıldığına ve Emîru'l-Mu'minine âit olduğuna dâir daha önceleri ispiyon mektupları yazdığından Hârûn er-Reşid, Ca'fer'in daha önce yazdığı bu mektuplara dayanarak tek varisi olan Ca'fer'e vermedi ve el koydu. Bu şekilde bu arâzîler Hârûn er-Reşîd'e geçti. O da oğlu el-Me'mûn'a iktâ' etti. Ondan da varislerine kaldı.[309]

---

307 Miskeveyh, *a. g. e*, I, 55, 152, II, 245; Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, II 144; Lakkegeard, *a. g. e*, 52; Dayfullah Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuha fî Devleti'l-Abbâsiyye*, Mekke 1986, s. 136.

308 *Bâlis*: Haleb ile Rakka arasında Fırat'ın batı yakasında yer alan bir şehirdir. Zamanla Fırat doğuya doğru yatağını değiştirdiğinden dört millik bir mesâfe oluşmuştur. Bizans zamanında iki kardeşin elinde muhafız alayı beslemek üzere ikta edilmişti. İslâm fetihleri esnâsında halkının çoğu göç ettiğinden toprakları savâfî olmuştur. Daha sonra Müslümanlar buraya iskân edildiklerinden toprakları öşür arazisi olmuştur. Krş: Y. el-Hamevî, I, 390-391.

309 Belâzurî, *Futûh*, 205-206.

Belâzurî'nin büyük bir dikkatle aktardığı bu paragrafta, *fey'* içinde ele alınan *savâfî* arâzîlerinin, Emevîler ve Abbâsîlerle berâber saltanat âilesi ve vârislerinin tekelinde nasıl şahsî mülk gibi kullanıldığını, *fey'* niteliği ile alakalı herhangi bir özelliğinin kalmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Buna benzer çok sayıda savâfî arâzînin, yönetici sınıfın elinde bir mülk hâline dönüşmüş olması,[310] bunların teorideki amme malı özelliğini büyük oranda yitirdiğini gösterir.

Abbâsîler döneminde *diyâ'lar* içinde savâfî veya *fey'* niteliği taşıyan arâzîleri ayırdedebileceğimiz bir diğer gösterge ***istân*** kavramıdır. *İstân* kelimesi farsçadan alınmış olup, bir idârî bölgenin daha alt kısımlarına delâlet eder, çoğunlukla da köy'e karşılık gelir.[311] Ancak Arap coğrafya müelliflerinin bu kelime için; *İstân; icâredir*[312] târifini yapmaları, bu kavramın idârî taksimde kullanılan anlamının yanında bir de mâlî boyutunun olduğuna delâlet eder. Nitekim Yahya b. Adem kelimenin bu anlamına ışık tutacak şu açıklamayı yapar: *"Ömer zamanında Savâfî topraklarının geliri 4000000 dinara ulaşmıştı. Bugün ona Savâfiyu'l-İstân deniyor."* Bu ifade *istân* kelimesinin savâfîyle alakalı olduğunu gösterir.[313]

Lokkegeard *istanın, fey'* terimi içinde vakfı da içine alan bir kelime olduğunu, ancak *'anveten* fethedilen *fey'* arâzîlerden farkının, *"Savâfiyu'l-İstân"* denilen arâzîleri elinde bulunduranların Harâcî arâzîlerdeki gibi bir mülkiyet hakkı iddia edemeyecekleri arâzîler olduğunu söylemektedir.[314] Çünkü *"icârâ"* anlamını da hesaba kattığımızda, *istan* olarak tanımlanan toprakların, *muzâra'a* usulü ile köylüler tarafından işlenmekte olan savâfî arâzîler olduğu anlaşılmaktadır. İbn Havkal, terkedilmiş köylerden *Beytü'l-Mal*'ın elinde kalmış arâzîlerin ve *Diyâ'u's-Sultâniye*lerin mesâha sisteminin dışında tutularak *mukâseme* usûlu ile

310 Emevîlerden musâdere edilen veya savâfî olarak alınan mallardan *"Heniyy ve Meriyy"* çiftlikleri, Hişâm b. Abdulmelik'in varislerinden alındıktan sonra Ca'fer b. Mansûr'un kızı, Ümmü Câ'fer'in sahsî mülkü olmuştu. Belâzurî, *Futûh*, 247 (T. 258) Yine Zübeyde'nin Diya'ları, aradan bir asır geçtikten sonra, Sevâd'lı bir köylünün elinde mülk hâline dönüşmüş vaziyetteydi. Sabî, *el-Vüzerâ*, 182-183, 242.

311 İbnu'l-Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 380; Y. el-Hamevî, *Mü'cemu'l- Buldân*, I, s. 4-5.

312 İbnu'l-Fakîh, *a. g. e*, 380.

313 Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 64.

314 Lokkegeard, *a. g. e*, 91.

vergilendirildiğinden bahseder.[315] Bu sonuç devletin elindeki savâfî nitelikli arâzîlerin mülkiyeti *fey'* olarak muhafaza edilmek sûretiyle, muzara'a usuluyle köylülere verilen savâfî arâziler olduğu anlaşılmaktadır.

Bu noktada, *katî'a* ile *istân* arasındaki farklılık hem mülkiyette hem de vergilendirme usulünde görülmektedir. Havârizmi'nin, *istânı*; mukâseme olarak tanımlaması,[316] *Beytü'l-Mâl* elinde olan bu arâzîlerin ortakçılık usûlu ile işletiliyor olmasından kaynaklanmaktadır. *Katî'a*lar ise savâfîlerden özel şahıslara, özellikle de saltanat âilesi ve yakınlarına *iktâ'* olarak özel mülkiyeti andıran şartlarda geçmiş arâzîlerdir.[317]

Katî'a ile *istân* arasındaki ayrımı yapmamıza yardımcı olacak ilginç bir örnek Hilâl es-Sâbî tarafından şöyle aktarılmaktadır. Sevâd'dan bir köylü *Dîvân-ı Mezâlime* verdiği dilekçede aynen şöyle diyordu; *"benim day'am (arâzî) katî'a'dır, vergisi çok eskidir. Fakat âmiller bu arâzîme istân muâmelesi yapmaktadırlar"* diyerek uğradığı haksızlığın giderilmesini, eski *katî'a* muâmelesinin yapılmasını istiyordu. Bu zat arşivden çıkan belgeler aleyhine olduğu için günlerce arâzîsinden *istân* muâmelesini kaldırtıp, *katî'a* yapılması için uğraşmıştı. Sonunda, bu şahsın bazı düşmanlarının, ehli keşfe burayı *istân* yaptırdıkları ortaya çıktı ve tekrar katâ'î hâline dönüştürüldü.[318] Bu olaydan anlaşıldığı üzere, istân vergisi alınan yerler, mülkiyeti *iktâ'* edilmeden özel şahıslara *mukâseme* ile işletilmek için verilmiş, ancak *iktâ'* edilenlere göre vergisi daha ağır arâzîleri oluşturmaktadır. Kısacası, *Katî'a* özel mülkiyete dönüşmüş arâzîlere denirken, *istân* ise fey' statüsünde bırakılmış arâzîlere tekâbul etmektedir. *İstân*dan genellikle öşürün iki katı ya da normal harâcın yarısı vergi alınmaktadır.[319]

Bu durumu daha açık ortaya koyan bir diğer olay da yine İbn Furât zamanında meydana geldi. Bağdat kâdîsı Ebu'l-Hasan İsmail'in vezire gönderdiği bir evrakta;" *bir adamın day'asının Katî'a olmasına rağmen,*

315 İbn Havkal, *Sûretu'l-'Arz*,302-303.

316 Havârzimî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 86.

317 Claud Cahen, *İslâmiyet*, s. 128.

318 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 182-3; Miskeveyh, *a. g. e*, I, 199.

319 Belâzurî, *Futûh*, 380; Bûzcanî, *Hisâbu'l-Yed*, s. 278; Ayrıca bkz. H.F.Amedroz, "Abbasid Administration in its Decay", *JRAS*, 1913, s. 823 vd. Salih Ahmed Ali, *el-Harâç fi'l-Irak*, s. 207.

bölgedeki âmil buranın istân olduğunu iddia ederek değiştirdiğini" yazıyordu. Durum incelendiğinde bu *day'a*'nın Hârun er-Reşîd'in eşi Zubeyde'nin *katî'ası* içinde olduğu, buranın daha sonra başkalarına intikal edip, alınıp, satıldığı, babalardan oğullara mîrâs olarak bırakıldığı ortaya çıktı. Bunun üzerine vezir bölgedeki âmile hitâben bir belge imzalayarak bu bölgenin eski *katâ'î*lerinden olduğu, eski vergilerinin geçerli olmasını ve ona itiraz etmemesini emretti.[320]

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, savâfî arâzîlerden *iktâ'* edilmiyenler *Savâfiyu'l-İstân* olarak kalmaktadır. *Katâ'iler* çok daha avantajlı özel mülkiyet halini almış ve öşür ödeyen topraklardı. *İstânlar* ise mülkiyeti iktâ' edilmemiş, fakat icâr yoluyla kirâya verilmiş devletin elindeki arâzîlerdi. Coğrafyacıların *İstân-ı İcâra* olarak tercüme etmeleri bundandır. Bu ayrımdan dolayı devlet *İstân* arazilerini *Dîvân-ı Harâc'a*, *Katî'a* arazilerini ise *Divan-ı Dıyâ*'ya bağlamıştı.[321]

Abbâsî devrinde *dıyâ'* kavramı, büyük oranda savâfî ile alakalı görünmektedir. Bu dönemde karşılaştığımız *dıyâ*'lardan *iktâ'* verme anlayışı, bunların doğrudan savâfî olduklarını gösterir. Çünkü, *iktâ'* edilen day'alar, mülkiyeti *Beytü'l-Mâl*'ın elinde olan arâzîlerdir. Yapılan iktâ' da genellikle işletme hakkıdır.[322] Fakat bu arâzîleri sâhipleri kendi aralarında alıp satabiliyor, varislerine bırakabiliyordu.[323] Bu uygulama bir yönüyle Osmanlı'daki *tımâr*, *zeâmet* ve özellikle *hassa* yâni *dirlik arâzî*lerine benzemektedir.[324]

Abbâsîlerin ilerleyen yıllarıyla berâber, mîrâs, musâdere ve ihyâ yoluyla ellerine geçen *day'a*lar da çoğalmıştır. Devlet bunları kendi tasarrufu altında bulundurmayıp, özellikle devletin üst kademelerinde görev yapanlara tahsis etmiştir. *İktâ'* edilen şahıslar incelendiği zaman bu durum daha açık bir şekilde görülecektir.[325] Bu *iktâ*'ların bir kısmı tem-

320 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 242; ayrıca bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 87-89.

321 Lokkegeard, *a. g. e*, 90-91.

322 Bâğîr et-Türkî'ye, Kûfe Sevâd'ındaki Day'alardan iktâlar verilmişti. Oda yıllık 2000 dirhem karşılığında bu iktâları iltizama vermişti. Bkz. Taberî, *Târîh*, IX, 278.

323 İbn Havkal, *a. g. e*, 303.

324 Beşir Gözübenli, "Day'a", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 577.

325 Kimlere niçin iktâlar verildiği ileride ele alınacaktır.Bu kitap, s.180 vd.

lik olarak verilirken, bir kısmı da istiğlâlen verildiğinden, ikinci devir Abbâsî târihinde, *Dîvân-ı Dıya'u'l-Hassa, Dîvân-ı Dıya'u'l-Furâtiyye, Dîvân-ı Dıyâ'u'l-Mustahdese, Dîvân-ı Dıya'u'l-Abbâsiyye...* gibi değişik isimler altında dîvânlar kurmuşlardır. Böyle isim almaları, bulundukları yerlere (*furâtiyye gibi*), ihyâ'dan elde edilişlerine göre (*mustahdese*), önceki iktâ'ların geri gelmesi (*mürteci'a*) gibi durumlardan kaynaklanıyordu.[326] Taberistân'ın Deylem sınırında bulunan *Kular* ve *Şâlus* köyleri, *Sultân Savâfîsi* olarak geçmekte; hatta el-Muste'în tarafından bu köyler Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e *iktâ'* olarak verilmişti.[327] Bu bölge yeni fethedildiğinden, çok geniş savâfî arâzîleri bulunmaktaydı.

Abbâsî döneminde toprak meselesini gündeme getirecek belki tek arâzî ele geçirilen fetih olayı, Hazar Denizinin güney kıyılarındaki Taberistân bölgesidir.[328] İkinci Abbâsî devrinde, bölgedeki Sâriye[329] şehri etrafında bölgenin eski asilzâdelerinden Bendaz-Hürmüz'e âit 1000 cerîblik arâzîler, doğrudan vâlinin yönetiminde savâfî olarak bulunuyordu.[330] Daha sonra şehrin karşısındaki savâfîlerin bir kısmı, vâli tarafından satılmışdır.[331] Geri kalan arâzîler ise buraya iskan edilen Araplara ve burada idâreci olarak bulunan Arap soylularına *iktâ'* olarak verilmişti.[332] Bölgede patlak veren *Mazyâr* isyanında, Mazyar'ın ilk işlerinden birisi Arapların elinde bulunan bu arâzîlere el koymak olmuş, sâhiple-

326 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 57, 310-11, 316, 318, Taberî, *a. g. e* X, 15.

327 Taberî, *a. g. e*, IX, 271-273.

328 Bkz İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 565, K. Strang, *Buldânu'l-Hilafeti'ş-Şarkiyye*, trc; Cürcis 'Avvad- Besir Francis, Bagdad 1954, 409 vd. Bu bölge dağlık ve sarp coğrafi yapısı ve Sasani soyundan gelen *İsfehbed* lakabıyla anılan Debûyiler tarafından yönetilmektedir. Bölge Abbâsîlere kadar tam olarak itaat altına alınamamış, 741/758 yıllarında fethedilmişse de, sık sık çıkan isyanlar, bölgenin dağlık yapısı, mecûsiliğin anavatanı olması ve eski Sasani geleneğine halkın bağlılığının sürmesi, tam itaat altına alınmayı güçleştirdiğinden yarı özerk bir bölge olarak yönetilmeye devâm edilmiştir. Kesin ele geçirilişi H. 200/815 yılında Abdullah b. Hurdazbih'in valiliği esnasında gerçekleşmiştir. Taberî, *a. g. e*, IV, 511,535; Belâzurî, *Futûh*, s. 467.

329 *Sâriye:* Taberîstân bölgesinde Hazar denizine üç fersah uzaklıkta bir şehirdir. Zeydî önderler de burada ikâmet etmişlerdir. Y. el-Hamevî, III,192.

330 İbnu'l-Fakîh, *a. g. e*, 567; İbn Rusteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 150.

331 İbnu'l-Fakîh, *a. g. e*, 567; İbn Rusteh, *a. g. e*, 150.

332 Savâfîler ile geniş toprak sâhipliği, sosyal dengeyi bozmuş olduğundan, isyanlara sebeb oluyordu. Belkide toprak mülkiyetine bağlı sınıf çatışmasının yaşandığı bir yer olarak bu bölge gösterilebilir. Bkz: Nebih 'Âkil, "Mulâhazât: Ba'zu'n min Melâmihi's-Sera'i't-Tabakî fi't-Târîhi'l-Arabî ", *DT*, III, (Dımaşk 1980), s.76-96.

rini hapsetmiş, arâzîleri kendisine verdikleri takdirde serbest bırakılabileceklerini söylemişti. Hapisler arasında bulunan Ali b. Rabban et-Taberi'nin, *"day'alar melikindir, bizim değil"* ifâdesi,[333] bu arazilerin geçici olarak verildiğini gösterir.

Fetihlerin yavaşladığı, buna bağlı olarak da savaş sonrası toprak ele geçirmenin nâdir olduğu Abbâsîler döneminde, savâfî niteliğindeki devlet arâzîlerinin alanını genişleten sistem içi kanallar da mevcuddu. Bunlar, devlet hazinesinden harcama yapılarak ortaya çıkan arâzîler, mîrâsçı bırakmadan ölen kimselerin geride bıraktıkları mülkler, musâdereler ve nüfûzlu şahıslara *ilcâ* eden kimselerin malları hâline gelmekteydi.[334]

Savâfî arâzîler içinde değerlendirilebilecek olan arâzîler arasında vâris bırakmadan ölen kimselerin geride bıraktıkları mallarıdır ki, İslâm târihînde özellikle de Abbâsîler döneminde bu arâzîler *Emvâl-ı Haşriyye* olarak isimlendirilmiştir.[335] Hatta, Kudâme b. Ca'fer eserininin onbeşinci bölümünü bu konuya ayırmış ve başlık olarak da, *"Vârisi olmayan mallar, küttâb işlerinde Haşriyye olarak isimlendirilir"* başlığı ile aynı zamanda tanımını yapmıştır.[336] Beydâvi, *fey'* i tarif ederken cizye, ticâret vergisi, sulh gelirleri, arâzî harâcı, mürtedlerin terekesi ve mîrâsçı bırakmadan ölenlerin mallarıdır diyerek, Haşriyye'yi *fey'* içinde göstermektedir.[337]

Haşriyye mallarının devlete bırakılması konusunda, Hz. Peygamberin(s.a.v) Huzaâ kabîlesinden mîrâsçı bırakmadan ölen bir kimsenin mallarını savâfîleştirmesi delil gösterilerek varissiz vefât eden kimsenin mallarının devlete kalacağı hükmü çıkarılmıştır. Hicrî IV. asrın başlarında yaşayan bir kâtip olarak Kudâme, peygamber misâlini aktardıktan *sonra, "bugün de bu şekilde mîrâsçısı olmayan mallar alınmaktadır"* demektedir.[338]

---

333 Taberî, *a. g. e*, IX, 86.

334 Husâmuddin Samerrâî, "Tatavvuru Mülkiyeti'l-'Arz fî 'Usûri'l-Abbâsiyye", s. 523.

335 Bkz. Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 245; İbn Tayfur *Bağdâd*, 125; Hassâf, *Ahkâmu'l-Evkâf*, 134; Makrîzî, *Hitat*, II, 110; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şa*, III, 464.

336 Kudame b. Ca'fer, a.y.

337 Abdullah b. Ömer Beydâvî (685/1286), *Gâyetu'l-Kusvâ fî Dirâyeti'l-Fetvâ*, thk: Muhyiddin Alî Gurra Dâgî, Suud (ty) II, 965.

338 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*,245.

Mîrâs mallarının devlete bırakılması konusu ashâb döneminden beri farklı yaklaşımlara ve tartışmalara konu olmuştur. Tartışmanın mihverini ise *'asâbe* cihetinden (*erkek mîrâsçılar; baba, oğul, kardeş, amca)* ölen kimsenin mîrâsçısı olmadığı zaman, *Zevi'l-Erham*'a (*kadın cihetinden mîrâsçıları; dayı, teyze, hala*) mîrâsın bırakılıp bırakılmıyacağı konusu oluşturmuştur. Zeyd b. Sâbit, Sa'îd b. Cubeyr ve Sa'îd b. Müseyyeb, *Zevil-Erham*'a bırakılmaz, Beytü'l-Mâl'e devredilir görüşünü savunurlarken; mîrâs konusunu daha iyi bilen Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve İbn Abbas, kalan mîrâsın *Zevi'l-Erham'a* verilmesi gerektiğini savunmuşlardır.[339] Bu tartışma, fıkhî mezhepler arasında da bütün boyutlarıyla tartışılmıştır. Mesele mîrâs hukûkunun bütünlüğü içinde, mustakil olarak ele alınması gereken bir konudur.[340] Özet olarak ifâde edersek, Hanbelî ve Hanefîler, *Zevi'l-Erham'ın* mîrâsçı olabileceğini savunurlarken, Mâlikî ve ikinci kuşak Şâfiîler ise *Beytü'l-Mâl*'ın bu malları alabilmesi için idârenin şerî kurallara riâyet edip etmediğinin dikkate alınması gerektiğini savunmuşlardır. İkinci asırdan itibâren ise bu malların Beytü'l-Mâl'e bırakılması noktasında genel bir eğilim görülür.[341]

Abbâsî yönetiminde ve tatbîkatında da bu konuda süreklilik arzeden bir uygulamadan bahsedilemez, aksine özellikle ikinci Abbâsî asrında, kısa aralıklarla birbirinin tamâmen zıddı uygulamalara girişildiği bir vâkıadır.[342] İlk dönemlerinde, savaşlar ve iç karışıklıklar nedeniyle çok geniş arâzîler sâhipsiz kaldığından, devlet bunlara sâhiplenmek durumunda kalmıştır. el-Mansûr döneminde Cezîre vâlisi Musa b. Mus'ab'ın uygulamaları için yarım asır sonra Telmehrî şöyle diyor;[343] "*Sultân'ın vâlileri servet sâhiplerinin ve ileri gelen kimselerin mallarına ve*

339 Bu konu, Mu'tezîd döneminde "Zevi'l-Erham'a" mîrâsın verilmesi kararını açıklayan Halîfelik berâtında da tartışılmıştır. Bkz. Sâbî, *el-Vüzerâ*, 269-271; ayrıca, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (781/1379) *Tahricu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, thk: Ahmed Muhammed Selâme, Kahire 1980, s.577-578.

340 "*'Asabe ve Zevi'l-Erham*" konusunda mezheblerin farklı görüşleri için bkz. Vehbe Zuhaylî, *İslâm-Fıkıh Ansiklopedisi*, Trc; Komisyon, İstanbul 1994, X, s. 425-440.

341 V. Zuhaylî, *a. g. e*, X, 426.

342 Sabî, *el-Vüzerâ*, 269-275; Kalkaşendî, *Meâsîru'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, Thk; Abdussettâr Ahmed Ferraç, Kuveyt 1985, I, 265; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XXII, 220.

343 Telmehrî, *a. g. e*, 68.

onlardan varissiz ölenlerin bıraktığı bir çok ev ve arâzîye el koydu". Bu ifâde, Abbâsîlerin ilk dönemlerinden itibâren *Haşriyye* mallarının devletleştirildiğini gösterir.

Bu olaydan kısa zaman sonra halife el-Mehdî'nin Basra kâdîsı 'Ubeydullah b. Hasan'a (ö. 169/785) yazdığı mektupta; "*sâhipsiz ve varisi olmayan malları (Haşriyye) Beytü'l-Mâl adına kaydet*" emrini veriyordu.[344] Kâdı, bu uygulamayı gerçekleştirme konusunda isteksiz davranmış, hatta bu olay halîfe ile aralarının açılmasına sebeb olmuştu. Halîfenin tutumunu ve uygulamalarını haksızlık olarak değerlendirdiğinden, kadı bu zulme alet olmak istememişti.[345]

Hârûn er-Reşîd döneminde, Filistin'de çıkan bir vebâ salgını sonucu bir çok insan ölmüş, toprakları sâhipsiz kaldığından harab olmuştu. Bunun üzerine, bölgeye bir heyet gönderilerek sâhipsiz kalan bu arâzîler *Dıyâ'u'l-Hilâfe* hâline getirilmişti.[346] Daha sonra bu topraklar bölgeye toprakları işlemek ve takdir edilen vergileri ödemek üzere getirilen çiftçilere verilmişdi.[347]

Abbâsî emirlerinden Muhammed b. Süleyman b. Ali (ö. 173/789) Basra'da yüklü bir mîrâs bırakarak vefât ettiğinde, mîrâsçı olarak sâdece kardeşi Câ'fer bulunuyordu. Daha önce Ca'fer kardeşi aleyhine Hârûn er-Reşîd'e aleyhte ihbarlarda bulunduğundan, halife onun varisliğini geçersiz sayarak, Muhammed'in mallarına el koymuştu. Bu mallar arasında, Ehvaz'da günlük geliri 100000 dirhem olan *Bersîd* adında bir çiftlik de vardı. Bunların hepsi savâfî hâline getirildi.[348] Mütevekkîl döneminde Basra kâdısı olan Yahyâ b. Eksem sadece *Haşriyye* mallarından yıllık 300.000 dinar geliri Bağdâd'a getirmişti.[349] el-Mu'temid (257/870-

344 Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, II, 95-96; Halîfe b. Hayyat, *et-Târîh*, I, 441.

345 *a. g. e*, II, 92.

346 Belâzurî, *Futûh*, 216(T. 277).

347 Belâzurî'de bu insanların, vergilerin ağırlığı bahanesiyle toprakları terk ettikleri, bunu haber alan Hârûn er-Reşîd, ünlü komutanlarından Herseme b. A'yen'u bölgeye göndererek, onlara daha az harâc alacaklarını ve kendilerine iyi muâmele edileceğini vadederek geri getirdiği, geri gelenlere bu yüzden "*Ashâb-ı Tahvîf*", daha sonra kendiliğinden dönenlere ise *Ashâb-ı Rudûd* denilmiştigini, anlatır. Belâzurî, *Futûh*, 216(T. 277).Bu çiftçiler bu topraklarda kiracı olarak görülürler. H. 246/860 yılında, bazı çiftçilerin 5 dinarlık vergiyi üç dinara indirtmek için uğraştıkları görülür.

348 Taberî, *Târîh*, VIII, 237; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 369-70.

349 İbn Tayfur, *Bağdâd*, 125.

279/892) zamanında ise yıllık yaklaşık 111.000 dinar gelir elde edilmişti.[350] Kısacası, devlet hazinesi bu uygulama ile ciddi bir gelir elde ediyordu. Bu gelirleri bir dîvân altında toplamak için el-Mu'temid zamanında (255/870-279/892) *Dîvân-ı Mevâris* adıyla yeni bir dîvân kuruldu. Özellikle el-Mu'temid tarafından kuruluşunun sebebi, onun Mâliki ve Şâfiî ictihadlarını benimseyerek *Zevi'l-Erham'a* mîrâs verilmeyeceğine karar vermesidir. Daha sonra bu mallara vergi konularak hazineye gelir sağlanmıştı.[351]

el-Mu'temid'in bu kararı halktan aşırı tepki görmüş ve fukaha'nın sert tepkisine ve eleştirisine neden olmuştu.[352] Ondan sonra hilâfete geçenel-Mu'tezîd h. 283/896 yılında bir emirnâme çıkartarak artık mîrâsların *Zevi'l-Erham*'a verilmesini, *Dîvân-ı Mevârisin* kaldırılmasını, vâli, kâdî ve yöneticilerin bu tür teşebbüslerde bulunmamasını, bu emrin bütün câmi ve minberlerde halka duyurulmasını emretmişti.[353] Ancak, el-Mu'tezîd'den sonra Müktefi döneminde(289/902-296/908) eski tatbikat tekrar uygulanmaya başlanmıştı. Daha sonra 312/924 yılında el-Muktedir tekrar kaldırmıştır.[354]

İslâmî gelenekde bu mallar *Beytü'l-Mâl* hesâbına geçirildiği durumlarda, bölgenin kâdısı tarafından tesbit edilir ve sâhip çıkılırdı.[355] Aynı vakıf arâzîleri gibi kâdının gözetimi altında bulunan *Haşriyye* malları üzerinde delilleri ile hak iddia eden çıkmazsa, devletin mâlı hâline getirilirdi.[356] Zaman içinde *Dîvânu Mevârisi'l-Haşriyye'ye* musâdere edi-

350 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XXII, 220.

351 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 270; İbn Arîb, *Siletu Târihu't-Taberî* 118; Ayrıca bkz; H. Samerrâî, *el-Müessesâtul-İdâriyye fî Devleti'l-Abbasiyye*, Mekke 1982, s. 292, Dipnot; 1.

352 Bu dönemde Bagdad kâdıları olan Abdulhamîd b. Abdülâzîz ve Yusuf b. Yakub, Hanefeyi eleştirirlerken, *"Zevi'l-Erham'a mîrâsın verilmemesini savunan Zeyd b. Sabit'tir ve şâz bir görüştür. Sahâbenin icmâı alması istikâmetindedir. Bu tür uygulamara ne Rasûlullah ne de hulefâi Raşidîn devrinde tesâdüf edilmektedir."*, diyorlardı. İbn Cevzî, *el-Muntazam*, V, 162; Sâbî, *el-Vüzerâ*, 269.

353 Taberî, *Târîh*, X, 44; Sâbî, *el-Vüzerâ*, 268,270 Abdu'l-Hayy b. 'Imâd el-Hanbelî, *eş-Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-VIII, Beyrut ty, II, s. 182.

354 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 268; H. Samarrâî, *a. g. e*, s. 294-296. İslâm Târihînde *Dîvânu'l-Mevârisi'l-Haşriyye* daha geç dönemlerde de görülür ve bu tartışmaların uzun süre devâm ettiği, Nizâmiye Medresesi hocaları arasında da sürdüğü dikkat çeker. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 68, 146-7.

355 İbn Tayfur, *Bağdâd*, 125.

356 Hassâf, *el-Ahkâmu'l-Evkâf*, 134, 190.

len mallar da dahil edilmiştir.[357] Mâverdî bu malları *iktâ'* edilebilen mallar arasında ele olarak mîrâsçısı olmayan malların bütün müslümânların maslahatına harcanmak üzere artık ümmet malı olduğunu söyler. Ayrıca Mâverdî, Şâfiî hukûkçularının, *haşriyye* mallarının kuru mülkiyeti ve tasarrufu konusunda ikiye ayrıldıklarını, bir gurup bunu *fey'* olur ve tasarruf edilemez derken, bir diğer grubun *fey'* olur fakat devlet başkanı tarafından tasarruf edilir görüşünde olduklarını aktarır. Üçüncü bir görüşte, mülkiyetinin muhafazası kaydıyla *iktâ'* edilebilir denilmektedir.[358] Tatbîkâtta ise savâfî mallarının iktâ' ile özel mülkiyet hâline geldiği yaygın bir durumdur.

Ehl-i Zimmeden mîrâsçı bırakmadan ölenlere gelince, mîrâs konusunun yoğun olarak tartışıldığı IV. asrın başlarında Bağdâd kâdısı olan Yusuf b.Ya'kûb ve Abdulhâmid b. Abdülâziz, Peygamberin *"müslümân kâfire, kâfir müslümâna mîrâsçı olamaz"*[359] hadisini delil getirerek bu malların alınamıyacağını, ancak mîrâsçı kimse bulunamadığında alınabileceğini beyân etmişlerdir.[360] Bu durumun sulh ve toplu harâc bölgelerinde geçerli olduğu, harâc arâzîsini elinde bulunduran zimmiler için geçerli olmadığı düşünülmelidir. Telmehrî'nin yukarıdaki rivâyeti de tatbîkâtın bu doğrultuda olduğunu gösterir.[361]

Savâfî malların oluşumuna yol açan bir diğer kanal da Abbâsîlerin târihî boyunca sık sık karşılaşılan **musâderelerdir**. Devletin, özel şahısların mallarına doğrudan el koyarak devletleştirmesi ve mülkiyetini ilğa etmesi şeklinde gelişen bu uygulama, siyâsî bir cezâlandırma şekli veya haksızlıkla ele geçirilen devlet mallarının geri alınması metodu olarak görülür.

Musâdere edilen mallarla, savâfî arâzîler arasındaki ilişkiye gelince, târih kaynakları, musâdere işleriyle ilgili, musâderelerin menkûl ve gayri menkûl malları kapsamasına, musâderenin geçici ve dâimi niteliğine göre; *kabz, tevkîl ve istisfâ* gibi fiiller kullanmaktadır. Bütün bunla-

357 A. Dûrî, "Dîvân", DİA, IX, 380.

358 Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 243, (T. 363).

359 Hadîs için bkz; Buhârî, *es-Sahih*, Ferâiz, 16; İbn Mâce, *es-Sünen*, Ferâiz, 9.

360 Sabî, *el-Vüzerâ*, 268-279; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, XIII, 384-5; Makrîzî, *Hitat*, II, 110 .

361 Tehmehri, *a. g. e*, 68.

rı kapsayan kelime ise *musâdere* kavramıdır. El koyma anlamına gelen "*Kabz*" daha çok menkûl mallar ve geçici musâdereler için kullanılmış görünüyor.[362] *Tevkil* ise gayri menkûl mallar için, geçici gözetim altına alma, sorunun çözülmesine kadar vekil ile yönetme (*kayyuma devri gibi*) durumlarında sözkonusudur. Alacakların tahsilinin imkansız olduğu durumlarda satış yetkisinin kullandığı görülür.[363]

Savâfî ile aynı kökten gelen ve savâfîleştirildi anlamına gelen *istisfâ* fiili de kullanılmaktadır. Bu kullanımın, bir Abbâsî yöneticisi olan Ya'kûbî tarafından daha sık kullanılmış olması, daha dikkatli ve teknik bir kullanım olduğu yönünde itimad vermektedir. Meselâ; Ya'kûbî, Halîfe el-Mu'tasım'ın, veziri Fazl b. Mervan'ın (ö. 250/864) musâderesini anlatırken;"*Onların mallarını savâfîleştirdi*" ifâdesine yer vermektedir. Yine "*el-Mütevekkîl Ebi'l-Vezir Ahmed b. Hâlid'e kızdı ve mallarını savâfîleştirdi*"ifâdelerini kullanılır.[364] Taberî gibi rivâyetçi ve Ezdî gibi arşiv belgelerini kullanan târihçilerin de musâdereler için *savâfîletirildi* kavramına yer vermeleri, bu yol ile devletin eline savâfî arâzîlerin geçtiğini ortaya koyar.[365]

Kuşkusuz sâdece târihçilerin kullandıkları fiillere dayanarak bir sonuca gitmek elbette doğru olmaz. Târihî metinler içinde *musâdere* yoluyla savâfî hâline gelmiş örneklerin diğer haberlerle de teyid edilmesi gerekir. Bu bağlamda Abbâsîlerin ele geçirdiği ilk savâfî malları, Emevîlerden *musâdere* edilen arâzîlerden oluşmuştu. Ancak, bu mallar, bir devlet ve yönetici sınıfının yıkımı ve tasfiyesi ile alakalı olduğundan, ayrı bir kategori oluşturur. Burada *musâdere* edilerek savâfî hâline getirilen esâs arâzîlerle Abbâsî siyâsî bünyesi içinde ve kendi iç kuralları işletilerek ele geçirilen arâzîler kasdedilmektedir.

Bu yöndeki ilk uygulamalar, Abbâsîlerin hemen başında, el-Mansûr'un uygulamalarında görülmektedir. Bu dönemde musâdere bir teminat ve kontrol metodu olarak düşünülmüş, bu sebeble kusurlu bulunan

362 Taberî, *Târîh*, IX, 189, 198, 211; Ya'kûbî'de "Mütevekkîl, Fazl b. Mervân'a (ö. 250/864) kızdı, mallarına ve çiftliklerine el koydu (kabz), sonra razı oldu ve iâde etti" ifâdeleri kullanılır. *Târîh*, II, 248, 453.

363 Bkz. Taberî, *a. g. e*, IX, 158-9; Hamedânî, *et-Tekmile*, 263.

364 Kullanımlar için bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 330, 432, 447-8.

365 Bkz. Taberî, *Târîh*, IX, 259, 271; Ezdî, *Târîhu'l-Mavsıl*, 157; 256, 287.

yöneticilerin malları musâdere edilmiştir.[366] Aynı dönemde patlak veren iç isyanlar sebebiyle, bu isyanlarda suçlu görülen kimselerin de malları *musâdere* edilmişti. Muhammed Nefsu'z-Zekiyye isyanı bastırıldıktan sonra (145/762), Halîfe el-Mansûr bizzat vâli İsa b. Musa'ya emir vererek Hz. Hasan'ın torunlarının elinde bulunan bütün malları musâdere ettirmiştir.[367] Daha sonraki Medîne vâlisine yazılmış bir mektupta "bizim gâlip geldiklerimizin" mallarından, *diyâ*'larından elde edilen ürünlerin satın demesi, siyâsî muhâliflerinin mallarını devletleştirdiğini gösterir.[368]

Bu dönemde musâdere edilen mallar öylesine çoktu ki, bunun için "*Dîvânı Musâdere*" adıyla bağımsız bir dîvân kurulmuş, bu dîvândaki malların dökümü de, *Beytü'l-Mâl-ı Mezâlim* adıyla anılan mahkemedeki sicillere kaydedilmişti. el-Mansûr'un vâsiyeti üzerine buradaki mallar, el-Mehdî tarafından, babasının ölümünden sonra sâhiplerine iâde edilmiştir.[369] Bununla alakalı olarak el-Mehdî tarafından *Beytü'l Mâl-ı Hâssa* kurularak savâfîlerden *iktâ'* sûretiyle *katî'a* haline gelmiş olan mallar, *Beytü'l-Mal*'den bağımsız olarak yönetilen ve halîfenin emriyle harcama yapılan bir birim hâline getirilmiştir.[370] *Beytü'l-Mâl-ı Hâssa*'nın kuruluşu, Hilâfet mülkleri ile Savâfî nitelikli arâzîlerin, birbirinden ayrıldığını da göstermesi bakımından önemli gelişme olmuştur. Yine el-Mehdî döneminde Hicâz bölgesindeki savâfîlerden sık sık *iktâ'* verilmesi dikkat çekmektedir.[371]

Abbâsî târihînde, Bermeki vezir âilesinin idâm edilmesinin siyâsi yönü üzerinde durulduğu kadar ekonomik boyutu üzerinde durulmamıştır. Devletin bütün mâlî yönetimini ellerinde bulunduran Bermekiler,[372]

---

366 Bkz. Taberî, *a. g. e*, VIII, 81; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ;* 99-100.

367 Taberî, *a. g. e*, VII, 603.

368 Taberî, *a. g. e*, VIII, 87.

369 Taberî, *a. g. e*, VIII, 81; Cehşiyârî, *a. g. e*, s. 90; Abdul-Mun'im Mâcid, a. g. m, 2.

370 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 37; D. Zehrânî, *en-Nefakat ve İdâretuhâ fî'd-Devleti'l-Abbasiye*, s. 136.

371 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 156, 162, 162; H. Samerrâî, "*Tatavvuru Mülkiyeti'l-'Arz fî'l-'Asri'l-Abbâsî*", s. 254. 8 nolu dipnota bakınız.

372 Bermekilerin hal edilmesi hakkında bkz. Taberî, *Târîh* VIII 420 vd.; Cehşiyârî, *a. g. e*, 110; Ebî Abdullah Muhammed b. Selâme, *Uyûnu'l-Maârif fî Funûni'l-Halâif*, thk: Abdurrahim Muhammed Abdulhamid Ali, Amman 1997, s. 196-201.

doğal olarak büyük servetler ele geçirmişler, geniş arâzîlerin sâhibi olmuşlardı. Demîrî bir rivâyetinde; *"Ca'fer (b. Yahyâ b. Halid el-Bermeki), dünyanın(!) dıyâ'larını kendi mülküne geçirdiği için öldürüldü. Hârûn Reşîd bir yolculuğa çıkmıştı. Geçtiği yol üzerinde her nereye uğrasa, burası Ca'fer-'in çiftliği veya bahçesidir" deniliyordu.*[373] *Hârûn er-Reşîd de "Bermekiler mülkümü yağmaladılar, hazinemi boşalttılar"* diye düşünüyordu.[374]

Bermekiler idam edildikten sonra ülkenin her bir tarafına yayılmış vaziyetteki çiftliklerine el konulmuştu. Bu arâzîlerden yıllık 20000000 dirhem gelir elde ediliyordu. Bunların içinde sayısız köşk, saray ve arâzi bulunmaktaydı.[375] Bu mallar arasında, Mekke'de satın alınmış evler de bulunmaktaydı ki, el-Fâkihî bu evlerin h. III. asrın sonlarında savâfî olarak Abbâsî yöneticilerinin elinde olduğunu haber verir.[376]

Musâdere konusu özellikle Abbâsî târihînde, sebebleri, işleyişi ve sonuçları itibâriyle, ibret verici yönleri bulunan, önemli siyâsî, sosyal ve ekonomik bir olaydır. *Musâdere* ve *Savâfî* ilişkisi ekseninden çıkmadan, konuyu ele almak ve sınırlamak niyetinde olduğumuzdan, etraflıca musâdere konusunu ele almıyacağız.[377] Ayrıca, *musâdere* menkûl malları da içerdiğinden, arâzî ve mülkiyetle ilişkisi daha sınırlı bir düzeydedir.

Musâdere örnekleri, özellikle birinci Abbâsî târihînin sonlarına doğru, el-Vâsık ve el-Mütevekkîl döneminde (232/847-247/861) belirgin bir artış gösterir ki, bu zamanlama, idârî ve mâlî yapıdaki bozulmanın da bir işâreti sayılmalıdır.[378] Daha çok, üst yönetimde görev almış ve ihmâl ve kusurları tesbit edilen şahısların malları musâdere edilmiştir. Fakat, bu malların bir çoğu sâhiplerine, istenilen sorumlulukları

---

373 Demîri, *Hayâtu'l-Hayavân*'dan naklen, A. Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 132.

374 Cehşiyârî, *a. g. e*, 242. Aralarındaki soğukluk dışa vurmaya başladığından, Yahyâ b. Halid el-Bermeki, Hârûn er-Reşîd'e gelerek "Emîru'l-Mu'mininin çocukları çoğaldı, elimdeki bütün malları çocuklarınıza bağışladım" demişti. Bkz: *a. g. e*, s. 277.

375 Bkz. Taberî, *Târîh*, VIII, 296; Cehşiyârî, *a. g. e*, 233, 235, 243; Bermekilerin azledilmesi ve idâmlarının sebebleri etrafındaki tartışmalar için bkz. A. Dûrî, *a. g. e*, s. 121-139.

376 Fakîhi, *Ahbâru Mekke*, II, 74-75, 207, III, 287, 296, 299, 304; V, 237.

377 Daha geniş bilgi için Bkz. Taberî, *Târîh*, IX, 127-8 Fahrî, *a. g. e*, 225; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 251-252; ayrıca Z. Reyyis, *a. g. e*, 25, 274; Muhammed Hudârî Bek, *ed-Devletu'l Abbâsiyye*, Beyrut 1995, s. 217-218.

378 Bkz. Z. Reyyis, *a. g. e*,249 vd.

karşıladığı takdirde iâde edilmişlerdir.[379] Bu alanda daha sert bir tutum içinde görünen Halîfe el-Mütevekkîl, Türk komutanlardan Vâsıf et-Türkî'nin malını musadere etmek istemiş, sonunda da Vâsıf'ın adamları tarafından öldürülmüştür.[380]

İkinci Abbâsî devrinde (246/860-320/932) ilk dönemdeki siyâsî ve şahsî sebeblere ilâveten, çöken mâlî yapının açıklarını kapatmak ve üst yöneticilerin yağmalarından devlet mallarını kurtarmak için de musâdereye başvurulduğu dikkat çeker.[381] Bu gelişmeyle ilişkili olarak, tüccâr, sarraf veya arâzî sâhiplerinin de musâdere edildiği görülür. Halife el-Muktedir'in hazine gelirlerinin dökümünü sunan Sâbiî, meblâğın bu denli yüksek olmasını, içinde çok büyük miktâ'rda musâdere mâlının bulunmasıyla izâh eder.[382] Özellikle h. III/IX. asrın sonlarına doğru yaygınlaşan musâdereler içinde, bir çok çiftlik bu suretle el değiştirmekte ya da devletin eline geçmekteydi.[383]

Savâfî arâzîler konusunda, fetihlerden sonraki uygulamalar hemen bütün bölgelerde birbirine benzerlik arzeder. Yalnız, bu arâzîlere farklı isimler verildiği görülür; Filistin bölgesinde "*Fırâz*"denirken,[384] Mısır'da *Arzu'l-Hıyâz* ya da *Mevâhiz* deniliyor.[385] Daha batıda Kuzey Afrika'da ise *Efârik* ismi verildiği görülür.[386]

379 Bkz. Taberî, *Târîh*, IX, 158-9, 161, 197-8, 211; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 97; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 170; XII, 36-7.

380 Taberî, *a. g. e*, IX, 222.

381 H. Samerrâî, *el-Müessesâtu'l-İdâriyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 286-7.

382 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 234, 323, 333; Tenûhî, *Nişvâru'l- Muhâdara*, VIII, 53; Hamedânî, *Tekmiletu't-Târihu't-Taberî*, XI, 201, 210.

383 Taberî, *Târîh*, IX, 258-9, 388, 543-4; X, 86, 92, Sâbî, *a. g. e*; 150-151, 316-318.

384 Belâzurî, *Futûh*, 196 (T. 205).

385 Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, I, 436.

386 Mâlikî, *Riyâzu'n-Nufûs*, I, s. 126'dan naklen, Habîb Cenhânî, "Nizâmu Mülkiyetu'l-Arz fi'l-Mağribi'l-İslâmî", *MA*, XXIII, Bağdâd 1983, s. 37.

C) İŞLENMEMİŞ ÖLÜ TOPRAKLAR(*Mevât Arâzîler*):

Arapçada meât kelimesi ölü anlamında kullanılır, mevât arâzî ise ölü arâzî anlamındadır. Istılâhi olarak, *"üzerinde herhangi bir binâ ve ziraât gibi mülkiyeti çağrıştıran işâret yoksa; köylüler için harman yeri, hayvanların toplanma alanı, kabristan, odunluk, yaylak, çayırlık değilse, herhangi bir kimsenin de mülkiyeti altında bulunmuyorsa bu toprağa ölü arâzî (mevât) denir"*.[387] Ebû Yûsuf'a âit olan bu tarife göre, daha ilerde ele alacağımız amme arâzîler ile ölü arâzîleri, yine özel mülkler ile ölü arâzîler özenle ayrılmış ve ayrı bir mülkiyetten bahsedilmiştir.

Bu noktada mevât arâzîlerin hangi statüde ele alınması gerektiği önem kazanmaktadır. Ebû Yûsuf'un aksine mevât arâzîleri amme mülkleri içinde ele almaya yönelik bazı eğilimler bulunsa da bu yaklaşımın hem teorik mülkiyet anlayışı itibariyle hem de Abbâsî tatbîkatında doğru olmadığı ortadadır. Şöyle ki, amme malları mülkiyet itibariyle amme menfaati gözetilerek bir anlamda dokunulmaz, tasarruf edilmez dondurulmuş mülklerdir. Halbûki mevât arâzî, İslâm toprak sistemi içinde, gerek iktâ', gerekse ihyâ faaliyetlerine konu olması bakımından en hareketli ve tasarrufa açık bir mülkiyete haizdir. Amme arâzîleri özel mülkiyete konu olmazken, mevât arâzî iktâ' veya ihyâ yoluyla özel mülk hâline gelebilmektedir.[388]

Öte tarafdan, bir arâzînin mevât statüsünde olabilmesi için herhangi bir müslümânın ya da zımmînin yada cemâatin mülkiyetinde bulunmaması gerekir.[389] Kalkaşendî, konunun imâr edilmişlik cihetini dikkate alarak daha önce hiç imâr edilmemiş olmasını ölçü olarak kabul etmektedirler.[390]

---

387 Ebû Yûsuf, *el-Harâc* 63 (T. 113) İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 93.

388 Y. Linantde Bellefonds "Les terre communes en pays d'Islâm" *Studia Islâmica*, X, (Paris 1959), s. 111-112.

389 Ebû Yûsuf, a. g. e, 63 (T. 113); Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 89; Sûlî, *Edebu'l-Küttâb*, 221.

390 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, XIII, 120.

Mevât arâzîlerinin esas tartışma konusu edilen boyutu ise bu arâzîlerin *fey'* mi yoksa *mübah* arâzî mi olduğudur. İslâm mülkiyet sisteminin özü itibariyle her ikisi de ammenin malı sayılmaktadır. Fakat amme adına tasarruf edilebilirlik noktasına gelindiğinde, kamu malları amme maslahatı adına dokunulmazken, fey' malları amme maslahatı adına devlet tarafından işletilmektedir.

Mevât arâzînin mülkiyeti konusunda iki temel yaklaşım vardır: Ebû Hanîfe, İmâm Şâfiî ve İmâm Mâlik'in de içinde bulunduğu birinci görüşe göre mevât arâzîler *mubâh* hükmündedir.[391] Evzâ'î (ö. 157/773). Süfyanı Seyrî (ö. 161/777) gibi daha çok ilk devir fâkihleri ile Ebû Yûsuf'un da içinde yer aldığı ikinci gurubun anlayışa göre, mevât arâzîler ümmetin ortak malı olup, *fey'* hükmündedir.[392]

Durum böyle olunca mevât arâzînin *fey'* veya *mubâh* olma hallerinde kendiliğinden iki problem ortaya çıkmaktadır. Arâzînin *fey'* olarak kabul edildiği durumlarda, sâhibi ümmet adına devlet başkanı olduğundan, bu arâzînin ihyâsı için izin almak gerekli olmaktadır.[393] Bundan dolayı izin alınmadan yapılan ihyâda mülkiyet tahakkuk etmez görüşü yaygın bir kabul görmüştür. Arâzîyi mubâh görenler ise ihyâ edecek kimseler arasında fesâd çıkma endişesini dikate alarak ihyâ için izini gerkli görmüşlerdir. Her ikisinde de izin gerekli görülür, ancak izin alma gerekçeleri farklı farklıdır. *Fey'* olduğunu savunanlar, izni mülkiyetten dolayı gerekli görürken, mubâh olduğunu savunanlar ise fesâd çıkma endişesinden gerekli görmektedirler.[394]

Mevât arâzîyi mubâh görenler, her surette ihyâ ile özel mülk hâline geçeceğini, izin almanın gerekmediğini savunurlar. Bunlar, arâziyi, orman av, su, ot... gibi, müştereken amme menfaati olan haklar statü-

391 İbn Receb, *a. g. e*, 59-60.

392 İbn Receb, *a. g. e*, 58-59.

393 İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, I, 213.

394 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 64; Yahyâ b. Âdem, *Harâc* s. 89. Ebû Hanîfe, mevât arâzîyi *mubâh* olarak değerlendirmesine rağmen, izin konusunda, Hz. Peygamberin(s.a.v), "İnsan için emirin râzı olmayacağı şeyi yapmak caiz değildir" hadisine dayanarak, izni gerekli görür. Erken dönem fukahasından İbn Mekhûl (ö. 112/730), İbn Sîrin (ö. 110/728), İbn Müseyyeb (94/712) ve İbrâhim en-Nehâî (96/714) de izni gerekli görürler. Bkz: Ebû Yusuf, *a. g. e*, 64, Mâverdî, *a. g. e*, 223.

sünde ele alırlar, *Beytü'l-Mâl*'e âit görmezler. Kısacası, mubâh görüşünü benimseyenler, *fey'* ile amme malları arasında mevcud olan mülkiyet ve tasarruf haklarını temyiz etmemişlerdir.[395] Mevât haliyle menfaâti herkes için ortak olduğundan, mubâhlık özelliğini hâizdir, mülkiyeti ise *fey*dir. Mevât haliyle geçerli olmayan kurallar ihyâ edilmesi söz konusu olunca işlemeye başlamaktadır.

Abbâsî tatbîkâtının bir anlamda resmî görüşlerini yansıtması bakımından Ebû Yûsuf'un konuyla ilgili yaklaşımını daha fazla dikkate almalıyız. O, mevât arâzînin *fey'* hükmünde kabul edilmesini ve devlet başkanının izninin gerekliliğini vurgulamıştır. İzni mülkiyet cihetinden olduğu kadar, fesâda sebeb olmaması için de gerekli görerek bir anlamda yukarıdaki iki eğilimi birleştirmiştir. Bu araziler üzerinde devletin herhangi bir yasaklaması sözkonusu olursa ihyâ edilmemelidir. Ancak Rasûlullah'ın verdiği ruhsat umûmî ve ebedîdir. Zorunlu bir durum olmadıkça da devlet başkanı izin vermelidir.[396]

Her ne kadar genel yaklaşım mevât arâzîlerin *mubâh* olduğu yönünde ise de, bu mubâhlık arazinin mülkiyetinde değil menfaatindedir. Ayrıca serbestiyetin getireceği problemler, devlet başkanının iznini gerekli kıldığından, mevât araziler üzerindeki tasarruflar dâima devlet gözetimi ve yetkisi altında kalmaya mahkum olmuştur.[397] Nitekim, "*Âdî arâzî (mevât) önce Allah'ın ve Rasûlünün, sonra sizindir. Kim ihyâ ederse onun olur*" hadisini Ebû Yûsuf bu doğrultuda yorumlamıştır.[398] Hz. Ömer'in "*arâzînin rekabesi bizimdir*" ifâdesi,[399] Sevâd arâzîlerini ölçtürürken ölü arâzîleriyle berâber ölçtürmesi,[400] devletin bu arâzîler üzerindeki mülkiyet haklarının varlığına delâlet eder.

---

395 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 64; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 214, İbn Receb, *el-İstihrâç*, s. 59 vd.; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 596-597.

396 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 64.

397 Ebû İshak eş-Şîrâzî, *el-Müzehheb fî Fıkhı'ş-Şâfiî*, thk: Muhammed Zuheylî, Beyrut 1996, III, 611-612.

398 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 65-6, ayrıca bkz. Hacı Mehmet Günay, *İslâm Hukûkunda Kamu Malları*, İstanbul 1997, s. 52 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

399 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 347, 354 ; İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, II, 627.

400 İbn Zenceveyh, *a. g. e*, I, 213 ; İbn Receb, *a. g. e*, s. 58-9.

Konuya açıklık getirecek canlı bir örnek de Hz. Ali'ye aittir. Bahreyn'den bir grub Basra'da İbn Abbas'a mürâcaat ederek şöyle dediler; "*Ülkemizde uzun zamandan beri harab olmuş, sâhipsiz arâzîler var. O arâzîleri bize verin*". Vâli bu isteği bir mektupla Hz. Ali'ye bildirdi. Hz. Ali'nin cevabî mektubunda; "*Bu toprak müslümânların feyidir. Orada yetişen menfeatler konusunda ise hepiniz eşit haklara sahipsiniz. Eğer hepsi razı olursa, onlara arâzîyi ver. Ben ise sâhip olmadığım bir şeyi başkasına veremem*" diyordu.[401]

Mevât arâzîler ekili alanların dışında sâhipsiz topraklardan 'anveten veya sulh yoluyla ele geçirilmiş bölgelerdeki mevât toprakların, hangi statüde olacağı konusu da, Hârûn er-Reşîd tarafından cevaplanması için Ebû Yûsuf'a gönderilen sorular arasında yer almıştır. Bu durum aynı zamanda, Abbâsîler döneminde böyle bir problemin hâlâ yaşandığına delâlet eder. Ebû Yûsuf, konuyu önce genel prensipler açısından ele alarak;[402] savaşla fethedilmiş arâzîlerin hepsi, ganîmet olarak dağıtılmadığı durumlarda zâten *fey'* olduğundan, esas mesele sulh yoluyla ele geçen bölgelerdeki ölü arâzîlerin durumudur. İbn Cüreyc (ö. 150/757) ve Ebû Ya'lâ (ö. 458/1065) ve bir grup Hanbelî fakîh, yapılan antlaşmanın bütün arâzîleri kapsadığını, dolayısıyla müslümânlar tarafından ve devlet başkanınca, sulh bölgelerindeki ölü arâzîler üzerinde hiçbir hakk iddiâ edilemiyeceğini savunmaktadırlar.[403] Diğer bir grub ise bu arâzîlerin *fey'* olduğu, sulh kapsamına girmediği görüşündedir.[404]

Hz. Peygamber(s.a.v) ve Hulefâ-i Râşidîn dönemi tatbîkâtına bakıldığında mevât arâzîleri üzerinde *fey'* muâmelesi yapıldığı görülür. Hz. Peygamber(s.a.v), Dûmetu'l-Cendel halkına gönderdiği mektupta, "*kurak topraklar, etrafı çevrilmemiş, ekilmemiş ve ihmâl edilmiş arâzîler bizimdir. Etrafı duvarla çevrili, hurma bahçeleri, ekili alanlar, su kaynakları sizindir. Hayvanlarınız otlaklarda yayılabilir..*" ifadeleriyle,[405] özel mülkler dışında kalan evât araziler devletin mülkiyetinde gösteriliyordu.[406]

---

401 İbn Receb, *a. g. e*, 59.

402 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 66; Muhammed Muzaffer, *İhyâ-u Arzı'l-Mevât*, Kahire, 1973, s. 82-3.

403 İbn Receb, a.g, e, 61; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 568.

404 İbn Receb, *a. g. e*, 61-62, bu konu sulh arâzîleri başlığı altında tekrar ele alınacaktır.

405 Bkz. Belâzurî, *Futûh*, s. 82 (T. 87-8), Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 208-9; Kalkaşendî, *a. g. e*, VI, 370.

406 M. Muzaffer *a. g. e*, s. 85.

Hz. Peygamberin(s.a.v) sulhla ele geçen bölgelerdeki ölü arâzîlerden *ihyâ* için *iktâ*lar vermiş olması, ölü arâzîlerin sulh kapsamı dışında tutulduğunu gösterir. Yemâme'den Rasûlullah'a elçi olarak gelen birisine Hz. Peygamber bu bölgedeki mevât arâzîlerden *iktâ'* vermişti.[407] Hz. Ömer'in ölü arâzîleri ölçtürmesi,[408] Hz. Ali'nin yukarıda bahsettiğimiz ifâdeleri de mevât arâzîlerin *fey'* hükmünde olduğunu gösterir. Esâsen bir arâzînin *iktâ'* edilebilir veya tatbîkâtta ediliyor olması, o arâzînin devlet mülkünde ve tasarrufunda olduğunu göstermesi bakımından yeterlidir.

Abbâsîler döneminde mevât arâzîlerin *iktâ'* edilmiş olması, bunların *fey'* hükmünde oluşlarının bir delili sayılmalıdır. Çünkü ölü bir arâzînin bir şahıs tarafından sâhiplenilerek *ihyâ* edilmesi, ancak *iktâ'* edilmek sûretiyle mümkün olmaktadır. *İhyâ* ve *iktâ'* faaliyetlerinin devletin izniyle gerçekleşiyor olması, mevât arâzîleri doğrudan devletin tasarrufunda olduğunu gösterir.[409]

Abbâsîler döneminde yazılan fıkıh kitaplarına bakıldığında, mevât arâzîlere ilişkin kullanılan ıstılahlarda bir zenginleşme görülmektedir. Bu ıstılahlar mevât arâzîlerin kökenlerine ve keyfiyetlerine işâret etmesi bakımından ayrı bir önem arzetmektedir. Bunlardan en çok kullanılanları, *'âmir* arâzînin zıddı olarak kullanılan *ğâmir* arâzî tabiridir ki,[410] bu kelime genellikle sulama imkânı olup fakat sulanabilmesi için masraf ve emek gerektiren, su yataklarındaki ihmal edilmiş vaziyetteki arâzîler için kullanılmaktadır.[411] Bu tür arâzîler, nehir yataklarına yakın bölgelerde bulunduğundan, *iktâ*ya konu olan mevât arâzîler için bu tabirin sıklıkla kullanıldığı görülür. Ancak, hukûki bir niteliği söz konusu değildir. Rahbî ise kelimenin bataklık hâlindeki boş arâzîler için de kullanıldığına dikkat çeker.[412] İbn Receb'in bu kelimeyi, su ulaştığı hal-

---

407 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 293-4.

408 Sûlî, *Edebu'l-Küttâb*., s. 227-228.

409 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 92; Cehşiyârî, *a. g. e*, 96-7.

410 Muhammed b. Ömer Zemahşerî, *el-Fâik fî Garibi'l-Hadis*, thk: Alî Mahmûd Becâvî-Mahmûd Ebu'l-Fazl İbrâhîm, I-IV, Beyrut (ty), III, 77.

411 Belâzurî, *Ensâb*, III, 217; Cehşiyârî, *a. g. e*., 96-7; Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, *Muhtâru's-Sıhah*, s. 201, İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, V, 32.

412 Rahbî, *a. g. e*, 414.

de zirâat yapılmayan yer olarak tarif etmesi Rahbî'nin görüşünü teyid etmektedir.[413] Ebû Hanîfe ve Sevrî'nin *"su ulaşsa dâhi gâmir arâzîden bir vergi alınmaz"*[414] ifâdeleri, gâmir arâzîlerin su kenarlarında bulunan, *ihyâda* ilk akla gelecek arâzîler olduğunu gösterir.

Gâmir olarak tesmiye edilen arâzîlerin Abbâsîler devrinde tasarruf edilmesine gelince, Halife el-Mansûr tarafından, şâir Ebû Dûlâme'ye (ö.161 / 777) 500 cerîbi[415] *âmir*, 500 cerîbi *gâmir* olmak üzere 1000 cerîblik *ğâmir* bir arâzî *iktâ'* edilmişti.[416] Bir başka rivâyette Ebu'l-Abbas Saffah'ın 100 cerîb âmir, 100 cerîb *gâmir* olmak üzere 200 cerîblik bir arâzîyi iktâ' verdiği rivâyet edilir.[417] Bu rivayetler, *ğâmir* arazilerin *iktâ* olarak tasarruf edilebilmekte olduğunu ortaya koyar.

Mevât arâzînin altında yer alan kategorilerden birisi de *Âdî Arâzî* olarak adlandırılan arâzîlerdir. Kudâme b. Ca'fer, âdî arâzîyi; *"çok eski asırlarda sâhipleri bulunup, daha sonra devletlerinin çökmesi ve toplumun dağılması ile sâhipsiz kalmış ve harap vaziyetteki arâzîlere denir"* diyerek tarif etmektedir.[418] *Âdiyu'l-'Arz* tâbiri ilk olarak Peygamber tarafından kullanılmış olup, *"Âdî arâzî, Allah ve Rasûlünündür, sonra sizindir..."* hadisinde geçmektedir.[419] Burada kullanılan âdî kelimesinin *Ad* kavmine nisbetle kullanıldığı,[420] ondan kinâye olarak eski çağlarda çöküp gitmiş toplumların yaşadıkları bölgelerin toprakları kasdedildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen, Sûriye, Mısır, Irak ve Cezîre'de, fetihlerden sonra, çok sayıda terk edilmiş yerleşim bölgesi bulunuyordu. Eski çağlarda ya-

413 İbn Receb, *a. g. e*, 60.

414 Sülî, *Edebu'l-Küttâb*, 230.

415 Cerib: ilk dönem İslam Tarihinde kullanılan bir ölçü birimi olup, devletin vergilendirmede(*zirâ'u'l-melik*) esas aldığı bir ölçü birimdir. Büyüklüğü ise Ziyâüddîn er-Reyyis'in hesaplamasına göre bir cerib 1366,0416 m2 dir. Z. Reyyis, *a. g. e*, 261,316; W. Hınz 1592 m2 olarak hesaplamıştır. A.g.e, s. 81.

416 Belâzurî, *Ensâb*, III, 217; Cehşiyârî, *a. g. e*, 96,7; H. Bagdadî, *Târihu Bağdâd*, VIII, 493 (Beyrut); İbn Hallikân *Vefeyâtu'l- A'yân*, II, 321.

417 İsfehânî, *el-Eğânî*, X, 231; XIX, 36.

418 Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 215; Serahsî, *el-Mebsut*, XVI, s. 3; XXIII, 168; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 329.

419 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 65; Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 291; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 85-86; Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhâkî (ö. 458/1065), *Sünen-i Beyhâkiyi'l-Kübrâ*, Thk; Muhammed Abdulkâdir A'fâ, I-X, Medîne 1994, s. VI, 143.

420 Serahsî, *el-Mebsût*, XXIII, 168.

şamış bu milletlerin ve medeniyetlerin geride bıraktıkları harâbe şehirler ve bu şehirlerin çevresinde bulunan, *ihyâ*ya elverişli bölgelerin miktâr olarak çokluğu ve alan olarak genişliği, bu kavrama daha yaygın bir kullanım alanı tanımıştır.[421]

Mu'attal arâzî tâbiri Ebû Yûsuf tarafından, savaş esnasında veya sonrasında, halkı göç etmiş, geride arâzîlerine sâhip çıkacak kimse kalmadığından boş haldeki arâzîler olarak tarif edilir.[422] İbn Manzûr'da Mu'attal kelimesi; "*ölü arâzî*"dir diye tarif edilir.[423] Bu arâzîler özellikle Emevîler devrinde, Şâm bölgesindeki *iktâ'* edilen arâzîlerin çoğunluğunu oluşturmuştu. Muhtemelen İslâm fetihleri sonrasında yerlerini terkederek Bizans sınırları içine göç eden gurupların geride bıraktıkları topraklardan oluşuyordu. Bunların sâhibi olmadığından, doğrudan *ihyâ* eden kimsenin mülküne geçmekteydi. *İhyâ* edilmediği durumlarda, otlak, av, vs. ile istifâde ediliyorsa, faydalanan kimselere harâc konuluyordu.[424] Fakat bu uygulama Abbâsîler döneminde iç göçler ile alanları çok genişlediğinden, sınırlı bir tatbîkât şansı bulmuştur. Mısır'a harâc ve toprak reformunun gerçekleştirmek için gönderilen Ahmed b. Muhammed b. Mudebbir (ö. 279/892)[425] Mısır'da geniş çaplı bir *ta'dîl* yaptırdıktan sonra (h. 250/864), zirâî alanların çoğunluğunun muattal vaziyette mevât olduğunu tesbit etmişti. Bundan dolayı vergi açığını kapatmak için *merâî* adı altında, otlaklara ayrı bir vergi koymuştu. Aynı şekilde göletlerden avlanan balıkçılar için de *mesâyid* adı altında bir vergi konulmuştu.[426]

Mevât arâzîlerin bu şekilde farklı isimler alması, öncelikle İslâm fıkhının sâhiplerinin bulunup bulunmayacağı ihtimâlini göz önüne alan ve zirâate açılması bakımından daha yakın bir zamanda terkedilen

---

421 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 329.

422 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 65; Mahmud b. Ebî Bekr Râzî, *Mutâru's-Sihah*, I, 185.

423 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 454.

424 Mâverdî, *a. g. e*, s. 191 (T. 282).

425 el-Mütevekkîl döneminin önemli mâliyecisinin hayatı için bkz. İbn Hallikân, *a. g. e*, III, 112-114.

426 Makrîzî, *el-Hitât*, I, 103; Merâî vergisiyle ilgili h. 262/875 târihli papirüs belgesinde, harâcu'l-Merâî ifâdesi geçmektedir. Bkz. A. Grohman, *Beridiyyâtu'l-Arabiyye*, III171-2 No:192; IV, 99, No: 238.

arâzîlerin daha kolay *ihyâ* edilmesini gözeten bir hassasiyetin ürünüdür.[427] Mâliki Kâdısı Dâvudî ile Şâfii fakîh Şirâzî, bu tür arâzîlerin *Daru'l-İslâm*'da olanlarına *Lukata'a* (buluntu) hükmünde olduğunu, *Dar-ı Harb*de ise hazine(*rukaz*) olduğunu ileri sürerken,[428] esas itibâriyle başlangıçta zikrettiğimiz mubâh arâzî teorisiyle alakalı olarak bu sonuca varmaktadırlar.

Abbâsîler döneminde mevât arâzî ile ilgili örnekler, fıkhî tartışmalarla da uygunluk arzetmektedir. Meselâ, Taberistân'ın Deylem sınırına yakın bölgelerdeki *Kulâr* ve *Şâlus* halkının odunluk ve merâ olarak kullandıkları, ağaçlı, bol çayırlı ve ormanlık bir bölge vardı. Bu topraklar el-Muste'în tarafından, Horasan vâlisi Muhammed b. Abdullah b. Tahire iktâ' olarak verilmişti. Arâzîyi teslim almak için Muhammed'in vekili bölgeye geldiğinde, halk bu topraklarda sürülerini otlatıyordu. Muhammed'in vekili, halkı bu topraklardan çıkarmak isteyince, halk şiddetli tepki göstermiş ve engel olmaya kalkmışlardı. Ayrıca, o esnada Rey'de bulunan Hasan b. Zeyd'e mektup yazarak Taberistân'a davet etmişler, böylece de Zeydî ayaklanması başlamış oldu.[429]

Bu problemin çıkışında dikkat edilirse, amme hakları bulunan bir arâzî, mevât olarak değerlendirilerek devlet başkanı tarafından bir şahsa *iktâ'* edilmiştir. Halbuki, Ebû Yûsuf mevât arazinin tanımını yaparken, bu tür amme menfaâti olan arâzîleri (meydanlar, yollar, harman yerleri, odunluk, otlaklar), köyün müşterek mülkiyeti altında (*Feyu'l-Karye*) ele almıştır. Kimseye zararı olmayan ve hiç kimsenin veya cemaatin mülkiyetinde bulunmayan, zirâat yapılabilecek arâzîlerin mevât olarak tasarruf edilebileceğini beyan etmiştir.[430] Burada görüldüğü gibi mevât arâzîler, amme mülklerinden ayrı bir sınıf olup, *fey'* içinde ele alınabilen, devlet başkanı tarafından tasarruf edilebilen bir mülkiyettir.[431]

---

427 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 65.

428 Dâvûd, *el-Emvâl*, 151-152, 155; Sîrâzî, *el-Muhezzeb*, III, 611-612.

429 Taberî, *Târîh*, IX, 271-273; İbn Haldun *Târîh*, III, 604-5.

430 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 63.

431 A. Muhammed Meyyâh, "Arzu's-Sevâd", s. 273.

II. BÖLÜM

ÖZEL MÜLK ARAZİLER

Genel olarak İslâm Fıkhında özel olarak da İslâm Târihînin ilk dönemlerinde, özel mülkiyet kategorisinde değerlendirilen arâzîler şunlardır: 1) Arap yarımadasının tümü, 2) kendiliğinden müslümân olan toplulukların ellerinde bulundurdukları arâzîler, 3) ölü topraktan ihyâ sûretiyle elde edilen arâzîler; 4) temlîkî iktâ' sûretiyle özel mülk hâline gelmiş olan arâzîler, 5) savaş sonrası devlet başkanının taksîm ettiği arâzîler, 6) sulh akdi yapılarak mülkiyetleri eski sahiblerinin ellerinde bırakılanlar ve 7) satın almak sûretiyle ele geçirilen arâzîlerden oluşmaktadır.[432]

Abbâsîler döneminde yazılmış olan fıkıh ve târih kitaplarında, özel mülkiyet statüsüne giren arâzîler için genellikle "*Öşür Arâzîsi*","*Sulh Arâzîsi*", "*Katî'a*" veya "*Day'a*" arâzileri olmak üzere üç temel mülkiyet şeklinden bahsedilmektedir

---

432 Hayrettin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1982, I, 132-133 Ali Şafak, *a. g. e*, s. 85-86.

A) MÜSLÜMANLARIN ELİNDEKİ ÖŞÜR ARÂZÎLERİ

Adından da anlaşılacağı üzere sâhiplerinin onda bir oranında öşür ödedikleri ve müslümanların sahibi oldukları arâzîlere denilmektedir. Abbâsîler dönemindeki mülkiyet şekilleri içinde, hem sâhip olduğu haklar açısından hem de ödediği verginin düşüklüğü açısından öşür arazileri en güçlü mülkiyet şeklini oluştururlar. Ancak, yaşanan göç ve İslamlaşmadan dolayı, bir çok Harâc arâzisi öşür arazisi hâline geldiğinden öşür arâzîleri ile harâc arâzîlerinin ayrımının yapılması için, Hârûn er-Reşîd'in (170/786-194/809), Kâdiyu'l-kudât Ebû Yûsuf'a, öşür arâzîleri ile harâc arâzîlerinin tam olarak nasıl ayırdedilebileceğini sorması ve bununla ilgili kalıcı kıstaslar istemesi, böyle bir problemin hâla devam ettiğini gösterir.[433]

Abbâsîler döneminde yaşamış ve Abbâsî yönetiminde kâdı veya kâtip olarak görev almış müellifler, öşür arâzîlerinin ana gövdesini anlamamıza yardım edecek tarzda sistematik bilgiler sunmaktadırlar. Bunların başında, Hârûn er-Reşîd'in yukarıda sözünü ettiğimiz sorusuna Ebû Yûsuf'un verdiği cevap kısa ve özlüce şöyledir: "*Öşür arâzîlerini, harâc arâzîlerinden ayıran çizginin ne olduğunu soruyorsun. Bunlar; kendi toprakları üzerinde iken kendiliklerinden müslümân olan halkların sâhip olduğu topraklar, ister arap olsun ister acem, farketmez, öşür arâzîsidir. Bu arâzîler aynen* Medîne *ve Yemen toprakları gibidir. Kendilerinden cizye kabul edilmiyecek ya müslümân olmaları ya da öldürülmeleri tercihi ile karşı karşıya bırakılan bölgelerin ve putperest arapların toprakları da öşür arâzîsidir. Bu topraklar Rasûlullah hâkim olmuş, eski sâhiplerinin elinde bırakmış, bugüne kadar böyle gelmiştir. Savaşla ele geçirildikten sonra, sâhiplerine bırakılmayıp, gâzîlere taksîm edilen arâzîler de öşür arâzîsidir*" [434] Bir başka yerde yine benzer bir soruya cevap olarak Ebû Hanîfe'den nakille, " *Hicâz, Yemen, Tihâme vb. yerlerdeki Arapların elinde olan arâzîlerin halkı kendiliğinden müslümân olduğundan öşür arâzîsidir. Dağlık bölgelerden su*

433 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 69; Rahbî, *a. g. e*, I, 468-470.

434 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, s. 69.

ulaşmayan yerler, bir müslümânın ihyâ etmesi ile elde edilen arâziler de öşür arâzîsidir"[435].

Halîfe el-Me'mûn zamanında Tarsus şehrinde on sekiz yıl kadılık yapmış olan Ebû 'Ubeyd (ö. 224/839) öşür arâzîlerini daha sistematik bir tasnîfe tâbi tutarak dört başlık altında toplar;

1-Sâhipleri kendiliğinden müslümân oldukları sırada mülkiyetini ellerinde korudukları topraklar. Bunlar; Medîne, Yemen, Tâif, Bahreyn ve savaşla fethedilmiş olmasına rağmen Mekke arazileri.

2-Savaşla ele geçirildikten sonra, devlet başkanı tarafından ganîmet olarak değerlendirilerek beşte birini ayırdıktan sonra gâzîlere taksîm ettiği arâzîler. Bunu Hz. Peygamber(s.a.v) uygulamıştır. Abbâsîler döneminde, bütün Bizans sınır boyundaki (*suğur*) arâzîler bu kategoride değerlendirilmiştir.

3- Âdî arâzî olarak tâbir edilen sâhipsiz ve imarsız arâzîlerden, Cezîre, Yemen, Yemâme ve Basra gibi öşür bölgelerinde verilen iktâ' arâzîleri.

4- Ölü arâzîlerden müslümânların su ve ağaçlandırmakla ihyâ ettiği arâzîler.[436]

Abbâsî mâliyesinde bir kâtip olarak çalışan Kudâme b. Ca'fer ise devletin arşiv belgelerine dayanarak ve muhtemelen içinde bulunduğu tatbîkâtı da dikkate alarak yaptığı tasnîfde,[437] öşür topraklarını şöyle sıralamaktadır;"*1-Kendi toprakları üzerinde müslümân olanların arâzîleri, 2-Mevâttan ihyâ edilen arâzîler, 3-Devlet başkanı tarafından iktâ' edilen arâzîer, 4-Savaşla ele geçen arâzîlerden gâzîlere taksîm edilenler, 5-Savâfî iken müslümânların eline geçenler ve 6-Sınır bölgelerinde terk edilmiş arâzîlere müslümânların iskân edilmesi ile sâhip oldukları arâzîlerden oluşur*".[438]

---

435 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, s. 58, 62-63; Muhammed b. Hasan es-Seybânî, *es-Siyer*, Thk: Mâcid Haddûrî, Beyrut 1975, s. 275-276.

436 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 510-511 (T. 491). Mekke arâzîleri ile ilgili tartışmaya Mâverdî geniş yer verir ve bu uygulamanın, Peygamberin devlet başkanı sıfatı ile yetkisini kullanarak, öşür hâlinde bıraktığını savunur. Bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmu's Sultâniyye*, 199, 206-7 (T. 308-310).

437 T. Cemîl Rifâî, *el-Menziletu'l-Hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe*, Mekke 1987, 54-57.

438 Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, s. 204

Dikkat edilirse bu tasnîfte fetihlerden sonra meydana gelen değişmelerden iktâ', ganîmet ve iskân amaçlı olarak elde edilen arâzîler de zikredilmektedir. Yukarıda sunduğumuz Abbâsî döneminde yaşamış ve bizzat devletin toprak ile ilgili faaliyetlerinin içinde bulunmuş üç müellife dayanarak yaptığımız tasnîf, Abbâsîlerin kuruluşundan itibâren, hicrî IV. asrın başlarına kadar konuya ilişkin uygulamanın genel hatlarını ve bakış açılarını yansıtırlar. Her üç tasnifte de ortak yönler çoğunluğu oluşturmaktadır. Ebû 'Ubeyd'in suğur bölgesi arâzilerini öşür arâzîsi olarak değerlendirmesi, Kudâme b. Ca'fer'de bir asır sonra, bu arâzîlere müslümânların iskân edilerek öşür arâzîsi hâline geldiğini ifâde etmesi öşür arazilerinin Abbâsîler döneminde geçirdiği tarihi seyri gösterir. Nitekim, Halîfe el-Mütevekkîl döneminde Cezîre sınır bölgesindeki arâzîlerin öşür hâline getirilmesi emri de bu genel uygulamayla uygunluk arzetmektedir.[439]

Ebû 'Ubeyd'in vurguladığı bir başka ayrıntı da iktâ' sonucu özel mülkiyet hâline gelen arâzîlerin, öşür arâzîsi olması için öşür bölgelerinin ölü arâzîlerinden bir müslümâna verilmesi veya onun tarafından ihyâ edilmiş olmasına işaret etmesidir. Demek ki, harâc bölgesindeki ölü arâzîlerden veya öşür bölgesindeki ölü arâzîden gayri müslimler tarafından yapılan ihyâ ve iktâlar öşür arâzîsi statüsüne alınamamaktadır. Öşür İslâmî bir vecibe olduğundan, öşür toprağına sâhib olmak doğrudan müslüman olam şartına bağlanmıştır.[440] Şimdi bu tasnîfte işaret edilen maddeleri teker teker ele alalım;

1- Öşür arâzîleri içinde *Arap Yarımadası toprakları*, ayrı bir kategori ve istisnâi bir uygulamaya sahne olmaktadır. Buna sebeb olarak Hz. Peygamberin(s.a.v) "*Arap yarımadasında iki din bir arada bulunmayacaktır*" hadisi gösterilmektedir.[441] Hadise dayanarak Hz. Ömer'in Arap yarımadasında, hiç bir Yahûdî ve Hristiyan bırakmıyarak yarımadanın dışına çıkardığı yönündeki iddialar ve rivâyetler gösterilmektedir. Bu konuyla ilgili rivâyet ve iddiaları inceleyen Mustafa Fayda, her bir toplu-

439 Taberî, *Târîh*, IX, 203; Belâzurî, *Futûh*, 259 (T. 264), Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 218

440 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 14-26, 28, 30; Belâzurî *a. g. e*, 101-103

441 San'ânî, *el-Musannaf*, X, 357, 359; Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 107; Belâzurî, *Futûh*, 31; Taberî, *Târîh*, III, 446; Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995, s. 189.

luğun tehcir edilmesi ile ilgili farklı sebeblerin gösterildiği tesbitinden hareketle tehcir olayı ile hadislerin alakasının olmadığı bulunmaktadır. Ayrıca, hicrî III. asırda dahi Necrân'da ve Curf 'da gayr-i müslimlerin yaşadığı gerçeği, bu tür iddiaları zaten fiilen geçersiz kılmaktadır.[442]

Abbâsîler zamanında yaşamış olan Vâkidî (ö. 207/822) ve İmâm-ı Mâlik arasında geçen bir konuşmada önemli ayrıntılara yer verilmektedir. Vâkidî, İmâm'a Hicâz Yahûdîlerinin Curf'da arâzî alıp ektiklerini sorar. İmâm da bu arâzîlerden öşür alınacağını söyler. Buna karşılık Vâkidi, "*siz bir zimmî öşür arâzîsi alırsa ondan öşür alınmaz diye savunmuyormuydunuz?*" deyince, İmâm-ı Mâlik, "*bu ilke kendi ülkelerinde oldukları zaman geçerlidir*"[443] diye cevap vermiştir.

Aynı dönemde Ebû Yûsuf, Hârûn er-Reşîd'e hitâben yazdığı bir belgede; "*Bizzat Rasûlullah tarafından fethedilen Hicâz toprakları hakkındaki emir bizzat Rasûlullah tarafından konulduğundan, buradaki uygulamada herhangi bir eksiltme ve artırmaya gidilemez. Daha sonraki halîfelerin onları değiştirme yetkisi de yoktur. Allah Rasûlü bu toprakları fethetti ve onlara öşür koydu, hiç bir bölgesine harâc koymadı. Hanefîler de bu görüştedirler. Mekke, Medîne, Tâif ve Bahreyn'de harâc yoktur. Yemen'de bulunan ehl-i kitaptan cizye alınmasına rağmen topraklarına öşür koydu*" demektedir.[444]

Abbâsîler dönemindeki hukûkçu, kâdı ve târihçilerin konuyu Arapların yaşadığı bölge olan *Cezîretu'l-Arap*[445] olarak ortaya koymala-

---

442 Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, s. 183-194. Belâzurî ve Ebû Yusuftaki ifadelere göre tehcir olayında a)Nüfûslarının çoğalması b)Tefecilikle uğraşmaları c) Askeri olarak müslümanlara zarar verebilecek bir güce sahip olmaları d)Hz. Peygamberin "Arap yarımadasında iki din bir arada bulunmasın" emrinin bulunması gibi farklı sebebler gösterilmektedir. Ebû Yusuf, a. g.e, 73; Belâzurî, a.g.e, s. 89-90 (94-96).

443 Belâzurî, *Futûh*, 102-103.

444 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 29, 30; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 58, 60 (T.105) , Hatta Ebû Yûsuf bu konuda, haricilerle polemiğe girerek, hâricilerin Arapların yaşadığı köyleri acem (mecûsi-putperest) köyleri gibi kabul etmelerini, sahabenin, Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi halîfelerin ittifakla kabul edip, icmâ ettiği konuları inkâr etmekle ve yanlış ictihadda bulunmakla suçlamaktakdır. *a. g. e*,59 (T. 106).

445 *Cezîretu'l-Arab*: Târih ve coğrafya kaynaklarında farklı tanımlara konu olmuştur. Bunlardan Bekrî; Tihâme, Hicaz, Necd, el-Arûd ve Yemen olmak üzere beşe ayırır. (Bkz. *Mu'cemu Mesta'cem, I, 5-7*) Y. el-Hamevî ise "Cezîratu'l-Arap" kavramı ile ilgili tartışmalara ilişkin geniş yer verir ve kadîm arapların yaşadığı bölgeler olarak tarif edilir. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 159-160; Ayrıca bkz. Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, s.188-190.

rı, ne coğrâfi bir imtiyazdır ne de Araplara özgü bir uygulamayı savunmakdır. Hatta irtidat eden veya putperest Arapların aynen Âcemler (başka din ve milletlerden) olan kimselere yapılan muâmelenin aynısının yapılacağını savunmaktadırlar.[446] Arap yarımadasının öşür toprağı olarak ele alınmasında, toprak sistemi ilkelerine bağlı üç prensipten hareket edildiği görülmektedir.

Birincisi; Arap yarımadasında yaşayanlara fetihler esnasında ya müslümân olmaları ya da öldürülmeleri tercihinden başka şans tanınmamıştır.[447] Bundan dolayı Arapların kendilerinden cizye, topraklarından harâc kabul edilmemiştir. Çünkü başlangıçta üçüncü bir şans tanınmadığından, doğal olarak toprakları öşür arâzîsi olmuştur.[448] Daha önce Ebû Yûsuf tarafından da vurgulandığı gibi yarımadanın fethi esnasında bu topraklarda yaşayanlardan ya müslümân olmaları veya öldürülecekleri tercihi arasında bırakıldığından, buradaki insanlar genellikle müslümân olmuşlardır. İslâmı kabul etmiyenler ise muhtemelen kaçmışlardır. Dolayısıyla, Arap yarımadasında Harâc arâzîsinin bulunması hemen hemen imkânsızdır.[449] Ancak, Uman bölgesinde mecûsilere rastlanması bu uygulamanın her zaman geçerli olmadığını gösterir. Bu tür iddiaların gerçekliği üzerindeki tartışmaları bir tarafa bırakırsak,[450] son tahlilde Abbâsîler dönemine gelindiğinde, Arap yarımadasının öşür bölgesi olduğu gerçeği ile karşılaşırız.

İkincisi; Arap yarımadasının tamama yakını, Hz. Peygamber(s.a.v) tarafından ya halkı müslümân olarak veya sulh antlaşması yoluyla ele

446 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 26.

447 Bu durumun hilâfına, ne Hz. Peygamberden(s.a.v), ne Hulefâu Râşidîn'den ne de daha sonraki yöneticilerden, herhangi bir uygulaması işitilmemiştir. Sâdece Havâzin ve Huneyn harbinde esir alınanlar daha sonra serbest bırakılmışlar, putperestler esir olarak bırakılmışlardır. Ehli kitab olanlara, diğerlerine yapılan muâmele yapılmış, Benî Tağlib Hristiyanlarından iki kat öşür alınmıştır. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 66-7;Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, s. 14-26, 28, 30; Belâzurî, *a. g. e*, 101-102.

448 A.N. Poliak, "Classification of Lands in the Islâmic Law and Technical Terms", *American Journal of Semitic Languages and Literatures (AJSL)* sy: 57, 1940, s. 54-55.

449 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 66-7 (T. 117) Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 26.

450 Hicrî üçüncü asırda dahi yarımadada gayri mülimler bulunmaktaydı. Bunlar ya geri gelmişlerdi veya hiç sürgün edilmemişlerdi. Geri gelmeleri daha uzak bir ihtimal olarak düşünlürse, hiç sürgün edilmedikleri için bölgede kalmışlardır. M.Hamidullah, *İslâm Peygamberi*,I, 624; L. Öztürk, *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, s. 187.

geçirilmiştir.[451] Savaşla ele geçen bölgeler ise gâzîler için ganîmet olarak dağıtılmıştır.[452] Ayrıca, Hz. Peygamberin(s.a.v) bizzat kendisi tarafından icra edilen bu toprakların hükmü, daha sonraki yöneticiler tarafından değiştirilmeyerek bütün topraklara öşür konmuştu. Bundan dolayı Yemen'deki Yahûdî ve Hristiyanlardan cizye alınmasına rağmen, topraklarından öşür alınmıştır.[453]

Üçüncü olarak ise; Yarımadada yaşayan müşrik ve gayr-i müslimler, büyük oranda, siyâsî ve stratejik sebeblerle yarımada dışına sürgün edilmişlerdir.[454] Necrân, Hayber, Fedek, Vâdî'l-Kura, Yemen, Bahreyn'deki Hristiyan ve Yahûdîler, Necraniye, Teyma ve Erîha'ya sürgün edildiğinden, geride bıraktıkları topraklar, müslümânlar arasında dağıtılmıştır.[455]

Abbâsîler dönemindeki tatbikata ilişkin Arap yarımadasına âit bilgileri incelediğimiz zaman, Ebû Yûsuf'un görüşleri doğrultusunda, Arap Yarımadasındaki, Mekke, Medîne, Yemen, Tâif vs. gibi şehirlerde, öşür vergisinin toplandığı ve âmillerin harâc yerine zekâtları (sadakât) toplamak için görevlendirildiği görülür. Bununla ilgili olarak İbn Rusteh, Yemen'in San'a şehrinin ve köylerinin öşür olduğunu ve buranın yıllık 200000 dinâr öşür ödemek üzere *kabâle* suretiye verildiğini nakletmektedir.[456] Yine Ya'kûbî, Medîne ile ilgili olarak, "*Oranın harâcı(vergisi), hurma öşürleri ve sadakalarından oluşur*" ifâdesine yer vermektedir. Mekke için de aynı ifâdeyi kullanması bölgede öşür tatbikatının geçerli olduğunu gösterir.[457] Yine Arap yarımadasında yer alan Uman ile ilgili olarak Belâzûri; "*Uman'daki mallardan zekâtların toplanılmasına, Hârûn*

---

451 Sulh antlasması yapılan yerler; Benî Nadîr, Benî Kureyza, Fedek, Teymâ, Tebûk, Dumetu'l-Cendel, Eyle, Erzuh, Maknâ, Cerbâ, Necrân,Hecr arâzîleri ki hepsi ile Hz. Peygamber(s.a.v) tarafından sulh yapılmıştır. Toplu degerlendirme için bkz. M. Hasan Ebû Yahyâ, *Nizâmu'l-Arâzî fî Sadril-İslâm*, s. 99-108 M. Fayda, *a. g. e*, s. 118-126.

452 Savaşla ele geçen Hayber, Vâdiyu'l-Kurâ, Mekke savaşla ele geçmis, fakat Mekke özel bir statüde kalmıştır. bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 199, 206-207. Ebû Yahyâ, *a. g. e*, s. 16.

453 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 58, 60. Mustafa Fayda, konuyla ilgili rivâyetleri inceledikten sonra aynı sonuca varmaktadır. Bkz. M. Fayda, *a. g. e*, s. 77, 88, 89.

454 Bkz. M. Fayda, *a. g. e*, 194.

455 Yayâ b. Âdem, *el-Harâc*, s. 26.

456 İbn Rusteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 111-113.

457 Yakubî, *el-Buldân*, 313, 317.

er-Reşîd zamanına kadar devâm edildi" denilmektedir.[458] Hicrî 221/835 yılında, Mekke'ye Muhammed b. Dâvud b. İsâ vâli olarak geldi ve mevsimi gelince âmillerini öşür toplamak için etraftaki yerleşim yerlerine gönderdi. Benî Cumah kabîlesinden birisi, zirâî bakımdan verimli bir yere görevlendirilmişti. Fakat kabîleden bazı kimseler, sen mallarımızı gasbediyorsun diyerek karşı çıktılar ve bu yüzden bazı yerlerde karışıklıklar çıkmıştı.[459]

Makaddesî ise daha genel bir yaklaşım ortaya *koyarak "Cezîre öşür bölgesidir. Uman'daki her hurmadan bir dirhem alınır. Yemen harâcı(vergisi) ise İbn Hurdazbih'in kitabında 600000 dinar yazıyor. Bununla ne kastettiğini bilmiyorum ama bilinen bir şey var ki oda Cezîre'(Arap yarımadasının)nin öşür arazisi olduğudur*"[460] ifâdesiyle yerleşik kabulleri dile getirir. İbn Hurdazbih, bölgeyle ilgili aktardığı bilgileri bizzat *Dîvân-ı harâc*'taki mâliye arşivlerinden aldığını ve 600000 dirhemin Yemen'den gelen en yüksek meblağ olduğunu ve bu miktârın Cend, San'a ve Hadramevt bölgelerinin(*mehâlif*) hepsinin vergisi olduğunu ifâde etmektedir.[461] Arap Yarımadası içinde yer alan Yemen'den, Emevîler zamanında Yusuf b. Ömer'in vâliliği sırasında topraklardan harâc toplanmıştı. Ancak, Ömer b. Abdülâziz'in ıslah faaliyetleri çerçevesinde, buraya daha önce konan "Harâcı vazîfe" iptâl edilerek tekrar öşür alınması emredilmiştir.[462]

Burada mülkiyeti incelerken öşür üzerinde durmamızın nedeni, İslâm mülkiyet sisteminde mülkiyet ile verginin doğrudan birbirine bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle öşür söz konusu olduğu zaman, öşür alınan arâzî en genel anlamıyla müslümân bir kimsenin özel mülkünü ifade eder. Ancak, özel mülk olmasına rağmen, öşür yerine harâc alınan arâzîler söz konusu olduğu durumlarda vardır. Bundan dolayı

458 Belâzurî, *Futûh*, 105; Kudâme b. Câfer, *el-Harâc*, 277.

459 Besevî, *Kitâbu'l- Ma'rife ve't- Târîh*, I, 205-6.

460 El-Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsim*, s. 105.

461 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve Memâlik*, s. 144.

462 Belâzurî bu konuyla ilgili rivâyeti aktarırken ;" halka zulmetti, arazilerden hakkı olmayan vegileri topladı. Bu topladığı vergiler gasbtır. Haracı vazîfe olarak koymuştur". Belâzurî, *Futûh*, 99-101.

her öşür alınan arâzî özel mülktür, fakat her özel mülk arâzîden öşür alınmaz.[463] Bu ayrımı *katî'a ve istân* kavramlarının ayrımında daha önce anlatmıştık.[464]

2- Öşür arâzîlerinin bir diğer şekli ise bataklık, metrük veya muattal vaziyetteki yerlerden müslümânlar tarafından ihyâ edilerek elde edilen arâzîlerdir. Özellikle Emevîlerin Mervânî yöneticileri ve Abbâsîlerin ilk dönemlerindeki Irak'ta meydana gelen nüfus yoğunluğu(genel nüfusun % 34'ü), bol iş gücü imkanı sunduğundan, bu bölgelerdeki arâzîlerin îmara açılmasına imkan sağlamıştır. Bunun en tipik örneğini Basra şehri kurulduktan sonra etrafındaki bataklık ve kurak arâzîlerin verimli zirâî alanlara dönüşürken görüyoruz. Buradaki arâzîler, müslümânlar tarafından ihyâ edildiğinden "*öşür arâzîsi*" statüsünde idi. Gayri müslimler ihyâ etmişse, yine onun mülkü olmaktaydı, fakat öşür değil Harâc-ı mülk olarak harâc ödüyorlardı.

Basra'nın önceki hâline ilişkin Mes'ûdî; "*Basra'nın aşağı tarafları kamışlık, ortası ağaçlık, yukarısı ise hurmalıktır*" diyor. Bataklık sularında kamış yetişmekte ve suyuna deniz suyu karışmaktadır. Hatta Kûfe-Basra polemiklerinde, Kûfe'liler, "*Basra toprağı çorak ve çabuk harap olur. Çabucak bataklık olan bir yerdir*" derler.[465] İslâm'ın ilk yüzyılı boyunca süren ihyâ faaliyetleri sonucunda Abbâsîler devrinde Basra mamur ve zengin bir şehir hâline gelmişti.[466] Yine Halîfe el-Mehdî ile Basra kâdîsı 'Ubeydullah b. Abdullah b. 'Anberi arasında, Basra'daki nehir yataklarında devlet harcamalarının da katkısıyla *ihyâ* edilmiş olan arâzîlerin harâc arâzîsi haline getirilmek istenmesi karşısında, arâzî sâhipleri ile halîfe ve kâdî arasında geçen tartışmalara şahit olunmaktadır.[467] Daha sonra da Hârûn er-Reşîd zamanında buradaki arâzîlerden harâc almaya teşebbüs edilmiş ancak Basra kâdısı ve halkın tepkisi karşısında buna imkân bulunamamıştı. Hatta bu tepkilerini, Yahyâ b. Halid el-Bermekiye şu beyitle ulaştırmışlardı;

---

463 Bkz. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 242. Ayrıca, Miske Veyh, *Tecâribu'l-Ümem*, I., 199; Lokkegeard, *a. g. e*, 87.

464 Bkz. s. 106-107.

465 Mesûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III., 363-4.

466 İbn Sâd, *Tabakâtu'l- Kübrâ*, VII: I, s. 267.

467 Bkz; İbn Vekî, *el-Ahbâru'l-Kudât*, II,93; Sulî, *Edebu'l- Kâdî*, 212.

"Sen bizim mallarımızı harâc zannediyorsun. Halbuki o aynı eskisi gibi öşür olarak devam ediyor.

Bizim kuralımız her ihyâ eden kimse ki- O durumda onun mülkü oluyor

Nebiy-i Hûdânın hükmü bize geldi Onun sünnetinde kötülük yoktur."[468]

İkinci Abbâsî devrinde, *Dîvân-ı Harâc* kâtipleri kendi aralarında şakalaşırken, Basrâlı bir kâtip şehrini şöyle övüyordu; *"Bizim toprakları-mız sadaka arâzîsidir. Sultân'ın onun durumunu değiştirmesi, âmillerin müdâhalesi imkânsızdır. Hiç bir vergi, Basra'lıların ödediği sadakadan daha kutsal değildir."*[469]

İbn Havkal'ın ifâdelerine göre Kirmân bölgesinde Valaşcurd ve Hürmüz şehirleri de aynen Basralılar gibi öşür ödemekteydiler.[470] Çünkü, fetihler sırasında halk burayı terk etmiş, daha sonra müslümânlar buraya yerleşerek terk edilmiş olan toprakları tekrar imâr ederek kanallar açârak *ihyâ* etmişler ve mâmur hâle getirmişlerdi.[471] Dolayısıyle buradaki topraklar, müslümân nüfûsun elinde *ihyâ* edilmek sûretiyle ele geçmiş öşür arâzîsi durumundaydı. Benzer bir durum da Bâlis şehrinin olduğu yerde meydana gelmişti. Rumlar fetihler esnasında bölgeyi terk ettiğinden zamanla harap olmuştu. Daha sonra bu topraklar müslümanlara *iktâ* edilmek suretiyle öşür arazisi haline gelmiştir.[472]

İlke olarak Harâc arâzîsi olan bir bölgedeki ölü arâzînin ihyâ edilmesi arâzîyi öşür arâzîsi hâline getirmiyordu. Ebû Yûsuf'un *"Hicâz topraklarından ölü bir yer ihyâ edilirse öşür arâzîsidir, fakat ihyâ faaliyeti 'anveten fethedilmiş bölgelerdeki ölü arâzîlerden veya harâc suyu ile sulanan bir bölgede gerçekleşirse mülkiyeti elde eder, ancak Harâc-ı Mülk olarak harâc öder"* ifâdesi, bu genel ilkeyi ortaya koyar. Eğer kendi kazdığı bir kuyu veya kanaldan sulama yaparsa, öşür arâzîsi olur.[473]

---

468 Sûlî, *Ahbâru Şuarâi'l-Muhdeşin min Kitâbi'l-Evrâk*, thk: C. Herwird Donn, Beyrut 1982, s. 38

469 İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, s. 167-8.

470 İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, s. 167-8.

471 Belâzurî, *Futûh*, s. 552.

472 Y. Hamevî, *a. g. e*, I, 390-391.

473 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 66 (T. 116).

Bununla ilgili yukarıda öşür bölgesi olduğunu bahsettiğimiz Kirman bölgesinde, kendisinin kuyular konusunda uzman olduğunu iddia eden bir kimse vâli İsâ b. Musa'ya gelerek, *"eğer eski İran kuyularının bulunduğu bölge kendisine iktâ' edilirse, bu kuyuları tekrar açacağını"* söylemesi üzerine, kuyuların bulunduğu bölge o şahsa *iktâ'* edilmişti. O da bu kuyuları açarak etrafını ihyâ etti, mükemmel bir hurmalık hâline getirdi. İbn Fakîh'in; *"bu bahçelerden toplanan öşür vergisi Hit*[474] *valiliğine veriliyordu"* ifâdesi[475] bu toprakların aynı zamanda öşür toprağı olduğuna işâret eder.

Ebû Yûsuf'un yukarıda ortaya koyduğu, harâc bölgesinde yapılan ihyâ arâzîsinden harâc alınır ilkesi esasen tatbîkâtta mümkün olmayan bir durumdu. Çünkü emek verilerek ihyâ edilen bir öşür arâzîsinde %10 vergi vermek durumu varken, daha fazla vergiyi gerektirecek bir yatırım kimse tarafından öncelikle tercih edilen cazip bir durum değildi. Belki, sulak nehir yataklarında verimin daha yüksek olduğu yerlerde mümkün olabilirdi. Nitekim Şâm bölgesindeki öşür arâzîlerinin ihyâ ile elde edilmiş olması tatbikatın böyle gelişmediğinin de bir isbatıdır.[476]

3- Daha önce öşür arâzîleri arasında ismi geçen *suğur* bölgelerinde boş arâzîlere müslümânların iskân edilmesi sûretiyle verilen topraklar, devlet başkanının da emriyle öşür olarak değerlendirilmekteydi.[477] Bu bölgeler çoğunlukla düşman sınırında olduğundan, "Allah yolunda cihad(*fi sebilillah*)" kavramı içinde değerlendirilmiş,[478] bu çerçevede devlet başkanı tarafından ya hiç vergi alınmamasına ya da öşür olarak bırakılmasına karar verilmişti.[479] Daha sonraki bölümde, *iktâ'* uygulamalarında da değinileceği gibi, bölgedeki nüfus dengesini sağlamak, boş alanların imarını temin etmek ve her an düşmana karşı belli bir grup savaşcıyı hazır bulundurmak amacıyla, câzip şartlarla bu bölgelere iç böl-

474 Hît: Bağdat yakınlarınFırat üzerinde ve Enbar şehrinin yukarı kısımlarında yer alan bir şehirdir. Hurma bahçeleri ve sulanabilir tarlaları ile meşhur olmuştur. Hicrî 16 yılında fethedilmiştir. Bkz. Y. el-Hamevî, *a. g. e*,V, s. 483.

475 İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 226.

476 Belâzurî, *a. g. e*, 207 (T. 218), Y. el-Hamevî, *a. g. e*, I, 391.

477 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 86; Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 511.

478 Bkz. Belâzurî, *a. g. e*, 235 (T. 246); Lokkegeard, *a. g. e*, 64.

479 Bkz. İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, 256-7, 258-9.

gelerden nüfus tehciri yapılır, daima burada kalmaları için tam mülkiyet haklarına haiz topraklar verilir, genellikle de bu topraklar öşür toprağı statüsünde olurdu. Hârûn er-Reşîd h. 193/808 yılında Ebû Süleym(?) adında bir görevliyi, *suğur* bölgesinin öşürlerini toplamak için görevlendirmesi, bu durumun pratik boyutunu teyid etmektedir. Bölgede öşür arâzîsi olmayan Şamşat[480] civarı da daha sonra el-Mütevekkîl tarafından öşür bölgesi olarak ilan edilirken, bu uygulamanın diğer sınır bölgelerine bir örnek teşkil etmesi için yapıldığı hatırlatılmıştır.[481] Ancak devlet başkanının tasarrufunda olan bu yetki hiç bir zaman keyfi olarak kullanılamaz, bilâkis devlet başkanının gözetmesi gereken maslahatlar icâbı kullanılabilirdi.[482]

Sınır bölgelerindeki arâzîlerin genel olarak öşür yapılması, toprak sistemi ile uyumlu olarak ya terk edenlerin arâzîleri ölü hâle geldikten sonra ihyâ ile ya da burada yaşayanların müslümân olmaları sonucu kendilerine temliken iktâ' yapıldığından öşür arâzîsidir deniliyor. Fakat Diyar-ı Rabî'a ve Cezîre'nin sınır bölgeleriyle ilgili bu tartışmalar nazarî planda Abbâsîler döneminde de sürmektedir.[483] Kudâme b. Ca'fer'in ifâdelerine bakılırsa, bu bölgelerin öşür yapılması yönünde genel bir eğilim olduğu anlaşılır.[484] Bu durum, muhtemelen zaman zaman alevlenen Bizans ve Abbâsî devleti arasındaki çatışmalarla orantılı olarak gündeme gelmekteydi.

Öşür arâzîleri içinde ele alınan bir başka alan da savaştan sonra devlet başkanı tarafından *fey'* olarak eski sâhiplerinin elinde bırakılmadan savaşanlara ganîmet olarak dağıtılan arâzîlerden oluşur. Abbâsîler döneminde bu anlamda bir arâzî ele geçirme ve fetih hareketi görülmediğinden, ganîmet olarak dağıtılan öşür arâzîlerinden bahsedilemez.

---

480 *Şamşat*: Harput şehrinin karşısında ve Fırat'ın doğu kıyılarında bir şehirdir. Hz. Osman zamanında fethedilmiştir. Malatya ve Kemah şehirlerinin fethi sırasında burası karargah olarak kullanılmıştır. Kudame b. Ca'fer, a. g. e, 316-317; Y.Hamevî, milâdî XII.yy. da bu şehrin çok az insanın yaşadağı harab bir şehir olduğundan bahseder. *a. g. e*, III, s. 411.

481 Belâzurî, *Futûh*, 259,262 (T. 264); Taberî, *Târîh*, IX, 203, Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 316 önceleri *"Iğar"* iken, bu durumu kurtarmak için ösür yapıldığına dikkat çekilir.

482 Peter Von Sivers "Taxes and Trade in the Abbasid Thuğur 133/750-962/351)", *JESHO*, XXI, 71-98.

483 Belâzurî, *a. g. e*, 248 (t.258-9).

484 Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 316.

Ancak genellikle Hz. Peygamberin(s.a.v) Hayber'deki uygulaması buna delil olarak gösterilir.[485]

Abbâsîler döneminde buna karşılık gelecek arâzîler, yukarıda da bahsedildiği gibi savaşlardan sonra sâhipsiz kalan arâzîlerden kabilelere iktâ' yoluyla verilen yurtluk topraklardır.[486] Bu tür tporaklara imparatorluğun her tarafında rastlamak mümkündür. Meselâ Curcân ve Kazvîn bölgesi bu tür *iktâ*larla müslümanların eline geçtiğimden toprakları tamamen öşür haline gelmişti. Hatta bölgede yerlilerin Araplara *ilcâ* etmesinin bir sebebi de topraklarının harâc vergisini öşür yaparak vergilerini hafifletmekti.[487]

Bu olgunun daha net görüldüğü bölge, Emevîlerin başkenti olması nedeniyle, çok sayıda Arap kabîlesinin göç ettiği Şâm bölgesiydi. Bununla ilgili olarak Belâzurî'nin; "*Şâm bölgesindeki öşür topraklarının hepsi, müslümânlar buraya geldikten sonra, eski sâhiplerinin terkettiği ve mevât hâle gelen toprakların, müslümânlar tarafından ihyâ edilmesi ile elde edilmiş arâzîlerden oluşur. İhyâ şartlarına uygun olarak bu ihyâ faaliyetleri, vâlilerin izniyle gerçekleştiğinden sâhiplerinin mülküdür*" ifâdeleri,[488] ilk İslâmî asırlarda, savaş sonrası yaşanan nüfus hareketi neticesinde, bir çok bölgenin boş bırakıldığı, buraları da zamanla müslümân nüfus tarafından iskân edilerek öşür arâzîlerini oluşturduğunu gösterir. Bu tür arâzîler, sonradan müslümânlar tarafından sâhiplenilen arâzîlerdir. Bu olgu o dönem için öylesine çok boyutlu idi ki mevât toprakların kendi içinde *muattal*, *âdî*, *metrûk* gibi sınıflara ayrılması, yaşanmakta olan nüfûs hareketi sonucu geride kalan toprakları hukûkî olarakta ayırmayı zorunlu kılıyordu.[489]

4- Öşür arâzîlerinin oluşumuna yol açan bir başka kanal da Sulh bölgelerinde elinde Harac toprağı bulunan kimselerin zamanla müslümân olmasıyla toprakları da öşür hâline gelen arazilerdi. Bilindiği gibi

485 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 85, 196-198; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 20.

486 İstahrî, *Mesâliku'l- Memâlik*, 93, ayrıca bkz. M. Tevfik Hifâcî, *Tatavvuru Nuzumi'l-İdâre ve'l-Mâliye fî Bilâdi'l-Irak ve Faris*, Kahire 1966 (Basılmamış Doktora Tezi-Urdün Üniversitesi Kütüphanesi) s. 191, 198, 199.

487 Taberî, *Târîh*, VIII, 236; İbn Fakîh, *Buldân* s. 559-560; Belâzurî, *a. g. e*, 452.

488 Belâzurî, *a. g. e*, 207 (T. 218), Yâkût Hamevî, *a. g. e*, I, 391.

489 Konu Mevât arâzî başlığı altında ele alınmıştır. bkz. Bu çalışma, s. 92-98.

müslümân olan bir ğayri müslimin toprağı eğer savaşla ele geçen bölgede ise öşür toprağı haline gelememektedir. Sulh ile fethedilen bölgelerde cizye ve harâc toplu alındığından cizye ile harâcın tefriki ciddi sorunlar çıkarmaktaydı. Emevîler devrinde bununla ilgili ciddî problemler gündeme gelmiştir. Emevîlerin son döneminde İslâmlaşmaya bağlı olarak ortaya çıkan bu sorun, bütün İslâm hâkimiyeti altındaki Emevî yönetimini ve mâliyesini ciddi sıkıntılarla karşı karşıya getirmeye başlamıştır. Problemin temelinde, müslümân olan kimseler, cizye ve harâc vermek istemiyorlar, devlet de hazine gelirlerini kaybetmemek için hem cizye hem de harâc almak istiyordu.[490]

Abbâsîler kurulduğu zaman bu alanda birbirine paralel işleyen iki süreç vardı: *Birincisi*; kabîlelerin yavaş yavaş yerleşik hayata geçerek zirâatçi topluluklar hâline gelmeleri idi. Meselâ, Şâm bölgesinde göçebe kabîlelerin yerleşik zirâatçi topluluklar hâline geçişin sancıları yaşanıyordu. Bölgede patlak veren Ebî Hizâm 'Amir b. 'Umâre b. Harîm el-Meriyy isyanının temelinde Bedevî Kaysî kabîlesi ile köylü Yemeni kabîlesi arasındaki sürtüşme yatıyordu. Çünkü Kaysiler Guvta bölgesinin verimli topraklarından Yemenîleri çıkarmak istiyorlardı. Bu yüzden de aralarında verimli toprakların paylaşımı etrafında sürtüşmeler çıkıyordu.[491]

İkincisi; Kabîlelerin yerleşik hayata geçişleri yanında eski mağlup milletlerin özellikle de sulh akdi yapılmış bölgelerdeki yaşayan insanların müslümân olması, topraklarının da öşür hâline gelmesini sağlıyordu. İlke olarak, 'anveten fethedilmiş bir arâzî sâhibinin elindeki toprak *fey*' olduğundan müslümân olmasıyla toprak değişmiyordu. Halbuki, sulh akdiyle alınmış bölgelerdeki insanlar mülkiyetlerini koruduklarından, müslümân olmalarıyla, toprakları da öşür hâline geliyordu.[492] Ab-

490 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 48-9 50-51, 55; Ebû Yûsuf, *Harâc*, 33-4 ayrıca bkz. A. Dûrî, "Mâliku'l-Arz ve'l-Muzâri' fî Sadri'l-İslâm" 340-341; Dennet, *el-Cizye ve'l- İslâm*, 185-186, 190-191, 194. .

491 Daha genis bilgi için bkz. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, XXVI, 64 vd. Taberî, *a. g. e*, VIII, 251; ayrıca bkz. Th. Bianquis "Deux revoltes bedouines en Syrie meridional au Moyen Age" *The International Conference on Bilâd al-Sham: Palestine-III*, c. III, Amman 1987, s. 21 G.H. Kâtibî, *Harâç*, s. 207-208- 211.

492 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 63; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e* s. 21, 22; Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, 70, 205; İbn Zenceveyh, *a. g. e*, I, 259, 291; Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 210, 341; İbn Receb, *a. g. e*, 39.

bâsîlerin ilk döneminde İslâmlaşmada hissedilir bir artış yaşanıyordu. Ebû Yûsuf'un bu konulara verdiği önem de dikkate alınırsa, *Kitabu'l-Harâc*'ın yazılmasının temel hedeflerinden birisi, yeni müslümân olan kitlelerin taleplerini cevaplamak, kabîleleri yerleşik hayata geçmeye teşvik etmek ve bu çerçevede onların topraklarının hukûki durumunu düzenleyerek öşür ve diğer haklara müteallik konuları çözümlemek olmalıdır.[493]

Bu genel çerçevenin pratikteki yansımalarına ilişkin, sulh ile geçirilmiş olan Hîre ve çevresindeki olaylara dâir coğrafya yazarlarının aktardığı bilgiler arasında önemli ipuçları bulunmaktadır. Bu bölgedeki toprakların bir kısmı, Sasaniler döneminde Kisranın askerlerine aitti. Kâdisiye savaşından sonra eski sâhipleri tarafından terkedilmiş olan bu topraklar, daha sonraları müslümânlara *iktâ'* edildiğinden veya onlar tarafından *ihyâ* edildiğinden öşür toprağı haline gelmişti. Hîre bölgesi sulh antlaşması yaptığından, daha sonra müslümân olanların toprakları da öşür arâzîsi hâline gelmişti. Böylece bölgenin tamâmına yakını öşür arâzîsi hâline geldiğinden bu topraklar için Belâzurî şöyle demektedir, *"bu topraklar, Medîne ve Necd köyleri gibi öşür arâzîsidir. Zekâtını ise Medîne âmili toplamaktadır."*[494] el-Mütevekkîl döneminde bu bölgenin gelirleri Sevâd gelirleriyle berâber toplanmaya başlanmıştır. İbn Fakîh bu bölgedeki uygulamalar için: *"bugüne kadar (ö. 289/901) böyle devâm etmiştir. Bugün kuyu kazarak bölgede yapılan ihyâ arâzîleri için de aynı durum geçerlidir"* derken,[495] yaklaşık üç asırlık bir zamandan beri değişmeden devâm eden bir uygulamadan bizi haberdar etmektedir. Aynı müellif, Kazvîn şehri hakkında bilgi verirken, *"fetihler esnasında, Kazvîn halkı, cizye hâric sulh antlaşması yaptılar, daha sonra müslümân oldular ve ellerindeki arâzîler öşür oldu"*[496] derken de aynı tatbîkâtın bir başka bölgede nasıl geçerli olduğuna işaret etmektedir. Bu bölgeler ile ilgili Abbâsî halîfelerince toplanan öşür uygulamaları ve âmillerinin atandığı dikkat çeker.[497] Ancak bu bölgelerin öşür oluşu ile ilgili her defasında, bir

493 A. Dûrî, *İslâm İktisât Târihîne Giriş*, s. 86.

494 Belâzurî, *Futûh*, 419 (T. 428); İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*- 239.

495 İbn Fakîh, *Buldân*, 226; İbn Havkal, a.y.

496 İbn Fakîh, *a. g. e*, 557-558; Belâzurî, *Futûh* s. 449.

497 Belâzurî, *a. g. e*, 451-452.

arâzîyi öşür hâline getiren şartların (ihyâ, müslümân olma, sınır boyu veya iktâ' gibi) özellikle zikredilmiş olması, sistemetik olarak işleyen bir yapının bütün imparatorluk sahasında aynı ilkelere bağlı olarak yürüdüğünü ve tatbîkâta yansıdığını gösterir.

Kendiliğinden müslümân olanların arâzîlerinin öşür oluşu, tam bir mülkiyet hakkı doğurduğundan, sâhipleri tarafından bütün mülkiyet haklarının rahatça kullanımı dolayısıyla bir nüfus ve sermâye hareketini de beraberinde getirmekteydi. Bu sistem özü itibariyle müslümânlaşmayı teşvik eden bir yapıya sâhipti.[498] Bundan dolayı da İslâmın doğuşundan iki asır sonra, fetihlerle ele geçen bölgelerde müslümân nüfûs, bu alan üzerinde yaşayan halklar içinde eski imtiyazlı grupların statülerini sarsarak onun yerini almış ve seçkinci bir statü (*ehli büyutât*) elde etmişti.[499]

Yukarıda sözünü ettiğimiz ilkelerin zaman zaman siyâsî otoriteler tarafından dikkate alınmayarak, harâc gelirlerini artırmak amacıyla, özellikle statüsü tartışmalı bölgelerde, bir takım keyfiliklere başvuruyorlardı. Belâzûri'nin Fırat arâzîleri ile ilgili rivâyeti mülkiyet üzerinde siyâsî otoritenin ne denli etkin ve müdâheleci olduğunu, bu genel kuralın ancak siyâsî idârenin kararıyla geçerli olabileceğini, onun tavrına göre de mülkiyetinin değişebileceğini gösterir[500] Fırat topraklarının ahalisi, müslümânlar buraya geldiklerinde, müslümân oldular. Zamanla sâhiplerinden hibe ve diğer yollarla arâzîleri el değiştirerek müslümân-

498 Mâverâu'n-Nehir bölgesinde ve Mısır'da vergiden kurtulmak ve statülerini değiştirmek amacıyla müslümân olanların durumu bu konuda iyi bir misal teşkil eder. Bkz; Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, 75. İslâm'ın yayılışında ekonomik unsurun etki biçimini değişik boyutları ile tartışan bilgiler için Bkz: Ebu'l-Fazl İzzeti, *İslâmın Yayılış Târihi'ne Giriş*, Trc:Cahit Koytak, İstanbul 1984, 285-308

499 Bugünkü müslümân coğrafyanın İslâmlaşmasında bu sosyal gurubların klasik İslâmî dönemin ilmi, kültürel, fikri ve sanat eserlerinin geliştirilmesindeki katkıları hala yeterince incelenmiş değildir. Batılı araştırmacılar, bu sosyal guruplara "müslüman burjuvazi" adını verirler. Gerek maddi gerekse ilmi ayrıcalıkları olan bu grupların batılı anlamda bir sınıf oluşturdukları söylenemez. Araştırmalar daha çok ticârî burjuvazi etrafında yoğunlaşmıştır Toprak sahipliğine dayalı daha kalıcı bir imtiyaza sahip kesimler üzerinde henüz yeyerli araştırmalar yapılmamıştır. Konuyla ilgili geniş billg için bkz: S. D. Goitein, *Dirâsât fi't-Tarihi'l-İslâmî ve'n-Nuzumi'l-İslâmiyye*, Arapçaya trc:Atiyye Kavsî, Kuveyt 1980, s. 115-145; Mustafa İsmail, *Dirasât fi Fikri't-Tarihi'l-İslâmî*, Kahire 1994, s. 1-17.

500 Belâzurî, *a. g. e*,512; İbn Receb, *el-İstihrac*, 33-34; Ayrıca bkz. Ali Muhammed Meyyâh, "Arzu's-Sevâd", 276; Dûrî, "Mâliku"l-Arz...", 341.

ların mülkü hâline geldi, böylece öşür arâzîsi oldu. Fakat Haccac tarafından Harâc arâzîsi denilerek harâc yapılmaya çalışıldı ise de Ömer b. Hubeyre tarafından tekrar öşür arâzîsi yapıldı. Hişâm b. Abdulmelik zamanında bu arâzîlerin bir kısmı öşür hâline getirildi. Nihâyet Abbâsî Halîfesi el-Mehdî tarafından, hepsi *sadaka arâzîsi* yapıldı."

Burada, toprağın mülkiyetinin belirlenmesinde, vergiler dikkate alınarak devlet tarafından nasıl değiştirildiği ve müdâheleye açık olduğu bütün çıplaklığıyla ortadadır. Ayrıca, Emevîlerin sonuna doğru bazılarının harâc, bazılarının öşür yapılması; Abbâsîler zamanında tamamının öşür (*sadaka*) arâzîsi hâline getirilmesi, muhtemelen, bölgedeki nüfusun artık tamâmen müslümânlaşmasıyla alakalı bir durumdu. Claud Cahen, bu toprakların öşür haline gelişini, organizasyon yetersizliği ve denetimsizlikten, sonuçta öşür alınmaya mecbur kalındığı şeklinde izah eder.[501] Gerçekte ise müslümânlaşan nüfûstan artık harâc alınamayacağının yönetim tarafından anlaşılmasından ibarettir.

Konuya son vermeden önce şunu da hatırlatalım ki öşür bölgeleri mâlî organizasyonun daha rahat sağlanabilmesi amacıyla, devlet tarafından genel olarak Basra, Kazvin, Fırat veya Cezîretu'l-Arap gibi bir bütün şeklinde ele alınma eğilimindedir. Fakat Abbâsîler döneminde, sulh bölgelerindeki insanların müslümânlaşması, eski sâhipleri tarafından terk edilen yerlere yeni müslümân grupların iskânı, ihyâ, iktâ', ilcâ gibi tasarruflarla yeni mâliklerin elinde öşür topraklarının imparatorluğun her tarafına dağılmış olması, doğal olarak öşür arâzîlerin alanını gün geçtikçe genişletmiştir. İbn Asâkir'in Şam bölgesine dair verdiği özet bunun en iyi tanıklarından birisidir.[502]

501 C. Cahen, *İslâmiyet*, s. 127.
502 İbn Asâkîr, a.g.e, II, 207-209.

B) SAVAŞSIZ ELE GEÇEN TOPRAKLAR (*Harâcî Mülk veya Sulh Arâzîleri*)

İslâm fetihleri esnasında arâzînin taraflar arasında yapılan sulh akdi neticesinde ele geçirilmesi durumunda, mevcut mülkiyet tamâmen ilgâ edilmediğinden eski sâhiplerinin mülkünde kalmakta olup, savaşla ele geçen *fey'* arâzîlerindeki mülkiyetten ayrı bir kategori oluşturmaktadır.

Bu arâzîlerin mülkiyet şeklini tahlile geçmeden önce, bir yerlerin sulh bölgesi oluşunun belirlenmesi ve kıstasları üzerinde kısaca durmamız gerekir. Bu alanda bir bölgenin sulh veya savaşla (*'anve*) fethedildiğinin belirlenmesinin önünde fetihlerden itibâren bir dizi belirsizlik ve güçlük bulunmaktadır. Bunların bir kısmı sulhun akdedildiği dönemle ilgili, bir kısmı sulh şartlarıyla, bir kısmı sulh ile ilgili rivâyetlerin belirsizliği, çelişkileri ya da azlığı ile, bir kısmı sulhun kim tarafından gerçekleştirildiği, bir kısmı da sulhun savaştan önce mi? kuşatmadan sonra mı? hiç savaşmadan mı? gerçekleştirildiği durumlar ile ilgilidir.[503] Kuşkusuz bu belirsizliğin ve karmaşanın bütün yönleriyle Abbâsîler zamanında da devam ettiği, mâliyeyi ve fukahâyı uğraştırdığı görülmektedir.

Genel olarak fâtihlerin karşısına zaman zaman bir şehrin veya bölgenin ileri gelenleri (*'azîm*) veya eski dönemdeki yöneticileri çıkarak antlaşma yapılıyordu. Bu şahıslar İslâmî dönemde aynı zamanda verginin taksimi ve toplanarak müslümân yöneticilere teslimini de sağlıyorlardı. Hükümetin bu tür bölgelerdeki topluluklarla iletişimi "*avân*, *dihkân*, *edille*, *umenâ* veya *'udûl* denilen bu tür şahıslarla sağlanıyordu.[504] Sulh akdi imzalamış bölgeler için *dâru'l-ahd*, *sa'yu-müsemmâ*, *arzu'l-cizye*, *arap köyleri* (Hire, Bânikya ve Ulleys) gibi isimler verilmektedir.[505]

---

503 Sulh akidlerinin şekli özellikleri ve farklı sulhlarla ilgili karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Vedâd Kâdi," el-Medhal ilâ 'Uhûdu's-Sulh Zemeni'l-Futûh" *İctihâd*, sy:1, Beyrut 1988 s. 48-113; Fred MeGraw, Donner, *The Early Islâmic Conquetes*, Princeton University 1981, 138-138, 145, 150.

504 Lokkegeard, *a. g. e*, 167-168.

505 İbn Abdu'l-Hakem, *Futûhu Mısr*, 271;İbn Receb, *a. g. e*,34; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 175; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 59; Ayrıca bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 83; Dûrî, "Mâlîku'l-Arz..", 341.

Burada yaşayanlara da *ehli ahd* denilmektedir.[506] Bazen de *zimmî*, *zimmetullâh* ve *emân* ibâreleri kullanılır.[507] Bunlar arasında *Arzu'l-Cizye* ifâdesi, özellikle Sulh arâzîleri için kullanılır.[508] Sulh arâzîlerinden alınan vergi cizye ile harâc müştereken toplandığından, Arzu'l-cizye veya Harâcı vazife ifâdesinin kullanımı tercih edilmiştir.[509]

Kaynaklarda sık olmamakla birlikte, sulh bölgelerinden toplu olarak alınmakta olan vergilerine *itâve* denildiği de dikkat çeker. Bu kelimenin İslâm öncesinde, hılf (sulh) içinde olunmayan kabîle tüccârlarına, bulundukları bölgede kendilerini himâye ve koruma karşılığı ödedikleri bir vergiye denildiği bilinmektedir. Çoğunlukla Kureyş ile hılf içinde olmayan kabîlelere çadır başına konur ve nakid olarak ödenirdi. Ya da basit bir cizye veya cizye ile birleşmiş bir toprak vergisidir. Daha sonraları, antlaşmaya göre ödenen büyük bir miktâr olmuştur.[510]

Bu kavram, eski Arap kabîlevi sisteminden İslâmî dönemin devlet sistemine aktarılarak, sulh yoluyla fethedilen bölgelerdeki harâc ve cizyeyi müştereken ifâde etmek için kullanılmıştır. Dennet ise bu usûlun, Mısır ve Suriye'de *embole* olarak alınan buğday vergisinin bir devâmı olduğunu öne sürmektedir.[511] Halbuki, çok önceleri Hîre bölgesindeki Arap kabîleleri, otlaklarına karşılık Hîre hükümdarı Numân b. Münzir'e *itâve* adı altında bir vergi ödemekteydi. Birçok câhiliyye şiirinde de bu kelime vergi yerine kulanılmaktadır.[512] Becker ise bunun Arap sistemi ile Bizans sisteminin bir karışımı olarak geliştiğini, Arapların sulh bölgelerinde takdir ve toplama organizasyonuna girmeden doğrudan

506 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 21, 22; Mâverdî, *a. g. e*, 175.

507 M. Hamîdullah, *el-Vesâik*, Belge No: 111, 120, 152, 174.

508 Ebû Yûsuf, er-*Red 'Alâ Siyeri'l-Evzâî*, thk. Ebu'l-Vefâ Afgânî, Beyrut-t.y, s. 94.

509 Özellikle Şiî müelliflerce kaleme alınan *harâciyyât* adlı kolleksiyonda, bu kullanım daha fazla kabul görmüştür. Ali b. Huseyin el-Kerekî, *Kâti'âtu'l-Lecâc fî Tahkiki halli'l-Harâc* (el-harâciyyat içinde) Kum 1413/1992, s. 37 vd; İbrâhim b. Süleymân el-Katifi, *es-Sirâcu'l-Vehhâc li defi' âcâci Katî'ati'l-Lecâc* (Harâciyyat içinde) Kum 1413/1992, s. 34-35.

510 Bkz. H. Lammes, *La Mecque á la Veille de Hégire*, Beyrut 1924, s. 44; Lokkegeard, *a. g. e*, 105. Ayrıca, ilk sulh bölgelerinden Hîre'de İslâm'dan önceki dönemde *itâve* olarak bir verginin ödendiği bilinmektedir. Bkz. Arif Abdulğınâ, *Târihu Hîre fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Dımaşk 1993 s. 243, 244, 246, 247, 249.

511 Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, 31-32.

512 A. Abdulğına, *a. g. e*, s. 243.

vergileri teslim almalarından kaynaklandığını söyler.[513] Dolayısıyla, İslâmî dönemde mesâha ve mukâsemeden ayrı olarak *itâve*; cizyeyi de içine alan üçüncü bir vergilendirme şekli olarak gelişmiştir.[514]

İslâm fetihleri esnasındaki antlaşma ve vergilendirmelerde de *itâve* kelimesi yukarıdaki kullanıma uygun olarak geçmektedir. Kuteybe b. Müslim'in, Velid b. Abdulmelik zamanında (h. 95/713) Harezm, Semerkant bölgelerindeki fetihlerden sonra yaptığı sulh antlaşmasında; "*Suğd bölgesine itâve yükledi*" denilmektedir.[515] Abbâsîler dönemine ilişkin daha açık bir misalde, el-Me'mûn zamanında, Deylem bölgesinde bulunan *İklîsem* fethedilirken, "*halkıyla itâve*" *üzere antlaşma yapıldı*"[516] ifadelerine yer verilmektedir. Mustafa Fayda, Hz. Ömer dönemini incelerken, *itâve* olarak alınan bu vergilendirme sistemini, toplu olarak alındığından *müşterek cizye* olarak kavramsallaştırmaktadır.[517]

İlk İslâm fetihleri döneminde hangi bölgelerin savaşla, hangilerinin sulh yoluyla fethedildiğinin tefrik edilmesi, eldeki mevcud rivâyetlerin kifâyetsizliği ya da farklılığı sebebiyle imkansız görünmektedir. Ancak aynı problem, Abbâsîler dönemi için de geçerliydi. Hatta daha fetihlerin akabinde Ziyad b. Ebîh (665-673) tarafından, sulh ve 'anve arâzîlerinin tefriki için bir çalışma başlatılmış fakat başarısız olunmuştu.[518] Durum böyle olunca, Abbâsîler devrinde de aynı problem devâm etmekteydi. Bunun için daha önceki kabul edilmiş ve bu kabule göre uygulama yapılmaya başlanmış, bu şekilde de devam edilmiştir.[519]

Sulh akdi yapılan ve buna göre uygulama devâm eden bölgelerle ilgili Vedâd el-Kâdi, yaptığı araştırma da 27 farklı bölgenin sulh akdinin bulunduğunu, bunlardan üçünün Hz. Ebû Bekir, üçünün Hz. Osman, yirmisinin Hz. Ömer dönemine âit olduğunu, son birinin ise, Kuteybe

513 Dennet, a.y.

514 Dennet, *a. g. e*, 59, 144-145. Bununla ilgili bilgiler "Mukâta'a" başlığı altında verilmiştir. Bkz. s. 423 vd.

515 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l- A'yân*, IV, 87. Ayrıca bkz. Vedad el-Kâdî, a.g.m, s. 110-111.

516 Kudâme b. Câfer, *el-Harâc*, 378; Belâzurî, *Futûh*, s. 468-469.

517 Mustafa Fayda, *a. g. e*, 124-125.

518 Halîfe b. Hayyat, *Târîh*, 136. Ayrıca bkz: Albert Noth, "Some Remarks on the Nastionalization of Conquered Lands at the time of the Umayads", s. 227.

519 Ebû Yûsuf, *el-Hârac*, s. 59.

b. Müslim'in Türklerle yaptığı sulh antlaşması oluşturmaktadır.[520] Daha önce belirttiğim gibi sulh akdi yapılan bölgelere sulh veya 'anve muâmelesi yapılması konusunda tartışmalar devâm etmektedir. Bunların başında Mısır topraklarının durumu gelir ki iki defa ele geçirilmesi ve sulh konusundaki rivâyetler, buranın durumunu belirsiz ve tartışmalı hâle getirmiştir. Emevîler döneminde 'anveten fethedildiğine hükmedilerek bütün toprakları *fey' arâzisi* yapılmıştır.[521]

Abbâsîler kurulduğu zaman, Hulefâ-i Râşidîn döneminde yapılan antlaşmaların üzerinden bir asırdan fazla bir zaman geçmiş, doğal olarak bu süre içinde meydana gelen değişiklikler, sulh antlaşmalarının şartlarını ve yükümlülüklerinin bir kısmını geçersiz hâle getirmiştir. Necrânlılar ile Hz. Peygamber(s.a.v) arasında yapılan muâhedede "müslümân elçiler onların köyüne uğrarsa, onu ağırlayacaklardır" şartı konusunda Ebû Yûsuf, bunlarla ilgili hükümleri Hârûn er-Reşîd'e açıklarken; "*Rasûlullah zamanında konmuş olan elçilerin ağırlanması vazifesi artık geçersizdir*" demektedir.[522]

Abbâsîler dönemindeki sulh akidleri ve sulh arâzîlerinin hangi konumda olduğu ve hala geçerlilik derecesinin tesbiti, konumuz açısından ön şart olmaktadır. Lokkegeard, ilk bir asır içindeki değişme ve müslümân olmaları dikkate alarak, "*Abbâsîler döneminde, harâc topraklarında, daha önceki toplu sulh harâclarının iptal edilerek, yerine herkesin ödediği belli bir harâc konmuştur. Çünkü, sulh şartları büyük oranda ortadan kalkmıştı ve sulh alanları sınırlı bir alanı işgal ediyordu*"[523] şeklindeki iddiası, esâsen, eski sulhların büyük değişiklikler geçirdiğine işâret etmesi bakımından haklı görünmektedir. Ancak tamâmen ortadan kalktığı görüşünü ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü Horasan ve Mâverâu'n-Nehr bölgesinde vergiler, halâ sulh bölgelerindeki uygulamaya uygun olarak toplu harâc şeklinde toplanıyordu. Bu meyanda, el-

520 Bu sulhların yerleri, komutanları ile ilgili geniş bilgi için bkz. V. Kâdi, a.g.m, 51-55.

521 Bkz. Taberî, *Târîh*, IV, 108-109 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, XIV, 323 M. Hamîdullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 376-8; el-Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsim*, 212. Ayrıca bkz. M. Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayri Müslimler*, s. 161-164.

522 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*; 74 (T. 130).

523 Lokkegeard, *a. g. e*, 86; A. Dûrî, *İslâm İktisât Târihîne Giriş*, 41.

Me'mûn'un Merv şehrinin harâcının toplamında indirim yapabilmesi,[524] bölgenin toplu harâc ödediğini gösterir. Ayrıca, Şâm, Mısır ve Irak gibi bölgelerde, arâzî ölçümü, nüfus sayımı, gelir tahmini ve tesbiti için belli aralıklarla yapılan *ta'dîl* çalışmalarının, Abbâsîlerin doğu eyâletlerinin hiç birinde –Kum hâriç- yapılmamasının temel sebebi, bu bölgelerdeki arâzîlerin sulh ile yönetildiğinden, toplu harâc alındığıyla alakalıdır. Horasan bölgesinde vergiler ve vergi sicilleri, mahallî reisler, emirler tarafından toplanır, anlaşılan miktâr Bağdâd'a gönderilirdi.[525] Sevâd'da ise bu kayıtlar ve işler doğrudan arap yöneticileri tarafından gerçekleştirilirdi.[526]

Abbâsîler kurulmadan önce, Emevîler döneminde Horasan ve Mâverâu'n-Nehr bölgesinde yaşanan sosyo-ekonomik çalkantıların temelinde sulh arâzîleri ile ilgili problemler yatmaktadır. Şöyle ki, sulh ile fethedilmiş bir bölgede, arâzîler sâhiplerinin mülkü olduğundan, bu bölgeden müslümân olan herkesin arâzîsi öşür arâzîsi hâline gelecek, cizye de kaldırılması gerekecekti. Hicrî 110/728'li yıllarda bölgede insanların müslümânlaşmasına paralel olarak cizye ve harâc vergilerinde bir düşüş yaşanması doğal olduğundan, bu vergileri toplamakla yükümlü olan mahalli dihkânlar veya yöneticiler, sulh antlaşmasında belirtilen miktârda vergiyi toplamakta zorluk çekiyorlardı. Bu durumun önüne geçmek için müslümân olmasına rağmen alabildikleri zayıf kimselerden hem cizye hem de harâclarını almaya devâm ettiler. Hicrî II. asrın başlarında, Horasan ve Mâverâu'n-Nehr bölgesindeki vâli Eşrus b. Kıtrif ile Nasr b. Seyyar'ın icraatları esâsen bir yenilik değil, bir düzenlemeden ibâretti.[527] Karşılarında, nüfuzlarını kaybeden eski statü sâhipleri, arkalarında ise müslümân olmak isteyen halk kitleleri bulunmaktaydı. Bu düzenlemelerden iki hafta sonra, müslümân olduğu halde cizye ödeyen 30000 insan tesbit edilmişti. Ayrıca vergi ödemeyen 80000

524 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 35-36.

525 İbn Hurdazbih, özellikle doğu bölgelerinde vergilendirmenin toplu olarak ve mahallî şahıslar tarafından nasıl organize edildigini kısaca aktarmaktadır. Bkz; *a. g. e*, 34-39.

526 Dennet, *a. g. e*, 185.

527 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Târîh*, VII, 54-56, 173-174; Dennet, *a. g. e*, 183-196; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 226-229.

müşrik ortaya çıkarılmıştı.[528] Welhausen, cizye ile harâc ayrımının yapılışını bu bölgedeki gelişmelere bağlı olarak Nasr'ın icraatlarına bağlamaktadır.[529] Ancak, bu bölge zâten sulh bölgesi olduğu, bundan dolayı da harâc ve cizye müştereken alındığından böyle bir ayrıma gerek yoktu. Bu ayrım ancak *fey' arazilerinin* bulunduğu bölgelerinde yapılması gereken bir ayrımdı.[530]

Sulh bölgelerinde yaşanan bu problem, belkide Horasan da Emevîlere karşı harekete geçen Abbâsî devriminin iktisâdî sâikleri arasında yer almaktadır. Van Volten, İran bölgesinde yaşayanların bu tür ağır vergilerden dolayı, hemen her isyana destek vermeye hazır durumda olduklarını söylemektedir.[531] Nitekim Emevîlerin son döneminde Nasr b. Seyyar'ın uyguladığı siyâset, bu tür şikâyetlere cevap vererek bölgedeki gerilim ve tepkileri hafitletmek amacına mâtuf olsa da netice vermemiş, isyanlar daha onun zamanında patlamıştır.[532]

Böyle bir kargaşa içinde kurulan Abbâsîler, sulh arâzîleri konusunda köklü bir değişim getirmemişler, bilâkis eski sulhları geçerli sayarak aksayan yönlerini düzeltme yoluna gitmişlerdir. Çünkü Abbâsîler, kendilerini, Hz. Peygamberin(s.a.v) amcazâdeleri ve Hulefâi Râşidîn'in takipçileri olarak görmüşlerdir. Hatta siyâsî meşrûiyetlerini, bu sahîh İslâmî geleneği ihyâ ve tâkib üzerine kurduklarından, eski sulhları ve antlaşmaları, kendileri için bağlayıcı kabul etmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak, Kudâme b. Ca'fer açık bir dille şunları söylemektedir;[533] "*Sulh ve 'anve arâzîleri konusundaki uygulamalarda daha öncekilerin yolu aynen tâkib edildi.*" Daha önce de Ebû Yûsuf, arâzî ve vergi ile ilgili genel ilkeleri zikrettikten sonra "*zâten daha önceden halîfeler tarafından tatbik edilmekte olan bir yol vardır ve önceki halîfeler bunu devam ettirdiler. Bende eski tatbîkâtın devamını uygun görüyorum*" demiştir.[534]

---

528 Taberî, *a. g. e*, 173-4.

529 Wellhausen, *a. g. e*, s. 228.

530 Dennet, *a. g. e*, 195-196.

531 G. Van Volten, *Siyâdetu'l-Arabiyye ve'ş- Şî'a ve'l- İsrâiliyyât fî Ahdi Benî Ümeyye*, Trç; Hasan İbrâhim-Muhammed Zeki İbrâhim, Kahire 1934, s. 20 vd.

532 Dennet, *a. g. e*, 198.

533 Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 210.

534 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 59 (T. 106).

İlk Abbâsî halîfesi Ebu'l-Abbas Saffah ve diğer Abbâsî halîfeleri, eyâletlere yeni vâliler atadıktan sonra, onlara emir vererek, antlaşmaları bozanlara veya şartlarına uymayanlara karşı gerekirse savaş açmalarını, "*ehli kâbâleden*" antlaşmayı bozanlarla mücâdele etmelerini, sulh şartlarına uymayanları, sulh şartlarına uymaya zorlamalarını emretmişler.[535] el-Mansûr'un Sicistan'a atadığı vâli Ma'ân b. Zâide bölgeye vardıktan sonra, Sicistan bölgesinin yöneticisi Rutbil'e bir mektup yazarak Haccac ile üzerine anlaştığı *itâve*yi[536] getirmesini emrediyordu. Haccac ile yapılan antlaşmaya göre yedi yıl savaşılmıyacak, yedi yıldan sonra senelik 900.000 dirhem ödenecekti.[537]

el-Mansûr'un veya vâlinin Emevîler tarafından yapılmış bir antlaşma üzerine bağlı kalarak bu talepte bulunması, Abbâsîlerin nevzuhur bir oluşum değil, İslâmî siyâset geleneğine bağlı ve onun bir halkası olduğunu, buna bağlı olarak sulh akidlerini de aynen tâkib ettiğini gösterir. Kudâme'nin de dile getirdiği gibi, halîfeler fetihler esnasındaki yapılan sulhlara geçerlilik kazandırarak sistemin aynen devâmını sağlıyorlardı.[538]

Sulhların Abbâsîler devrindeki bağlayıcılığını gösteren bir olay Kıbrıs'la bağlantılı olarak Tarsus kâdılığı yapmakta olan Ebû 'Ubeyd tarafından Tarsus kâdı sicillerine dayanarak birinci elden ve dikkatli bilgiler aktarılmaktadır. Muâviye zamanında, müslümânlara belli bir harâc ödemek üzere Kıbrıs halkıyla yapılan sulh antlaşması, Hârûn er-Reşîd zamanında *Sugur* bölge valisi Abdulmelik b. Sâlih (ö. 196/811)'in vâliliğine kadar aynen devâm etti. Kıbrıs halkının bazı tavırlarından dolayı, sulh antlaşmasının bozulduğu, bu sebeble bunlara nasıl muâmele yapılması gerektiği konusunda, devrin önde gelen fakîhleri olan Leys

535 *a. g. e*, 41. Burada kullanılan *Ehl-i Kabâle* tâbiri verginin toplu ve senelik olarak alınmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Buradaki kullanım hâricinde bir ifâdeye başka yerde rastlanılmamaktadır. Ancak buna benzer bir şekilde İbn Hurdazbih "İsbehan ve Kum şehrini 16000000 dirhem ile *kabâle*(*tekabbul*) etti" veya " *vazifelendirdi* (*vazzafe*)" ifadelerini kullanmaktadır. Bkz. *a. g. e*, 21, 34.

536 Sicistan Rutbili ile yapılan antlaşma şartları ve antlaşmadan sonra Rutbil'in sürekli şartları ihlâl ettiği ve istenilen vergiyi ödemediği biliniyor. Geniş bilgi için bkz. Belâzûri, *Futûh*, s. 553-563.

537 Belâzurî, *a. g. e*, 564; Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 379.

538 V. Kâdî, a.g.m, 74-5.

b. Sa'd, Mâlik b. Enes, Süfyan b. 'Uyeyne, İsmâil b. 'Ayyâş ve Evzâî'den görüş istenmişti.[539] Bu durum da gösteriyor ki, sulhlar, aynen devam etmekte, bunun devâmının sürdürülmesi de yerleşik uygulamalar ve müslümân kamuoyunda sulhlara bağlı kalma konusunda güçlü bir destek bulunmaktadır.[540]

Benzer bir durum da Lübnan dağları ile Bizans sınırında bulunan Arabsus şehri ile ilgili yaşanmıştır. Muhtemelen şehir halkı Emevîlerden Abbâsîlere geçiş süresinde meydana gelen idârî boşluktan faydalanarak, sulh şartlarını ihlâl etmeye kalkışmışlardı. Şâm bölgesinin vâlisi Sâlih b. Ali bunlarla savaşmış, hatta bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da sürgün edilmişti. Bu durum karşısında bölgenin ünlü fâkihi Evzâî, bütün halka aynı muâmelenin yapılmasının haksızlık olduğunu, bunun telâfi edilmesi gerektiğini içeren bir uyarı mektubu yazmıştı.[541]

Sulh şartlarının değiştiği durumlarda ise aynı mantık içinde yeni şartlara uyarlanıyordu. Bu değişikliklerin şartlara göre nasıl yapıldığını görmek bakımından Necrâniyedeki uygulamaya kısaca bakmak yeterli olacaktır. Hz. Peygamber(s.a.v) zamanında sulh antlaşması yapılmış olan Necrân, hicrî 20/640 yılında Hz. Ömer'in gayr-i müslim unsurun Arap yarımadası dışına çıkarılması siyâseti çerçevesinde, Necrânlılarda, Fedek arâzîlerinde olduğu gibi Irak'a sürülmüş, Hz. Osman zamanında Irak Necrâniyesinde eski arâzîlerine karşılık yeni arâzîler verilmişti.[542] Necrân halkının antlaşmasına göre 2000 elbise vermek zorundaydılar. Ancak, Necrânlıların nüfûsu ölümler, yerlerinden göç etmeler veya müslümân olanlarla sürekli azaldığından, Hz. Osman, Hz. Ali ve

539 Ebû 'Ubeyd, aktardığı bu bilgileri, Tarsûs kâdısı oldugundan, kâdı sicillerine dayanarak yazmıştır. Bkz. *el-Emvâl*, 184-155.

540 Fakîhlerin sulh sartlarına uyulması ve halkın hukûkunun gözetilmesi noktasından görüsleri için bkz. Ebû 'Ubeyd a.y.

541 Bu mektubun tam metnini Ebû 'Ubeyd aynen aktarmaktadır. Bkz. *el-Emvâl*, 184.

542 Necrân Hristiyanları ile yapılmıs antlasma metni ve Hz. Ömer tarafından sürgün edilişlerinin hikâyesi ile ilgili tartısma ve rivâyetler için bkz. Ebû Yûsuf, *a. g. e*,73-75; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*,108-109; Belâzûri, *Futûh*, 85-92 İbn Sâ'd, *et-Tabakâtu'l-Kübra*, III, 358. Ayrıca; M. Fayda, *Hz. Ömer döneminde Gayri Müslimler*,, 187-193; a. mlf; *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1972, s. 35-40; S. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 142-143; Z. Reyyis, *a. g. e*, 221-222.

Emevîler dönemlerindeki Irak vâlilerine başvurarak (Haccac b. Yûsuf, Yûsuf b. Ömer), şahıs başına düşen vergilerinin ağır gelmeye başladığından şikâyetle indirim isteğinde bulunmaktaydılar. Aynı şikâyetlerini Ömer b. Abdulâziz'e de yapmışlar, Ömer de konuyla ilgilenerek nüfûslarının sayımını yaptırmıştı. Sayım sonucunda, antlaşmadan buyana nüfûslarının %90 nisbetinde azaldığı tesbit edilmişti. Bundan dolayı da 2000 elbise yerine 200 elbise ödemelerine karar verilmişdi. Bu miktâr cizye karşılığıydı, arâzîlerden ödenmekte olan harâc bu miktârın dışında tutulmuştu.[543]

Ömer b. Abdülâziz'den Abbâsîlerin kurulduğu döneme kadarki geçen otuz yıllık süre içinde, Necrânlıların nüfûslarının azalması devâm etmiş görünüyor. İlk Abbâsî halîfesi Ebu'l-Abbas Saffah'ın Kûfe'yi ziyâreti sırasında halîfenin yoluna çıkarak üzerine gül serpmişler, sonra da Ömer b. Abdülâziz'den beri soylarının azaldığını şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine 200 elbise (hulle)nin karşılığı nakdî olarak 8000 dirheme çevrilmişti.[544]

Hârûn er-Reşîd zamanında aynı Necrânlı'ların, Hacca gitmekte olan halîfeye Kûfe'de ulaşarak, bu defa âmillerin kötü muâmelelerinden şikâyet ettikleri görülür. Bunun üzerine, kendilerine bir belge verilerek 200 elbisenin bedelini doğrudan Beytü'l-Mâl'e ödemelerini -daha sonraları bu usul *iğar* olarak adlandırılacaktır- sağlamıştır.[545]

Hârûn er-Reşîd'in bu seyahâtine refakat etmekte olan Ebû Yûsuf, muhtemelen bu görüşmede hazır bulunmuş olmalı ki, *Kitabu'l Harâc*'ta Necrâniye sorunu ile bizzat ilgilenmiş ve halîfeye verdiği cevapta[546] Hz. Peygamberin(s.a.v) ilk muâhedesini ve daha sonraki gelişmeleri kısaca özetledikten sonra şu görüşleri beyân etmişti;

"2000 elbise, onların arâzî ve baş vergileridir. Bu vergi Necrânlı erkeklere ve arâzîlerine taksîm olunurdu. Bu arâzîden bir müslümâna ya da zimmiye

---

543 Necrânlılar târihî süreç içinde azalmaları ve vergi sorunları ile ilgili şikâyetleri konusunda Belâzurî, bu olayı kronolojik olarak dikkâtli bilgiler aktarır. Bkz. *Futûh*, 85-92; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 74-75.

544 a.y.

545 a.y.

546 Emîru'l-Müminin Necrân ve Halkı hakkında soruyorsun. Onlar hakkında ve orası hakkında hüküm nasıl cereyan etmiştir? Niçin yerlerinden çıkarıldılar? Sebebi nelerdi?".

satılsa, harâcı değişmez, çünkü bu elbiseler cizye ve toprak harâcıdır, hepsine taksîm edilir. Arâzîde kadın veya çocuk olması farketmez, vergisini öder. Rasûlullah zamanında konmuş olan elçilerin ağırlanması şartı artık geçersizdir. Eğer bir Necrânlı başka bir yerden harâc arâzîsi satın alırsa harâcını vermelidir, bundan kurtulamaz. Necrâniye'de ödemekte olduğu cizye ve harâcla alakası yoktur. Çünkü elbiseler Necrâniye'deki müşterek cizyeleridir..."[547].

Necrânlıların iki asır boyunca geçirdiği serüven, sulh akidlerinin Abbâsîler döneminde aldığı şekilleri ve geçirdiği değişimi anlamak bakımından, ne kadar geneli yansıtır kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bu olay değişimin yönünü göstermesi bakımından anlamlıdır. Lokkegeard ve Dûri'nin dile getirdiği gibi bu değişim çizgisi doğrultusunda sulh alanlarının daraldığını ve sulh şartlarının değiştiğini söyleyebiliriz.[548] Çünkü Sulh bölgelerindeki müslümân olanlara ve toprak sâhiplerine tanınan tasarruf ve serbestiyet hakları daha geniş ve önü daha açık olduğundan, değişimin dinâmiği (göç, islâmlaşma ve ticârileşme) bu bölgeleri daha fazla etkilemiş ve değiştirmiş görünüyor. Savaşla ele geçen yerlerdeki mülkiyet sınırlamaları, sosyal değişimi de olumsuz etkilemiştir.

Sulh bölgelerindeki toprak sâhipliği, savaşla fethedilen bölgelerin aksine eski sâhiplerinin mülkü olarak kabul edilmekte ancak bu arâzîlerden ve sâhiplerinden alınan cizye ve harâc vergileri *fey'* olarak görülmektedir.[549] Bu dönem tartışmalarında, *"anve arâzîleri ile sulh arâzîleri"* arasındaki mülkiyet bakımından farklılığını anlatmak için Hayber arâzîleri ile Fedek arâzîleri üzerindeki ilk uygulamaların misâl olarak verilmesi yaygın bir izâh tarzıdır. Buna göre, Hayber savaşla alındığından, eski sâhipleri mülkiyetlerini kaybetmişlerdi. Bundan dolayı sürgün edilirlerken ellerindeki arâzîlere herhangi bir bedel ödenmemiştir. Buna karşılık Fedekliler sulh yapmışlar ve sulha göre arâzîlerinin yarısının mülkiyetini korumuş olduklarından, sürgün edilirlerken arâzîlerinin bedeli kendilerine ödenmiştir.[550]

---

547 *a. g. e*, 75 (t.130).

548 Lokkegeard, *a. g. e*, 86; A. Dûrî, *İslâm İktisât Târihîne Giriş*, 41.

549 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 21; Kudâme b. Ca'fer *a. g. e*, 210; İbn Receb, *el-İstihraç*, s. 39.

550 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 690 vd., 706-7; Belâzurî, *Futûh*, 25-33; Ebû Yûsuf, muhtelif yerlerde, Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*,16, 32; Mâverdî, *a. g. e*,161-2; Ali Safak, *a. g. e*, 96-100; Reyyis, *a. g. e* 93-4; S. Tuğ, 90; M. Fayda, *a. g. e*, 21-22 dip not: 75,76.

Abbâsîler dönemi fakîhleri arasında sulh bölgelerinin mülkiyeti yoğun olarak tartışılmıştır. İbn Zenceveyh, ikinci hicrî asrın ortalarında İmâmı Mâlik'ten rivâyetle; *"sulh olarak fethedilen her arâzî sâhibinindir, çünkü onlar sulh yapıncaya kadar ülkelerini/mülkiyetlerini korumuşlardır. Savaşla fethedilen her ülke ise feydir, mülkiyeti müslümânlarındır."* sözünü aktarmaktadır.[551] Bu ifâde özet bir şekilde genel kâideyi ortaya koymaktadır. Yahyâ b. Âdem de sulh arâzîleri konusunda, kendinden önceki uygulamalardan hareketle bir dizi rivâyet sıralamaktadır: *"Benî Salûba ve Hîre, Cebel'in beri(bâtı) tarafında tek alınıp-satılabilen yerlerdir, Cebel'in öte tarafı zâten sulhtur."*[552] *"Sevâd'da Ulleys, Bânikya, Hîre sulhtur."*[553] *"Hîre'nin sulh olmasından dolayı, arâzîsinin alış-satışına izin veriliyordu"*,[554] *"çünkü sulh ile fethedilen yerler sâhiplerinin mülküdür."*[555] Nitekim *"Kâdı Şureyh'in Hîre'den satın aldığı bir arâzîsi vardı."*[556]

Sulh bölgesinde arâzîsi olanlar, gerçek sâhip ve mâlik olduğundan, arâzîlerini satabilirler, istedikleri tasarrufta bulunabilirlerdi.[557] Sahâbî ve tâbiînin Sevâd bölgesinden satın aldıkları arâzîler, sulh bölgeleri olan, Hîre, Bânikya, Ulleys ve çevresi gibi sulh bölgelerinde yoğunlaşmaktadır.[558] Ancak Abbâsî dönemi tatbikatına dâir geniş bilgilere mâlik değiliz. Fakat Kudâme b. Ca'fer'in; *"bu konuda önceki uygulamalar esas alınmıştır. Sulh arâzîsi ile 'anve arâzîsinin arasındaki farkın özeti şudur; her ikisinden de harâc alınır. Sulh halkının arâzîleri ellerinde kalmıştır, mülkleridir. Bütün fakîhler sulh arâzîlerinin alış-satışında icmâ etmişlerdir. Çünkü onlar mağlup olmadan ve mülkiyetlerini kaybetmeden, toprakları ellerinde iken sulh yapmışlardır."*[559] Bu sözler, gerek nazarî gerekse tatbiki planda, sulh arâzîlerinin sâhipleri tarafından bir mülkiyet üzerinde gerçek-

551 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 170; İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, I, 247.

552 Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, 51.

553 *a. g. e*, 52.

554 *a. g. e*, 53, 58.

555 *a. g. e*, 54.

556 *a. g. e*, 58.

557 Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenâtu'l-Kübrâ*, IV, 273 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 170; İbn Receb, *a. g. e*, s.7-8.

558 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 58; Ayrıca bkz. Ali Şâfak, *a. g. e*, 116-117.

559 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 210.

leştirilebilecek bütün tasarrufları kullanabildiklerini ve özel mülkleri olarak devâm ettiğini ortaya koymaktadır.

Hemen hatırlatalım ki bütün sulh antlaşması yapılan bölgelerde arâzînin mülkiyeti yerli halkın elinde değildir. Hatırlanacağı gibi Fedek örneğinde arâzînin ancak yarısı sâhiplerinin mülkiyetinde bırakılmıştı. Toprağın mülk olarak değil de *fey'* olmak üzere yapılan antlaşmalara en güzel örnek Bahreyn antlaşmasıdır. Burada, mahsülün yarısı müslümânlara verilmek üzere, toprakları *fey'* olarak antlaşma yapılmıştır.[560] Genellikle böyle durumlarda sulh akdi diğer yerlerdeki gibi *itâve* veya müşterek cizye şeklinde değil, *cizye* ile *harâc* ayrılarak konulmuştur.[561] Genel bir ilke olmamakla birlikte tatbîkâtta, sulh bölgelerinde cizye ile harâc ayrıldığı zaman arâzinin mülkiyeti *fey'* olmaktadır.[562] İbn Abdulhakem bu durumu tefrik için;"*Cizye iki çeşittir; şahısların başına konan cizye ve köy halkına toptan konan cizyedir. Bu köyden birisi vâris bırakmadan ölürse, arâzîsi cizyesi toplu olduğundan köy halkına döner. Şahıs başına cizye söz konusu ise, ölen kimsenin malı müslümânlarındır.*"[563] Burada vurgulanmak istenen, cizye ile harâc ayrıldığında arâzînin mülkiyeti *fey*; müşterek cizye konulduğunda ise sâhibinin mülkü olduğudur.

Sulh arâzîsine sâhip olan bir kimsenin müslümân olmasıyla, elinde bulundurduğu toprak öşür hâline gelmektedir. Çünkü onlardan alınan harâc, küfürlerinden dolayıdır, cizye hükmündedir.[564] Bu konuda Hicâz fukahâsı, Süfyânı Sevrî ve Ebû Yûsuf gibi bir çok fakîh de sulh arâzîsi sâhiplerinin müslümân olmasıyla arâzîsinin de öşür olduğu görüşündedir.[565] Buna karşılık Ebû Hanîfe ve bir grub Irak'lı fakîh, sulh ne-

560 Ebû 'Ubeyd, *Emvâl* 38-39; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 50, 54, 129 Belâzurî, *Futûh*, 109-111; M. Fayda, Bahreyn ile ilgili rivâyetleri detaylı bir şekilde ele alıp incelemiş ve buranın *fey'* olarak görüldüğü sonucuna varmaktadır; bkz. *a. g. e*, 77-80; S. Tug, *a. g. e*, 121-3.

561 A. Dûrî," Nizâmu'd-Darâib fi Sadri'l-İslâm", s. 44-6; S. Tug. a.y. Bahreynde, *Cizyetu'r-Re's* normal cizyeye denilirken, toprağın harâcına *Cizyetu'l-arz* denilmiştir. M. Hamîdullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 102, No: 63, 64.

562 Dennet, *a. g. e*, 144-5.

563 İbn Abdulhakem, *a. g. e*, 270, 271.

564 Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed İbn Kayyîm el-Cevzî (ö.751/1350), *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, thk. Subhî Sâlih,I-II, Dımaşk 1963, I, 105; Şâfiî, *Ümm*, IV, 182; İbn Receb, *a. g. e*, 33-34.

565 Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 21, 22; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 171, 205; İbn Zenceveyh, *a. g. e*, I, 259, 391.

ticesi ele geçen toprakların, *fey'* olarak mutala'â edilebileceğini, dolayısıyla müslüman veya kâfir olmasının farketmiyeceğini savunmaktadırlar.[566] Muhtemelen bu yaklaşım, Bahreyn örneğindeki gibi arâzînin mülkiyetinin fey' olduğu sulhlar için dile getirilmiştir.

Abbâsî tatbikatında, sulh arâzîlerinin mülk olduğu, müslümân olmaları ile de öşür hâline geldiği görülmektedir. Hîre bölgesi sulh arâzîsi iken, hicrî III. asrın sonlarında Belâzûri, bu bölge için; *"bu topraklar, Medîne ve Necd köyleri gibi öşür arâzîsidir. Zekâtını ise Medîne âmili toplamaktadır"* ifâdelerini kullanır.[567] Bu sözler aynı zamanda sulh topraklarının zaman içinde tamâmen müslümânların eline geçtiğini gösterir. İbn Fakîh de fetihler sırasında sulh antlaşması yapan Kazvin halkı için; *"daha sonra müslümân oldular ve toprakları öşür oldu"* ifâdesini kullanmaktadır.[568] Nitekim Abbâsî halîfeleri öşür arâzîsi hâline gelen bu bölgelere öşür/zekât âmili atadıkları bilinmektedir.[569] Bu durumu özlü bir şekilde dile getiren Ebû 'Ubeyd şöyle demektedir:[570] *"Sulh halkından birisi müslümân olduğu zaman, bütün hakları müslümânlarınkiyle aynı olur; arâzîsi öşür hâline gelir, müslümânların yapması gereken farzları yapar, zekâtını verir."*

Daha önce Emevîler döneminde müslümânlaşmaya karşı dihkânların Mâverâu'n-Nehir'de gösterdikleri tepki de müslümân olanlardan cizye ve toprak vergilerinin kaldırılarak öşür hâline gelmesiyle, istenen meblağı toplayamamalarının yattığını zikretmiştik. Kural olarak müslümân olanların cizyeleri müşterek cizyeden düşürülürdü. Hz. Ömer Ulleys'de böyle yapmıştır.[571] Arâzî herhangi bir müslümân tarafından satın alındığında öşür olur, fakat bu müşterek cizyeyi etkilemez.[572] Bunlardan ölen kimselerin toprağı, varislerinin olur. Ömer b. Abdülaziz bizzat bu ilkeyi uygulamıştır.[573]

---

566 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 210; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 21; İbn Receb, *a. g. e*, 39.

567 Belâzurî, *a. g. e*, 419 (T. 428); İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, 239.

568 İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 557-558; Belâzurî, a.g.e, s. 449; İbn Havkal, a.y.

569 Belâzurî, *a. g. e*, 451-452.

570 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 171.

571 Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, 21, 22; İbn Zenceveyh *a. g. e*, I, 259, 391; Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 171, 205; İbn Receb, *a. g. e*, 36.

572 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 75.

573 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 170; İbn Abdulhakem, *Futûhu Mısır*, 270

Ancak vâris bırakmadan ölen kimsenin arâzîsi tartışma konusu olmaktadır. Çünkü, müşterek cizye konulduğunda, bu arâzîden alınacak vergi kaybı, diğer insanlara ek yük getireceğinden, zimmî bir kimsenin vâris bırakmadan ölümü durumunda, bu malların devlet tarafından mı yoksa, zimminin dindaşları tarafından mı sâhiplenileceği tartışma konusudur.[574] Bu tartışma, şeri bir tartışma değil, sulh akidleriyle ilgili olduğundan siyâsî-mâlî bir yapı tartışmasıdır. Her ne kadar bu tartışmalarda; "*müslümân kâfire, kâfir müslümâna mîrâsçı olamaz*" hadisine dayanılmakta ise de konunun siyâsî ve ekonomik boyutu sözkonusudur. El-Mu'tezîd döneminde bu konu tartışılırken, Bağdâd kâdıları olan Ya'kub b. Yusuf ve Abdulhamid b. Abdülâziz, yukarıdaki hadise dayanarak zimmî mallarına devletin mîrâsçı olamayacağına karar vermişlerdi.[575] İbn Recep de; "*sulh arâzîsinde ölenlerin toprağı geride kalanlara bırakılır*"[576] ifâdesi ile bu durumu teyit etmektedir. Sulh bölgesindeki sâhipsiz mallara devletin mîrâsçı olabilmesi ancak Bahreyn ve Fedek'teki gibi arâzînin *fey'* olduğu durumlarda mümkün olur. Ömer b. Abdülâziz, toplu harâc *(itâve)* ödeyen ve mülkiyetleri elinde bulunan sulh bölgelerinde ölenlerin toprağını, geride kalanlara bırakmış, buna karşılık *itâve* miktârı eksiltilmemiştir.[577]

Sulh bölgelerinde mîrâsçı bırakmadan ölen kimselerin arâzîlerinin durumunu özel bir şekilde ele alan İbn Abdulhakem, daha önce de bahsettiğimiz cizye ve harâc ayrımına dikkat çektikten sonra, "*cizyenin müştereken konduğu bir köyden, vâris bırakmadan ölen kimsenin arâzîsi, üzerinde toplu cizye bulunan köye döner. Şahıs başına cizye konmuş kimse ölürse, toprağı müslümânların olur*" demektedir.[578] Sulh akidleri ile oluşan ve çoğunlukla toplu harâc ödemek üzere mülkiyetlerinin kendi ellerinde bulunan bu bölgeler için Hanefîler, müslümân yaşarsa Dâru'l-İslâm olacağını dile getirmektedirler.[579]

---

574 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 268-270; Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII, 384-5 Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 110.

575 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 268-270.

576 İbn Receb, *el-İstihrâç*, 37.

577 İbn Abdulhakem, *a. g. e*, 271; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 76-77.

578 *a. g. e*, 270-271.

579 Mâverdî, bu bölgelerin tartışmasını yapmakta, eğer müslümân topraklarıyla çevrili değilse, Daru'l-İslâm olarak degerlendirilemeyeceğine işaret eder. Bkz. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 175, 187.

Muhammed Hamîdullah, "*Himâye Altındaki Devletler*" başlığı altında, Bahreyn ve Umman hakimleri ile Hz. Peygamber(s.a.v) arasında gerçekleşen ahdi örnek göstererek, himâye eden devletin bir dereceye kadar kontrol icra ettiği, müslümânların kaza yetkisini kullandığı; bununla berâber, mahallî emirlerin hâkim olmaya devâm ettiği, mahallî düzeydeki işleri yürüten hükümetler şeklinde devâm ettikleri bir yapıdan sözeder.[580] Kuşkusuz sulh bölgelerinde, bu tür himâye şekillerinden daha ileri düzeyde merkezi iktidarın nufuz ve yetkisini kullandığı, İslâm devleti ile daha açık ve geçişken ilişkiler içinde, genel yapının bir parçası olduğu bir durum sözkonusudur. Sulh bölgeleri yürütmede mahallî nufuz ve yetki sâhiplerinin özellikle mâlî konularda daha çok yetki kullanabildiği idârî yapılardır denilebilir.

580 Muhammed Hamîdullah, *İslâmda Devlet İdâresi*, Trc: Kemâl Kuşçu, Ankara 1979, s. 176-177.

C) DEVLET VE HANEDAN ÇİFTLİKLERİ(*Katî'a ve Day'a*)

Kati'a ve Day'a kelimeleri, erken dönem İslam toprak sisteminin ve mâliye tarihinin en belirsiz ve anlaşılması zor iki kavramıdır. Her iki kavram da hem hukûki hem sosyal hem de torak sistemindeki değişmelerin ve tasarrufların neticesi ortaya çıktığından, tarihi süreç içinde muhtevası sürekli değişmiştir. Bundan dolayı, bu iki kavramın sabit bir tanımını yapmak mükün değildir; zaman içinde muhtevasındaki meydana gelen değişmelere bağlı kazandığı yeni manaları ile birlikte tanımlamak gerekir. Kavramların muhtevasındaki söz konusu degişimler aynı zamanda bunlara karşılık gelen ve ilişki içindeki toplumsal sınıfların da tarihi süreç içindeki değişimlerini görmemize imkan tanımaktadır.

Day'a ve *katî'a* olarak adlandırılan arâzîlerin, fetihlerden sonra tanımlanan arâzîlerden ayrı hukûkları ve kıstasları olduğundan, ayrıca ele alma zarûreti vardır.[581] Çünkü katî'a ve day'alar mülkiyet yapısı itibâriyle, târihî gelişim içinde hem özel mülk kategorisine, hem de *fey'* arâzîleri içine dahil edilebilecek bir kullanıma ve özelliğe sâhiptirler. Bu arâzîler, ya *fey'* statüsündeki arazilerden değişik tasarruflarla(iktâ, ihyâ, gasp vs.) özel mülkiyete geçmişler ya da önce geçici olarak verilmişler fakat zamanla özel mülkiyet halini almışlardır. Bu kavramların yazılı târih kaynaklarındaki kullanım farklılıklarını tahlîl ederek muhtevalarını, mülkiyet haklarını ve fey' arazilerinden özel mülkiyete geçiş yollarını tesbite çalışacağız.

Katî'a kavramı, *Harâc* ve *Emvâl* kitablarında husûsî başlıklar altında ele alınmıştır. Ebû Yûsuf; "*sâhipsiz ve savâfî arâzîlerden yapılmış iktâ' arâzîsidir*" diye tarif eder.[582] Yahyâ b. Adem; "*katâ'î*" başlığı altında daha önceden yapılmış iktâlardan bahsetmektedir.[583] Kudâme b. Ca'fer ise "*katâ'îler ve Ömer'in Sevâd'dan Seçtikleri Şeyler Üzerine*" diye bir baş-

581 İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, I, 188.
582 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 58.
583 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 77.

lık açarak[584] bu başlık altında ölü arâzîlerden ve *savâfî*lerden yapılmış iktâlardan örnekler verir. Buna ilâveten ölü arâzîlerin *iktâ-ı* ile *ihyâ*sından sonra özel mülk haline gelen ve değişik şekillerde temellük edilebildiğinden de sözetmektedir.[585] Meselâ, *Savâfî* arâzîlerden bir kısmı Hz. Osman zamanınından itibaren *iktâ'* edilmeye başlanmıştı. Ayrıca Cemâcim vakasında(82/701) dîvânlar yakıldığından, *Savâfî* arâzîlerden bir kısmı arâzîyi elinde bulunduran kimselerin elinde kalmışdı.[586]

Bu değişken özelliğinden dolayı bu tür arâzîlerin mülkiyet kekli için Kudâme b. Ca'fer; "*devlet başkanının uygun gördüğü kimselere iktâ' ettiği şeylerin vergisini ödeyen, iktâ' ile onun rekabesine sâhip olur, ondan öşür öder*" diyerek,[587] bu arâzîlerin öşür arâzîsi içinde artık mülk olduklarını dile getirmektedir. Nitekim Kalkaşendî katâî'yi; *İktâ-ı Temlîk ile sâhibinin mülkiyetine geçen arâzîdir* diyerek tarif etmiştir.[588] Bu doğrultuda daha açık bir tanımı temel bürokratik kavramları açıkladığı eserinde Havârizmi şöyle yapmaktadır;[589] "*Mülkiyeti sâhibinin olmak üzere devlet başkanı tarafından verilen arâzîlere katâî denir, tekili Katî'adır*". Katî'a ile ilgili Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân* adlı büyük coğrafya kitabının giriş kısmında mâliye ve coğrafyaya âit temel kavramları tanımlarken yaptığı tarifte ise;"*Devlet başkanının iskân ve imar amacıyla uygun gördüğü kimselere verdiği arâzîdir. Zirâî alanlardan harâc alınır.(...) Komutanlara veya bir başkasına bir köyün ve bölgenin verilmesine de katâî denir*" demektedir.[590] Hamevî'nin işaret ettiği gibi Katî'a'lar en fazla iskân

584 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 215.

585 *a. g. e*, 217.

586 Bu isyan Abdurrahman ibn Eş'as önderliğinde, Basra ve Kûfe'deki mevâlilerin ve köyünü terk eden köylülerin iştirakiyle Irak vâlisi Haccac'a karşı yapılmıştır. İsyanın iktisâdî ve sosyal boyutu ağır basmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. J.Welhausren , a.g.e, 114-115.

587 *a. g. e*, 218.

588 Kalkaşendî, *a. g. e*, III, 210.

589 Havarizmî, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, 86 ; Havarizmî'nin bu eserinin öenmine ilişkin olarak Ayrıca Bkz; C.E. Bosworth, "Abû Abdullah al-Khwarazmî on the Technical Terms of the Secretary's Art; A Contribution to the Administrative History of Mediaval İslâm", JESHO, c. XII, (Leiden,1969), s.113-164; İbn Manzûr; *Lisânu'l-Arap*, 280-281.

590 Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 60, IV, 427. Bununla ilgili canlı bir örnek, Muste'in tarafından Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e, Taberîstân bölgesini *Katî'a* olarak verdi denilirken sadece küçük arâzî parçalarının iktâ' ile mülkiyetinin verildiği durumlarla sınırlı değil, gelirinden faydalanmak için verilen iktâlar için de kullanıldığı görülmektedir. Taberî, *Târîh*, IX, 281-2; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VII, 114.

amaçlı verilen, şehir parselleri için kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak Bağdâd, Samarrâ ve diğer şehirlerin kuruluşunun anlatıldığı kaynaklarda çok sayıda katî'adan bahsedilmektedir.[591]

Buraya kadar aktardığımız görüşlerden çıkan sonuca göre kati'a; ölü arâzîlerden iktâ' edilmiş ya da *fey'* arâzîlerinden özel şahısların temellüküne göçen ve özel mülk halini almış arâzîlere denir. Nitekim İbn Hacer Askâlanî; *"mevât arâzîden iktâ' edilmek sûretiyle özel mülkiyet şeklini almış arâzîlere Katî'a denir"*[592] diyerek net bir tarif yapmaktadır.

Buna karşılık, *Savâfî* statüsündeki arâzîlerden iktâ' edilmiş olan Katî'aların mülkiyeti konusunda muğlaklık tam olarak giderilebilmiş değildir. Ebû 'Ubeyd savunmacı uslubla[593] Hz. Osman'ın Savâfîlerden verdiği iktâların mülk değil icâra olduğunu iddia eder. Dolayısıyla başlangıçta savâfî'lerden yapılan iktâların temlik olmadığını ıspatlamaya çalışır. Bunlardan iskân mahalli hâline gelenlerin kesin olarak özel mülk olduğu,[594] zirâî alanların ise zaman içinde özel mülk hâlini aldığı ve öşür alındığı görülmektedir. Ömer b. Abdülâziz'in yaptığı düzenlemeler ile daha önce öşür arazisi haline gelmiş olan arazilere geçerlilik kazandırıldığından daha önce bahsetmiştik.[595] Abbâsîler'in ünlü bir kâtibi olan Kudame b. Ca'fer'in yukarıdaki görüşü şüpheye mahal bırakmayacak derecede Savâfî arâzîlerden yapılan iktâ'ların IV/X. asırda öşür ödenen mülklere dönüştüğünü gösterir.

Bütün bu verilere rağmen Claud Cahen Katî'ayı, antik Roma'daki babadan oğula geçen kiralama hakkı olan *Emphyteuse'lara*[596] benzeterek, bunun mülkiyet haklarına sâhip, fakat sâdece toprağı işlemek üzere elinde bulundurma hakkı olduğunu, mâlikiyet olmadığını savunmak-

591 Bkz. Y. el-Hamevî, *a. g. e*, IV, 428-9; H. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 88-112; Yâkubî, *Buldân*, 251 vd. Ayrıca çalışmamızın ikinci bölümünde bu konu geniş şekilde ele alınmıştır. Bkz. s. 212-217.

592 İbn Hacer Askalanî, *Fethu'l-Bâri*, thk: Fuad Abdu'l-Hâdî-Muhyiddîn Hatîb, Beyrut 1379; V, 47; Mubârek el-Kefûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezi*, I-X, Beyrut 1304, IV, 526; Ezherî el-Herevî, *ez-Zâhir fî Ğarîbi'l-Elfâz* s. 258; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, 280-81, Şâfî, *Ümm*, IV, 43.

593 Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, 296; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 242.

594 İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, II, 208; İbn Kudâme, *Muğnî*, V, 336-7

595 Bkz. s. 41, 70.

596 *Emphyteuse:* Roma'da devlet topraklarının işleyiciler elinde babadan oğula geçen daimi kiracılık haklarına denir. Osmanlı'daki bunun benzeri *hass, zeamet* ve *timar* topraklarıdır.

tadır.[597] Cahen'in iddiası mutemelen Hamevî'nin sözünü ettiği bir köyün veya bölgenin toptan iktâ' edildiği Abbâsilerden sonraki durumlar için geçerlidir. Ayrıca iktâ' edilirken mülkiyetin korunduğu iktâ' şekilleri de bu sınıfa dahil edilebilir. Nitekim, klasik Arap dilcilerinden, Cahen'in bu yaklaşımını destekleyici mahiyette, katî'ayı; *"vâli tarafından, harâc arâzîsinden bir parçanın iktâ' edilmesi"* şeklinde tarif edenler de vardır.[598] Fakat katîanın bu şekli Abbâsilerden sonra gelişen bir durum olup, bu devirdeki katâ'iler için geçerli değildir. Katî'anın sâdece mevât arâzîden iktâ' edilerek, tam mülkiyet altında öşür ödeyen arâzîlerle sınırlı olmadığını, aynı kavramın *fey'* arâzîlerinden yapılan fakat özel mülkiyet haklarını içermeyen arâzîler için de kullanıldığını gösterir. Bu örneklere Abbâsîlerin ikinci döneminde, *Beytü'l-Mal* tasarrufundaki arazîlerin işletilmesi amacıyla verilmiş olan ve *"İktâ-ı İstiğlâl"* denilen şekillerde rastlamak mümkündür.[599]

Ebû Yûsuf, her iki durumu da dikkate alarak; *"gerek Sevâd arâzîlerinden, gerek Arap arâzîlerinden, gerekse dağlık bölgelerden doğru yoldaki imamlar (Eimmmeti'l-hüdâ) tarafından iktâ' edilen herhangi bir arâzînin, daha sonraki gelen yöneticilerce geri alınması, vârislerinden ya da sattığı kimselerin mülkünden sökülüp alınması caiz değildir. Bu şekilde alınan bir arâzînin bir başkasına iktâ'ı da gasbtır. Bir müslümânın veya sulh ehlinin mülkü alınarak başkasına verilemez"* sözleriyle,[600] bu arazilerin milk hâline geldiğine vurgu yapmaktadır. Belki de O, özel mülkiyeti saltanata dayalı iktidarın keyfi mudahelelerine karşı korumaya çalışmaktadır. Sevâd arâzîsini özellikle zikretmiş olması, *fey'* arâzîlerden yapılan iktâların mülkiyetine işâret içindir. Aynı zamanda, bu yaklaşım ve kesinlik, Emevîler döneminde verilmiş olan arâzîlerin, Abbâsîlerce musâdere edilme-

597 C. Cahen, *İslâmiyet*, 128.

598 Bkz. Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 135; Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Muhtâru's-Sihah*, I, 226; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, VIII, 280; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, I, 973.

599 Çalışmamızın ikinci kısmında iktâ' konusu işlenirken bu mevzû ele alınacaktır. Bkz. 224 vd.

600 Ebû Yûsuf, *a. g. e.* 57. Lokkegeard, Ebû Yûsuf'un bu sözlerini, iktâlara özel mülkiyet niteliği kazandırma girişimi olduğunu, bunun da arkasında, kendi statü ve sınıfsal çıkarlarının bulunduğu yorumunu yaparak, geleneksel oryantalizmin art niyetli, komplocu tuzağına düşmüş görünüyor. Çünkü Ebû Yûsuf ve âit olduğu sınıfa! âit iktâların mevcudiyetine dâir herhangi bir şey bilmiyoruz. Lokkegeard, *a. g. e*, 16.

sine zimnen muhalefet etmekte ve toprak sâhiplerinin mülkiyet haklarını devletin keyfi müdahelelerine karşı korumayı hedeflemektedir.[601]

İskan amaçlı iktâlardaki mülkiyet durumu ile ilgili Bağdâd, Samarrâ, Rusâfe gibi şehirler kurulurken tahsis edilmiş olan Katî'alarının dağıtımı ve sâhipleri ve mülkiyet durumları ayrı bir yer tutar.[602] Her ne kadar iskân alanlarındaki Katî'aların özel bir durumu olduğundan[603] bunların da mülkiyeti ciddî şekilde tartışma konusu olmuştur. Bununla ilgili olarak Hatib el-Bağdâdî; "*Bağdâd Arâzîsinin Satışının Cevâzı ve Mekruh Oluşu*" başlığı altında Bağdâd'daki katî'aların mülkiyetiyle ilgili tartışmaları gündeme getirmiştir. Tartışmaya göre Irak savaşla fethedildiğinden toprakları *fey'* statüsündedir. Abbâsîler tarafından bu fey toprakları üzerinde kurulan Bağdat şehri ve buraraya yerleşmeleri için verilen iktâların mülkiyeti, bir kısım ulemaya göre caiz değildir. Çünkü şehrin kurulduğu yer ümmetin malıdır*(fey)*, halîfe tarafından bedeli ödenmemiştir. Dolayısıyla gasb hükmünde olduğundan herhangi bir kimsenin mülkü olamaz. Bu görüşü özetleyen bir beyitte "*Suğurlara gitmek âbidler için kaçınılmaz oldu. Çünkü Bağdâd'ta zâhidler için helâl meskeni yoktur*" denilmektedir.[604]

Bunun karşısında yer alanlar ise Bağdâd'ın yerinin *fey'* olduğunu kabul etmektedirler, fakat şehir kurulurken bedelinin ödendiği ya da daha sonra iktâlar ile bu vasfının değiştiğini savunmaktalar.[605] Ya'kûbî tatbikattın da bu doğrultuda geliştiğine işaretle şunları söylemektedir: "*bu katâ'îler, el-Mansûr dönemine ve başlangıç vakitlerine aittir. Fakat zamanla durumu değişti. İlk sâhipleri öldükten sonra, başka insanlar bunlara sâhip oldu. Nesilden nesile el değiştirdi. Bir insanın yerini başkaları aldı. Daha mamur hâle geldi. El-Mu'tasım'ın Samarrâ'ya göçüne kadar böyle devâm etti.*"[606]

---

601 M. Nasrullah, *a. g. e*, 258.

602 Ya'kûbî, *Buldân*, 241-254; H. Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, I, 34 vd. (Beyrut) İbn Fakîh, *Buldân*, 280, 286, 295-8.

603 Bkz. *Emvâl*, s. 92; H. Bağdâdî, *a. g. e*, 48.

604 a.y.

605 H. Bağdâdî, *a. g. e*, I, 34-36.

606 Ya'kûbî, *Buldân*, 254.

Bağdâdî, tartışmanın sonunda Bağdâd Katî'alarının sâhiplerinin mülkü olduğu için mîrâs, icâr, satış gibi her türlü tasarrufun caiz olduğunu; kendisinin görüştüğü âlimler, kâdılar ve güvenilir kimselerin de bu görüşte olduklarını, dolayısıyle satışları durdurmak veya kerih görmek gibi bir durumun söz konusu olmadığını açıklayarak tartışmaya son noktayı koymaktadır.[607] Nitekim Ebû 'Ubeyd, "*Sevâd bölgesindeki dükkân ve meskenlerin satışını kerih gören birini hatırlamıyorum. Bu konuda herhangi bir şüphe dâhi yoktur*" diyor.[608]

Tarım arâzîlerindeki Katî'aların mülkiyetine gelince, fetihlerden sonra sâhipsiz kalan Savâfî arâzîlerin sürekli olarak devlet elinde genişlemesi, bunların kontrolü ve işletilmesi bir dereceden sonra imkansızlaştığından iktâ' edilme yoluna gidilmiştir. İlk dönemlerde, daha verimli üretim yapılması için özel şahıslara geçici olarak devredilirken, zamanla bu arâzîler de özel mülkiyete dönüşmüş görünüyor.[609] Yoğun olarak Sevâd'ın güney kesimlerinde ve ikinci hicrî asırda da Kuzey'e doğru yayılan bölgelerde Katî'alar yaygın olarak bulunmaktaydı.[610] Mağrib ve Kuzey Afrika'daki yaygın olarak bulunan mülk arâzîler, esasen *iktâ'* yoluyla elde edilmiş Katî'alardan oluşmaktaydı. Özellikle müslümân yöneteciler bu bölgede *iktâ'* yoluyla eski Bizans yönetici sınıfın arâzîlerini ele geçirerek büyük arâzîlerin sâhipleri olmuşlardır.[611]

Katî'a'nın özel mülk oluşuna işâret eden örneklerden birisi, Taberistân'ın fethinden sonra, buradaki *savâfî* arâzîlerden bir kısmı vâli tarafından Taberistân'ın eski asılzâdelerinden Bendâz-Hürmüze satılmış ve bu arâzîler daha sonraki kaynaklarımızda *Katî'a* olarak isimlendiril-

---

607 *a. g. e*, 49. Arâzînin *fey'* olduğundan hareketle katî'aların özel mülk olamıyacağını savunan Hanbelî fakîhlerin görüşü hakkında İbn Kayyım şöyle demektedir; "*eskiden de bugün de tatbîkât Ahmed b. Hanbel'in görüşünün dışında gelişmiştir. Ahmed b. Hanbel'in bu görüşü ihtiyat amacıyla savunulmuştur*". İbn Kayyîm, *el-Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 120-121.

608 Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 92.

609 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 57; İbn Asâkîr, *a. g. e*, II, 208-209; Lampton, "Nazarât fi'l-İktâ' ", 273-274.

610 Belâzurî, *Ensâb*, III, 89, 210-211, 271-272; Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, III, 97-8; Ezdî, *Târihu Mavsıl*, 24, 194; Ayrıca bkz; A. Muhammed Meyyah, "Arzu's-Sevâd" s.271-273.

611 Habîb Cenhânî, "Nizâmu Mülkiyeti'l-Arz fi Magribi'l-İslâmî" s. 40.

612 İbn Fakîh, *Buldân*, 567; İbn Rusteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 150; Cahen, "Tatavvuru'li ktâ'", 195.

mektedir.[612] Bir başka örnekte ise Sevâd'lı bir köylü Ahmed b. Hanbel'e elindeki bir Katî'ayı vakfetmek istediğini sorar. Ahmed b. Hanbel de; "*bu arâzîlerin aslı zaten feydir, daha sonra iktâ' ile mülk olmuştur, vakfederseniz eski hâline çevirmiş olursunuz*" diye cevap verir.[613] Bu ifadeler Katî'aların bütün hakları ile tasarruf edilen bir milk halini aldığının îtirafıdır. Bu duruma Katî'a ile *istân* ayrımında daha önce değinilmişti.[614]

Bu arâzîler genellikle imtiyazlı şahıslara iktâ' edildiğinden öşür ödemekteydiler. Ancak, bu genel bir kural değildi ve devlet başkanının iznini gerektiriyordu. Kural olarak harâc bölgesinde bulunan ya da harâc suyu ile sulanan arâzîden harâc alınması gerekiyordu.[615] Abbâsîler döneminde Sevâd katâ'îleri için ayrı görevlilerin atanmış olması öşür uygulandığını gösterir.[616] Öşür yapılamayan durumlarda ise iki kat öşür veya indirilmiş harâc olarak yukarıda bahsi geçen *istân* uygulamasına gidiliyordu.

Ömer b. Abdülâziz, bu katâ'îleri öşür haliyle geçerli saymış, fakat el-Mansûr tarafından bir kısmı daha sonra geri alınmıştı.[617] Katâ'îlerden öşür alınmasından yola çıkarak Cahen, bu arâzîlerin sâdece müslümânlara verilebildiğini ve bunların çoğunluğu müslümânlara âit mülkler olduğunu iddia etmektedir.[618] Lamton ise daha sıhhatli bir yaklaşımla, bu arâzîlerin başlangıçta mülk olarak verilmemesine rağmen, zamanla mîrâs, îcâr gibi tasarrufların kullanılabildiği özel mülklere dönüştüğü görüşündedir. Bundan dolayı Katâîler, önceleri kabîle reislerine verilir-

---

613 Ahmed b. Muhammed b. Hârûn, (ö. 311/923) *Kitâbu'l-Vukûf*, thk: Abdullah b. Ali b. Zeyd, Riyad 1989, I, 443-4; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 663.

614 Bununla ilgili çarpıcı bir olay, Sevâd'dan bir köylünün Dîvân-ı Mezâlim'e sunduğu şikâyet dilekçesinde karşımıza çıkar. Köylü, toprağının *katî'a* olduğunu, fakat vergi görevlilerinin *istân* vergisi almak istediğinden şikâyet ediyordu. Arşiv kayıtlarından arâzînin durumu incelendiğinde, buranın Zubeyde'nin iktâsı olduğu, ondan İshak b. İbrâhim el-Mus'abî'ye(?) geçtiği, orayı oğlu Muhammed'in sattığı, ondan falan kimsenin aldığı, ondan da varislerine kaldığı, şikâyetçi de onun oğullarından satın aldığını, hissenin bir kısmının da hala diğer kardeşlerde olduğunu belgeliyordu. Hilâl es-Sâbî, *el-Vüzerâ*, 242, 182-3. Ayrıca bkz. s. 106-107.

615 Ebû Yûsuf, *Harâc*, 60; Mansûr b. Yunus b. İdris el-Buhûtî, *Keşfu'l-Ğınâ 'an Mütûni'l-Iknâ'*, thk: Mustafa Hilâl (I-IV), Beyrut 1402, II, 219.

616 Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, III, 97-8; Havârizmî, *a. g. e*, 85.

617 İbn Asâkîr, *Târîhu Medînet-i Dımaşk*, I, 207; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 250.

618 C. Cahen, "Tatavvuru'l-iktâ'", 195.

ken, daha sonra ancak bir âilenin geçimine yeten küçük mülkler olarak görülmektedirler.[619]

Day'a kavramına gelince, Arapçada, meslek, geçim sağlanan arâzî ve sanat gibi anlamları vardır.[620] İbn Manzûr, Ezheri'den rivâyetle; *"yerleşik toplumlar bu kelimeyi bağ, hurma ve arâzî cinsinden sâhip olunan mülkler"* için kullanır demektedir. Leys b. Sa'd'den aldığı bir rivâyet de; *"insanların yerleşim yerlerine de day'a denir. Çünkü terkedildiğinde harap olduğundan kayıp sayılacağı için dıyâ' denmiştir."*[621] İbn Düreyd day'ayı geniş akar manasında kullanılır. *"Falan falandan daha çok day'a sâhibidir"* denildiğinde, onun mülkünün genişliği anlaşılır demektedir[622]. Modern ıstılah sözlükleri de ürün veren akar, geçim kaynağı, meslekler olarak tarif ederler.[623] Târih kaynaklarında da çok sık geçen kavram, kullanım siyâkına göre anlaşıldığında, teknik ve hukûkî anlamının yanında, gündelik hayattaki âmiyâne kullanımları, bölgesel ve târihsel olarak farklılaşması neticesinde büsbütün karmaşık bir hal almaktadır. Ancak hepsinde sâhip olunan mülk arâzîler manasına geldiği dikkat çekmektedir. Kelimenin kullanılışındaki delâletler arasında sulak bölgeler, geniş ziraî alan, köy, verimli toprak ve seçkinlerin elindeki özel çiftlikleri ifade etmek için kullanıldığı görülür.[624]

Kavramın özellikle Şâm bölgesinde köy ve çiftlik anlamında kullanıldığı dikkat çekmektedir. Meselâ; Ehl-i Dâra için "Dımaşk yakınlarındaki dıyâlardan biridir" denilmektedir.[625] Dımaşk yakınlarındaki Beyti Sevâ, Tirâ, Nesrî gibi yerler için de aynı kullanm söz konusudur. Bu durum muhtemelen bu köylerin sultan çiftliği olması veya gelirinin

619 Lampton, "Nazarât fi'l-iktâ'", 274-5.

620 Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, II, 56-7.

621 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, VIII, 230-232.

622 Ebû Bekr Muhammed b. Hasan İbn Düreyd (ö.321/933), *Cemheratu'l-Luğa*, I-III Haydarabat 1345, III, 95, 468.

623 Muhammed Amâra, *Kâmusu'l-Mustalahâti'l-İktisâdiyye fî Hadârati'l-İslâm*, Beyrut 1993 s. 437; Ahmed Şerbâsî, *Mu'cemu'l-İktisâdi'l-İslâmî* Kahire 1981 s. 267; Nezih Hammâd, *İktisâdî Fıkıh.Terimleri* s. 67.

624 Mâverdî, "Dıyâ' ve Arâzîlerin Taksimî" adıyla koydugu başlık altında, verimli sulak arâzîlerin taksimi konusundaki usulleri tartışmaktadır. Bkz. Maverdî, *Edebu'l-Kâdi*, thk: M. Hilâl Serhan I-II, Bağdâd 1972, II, 224.

625 H. Bağdâdî, *Târîhu'l- Bağdâd*, X, 218.

ona âit olmasından kaynaklanıyor.[626] Hâla Şam bölgesinde köy veya yerleşim yerleri anlamında kullanılmaktadır.

Makdîsî'nin bir ifadesinde ise özel mülk manasına kullanılmıştır. Mısırlı bir kaç tüccarla konuşurken, Mısır arâzîsinin devlet (*fey*) arâzîsi olduğunu söylüyorlardı. Ben de, "*mülk ve day'ası bulunan kimse yok mu?*" diye sorunca, Mısırlı tüccalar; "*mülk ve day'alar ya sultân tarafından iktâ' edilenler ya da bu iktâ' sâhiplerinin sonraki varislerinden paraya ihtiyaç duyanların sattıkları mülktür, bunun dışında mülk yoktur*" diye cevap vermişlerdi. Bu ifâdeler, day'aların özel mülk anlamında kullanıldığını gösterir.[627] O'nun aktardığı bir başka rivayette ise sıradan tarla manası vardır.[628]

Day'anın târihî metinlerdeki kullanımlarına bakıldığında iki temel özellik dikkat çekmektedir; *Birincisi*; satış, verâset gibi intikal yoluyla elde edilmiş olmaları. *İkincisi*, genellikle bu tasarruflar, mülkiyeti *fey'* olmayan öşür, harâc-ı mülk ya da katî'a arâzîleri üzerinde ve bölgelerinde geçmektedir. Bu bölgelerin hepsi, özel mülklerin ya da mülk statüsündeki yerler olması, Day'anın Katî'anın bir ileriki aşamasında ortaya çıkan tamâmen özel mülk hâline gelmiş arâzîler olduğunu gösterir.[629] Abbâsîler döneminde day'a, sultân çiftliklerine işâret eden anlamları yanında, üst yönetici sınıfın sâhip olduğu ve satın alarak daha düzenli bir tarım yapılan ve özel mülkiyet halini almış çiftlik arâzîleri için kullanılmıştır.[630] Üstelik bu arâzîlerin bir kısmı, devletin mâlî imkanlarını elinde bulunduranlar tarafından savurganca dağıtılabiliyordu.[631]

---

626 Bkz. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, XIII, 149; XXVII, 37, XLIII, 43 LXIV, 349; H. Bağdâdî, *a. g. e*, XI, 231.

627 *a. g. e*, 212

628 *"Vefirbe'nin dıyâ-ı ucuz, harâcı düşük suyu yetersizdir. Amûl'un ise her tarafı mâmur, day'ası pahalı, harâcı yüksek, suyu tatlı ve zirâatı iyidir."*el-Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, 392.

629 Bu gözlemi temellendirmek için *el-Eğânî*'deki Day'a kullanımlarını esas aldık. Bunların geçtiği yerler, Mekke, Medîne, Taif, Yemâme, Rey, Ehvaz, Basra, Hîre'de yoğunlaşmaktadır. Özellikle Basra ve etrafında daha sık görülmektedir. Bkz. İsfehânî, *el-Egânî*, I 221-222; V192, 198; XII, 100, XIII, 264, 335, 375; XV, 95; XVIII, 350 ;XIX, 263; XX, 62, 107, 118; XXII, 5, 78 (Beyrut-Semîr Câbir,) H. Bağdâdî, *a. g. e*, I 165, IV; 50, 266, 248; XI, 11, 346.

630 Ehvaz ve Basra'da satın alınan Day'alar için bkz. Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, III, 9, 35; Taberî, *Târîh*, IX, 161; İsfehânî, *el-Egâni*, XIX, 263 XX, 62, 118, XV, 95 (Semîr Câbir).

631 Vezir Hasan b. Sehl kızını el-Me'mûn'la evlendirirken kağıtlar üzerine yazılmış dıya'lar, komutanların üzerine atılarak, düğün hediyesi yapılmıştı.Taberî, *a. g. e*, VIII, 608.

Vezirlik ve kâtiplik makâmına gelenlerin bir çoğu, görevleri süresi içinde idârî nufuzlarını da kullanarak bu tür arâzîler ele geçirmişlerdir. Özellikle ikinci Abbâsî döneminde, merkezi idâredeki bozulmaya bağlı olarak bu tür geniş çiftlik alımlarının, hazine çiftlikleri aleyhine genişlediği görülmektedir.[632] İbn Furât ile Ali b. İsa'nın yolsuzluklarla ilgili tartışmalarında İbn Furât'a; "*gelirleri 45000 dinar tutan dıyâ'lardan, Dıyâ'u'l-Milk ve iktâları kendi hesabına geçirdin*" ifâdesi,[633] devlet çiftliklerinin vezir tarafından özel mülkiyetine geçirilişine bir örnektir. Abbâsîler döneminin ilk yıllarındaki güçlü toprak mülkiyeti, söz konusu bozulmaya bağlı olarak aşınmış, musâdereler, gasblar ve haksızlıklar ile hukûkun ve devletin kontrolünden çıkmaya başlamıştır.[634]

Genellikle nufuzlu şahısların elde ettiği plantasyon türü çiftlikler day'a olarak adlandırılmaktadır. Bunlar müslümân toprak sâhipleri olabildiği gibi sulh bölgelerinde ya da *ihyâ* edilmiş arâzîlerde sâhibi gayri müslimlerde olabilmektedir. Buna tipik bir örnek de İlk Abbâsî devrinin ünlü kâtibi Abdullah ibn Mukaffa'nın 100.000 dinâra vekili vâsıtasıyla satın aldığı day'a gösterilebilir.[635] Bir başka örnekte Enbâr mecûsilerinden bir kimsenin day'ası bölgedeki âmil tarafından satın alınmak istenir. Mecûsi ise satmayınca, zorla elinden alınır. Durum halîfe el-Mansûr'a ulaşınca, mecûsinin arâzîsi iâde edilir, ayrıca âmilin buraya sınır olan arâzîsi satın alınarak mecûsiye verilir.[636]

Plantasyon türü büyük çiftliklerde sık sık mülkiyet gaspları, *ilcâ*lar ve zulümlerden şikayet edilmesi, gelişen zengin sınıfın ve sermayenin küçük köylü mülklerini yutmaya ve ilhak etmeye çalıştığının bir yansıması olarak yorumlanabilir. Bunlardan birisi Hamedân'lı eski bir toprak sâhibinin, yıllık 1000.000 dirhem gelir elde ettiği arâzîsi (day'a), bölge vâlisi tarafından satın alınmak istenir. Fakat mal sahibi satmayınca da sâhibini zincire vurdurur. Bu durumdan haberdar olan el-Mansûr, arâzî-

632 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 125-127; Ayrıca Z. Reyyis *a. g. e*, 507; Corci Zeydan, *Medeniyeti İslâmiyye Târihî*, IV, 317.

633 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 316 vd.

634 Y. el-Hamevî, *İrsâdu'l-Erib*, III, 152. Ayrıca bkz. C. Cahen, *İslâmiyet*, 131.

635 Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, IV, 219.

636 Bkz. Tenûhî, *el-Ferec Ba'de'ş-Şiddeh*, II, 296.

yi sâhibine teslim eder, vâliyi de görevden azleder.[637] Yine el-Mansûr'a sunulan bir şikâyet dilekçesinde, daya'sına sınır day'ası olan bir âmilin, arâzîsini gasbederek kendi arâzîsine ilhak ettiğinden şikâyet ediyordu. el-Mansûr, şikâyet dilekçesinin arkasına "bu mazluma insaflı ve doğru davranmazsan elimden kurtulamazsın" diye yazmıştı.[638]

Devlet görevlilerinin veya nufuzlu şahısların bu ve benzeri haksızlıklarının önüne geçmek amacıyla, el-Mehdî döneminde kurulan *Dîvân-ı Mezâlim*'de halîfenin de başkanlık ettiği bir çok mülkiyet gasbı ve haksızlık ile ilgili mesele muhâkeme edilmiştir.[639] Bu mahkemelerin birisinde bizzat el-Mehdî'nin vekili tarafından gasbedilmiş bir arâzî için *Dîvân-ı Mezâlim*'e başvurulmuştu. Mahkeme sonunda şikâyetçi haklı bulunmuş ve kâdılar Halîfeye; "*Vekiliniz tarafından gasbedilmiş olan arâzîyi iâde edin*" demişlerdir.[640]

Vekiller tarafından yapılan gasbler, bazen öylesine acı durumlar ortaya çıkarıyordu ki, day'ası gasbedilmiş köylüler, resmi mülkiyet hakkını kaybetmemek için arâzînin harâcını ödüyorlardı. Bununla ilgili el-Me'mûn zamanında bir şahıs mezâlim mahkemesine gelerek gelerek vezir Hasan b. Sehl'in kendisine zulmettiğini iddia eder. Vezir nasıl diye sorunca, adam şikayetini şöyle anlatır;"*Benim falan yerdeki day'am vekiliniz tarafından, para ödenmeksizin elimden alındı. Arâzînin harâcını, mülkiyetini kaybetmemek için kendi adıma ödüyorum. Bu nasıl bir dünya ki senin vekilin ürününü alıyor, ben onun harâcını ödüyorum.*" Bunun üzerine, belgeler incelenip, şâhitler dinlendikten sonra arâzî sâhibine iâde edilmiştir.[641] Aynı dönemde dayası gasbedilen birisi ile gâsip mahkemede tartışırken gasbeden; "day'a benim elimde ve şu anda benimdir. Uzun zamandan buyana ekip dikiyorum" deyince, el-Me'mûn'un Sevâd vali-

637 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 316-7.

638 Taberî, *Târîh*, VIII, 97.

639 Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 98; Makrîzî, *Hitat*, II, 207; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Erab*, IV, 270; ayrıca geniş bilgi için bkz; Vecdi Akyüz, *İslâm Hukûkunda Yüksek Yargı ve Denetimi (Dîvânı Mezâlim)*, İstanbul 1995, s. 139-171.

640 Taberî, *Târîh*, VIII, 173-4; Ezdî, bu olayla ilgili, halîfeye kâdılar, bu adamın sınırındaki arâzîleri, Halîfelikten önce mi sonra mı aldığını sorarlar. Halîfe sonra aldığını söyleyince, "hemen iâde etmesini isterler" çünkü vekil, halîfenin nufuzunu kullanmıştır. Bkz. Ezdî, *Târîhu Mavsıl*, 255-6.

641 İsfehânî, *el-Egâni*, XXII, 46-7.

sı;"hak uzun süre dolaşsa da dedesini yaratmaz" diyerek esas mâlikin eski sâhibi olduğuna hükmetmiştir.[642] Burada alınan kararlar bölge mahkemeleri tarafından yerinde incelenerek mülkiyeti kâdî kararıyla tescil edilir ve yürürlüğe geçirilirdi.[643]

Bütün bu olaylar arasında, acaba haksızlıkların ve zulümlerin, mülkiyet ihlâllerinin, mahkemeye götürülme ve şikâyet edilme şansı, devrin ulaşım imkânları, sosyal ilişkileri, yöneticilerle halkın alakası dikkate alınınca ne kadar mümkündü? Kuşkusuz bu kadar geniş coğrafya üzerinde yayılmış bir devletin, özellikle merkezden ve eyâlet merkezlerinden uzak bölgelerdeki uygulamalarla ilgili bir şey bilmiyoruz. Ancak hemen hatırlatalım ki yöneticilerle halkın ilişkisi, daima sandığımızdan daha gevşekti. Buna karşın, şeriat hukûku, yerleşik örfler, kabîle toplumu, ulemâ ve Abbâsîlerin güçlü istihbaratı, haksızlıkların önündeki başlıca engelleri oluşturuyordu. Devletin merkezî otoritesinin zayıfladığı dönemlerde dâhi kâdıların bağımsız olarak hukuku uyguladıklarına şahit olunmaktadır. Ünlü Türk komutan Musa b. Boğa, Rey'deki day'asına sınır olan öksüz bir çocuğun hissesini zorla satın almak isteyince karşısında kâdıyı bulmuş ve emeline ulaşamamıştır.[644] Bütün bu örnekler, devletin ve hukûkî düzenin örgütlenmiş yapısıyla bu hakların koruyucusu olduğunu, devletin zayıfladığı dönemlerde dâhi hukûkçuların, mülkiyet gasblarının karşısında durduklarını ortaya koyar. Fakat Hodgson'un dile getirdiği gibi "*imparatorluk hiç bir zaman, tam bir bürokratik kontrol kurmaya muktedir olamadı.*"[645]

Bu dönemde hazine paralarıyla desteklenerek satın alınmış veya ihyâ edilmek sûretiyle ortaya çıkarılmış çiftlikler, sâhiplerinin mülkü olarak iyi bir servet oluşturuyordu. Hârûn er-Reşîd devrimin ünlü tabi-

642 Sûlî, *Ahbâru'ş-Şuarâi'l-Muhdeşin*, s. 230.

643 Memûn'un Dîvân-ı Mezâliminde geçen bir diğer olayında, el-Me'mûn'un Day'ası ile ortak Day'ası olan bir kimse, mezâlime gelerek, Emîru'l-Mümini'nin vekilinin kendi arâzîsini içine alacak şekilde sınır işareti koyduğunu, arâzîsini ele geçirdiğini, sonra da az bir para teklif ettiğini şikâyet etmişti. Bunun üzerine kâtibe emir vererek vekil ibn Bahtikan'ın bu arâzîyi derhal terketmesini emrediyordu. İkinci bir yazı da Ehvaz kâdısına yazılarak, bu olayın mahkeme kararıyla sâhibine iâde edilmesi emrediliyordu. Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffikiyyât*, s. 125-126.

644 *a. g. e*, IV, 110-111; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, V, 9-10.

645 M. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, c. II, s. 68.

bi Cibril b. Buhtûşu'nun, arâzîlerinden yıllık 20.000.000 dirhem geliri vardı. Bu topraklar bir asır sonra kendi yazdığı gelir listeleriyle birlikte vârislerinin elindeydi.[646] Bu sağlam mülkiyet sistemidir ki Abbâsîler döneminde köklü ve büyük âilelerin devlet hayatında ve kültürel alanda etkin olmasını sağlamıştır. Aynı âilenin bir kaç asır târih sahnesinde aktif olarak bulunmasını ve ilmi ve sanatsal konulara zaman harcayabilen bir aristokrasinin varlığı, sağlam bir ekonomik yapının istikrarlı temelleri üzerinde mümkün olmuştur.[647] Bu sağlam mülkiyet sistemi sayesindedir ki Buhtişular, Nevbahtiler, Bermekiler, Sâbiîler, Hilâliler, Seâlibiler... vs. bütün bu âileler, Abbâsîlerin siyasi, kültürel ve sanat hayatının canlı ve dinamik unsurları olarak yer alabilmişlerdir.

Abbâsîlerin ikinci döneminde sık sık karşılaşılan musâdereler sırasında dâhi, vezir ve kâtiplerin göreve gelmeden edindikleri mülklerinin musâdere dışında tutulması, yolsuzluk ve gasb şüphesi bulunmıyan mülkiyetlerin, en zor dönemde dâhi devlet tarafından dokunulmadığını unutmamak gerekir.[648] 296/908 yılında malları musâdere edilen tüccar İbn Cassâs'ın en önemli ve değerli malları olan dıyâ'ları, musâdere dışında tutulmuştu.[649] Bu kural özellikle mal varlığı üzerinde büyük şâibeler bulunan vezir, kâtip ve vâlilerin musâderesinde, bütün haklara riâyet edilerek yürütüldüğü söylenemez.[650] Bizim esas kasdımız, Abbâsî devletinin devlet mekânizması içinde kendi kendini kontrol edebilen ve bunun da mülkiyetler ve haklar noktasında koruyucu bir yapı oluşturabildiğine dikkat çekmektir.[651]

---

646 Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 245; Cemâluddîn Alî b. Yûsuf İbn Kiftî, *İhbâru'l-'Ulemâ bi Târîhi'l-Hukemâ*, Kâhira- t.y., 94-96; Muaffakuddîn Ebî'l-Abbas Ahmed ibn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrut- t.y, s., 187-188, 192, 194-5, 198-200.

647 Benzer bir durum da Menbîc'de ünlü Arap şâiri Buhturi'ye verilen iktânın br asır sonra dahi varislerinin elinde halâ bakımlı bir şekilde duran çiftliğinde görülmektedir. Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 159.

648 A. Dûrî, *Târîhu Irakı'l-İktisâdî*, 46.

649 Sabî, *el-Vüzerâ*, 104, 316, 318.

650 Musâderelerin yapılış şekilleri ve sonuçları üzerine kapsamlı bir inceleme için bkz. Muhammed Said Rızâ, "Âşâru's-Siyâsiyye ve'l-İctimâiyye li Nizâmi'l-Musâderât fi Asri'l-Abbâsî'" *Mecelletu Külliyetu'l-Adâb Camiati Basra*, c. XII, Basra 1977, s. 54-98

651 S. Ahmet Ali,*el-Harâç fi'l-Irak*, s. 50-51

III. BÖLÜM

AMME ARÂZÎLERİ

Ünlü Hanefî fıkıhçısı Kâsânî "*umûmî ortaklıklar mubahlık gerektirir*" derken[652] herkesin kullanımına açık ortak mülkiyetler veya alanların menfeati konusuyla ilgili önemli bir ilkeyi hatırlatmaktadır. Her ne kadar bizim amme arâzîsi olarak ele alacağımız arâzî türleri, görünüş itibâriyle ölü arâzîlere benzemekte ise de hem mülkiyet hem de intifâ hakları bakımından ölü arâzîlerden ayrılmaktadır. İkisi arasındaki hassas ayrıma Kâdı Ebû Yûsuf ölü arâzîleri tarif ederken şöyle işâret etmektedir; "*üzerinde herhangi bir bina ve zirâat gibi mülkiyeti çağrıştıran işâretler yoksa; köylüler için harman yeri, hayvanlar için toplanma alanı, kabristan, odunluk, yaylak ve çayırlık değilse bu toprağa ölü arâzî denir*".[653]

Tersinden bakıldığında saydığı alanlar ölü arâzî değil, aynı zamanda herkesin ortak kullanabildiği arâzîlerdir. Bu açıdan vâkı'a olarak her toplumda ne devletin ne de şahısların mülkünde olmayan, aynı zamanda da insanların ortak ve zarûri haklarını barındıran, daha büyük zarûretler olmadan devlet mülkiyetine geçirilmesi imkansız durumdaki bu tür alanlara biz kamu arâzîleri ya da amme arâzîleri diyoruz. Fey' arazilerinden farkları mülkiyet itibariyle sosyal zaruretleri ve hakları barındırdığından devlet tarafından tasarruf edilememesidir. Bunun da kendi içinde farklı şekilleri vardır. Konuyu üç başlık altında ele alacağız; "Himâ arâzîleri", "İnfak ve Harim Arâzîleri" ve "Vakf Arâzîleri".

---

652 Kâsânî, *Bedâi'u's-Senâ'i*, VI, 192

653 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 63 (T. 113); İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, II, 93

A) KORULUK VE MERALAR (*Himâ Arâzileri*)

Himâ arâzîsi, hayvanların otlaması için herkese âit olmak üzere ayrılan, mülk edinilmesi, ihyası yasak olan arâzîlerdir.[654] Lisânu'l-Arab'da da, "*çayırlık bir yeri insanlardan koruyarak, hayvan otlatılan yerdir*" diye tarif edilmektedir.[655] Semhûdî ise bu târife; "*ölü bir yere insanların müdâhelesini engelleyerek, otların yetişmesinin sağlaması ve özel malları orada gütmesidir*" diyerek katılmaktadır.[656] Bu tariflerden anlaşıldığı üzere himâ; umûmîyetle cemaât adına koruma altına almak sûretiyle amme adına tahsis edilen alanlara denir.

Himâ arâzîleri esas itibâriyle kökenleri Arap toplumunun câhiliye dönemine kadar gerilere giden, hatta câhiliye dönemi kabilevî toplumu için önemli yeri olan bir kurumdur. Câhiliyye devrinde, putlara adanan hayvanların otlanmaları için hima olarak yerler ayrılmaktaydı. Ayrıca câhiliyye devrinde himâlar kabîlenin kollektif mülkiyeti sayılırdı.[657] Buranın görünürdeki ferdî mülkiyeti, kabîle adına kabîle şeyhlerinin elinde bulunuyordu. Doğal olarak bu yapı, kabîleler için bir bağlayıcılık, ortaklık ve bütünlük sağlarken, kabîle şeyhinin statüsüne de bir meşrûiyet ve sosyo-ekonomik dayanak teşkil ediyordu.

Himâ alanının ve sınırlarının belirlenmesi ise herhangi bir kabîle bir yere geldiğinde, orada bulunan bir tepenin başından köpek havlatılır ve bu köpeğin sesinin duyulduğu yere kadar olan topraklar, her cihetten bu kabîlenin himâsı olurdu. Artık bu topraklar, kabîlenin ortak mer'âsı olur ve başkalarını buradan uzaklaştırabilirlerdi.[658] Kuşkusuz bir bölgeye bu şekilde sâhip olmak, diğerlerine karşı güçlü olmayı gerektireceğinden, himâ arâzîsinin güçlü kabîlelerin kuvvet yoluyla bir bölge-

654 Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 233 (T. 346).

655 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, XIV, 118-202.

656 Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, II, 221.

657 Lokkegeard, *a. g. e*, 27, 29, 30; İbn Hişâm, *ez-Zahir fî Garibi'l-Elfâz* I, 257-258; İbn Manzûr, *a. g. e*, XIV, 199.

658 Sâfiî, *el-Ümm*, III, 270, Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 354.

yi kendilerinin ilânı ve hâkimiyeti olarak özetleyebiliriz.[659] Durum böyle olunca doğal olarak bu sistemin kabîleler arası mücâdelelerden bağımsız olması düşünülemez. Nitekim Benî Vâil kabilesinin reisi Kuleyb b. Vâil'in öldürülmesi, himâsını köpekleriyle korumaya kalkmasından kaynaklanmıştır. Bu konuyla ilgili olarak şu şiir söylenmiştir:[660] "*Onun büyüklenmesinden dolayı köpekleri bile ölümünü istiyordu. Çünkü Vâil himâsına azıcık giren birisine, azgın köpekları salarak, onu girmekten engelliyordu.* „

Yâkut el-Hamevî, şâir Esmâî'ye dayanarak câhiliyye dönemindeki meşhur himâlardan baksettikten sonra, kabileler için himânın önemini vurgular ve Arap yarımadasındaki himâ bölgeleri hakkında bilgiler verir.[661] Esmâî'nin ifâdelerinde bu himâların, kabîlelerin "şi'ârı" olduğunu ifâde etmesi ve dedelerinden tevârüs eden bir mîrâs olarak yorumlaması, bu himâların kabîleler için ne denli önemli olduğunu ve eski bir câhiliyye geleneği olduğunu gösterir.

Hz. Peygamberin(s.a.v); "*İnsanlar üç şeyde ortaktır; Su, ot ve ateştir. Zira bunlar misâfir ve yolcuların azığı, zayıfların kuvvetidir*" hadisi, ilk müslümân Arapların anlayışına yeni bir yönelişi getirimiştir.[662] Yine Hz. Peygamberden(s.a.v) başka bir rivâyete; "*Himâ, ancak Allah ve Rasûlü içindir*" sözleri,[663] himâ'yı kâbile için tahsis eden ve buna dayalı bir sosyal yapı oluşturan Arap toplumunun sosyal yapısında devrim niteliği taşıyacak dönüşümleri başlatmıştır. Bu dustur kabîle asabiyeti ve dayanışması yerine devlet organizasyonu içinde, inanç merkezli yeni bir eksenin ortaya çıkışının ilanıdır.

---

659 Salih Ahmed Alî, "el-Himâ fî Karni'l-Evveli'l-Hicrî" *el-Arabî*, sy. VII, (Riyad, 1969), s. 577.

660 Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 234 (T.348).

661 Hamevî himâlar için şöyle demektedir "*Himâ iki himâdır; Dariyye ve Rabeze. Ben Himâ Feyd, Himâ'n-Nîr, Himâ Ziş'-Şeriy, Himâ'n-Naki'de bulmuştum. Fakat bunların en meşhuru Kuleyb b. Vail'in Himâ Dariyyesidir. Tayy kabîlesinin badiyede yaşayanları tarafından bana nakledildiğine göre; "Bu himâ bizim aramızda yaygın ve meşhurdur. Dedelerimizden iş. Aynı zamanda Kuleyb'in kabri de bugüne kadar (III. Hicrî asır), hurmalıklı Tayy vadisindeki yerinde korunmaktadır. Burası çayırlıklı, otlak bir yerdir. Orada devletin develeri yayılır iterek geldi.*" Y. el-Hamevî, *a. g. e*, III, 353; Ayrıca bkz. S. A. Alî, a.g.m, s. 578.

662 Ebû Yûsuf, *a. g. e*,96 (T. 163); Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, 311.

663 Buhârî, *es-Sahîhu'l-Buhârî*, "Cihad", 146; "Musâkât":11.

Himâ gerçeğinin târihî ve sosyolojik muhîtini dikkâte aldığımızda, bunun câhiliyye devri Arap toplumunun göçebe ve kebilevi karakteristiğinin zarûri bir sonucu olarak ortaya çıkmış olduğunu görürüz. İslâm'ın güclü bir özel mülkiyet anlayışını getirmesi karşısında, himâ kurumu azalmağa yüz tuttu. Böylece kabîle reislerinin veya şeyhlerin tekelinde bulunan bu arâzîler üzerinde onların hâkimiyetlerine son verilerek, umum müslümânların kullanımına imkân tanındı ve kabilelerin iktidarlarına son verildi.[664] Tabiî olarak İslâm'ın eşitlikçi, ferdiyetçi ve özgürlükçü söylemi karşısında, menfeatlerini ve statülerini kaybeden kabîle şeyhlerinin, İslâm'a karşı içten içe besledikleri hoşnutsuzluk, daha sonraki dönemlerde yaşanan iç kargaşalar esnasında kendini gösterecektir. Çatışmanın temelinde, İslâmî ilke ve yorumlarla, kabîlevi mefhumlar yani kabîlecilik ile ümmet/devlet ve bunlara ilişkin tavır ve müesseseler arasında bir cepheleşmenin yattığı görülür.[665]

Böylece Himâ kurumu, kabîle reislerinin elinde kollektif mülkiyet iken İslâm'ın gelişiyle beraber, herkesin kullanımına açık, amme mülkü hâline geldi. Önceleri kabîlelerin koruluğu iken İslâm'dan sonra ordunun atları ve fakir insanların hayvanları için kullanılır oldu. Yukarıdaki hadisi şeriftede vurgulandığı gibi kuvvetlinin değil, zayıflarında faydalanabileceği bir kurum hâline getirildi. Hiç bir kimsenin bu amme yerlerini kendinin inhisarına geçirerek başkalarını engelleme hakkının olmadığı ortaya konmuştur.[666]

Rasûlullah'ın müslümânların atları için himâ tahsislerinin yanında,[667] bazı özel şahıslar için de himâ verdiği olmuş, bu himâlar Rasûlullah'tan sonra da devam etmiştir. Ancak, himâ'nın Allah için oluşu ku-

---

664 Lokkegeard, *a. g. e*, 32; Süheyla Mer'a Mezrûk, *es-Siyâsetu'z-Zirâ'iyye li'd-Devleti'l-Arabiyye*, Basra 1988 s. 77 (Basılmamış Doktora Tezi).

665 A. Dûrî, *İlk Dönem İslâm Târihî*, 15-16.

666 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 308; Ezherî, *ez- Zâhir fî Ğarîbi'l-Elfâz li'ş-Şâfi'i*, *257-8*

667 İslâmî dönemde gerek Hz. Peygamberin(s.a.v), gerekse Râşid halîfeler tarafından Himâ alanları tahsis edilmiştir. Hz. Peygamberin(s.a.v) *Naki'* bölgesini, müslümânların atları için himâ olarak ayırdı. Naki', düz bir ova olup yonca yetişen bir yerdir. (Belâzurî, *Futûh*, s. 16 (T. 10) Nakî', bölgesi, Medîne'lilerin Mekke'ye gittiği yol üzerinde 20 fersah uzakta olup, Muzeyne kabîlesinin yasadığı bir bölgeydi.) Hz. Peygamber(s.a.v) yine *Ka'* tarafını işaretle; İşte şurası benîm himâmdır buyurmuştur. Bu alan 6 mil kare kadardır. Genişliği bir mil, uzunlugu 6 mildir. (Y. el-Hamevî, *a. g. e*, s. 248-9; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, Menâsik, 95; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/55, 157). daha sonra bu alan Ensâr ve Muhâcirun'un atları için ayırılmışdır.(Mâverdî, *a. g. e*, s. 233 (T. 346).

ralı, İslâm'dan sonra himâlar konusunda insanların konumunu değiştirmiştir. Çünkü, devlet ihtiyaçları için ayrılan himâların dışında, şahıslara tahsis edilen himâlar, iktâ' şeklinde verilmiş olup, bunları himâ olarak değil, ölü arâzînin o haliyle iktâ'ı olarak görmek gerekir.[668] Bununla ilgili Hz. Peygamberin değişik uygulamalarına rastlamak mümkündür.[669] Benî Mut'an kabîlesinden hurma öşürlerini getiren birisi, Sebve vâdisinin kendisine himâ edilmesini istedi. Rasûlullah'ta orayı ona verdi. Hz. Ömer'de Rasûlullah'a ödediği öşürü ödemek şartıyla bu himâyı yeniledi.[670] İbn Sâ'd, Rasûlullah'ın verdiği bu himâyla ilgili şu belgeyi nakleder:

"Bismillahirrahmânirrahîm. Bu Allah'ın elçisi Muhammed'in Benî Kurra b. Abdullah b. Ebi Necîh Nehdâniyyin'e arâzîlerinin hepsini toprağını, suyunu, ovasını, dağını orada hayvanlarını otlatması için verdiği belgedir. Muâviye b. Ebî Süfyan yazdı."[671]

Rasûlullah'ın verdiği himâların sınırlarının belirlenmeside doğal sınırlar dikkate alınarak yapılmıştır. Naki' himâsında, bir adamı tepenin başına çıkararak bağırttırmış, sesinin ulaştığı yere berid denmiştir. Bunun uzunluğu 4 fersah, genişliği ise bir mildir.[672] Bu topraklar özel şahısların mülkü ya da kirası mahiyetinde olduğundan, câhiliye himâlarından farklıdırlar. Lokkegeard, sahâbenin Kûfe şehrini kurarken tâkib ettiği metodun himâ anlayışı ile olduğunu, dairesel biçimin bu anlayıştan kaynaklandığını belirtir.[673]

---

668 Benzer bir himâ iktâ'ı da, gelen bir grubunu müslümân olması üzerine, Rasûlullah köylerinin etrafındaki belli bir bölgeyi onlara himâ olarak vererek, başkasının orada hayvan otlatmasını yasakladı. Taberî, *Târîh*, IV, 131; Hamîdullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* 290.

669 Ömer b. Seleme b. Selen adlı sahâbe, Peygambere elçi olarak geldiğinde müslümân oldu ve Şeâri ile Sa'diyye arasındaki vadiyi kendisine iktâ' edilmesini istedi. Sa'diyye'de kendisine âit bir su vardı. Şeâri ise Katâbe b. Seka b. Kureyz'in suyu vardı. İstenen bu bölge 54 mil kare idi. Rasûlullah bu bölgeyi ona iktâ' etti. Kendisinin ölümünden sonra oğlu Hucr faydalandı. Ca'fer b. Külâb'dan bir kişi o himâ alanında, onların iznini almadan orada hayvan otlatmak istedi. Bunu duyunca sinirlendi ve onların hemen oradan çıkarılmasını istedi. İsfehânî, *el-Egâni*, XX, 165; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, II, 330; Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 250, 401.

670 Ebû Dâvud, *es-Sünen*, I 453 (Kahire 1348); Hamîdullah, *a. g. e*, 249.

671 İbn Sa'd, *a. g. e*, I/ II, 22; Hamîdullah, *a. g. e*, 172.

672 Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî (ö. 487/1094) *Mu'cemu Mesta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-'Acem*, thk: Mustafa Saka, I-IV, Beyrut 1403 III Baskı, IV, 1323-1325.

673 Lokkegeard, *a. g. e*, 22, 24; Ancak Nejmuddin Bammat, bu metodun, İslâm mekân anlayışının özgün bir göstergesi olduğunu, kurulurken metafizik bir teveccühün ve uzaysal bir kri-

Hz. Ebû Bekir dönemindeki himâ uygulamaları konusunda, döneminin kısa olması nedeniyle herhangi bir yenilik görülmemiştir. Sadece, Hz. Peygamberin(s.a.v) Naki' himâsı, savaş atları ve zekât develeri için korunmaya devâm edilmiştir.[674] Bu anlamda sâdece irtidat hareketinden sonra geri gelen Ben-i Sa'lebe eski yerlerine yerleşmek istedikleri zaman, yerleştirilmemiş, savaş atları ve zekât develeri için himâ yapılmıştı.[675] Bundan da anlaşılacağı üzere, Radde savaşları, irtidat eden kabîlelerin himâlarının devlet tarafından ele geçirilerek devletleştirilmesi için âdeta bir fırsat vermiştir. Bu târihten itibâren, devletin bu tür arâzîlere müdâhelesi de artmıştır. Devletin bu tür mudahaleleri, Hz. Ömer döneminde de artarak devâm etmiştir.[676]

Hz. Ömer döneminde, Naki' himâlarının dışında, yeni himâ alanlarının kullanıldığı dikkat çekmektedir. *Rebeze* himâsı, her ne kadar ondan önceki dönemlere atfedilse de rivâyetler buranın Hz.Ömer tarafından himâ yapıldığını göstermektedir.[677] Hz. Ömer'in kölesi Heniyy; *"Ömer fetihler çoğalınca herkese görevler verdi. Benî de Rebeze himâsına görevlendirdi"* demiştir. Özellikle Rebeze himâsına Heniyy'i tayin ettikten sonra ona şöyle dedi:[678] *"Zekât hayvanları için ayırdığım bu himâ'da az sayıda (20-30) deve ve koyun sürüsü olanların hayvanlarını otlatmalarına mani olma, fakat İbn Affan ve (Abdurrahman) İbn Afv'ın hayvanlarını oraya sokma. Çünkü, onların hayvanları telef olursa, onlar tarlalarına dönerler, hurma bahçelerini eker biçerler. Fakat malı az olanların hayvanları helâk olursa, kapıma dayanarak; "Ya Emîru'l-Mûminin" diye sızlanmaya başlarlar. Halbuki, bizim için onlara ot ve su vermek, hazineden altın ve para vermekten daha iyidir. Vallahi bu otlaklar, onların topraklarıdır. Câhiliyyede bu topraklar için savaştılar, onun üzerinde müslümân oldular. Eğer böyle yap-*

---

terin esas alındığını yazarak, Roma geleneğindeki gibi toprağı esas alan maddî anlamdan uzak olduğunu yazar. Bkz. Nejmuddin Bammat, "İslâm'da Mekân Anlayışı" Trc: Sâdık Kılıç, *İlim ve Sanat*, sy. XII, Ankara 1986, s. 46-47.

674 İbn Sa'd, *a. g. e*, V, 6.

675 Taberî, *Târîh*, III, 248.

676 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, I/220; Ayrıca, S. A. Alî, a.g.m, s. 583: Burası Medîne'ye üç veya dört günlük mesâfede bir köydür. Y.el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 25; Semhûdî, *Vefâ*, II, 227; Muhammed Alî Nasrullah, *Tatavvuru Nizâmi'l-Mülkiyye fi'l-İslâm*, 275-281.

677 Şafiî, *el-Ümm*, III, 269; Semhûdî, *Vefâ*, II, 227.

678 Ebû Yûsuf, *Harâc*,105 (T. 174); San'ânî, *el-Musannaf*, XI, 8-9

mazsak, kendilerine zulmettiğimizi sanarlar. Allah yolunda cihad için tuttuğum şu hayvanlar olmasaydı, memleketin hiç bir yerini himâ yapmazdım. Bu memleketler Allah'ın mülküdür. Allah'ın malı, kendi yolunda cihada gidecek hayvanlar için korunmaktadır."

Hz. Ömer'in Rebeze görevlisine yaptığı bu uyarılar, himâ'nın ilk dönem İslâm târihînde, Hz. Peygamberden(s.a.v) itibâren öncelikle, savaş atları ve sayıları 30 bin, 40 bini bulan zekât develeri için kullanıldığını gösterir.[679] Bunun yanında fakir insanların öncelikle faydalanmasına imkan tanınması da artık eski katı kabile kurallarının yerini, sosyal bir devletin almaya başladığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ayrıca, "*bu toprak üzerinde müslümân oldular*" ifâdesiyle, himâ arâzîlerinin esâsen müslümânların ortak mülkü olduğundan, herhangi bir engellemenin söz konusu olmaması gerektiği, ancak ülkenin korunması için de bunun bir zarûret arzettiği anlaşılıyor. Hz. Ömer'in "*Allah yolunda olmasaydı, hiç bir yeri himâ yapmazdım*" sözü, bu kurumun esâsen ârizi bir durumdan kaynaklandığını, şartların elvermesi durumunda ve buna ihtiyaç duyulmadığı takdirde, devletin himâ arâzîsi kullanmaması gerektiğini de îmâ etmektedir.[680] Hz. Ömer Necd'de, bölgenin dağlar arasındaki otluk vadileri ve câhiliyye devrinden kalma kuyuları nedeniyle, eskiden olduğu gibi Dariyye ve Şeref himâsını korumuştur.[681] Eski ile olan benzerlik büyük oranda aynı yerlerin himâ olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Himâ'nın târihî gelişimi açısından **Hz. Osman** dönemi ayrı bir öneme sâhiptir. Çünkü, himâ arâzîleri bu dönemdeki uygulamalar nedeniyle Halîfenin karşısına ciddî bir problem olarak çıktı. Değişik yerlerden himâ politikasıyla ilgili itirazlar yükselmeye başladı. Bu kargaşa ortamında, bazı târihçilerin dikkatsiz rivâyetleri, işi biraz daha karma-

679 Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, 311 (T. 324).

680 Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 234 (T. 348, 349); Ebû 'Ubeyd, *a. g. e* 312.

681 Y. el-Hamevî, *a. g. e*, III, 5, 9; Semhûdî, *el-Vefâu'l-Vefâ*, II, 227, 229, 232 (1093-1094). Salih Alî, bu ikisinin aynı olduğunu, önceleri Şeref denirken, sonraları Dariyye denildiğini iddia eder. Ancak, bu iki bölgeyle ilgili rivâyetler dikkatlice incelendiğinde, Necd bölgesinin yüksek bölgelerinde vadilerden oluştuğu anlaşılır. Burası, Arap yarımadasının en gözde yerlerinden biridir. İslâmî döneme ve câhiliyyeye âit çok sayıda kuyu isminin sayılması, bölgede zirâatın geliştirilmiş olması, müslümânların buralara ilgisini yöneltmiş olmalıdır S. Alî, a.g.m, 585,587.

şık hâle getirmektedir. Ebû Hilâl el-Askerî'nin[682] *"İslâm'da ilk himâ yapan kimse"* olarak halîfe Hz. Osman'ı göstermesi, târihen doğru olmamakla berâber, Hz. Osman zamanında himâ etrafında yaşanmakta olan problemlere işâret etmektedir. Bu ifâde halîfeye itiraz edenlerin, esâsen onun ilk himâ uygulamasına gitmesinden değil, Hz. Peygamberin(s.a.v) ve halîfelerin çizgisindeki bir değişmeden kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü, Hz. Osman kendisinin de belirttiği gibi daha önce Hz. Peygamber(s.a.v), Ebû Bekr ve Ömer tarafından yapılmıştı.[683]

Hz. Osman'a himâ konusunda yöneltilen eleştirilerin en çarpıcı misalini Mısır'dan gelen heyetin sözlerinde görmek mümkündür. Heyettekiler, Kur'ân-ı halîfeye getirterek; Yunus Sûresindeki; " *Deki; Hiç Allah'ın size rızık olarak indirdiği şeyler üzerinde düşündünüz mü? O rızıklar ki, bir kısmını yasaklıyor, bir kısmını da meşru görüyorsunuz*"[684] ayetini okuduktan sonra, halîfeye sen himâ ettiğin şeyleri hiç düşündün mü? Allah sana izin mi verdi yoksa Allah'ın verdiği şeylerimi düşünürsün!..dediler. Buna karşılık Osman; "Ömer benden önce, zekat develeri için himâ yaptı. Ben iktidara geldiğimde, zekât develerinin sayısı arttığından dolayı ben de himâları artırdım" dedi.[685]

Bu olaylardan dolayı Hz Aişe; *"himâlar bizim canımızı sıktı"* diyerek o günkü kamuoyundaki huzursuzluğu dile getirmişti[686] Yine Hz. Aişe, Hz. Osman'ın ölümünü yorumlarken; *"himâ yerlerini, adamları için korudu. Başkalarının faydalanamıyacağı şekilde onlara öncelik tanımıştı."*[687] sözleri, fitnenin himayla doğrudan alakalı olduğunu gösterir. Aynı şekilde Abdullah b. Zübeyr zamanında (H. 64/683) Ezârika haricilerinin Hz. Osman'a yönelik eleştirileri içerisinde; *"himâlar yaptı, yakınlarını kayırdı, gençleri atadı."*[688] gibi eleştiriler bulunmaktaydı.

---

682 Ebu'l-Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, 129.

683 Taberî,*a. g. e*, IV, 354.

684 Yunus Sûresi (10), 59.

685 Taberî,*Târîh*, IV, 354. Gerçekten Hz. Osman zamanında, Vâkidî'nin Zührî kanalıyla yaptığı rivâyete göre, senelik 500 at ve1000 deveyi, Naki' Himâsında barındırıyordu. Aynı şekilde Rabeze himâsında develer yayılıyordu. Bkz. Belâzurî, *el-Ensâb*, V, 38; S. Alî, a.g.m, 592.

686 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, XIV, 200.

687 Taberî, *a. g. e*, IV, 448; Lokkegeard, *a. g. e*, 521.

688 Taberî,*a. g. e*, V, 565.

Bu eleştiriler karşısında Hz. Osman, himâyı ilk defa kendisinin uygulamadığını, daha önceden varolduğunu savunuyor, kendi döneminde himâların artışını ise savaş atlarının ve zekât develerinin artışından kaynaklandığını söylüyordu. Hakkındaki iddiaları reddederek; *"Ben halîfeliğe geldiğimde, içinizde devesi ve koyunu en fazla olan kimse idim. Bugün ise ne bir devem, ne de bir koyunum var. Sadece, Haccem için iki devem bulunmaktadır. Böyle değil mi?"* diyordu ve cemaat da evet diye doğruluyordu.[689]

Tartışmalar dikkatlice incelenirse, sorunun iki noktada yoğunlaştığı görülür. Birincisi, artan hayvan sayısı sebebiyle himâların genişletilmesi esnasında yöneticilerin suistimâli sözkonusudur. Hz. Aişe'nin sözlerinin satır aralarından, bir suistimalin varlığı çıkarılabilir. Akrabaları ve valilerinin Osman'ın zayıflığından ve gözetim yetersizliğinden faydalanarak, himâları şahsî menfeatleri için kullanmışlardır.[690] Nitekim bu konuyla ilgili olarak Semhûdi; *"Vâliler himâları genişletmeye devâm ettiler. Oraları kendi arpalıkları hâline getirdiler. Bu konuda en aşırı olanları İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmi idi. Himâları genişletti, halkı darlık içinde bıraktı, değişik renklerden 1000 devesi vardı. Koruma etrafındaki savaşlar şiddetlenerek sürüyordu. İşin içine kan girdi."* diyor.[691]

İkinci kriz konusu ise himâ alanlarının genişlemesinden zarar gören kesimlerin tepkisidir. Aslında buradaki temel sorun, bedevi/câhiliyye kültürü ile şehirli/İslâm kültürü arasında yaşanmakta olan bir çatışmadır. Bir tarafta, kabîle arâzîlerini korumak isteyen bedevilerin itirazları, öbür tarafta İslâmî bir devletin, nufuz alanını genişletmesi ve ferdi mülkiyetin yaygınlaşması sözkonusudur.[692] İtirâzın bedevî tarafında eski kabîlevî sâiklerin bulunduğunun en açık isbatı, muhâlif grubun hızlı organize olmadaki başarılarından çıkarılabilir. Hz. Aişe'nin; *"gurûhun eyâletlerden, su sâhiplerinden(kuyu), Medîne halkının kölelerinden"*[693] oluştuğunu söylemesi de bunu gösterir. Ancak burada hemen hatırlatalım ki

689 Taberî, *a. g. e*, IV, 347.

690 Lokkegeard, *a. g. e*, s. 21.

691 Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, II, 227-229 (1093-4); Ayrıca bkz. Muhammed Nasrullah *a. g. e*, s. 278.

692 Muhammed Nasrullah, *a. g. e*, 281, 283; A. Dûrî, *İlk Dönem İslâm Târihî*, 15-16 .

693 Taberî,a.g..e, IV, 448.

bu dönemde yaşanan olayları himâdan kaynaklanan bir tepki hareketi olarak tek başına izah imkansızdır. Bu dönemde yaşanan sorunlar, komplike bir olayladır ve bir bütünlük içinde, diğer unsurlarla bütünleşen bir parça olarak himâyı da ele alabiliriz.

Emevîler dönemi himâ tatbîkâtına ilişkin kaynaklarımızda, *el-Eğânî*'deki küçük bir bilginin dışında, herhangi bir himâ haberine rastlanılmamaktadır. Sâlih Ahmed Ali, bu durum hakkında; "*Emevîlerin, Hz. Osman'ın himâdan dolayı yaşadığı acı olaylardan ders çıkararak, bu tür uygulamalardan kaçındığı*" yorumunu yapmaktadır.[694] Ayrıca kabileciliğin gücünü kaybetmeye başlaması, ferdiyetçiliği ve özel mülkiyeti öne çıkarmaya başlamıştır. Nitekim Lokkegeard'ın, "*bu dönemde şehirliler arasında toprak mülkiyeti anlayışı hakim olmaya başladı. Kabîle ve ortak mülkiyetten, ferdi mülkiyete bir yöneliş sözkonusudur*" yorumu akla daha yatkın gelmektedir.[695]

Emevîlerin bu anlayış doğrultusunda, Harâc arâzîlerini öşür arâzîsi hâline getirmek, *savâfî*leri kendi mülklerine dönüştürdüklerini düşündüğümüz zaman, himâ alanında İslâmî dönemde başlayan ferdileşmenin devam ettiğini söyleyebiliriz. Esâsen bu eğilimin mevcudiyetini kuvvetlendirecek nitelikte bir takım ipuçlarına da sâhibiz. Hz. Peygamberin(s.a.v) Naki' himâsının, bu dönemde bir kaç kat genişletildiği[696] hatta, Hişâm b. Abdulmelik'in dayısı ve h. 105/723 senesinde Medîne valiliğine atanan[697] İbrâhim b. Hişâm b. İsmail el-Mahzûmî'nin *Dariyye* himâlarını genişleterek halka sıkıntı verdiği ve buranın görevlileri ile komşu kabîleler arasında çıkan çatışmalarda 20 kişinin öldüğünü öğreniyoruz. Bu kavgalar zaman zaman su yüzünden, komşu kabîleler arasında da çıkmaktaydı.[698] İsfehânî'nin aktardığı haberde, yukarıda bahsedilen olaylar doğrultusunda bir başka haber vermektedir: "*Ziyâd b. Ebîhi, Miskin ed-Dârimi'yi Uzeyb bölgesindeki kendi himâsına çoban olarak bir kıt-*

694 S. A. Alî, a.g.m, 594.
695 Lokkegeard *a. g. e*, 32.
696 Semhûdî, *a. g. e*, II, 222.
697 Taberî, *a. g. e*, VII, 29.
698 Semhûdî, *a. g. e*, 229, 230, 232.

lık yılında gönderdi. Halk burayı ihyâ edinceye kadar orada kaldı."[699] Bu ifâde de Ziyad'ın kendi himâsı olduğunu gösterir.

İslâmî siyâset konusunda daha duyarlı olduğu bilinen ve Emevî yönetim çizgisinde ayrı bir yeri olan Ömer b. Abdülâziz, vâlilerinden birine yazdığı mektupta; *"Biz himâ'ların bütün müslümânlar için olduğuna inanıyoruz. Devlet başkanı o konuda herhangi bir müslümân gibidir. O sanki Allah'ın gökten indirdiği bir yağmur gibidir, bütün kulları onda eşittir."* demekteydi.[700]

Kısacası hicrî ilk yüzyıl içinde Hulâfâ-i-Râşidîn döneminden itibaren başlayan ve Emevîler devrinde de hızlanarak devam eden kabîlerin göç dalgası ve yeni fethedilen veya kurulan şehirlere yerleştirilmesi, göçebe vaziyette yaşayan bir çok kabîlenin yerleşik hayata geçmesine neden oldu.[701] Şehirleşmeye paralel olarak ve *iktâ*nın bir alt kategorisini oluşturarak özel mülkiyete dönüşüyordu.[702] Zâten eski anlamda meşruiyetini yitirmiş olan himâ kurumu büyük ölçüde azalmıştı. Özel mülkiyete konu olmasından dolayı *ihyâ* edilip, alınıp-satılmak sûretiyle de bedevilerin satın alma gücünü aşıyordu ve onları yoksullaştırıyordu. Bütün bunlara rağmen tamâmen bittiğini söyleyemeyiz. Ancak göçebe çöl hayatının ve hayvancılıkla geçinen bölgelerin eski bir örfü olarak yaşamaya devâm ettiyse de siyâsî sistem içinde dikkate alınanan idârî ve hukûkî bir durum olamaktan çıktı.[703]

Abbâsîler dönemine gelindiğinde, daha öncede bahsettiğimiz gibi göçebe kültürün bir karakteristiğini yansıtan himâ arâzîleri, İslâmlaşmanın, devletin müesseseleşmesinin ve şehirleşmenin getirdiği göç dalgaları altında, câhiliyye dönemindeki karakterini zâten büsbütün kaybetmiş durumdaydı. Himâ toprakları artık İslâm öncesinde kabîlevi toprakları değil, İslâm'ın gelişi ve bir devlet organizasyonu içinde dev-

699 İsfehânî, *el-Egâni*, XVIII, 68-69.

700 İbn Abdu'l-Hakem, *Siretu Ömer b. Abdülâziz*, 97, (81) . Kuşkusuz Halîfenin bu uyarıyı yapma ihtiyacını hissetmesi ve bu konuda herkesin eşit olduğunu özellikle vurgulaması, zamanında yaşanmakta olan suistimallerin bulunduğunu ve İslâmî anlayıştan sapmaların yaşandığını akla getirmektedir.

701 Dûrî, *İslâm İktisât Târihîne Giriş*, 54-58.

702 Ziaul Hauq, *Landlord and peasant in Early İslâm*, 246.

703 Lokkegeard, *a. g. e*, 32.

letin tekeline girerek onun ihtiyaçları için kullanılan bir sisteme dönüşmüştür.[704] Bu dönmede himâ iki amaç için kullanılmıştı. *Birincisi*, devam etmekte olan fetih hareketinde, savaşçıların binek hayvanlarını yani atlarını otlatmak için özel himâ alanları ayrılmıştı. *İkincisi* de 'aynî olarak toplanan zekât hayvanlarının, dağıtımı yapılıncaya kadar bakımını yapmak amacıyla himâ ayrılıyordu.[705]

Abbâsîler sözkonusu olduğu zaman, ilk dönemlere âit kendine has addedilebilecek bir kaç örnek dışında, herhangi bir bilgiye raslanılmamaktadır. Ancak, bu alanda çok önemli sayılacak bir bilgiyi Bekrî aktarır: *"Ömer'in, zekât develeri için himâ yaptığı Rebeze daha sonraki vâliler zamanında kat kat genişletildi. Nihâyet el-Mehdî, bütün himâları kaldırdı. Bundan sonra da kimse himâ edinmedi."*[706]

Hz. Peygamberin(s.a.v) Naki' himâlarının korunması için görevlendirdiği Muhammed el-Müzeni'nin oğulları, yaklaşık iki asır bu görevi sürdürmüşlerdi. H. 198/813 yılında buraya gelen Medîne vâlisi Dâvud b. İsa,[707] Naki' himâsında kimseyi bulamamıştı. Mahzûmî oğulları, buradan çok önceleri göçtüklerinden, yerlerine atanacak kimse bulunamadı.[708] Böylece himâ kurumu legal alandan tamamen kalkmış görünüyor.

Abbâsîlerin ilk dönemleri itibâriyle himâ arâzîlerinin tamâmen ortadan kalkmış görünmesinin temelinde yatan sebeblerin başında, himâya ihtiyaç duyulacak bir durumun kalmadığını söyleyebiliriz. İlk himâ örneklerinde de gördüğümüz gibi, genellikle savaş atlarının yetiştirilmesi ve otlatılması sözkonusuydu. Abbâsîlerin kuruluşundan itibaren bu alanda dikkat çeken iki önemli gelişme oldu. *Birincisi*, ilk fetih hareketinden beri savaşlar, kabîlelerin oluşturduğu ve gönüllülerden teşekkül eden ordular vâsıtasıyla yapılmaktaydı. Abdullah ibn Mukaffa, el-Mansûr'a takdim ettiği devletin yapılandırılması projesinde, asker sorununu da ele almış ve ona devletin kabîlevi temellerini değiştiren, kabîlelerin kendi aralarındaki çatışmalarından devleti korumak için

704 Muhammed Nasrullah, *Tatavvuru Nizâmi'l-Mülkiye*, 285.
705 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 308-9.
706 Bekrî, *a. g. e*, 633; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefa*, II, 227; Ayrıca bkz. S. A. Alî, a. g. m, 584.
707 Taberî, *a. g. e*, VIII, 438-440.
708 Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, 223.

onların askerlikten uzaklaştırılmalarını, yerine nizâmi bir ordu kurulmasını öneriyordu.[709] Abbasilerde bu doğrultuda kabilevi ordudan nizâmi orduya geçmişlerdir. Dolayısıyla, savaş atları için artık himâya ihtiyaç kalmamıştı. *Mutavvi'a* olarak adlandırılan gönüllülere ise, ganîmetten pay verilir ve ihtiyaçları karşılanırdı.[710] Zâten büyük oranda ortadan kalkmış olan himâ alanları, askerî sistemin de değişmesi ile devlet tarafından resmen kaldırılmıştır. Abbâsîlerin ilk dönemde yaşadıkları acı tecrübe ve Arap kabîlelerinden oluşan ordunun zaman zaman tehlikeli hâle gelmesi üzerine, maaşlı ordu (*mürtezika*) sistemine geçildi. Böylece kabîle ve milliyetlerden oluşan bu orduya aylık maaş ödenmekteydi.[711] Öyleki, devlet hazinesi üzerindeki en büyük yükü bu asker harcamaları oluşturuyordu.[712] Bu maaşlı askerlerin sayısının el-Mehdî zamanında 80000'e ulaştığını düşünürsek,[713] kabîle ordusundan doğrudan devlete bağlı maaşlı sisteme geçildiği anlaşılır.

İkincisi ise Mervan b. Muhammed zamanına kadar zirâî mahsullerin zekatı devlet tarafından toplanırken, zekat olarak devletin doğrudan hayvan toplamadığı ve herkesin kendisinin bunu yakınlarına verdiği bilinmektedir.[714] Bu sebeble zekat hayvanları olmadığı için devletin himâya da ihtiyaç kalmadı. Kısacası, gelişen devlet kurumları, bu ihtiyacı üzerine almışlardır.

İslâm dünyasında göçebe kabîlelerin yoğun olarak yaşadığı ya da kabîleci anlayışların hakim olduğu bölgelerde, ferdî mülkiyet yerine kabîle mülkiyetlerine rastlanılmaktadır. Genellikle kabîle mülkiyetleri, göçebe toplulukların yaşadığı bölgelerde, hayvanları otlatmak amacıyla, sosyal hayatın bir zarûreti olarak ortaya çıkıyordu. Bu kabîlelerin, fetihlerden sonra, münbit zirâî bölgelere yerleşmeleri, eski mülkiyet anlayışlarını bir süre devâm ettirdikleri görülür. Bu mülkiyet şekline özellikle Kuzey Afrika'daki göçebe kabîlelerde karşılaşılmaktadır. Mağribli tâ-

709 İbn Mukaffâ, *Risâletu's-Sahâbe*, 28-9.

710 Taberî, *a. g. e*, IX, 551.

711 Nikita Eliseef, *Orient Musulman au Magen age* (622-1258), Paris 1977, s. 144. Abdul-Mun'im Mâcid, *Asru'l-Abbasiyyil-Evvel*, I, 121-122.

712 İsam Sahnînî, *el-Abbâsiyyûn*, 212-216.

713 İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, III, 451 (957-Bulak) .

714 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 486(t.472), 528 (t.505).

rihçi ibn Ebî Zûr'a, Murâbıt kabîleleriyle ilgili olarak; "*Bu kabîlelerin hepsi sahrada yaşarlar. Kuzeyden güneye altı aylık bir yürüyüş ile doğudan batıya da dört aylık bir yürüyüş ile çevrelenen bölge onların elindedir. Burası Sûdan ile Berberîlerin ülkesinin arasıdır.*"[715] Bu topraklar cemaat mülkiyetinde kabul edilerek ayrı bir mülkiyet oluştururlar.

715 İbn Ebî Zur'a el-Fâsî, *Enîsu'l-Mudrib*, Rabat 1973, s. 120'den naklen, Habîb Cenhânî, "Nizâmu'l- Mülkiyeti'l-Arz fî'l-Magribi'l-İslâmî" s. 40 .

B) UMÛMA AİT SOSYAL ALANLAR
(*İrfâk ve Harîm Arâzîleri*)

Abbâsîlerin merkezi olan Irak bölgesi eskiden beri yerleşik bir toplum ve zirâata dayalı bir ekonomik yapıya sâhip olduğundan, himâyı bilmiyorlardı. İslâmlaşmaya paralel olarak gelişen şehirleşme hareketi de himânın eski anlamının yerleşik bölgelere taşınmasını imkansızlaştırmıştır. Belki de çöllük bölgelerdeki şehirlerde kısmen varlığını sürdürebilmiştir.[716] Fakat, yoğun bir yerleşik nüfûsa sâhip olan bölgelerde, "*harîm*" arâzîsi veya "*irfâk*" alanları denilen yerler, himânın yerini almış ve yeni bir kategori ortaya çıkmıştır.

Abbâsîler dönemindeki toprak ve vergi meselelerine ilişkin eserinde Ebû Yûsuf, kendi döneminin tatbîkâtına uygun bir şekilde, "*Otlaklar ve Çayırlıklar*" (*Kilâ' ve Muruç*) başlığı altında konuyu ele almıştır. Diğer konuları anlatırken orjinal ıstılahlara son derece sadık kalmasına rağmen, bu konuda "*himâ*" kavramına hiç yer vermemesi, resmi alanda dikkate alınmadığını gösterir. Ayrıca, Ebû Yûsuf'un konuyu ele alırken, tamâmen yerleşik köy ve şehir toplumlarının çayırlıkları, harîmleri olarak ele alması da yeni bir anlayışın, eskinin yerini aldığını gösterir.[717] Mâverdî de nazarî bir çalışma yapmasından dolayı himâya yer verirken, bu bölümde "*irfâk*" başlığıyla, amme arâzîlerini incelemektedir.[718] Zaman zaman ise himâ, bütün amme mallarını kapsayacak biçimde kullanılmasına rağmen,[719] çalışmamızın, belli bir târihî kesitin realitesini esas alması, en azından bizim böyle bir tasnîfi kabul etmemizi, ele aldığımız dönemin tatbikatı açısından imkansız kılmaktadır. Mağribli Mâliki kâdısı Dâvûdî, hi-

716 Lokkegeard, *a. g. e*, 30, 36.

717 Ebû Yûsuf, *Harâc*, 102-104 (T. 171-174).

718 Mâverdi, şu yorumu yapmaktadır; "*Toprağın ölü durumunu muhafaza için, himâ hükmüne sokulmuşsa, bu durumda, o arâzî ihyâ edilemez. Bu himâ hangi amaca yönelik korunursa, o doğrultuda faydalanılır. Fakirlere verilmeşse, zenginler, zimmilere verilmişse, müslümânlar faydalanamaz. Himâ hükmü ihyâ ile bozulmaz, ancak, bu yaygın kanaatin aksine, gerekli görüldüğü durumlarda, himâ hükmü ihyâ ile kalkarak mülk hâline gelebilir.*" Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 234 (T. 249).

719 Hacı Mehmed Güney, "Himâ", *DİA*, c. XVIII, 53. S.A. Ali, *a. g. e*, 285-290.

mâyı ele alırken *müşa'* kavramını kullanmakta ve bunu vâdî veya nehir ortaklıkları ile yani müşterek alanlarla beraber düşünmektedir.[720]

İlk dönem İslâm târihînde bu tür amme maslahatına ve ortak kullanımına âit alanlarla ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Daha sonraları yazılan Ahkâmu's-Sultâniyye, Emvâl, Harâc ve fıkıh kitaplarında, *"merâfiku'l-amme, merâfiku'l-belde, merâfiku'l-müştereke* gibi kavramlarla ifade edilen konuların ele alınmış olması;[721] şehirleşmeye paralel olarak ortaya çıkan kamu alanlarının siyâsî ve hukûkî olarak bir çerçeveye alındığını, kullanımına ilişkin haklarının bu çerçevede düzenlendiğini gösterir. *Devlet himâsı"* ve *"halk himâsı"* şeklinde yapılan ayrım da özü itibâriyle bir geçiş dönemini ifade eder. Abbâsîlerde *"Halk Himâsına"* karşılık gelen *"Harîm"* ve *"İrfâk"* kavramlarıdır.[722] Bunun yanında*"amme için", "müslümânlar için" veya "bütün müslümânlar için"* gibi ifâdelerde bu tür amme mâllarına işâret eder.[723]

Görünürde amme arazileri ile *fey* arazilerinin her ikisi de bütün müslümânların müşterek malıdır. Ancak amme arâzîlerini *fey'* arâzîlerinden ayıran temel husûsiyet, menfeatinin herkes için *mubâh* olmasından kaynaklanmaktadır. Fey' arazileri üzerinde devlet velâyet yetkisine dayanarak bir takım tasrrufları kullanabilirken, amme arâzîlerinin mülkiyeti sosyal zarûretlerden dolayı hiçbir sûrette tasarruf edilemez, yâni *"menfeati mubah mülkiyeti memnûdur"*. Bu arâzîler gerek özel mülkiyete konu olması bakımından gerekse devlet tasarruflarına kapalı olması bakımından, amme menfeatini önceleyen ve bu zarûretten doğmuş ayrı bir mülkiyet kategorisidir. Bu özelliğinden dolayı alınıp satılamaz, ihyâ edilemez, özel mülkiyete geçmesine müsamaha edilemez.[724] Bundan dolayı Mâverdî; *"devletin câmî irfakında tasarrufu caiz değildir, çünkü halkın orada önceliği vardır"* ifadesi bu ayrımı ortaya koyar.[725] Bu arâzîler umûmiyetle yerleşim yerlerinin harîmleri, ormanlık, çayırlıklar, merâlar ve

720 Davudî, *Emvâl*, 154-155.

721 Bkz. Kâsânî, *Bedâi' u's-Sanâ'i*, VI, 192-194; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 233 vd.

722 Hacı Mehmed Güney, "Himâ", *DİA*, c. XVIII, 53. M. Nasrullah. *a. g. e*, 285-290.

723 Ebû Yûsuf, *Harâc*, 97, 98; Serahsî, *el-Mebsût*, XIV, 180; Kâsânî, *a. g. e*, VI, 192

724 Alî Şafak, *a. g. e*, 238-239.

725 Mâverdî, a. g. e, s. 236.

yerleşim alanı içinde yer alan cadde, su yolları, meydanlar ve pazar yerleri gibi alanlardan ve onların irfaklarından oluşur.[726]

Amme arazileri konusu genellikle mevât arâzîler içinde ele alınmış ve himâ arâzîlerinden geliştirilmiş görünmektedir.[727] Başta Ebû Yûsuf olmak üzere Hanefî fıkıhçılarının bu ayrımı titizlikle yaptığını görüyoruz. Ebû Yûsuf, mevât arâzîyi tarif ederken; "*üzerinde herhangi bir binâ ve zirâat gibi mülkiyeti çağrıştıran işâret yoksa; köylüler için harman yeri, hayvanların toplanma alanı, kabristan, odunluk, yaylak, çayırlık ve özel mülk değilse, burası ölü arâzîdir*" ifâdeleriyle;[728] köylüler için ortak kullanım alanlarını, ortak mülkiyet olarak görmekte ve sâhipli arâzîler olarak değerlendirmektedir. Kasânî, ortak mülk olarak görülen mevât arâzîlerin menfaaitini dikkate alarak özel mülkün zıddı olan *mubâh* kategorisinde değerlendirir. Buna da yerleşim yerlerinin *merâfiki* olan odunluklar ve hayvanların merâları ile bunların dışında kalan *merâfik* arâzîlerini dahil eder.[729] Konuyla ilgili olarak Kâsanî; "*Seyhun, Ceyhun ve Fırat gibi büyük nehir yatakları, kimsenin aynı nitelikli hakkı olmadığı gibi rekabeleri de kimseye âit değildir. Bunlar bütün müslümânların hakkı olup herkese aittir*" demektedir.[730] Devâmında, "*umûmî ortaklıklar mubahlık gerektirir*"ilkesini koymaktadır.[731]

Bunlardan **harîm arazileri** daha çok su kaynakları ve yerleşim yerlerinin kıyıları ile ilgili bir düzenleme olarak görünür ve suyun toplum açısından önemini dikkate alarak su kaynaklarının korunmasını hedefler. Lugat olarak *harîm*, asla dokunulamaz ve ilişilemez tarzda haram olan şey anlamındadır.[732] Istılahî manası ise; "*bir akarın çevresinde bulu-*

726 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 88-90; Mâverdî, *a. g. e*, 235-239. İrfâk hakları, İslâm hukûkunda özel mülk irfâklardan türetilmiştir. Özel mülk irfâkları özel mülkiyete tâbî kılınarak dokunulmaz alan ilan edilirken, bunun benzeri amme irfâklarında bunun aksine mülkiyeti dokunulmaz, menfeati mefaatı herkes için mubah olarak tanımlanmıştır. Serâhî, *el-Mebsût*, XIV, 197; XXIII, 169; Kâsânî, *a. g. e*, V, 165; VI, 49. Fakat bu konu erken dönem fıkıh literatüründe, çoğu zaman aynı başlık altında ele alınarak ayırıcı bir kavramsallaştırmaya gidilememiştir. Mâverdî de daha belirgindir. Bkz. *a. g. e*, 233-38.

727 H. Mehmet Günay, *İslâm Hukûkunda Kamu Malları*, İstanbul 1996, s. 34-36 (Yayınlanmamış Doktora Tezi MÜİF).

728 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 63 (T. 113).

729 Kasânî, *Bedâi' u's-Senâ'i*, VI, 194.

730 Kasânî, *a. g. e*, VI , 189.

731 *a. g. e*, VI, 192.

732 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, XII, 125.

nup, ondan tam olarak yararlanmayı mümkün kılan haklar ve merâfiktır" diye tarif edilmiştir. Amme haklarıyla ilişkisi ise, köy, yol ve nehir yataklarının çevresindeki alanlar, mevat statüsünden çıkarılarak ve özel mülkiyete kapatılarak, hukûkî koruma altına alınmış ve umum istifâdesine açılmış yerler olmasından kaynaklanır.[733] Bununla ilgili ilk uygulamaların daha Hz. Peygamber(s.a.v) zamanında başladığı dikkat çeker.[734]

Özel şahıslar tarafından açılan kuyular için 40 zirâlık alan kuyuyu kazan şahsın özel mülkü olarak kabul edilir. Buna karşılık kendiliğinden kaynayan suların veya hayvanların sulanması için açılmış umuma âit kuyuların etrafındaki 500 zirâlık alan ammeye âit olup hiçbir kimsenin yada cemaatın mülkiyetine konu olamaz.[735] Özel şahıslar tarafından temellük işlemi ancak harîm alanı bittikten sonra kullanılabilir. İbn Şihab ez-Zühri'nin belittiğine göre; kuyu, kaynak suları ve büyük nehirler için belirlenen harîm alanlarının miktârı, nehir yataklarının 1000 zirâ, su kaynaklarının 500 zirâ, kuyuların ise 300 ziralık genişliğindeki alanı kapsar. Bu rivâyet aynı zamanda ilk dönem İslâm târihînde bu miktârların yaygın bir kabul gördüğünü de gösterir.[736] Ebû Yûsuf, nehir harîminin, taşdığındaki kapladığı alanlarıyla belirlenmesi gerektiğini savunur. Ayrıca, husûsî kuyuların harîmi konusunda, Hz. Ebû Bekr'in, câhiliyyeden kalma kuyularda 50 zirâ, İslâmî dönemde açılan kuyularda ise 25 zirâ olarak belirlediğini aktarır.[737]

Harîmin bir diğer çeşidi de yerleşim yerleri etrafındaki Ebû Yûsuf'un sözünü ettiği, *harman yeri, mezarlık, çöplük, mesire yerleri, otlaklar* gibi alanlardan oluşur. Bununla ilgili bir örnek bizzat Hz. Peygamber(s.a.v) tarafından Medîne'de uygulanmıştır. Malik b. Enes'ten gelen bir rivâyete göre Rasûlullah (s.a.v) Medîne'nin etrafındaki 12 mil mesâfeyi (yaklaşık 22 km) yasak bölge (harîm) ilân etmiş, dört mil mesâ-

733 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 100-101; Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 249-250; Dâvûdî, *el-Emvâl*, 55-57; Mâverdî, *a. g. e*, 238.

734 Bkz. İbn Zenceveyh, a. g. e, II, 653-659.

735 Kuyu harîmleri ile ilgili mesâfe ayarlamalarına ilişkin rivâyetler için bkz. Ebû Yûsuf, *a. g. e* 100-101; Dâvûdi, *el-Emvâl*, 56-7. Ayrıca bkz. Sâlîm Öğüt, "Harîm „ DİA, XVI, s. 188.

736 Dâvudî, *a. g. e*, 56-7.

737 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 101,102 (T. 169) Kasânî, *a. g. e*, VI, 195.

felik bölgede de avlanma yasağı koymuştur.[738] Ebû Yûsuf bu rivâyeti, kendinden önceki ulemaya dayanarak şöyle yorumlamakta ve kendi devri için güncelleştirmektedir; *"bunun tefsiri, otluk ve ağaçlık kısımlarını, hâli üzere bırakılarak, sâdece deve, sığır ve koyun gibi hayvanların otlağı olarak kullanılmasıdır. Çünkü İnsanlar için süt ihtiyacı, odun ihtiyacından önce gelir".*[739]

Abbâsîler devrinde harîm tatbikatı ile ilgili bir olay Hades[740] şehrinin harîminde yaşanmıştır. Şehrin, yeniden kurulmasından sonra, önceleri harîm alanı içinde hayvanların otlaması için çayırlık olarak seçilmiş olan alan, zamanla şehir nüfûsunun artması sonucu *ihyâ* edilerek özel mülk hâline gelmiştir. Burası *ihyâ* edilirken izin alınmadığından, el-Me'mûn zamanında Tâhir b. Hüseyin tarafından *musâdere* edilerek devletleştirilmiştir.[741]

Mer'â ve otlakların menşei her ne kadar mevât arâzî ise de bu tür yerler eğer bir bölgeye, şehre veya köye âit ise bu takdirde bu yerleşim yerinde yaşayanlar için, sınırları örf ve âdetlere göre tesbit edilerek *merâ* ve koruluk olur.[742] Bu durumda buralardan ancak burada oturanlar faydalanabilir. Benî Temim kabîlesinin merası olan bir yeri, Hz. Peygamberden(s.a.v), Hâris b. Hasan, Bekr b. Vâil kabîlesi için istediğinde, Hz. Peygamber(s.a.v), buranın Temim kabîlesinin çok yakınında olduğunu hatırlatarak; *"bu arâzî verilemez, müslümânlar kardeştirler. Mer'â ve su kuyusu hepsinin işine yarar"* demiştir.[743] Bu örnekten hareketle mer'â olan yerlerin, öncelikle çevrede oturanlarca ortaklaşa kullanılan

738 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 104 (T. 173).

739 A.y Lokkegeard, yerleşim alanlarının etrafında belli uzaklıkların harîm olarak kullanılması geleneğinin, Irak'ta Babilliler zamanına kadar eskilere giden bir gelenek olduğunu iddia eder. Benzer uygulamaların Arap-bedevi kültüründe de bulunması, İslâmî dönemde, bu alanda yerleşik uygulamaların devam ettiğini, zaman içinde de İslâm hukûkçuları tarafından belli kurallara bağlandığını söyleyebiliriz. Lokkegeard, *a. g. e*, 36.

740 *Hades*; Malatya, Maraş ve Sümeysat arasında olan bir garnizon şehirdir. H.161 yılında el-Mehdî'nin emriyle tekrar diğer suğur şehirleri ile beraber tekrar iskana açılmış. Kısa zaman sonra tekrar yıkıldığından, Hârûnu'r-Reşîd zamanında tekrar imar edilmiştir. Bkz. Y. el-Hamevî, a.g.e, II, s. 263.

741 Belâzurî, *Futûh*, 249, 269 (T. 260, 275) Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 32.

742 L. Bellefonds, "Un problem de Sosialogie Juridique le terre "communes" en pays d'Islâm" s. 124-125.

743 A. Şafak, *a. g. e*, 243.

bir "*ortak mülkiyeti*" oluşturduğunu, başkalarına yasaklamanın hukûkî olmadığını esasa bağlamaktadır. Dâvûdî'nin aktardığı bir başka örnekte, Hz. Peygamberin(s.a.v) fethinden önce bir şahsa *iktâ'* ettiği yer, fethedildikten sonra *iktâ'* edilen yerin o köyün develerinin yayıldığı, insanların odun ihtiyacını kullandıkları, su kaynaklarının ve tuz mâdenlerinin bulunduğu bir yer olduğu ortaya çıkınca, insanlara zarar vermemesi için buralar *iktâ*ya dâhil edilmemiştir.[744]

Ebû Yûsuf otlakların ve odunlukların para ile başkasına kiralanamayacağını, buranın gerçek sâhibinin köy halkı olduğunu(*Feyu'l-karye*), dağ ve ova köylerinin her biri için hayvanlara âit yaylak ve otlak yeri ile odunluk alanlarının tahsisini zorunlu görmektedir. Bu yerler, geleneksel olarak âit olduğu köye veya şehre âit kabul edilir. Odunluk veya merası olmayanlara izin verilir, fakat yaptıkları zararlar tazmin ettirilir.[745] Köy halkının rızası olmadan bu alanlardaki suyu veya çayırları hiçbir şahsın kendisine alma hakkı yoktur. Buralar mubâh alanlar olduğundan başkasına yasak edilemez. Köy halkı burayı satar, mîrâs bırakır ve mülkiyet haklarını köy adına kullanır.[746]

Ormanlık alanlar üzerinde devletin, özel şahısların ve köylülerin menfeatinin ortaya konması bakımından, Abbâsîler döneminde, Taberistân, bölgesinde yaşanan bir olay, bütün yönleriyle konuya ışık tutacak niteliktedir. Taberistân'ın Deylem sınırında bulunan *Kulâr* ve *Şâlus* köylerinin odunluk ve merâ olarak kullandıkları, ağaçlı, bol çayırlı ve ormanlık bir bölgesi vardı. Bu bölge Halîfe el-Muste'în tarafından Horasan vâlisi Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e *iktâ'* olarak vermişti. Valinin vekili arâzîyi teslim almak için bölgeye geldiğinde, köy halkı bu topraklarda sürülerini otlatıyorlardı. Vâlinin vekili elindeki *iktâ'* belgesine dayanarak halkı bu topraklardan çıkarmak isteyince, köylüler şiddetli tepki göstermişler ve bu toprakları terk etmemişlerdi. Vâli ile köylüler arasındaki sürtüşme uzayınca, köylüler o esnada Rey'de bulunan Hasan b. Zeyd'i dâvet ederek, bölgedeki ilk Zeydî ayaklanmasının ateşini yakmışlardır.[747]

744 Dâvûdî, *el-Emvâl*, 52.

745 Ebû Yûsuf, *a. g. e*,103 (T. 172).

746 *a. g. e*, 102; Ayrıca bkz. H. Mehmet Günay, *a. g. e*, 187-188.

747 Taberî, *Târîh*, IX, 271-273; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 604-5.

Şehir hayatında karşımıza çıkan amme alanlarına gelince, başta *yollar, meydanlar, pazarlar* ve bunların kıyılarından oluşur. Bu yerler sosyal hayatın en aktif yerleri olduğundan, şehir hayatının gündelik akışı içinde önemli bir yer tutarlar. Buralar ile ilgili ilkeler, şehirleşmeye bağlı olarak geliştiğinden, Abbâsîler döneminde bu konularla ilgili henüz ayrıntılı bilgilere ve yerleşik ıstılahlara sâhip değiliz.

Genellikle yollar, kalıcı olmamak kaydıyla herkes tarafından gelip-geçmek, oturmak veya birşeyler koymak amacıyla, başkasına zarar vermemek üzere kullanımı serbestti.[748] Şehir içi yollar konusunda, ilk müslümânlar tarafından kurulan Basra, Kûfe, Bağdâd ve Samarra gibi şehirlerde, genişliği 7 arşın ile 60 zirâ arasında değişen yollar açılmışdı.[749] Bu genişliğin erken bir dönemde dikkatlice uygulamasında, "*Yollar hakkında ihtilafa düşerseniz, onu 7 arşın yapın*" hadisinin dikkate alındığı görülmektedir.[750]

Ebû Yûsuf tarafından büyük nehir yatakları da aynen yollar gibi ele alınmış, nehirler üzerinde kurulan setler, değirmenler vs. gemilerin geçişini engelleyeceği gerekçesiyle yasaklamıştır. Buralar umûmî yol hükmünde olduğundan, halîfe tarafından *iktâ'* edilmesi de söz konusu değildir. Hatta suyu çekilen yerlerin, komşuları tarafından ilhak edilerek ihyâya kalkışılması durumunda, arâzî *fey'* hâline geldiğinden mümkün değildir.[751] Ebû Yûsuf, halîfeye nehir yollarının bizzat kontrolü için husûsi görevliler ataması tavsiyesinde bulunur.[752]

Şehir hayatı içinde bulunan diğer amme alanlarından birisi de *meydanlar*dır. Şehirlerde meydanların ne zaman kullanıldığına dâir geriye doğru nereye kadar teşmil edilebileceği bilinmemektedir. Fakat çok erken devirlerden itibaren meydanların kullanıldığı bilinmekte-

748 Mâverdî, *a. g. e*, 321; H. M. Günay, *a. g. e*, 192-3.

749 Mâverdî, *a. g. e*, 226; Ebû Ya'la, *a. g. e*, 212-3 ayrıca bkz. Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara 199 s. 113-122.

750 Bkz. Buharî, *Sahihu'l-Buhârî*, Mezâlim, 29; Müslim, *Sahihu'l-Müslim*, Musâkat, 31; Tirmizî, *Sünenu Tirmizi*, Ahkâm, 20

751 Ebû Yûsuf zamanında, bizzat kendi duydugu haberlere göre nehir üzerine yapılan değirmen ve sedler, gemileri engelliyor, bazen de parçalanmasına sebeb oluyordu. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 89-90

752 *a. g. e*, 91 vd.

dir.[753] İslâm şehirlerindeki batılı anlamda[754] meydanların yerini câmi avlusu üslenmiş görünüyor. İslâm şehirlerindeki meydanların klâsik dönemdeki ismi *Rahbe* kelimesidir. Geniş saha anlamına gelen bu kelime, istılâhî olarak câmiler, köprü başları[755] ve şehrin içinde bulunan diğer meydanlar için kullanılmıştır.[756] Medîne mescidinin rahbesi, *Rahbetu'l-Kudâ*, *Basra'da Rahbetu'l-Kassâbin ve Rahbetu'l-Mescid*, Bağdâd'ta da *Rahbetu'l-Mescid*, Samarra'da *Rahbetu Zeyrek* gibi isimler şehir içindeki meydanlara tekâbul eder.[757] Tenûhî, Bağdâd'ta cuma namazı kılınan mescid ile saray arasındaki meydanın, artan şehir nüfûsuna bağlı olarak zamanla işgal edildiğinden şikâyet eder.[758] Benzer olaylar Kufe ve Basra gibi diğer şehirlerde de yaşanmaktadır. Zamanla meydanlar devlet ricalinin ev yapmasına ve meydanların tamamen daralmasına şahit olunmuştur.[759]

Meydanlar konusu, hukûkçular tarafından kamu hukûku çerçevesinde ele alınarak yollarla berâber düşünülmüştür. Eğlenme, oyun sahaları, toplantı yerleri ve mescidler gibi herkese açık yerler olarak ele alındığından, kamusal alanlar kategorisinde değerlendirilmiştir.[760] Kaynak-

753 Oleg Grabar, "Şehirler ve Şehirliler" *İlim ve Sanat*, sy. XVII, Ankara 1987, s. 22; İran şehirlerinde, Venedik pizzalarında olduğu gibi, şehir faaliyetinin merkezi durumuna gelmiş meydanların mevcudiyeti bilinmektedir. Târîh boyunca, bütün antik kentlerde, şehirler için meydanlar kaçınılmaz olmuştur. Yunan Polislerinde *agora*; Roma civitasyonlarında *forum*, kuzey İtalya Şehirlerinde ise pizzalar hep var olmuştur. Mehmet Ali Kılıçbay, *Sehirler ve Kentler* Ankara 1993, 29-33.

754 Nikita Eliseef, "Fizîkî Plan", *İslâm Şehri*, Edit: R. B. Seargeant, trc: Elif Topcugil, İstanbul 1992, 136

755 Tenûhî, "*köprü meydanı(rahbetü'l-cisr), Bağdat'ın en nezih yeridir. İnsanlar orada rahatlamak için toplanırlar*"diyor. Bağdat'ın güzelliklerinden birisinin de köprü başı olduğunu aktarır. Bkz. *el-Ferec Ba'de'ş-Şiddeh*, II, 302.

756 İbn Kudâme, *el-Mugnî*, III, 71, 79; Ahmed b. Muhammed b. Selâme (ö.321/933) *Şerhu Me'ânil Âsâr*, thk: M. Zûhrî Neccar, I-IV, Beyrut 1399, III, 140 ;Tenûhî, *el-Ferec Ba'de'ş-Şiddeh*, II, 301-302.

757 Bkz. Taberî, *Târîh*, IV, 237; V 518 Ix., 368; M. Mechûl, *'Uyûnu'l-Hadâîk*, III 57; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe (ö. 235), *el-Musannaf*, thk: Kemâl Yusuf Hût, Riyâd 1409, V, 232, 312 I, 52, 173, 476.

758 Tenûhî, Câmiu'l-Kasr'ın meydanı(rahbesi), camini dışında yer alır. Doğu tarafındaki meydan ise günümüze kadar devam edio gelmiştir. Bu gün burayı kasaplar işgal etmişler ve inek eti satıyorlar. Bu meydanı mahsul satılan Şûrce pazarından ayıran, attar dükkanları, bakkallar ve tatlıcılardır.Bkz. *el-Ferec Ba'de'ş-Şiddeh*, II, 302.

759 Belâzurî, *Futûh*,s. 157.

760 Kâsânî, *a. g. e*, VII, 272.

larda bu meydanların, siyâsî, idârî ve adlî amaçlarla kullanıldığı, askeri törenlerin ve bazı şehirlerde toplu Cuma namazlarının kılındığı görülür.

Şehir içindeki kamusal alanların kullanımına ilişkin olarak Bağdâd İslâm şehirciliği târihînde âdeta bir dönüm noktası niteliğinde özellikler içeren bir şehirdir. Kuruluşundan 13 yıl geçmeden, şehirdeki çarşılar devlet kontrolü ve izni olmadan bazı insanlar tarafından binâlar ve sabit ticâri mekânlar yapılarak ele geçirildi. Bu durum, tabiatıyla caddelerin, sokakların daralmasına sebeb oldu. Halîfe el-Mansûr'un, Bağdâd'ın içindeki pazar yerlerini Kerh bölgesine taşımasının sebeblerinden birisi de yolları ve sokakları genişletmek olduğu söylenir. Çünkü kuruluşundan kısa bir zaman sonra, yoğun göçle kalabalıklaşan Bağdâd'ın önceki tasarlanan yolları, bir anlamda istila edildiğinden, Kerh'deki yollar en az 40 zira olarak tasarlanmıştı.[761] Bu gerçek bile amme arâzîlerine ilişkin hakların bu dönemde henüz gelişmediğini ve sokakların ve meydanları istilasına bağlı olarak hukûkçu ve idarecilerin gündemine geldiğini gösterir.

Yaşanan bu karmaşadan dolayı, yol, meydan ve sokakların kullanımı ve işgali konusu, Hârûn er-Reşîd ile Ebû Yûsuf arasında da gündeme gelmiş, Ebû Yûsuf konuyla ilgili şu görüşleri serdetmiştir: "*müslümânların yoluna yapılan binâlar, herhangi bir yeniliğe meydan verilmeyeceğinden yıkılmalıdır. Devlet başkanı isterse vergilendirir ve yıkmaz. Aslında yollar, yapılan bu inşaat yüzünden oldukça daraldığından, ayrıcalık ve öncelik gözetmeksizin müslümânların yollarını vergilendirilmiş dükkânlara dönüştürülmesi devlet başkanının sorumluluğundadır. Devlet başkanından izinsiz yapılan yerkler yıkılmalıdır. Çünkü, dükkanını, herkese âit yollar üzerine inşa eden bu kimseler, yolları daraltmıştır. Özellikle Bağdâd gibi şehirlerde, devlet başkanının izni olmadan yapılan inşaatlar günahtır.*"[762] Ebû Yûsuf'un bu açıklaması, şehirlerde bu dönemde özellikle de Harun er-Reşid zamanında yaşanmakta olan bir problemi yansıtır.[763]

---

761 Hatîb el-Bağdâdî, *a. g. e*, I, 79,80; İbn Fakîh, *el-Buldân*, 288-9; Hamdan Abdulmecîd el-Kubeysî, *Esvak-ı Bağdâd*, Bağdâd 1979, s. 67, 80.

762 Ebû Yûsuf'un bu görüsleri Paris milli kütüphanesindeki yazmadan, Salih Ahmed Ali tarafından neşredilen kısımlar içinde bulunmaktadır. Bkz. Perda Chameta "Pazar" *İslâm Şehri*, Edit. RD. Sergeant trc: Elif Topçugil, İstanbul 1992 s. 152 dipnot No:24

763 Pedra Chalmeta, "Pazar", 152.

Şehirlerdeki *pazar ve panayır* yerlerinin bulunduğu alanlar da kamusal daire içinde ele alınmıştır. Bununla ilgili ilk uygulamanın Hz. Peygamber(s.a.v) tarafından Medîne'ye hicret ettiği ilk aylarda gerçekleştirildiği görülmektedir. Hz. Peygamberin(s.a.v), hicretten sonra ilk işlerinden birinin, müşrik ve yahûdîlerin pazarlarına alternatif olmak üzere ayrı bir pazar yeri belirlemiştir.[764] Kaynaklarımızda *"Medîne Pazarı"* olarak anılan bu pazar yeri için Hz. Peygamber (s.a.v) *"Sizin pazarınız burasıdır. Bu pazar daraltılmıyacak ve buradan vergi alınmıyacaktır."* buyurmuştur.[765] Yine Hz. Peygamberin(s.a.v) bu pazarda çadırlar ve binalar kurma teşebbüslerini engellediği, yasağa rağmen kurulan sabit çadırları yıktırdığı bilinmektedir.[766] Hulefa-i Raşidin döneminde de genel olarak bu yasağa uyulmuştur. Nitekim, pazar yerlerindeki geçici haklarını daimi kılarak buraya sahiplenmek isteyenlere Hz. Ali şöyle cevap vermiştir: *"çarşılar, namazgâhlar gibidir, buralarda hak önce gelenindir, oradan ayrılınca da hakkı biter."*[767] Bu tavır aynı zamanda Hz. Peygamberin(s.a.v) başlattığı anlayışın devâmı niteliğindedir.

Emevîler dönemine ilişkin de benzer uygulamalara rastlanılmaktadır. Ziyâd b. Ebîhi'nin Irak valiliği esnasında, *"pazar yerlerinde yerleşen kimselerin, orada kaldığı sürece oturma hakkına sâhip olduğu"* kuralını uyguladığı rivâyet edilmektedir.[768] Bu uygulama, Ziyad'ın zaman kaydını kaldırarak zilyetlik kuralını getirmiştir. Böylece bir bakıma pazarcılara daha uzun süreli yararlanma imtiyazı sağlamış, buna karşılık onlardan kira almıştır.[769] Yolcu ve göçebelerin konaklama yerleri de aynen pazar hükümlerine tâbî tutulmuştur.[770] Ömer b. Abdulaziz döneminde yine pazar yerlerinin müslümanların ortak malı olduğu hatırlatılarak Haraç arazileri üzerinde getirilen sınırlamalar pazar yerlerinde de uygulanmıştır.[771]

---

764 Cengiz Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul 1995, s. 31.
765 İbn Mâce, *Sünen*,Ticârât, 40; Belâzurî, *Futûh*, 24; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 540.
766 Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 540.
767 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 110, Belâzurî, *Futûh*, 420.
768 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*,110; Belâzurî, *a. g. e*, 421.
769 A. Şafak, *a. g. e*, 253.
770 Mâverdî, *a. g. e*, 236.
771 İbn Zenceveyh, *a. g. e*, I., 250.

Bağdâd'ın Kerh bölgesinde, sabit çarşı yerlerinin dışında, bizim konumuzu doğrudan ilgilendiren pazar yerleri vardı. Bu pazarlar, genellikle köyden gelen insanların mallarını sattıkları, haftalık olarak toplanan, umûmîyetle açık bir meydan yerinde kurulan alanlardı.[772] Bununla ilgili bir çok pazar yeri isminden bahsedilir.[773] Bu pazarlar, açık meydanlarda belli periyotlarla ve sürekli aynı yerlerde kurulduğundan dolayı bu pazar yerlerinin, amme adına korunduğunu kolayca çıkarabiliriz.

Pazar yerlerinin devlet tarafından vergi alma karşılığında işgaline göz yumulması,[774] fukaha arasında genel bir huzursuzluk yaratmış olmalı ki Emevilerin bu siyasetine karşı Ebû Hanîfe, Süfyan-ı Sevri, İmâm Mâlik ve Leys b. Sa'd gibi her eyâletin önde gelen fakîhleri şu görüşü açıklamışlardır: "*Pazar yerleri müslümânların ortak kullandıkları ve kimseye âit olmıyan yerlerdir. Harâc bölgesinde de olsa vergi alınmaz.*"[775] Buna karşılık Ebû Yûsuf'un önceleri açık pazar alanı (*Sûku'l-ğubâr*) iken zaman içinde kapalı çarşıya dönüşen mekanlardan ve pazarlardan alınan vergilerin toprak kirası olduğunu, tıpkı harâc gibi Beytü'l-Mâl'e ödendiğini açıklaması, tatbîkâtta Abbâsîler döneminde bu doğrultuda bir gelişmenin olduğunu, artık geri dönmenin imkansız olduğunu görerek fiili durumu meşrulaştırmaktan başka çare kalmadığının bir ilanıdır.[776] Nitekim şehirleşmenin ilerlemesi, ticâretin artması ve nüfûsun kalabalıklaşmasına paralel olarak Basra, Kûfe, Bağdâd gibi şehirlerde, h. II/VIII. asırdan itibâren üstü tonozlarla kapalı ve planlı muntazam çarşılar kurulmaya başlanmıştır. Bu dönemde artan şehir nüfûsu karşısında Bağdâd'ın semt pazarlarının zaman içinde dükkanlar yapılarak kapalı mekânlara dönüşmesi, amme ve *fey'* hakları problemini gündeme getirmiştir. Bu durumu kurtarmak için Bağdat'ın kurulduğu yerin savaşla (*'anva-*

772 H. A. Kubeysî, *a. g. e*, s. 89.

773 Bunlardan örnek olarak Bağdât'ta kurulanlar, "*Sûku'z-Zeyyâtîn*"; adını sabun otu ola Eşnan'dan alan "*Sûku Eşnân*"; salı günü kurulduğundan "*Sûku's-Sulesâ*" (Salı pazarı); İsâ nehri boyundaki cadde üzerinde kurulan "*Sûku Dâru'l-Gutn*" (pamuk pazarı); gibi pazar yerleridir. Ya'kûbî, *Buldân*, 246; İbn Serabîyyûn, *a. g. e*, s. 14; H. Bağdâdî, *a. g. e*, I, 91, 112; Kubeysî, *a. g. e*, s. 90.

774 Nitekim Abdulmelik b. Mervan zamanında, Medîne pazarını da içine alacak bir çarşı inşaatının yapılması esnasında, benzer problemler ve tartışmalar yaşanmıştı. Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 541-4.

775 Belâzurî, *Futûh*, 629.

776 Pedra Chalmeta, a.g.m, 153.

ten) fethedildiği, topraklarının fey' olduğu, bundan dolayı da buradaki topraklar üzerine bina yaparak faydalananlardan fey' hakkı olarak harac alınması istenmişti. Bu yaklaşımdan hareketle "*musteğallât*" adı altında bir vergi konulmuştur.[777] Şehirlerin içindeki pazarlar da sur dışındaki boş alanlara taşınmıştır.[778]

Ancak bu tartışmaların özünde, Hulefa-i Raşidin devri ümmet devletinin saltanata dönüştükten sonra, fey ve amme haklarını ihlal ederek temerküz etmesi ve bu konuda kayıt tanımaz tutumuna karşı, halkın bir temsilcisi ve şeriatın muhafızı sıfatı ile ulemanın tepkisini anlamak mümkündür.

Amme mülkiyeti ve alanları, bir şehrin veya bir toplumun, gerilimlere neden olmadan, uyumlu bir berâberlik sürdürebilmesi için zarûridir.[779] Bu hem sosyal ilişkiler açısından hem de mülkiyet ve kamusal alan açısından gereklidir. Bu kamusal alan politikası ve hukûku ile bu alanlar (yol, pazar, çarşı, nehir, yaylak) etrafındaki antlaşmazlıkları ve meseleleri çözümler. Aksi taktirde gerek şehrin yapısı gerekse diğer alanlarda tam bir keşmekeş yaşanır. Abbâsîler devriyle berâber başlayan yerleşiklik ve şehirleşme tecrübesi karşısında; İslâm hukûku, yollar, meydanlar, pazar yerlerinin kullanımı ve hukûkuna dâir *irfâk* hakları ve *harîmler* başlığı altında bir tartışma başlamış görünüyor. Abbâsîler devrinde bu konuda yaşanan problemlere ve gündelik antlaşmazlıklara dâir çok az şey biliyoruz.

---

777 İlk dönemlerde Bağdat'tan toplanan musteğallât vergisinin miktarı 12000000 dirheme ulaşıyordu. Ya'kûbî, *el-Buldân*, s. 254. Ayrıva bkz. F. Abdurrezzak Sa'd, *el-Amme fî Bağdat*, s. 44; Hanbelî eğilimleri daha belirgin olan Mu'tezîd döneminde, Bağdâd'ta yapılan kamulaştırma ve musteğallât gelirlerinin daha bir ciddiyetle uygulanması, Hanbelî fakîhlerin tesirine ancak açık oluşuyla izâh edilebilir. Kudâme b. Câ'fer, *el-Harâc*, 208; Taberî, *Târîh*; X, 86.

778 Y. Can, *İslâm Şehirlerinin Fizîkî Yapısı*, 132.

779 Tenûhî, *"köprü meydanı(rahbetü'l-cisr), Bağdat'ın en nezih yeridir. İnsanlar orada rahatlamak için toplanırlar"*ifadesi, sosyal hayat için bu alanların o dönemde de önemli olduğunu gösterir. Bkz. *el-Ferec Ba'de'ş-Şiddeh*, II, 302.

C) VAKIF ARÂZÎLERİ

Vakıf konusu ilk dönem İslâm târihînde çoğunlukla arâzîler üzerinde tartışılmıştır. Silah, kalkan, at, su...vs gibi vakıf örneklerine rastlansa da devrin şartları içinde sabit gelir sağlayan en önemli yatırım alanı arâzî olduğundan, Ebû Hanife vakfın arâzî olmasını şart koşmuştur. Çünkü bunun geliri kalıcı olmaktadır. Ekseri fukahanın görüşü de bu yöndedir.[780] Dolayısıyle vakıf arâzîlerinin mülkiyet durumu ve bu mülkiyet üzerindeki tasarruf şekilleri bu dönemde uygulanmakta olan toprak sisteminden bağımsız düşünülemez. Hatta Hassâf'ın *"Ahkâmu'l-Evkâf"*adlı eseri, nazarî spekülasyonları tartışan bir kitap olmasına rağmen, sunduğu vakıf örneklerinin ekseriyetini arâzîler oluşturmaktadır. Hassâf'ın idârî mekanizmanın içinde olması nedeniyle, kendi döneminin toprak sistemine ilişkin kullandığı ıstılahlar, mevcut sisteme ışık tutmaktadır. Bu ıstılahların çoğunluğunun toprak hukûku ile alakalı olması, vakıf konusunu toprak sistemi ve hukûkundan ayrılmaz bir parça haline getirmektedir.[781]

Her hangi bir arâzînin amme malı olabilmesi için daha önce menfaatini ammenin tümüne veya bir kısmına tahsis edilerek mülkiyetinin devlet ve özel mülkiyet sınırlarından çıkarılması gerektiğini ifade etmiştik. Buna göre mülkiyetin devlet tasarruflarına ve özel şahısların mülkiyetine kapatılması, vakıf arâzîlerini amme arâzîleri içinde ele almayı zorunlu kılmıştır.[782] Ancak vakıf arazileri yine de kendine has husûsiyetler taşıdığından, hangi kategoride ele alınacağına dair tartışmalar devam etmektedir. Her ne kadar arâzînin vakfedilmesi ile arâzînin bizzat kendinden değil de gelirinden faydalanıyor idiyse de, arâzî mülkiyetinin bu amaçla hapsedilmesi de yine onun kamu çerçevesinde ele alınmasını engellemez. Çünkü bu arâzîlerin gelirleri, ne devletin hazi-

780 Şeybânî, *Hucce*, III, 58; Abdulaziz ed-Dûrî,"Devru'l-vakf fi't-Tenmiye", *Mustakbelü'l-Arabî*, s.y; 221, Beyrut 1997.

781 İbn Zenceveyh, *a. g. e*, III, 1088; Tehâvî, *el-Muhtasar*, 137; Hilalu'r-Reyy, *a. g. e*, 22, 71; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 642 .

782 Hallâl, *Kitâbu'l-Vukûf*, 247-251; Abbadî, *a. g. e*, 253.

nesine, ne de özel bir şahsın kasasına gitmektedir. Aksine tahsis edildiği hayır cihetine harcanmaktadır. Ancak burada esas aldığımız mülkiyetin durumu olduğundan, amme arâzîleri içinde ele alınmasında herhangi bir engel yoktur.[783]

İlk dönem İslâm târihînde vakf müessesinin gelişimi ve mülkiyeti etrafındaki tartışmalar, kendini üç ayrı zamanda üç farkı kavramla dışa vurmuştur: *Sadaka, Habs ve Vakf.* Hz. Peygamber(s.a.v) döneminde sadakayı câriye makâmında umûmi hayır işlerine hasredilen tahsisler genellikle *s-d-k* kökünden türetilerek **"sadaka"** olarak adlandırılmıştır. Târihî gelişimi işaret etmesi bakımından vakf kurumunun bu aşamasına, kullanılan lafzı dikkate alarak, "*Sadaka Aşaması*" denilebilir. Bunun daha sonraki vakf şekilleriyle, saf bir tasadduk olarak düşünülmüş olması yönüyle özde farkı olamakla birlikte,[784] vakfedilen malın mülkiyeti ile ilgili bir farklılıktan bahsedilebilir.

Bu anlamda İslâmda ilk vakf örnekleri konusunda ihtilaf vardır. Vakf konusunda ilk telif sayılan Hassâf'ın(ö.261/874) kitabında, Hz. Peygamber(s.a.v) zamanındaki vakıf örneklerini sıralarken Vâkıdî'ye dayanarak verdiği misallerde, ilk vakf olarak Yahûdî kabîlesi Nadîr oğullarından Muhayrik isimli bir şahsın; "*vefat edersem bütün mallarım Hz. Muhammet'e aittir, istediği yere sarfetsin* "diye vasiyet ettiği mallardır. Bu adam, hicretin ikinci ayında vefat ettiğinde, Hz. Peygamber(s.a.v) bu vasiyete dayanarak arâzîleri teslim almış, bir rivayete göre Haşimoğullarına diğer bir rivayete göre umum maslahatına harcamıştır. Ensâr arasında bu arâzîler hakkında "*Hz. Peygamberin(s.a.v) bıraktığı ilk sadakalar bunlardır*" diyen râviler bulunmaktadır.[785]

Buna karşın, bu olayı sadaka değil *savâfî* olarak değerlendiren[786] muhacirler ise İslâm'daki ilk *habs* yapanın Hz. Ömer olduğunu rivayet

783 H.M.Güney, İslâm *Hukûkunda Kamu Malları*, s. 65.Burada zurrî vakıflar ve hayrî vakıflar olarak nitelenen fakat kendisinden dolaylı olarak istifade edilen vakıfların durumu intifa yönüyle kamusal çerçeve içinde ele alınmaktadır. Bu tür vakıf işletmeleri özel mülklere benzetilse de mülkiyet itibariyle buna imkan vermemektedir.Bkz. a. g. e, s. 64.

784 Şafiî, *el-Ümm*, IV, 51-52.

785 Hassâf, *Ahkâmu'l-Evkâf*, 1-4 .

786 Biz de bu olayı ilk savâfî olarak değerlendirdik. Bkz. 61-63.

etmişlerdir. Hz. Peygamberin(s.a.v) Medîne'ye hicreti esnasında otluk vadisi denilen bir yerin halkı oradan göç ettiğinden boşalmıştı. Hz. Peygamber bu vadinin bir kısmını Hz Ömer'e vermişdi. Ömer de geri kalan kısmını Yahûdîlerden satın aldı. Burası herkes tarafından arzulanan bir yer olmuştu. Ömer'in Hz. Peygambere(s.a.v) gelerek benim çok sevdiğim bir yerim var. Burasını ne yapayım demesi üzerine Hz. Peygamber(s.a.v) de *"aslını hapset, faydasını ve menfaatini tasadduk et"* buyurmuştur. Hz. Ömer'in de mülkiyeti satılmamak üzere, gelirini fakirlere, miskinlere tasadduk ettiği, bunu da yazdığı bir belge ile tevsik ederek kızı Hafsa ve nesline vasiyet ettiği rivayet edilir.[787]

Hz. Osman'a âit benzer bir vakıf belgesinde şunlar yazılı idi:[788]

"Bu belge Osman b. Affan'ın hayatında iken Hayber'deki İbn Ebi'l-Hakik malı diye bilinen mülkünü oğlu Eban b. Osman'a sadaka olarak tasadduk etmiştir. Aslı satılamaz, mîrâs bırakılamaz. Şahitler;Ali b. Ebi Talib-Usame b. Zeyd"

el-Hassâf, Ashâb-ı Kirâm'a âit çok sayıda vakıf örneklerini verdikten sonra Câbîr b. Abdullah'dan şu sözleri nakleder;*"Hz. Ömer hilâfeti sırasında yaptığı sadakayı yazdırdığı esnasında Muhâcîr ve Ensâr'ı çağırarak buna onları şahit tuttuğundan haberi her tarafa yayıldı. Öyle ki Ashâb'dan gücü yetip de malından bir kısmını habs etmek sûretiyle sadaka yapmayan kimse bilmiyorum"*[789]

Buna karşın hicritin ilk iki asrı boyunca vakf arazileri etrafında hararetli tartışmalar yapılmaktadır. Kûfe'de yetişen fakihler vakfa karşıtlıkları ile beliginleşmişlerdi. Kûfe Kâdîsı Şureyh, Irak hukûkçularının

---

787 Buharî, *Sahihu'l-Buhârî*, Vasâya, 4:14, 2613; Müslim, Babül-vakf, kısım: 5, s. 1632-33; Ebû Dâvûd, *Sünen*, kitap:7, bab 14, no.2880; Hassâf *a. g. e*, s. 5-9; Ayrıca, hadisin tahrici için bkz. Hilal, *Kitâbul-Vukûf*, 202-203; Hassâf, s. 6-9 .

788 Ferve b. Uzeyne bizzat kendisi tarafından Eban b. Osman'ın oğlu Abdurrahman'ın elinde bu belgeyi gördüğünü rivayet etmektedir. Bu rivâyetle ilgili olarak Vâkidî, onların elindeki bu malların daha sonraki dönemlerde ne olduğunu sorduğunda Ferve bilmediğini, satılmış olabileceğini aktarmaktadır. Hassâf, bu belgenin Vâkidî ile Ebû Yûsuf arasında geçen bir konuşmada da gündeme geldiğini, hatta Ebû Yusuf'u vakıflar konusunda bu belgedeki şartnameyi esas aldığını rivayet etmektedir. Hassâf, *a. g.e*, s. 9 ; A, Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukûkunda Vakıf Müessesesi*, s.59.

789 Hassâf, *a.g. e*, 15; Hallâl, *Kitâbu'l-Vukûf*, 213 vd, 220-225; Nitekim Ebû Yûsuf 'un vakf konusundaki görüşünü değiştiren olay da Medîne'de Ashab-ı Kirâm tarafından yapılmış çok sayıda hapsları görmüş olması idi. Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 28.

vakf konusundaki olumsuz bakışına târihsel bir temel de bularak, *"câhiliyyede putlar adına yapılan vakıfları satılamaz (muharramat) kılıyorlardı ve yasaklıyorlardı. Allah onu helal kıldı ve Hz. Muhammed onu serbest bırakmakla gönderdi"* yorumunu yapmış,[790] devamla da *"Hz. Muhammed (a. s) hapsları satıyordu"* rivayetini aktarmıştır.[791] İmam Şâfiî de câhiliyye devrinde develerin putlar adına hapsedildiğini, anacak ev veya arâzînin iyilik adına hapsedildiğini bilmediğini aktarır.[792]

Vakf mallarının erken dönemden itibaren satılmasının tartışmaya açılışı, Serahsî'nin dile getirdiği gibi câhiliyye dönemi uygulamalarına tepki olarak gelişen bir tavır gibi görünüyor.[793] İslâmî dönemdeki vakıflarla câhiliyye dönemindeki vakfların farkı sadece mülkiyet şeklinde değil esas gaye olarak da farklıdır.[794] Câhiliyyede doğrudan putlara yaklaşmak vakfın amacını oluştururken, İslâm'da sosyal bir muhteva ve önceliğe sahipdir.

Emevîler devrinde tâbiin neslinin Ashâb-ı Kirâm'ı tâkip ederek yaptıkları vakıflara sık sık rastlanılmaktadır. Ömer b. Abdülaziz zamanında, evladiyelik vakıflarda kız çocuklarının mîrâsçıları tarafından faydalandırılmaması ile ilgili problemler vesilesiyle vakıflar gündeme gelmiş ve Ömer b. Abdülaziz bu haksızlığa karşı çıkmıştı.[795] O'na, kendinden sonraki bilmediği, tanımadığı kimselere vakıf nasıl caiz olur diye sorulduğunda, *"Ömer, Osman, Ali akar ve topraklarını evlatlarına ve çocuklarının çocukları üzerine hapsettiler, menfaatini sadaka yaptılar"* diye cevap vermiştir.[796]

Emevîler döneminde vakf meselesini gündeme getiren bir başka olay, Yezid b. Abdulmelik'in(102/720-106/724) özel şahısların eline geçen *savâfî arâzîleri* tekrar *Beytü'l-Mal'e* döndürmek istemesiyle ortaya çıktı. Buna karşın elinde *savâfî arâzîsi* bulunduran kimseler, ellerindeki

790 Ezherî, *ez-Zâhir fî Garîbi'l-Elfaz*, I, 261-262.

791 Şeybânî, *el-Hucce*, III,s. 60.

792 Şâfiî, *el-Ümm*, IV, 51.

793 Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 29.

794 Muhammed 'Ubeyd Abdullah el- Kubeysî, *Ahkâmu'l-Vakf fi'ş-Şerîa'ti'l-İslâmiyye*, Bağdâd, 1977, I, 21-22.

795 Hassâf, *a. g. e* 17.

796 *a. g. e*. 16.

arâzîleri devlete kaptırmamak ve "savâfî" topraklar üzerindeki haklarına süreklilik kazandırmak için vasiyetle hibede bulunma yoluna gitmişlerdi.[797]

Emevîler döneminde vakf konusunda en dikkat çekici gelişmeler Mısır'da yaşanmaktadır. Mısır'a kâdî olarak atanan Tü'be b. Nemr (115/733- 120/737), burada yaygın olarak bulunan ve sâhiplerinin yada vâsîlerinin kontrolü altında olan vakflara el atarak gelirlerinin ancak fakîr ve miskînlere âit olduğu gerekçesiyle, vârislerinin elinden almış ve devletleştirmişti. Devletleştirilen bu hapslar için kurulan dîvân, kısa zaman sonra Mısır'daki en büyük ve zengin dîvânlardan biri haline geldi.[798] Mevcud târihî verilere dayanarak diyebiliriz ki bu dîvân, İslâm târihîndeki ilk vakıf dîvânıdır. Vakıf mallarının kâdıların yönetimine aktarılışı da İslâm siyâsî geleneğinde bu dîvânla başlamıştır. Bu vakıf dîvânı Mısır'a mahsus bir dîvân olmamış bilakis faaliyetleri başkent Şâm'a kadar uzanmıştır. Bununla ilgili Şâm'da merkezi bir dîvân bile kurulduğundan bahsedilmektedir.[799]

Abbâsîler kurulduğunda vakf edilen bir malın mülkiyeti etrafında farklı yaklaşımlar vardı. Abbâsî yönetimi ile daha yakın ilişkiler geliştirmiş görünen Kûfe fıkıhçıları başta Ebû Hanîfe olmak üzere habs edilen bir arâzînin kuru mülkiyetinin (rekabesinin) vakfedildikten sonra eski sâhibinin mülkiyetinden çıkmadığı görüşündeydiler. Ebû Hanîfe bu konuda nassla sabit miras hakkının, *habs*ı(yasaklanması) mümkün değildir. Yâni, vâkıf öldüğü zaman, hukûkî vârisleri mülkü aralarında taksîm ederler. Bu anlayışa göre vâkıfedilen arazinin mülkiyeti sahibinden çıkmaz, *"iâre"* gibidir, bağlayıcı değildir, vakfından dönebilir der. Vâkfeden kimsenin vefâtı halinde vârisleri vakıftan dönerek tasarruf edebilirler.[800] Bundan dolayı, *"Vakafta bulunan kişinin nihaîyi mülkiyeti(rekabe hakkı)elinden çıkmaz, kendi elinde kalır"*görüşünü savunmuştur.[801]

---

797 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, II, 184 (tıpkı basım) dan naklen,Ğ.H.Kâtibî, *a. g. e*, 322; Ayrıca bkz. Ashtor, *et-Târîhu'l-İktisâdîyye ve'l-İçtimâiyye*, 51.

798 Kindî, *el-Vulât ve'l-Kudât*, 346.

799 Muhammet b. Mahmut b. Hasan b. Hibetullah ibn Neccar (643/1245), *ed-Durretu's-Semîne fî Târîhi'l-Medîne*, Mekke 1956, s. 339; Ayrıca Bkz. A. Mez, *el-Hadâratu'l -İslâmiyye*, I, 411; Ebû Zehrâ, Muha*darat fi'l-Vakf*, 9 .

800 Halis Eşref, *a. g. e*,98; A. Şafak, *a. g. e*, 261.

801 Tahâvî, el-Mu*htasar*, s.136-137; Kâsânî, *a. g. e*, VI, 219; Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 27

Buna karşılık İmâm Malik, mülkiyet vakfedenin mülkiyetinden çıkmaz, fakat bunun üzerinde de tasarrufta da bulunamaz görüşünü savunmuştur. Şâfiî ve Hanbeliler de daha sonraları bu görüşü benimsemişlerdir. Buna göre, mülkiyet üzerindeki tasarruflar son derece sınırlanmıştır. Vakfeden eğer şart koşmamışsa, şartnamedekine göre faydalanabilir, tasarruf yetkisi görevliler tarafından yürütülür.[802] İlk devirlerde sahabeler tarafından yapılan Mekke ve Medîne vakıfları da Şafiî'ye göre ölünceye kadar kendileri tarafından idare edildi, fakat öldükten sonra mülkiyeti ammeye intikal etmiştir.[803] Bu yaklaşımda mülkiyet üzerindeki tasarruflar tamamıyla sınırlandırılmıştır.

Hanefîler ise *'aynın* habsi başkasının mülkiyetine girmek konusunda habsdır. Mülkiyetin zevâlinden kaçınmak zarüri değildir. Ancak mülkiyetin gerçekten izale olması mîrâs hakkını düşürür. Bir mülkün tasarrufunu dondurmak batıldır. Bundan dolayı mülkiyetsiz vakf modelini reddeder, buna karşılık mülkiyetin muhâfaza edilerek menfeatin vakfedilmesini önerirler.[804] Ebû Hanîfe, habs'ın mülkiyeti üzerinde herhangi bir sınırlama ve tasarrufun dondurulmasına karşı çıkmıştır. Onun bu yaklaşımının temelinde insan hürriyetini ve özel mülkiyeti tabiî ve temel bir hakk olduğu düşüncesi yatar. Ona göre mülkiyetle hürriyet bir birinden ayrılamayacak derecede birbirine bağlıdır. Mülkiyetin hakîki manası tasrrufla mümkün olduğundan, mülkiyetin bulunduğu yerde "*tasarruf hürriyeti*" de bulunmalıdır. Tasarruf hürriyeti konusunda öylesine hassas davranır ki bunu temel bir insani hakk olarak görür. Bundan dolayı mahkemenin bile bu hürriyete müdâhale etmesini ve onu kayıt altına almasını kabul etmez.

Esasen Ebû Hanîfenin bu yaklaşımı, İslâm'ın, mülkiyeti titizlikle korunması gereken saygı değer ve dokunulmaz bir hak olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun için Ebû Hanîfe ve daha sonra fiilî örneklerini göreceğimiz Kûfe fukahası, habs kurumuna sâhibinin tasarrufunu sınırlandırdığı için cevaz vermemiştir. Onlara göre tasarruf hakkı olmayan ve tasarruf edilemeyen bir mal düşünülemez.[805] Bu yak-

802 Hallâl, *Kitâbu'l Vukûf*, 247-251; Ali Şafak, *a. g. e*,262-263.
803 Şafiî, *el-Ümm*, III, 276; Ebû Zehrâ, a. g. e., s.90
804 Şeybânî, *el-Hucce*, III, 46, 58
805 Muhammet Ebû Zehrâ, *Mezhepler, Târîhî*, s. 286 .

laşımı Serahsî veciz bir şekilde şöyle özetlemektedir;[806]" *Vakfedilmeden mülk olan bir mal, vakfedildikten sonra da mülk olarak kalır. Sâhipsiz mülk olmayacağından, vakfedilen bir malın da sâhibinin olması zaruridir. Bundan dolayı vakfedilen mal eski sâhibinin mülkünde kalır. Mallar tabiî halinde mülk olarak yaratılmışlardır, insanoğlu da mâlik olarak yaratılmıştır.*"

Ancak, ikinci kuşak Hanefîlerin vakıf konusuna yaklaşımda, imamlarının çizgisinden bir sapma görülür. Be değişim Ebû Yûsuf'un Hârûn er-Reşîd ile hacca gittiğinde, Medîne'de bulunduğu sırada vakf konusu ile ilgili halîfenin huzurunda İmâm Malik ile yaptığı tartışmaların sonucu meydana gelmiş görünüyor. Ebû Yûsuf, hapsın batıl olduğunu iddia ediyor ve kâdî Şureyh'in Hz. Muhammed(s. a. v)ın habsların serbest bırakılması ile geldiği sözünü naklediyordu. İmâm Malik de onlar(cahiliyyede) ilahları için Sâibe[807] ve el-Buhayra'dan habs ıtlak ediyorlardı. Hz. Ömer ise Rasülullah'tan izin istediğinde Rasülullah, "*aslını hapset, gelirini sarf et*" buyurdu. Zübeyr'in vakıfı da böyledir karşılığını verdi.[808] Öyle anlaşılıyor ki Ebu Yusuf'un bu seyahât esnasında bizzat Medine'de gördükleri ve Medîne ulaması ile tartışmaları, vakf konusundaki görüşlerinde köklü değişmelere yol açmıştır. Bunun sebebini Serahsî, şöyle açıklamaktadır; "*Ebû Yûsuf'un vakf konusunda eski görüşünden dönmesi, Hârûn er-Reşîd ile hacca gittiğinde, Medîne'de bulunduğu esnada ashabın bir çok vakfının bulunduğuna bizzat şahit olmuştur. Bunun üzerine eski görüşlerinden dönmüştür*".[809]

Ayrıca Hanefî kitaplarındaki rivayetlerde Ebû Yûsuf ve Hasan eş-Şeybânî, hocalarına muhâlefetle "*bir kimsenin yaptığı vakıf, kendi mülkünden çıkarak Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere Allah için habs demektir*" görüşleriyle, vakfedilen bir malın vâkıfın mülkünden çıktığını ve bağla-

806 Serahsî, a.g,e, XII, 30; M. Ebû Zehrâ, *a. g. e*, 287; a.mlf., *Muhâderât fi'l vakf*, Kahire t.y. s. 91.

807 Yemende Serban bölgesine bağlı bir yerdir Yâkût el-Hâmevî, *a. g. e*, III, 189.

808 Zehebî, *Seyeru A'lâmu'n-Nubelâ*, VIII, 113.

809 Bkz. Serahsî, *a. g. e*, XII, 28 . Fuat Köprülü, Ebû Yûsuf, "*Nasların dar çerçevesini zorla parçalayarak*"Vakıf sistemini meşrulaştırdığı türündeki iddiaları, oryantalist iddialar üzerine dayandırılmış ve 1940 yılların pozitif hukûk mentalitesini yansıtmaktadır . Gerçekte bilimsel dayanakları yotur. Ebû Yûsuf'un kanaatini değiştiren olay Medîne ziyaretinde karşılaştıklarıdır. "Vakıf Müessesesinin Hukûkî ve Târihî tekâmülü", *Vakıflar Dergisi* sy. II. Ankara 1941(1974) s. 12.

yıcı olduğunu, rucû' etmesinin mümkün olmadığını, vefâtından sonra da mîrâsçılarının dahi dönemeyeceğini savunmuşlardır.[810] Bunların dayanakları ise Hz. Peygamberin(s.a.v) "*Aslını habs et, gelirini sarf et*" hadisi ve Hz. Ömer'in arâzîsini vakfederken;"*tarla katiyyen satılmayacak, hibe edilmeyecek, mîrâsla intikal etmeyecek*"şeklinde koyduğu kayıtlardır.[811]

Hapsı mülkiyetten tamamen çıkma olarak anlayanlara karşılık Ebû Hanîfe, habsın Allah adına olmasının, sembolik ve gerçek bir mülkiyet olmadığını, sâhibinin mülkiyetinden çıkan bir arâzînin sâhipsiz kalacağını, bir malın sahipsiz olmasının ise imkansız olduğunu; dolayısıyle arâzinin vâkıfın kendi mülkiyetinde kalmasının daha doğru olduğunu savunur.[812] Tartışmanın böyle bir mecrada cereyân etmesinin sebebi İslâm fıkhında *hükmi şahsiyet* mefhumunun henüz gelişmemesiyle alakalıdır. Çünkü fıkıh ekolleri arasında tartışmaya esas teşkil eden, vakfedilen bir malın mülkiyetinin kimin elinde ve kim tarafından tasarruf edileceği problemidir. Vakfedilen malın sâhibinin Allah olduğunun ileri sürülmesi bir anlamda hükmi şahsiyetin hukûkî olarak henüz yeterince tanımlanamadığını gösterir.

İslâm hukunda ve siyasi literatüründe "*Allah hakkı*" umumiyetle amme yararını ilgilendiren haklar demektir.[813] Abbâsîlerde de "*hukûkullah*" kavramı, amme menfeati için kullanılmış ve siyâsî otoritenin yetkisinde yönlendirilmiştir.[814] Ancak bu yetki daha çok mülkiyet tasarrufu noktasından değil, murakabe ile sınırlı kalmıştır. Vakıf arazilerinin mülkiyetinde "*hukûkullah*" kavramının bulunması, aynı zamanda sahibinin mülkiyetinden çıkan araziyi sahipsiz bırakmamak için bu hakkı Allah'a devrediyordu. Abbâsîlerde "*hukûkullahın*" siyâsî otoritenin yetkisinde yönlendirilmesi, sonuçta siyâsî otoritelere vakıflara müdâhale hakkı veriyordu. Bundan dolayı vakfedilen mal sâhibinin mülkünden çıkmışsa, o zaman siyâsî otoritenin boşalan mâlikiyet yetki-

---

810 Tahavî, *el-Muhtasar*, 137; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâ'i*, VI, 219; Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 27.

811 Buharî,"Vesâya", 2613; Müslim,"Vakf", 1632-1633; Hilal, *Kitâbu'l Vukûf*, 202-203; Hassâf, *a. g. e*, 6-9.

812 Serahsî, a.g,e, XII, 30; M. Ebû Zehrâ, *a. g. e*, s. 287; a.mlf., *Muhâderât fi'l vakf*, Kahire t.y. s. 91.

813 A. Akgündüz, *a. g. e*, 49.

814 Miriam Hoexter, "Huqûqullah and Hukûku'l-'Ibâd as Reflected in the Vakf Institution", *JRAI*, IXX, (Kudüs 1995), s. 136.

sini kullanması gerekiyordu.[815] Daha sonraları siyâsî otorite bu hakka dayanarak vakıf mallarına müdahale edince; fukaha karşı koymak için *"hukûkullah"* kavramını devletten ayırarak dokunulmaz ve tasarruf edilmez bir mülkiyete şeklinde tanımlamışlar ki bu şekline artık *"vakf"* denilmiştir.

Vakf konusundaki tatbikat, Ebû Hanîfenin görüşlerinin aksi istikametinde gelişmiştir. Hanefî ekolüne mesûp olmasına rağmen Hassâf'ın, *"eğer Ebû Hanîfe yaşasaydı, görüşlerini değiştirirdi"* sözleri habs konusunda üçüncü hicrî asırdan itibâren genel bir kabulun oluştuğunu gösterir.[816] Ancak vakf arazilerinin mülkiyeti konusunda ilk iki asır boyunca devam eden tartışmaların Mısır haricinde yaygınlaşamadığı da görülür.

Fıkhî tartışmalar ve belirsizlikler Abbâsî yönetimindeki uygulamalara da yansımış ve karışıklıklara yol açmıştır. Yaygın bir vakıf uygulaması bulunan Mısır'a, Hanefî veya Kûfe ekolüne mesûp kâdîlar atanınca, bu kimselerin habslara yönelik olumsuz görüşleri bölgedeki yanlış uygulamalar ile birleşince sert tedbirler almak zorunda kalınmıştır. el-Mehdî zamanında (159/775-169/785), ilk olarak Kûfe fıkıh ekolüne mesûp İsmail b. Yesa'[817] Mısır'a kâdî olarak atanmıştı. Hanefî mezhebine göre içtihadda bulunarak habsları iptal etmeye kalkışması üzerine, Mısır'ın ünlü İmamı Leys b. Sa'd'a (94/712-175/791)[818] gelerek; *"Ben sana hasım olarak buraya geldim. Çünkü sen, Rasûlullah'ın, Ebû Bekir'in, Ömer'in, Osman'ın, Ali'nin ve ondan sonrakiler habs yaptıkları halde onu iptal etmeye kalkıyorsun"* diyerek itiraz etti. Halîfe el-Mehdî'ye yazdığı şikayet mektubunda; *"Senin atadığın kâdî, Rasülullah'ın aramızda uygulanmakta olan sünnetini neredeyse yok edecek. Biz habsları ne dinar için, ne dirhem için kullanırız Sadece hayır amacıyla biliriz."* diyordu. Ayrıca Mısır halkı, Kûfelilerin mezhebini henüz tanımadığından, bu durumdan oldukça rahatsız olmuşlardı. Bunun üzerine Halîfe bir yazı göndererek kâdîyı görevinden azletmişi. (167/783)[819]

---

815 Miriam Hoexter, a. g. m, 135-136,154.

816 Serahsî, *a. g. e*, XII, 28-29.

817 İbn Abdu'l-Hakem, *Futûhu* Mısır, 405-406; Kindî, *el-Vulât ve'l-Kudât*, 371.

818 İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-A'yân*, IV, 127-132; Bagdadî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, (hayatı ve önemi)3-4

819 Kindî, *el-Vulât ve'l-Kudât*, 371-2; İbn Abdulhakem, *a. g. e*, 406.

Benzer bir hâdise de el-Me'mûn tarafından iki defa Mısır kâdîlığına atanmış olan Lehîa' b. İsa el-Hadrami tarafından gerçekleştirilmiştir.[820] Lehia kâdîlık yaptığı esnada Mısır'daki habslarda yaşanmakta olan suistimallerin önüne geçmek için bütün habsların sâhiplerinin ya ellerindeki belgeler ile veya habs halkının ikrarı ile yeniden tevsik ederek tespit edilmesine karar vermişdi. Bizzat kendisi ikinci kâdîlık görevinden beri (199/814-204/819) bu faaliyetini tasarladığını itiraf etmektedir.[821] Kâdînın habslarla ilgili bu belgeleri uzun zaman "*Furûzu Lehî'a'*" veya "*Furûzu kâdı*" olarak hatırlanmıştır. Belgelerin yenilenmesi ile bir anlamda hapsların kontrolu sağlanmış ve resmileştirilmiştir.[822]

Mısır'daki vakıflar üzerinde devlet kontrolü sağlamak üzere yapılan girişimlere el-Mu'tasım tarafından 226/840 yılında yine Kûfe fıkıhçılarından Muhammed b. Ebî Leys el-Havârizmi'nin (ö.237/851) Mısır kâdîlığına atansı ile devam edildi. Mısır'daki "*Mihne*" uygulamaları konusundaki kararlılığı ile tanınan kâdî,[823] vakıf alanında da kendi fıkhî görüşlerini dayatma teşebbüsünde bulunduğu görülmektedir. Mısır'a gelir gelmez ilk işi, halka bir ilanda *bulunarak"ellerinde yetim ve gaip malları bulunan herkesin bu malları getirmesini istemiştir"*. Halk kâdî gelmeden önce onun sertliğini duyduğundan, âdetâ bu malları teslim için koşuşturmuştur. Bu teşebbüs, muhtemelen vakıf malları için bir ön girişimdi. Çünkü, hemen akabinde, bütün vakıfları gözden geçirdi, bir çoğunu tamamen iptal etti, kabul edilebilir durumda olanları bizzat kendi yazısıyla yeniden düzenledi. Asıl amacıyla ilgili şöyle dediği rivayet edilir: *"Mısır'daki bütün vakıflara el koymak istemiştim. Çünkü, âile vakıflarının bu âileler tarafından yönetimi için atanan görevlilerden bir çoğunun kâdî dîvânında hiç bir kaydı bulunmamaktadır "*[824]

---

820 İlk atanması (196/811-198/813) yılları arasında ikinci atama (199/814-204/819)yılları arasında olmuştur. Bkz. Kindî, a .g. e, 417-420,421 vd; İbn Abdulhakem *a. g. e*, 409, 410.

821 Kindî, *a. g. e*, 424.

822 Mısır'daki devlet arâzîlerinin (*mevâhiz*) bakımını yapan görevli ve gönüllülere, hayır vakıflarının ('*Abbâdu's-sebil*)gelirlerinden tahsisat ayırarak, bunların yıllık olarak toplanan gelirlerini, bu mevâhizleri imar eden görevli ve fakirlere tahsisat olarak *(furuz)* vermişdir. Bu uygulama ilk defa ibn Lehi'a tarafından gerçekleştirilmiştir. A. *g. e*, 418-419.

823 A.g. e. s,451-453.

824 A. *g. e*, 449-450.

Burada kâdının bu kayıt meselesini bahane ederek bu konudaki görüşünü uygulamaya çalıştığı söylenebilir. Çünkü Hanefîler, bir arâzî veya evin fakirlere vakfedilmesini delilleri bulunduğundan dolayı caiz görürken, evladına haps hususuna delil yoktur gerekçesiyle cevaz vermezler.[825] Bundan dolayı Mısır'dak evladiyelik vakıflara müdahele etmektedirler. Muhammed b. Ebi Leys'in yapamadığını daha sonra atanan Haris b. Miskin tamamlamıştır.[826]

Buraya kadar sunduğumuz misallere dayanarak diyebiliriz ki, fıkıh ekolleri arasındaki görüş ayrılıkları, vakfın gelişimini doğrudan etkilemiştir. Mısırlı fakîhlerin başta Leys b. Sa'd olmak üzere habs konusunu caiz görmeleri, İslâm Târihînin erken dönemlerinden itibaren Mısır' da vakfın yaygınlaşabileceği meşrû bir zemin bulmuştur. Mısır'ın aksine Irak ve Horasan gibi eyâletlerde vakıf örneklerine mevcud kanaklarda rastlanılmamaktadır. Bu durum aynı zamanda Abbâsîler devrinde bölge ve anlayış farklılıklarına bağlı degişik uygulamaların varlığını ve siyasi sistemin de bu farklılıklara imkan tanıdığını gösterir.

Mısır dışında görülen en erken vakıf örnekleri daha çok halîfe ve onun yakın çevresindeki üst yönetici sınıftan insanlar tarafından, devletin yapması gereken hizmetlerin yerine tahsis edilmiş olan yarı resmi vakıflardır.[827] Bu tür vakıflar, halîfeler ve yakınları tarafından yapıldığından ***"irsâd"*** adı verilmiştir. İrsâdın kelime manası; gözetmek ve hazırlamak demektir. Istılâhi olarak; devlete âit bir mülkün, mülkiyeti devlette kalmak kaydıyle, menfeatinin devlet başkanı tarafından hazineden harcama yapılması gereken bir yere tahsis edilmesidir.[828] Köy mezra, cami ve medrese gibi yerlerin masraflarının da bu tahsislerden kaşılandığından onlara da irsâd denir.[829] İbn *Receb "'anve arâzîsini feye dahil görenler, onun müslümânlara irsadını da vacip görür"* ifadesi kelimenin vakfla alakasını gösterir.[830] Bir başka örnekte *"Halid b. Velid'in kal-*

825 Şeybânî, *el-Hucce*, III, 58.

826 A. *g. e*, 459-466 vd.

827 A.Dûrî, *Târîhu Iraki'l-İktisâdî*, 49.

828 A. Akgündüz, a. *g. e*, 524.

829 Nezih Hammad, *İktisâdî Fıkıh Terimleri*, 172.

830 İbn Receb, *a. g. e*, I, 32.

kanını irsad etmesi onu Allah yolunda hapsetmesi demektir" denilmektedir.[831] Bu tür vakıflar diğer vakıf hükümlerine ve kaidelerine bağlı değildir. Normal vakıflarda mülkiyeti sâhiplerinin taht-ı mülkünde olması gerekirken, irsâdî vakıflarda araziler *fey'* olduğundan, devlet başkanının bu arazide mâlikiyeti nâiblikle sınırlıdır. Dolayısıyla onun kendi mülkiyetinde olmayan bir şeyi mülkiyeti ile birlikte vakfetme hakkı yoktur.[832] Bu yolla devlet bölgesel ihtiyaçlara daha hızlı hizmet götürebilmekdir.

Abbâsîler döneminde bu tür resmi vakıfların çoğunun, hacc yolları ve haremeyn hizmetlerini karşılamak için yapıldığı bilinmektedir. İlk Abbâsî halîfesi Ebu'l-Abbas Saffâh'ın devlet arazilerinden tahsisat yaparak Irak hacc yolu üzerinde, su temini ve yol güvenliğini sağlamak gâyesiyle,[833] uygun mesâfelere menziller yaptırdığı bilinmektedir.[834] el-Mansûr zamanında(136/753-158/774), Emevîlerden musâdere edilen Ehvâz'daki Feyz kanalı üzerinde bulunan Cubân arâzîlerinin gelirlerinin Medîne halkına vakfettiği rivayet edilir.[835] el-Mehdî zamanında bu tür vakıflar Kâbe'nin resterasyon giderleri ve hacc yolu güvenliği için ayrılmıştı. el-Mehdî'nin Vâsıt civarında kazdırdığı "*Sıla Nehri*"etrafında ortaya çıkan ve ihyâ edilen arâzîlerin gelirleri ile Fırat nehri üzerinde bulunan, harâcî arâzîsi mi yoksa öşür arâzîsi mi olduğu ihtilaflı olan ve vaktiyle Emevîlerden alınan arâzîler,[836] Haremeyn halkına ve buradaki masrafları karşılamak üzere vakfedilmiştir.[837]

Haremeyn hizmetlerine yapılan vakıflar konusunda, Hârûn er-Reşîd'in sofu kimliği ve hacca olan düşkünlüğü nedeniyle, daha parlak bir dönem yaşanmıştır. Bizzat halîfe Hârûn er-Reşîd ve eşi Ümmü Ca'fer, hacc yolu ve mekânlarına âit hayır yaptırmak ve su kazdırmakla meşhur

831 İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XI, 271.

832 M. Ebû Zehrâ, *Muhâdarât fi'l-Vakf*, 108. İrsâdî vakıfların fey' arazilerinden veya diğer mülkiyet şekillerinden verildiği durumlarda karşılaşılacak hukukî problemlere ilişkin fıkhî tartışmalar için bkz. A. Akgündüz, a. g. e, 526-532.

833 A. g. e, VII, 465.

834 Taberî, *Târîh*, VII, 467.

835 Belâzurî, *Futûh*,513(T.533).

836 A. g. e,512 (T.532).

837 A. g. e,409.

olmuşlardır. Kuyu ve diğer masraflar için kendi çiftliklerinden yıllık geliri 30.000 dinar tutan arâzîler vakfetmişlerdir.[838]

Abbâsîler döneminde bu tür yarı resmi vakıfların çoğunluğunun şehirlerin su şebekesini kumak, cami, medrese, imaret gibi amme hizmetlerini karşılamak amacıyla kullanıldığı görülür. Devlet bu vakıflar vasıtasıyla, hemen her bölgede umumu ilgilendiren alanlarda daha hızlı ve istikrarlı hizmet götürebilmektedir.[839] Meselâ, Kuruluşundan beri Basra'nın içme suyu proplemi çözülememişti. Bunun için Abbâsî emîrlerinden Muhammed b. Süleyman b. Ali tarafından Basra halkının içme suyu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla su havuzlarının korunması ve bakımı için devlet çiftliklerinin bir kısmı vakfedilmiştir. Ayrıca Muhammed b. Süleyman b. Ali kendisine âit bir kısım çiftliklerin gelirini, su havuzlarının dolapları, develeri ve tamiri için sarf edilmek üzere vakfetmişti (*tasadduk*).[840] Benzer bir olayda Halîfe Mûsa el-Hadi(785-786) tarafından Kazvin şehri karşısında kurduğu "*Mûsa şehri*" nin kuruluşu esnasında yaşanmıştır. Rustemâbad[841] denilen yerden geniş bir arâzî satın alınarak geliri yeni kurulan şehrin ihtiyaçlarının karşılanması için vakfetmiştir. Bununla da yetinmeyerek bu vakıf arâzîlerinin idaresi için azatlısı Ömer er-Rumi adlı bir köleyi görevlendirmiştir.[842] Daha sonra Hârûn er-Reşîd, Kazvin şehrini ziyareti sırasında, bazı gelir getiren (*musteğallât*)dükkanlar satın alarak, şehrin camisinin bakımı, su kanallarının onarımı, surların tamirine harcanmak üzere vakfetmiştir. Hatta ünlü coğrafyacı İbn Fakîh(h.292/904) yaklaşık bir asır sonra, bu vakıf gelirleri ile kendi zamanına kadar köprü, câmi, çeşme gibi hizmetlerin görüldüğü ve yapımına devam edildiğini kaydeder.[843]

Hârûn er-Reşîd hacc ve askerî seferlerin harcamalarının temini ve sürekliliğinin sağlanması için vakıflar tahsis ettiği bilinmektedir. Bu

838 Ya'kûbî, *Müşâkeletu'n-Nâs li Zamânihim*, s. 24-26.
839 İbn Fakîh,a. g. e, 559.
840 Belazürî, *Futûh*, 516 (t.336) .
841 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, s. 49 .
842 Belâzürî, *a. g. e*, 451(t. 463); İbn Fakîh, *Buldân*, s. 559.
843 İbn Fakîh,a. g. e, 559.

babda Suğur[844] bölgesinde bir çok kervansaraylar, hastaneler yaptırmıştır. Yıllık geliri 100.000 dinâr tutan çiftliklerinin gelirini, Suğur bölgesinde oturmakta olan fakirler için vakfetmişti.[845] Bu vakıflar, öncelikle Diyâr-ı İslâm'ı korumak için sınır bölgesindeki gâzîleri ve savaşçıları teşvik ve onları destekleme amacını taşımaktadır. Halîfelerin savaşanlara ve onların âilelerine yönelik destekleri bu tür vakıfların fonlarından karşılanmıştır.

el-Me'mûn döneminde, Huneyn b. Abdülhamit Tûsî adında,[846] cömertliği ile tanınan bir komutan, yıllık geliri 100.000 dinar olan çiftliğini bu bölgeye göç etmiş Hz. Ali soyundan gelenler için(*ehlu buyutât*) vakfetmişti.[847] Başta Ebû Müslim el-Horasanî olmak üzere, Bermeki'ler, Abdullah b. Tâhir, Hasan b. Sahl, Fazıl b. Rebi' gibi önemli siyasi ve askeri şahsiyetler, halîfe hanımları, prensler, zenginlik kaynağı esas olarak devletten gelen bu ve benzeri şahsiyetler sosyal hizmetleri karşılamak gayeleriyle vakıf tahsisinde bulunmuşlardır.[848] Mesela, el-Mu'tasım'ın komutanlarından Afşin, kendi memleketi olan Ferğana ile Soğd arasındaki sınır bölgesindeki pek çok ribattan en tanınmış olan "*Hudeysir*" ribatının masrafları için çiftliklerini vakfetmişti.[849] Böylece hem amme malı olan hazineden elde ettikleri zenginlikleri yine amme hizmetine geri döndürerek vebalden kurtulmuş oluyorlardı.

Sadece Haremeyn ve sınır boyları (*suğur*) için kurulmuş olan bu tür vakıfların gelirleri IV/X. asrın başlarında yıllık 80.000 dinara ulaşmıştı. Husamüddin Samarrâî'nin arâzî gelirlerine dayanarak yaptığı hesaplara göre ikinci Abbâsi devrinde Sevâd ve Ehvaz'da yoğun olarak bulunan vakıf arazilerinin sadece Sevâd bölgesindeki genel topralar içindeki nisbeti %15 oranında idi. Vâsıt bölgesini de kattığımız zaman bu oran daha da artmaktadır.[850] İbn Hurdazbih'in Sevâd bölgesindeki

---

844 *Suğûr*; Klasik dönem İslâmî literatürde müslümân devletin sınır boyları ve bölgelerine denir. Özel ve yaygın kullanımıyla da Bizans sınır bölgelerine denilmiştir.

845 Ya'kûbî, *Müşâkeletu'n-Nâs* s. 24-26.

846 Taberî, *Târîh*, VIII, 549, 559, 566, 569-573

847 Yakubî, *a. g. e*, 30 .

848 H. Samarraî,"Tatavvuru Mülkiyeti'l -Arz" s. 552.

849 İbn Havkal, *a. g. e*, 504-505.

850 H.Semarraî, *el-Müsessâtu'l- İdâriyye*, s. 215-216; a. mlf, "Tatavvuru'l Mülkiyeti'l Arz" s. 553.

vakıflar ve gelirlerine ilişkin aktardığı bir anektod, yukarıdaki görüşlerimizi takviye eder niteliktedir. Sibeyn vakıfları bir çok zirâî bölgenin (*tesasic*) tekbir çiftlik(*day'a*) halinde birleştirilmesinden oluşmuştur ve öşür cinsinden yıllık toplam geliri; *buğdaydan 500 kurr, arpadan 5500 kurr ve 50.000 gümüş varaktı*.[851]

Sadece Bağdâd işletmelerinin (*mustegillatlarının*) geliri 13.000 dinar, Sevâd'daki mîrâscısı kalmadığından devletin eline geçen çiftliklerin geliri 80.000 dirhemdi. Bütün bu gelirler bu dîvânın altında toplanmaştır. Çünkü bu vakıflar, temelde Haremeyn'in ve müslümânların yaşadıkları yerlerin hâmisi sıfatiyle halîfenin resmi (*irsâdî*) vakıflarıydı. Hassa çiftlikleri de (*diya'lar*) bunlara dahil edilince, bunların idâresi için husûsî bir dîvân'ın kurulması zarûrî hâle gelmiştir.[852] Bunların kontrolü için 301 /913 yılında vezir Ali b. İsa tarafından "*Dîvân-ı Birr*" adı altında müstakil bir dîvân kurulmuştu.[853]

Abbâsî âilesi tarafından yapılan bu tür vakıfların mülkiyet durumunu görmek için, Halîfe el-Mu'tasım'ın vakfına bakmak gerekir. Bizans hükümdarı Teofil Mihâil'in Malatya'ya saldırması üzerine,[854] ona karşı sefere çıkmadan önce, Bağdâd kâdılarının da hazır bulunduğu, önde gelen devlet adamları, komutanlar ve eşraftan 328 kişiden oluşan bir topluluğun huzurunda ve onların şahitliğinde, sâhip olduğu bütün dıyâları; üçte biri çocuklarına, üçte biri kölelerine(mevâlî), geri kalan üçte birini de Allah için vakfettiğini açıklamıştı.[855] el-Mu'tasım tarafından vakfedilen bu arâzîlerinden Yemâme'deki bir çiftlik, daha sonra el-Mütevekkîl tarafından bir şâire *iktâ'* edilmek istenir. Fakat harâc kâtibleri bu arâzînin el-Mu'tasım tarafından vakfedildiğini halifeye hatırlatarak, *iktâ'* edilmesinin imkansız olduğunu bidirmişlerdi. Bunun üzerine yıllık sembolik bir miktârla 50 yıllığına kabâle olarak verilmişti. Bu olay, vakıf arâzîlerinin mülkiyeti üzerinde devlet başkanının dahi herhangi bir

851 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve Memâlik*, s.11

852 Sabî, *el-Vüzerâ*, 310-311; İbn Arîb, *Silatu Târîhi't- Taberî*, s. 245

853 Sabî, *el-Vüzerâ*, s.310-311; ayrıca Samarraî, *el-Müessesetü'l-İdâriyye*, s.297.

854 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, s. 426.

855 Taberî, *Târîh*, IX, s. 56,161-163; Ezdî, a.y

tasarruf yetkisinin olmadığını ve bu anlayışın bürokraside de yerleşmiş olduğunu gösterir.[856]

Abbâsîlerin ikinci devri(247/861-332/942) ile beraber bu alanda dikkat çeken iki mühim gelişme gözlenmektedir. Bunlardan birisi, Hicrî II. asrın sonlarından önce hiçbir yerde kullanılmayan "*vakıf*" kavramının,[857] "*habs*"kavramının yanında kullanılmaya başlanmasıdır. Vakf kavramının en eski târihli kullanımı,Yahyâ b. Adem(ö. 202/817) ve İmam Şâfiî'ye(ö.204/819) aittir. Fakat o da *fey'* anlamına vakıf kelimesini kullanmıştır.[858] İki kavramın muhtevası arasında bir fark yok gibi görünse de belli bir tartışmanın ve şartların sonucu olarak ortaya çıktığını dikkate alınırsa, aynı muhtevaya sahip olmadıkları anlaşılır.[859]

Vakfedilecek arâzîlerin mülkiyet durumları uzun uzun fakîhlerce açıklanmaya çalışılmıştır. Bütün bunların temelinde gözetilen husus, bu arâzînin tasarruf yetkisi bulunan bir mülk olup olmadığıdır. Buradan hareketle daha önce bahsedilen harâcî arâzîlerin(*arâzîyi havz*) vakfı yapılamaz, çünkü bu arâzîlerin gerçek maliki ümmetir, sahipleri ise kiracı statüsündedirler.[860] Bu arâzîlerden *savâfî* niteliğinde olanlar ve *Diyâu's-Sultâniyye*ler, ancak devlet başkanı tarafından âmmeye faydalı olacak şekilde vakfedilebilir. Bunlar, daha önce bahsettiğimiz gibi "*İrsadî vakıflar*" veya "*resmi vakıflardır*".[861] Daha geç dönem hukûkçularının "*vakfı gayr-ı lazım*"olarak tabir ettikleri, mülkiyeti fertlere âit olmayan topraklardan yapılmış vakıflar, rekabesi devletin/ümmetin olduğundan, istenildiği zaman vakıflıktan çıkarılabilir. Bunlara"*Arâzîyi irsad*" ve *Arâzîyi mevkûfe-i gayr-ı sahiha*"da denir.[862] *Harâc-ı mülk*, öşür arâzîsi, *ihyâ* ve *ik-*

856 Taberî, *a. g. e*, IX, 161-163.

857 F. Arîn, "Essai sur les Demembrements de la Propriete Fonciere en Droit Musulman" *Revue Du Monde Musulman*, Paris 1914, sy. XXVI, s. 289.

858 Yahyâ b. Âdem; *"Toprakta humus yoktur, çünkü o feydir, ganîmet değildir. Ganîmet olan bir şey vakfedilemez. Arâzîyi devlet başkanı dilerse vakfeder, dilerse fey' taksîm ettiği gibi taksîm eder."* Bkz. *Harâc*, s.19; İmam Şâfiî, *el-Ümm*,IV, s. 53-55. (Beyrut).

859 F. Arîn, a.g.m, 289-290.

860 Hassâf, *a. g. e*, 34-35.

861 A. Şafak, a. g. e., s.265; M. Ebû Zehrâ, *Muhâdarât fi'l-Vakf*, s.108-109.

862 Halis Eşref, *Külliyatu Şerh-i Kanûn-i Arâzî*, İstanbul 1315/1897, s. 266; Ömer Nasûhî Bilmen, *Hukûku İslâmiyye ve Istılahât-ı Fikhiyye Kâmusu*, İstanbul 1970 , s. 5-9.

tâ'i temlik ile sâhip olunan arâzîler, sâhiplerinin özel mülkü olduğundan vakfı caizdir. *Harâc-ı mülk* arâzîlerinden harâc alınır, aslı vakfedilebilir.[863] Bunlar "*vakfı lazım*"veya "*Arâzîi mevküfe-i sahîha*"olarak adlandırılırlar.[864]

Bütün bu kavramlar ve tartışmalar gösreriyor ki kurumsallaşmış saltanat sistemine ve realitesine rağmen, ulema sosyal bir devlet tasavvurundan asla vazgeçmemiştir ve kavramlarını da buna göre geliştirmiştir. Mesela, klasik İslâmî literatürde fey' ile vakf arasında dâima bir paralellik kurulmuş, sık sık da bir birinin yerinde kullanılmıştır. Hatta, vakf kurmunun feyin içinde geliştirildiği yönünde de bir yaklaşım vardır.[865] Çünkü fey' en genel manası ile ümmetin ortak olduğu ve onun ihtiyaclarına tahsis edilen şeyler demektir. Dolayısıyla fey mallarından karşılanan ihtiyaçlar, devlet hazinesinin iflas ettiği dönemde artık karşılanamaz hale geldiğinden, onun bıraktığı boşluğu vakıflar doldurmuştur.[866] Bundan dolayı hicri üçüncü asırdan itibaren telif edilen eserlerde *fey'* ve *vakıf* bir birbirinin yerine kullanılmaktadır. Eserini bu dönemde yazan ve Ahmet b. Hanbel'e gelerek babalarının Sevâd'da bıraktığı arâzîleri paylaşamadıklarını söyleyen bir gence Ahmet b. Hanbel, o arazinin aslının fey' olduğunu, vakfederek aslına döneceğini söyleyerek vakfetmesini tavsiye etmiştir.[867] Bir başka misalde Kudâme b. Ca'fer, "*Hz. Peygamber(s.a.v) Hayber'i fey' kabul etmedi. Burayı taksîm etmez, mevkuf kabul ederdi...Ömer ise feyi mevkuf kabul ederek ellerinde bıraktı*" derken iki kavram arasındaki akrabalığı gözler önüne serer.[868] Bu kullanım özellikle Maverdî'de çok daha belirgin bir hal almış durumdadır. Kuşkusuz siyâsî literatürde kullanımının azalmasına rağmen Maverdi'nin ısrarla *fey'* ve *vakf* kavramlarını ısrarlı bir tarzda bir birinin yerine kullanması, kaybolan fey' devletinin yerini artık sal-

863 Hassâf, *a. g. e*, s. 34.

864 H. Eşref, *a. g. e*, s. 104 -102; Ö. N. Bilmen, a. y; Ali Şafak, *a. g. e, s.* 265-266 .

865 Muhammed b. Abdulvahîd es-Sivâsî, *Şerhu Fethi'l-Kadir*, 1-VII, Beyrut-t.y, IV, 206.

866 C.Cahen, *İslâmiyet*,128.

867 Hallâl, *Kitâbu'l-Vukûf*, I, 443-444.

868 Bkz.*el-Harâc ve Sına'ati'l-Kitâbe*, 206; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 19.

tanata dayalı devlet yapısı içinde vakfın almaya başlaması ile izah edilebilir.[869]

Bu gelişmelerin olduğu Abbâsîlerin ikinci döneminden itibaren vakıf konusunda ve vakıf adıyle ilk müstakil eserlerin yazılmaya başlaması dikkat çekicidir. Hanefî fakîhi Ebû Bekir Ahmet b. Amr Şeybânî el-Hassâf'ın (261 /874) *"Ahkâmu'l- Evkâf"*[870] ve Hilâl b. Yahyâ b. Müslim Hilâlu'r-Re'y (ö.245/859)'in;*"el-Vukûf ve't-Teraccul"*[871], Ahmet b. Hanbel'in vakıfla ilgili görüşlerini derleyerek yazılan Muhammad b. Hârûn el-Hallâl'ın (ö311 /923) *Kitabu'l- Vukûf*'u[872] bu alanda yazılmış ilk mustakil eserlerdir. Bu mevzûlar daha önceki eserlerde *haps* veya *ahbâs* başlığı altında ele alınmaktaydı.[873] Bu eserlerin aynı zaman dilimi içinde ortaya çıkmaları, vakıf müessesinin yaygınlaşmakta olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Çünkü bu eserler muhtemelen toplumda yaygınlaşmakta olan sosyal bir olgunun proplemlerini tartışarak hukûkî çerçeveye otuşturmaya yönelik çabalar olarak yorumlanabilir. Bu dönemde vakfın gelişimini etkileyecek iki yeni gelişmenin yaygınlaştığı dikkat çeker. *Birincisi*, bu dönemde musâderelerin yoğun bir şekilde uygulanarak devlet kademesinde vazife almış yada siyâsî kimliği bulunan herkesin mülkünü tehdit eder hale gelmesidir. Bu gelişme, özellikle hukûkçu ve kâtipleri, musaderelere karşı özel mülkiyetleri korumaya sürüklemiştir. Bunun için vakf arazilerinin mülkiyetini sahibinin mülkiyetinden çıkararak Allah adına dondurulmuş (vakf) mülkler

---

869 Maverdî, *a. g. e*, 161 vd.,174-175 (t.261-262).

870 Ebû Bekir Ahmet b. Amr Şeybânî el-Hassâf, Halife Mühtedî'nin önde gelen adamlarından ve kendi zamanının en tanınmış Hanefî fakihlerindendir. Onun kitâbından önce İbn Nedîm, İmam Muhammed'e âit *Kitâbu'l-Vukûf ve's-Sadakât* bir kitaptan bahsetmektedir. Eğer bu isim orijinal ise ilk müellif olarak İmam muhammed'i kabul etmek durumundayız. İbn Nedîm, *Fihrist*, 257, 259.

871 Müellif, Ebû Yûsuf ve İmam Zûfer'in talebesi olup, Hayatını Basra'da geçirdiği için Basrî olarak künyelenir. İbn Nedîm, onun bu kitabından bahsetmez. (*a. g.e*, 258). Eserin yazmaları ve baskıları hakkında geniş billg için bkz. F. Sezgin, *a. g. e*, I; s. 77-78.

872 Muhammad b. Hârûn el-Hallâl'ın (ö.311 /923) *Kitâbu'l-Vukûf*, thk. Abdullah b. Abdullah Alî Zeyd, I-II, Riyad 1989.

873 İmam Mâlik, (ibn Sahnûn) *el- Müdevvenetü'l-Kübrâ*, XV, s. 99-110; İmam Şâfiî, *el-Ümm*, IV, s. 49-61.C. Cahen, vakflar konusunda ilk döneme ilşkin bilgilerin kifayetsizliğini, vakf uygulamalrının yazılı olmayan prosedürlerle yürütülmüş olabileceğini düşünmektedir.(a.g.m, s.40) Halbuki, daha ashab zamanından itibaren vakfların yazıldığı, şartnamelerin de yazmayı kaşınılmaz kıldığı bir gerçektir.

şeklinde tanımlanmıştır.[874] Nitekim İlk vakf kitabının müellifi Hassâf'ın malları, halife Mühtedî'den sonra yağmalanmış ve musadere edilmişti.[875] Bu yorumda bu dönemde nufuzları artan Hanbelilerin, vakıf mülklerinin vakfedenin mülkiyetinden çıkacağı görüşünüde etkilerini hesaba katmalıyız.[876] Nitekim, Kahirbillah, el-Muktedirin ve çocuklarının mallarını müsadere ettiğinde, bu malların satışı için görevlendirilen şahıslara, devlet ve hassa çiftliklerinden vakfedilmiş olmasından dolayı satışına izin verilmemiştir.[877]

İkincisi, camiler, hastaneler, kervansaraylar gibi dini ve amme yararına çalışan kurumların giderleri, devletin normal bütçeye sâhip olduğu zamanlarda hazineden karşılanmaktaydı. Devlet mâliyesinin bozulması ve yetersiz kalması karşısında, hayır sever insanların tasadduklari ile bu giderler karşılanmıştır. Hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren Abbasi merkez maliyesinin çöküşünü paralel olarak Irak ve diğer bölgelerde sivil şahıslar tarafından yapılan vakıf örneklerinde görülen artış bunu gösterir.[878] Böylece devlet merkezli vakıfların yerini sivil vakıflar almaya başlamıştır. Devletin kendi vakıfları bu dönemde yaşanan mâli krizden dolayı devletin çiftlikleri ile birlikte bunların arasında vakfedilmiş olanları da satışa çıkarılmıştı.[879] İsmail b. Bülbül'ün vezirliği sırasında(265/879-277/890) ibn Furat," *hurma ağaçları ile ünlü Beytü'd-Demde bahçelerinde oturuyordu. Burasının aslı vakıf olmasına rağmen, daha sonra el konuldu ve satıldı. Mülkiyeti birinden diğerine geçti*"denilmektedir.[880]

---

874 C. Câhen, "Reflexions sur le Wakf Anciens", *Studia Islâmica*, c. XIV, (Paris 1961), s. 35-36.

875 İbn Nedîm, a. g.e, 259.

876 Hilal, *a. g. e*,247-251; Ebû Zehrâ, *a. g. e*, s. 91 .

877 İbn Miskeveyh, *a. g. e*,I, 245, 252.

878 Basra'nın önde gelen şeyhlerinden Ahmet b. İta Huceymiyye (ö.230/844) yıllarında, kendi mahallesindeki sûfiler için bir ev vakfetmişti. Bu ev, Basra'daki sûfiler için vakfedilen ilk ev olarak bilinir. (Zehebi, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, IX s. 408) Yine Basra'da Ebu'l- Hasan el-Eşari'nin dedesi (260/873-324/935) Emîr Bilâl b. Ebi Bürde tarafından vakfedilmiş köyler bulunuyordu.(H.Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 373; Zehebî, a. g. e. IX, s. 89). Aynı şekilde, İsfahanın büyük tüccarlarından aynı zamanda Muhammed b. Ahmet el-Kâdî Ebû Ahmet (Ö.282/895) bütün mallarını, bağ ve bahçelerini çocuklarına vakfetmişti. (Bkz. Zehebî, *Siyer*, XVI, s. 11).

879 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 311.

880 Sabî, *el-Vüzerâ*, 232.

Bu dönemde de görülen vakıflar genellikle halîfelerin ve yakınlarının kendi çiftliklerinden, Haremeyn hizmetlerine[881] veya halk hizmetine sunulmuş olan "*irsad*"(resmi) vakıflardır. Bunlardan birisi, Kubbetu's-Sahra üzerinde yazılı mermer bir levha üzerindeki kitabede görülmektedir. Bu kitabede Müktefi Billah tarafından türbe denilen yerin, ebedi olarak Allah için Müktefi billah önünde, kendi isteğiyle habs edildiği yazılmaktadır.[882]

Vakıf arâzîlerinin yönetiminde Abbâsîler daha önceden Emevîlerde başladığı şekilde, vilayetlerdeki kâdîları yetkili kılmışlardır. Mısır örneğinde olduğu gibi vakflarla doğrudan kâdîlar ilgilenmektedir. Daha sonraları kâdîlar yetim mallarının ve sâhipsiz malların da idaresi ve yönetimini üslenerek doğrudan mâlî sistemin bir parçası haline gelmişlerdir.[883] Ancak kâdîların bütün bu alanlardan sorumlu hale gelmesi, daha geç bir gelişmedir. Maverdi'de vakıflar mezâlim kâdîları yetkisi altında gösterilirken, kâdılık makâmı daha kurumsal bir hal almış görünüyor.[884] Burada kâdîlar vakıfların doğrudan idaresi ile sorumlu değiller, aksine suistimalleri önlemek, tahsis ediliş amaçlarına uygun olarak gelirlerinin sarfedilmesini gözetmek ve hukûkî esaslara bağlı olarak işletilmesini sağlamakla, bir anlamda murakabe ve teftiş vazifesini üslenmiş durumdalar. Vakıfların yönetimi ise kâdîlar tarafından atanan "*eminler*" vâsıtasıyla yapılmaktaydı. Arâzînin kiralanması veya ortaklı olduğu durumlarda(*müşâ'*) hisselerinin taksiminin yapılması eminler tarafından yürütülür, kâdîlar tarafından da kontro edilirdi.[885] Daha önce Mısır'daki kâdîların vakıflar üzerindeki müdâhaleleri, bu durumu yeterince açığa kavuşturmaktadır.[886] Ayrıca kâdılık makâmında vakflarla ilgili bir arşiv bulunur, çıkan ihtilaflar bu belgelere muracaat edilerek çözülürdü. Mî-

881 Özellikle Mekke'de su sıkıntısı çekildiği için Cidde'den merkep ve develerle su getirilmesi veya tatlı su kuyuları satın alınarak, hareme gelen hacıların su ihtiyaçlarının karşılanması için Dîvânı Birr'den gerekli harcamalar yapılmaktaydı. Bkz. Sâbî, a. g. e, 311 .

882 Max Van Berchem, *Materiaux Pous au Corpus Instecriptionum Arabicum*, Kahira 1927, c.VIII, Bölüm II.

883 Bkz. Dominiq Sourdel, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî Asriha'z-Zehebî*, trc: Hüsnî Zîne, Beyrut 1980, 186, 189.

884 Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 97-105 .

885 Hassâf, *a. g. e*, 205; Şâfiî, *el-Ümm*,IV, 60-61.(Beyrut).

886 Kindî, *a. g. e*, 424, 444, 449-450.

râsçı bırakmadan ölen kimselerin malları da kâdîlar tarafından teslim alınarak daha sonra hazineye devredilir ve işletimi için *emînler* tayin edilirdi.[887] Zaman zaman kullanılan *mevâhîz* kelimesi bu tür arâzîlerle ilgili görünmektedir.[888]

Vakıf arâzîlerinin işletimine atanan kimseler*(eminler)*, bu arâzîlerin daha verimli işletimi için, kâdîların onayı ile ağaçlandırma, su kazma, nehir açma, bina yapma, bunlar için işçiler kiralama, hatta, şehirlerin büyümesi ile iskân mahallî olabilecek yerlerde evler yaptırma, kiraya verme, ortaklıklar kurma vs. gibi vakfın yararına olabilecek ve gelir getirebilecek faydalı işler için bütün tasarrufları kullanma haklarına sahiptir. Öyleki, harap olmuş bir arâzînin bir kısmını satarak diğerini *ihyâ* etmesine dahi izin verilmiştir.[889]

Abbâsîlerin ikinci devrinde *Dîvân-ı Birr ve's-Sadakât*'ın (iyilik/hayr dîvânı)[890] kurulmasından sonra (301/913), özellikle ve öncelikle *irsâdî* nitelikli vakıflar, her ne kadar kâdıların elinde görünüyorsa da gerçekte bu dîvâna devredildi.[891] Çünkü bu dîvân aynı zamanda devlet ve sultân çiftliklerinden de sorumlu olduğundan; haremeyn vakıflarını, sınır bölgelerinde kurulan vakıfların idaresini de yürütüyordu. Zâten daha önceki dönemde de sultân çiftlikleri ile vakıfların gelirleri ve vergileri konusunda birleştirildiği oluyordu.[892] Bu dîvân Mekke'de tatlı su kuyuları açmış, Mekke-Cidde arasında su taşıması için bir kervan kurmuştu.

887 Hassâf, *a. g. e*, 134, 190.

888 Mısır'daki bir örnekde, kâdı sınır ve yol boylarında bulunan *mevâhîz* arâzîleri için kurulu yol vakıflarının geliri, her yıl kâdının görevlendirdiği kişiler tarafından toplanır, onların harcamalarına ve fakirlere dağıtıldığı anlatılmaktadır. Bkz. Kindî, *a. g. e*, 419.

889 Hallal, *el-Vukûf*, I, 175-6;Hilâlu'r-Reyy, *el-Ahkâmu'l-Evkâf*, 19-21; Ayrıca Bkz. A. Dûrî, a.g.m,12-13.

890 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 310-311; H. Samarraî, *el-Müessesâtu'l-İdâriyye*, 298.

891 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 295; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 295.

892 İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 11.

İKİNCİ KISIM

ARÂZÎ ÜZERİNDE DEVLETİN VE BİREYLERİN TASARRUFLARI

(İKTÂ‘ – İHYÂ – ÎCÂR)

I. BÖLÜM

DEVLETİN ELİNDEKİ ARÂZİLERİN İKTÂ' SİSTEMİ

A) İKTÂ'NIN TÂRİFİ VE İSLAM'IN İLK DEVİRLERİNDE GELİŞİMİ

İktâ' kelimesi, Arapça *k.t.a* kökünden türetilmiş ve "*if'âl*" veznine sokularak masdar yapılmıştır. Kelime olarak "*kesmek*", "*koparmak*", "*parçalamak*", "*yarmak*", *kesip devirmek*... gibi değişik anlamları bulunmaktadır. Aynı kökle alakalı "*kestirmek*", "*pay* ve *hisse*" olarak vermek gibi anlamlara da gelmektedir. Istılâhda ise, arâzî veya gayri menkulün veya bir hak kullanımının ve imtiyâzının, devlet başkanı tarafından bir kimseye tahsis edilip verilmesine denir. Yaygın olarak da arâzî tahsislerinde "*iktâ' etti*" şeklinde kullanılır.[1] Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/947), "*devlet başkanının, devlete bir şey ödemek üzere, rekâbesiyle beraber, uygun gördüğü kimseye arâzî vermesidir*" şeklinde tarif eder. Havârizmî de bu tanıma katılarak iktâ' edilmiş olan arâziye "*katâ'î*" denildiğini ilâve etmektedir.[2] Târihi seyir içinde kazandığı kurumsal anlamlarıyla iktâ'; "*devlet başkanının doğrudan tasarrufu altında bulunan, arâzîler, mâdenler, kamu hak ve işletmelerinin, mülkiyetle (temlik) ya da intifa (istiğlal) ve iş-*

1 Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "K-t-a" maddesi.

2 Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sına'ati'l-Kitâbe*, 218; Havârizmi, *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, 86.

letme (irfâk) haklarının veya imtiyazının, belli şartlar çerçevesinde, uygun görülen kimselere verilmesidir".

İktâ' kavramın nasıl ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle beraber, ilk dönem iktâ'larına âit orijinal metinlerde vermek anlamına gelen " 'atâ" fiili kullanılmıştır. İktâ' kelimesi kurumsal manasıyla hicrî birinci asrın sonlarına doğru yaygınlaşmıştır.[3] İslâm târihindeki ilk iktâ'ların nasıl ortaya çıktığı konusu düşünüldüğü zaman bunun çevre devletlerden bir etkilenme sonucu başladığı düşünülebilir. Çünkü Arabistan bölgesi, coğrafi yapısının çöl karakterinden dolayı, Mezopotamya ve Mısır'da çok erken dönemlerde yaşanan devlet tecrübeleri yaşamamışlardır.[4] Bu yüzden, devlet organizasyonu içinde siyasal bir otoritenin tasarruf ve tahsis edebileceği bir arâzî de İslâm öncesi Arap toplumunda söz konusu olmamıştır.[5]

Sâsânî imparatorluklarının uydusu durumunda olan Hîre'deki Lahmî krallarına İran hükümdarları, bölgedeki köyleri iktâ' olarak vermişti. Hatta, ilk İslâm fetihleri esnasında bazı bölge ve köy isimleri adlarını bu iktâ'lardan almışlardı (Sevâdiye köyü gibi)[6]. Sâsânîler'de iktâ'lar kendi seçtiklerine askerî hizmet karşılığı veriliyor ve zamanla Sâsânî seçkinlerinin (Azâdhân) iktâ'larında köle gibi çalışan köylü sınıfın oluşması Milâdi VI. asırda Mazdekizmin doğuşunu hazırlamıştır. Daha sonra da vergi toplayıcı efendiler olan dihkânlar devreye girmişler ve

3 Bkz. Mustafa Demirci, "iktâ'" maddesi, *DİA*, XXII, (İstanbul 2000), s. 43-47.

4 Toprak tahsisi olayı her şeyden önce devletin varlığını gerektirir. Arap toplumlarında bu anlamda bilinen bir gelenek yok ise de, İslâm'ın yayıldığı Güney Arabistan, Irak, Mısır, Horasan ve Suriye'de, eski çağlardan beri, Bâbilliler, Yemen hükümdarları Sâsânîler ve Bizans tarafından uygulanmaktaydı. Özellikle Mezopotamya'da, Hammurabi zamanında, maaş karşılığı askerlere arâzî verildiği biliniyor (Hammurabi Kanunları, 27. ve 28. maddeler). bkz. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London 1953, 10; Muhammed Harisât, "el-Katâi' fi Sadri'l-İslâm", *DT.*, XXVII/XVIII (Dımaşk 1987) , s. 69.

5 İlk iktâ'ların verilmesinde, Medine'nin ilişki içinde olduğu devlet ve devletçiklerden etkilendiği akla gelmektedir. İlk müslüman cemaati etkileyebilecek en yakın devletler, öncelikle güneyde kurulmuş olan Main devletinde arâzîler ilâhlara âitti. Sultanlar bunlar üzerinde istediği kimseye iktâ'da bulunabiliyordu. Bu yüzden Yemen'de, geniş arâzî sâhiplerinden oluşan feodal bir yapı mevcuttu. Kabîle reislerine ve yakınlarına vergisini ödemek üzere arâzî iktâ' etmek, yerleşik bir durumdu. Sebe' devletinde ise arâzîler, İslâm'ın doğuşu esnasında yaşadığı iç karışıklıklar nedeniyle, askerî hizmet karşılığı komutanlara iktâ' edilmişti. Cevâd Ali, "Usûlu'l-Hükm 'İnde'l-Arabi'l-Cenûbiyyin", *MMİI*, (Bağdat 1980), XXXI, 54-55.

6 İbn Habib, *el-Muhabber*, 253; Sevâdiye, Kûfe şehri yakınlarında bir köy olup, ismi eski sâhiplerine nisbet edilmektedir. Y. el-Hamevî, III, 313; Huzâî, *Tahricu'd-Delâletu's-Sem'iyye*, 181-182.

çiftçiler yine köleleştirilmiştir[7]. Her ne kadar Mekke ve Medine Arapları iktâ' konusunda yerleşik bir geleneğe sâhip değiller idiyse de, yarımadanın etrafındaki toplumlarda, eski çağlara kadar uzanan, Hammurabi kanunlarında dahi yer alan (Madde, 27, 28) yerleşik bir uygulama mevcuttu. Muhtemelen bu bölgelerde süren ticârî ilişkileri sebebiyle, Mekke'li tüccarlar iktâ' olgusunu bilmekteydiler. Ancak Peygamberin verdiği arâzîleri, yerleşik bir devlet tahsisi olarak ele almak konusunda, ona vucut verecek siyâsî ve toplumsal alt yapısı olmadığından daha sonraki kurumsal şekliyle iktâ' olarak görmek bir yanılgı olacaktır[8].

İslâm'daki ilk iktâ'lar için hicri ikinci asır müellifleri Hz. Peygamber'in hicretten hemen sonra, muhacirlerin ev yapması için Benî Zühre mahallesinde verdiği arâzîyi örnek olarak gösterirler.[9] Gerçekte bu misal ıstılâhî manada bir iktâ' değil sâhipsiz arâzîlere yeni gelen göçmenlerin iskân problemini çözmek için baş vurulmuş basit bir yoldur.[10] Kaldı ki Hz. Peygamber'e nispet edilen iktâ'ların hiç birinde "*iktâ'*" kavramı kullanılmamakta, onun yerine vermek anlamına gelen "*'atâ*" kelimesi kullanılmaktadır.

Hz. Peygamber'in hayatında karşılaşılan ilk arâzî sorunu, hicretin dördüncü senesinde, Ben-i Nadîr Yahudilerinin Medine'den sürgün edilmeleri sonucu geride bıraktıkları arâzîler ile olmuştur.[11] Burada da Haşr sûresinin 6-10. âyetleri nazil olmuş ve bu arâzîlerin, "*fey'*" olduğu âyetle bildirilmiştir. Hz. Peygamber de bu arâzîleri işletmek üzere bâzı sahâbelere dağıtmıştır.[12] Esâsen Hz.Peygamberin yaygın olarak arâzî iktâ' etmesi, dış devletlerden ve kabîlelerden elçilerin gelmeye başladığı (*senetü'l-vufûd*) hicretin dokuzuncu yılında görülür. Gelen elçiler, daha

---

7 C. Artur, *L'Iran Sous les Sâsânîds*, 86.

8 S. Ali, "Mülkiyetü'l-Arz fi Zemeni'r-Rasûl", *İdâretü'l-Mâliye fi'l-İslâm*, Amman 1989, II, 401.

9 İbn Sâ'd, *et-Tabakat*, III:1, 72-73, 89; Şâfiî, *el-Ümm*, III, 273.

10 S. Ali, a. g. m, 401; İbn Abbas ve Muhammed b. Hişam el-Kelbî kanalıyla gelen bir rivâyette, "*Rasulullah Medine'ye gelince, su ulaşmayan her arâzîyi, istediği gibi kullanabileceğine*" dair rivayetler, uydurma bir silsile ile aktarılmıştır. bkz. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 65; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 294.

11 İbni Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, III, 151 vd.

12 Peygamber, bu arâzîleri fey' âyetinde (Haşr 7-10) belirtildiği şekilde dağıtmış, böylece de İslâm'daki ilk iktâ'nın şekli âyetle belirtildiği şekilde olmuştur. Verilen şahıslar ile ilgili olarak bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 27, 31; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 210.

daha önce Sasanî ve Bizans kralları ile ilişkilerindeki yerleşik bir devlet alışkanlığının tesiriyle,[13] Hz. Peygamberden bölgelerindeki bazı yerlerin kendilerine verilmesini istiyorlardı, Hz. Peygamber de onları İslâm'a ısındırmak amacıyla cömertçe arâzîler iktâ' etmiştir.[14] İlk iktâ'ların elçilere verilmiş olması ve iktâ'nın bu şeklide yaygınlaşması, onun haricî alışkanlıklarla başladığını gesterir. Temin ed-Dârî adlı sahâbe, Filistin bölgesinden gelmiş ve köyü kendisine henüz fethedilmeden önce Hz. Peygamber tarafından iktâ' edilmişti.[15] Yine Hîre'den elçi olarak gelen Zî Cûşen ez-Zabbî, Peygamberin İslâm'a davetini kabul etmeyerek "*eğer başarılı olursan ancak o zaman iman ederim*" demişti. Hz. Peygamberin Arabistan'da hâkim olmaya başladığını anlayınca, "*Eğer o gün müslüman olsaydım, bugün Hîre'nin bana iktâ' edilmesini isterdim*"demişti.[16]

Hz. Peygamber'in hayatında verdiği iktâ'lar, öncelikle kabîle reislerinin İslâm'a ısındırılması, bölgenin İslâm hâkimiyetine alınması ya da Temim ed-Dâri'de olduğu gibi henüz fethedilmemiş bölgeden gelen kimselere verilerek o bölgenin fethi teşvik edilmekteydi[17]. Bunun yanında ölü arâzîlerin *ihyâ* edilmesi için ashaptan uygun kimselere iktâ'lar vererek üretimin artmasını desteklemiştir.[18] Bu iktâ'lar arasında kamu menfaati bulunan su yatakları ve tuz mâdeni bulunan arâzîlerin iktâ'ları ya geri alınmış ya da hiç verilmemiştir.[19] Kısacası Peygamberin iktâ'

13 Sâsânî imparatorları, bölgedeki kabîle şeflerine bazı bölge ve köyleri iktâ' ederek onları kendilerine bağlıyorlardı. Bunlardan Kays b. 'Umer eş-Şeybânî'ye, Ubülle civarındaki seksen köyü iktâ' olarak vermişti. bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib (ö. 245/859), *el-Muhabber*, Beyrut, ty., 253; Ebû Bekr Muhammed b. Hasan (ö. 321/933), *el-İştikâk*, thk. Abdusselâm Hârun, Beyrut 1979, II Baskı, 253; Ayrıca, İslâm öncesi Hîre bölgesindeki Kisra iktâ'ları için bkz. Actb Abdulgâni, *Târihu'l-Hîre fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Dımaşk 1993, 236-240.

14 Rasülullah'ın kendisine gelen elçilere verdiği iktâ'lar için bkz. Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 287-293; İbn Zenceveyh, *a. g. e*, II, 613, 619-620, 628-629; Ayrıca bkz. Hamdân Câsir, "Katâi'u'r-Rasûl", *Mecelletü'l-Arab*, 1973, I (1-9), II, (81-89); III, (177 190); M. Harisât, a.g.m., 172.

15 Temim ed-Dârî'nin iktâ'sı konusu bunlardan en çok ilgi çekenidir. Bu belge, aynı âilenin elinde günümüze kadar gelmiş ve bugün Filistin'de "Temîmî" kabîlesinin aslı bu iktâ' sâhibine dayanmaktadır. İktâ' için bkz. İbn Zenceveyh, II, 617; İbn Sa'd, *a. g. e*, V:II, 129; Belâzürî, *Fütûh*, 186 (t. 184).

16 İbn Sa'd, *a. g. e*, VI, 47; Ayrıca, Arif Abdulğına, *a. g. e*, 239.

17 İbn Zenceveyh, *a. g. e*, II, 617; İbn Sa'd, *a. g. e*, I/II, 22.

18 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 286; Semhûdî, *el-Vefâu'l-Vefâ*, II, 393.

19 Bilâl b. Haris el-Müzenî'ye Me'rib'denilen yerde verilen iktâ' arâzîsinde tuz madeni çıkınca medenin olduğu yer iktâ'nın dışında tutulmuştu. Belâzürî, *a. g. e*, 22, 98.

vermedeki amacı, İslâm'ın yayılmasını sağlamak, fetihleri teşvik etmek ve ölü arâzîlerin ihyâsına imkân vererek toprağın imarıdır[20]. Bu iktâ'lar verilirken, hurma dalı üzerine yazılı bir belge verilerek;[21] "*İktâ' edilen kimse namazını kılıp, zekâtını verdiği, Allâh ve Resûlüne itaat ettiği müddetçe bu iktâ'larda hiç kimsenin hakkı yoktur*" diye yazılmıştı.[22]

Hz. Ebû Bekir dönemindeki irtidâd hadiseleri dolayısıyla her hangi bir iktâ' örneğine rastlanmaz. Sâdece Yemâme'de Mucâ'a el-Hanefiye'ye "*Hadrâme*" bölgesini iktâ' ettiği bilinmektedir. Başka bir iktâ' ise Hz. Ömer tarafından geri çevrilmiştir.[23]

Hz. Ömer'in iktâ' verme konusundaki çekingen tavırlarının temelinde; Hz. Peygamber sonrası İslâm toplumunun toprak ve su kavgaları içinde kaybolma, cihaddan geri kalma endişeleri yatmaktadır. Bunun yanında, tâkip ettiği mâli politikanın gereği olarak "*fey'*" arâzîleri, ümmetin ortak malı olduğundan, herhangi bir özel şahsa iktâ'sı doğru değildir. *Fey'* arâzîleri içinde ele alınan ve sâhiplerince terkedilmiş olan "*Savâfi*" arâzîleri ise geliri savaşçılara dağıtılmak üzere doğrudan devlet tarafından işletilmekte olup, yine özel bir şahsa iktâ' edilmesi mümkün değildi[24]. Hz. Ömer'in "*toprağın rekabesi bizimdir*" ifâdesi,[25] onun anlayışını özetlemektedir. Hatta başlangıçta Sevâd arâzîlerini Becîle kabîlesine iktâ' ettiği halde sonradan geri olmasının sebebi de bu "*fey'*" politikasıdır. Hz. Ömer, fey' mefhumu çerçevesinde, savâfi arâzîleri öncelikle savaşa katılanların müşterek mülkü olarak düşündüğünden, savâfi arâzîleri herhangi bir kimseye iktâ' ettiğine şâhit olunmamıştır. Ayrıca, bu arâzîler en verimli yerlerde olduğundan satışı da yasaklanmıştır.[26]

---

20 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 22.

21 Belâzürî, *a. g. e*, 22 (t. 17).

22 İbn Sa'd, *a. g. e*, I/II, 22.

23 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 289, 290; İbn Zenceveyh, *a. g. e*, II, 622; Ayrıca M. Nasrullah, *a. g. e*, 103.

24 Taberî, *Târîh*, IV, 30-33.

25 İbn Zenceveyh, *a. g. e*, II, 627.

26 Taberî, *a. g. e*, III, 589; IV, 30-33; Abdülâziz ed-Dûrî, "Mâlikü'l-Arz ve'l-Muzâri' fi Sadri'l-İslâm", 331-332.

Bunların haricinde Hz. Ömer'in verdiği iktâ'lar ölü arâzîlerin ihyâsı ya da fethedilen bölgelere tehcir edilen (Necranlı Hıristiyanlar gibi) toplulukların iskânı ile sınırlı kalmıştır. Basra'da, at yetiştirecek yer için arâzî isteyen birisi hakkında Basra vâlisine şöyle yazmıştı: *"arâzî harâc arâzîsi değilse, kimseye de zararı yoksa iktâ' et".*[27] Hz. Ömer iktâ' verirken üretimi şart koştuğundan, üç yıl içinde *ihyâ* etmeyen kimselerden arâzîleri geri alma uygulamasını getirmiştir. Bu uygulama daha sonra fıkıhta genel bir ilke haline gelmiştir.[28]

Hz. Osman dönemi iktâ' tatbikatında köklü değişimlerin meydana geldiği bir devirdir. Çünkü bu dönemde *"fey"* arâzîlerinin gazilerin eski toprakları ile takas edilmesi çerçevesinde devlet tasarrufuna alındığından,[29] daha önce iktâ' edilemeyen savâfî arâzîlerin iktâ' edilmesinin yolu açılmıştır. Hz. Osman tarafından Savâd bölgesindeki savâfi arâzîleri ve köyleri Abdullah b. Mes'ûd, Ammar b. Yâsir, Sa'd b. Mâlik, Habbab b. Eret gibi şahıslara iktâ' edilmiştir.[30] Târih kitaplarında *"ilk iktâ' veren Osman'dır"* rivayetinin[31] gerçekliği, târihen doğru olmamasına rağmen, muhtemelen mezkûr değişiklikten kaynaklanmıştır. Hz. Osman dönemindeki iktâ' ile ilgili rivayetlerle özel olarak ilgilenen Ebû 'Ubeyd, bu iktâ'ların üretimi artırmak amacıyla iktâ' edildiğini, bunun *"iktâ-'ı icâre"* olduğunu, bu sâyede gelirlerin arttırılğı sonucuna varmaktadır.[32]

Hz. Osman döneminde, müslümanların fethedilen bölgelere yer-

27 Belâzürî, *Fütûh*, 490 (t. 505); İbn Zenceveyh, benzer bir mektubun Kûfe vâlisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazıldığını ve aynı şartları ihtiva ettiğini nakleder. Doğrusu da Kûfe vâlisine yazılan olmalıdır. Çünkü, Basra ölü topraklardan oluşur ve *ihyâ* edilerek öşür toprağı olmuştur. Halbuki, Kûfe harâc bölgesidir. bkz. İbn Zenceveyh, *a. g. e*, II, 627; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 290; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 78-79.

28 Hz. Ömer hakkında Ebû 'Ubeyd, "O iktâ'yı kerih görür, doğru bulmazdı" ifâdesini kullanır. Bkz. *a. g. e*, 295. Ancak onun zamanında yapılmış olan iktâ'lar, ya ölü arâzîlerden *ihyâ* amacıyla ya da eski iktâ'ların yenilenmesi içindir. İbn Abdulhakem, *Futûhu Mısr*, 137; İbn Sa'd, *a. g. e*, VII/II, 197; Ebû Yûsuf, 78; Belâzürî, 31.

29 Bu yorum Dûrî'ye âittir ve bununla *savâfi* arâzîler üzerinde halîfenin tasarruf kullanarak bu tür arâzîleri iktâ' etmesini kastetmektedir. bkz. Dûrî, a.g.m., 331-332.

30 Ebû Yûsuf, 62; San'ânî, *el-Musânnef*, VIII, 99; Ebû 'Ubeyd, 196; Belâzürî ve İbn Şebbe de; "Osman ilk defa, Irak'taki *savâfi*leri iktâ' olarak verdi" diyerek, iktâ' edilen şahısların isimlerini aktarmaktadır. Belâzürî, *Fütûh*, 382 (t. 392); İbn Şebbe, *Târîhu Medîne*, II, 133-134.

31 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 79.

32 Önceleri 4000000, 7000000 ve 9.000.000 dirhem geliri olan *savâfi*lerden, Muâviye zamanında 50.000.000 dirhem gelir elde ediliyordu. Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 296; Mâverdî, *a. g. e*, 242.

leşmelerine izin verilmiş, bunun için de geride bıraktıkları arâzîlerinin göç ettikleri yerlerdeki arâzîlerle değiştirileceği ya da gittikleri yerlerde (*Dâru'l-Hicre*) yeni arâzîler iktâ' edilmesi garantisi verilmiştir.[33] Bu uygulama ile Kureyş'in şehirli-tüccar kimlikli müslüman Arapları geniş mülkler elde etmişler, bedevîler ve değişimin geç farkına varanlar ise, toprağını kaybedenler arasında huzursuzluğa neden olmuştur.[34] Öte taraftan uygulanan iktâ' politikası ile çok sayıda Arap kabîlesi, başta Doğu Akdeniz sahil şeridinde yer alan şehirler olmak üzere fethedilen bölgelere tehcir edilerek iskân edilmiş,[35] iç bölgelerde ise savaş ganîmeti ile ele geçen servet ölü arâzîlerin ihyâ ve imârına yönlendirilerek Mezopotamya'nın aşağı deltasında, Şâm ve Mısır'da, Kızıl deniz kıyı şeridinde yoğun bir zirâî kalkınmanın kapıları aralanmıştır. Bu zirâî kalkınma çerçevesinde Talha b. 'Ubeydullah, Ali b. Ebî Tâlib, Zübeyr b. Avvâm gibi şahıslar geniş çiftlikler kurmuşlar ve büyük servetler biriktirmişlerdir.[36] Bu durum, Hz. Osman ve kadrosunun tüccar kişiliklerinin iktâ' uygulamasındaki siyaseti olmalıdır.

Hulefâ-i Râşidîn devri sonuna kadar verilmiş olan iktâ'ların temel husîsiyeti, öncelikle ölü arâzîlerin ihyâ edilmesi ve İslâm'ın yayılmasında etkili olacak kimselerin tercih edilmesidir. Özellikle Hz. Peygamber tarafından verilen iktâ'lar, kabîle reislerinin desteğini alarak gönlünü İslâm'a ısındırmak, henüz fethedilmemiş bölgelerden gelenlere verilen arâzîler ile de bu bölgelerin fethini teşvik etmek gibi dinî ve sosyo-ekonomik amaçlar taşıdığı dikkat çeker.

Emevîler devrinde iktâ' tahsislerindeki artış ve gözetilen hedefler, Hulefâ-i Râşidîn döneminden önemli farklılıklar gösterir. Her şeyden önce iktâ' edilen şahıslar dikkate alındığında, saltanat sisteminin iç mantığıyla da bağlantılı olarak öncelikle Ümeyye âilesinin fertlerine ve onları destekleyen kabîle şeyhlerine verilmiştir.[37] Hulefâ-i Râşidîn dö-

33 Habbab b. Eret'in Hicaz'daki arâzîlerine karşı, Kûfe yakınlarındaki "İstiniya" köyü iktâ' edilmişti. Y. el-Hamevî, *a. g. e*, 209-210; İbn Zenceveyh, *a. g. e*, II, 635.

34 A. Dûrî, a. g. m., 333-334; Fuad Halil, *İktâu'ş-Şarkî*, Beyrut 1996, 131.

35 Belâzürî, *a. g. e*, 44, 174, 175 (t. 181-183).

36 M. Muzaffer, *İhyâ-u 'Arzi'l-Mevât*, 317.

37 Belâzürî, *Ensâb*, I, 44; Ezdî, *Târîhu'l-Mavsıl*, 31; İsfehânî, *el-Egânî*, XVIII, 133; İbn 'Asâkir, *a. g. e*, II, 204-206; Ayrıca bkz. Abdülâziz ed-Dûrî, "Neş'etü'l-İktâ' fiil-Mücteme'i'l-İslâmîye", 9; M. Nasrullah, *a. g. e*, 159, 161; Fuad Halîl, *a. g. e*, 133.

bu dönemde yoğun bir şekilde iktâ' edilerek[38] Emevî ailesinin ve yandaşlarının çiftliği hâline gelmiştir. Bunlar arasında, daha önce Savâfi olarak korunan Fedek arâzîsinin, Muâviye tarafından Mervân b. Hakem'e iktâ' edilmiş olması en çok dikkat çeken ve genel tatbikatı yansıtan bir örnektir. Daha sonraları bu iktâ', Hulefâ-i Râşidîn çizgisinden sapmanın bir göstergesi olarak yorumlanacaktır[39]. Nihâyet Fedek arâzîleri, Ömer b. Abdulâziz tarafından Ümeyye âilesinin elinden alınarak Peygamber (s.a.v.)' nesline iâde edilmiştir.

Bu dönemde uygulanan yaygın iktâ' tahsisleri neticesinde, Abdulmelik b. Mervân dönemine gelindiğinde savâfiler tamâmen bitmişti. Fakat fetihler bir taraftan devâm ettiğinden ülkede çok geniş miktarda metruk arâzîler veya Bizanslılar'ın terk ettiği köyler bulunuyordu. Emevîler özellikle bu arâzîlerin yakınlarına iktâ'ı yoluna gitmişlerdir. Şâm bölgesindeki *öşür arâzîleri* ve büyük çiftlikler, Emevîlerin bu tür iktâ'larıyla oluşmuştur. Bu dönemde verilen iktâ' ve yürütülen *ihyâ* faâliyetleriyle Cezîre bölgesi, Antakya, Sevâd ve Şâm bölgelerinde, büyüklükleri 70 cerîb ile 1000 cerîb (1 cerîb =1592 m^2)[40] arasında değişmekte[41] olan büyük çiftlikler oluşmuş ve Doğu Akdeniz'deki ticârî hayatı bu üretim çiftlikleri beslemiştir.[42] Emevîler döneminde arâzîlerin büyümesi bazen şer'î yolların ihlali ile de oluyordu. Başlangıçta 100 cerîb olarak iktâ' edilen bir arâzî, Emevîler'in sonlarında on kat büyüyerek 1000 cerîblik bir genişliğe ulaşabiliyordu.

Bu dönemde başta Akdeniz sahil şeridi ve Bizans sınır boylarına, göçebe Arap kabîleleri, Horasan ve diğer yeni fethedilen bölgelerden gruplar kolanlar halinde tehcir edilerek, bu bölgelere iskân edilmişlerdir. Bu iskân faâliyetinde tehcir edilen topluluklara arâzî iktâ'sı verilerek yerleşmeleri temin edilmiştir.[43]

---

38 Ya'kûbî, Muâviye'nin, ülkenin her tarafında nasıl çiftliklerinin oluştuğuna dair ipuçları verir. Bkz. *Târîh*, II, 143-145; Ayrıca, Nejde Hammaş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, Dımaşk 1987, 302-303.

39 Taberî, *Târîh*, V, 231; Ya'kûbî, *a. g. e*, II, 232.

40 W. Hınz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 81.

41 A. Dûrî, "Neş'etü'l-İktâ'", 9.

42 Emevîler devrinin Irak vâlileri olan Ziyâd b. Ebîh, Haccac b. Yûsuf, Halid el-Kasrî, Ömer b. Hubeyre ve Mesleme b. Abdulmelik'in öncülüğünde, geniş çaplı ihyâ faâliyetleri yürütülmüş, nehirler açılmış, ölü arâzîler îmâr edilebilir hale gelmiştir. bkz. Fâlîh Hüseyin, *el-Hayâtu'z-Zirâîyye fî Bilâdi'ş-Şâm fî Asri'l-Emevî*, Amman 1978, 56 vd.

43 Belâzürî, *Fütûh*, 182, 201, 245.

B) ABBÂSÎLERDE İKTÂ' SİYASETİNİN HEDEFLERİ

İktâ'lar genellikle devletlerin elindeki câzip yerler olduğundan, bir devletin iktâ' siyâsetine bakarak o devletin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik zorunlulukları anlamak mümkündür. Aynı zamanda, iktâ'ların hangi amaçlarla ve kimlere verildiğine bakarak o devletin siyâsî düşüncesini ve politik önceliklerini anlayabiliriz. Bu bakımdan iktâ' meselesi devlet, toprak ve toplum ilişkilerinde mikyas alınabilecek bir mevzûdur. Abbâsîler devrinde fetihlerin duraklaması[44], şehirleşme ve İslamlaşma tesirini, Abbâsîlerin iktâ' siyâsetinde kendini açıkça göstermektedir.

1) Bir İskân ve Tehcir Metodu Olarak İktâ'lar:

Tehcir kelimesi daha çok devletin bir gurup insanı kendi isteği dışında başka bir yere sürgün ederek yerleşmelerini sağlamaya denir. Ancak biz bu manayı da dikkate alarak buna göçebe veya gönüllü unsurların devletin klavuzluğunda ve kendiliğinden hicret edenlerin yerleştirilmesi için de tehcir kelimesini kullandık. Bu bakımdan tehcir kelimesini, hem gönüllü hem de sürgün amaçlı fakat devlet kontrolündeki toplu göçler ve nüfus hareketleri için kullandık.

Tehcir amaçlı iktâ'ları kendi içinde ikiye ayırmak mümkündür. *Birincisi*, fetihler esnasında boşalan bölgelere, bu bölgeleri hâkimiyet altında tutmak, fetihlerden sonraki aşamada savaşçıların yerleşim problemlerini çözmek, sınır boylarındaki boş kalan arâzîlerin ekilip dikilmesini sağlamak ve idârî ve askerî maslahatlar icabettiği şekilde iç bölgelerden nüfus aktarımı yaparak onların bölgede kalmasını temin amacıyla verilen arâzî ve ev iktâ'larıdır. *İkincisi* ise bu dönemde yeni kurulan şehirlere, başlangıçta siyâsî otorite tarafından siyâsî, sosyal hatta kültürel amaçlarla seçilerek yerleşmesi istenen kimselere verilen iskân amaçlı iktâ'lardır. Bunların her ikisi de Abbâsîler döneminde en çok karşımıza çıkan iktâ' çeşididir.

---

44 Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul 1988, c. I, 36

a) Bir tehcir metodu olarak iktâ'lar:

İslâm fetihleri bir taraftan devam ederken bir taraftan da fethedilen bölgelerdeki terkedilmiş sâhipsiz arâzîler, iç bölgelerden tehcir edilen kabîlelere, yerleşecekleri yurtluk olarak iktâ' ediliyordu[45]. Bu uygulamanın fetihler devrindeki temel hedefi, öncelikle fethedilen bölgedeki hâkimiyeti sağlayacak garnizonların oluşturulması idi. Buna ilişkin İslâm târihindeki ilk uygulamalar Hz. Ömer döneminde başlamış[46], Hz. Osman'ın savaşçılara ve müslümanlara, fethedilen bölgelere hicret izni vermesi ve gittikleri yerlerdeki arâzîlerle değiştirme siyâsetiyle iktâlar daha da artmıştır.[47] Bu siyâset çerçevesinde özellikle Doğu Akdeniz sahil şeridinde boş kalan topraklara Benî Temîm, Benî Mudar, Râbiye, Kaysî ve Esed kabîlelerinin yanında Fârisî unsurlar da tehcir edilerek iskân edilmişlerdir. Bu kabîlelerin buralarda barınmaları için de sâhipsiz arâzî ve evler iktâ' edilmiştir.[48] Tehcir ve iskân amacıyla iktâ' siyâsetinin en geniş mikyasta uygulandığı dönem, şüphesiz Emevîler dönemidir. Çünkü Emevîler devri boyunca, fetihlerle sürekli genişleyen İslâm topraklarının korunabilmesi için, iç bölgelerdeki bedevî Arap kabîlelerinin fethedilen bölgelere yerleştirilmesi, bu bölgelerdeki hâkimiyetin tesisi ve İslâmlaştırılması, bu tehcirler ve toprak tahsisleriyle mümkün olabilmiştir.[49]

---

45 Bu konuyla ilgili Belâzurî'nin rivâyetlerini makale halinde toplayan bir çalışma vardır. Bkz. Ahmed Turan Yüksel, "Fütûhu'l-Buldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faâliyetler", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, IX, (Konya 1999), 45-80.

46 Antakya'nın fethinden hemen sonra, Şâm bölgesindeki orduların komutanı olan Ebû 'Ubeyde'ye bir mektup yazarak; samimi ve akıllı müslümanlardan bir gurup seçerek, Antakya'ya yerleştirmesini, bu suretle Müslümanların bölgede her an savaşa hazır olmalarının sağlanacağını bildiriyor, ilâve olarak da buraya yerleştirilen müslümanlara bol tahsisatta bulunmasını emrediyordu. Hz. Ömer aynı emirleri Muâviye'yi Şâm'a vâli olarak atadıktan sonra ona da tekrarlamıştı. Muâviye de buraya, Fâris, Baalbek, Hıms, Kûfe ve Basra'dan seçtiği kimseleri yerleştirmiş ve kendilerine arâzîler iktâ' etmişti. Belâzurî, *Fütûh*, 201 (t. 211).

47 Hz. Osman dönemine âit dikkat çekici bir başka örnek de Galîkıla'nın (Erzurum) fethinden sonra, komutan Şâm vâlisinden, cihat gönüllüleri ile ganîmet isteyen gönüllüleri bölgeye göndermesini istemişti. Bunun üzerine Muâviye 2000 kişiden oluşan bir gönüllü gurubunu Galîkıla (Erzurum) şehrine yerleşmeleri için göndermişti. Bunlara şehirden ev, arâzî gibi yerler iktâ' edilerek yerleşmeleri (*Mu'askerat*) sağlanmıştır. Belâzurî, *Fütûh*, 387. Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe*, 325; Ayrıca bkz. A. Dûrî, "Fî Tanzimi'l-İktisâdi fî Sadri'l-İslâm", 79.

48 Belâzurî, *Fütûh*, 182, 201, 245; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe*, 295, 315; Ya'kûbî, *el-Buldân*, 327.

49 Emevîler döneminde tehcir ve iskân amaçlı toprak tahsislerine dair daha geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *Fütûh*, 182, 202, 245, 315, 395, 459-460; Ezdî, *Târîhu Mavsıl*, 30; Ya'kûbî, *el-Buldân*, 327.

Bu bakımdan ilk devirlerde uygulanan tehcir ve iskân hadîseleri anlaşılmadan İslâm'ın fethettiği bölgelerde nasıl tutunduğu ve kalıcı hale geldiğini ve müslümanlaştığını hakîki manasıyla anlayamayız. Göçebe kabîlelerin ve topraksız kalabalıkların tehcir ve iskân siyasetinde iktâ'nın kullanılması, yeni tehcir edilen bölgelerin demografik ve dinî yapısını nasıl etkilediğini yani İslâmlaşma ile toprak meselesi arasında nasıl etkileşimin bulunduğunu göstermek bakımından dikkat çekicidir. Fetihlerin hemen akabinde yoğun olarak müslüman ve Arap nüfus yerleştirilen, Kazvîn, Fâris, Cürcân, Bâlis ve Basra gibi bölgelerin, hicrî ilk asır sonundan itibaren topraklarının öşür arâzî olarak mâliye kayıtlarına geçmesi ve buna göre muamele edilmesi,[50] tehcir ve iktâ' siyâsetinin bir bölgeyi belli bir zaman sonra nasıl İslâmlaştırdığını gösterir.

Abbâsîlerde ise fetihler yavaşladığından, bu dönemde sınır boylarındaki boşalan yerlere nufus aktararak düşmana karşı tahkimine, fethedilen bölgelerin nüfus yapısını yeni getirilen müslüman unsurlarla değiştirerek İslâm'ın bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmeye ve bölgenin İslâmlaşmasını sağlamaya yönelik bir siyâset güdülmüştür.[51] Bu çerçevede, iktâ'ların daha çok Bizans sınır boylarında (*sugûr*) görülmesi, bu bölgedeki şehirlerin (*avâsîm*) tekrar iskâna açılması, sınırların koruma altına alınması ve dış tehditlere karşı tahkîm edilmesiyle ilgilidir.[52] Ayrıca Abbâsîler devrinde fetihler görülür bir şekilde duraklamış ise de Bizans imparatorluğuna karşı seferlere III. hicri asrın ortalarına kadar devam edilmiştir. Bu seferler, Toros dağlarının kış şartları dikkate alındığından, bahar ayında başlayıp, kış mevsimine kadar devam ediyordu ve bu yüzden yaz seferleri anlamında "*savâif*" denilmişti.[53] Elbette bu seferlerin düzenlenişinde, yol uzaklığı ve askerlerin teçhizi ciddi birer sorun

50 Belâzurî, *a. g. e*, 207,352,419; İbn Fakîh, Kazvin halkı toprakları üzerinde müslüman olduklarından arâzîleri öşürdür. *a. g. e*, 557-558.

51 Bkz. Selahuddin Tâhâ, "İstîtânu'l-Kabâîli'l-Arabiyye fî'l-Ermeniyya, 30-247 hicriyye", *Risâletü'l-Halici'l-Arabi*, XX, (Riyad 1986), 201-202; Dûrî, a.g.m., 78-79.

52 Ahmed Hayyât, *el-İktâ' fî Asri'l-Abbâsî*, Mekke 1981 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 187.

53 Bkz. Faysal Sâmir "Min Târîhi'l-'Avâsîm ve's-Sugur", *Mecelletü'l-Üstaz*, (Bağdad 1968), XVI, s. 298; Mustafa Hıyârî, "Hayâtu'n-Nâss fî Mudûni's-Sugur: Medînetu Tarsûs", *DT*, (Dımaşk 1980), IV, 85-86; Tevfîk Sultan Yüzbeki, "es-Sugur ve Devru'l-Askerî ve'l-Hadârî", *Adab-ı Râfideyn*, Musul 1979, XI, 20-21.

oluşturuyordu. Bu sebeble sınır bölgelerinde ânî Bizans baskınlarına karşı her an savaşa hazır ve bütün ihtiyaçlarını bulunduğu bölgeden karşılayabilecek güçlü bir orduya ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu yüzden bu bölgeye yerleştirilen insanlara arazi ikta edilme yoluna gidilmiştir.

Bizans sınır bölgesindeki *Suğur* olarak adlandırılan bölge yaklaşık yüzyıldır süren savaşlar esnasında harap olmuştu. Bu yüzden bölgede terkedilmiş köyler, şehirler ve bol miktarda boş arâzîler bulunmaktaydı. Abbâsîler bu köy ve şehirleri yeniden kurmak ve şenlendirmek amacıyla, her müesses devletin yaptığı gibi etraflı ve planlı bir icraat içinde, iç bölgelerden düzenli ve kontrollü bir şekilde nüfus nakli yapmıştır. Sınır bölgelerindeki boşalmış arâzîleri câzip şartlarla getirilen göçmen gruplara iktâ' etmişler, bu sûretle sınır bölgelerine iskânlarını ve burada tutunmalarını temin etmiştir. Bu tür iskan faaliyetleri Tarsus'tan başlayarak, Kuzey Doğu istikametinde yukarı Fırat'a kadar uzanan bölgeyi kapsamaktaydı. Bu sınır hattı İslâm'ın ilk dönemlerinde "*Suğuru Şamiyye*" ve "*Suğuru Cezîre*" olmak üzere ikiye ayrılmıştı. *Suğuru Şâmiyye*; İskenderiyye, Bâlis, Mesîsâ (*Mapsustia*) 'Aynu Zerba (*Anazorbus*), Ezine(*Adana*) ve Tarsus alanını kapsıyordu. *Suğuru Cezîre* ise Menbic, Sımeysat, Hades (*Adata*), Hısnı el-Mansûr, Malatya (*Melitene*) ve Zebetrayı içine alıyordu.[54]

İkinci Abbâsî halîfesi Ebû Ca'fer el-Mansûr 141/758 yılından itibaren Suğur bölgesindeki boş şehir, köy ve topraklara iç bölgelerden nüfus tehciri yapılarak buraya yerleşmesi, geçim ve barınak ihtiyaclarının çözümü için geniş çaplı bir organizasyona gittiği, buna bağlı olarak iktâ'lar yaptığı görülür. Bağdat şehrinin yapımına başladığı 140/757 yılında, halîfe bir taraftan yeni başkentini kurarken bir taraftan da Şâm vâlisi Sâlih b. Ali'ye bir mektup yazarak, Mesîsâ (*Mopsuestia*)[55] şehrini yeniden kurmasını, emrediyordu(139/756). Ayrıca bunun organizasyonu için de merkezden kâtip ve mühendisleri hizmetine gönderdiğini bildiriyordu.[56] Burası Emevîler zamanında Mesleme b. Abdulmelik ta-

54 Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 223, 259, vd.; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sanâ'atu'l-Kitâbe*, 299, 307; İstahrî, *a. g. e*, 62-63.

55 Mesîsa: bugünkü Adana yakınlarında Seyhun nehrinin batı kıyılarında kurulmuş eski bir şehirdir.

56 Ezdî, *Târîhu Mavsıl*, 173.

rafından da kurulmaya teşebbüs edilmiş, hatta İranlı, Slav ve Nebâti Hıristiyanlarından oluşan bir gurup köle bölgeye getirilerek buradaki ribatlara yerleştirilmişti. Fakat Emevîlerden Abbâsilere geçiş evresindeki boşluktan istifâde eden Bizans'ın bölgeye saldırması üzerine halk şehirden kaçtığından, tamamlanamamıştı. Abbâsilerin ilk yıllarında Ebû'l-Abbas tarafından 400 kişilik bir gurup şehre yeniden yerleştirilmiş ve kendilerine iktâ'lar verilmişti. el-Mansûr'un bu teşebbüsü, bir anlamda yarım kalan eski çalışmayı tamamlamak için bir girişim niteliğindedir. Emevîler devrinde ribatlara yerleştirilenlerin bir kısmı hâla orada sayıları azalmasına rağmen yaşıyorlardı. Mesîsâ şehri planlandıktan ve kadostra çalışmaları tamamlandıktan sonra(140/757) ribatlarda yaşayanlar artık şehre taşınmışlar ve kendilerine ev yapacakları arsa ve zirâî arâzîler iktâ' edilmişti.[57] Bunlara ilâve olarak, hapishânelerdeki mahkumlardan, bir rivâyete göre 400 diğer bir rivâyete göre 1000 kişi Mesîsâ'ya getirilerek savaşçı olarak iskân edilmişlerdir.[58] Kudâme b. Ca'fer, Mesîsâ şehri harap halden kısa zamanda mâmûr bir şehir haline geldiğinden dolayı Abbâsîler tarafından "*Mâmûra*" denildiğini aktarırken, şehrin yeniden inşâ edilişini dikkatli bir şekilde anlatmaktadır.[59] el-Mansûr bunlara ilâveten maaşlı asker ve gönüllülerden oluşan 2000 kişilik bir gurup daha getirir.[60] Buradan da anlaşılıyor ki Abbâsîler, özellikle sınır bölgelerinde, devletin genel askerî sisteminden ayrı olarak tehcir ve iskân siyasetinde iktâ'yı mâli bir metot ve sistem olarak uygulamıştır. Benzeri uygulamalar bölgedeki Ezine(*Adana*), Keferbiyyâ[61] şehirlerinin kuruluşu sırasında da bütün yönleri ile aynen görülür.[62]

Suğur bölgesindeki bu çalışmalar arasında, Bizans'ın elinde iken, 100.000 bir rivâyete göre 200.000 insanın yaşadığı bir şehir olan *Tarsus*

---

57 Belâzürî, *a. g. e*, 227 (t. 237-8).

58 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 328.

59 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 307-308.

60 İktâ' edilmeyenlerin maaşları, senelik olarak Antakya'dan gelmekteydi. el-Mansûr döneminde bu tür düzenli askerlerin sayısı çoğaltılarak, Bizans'a karşı askerî bir güç oluşturulmuştur. Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 308.

61 *Keferbiyyâ*: Ceyhun Nehri üzerinde yer alan ve Mesisa şehrinin hizasında bir şehirdir. Bu dönemde çarşı ve hanları ile meşhur olmuştur .Y. Hâmevî, *a. g. e*, IV, 532.

62 H. 141-142 yılında Bizans'a karşı çıkılan sefer için Ezine karargâh olarak kurulmuş, Horasan ve diğer yerlerden buraya getirilen savaşçılara iktâ' yerine maaş verilmiştir. bkz. Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 310.

şehrinin tekrar kuruluşu diğerlerine göre daha bir önem arzeder. Tarsus, savaşlar esnasında tamamen harap hale geldiğinden bir seferden dönüşü esnasında şehrin harabelerini inceleyen müslüman kumandanlardan Hasan b. Kahtabe et-Tâî (ö.163/779), Halîfe el-Mehdî'ye şehrin yeniden inşasını teklif etmiştir. Bu yapıldığı takdirde, İslâm adına bir kazanç, düşmana karşı da stratejik bir güç kazanılacağını bildirmişti. Bunun üzerine, Tarsus şehrinin yeniden inşası emredildi, fakat çalışmalara ancak Hârûn er-Reşîd zamanında h.171/787 yılında Herseme b. Â'yûn[63] tarafından başlanabildi. Tarsus'un parsellenme çalışmaları tamamlandıktan sonra Bağdat'ta yaşamakta olan 3000 Horasanlı buraya yerleştirilmek üzere getirildi. Ardından 1000 kişi Mesîsâ'dan, 1000 kişi Antakya'dan tehcir edilerek Tarsus'a iskân edildiler. Getirilenlerin her birine 20 zirâ'[64] olmak üzere 4000 parsel yeni sâhiplerine iktâ' edilmişti (h. 172/788).[65]

Coğrafyacı İbn Havkal, Tarsus şehrinin kuruluşundan kısa zaman sonra şehirde 100.000 atlı savaşçı, 16.000 okçunun bulunduğunu, 34.000 evden 2/3'ünün hayatını savaşa adamış ve hiç evlenmemiş mücahitlere âit olduğunu, geri kalan 1/3'ünün ise evli mücâhit âilelerine âit olduğunu haber verir.[66] Bu durum sınır şehirlerinde bütünüyle askerî bir yapının oluştuğunu gösterir. Kaynaklarımızda suğur bölgesindeki savaşlarda ömrünü geçiren mücahitlerden yaşlananların, Tarsus camisinde yatıp kalktıkları ve bunlara mescit ihtiyarları anlamına gelen *Şuyuhu'l-Mescidiyye* denildiği aktarılır.[67] Bunlar, ibâdetle meşgul oluyorlar, cenaze defni, hastaların bakımı gibi işlere yardım ediyorlardı. Geçimleri ise önceleri bu bölgeye tahsis edilen vakıflarla karşılanır-

63 *Herseme b. A'yûn*: İlk dönem Abbâsilerinin en sadık ve en ünlü komutanlarındandır. el-Mehdî döneminde Musûl hârici isyanlarını, Hârûn er-Reşîd döneminde Filistin'deki çiftçi isyanlarının, Afrika'da berberî isyanlarının bastırılmasında görev aldı. Buhâra'daki isyanın bastırılmasından sonra 193/809 yılında Horasan umum valiliğine atandı. el-Me'mûn zamanında Hulvân ve Ehvaz bölgelerinde ve Irak isyanlarının bastırılmasında vazifelendirildi. Nâhide Bozkurt, "Herseme b. A'yûn" *DİA*, XVII, 239-240.

64 Zirâ' ölçüsü hakkında çok farklı rakamlar verilmektedir. Bu rakamlar 50cm ile 64 cm arasında değişmektedir. Daha geniş billgi için bkz. W. Hinz, ag e, 71-75.

65 Ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzürî, *a. g. e*, 233 vd.; İbn Fakîh, *a. g. e*, 162-163; Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 311

66 İbn Havkal, *a. g. e*, 168; İbn Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi'l-Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (I-X), Beyrut 1988, I, 175, 188; Mustafa Hıyarî, "Hayâtü'n-Nâs fî Müdûni's-Suğur", 88.

67 İbnu'l- 'Adîm, *a. g. e*, IV, 188 ; M. Hıyârî, a.g.m., 90.

ken,[68] el-Me'mûn zamanında bölgedeki iktâ' arâzîlerinden toplanan öşür gelirlerinden verilen maaşlar ile karşılanmıştır.

Benzer bir uygulama h. 180/796 yılında Mesîsâ yakınlarındaki *'Aynu Zerbâ*'nın yeniden inşasında yaşanmıştır. Şehir, Süleyman et-Türkî tarafından 190/805 yılında tekrar yapılırken, Horasan ve diğer iç bölgelerden şehre yerleştirilmek üzere getirilenlere ev ve arsa iktâ' edilmişti.[69] Tarsus'un yanında *Re'su'l-'Ayn*, *'Aynu Zerba* ve *Hades* gibi bu günkü Çukurova havzasında yer alan harabe şehirler yeniden inşa edilmiş, buralara yerleştirilmek üzere göçebe Arap kabîleleri, Horasan içlerinden Türkî ve Fârisî unsurlar gruplar halinde tehcir edilerek, kendilerine ev ve geniş arâzîler iktâ' edilmek sûretiyle bu şehirlere yerleştirilmişlerdir.[70]

Abbâsîler'in uyguladığı bu tehcir ve iskân siyasetinin tek amacı askerî maslahatlarla sınırlı değildi. Bilâkis bu bölgelerin İslâmlaşması en başta gelen hedefler arasındaydı. Belâzurî bununla ilgili olarak; "*Dîvân ve maaşlı Araplar oraya yerleştirildi ve insanları İslâm'a çağırmaları emredildi*" diyor.[71] Horasan'dan, Mâverâü'n-nehir'den, Arap yarımadasından tehcir edilerek getirilen insanlar, Bizans sınır boyunda yeralan 'Aynu Zerbâ, Harûniye, Hades, Malatya, Kaysûm, Şümeysat gibi şehirlerin yeni sâkinlerini oluşturuyor, boş olan evlere yerleşip, sâhipsiz arâzîleri ekip dikiyorlardı.[72]

Benzer bir uygulama, aynı dönemde Malatya şehrinde görülmektedir. Emevîler'in son günlerinde Bizans Kıralı Kostantinos'un saldırısı ile Erzurum ve Malatya Bizans'ın eline düşmüştü (135/753).[73] Bir yıl sonra 139/756 yılında el-Mansûr'un emriyle yeniden inşâ edilmiş ve surları restore edilmişti. Şehri Bizans'a karşı korumak için bazı Arap kabîlele-

---

68 Bu dönemde, gönüllü savaşçılara ilâveten şehirli zenginlerin tahsis ettiği vakıflarla Tarsus bir cihad çarşısı haline gelmiştir. bkz. İbn Havkal, *a. g. e*, 168-169; H. Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, VIII, 75; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 127.

69 İbn Fakîh, bu olayı kronolojik olarak ve detaylı bir şekilde aktarmaktadır. bkz. *a. g. e*, 162-163.

70 Belâzürî, *a. g. e*, 202, 234, 243; İbn Fakîh, *a. g. e*, 162-163; T. S. Yüzbeki, a.g.m., 22.

71 Belâzürî, *Fütûh*, 243, 459.

72 Mu'tasım zamanında Sevâd'dan sürgün edilen Zuttlar, bu şehir halkının hizmetçisi olarak bölgeye nakledilmişlerdi. bkz. Belâzürî, *a. g. e*, 202, 234, 269.

73 Bar Hebraeus, *a. g. e*, I, 200; Ayrıca bkz. T. Sultan Yüzbeki, a.g.m., 21; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücâdelesi*, İstanbul 1990, 125.

ri guruplar halinde getirilerek iskân edilmişti.[74] Burada 70.000 kişi çalışmış, *Arrâfe* denilen 5-15 kişilik askerî guruplara evler işnâ edilmişti. Buraya yerleştirilmek üzere Cezîre bölgesinden 4000 kişilik bir gurub getirilmişti. Her birinin maaşlarına 10 dinar zam, 100 dinar harçlık ve bölgedeki sâhipsiz ev ve topraklar iktâ' edilmişti. Bizans tehlikesine karşı şehre yerleştirilen asker sayısının 4000 kişiden oluştuğu bildirilmektedir. Buranın hemen arkasından Erzurum'un (*Kolenikola/Galikila*) da tamir ve tahkîmi ve savaşçıların yerleştirilmesi için çalışmalara başlanmış ve bölgenin Bizans'a karşı askerî öneminden dolayı, el-Mehdî tarafından Türklerden oluşan bir birlik yerleştirilmişti.[75]

Bizans sınır bölgesindeki tehditler karşısında, el-Mansûr sâdece ribat şehirler kurarak askerî tedbirlerle yetinmemiş, sınır bölgesinde kalabalık bir nüfus bulundurarak boşalmış olan şehir köy ve arâzîleri şenlendirmeyi ve bu bölgeleri İslâmlaştırmayı da hedeflemiş görünüyor. Bunun için, kendi iktidârı için tehlike teşkil eden Horasan bölgesindeki gönüllülerden guruplar halinde sürgünler (tehcir) yaparak sınır boylarındaki ev ve arâzîleri iktâ' etmiş, bölgeye yerleşmelerini sağlamıştır. Böylece, hem Horasanlılar'ın tehlikesini azaltmış ve onların savaşçı gücünü Bizans'a karşı yönlendirmiş, hem de boşalan sınır bölgelerini bu şekilde şenlendirmiş oluyordu.[76]

Bu dönemdeki tahkîm edilen yerler dikkatle incelenirse, Bizans ordusunun saldırıya geçebileceği Toros dağlarındaki geçitlerin (*durûb*) ağzında yer alan şehirlerden oluştuğu görülür.[77] Coğrafî olarak geçit ağzında yer alan bu şehirler aynı zamanda Toroslardan sürüklenen toprakların meydana getirdiği mümbît vâdilerden oluşuyordu. Şehirlerin kurulduğu yerlerin çevresinde doğal olarak bol miktarda zirâat yapmaya uygun topraklar bulunuyordu. Bu arâzîlerin yeni yerleşimcilere iktâ' edilmesi, hem yerleşimciler açısından câzip bulunuyor hem de devletin sı-

74 Ya'kûbî, *el-Buldân*, 362; İbn Fakîh, *a. g. e*, 163. el-Mansûr'un kendi mal varlığından buraya yardımda bulunması, konuyu ne kadar önemsediğini gösterir.

75 Bar Hebreaus, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, 200; İstahrî, *Mesâliku'l-Memâlik*, 55, 75; Ayrıca bkz. F. Sâmir, a.g.m., 299.

76 Abdu'l-Mun'îm Mâcid, *el-Asru'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel*, I, 200.

77 Abdu'l-Cebbâr Cömerd, *Dâhiyetu'l-'Arab: Ebû Ca'fer el-Mansûr*, Bağdat 1963, 313; T. S. Yüzbeki, a.g.m., 21.

nırları koruma siyasetini gerçekleştiriyordu. Böylece, sınır koridorunda hem askerî, hem iktisâdî hem de demografik bir canlılık oluşturuluyordu.[78]

Hârûn er-Reşîd dönemine gelindiğinde, Kınnesrin ve Cezîre bölgesinde kalan şehirlerin idâresi bir birinden ayrılarak müstakil askerî-idârî birimler haline getirilmişlerdi.[79] Bunlardan Menbic, Dulûk, Râ'bân, Gurs ve Antakya şehirlerinin içinde yer aldığı birime *avâsîm* denilmişti.[80] Avâsîm kelimesi esas olarak, Bizans sınır boylarındaki kale ve ordugah şehirleri koruyan ve gözetleyen şehir silsilesine deniyordu. Bunların önünde, sınırda yer alan, sınır kalelerine *suğur* denilmekteydi.[81] Bundan dolayı İbn Hurdazbih avâsîm denilmesinin sebebi olarak, "*Suğuru koruyan, sığınma anında onun imdâdına yetişen yerler olduğundan korunak merkezleri*" anlamına geldiğini ifâde etmektedir.[82]

Abbâsîlerin korktukları düşman ve korumak zorunda oldukları sınır, elbette sâdece Bizans sınırı değildi. Ermenistan ve Azerbaycan bölgesinin kuzeyinde, güçlü orduları ve savaşçı yapıları ile Hazarlar, Abbâsîler için en az Bizans kadar tehlike teşkil ediyordu. Halîfe el-Mansûr'un bu bölgedeki vâlilerine yazdığı mektuplarda bu tedirginliği bütün açıklığı ile görmek mümkündür.[83] Bundan dolayı, Basra, Kûfe ve Şâm bölgesinde bulunan bazı kabîleler, kabîle reislerinin öncülüğünde, toplu halde Azerbaycan bölgesine tehcir edilerek Tebriz ve civarına iskân

78 Suğur bölgesindeki şehirlerin askerîleşmesi ve Bizans'a karşı inşa edilmesi, Doğu-Batı ticaretini ve Akdeniz dünyasındaki ticarî etkinliği nasıl etkilediğine dair geniş bilgi için bkz. Fethi Osman, *el-Hudûdu'l-İslâmîyyeti'l-Bizantiyye*, I-III, Kahire t.y., III,,225-253.

79 bkz. Taberî, *a. g. e*, VIII, 234; Ezdî, *Târîhu Mavsıl*, 262; İbn Havkal, *a. g. e*, 153; Faysal Sâmir, "Min Târîhi Suğur ve'l-Âvasım", *Üstâz*, XVI, Bağdat 1968, 298.

80 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 299, 307.Y.Hâmevî, *a. g. e*, V, 237-238.

81 Suğur ve Avâsîm ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 299, 307; İbn Hurdazbih, 252-253; İstahrî, 43, 52, 55; Ayrıca, Fethi Osman, *el-Hudûdü'l-İslâmîyye-Bizantiyye*, I, 131 vd.; T. Sultan Yüzbeki, a. g. m., 10-13.

82 İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 252-253.

83 el-Mansûr, Ermeniye vâlisi Yezîd b. Useyd'e yazdığı mektupta; "*Ermeniya bölgesi ancak Hazarlarla yakınlık ve akrabalık kurmakla emniyete alınabilir. Kanaatim odur ki devletti tamamen kuruncaya kadar Hazarlar ile akrabalık kur. Aksi takdirde senin için ve diğer vâliler için endişeleniyorum. Eğer Hazarlar isterlerse seni orada mağlup ederler. Dikkatli ol ve dediklerimi uygulamaya çalış, onlarla akrabalık kurmaya gayret et. Vesselam*" Bu emir üzerine vâli Hazar kralının kızıyla evlenmiştir. İbn A'sem, *Fütûh*, VIII 229

edilmişlerdi. Bu kabîlelerin bölgede dâimî kalmaları için kendilerine arâzîler iktâ' edilmişti.[84]

Hazarlar'ın Ermeniya ve Azerbaycan bölgelerine düzenledikleri saldırıların karşısında el-Mansûr, bölgede güçlü bir askerî birlik oluşturmak için maaşlı kimselerden oluşan profesyonel ordunun yanında,[85] hapishanelerden 8000 kişi ve inşaat ustalarından oluşan guruplar bölgeye gönderilerek, *Kemâh* ve *Bâbı Vâk* şehirlerine yerleştirilmişti.[86] el-Mansûr tarafından bölgede *Ercişi Suğra* ve *Ercişi Kübrâ* adında iki yeni idârî merkez daha kurularak, buralara Filistin'den getirilen askerleri birlikler yerleştirmişti.[87] Nehcevan, Dubeyl, Bâbu'l-Ebvâb gibi şehirlere de Abbâsî hareketine destek vermiş olan, çoğunluğu göçebelerden oluşan kabîleler, çocukları ve âileleri ile birlikte sınır boylarına iskân edilmişlerdir.[88] Kabîleler bu şehirlerde eskiden olduğu gibi kabilevî bağlılıklarını ve yaşayışlarını sürdürmüşlerdir.[89] Hârûn er-Reşîd zamanında, bu kabîlelerin Musul bölgesindeki kollarının da ağır vergilerden kurtulmak için bu bölgeye göç etmişlerdi.[90] Doğal olarak bu gelişmeler bölgede kabîle reîslerini hem idârî hem de askerî bakımdan nüfuzlu bir duruma getirmişti.[91]

Kabîlelerin Azerbaycan ve Ermeniyâ'daki idârî ve sosyal yapıda belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkması, zaten emniyetin yetersiz kalışı karşısında küçük köylüleri bölgedeki güçlü kabîle şeyhlerine ve nüfuzlu şahıslara *ilcâ* etmeye sürüklemiştir. Zirâ mal ve can güvenliği kal-

---

84 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 309; Bu bölgeye tehcir edilen kabîle ve toplulukların kimlikleri hakkında bkz. Khalil Athamına "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı" trc: Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (203-226), 2000/2, Sakarya 2000, s. 209.

85 Belâzürî, *Fütûh*, 291 vd., 295; Selâhaddin Taha, "İstîtanu'l-Arab fi İklimi Ermeniya" *Risâletü'l-Halici'l-Arabî*, sy. XX,(201-214) Riyad 1986, 204.

86 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 309; Bu kabîlelerin kimlikleri için bkz. Selâhattin Tâhâ, a.g.m., 204-207. Stratejik öneminden dolayı Babu'l-Evâb'a, Emevîler zamanında Mesleme b. Abdulmelik tarafından 24.000 Suriyeli asker yerleştirilmişti. İbn A'sem, *Fütûh*, VIII, 69; Ya'kûbî, *a. g. e*, 310; T. S. Yüzbeki, a.g.m., 22.

87 Belâzürî, *Fütûh*, 295; Khalil Athamina, a.g.m., 211.

88 Belâzürî, a. g, e, 295; Selâhattin Tâhâ, a.g.m., 204-205.

89 Khalil Athamina, a.g.m., 210.

90 Bu göçlerin bir kısmı Musul bölgesindeki kabîlelerin ağır vergiler nedeniyle yerlerini terk etmek zorunda kalmalarının sonucu olarak Azerbaycan bölgesine göç etmişlerdir. Bkz. *Târîhu Mavsıl*, 287; Muhammed Câsim Hammâdî, *Cezîretü'l-Furatiyye ve'l-Mavsıl*, Bağdat 1977, 171.

91 S. Tâhâ, a.g.m., 205 vd.

madığından, köylüler himâye için bölgedeki kabîle reislerine veya nüfuzlu şahıslara *"ilcâ"* etmek zorunda kalmışlardı.[92] Bu durum Belâzürî tarafından şu ifâdelerle açık bir şekilde dile getirilmektedir; *"Araplar Azerbaycan'a indiği zaman, her kabîle bulunduğu bölgeye hâkim oldu. Bazıları yabancılardan topraklarını satın aldılar. Köylüler, kendilerini koruyup kollamaları için onlara ilcâ ettiler. Böylece onların çiftçisi durumuna geldiler."*[93]

Kabileler daha sonraları arâzî satın alarak topraklarını bir hayli genişlettiği, askerî ve idârî görev sâhipleri sayesinde elde ettiği nüfuz ve güç sonucu, bir çok küçük köylünün de arâzîleri ile bunlara *ilcâ* etmesi[94] ve Ermeniyâ ve Âzerbeycan bölgesinde uygulanan iktâ' siyaseti, diğer bölgelerde nâdiren karşılaşılan toprak ağalığına dayalı bir yapıyı ortaya çıkarmıştı. Bu gelişme, daha sonra patlak verecek olan Bâbek isyanının sosyal sebebleri arasında yer almış ve bu isyanın halktan destek görmesinde etkili olmuştur.[95]

Sınır boylarına yerleştirilmek üzere iskân edilen guruplara bu bölgedeki sâhipsiz arâzîlerden iktâ' edilen arâzîlerin mülkiyeti ve alınan vergi şekli etrafında gerçekleşen tartışmalar, buraların statüsünü göstermesi bakımından önemlidir. Bu bölgelerdeki iktâ'lar cihad amacıyla verildiğinden, zekât verilebilecek sekiz sınıftan biri olan *Allah yolunda, olanlar (Fi Sebilillah)* kategorisinde gösterilmiştir. Bundan dolayı da *öşür arâzîsi* kabul edilmiştir.[96] Buna karşılık Belâzürî, Ebû Salih el-Fezârî'nin; "suğur bölgesi 'anvaten fethedilmiştir, taksim edilmeyerek fey' halinde bırakılmıştır. Daha sonra gelenlerin bu toprakları temellük etmeleri

92 Hârûn er-Reşîd'in oğlu Kasım'a, Kâkuzan, Cürcan ve Taberistân vâliliği esnasında, Zencân halkının, kendisiyle şereflenmek, yol kesicilerin tasallutundan kurtulmak, vâlilerin zulmunden korunmak için arâzîlerini ona teslim ettiler (*ilcâ*) ve vâli adına satış senedi düzenlediler. Böylece bunların toprakları hukûken vâlinin oldu, kendileri de çiftçileri oldular. Belâzurî, *Futûh*, 432 (t.464).

93 Belâzürî, *Fütûh*, 460; Khalil Athamina, *a. g. e*, 209.

94 Belâzürî, *Fütûh*, 460 (t. 473).

95 Nebih Âkil, "Milâhazât :Ba'zu'n Min Melâhimi's-Sera'i't-Tabakî Fi't-Târîhi'l-Arabî " *DT*, c. III, (Dımışk 1980), 76-96

96 Lokkegeard, suğur topraklarının *"Fi sebilillah"* çerçevesine alınarak, öşür gösterilmesinin, temelde problemli durumları kurtarmak için baş vurulan bir yol olduğunu ileri sürer. bkz. *Taxation in İslam*, 64.

mümkün değildir"[97] görüşünü naklederek konunun tartışmalı bir başka boyutuna işaret eder.

Spesifik tartışmaları bir kenara bırakırsak, suğur bölgesine Abbâsîler tarafından öşür amillerinin atanmış olması,[98] buradaki gazilere, bölgedeki toplanan öşürlerden maaş verilmesi[99] gerçeği, burada iktâ' edilen toprakların müslümanların milk olarak sâhip oldukları ve öşür ödedikleri topraklar olduğunu teyit eder. Öşür yapılamayan durumlarda ise vergi muafiyeti *(iğar)* veya indirimine başvurularak durum kurtarılmaya çalışılıyordu. el-Mütevekkil'in önceleri iğar olan Şamsat bölgesi ile diğer şehirleri öşüre tahvil etmesi,[100] sınır topraklarının vergiden muaf tutulduğunu ispatlar.[101] Sınır boyuna iskan edilen kimselerin elindeki topraklara imtiyaz tanınması yaygın bir uygulama idi. Hârûn er-Reşîd dönemine kadar vergi alınmayan Azerbeycan'daki sınır halkından Hârûn er-Reşîd'in bölgeye atadığı vâli Sa'îd b. Süleym, harâc toplamaya kalkışınca bölgedeki kabîle reisleri toplanarak şöyle demişlerdi; *"Ya Emir! Şimdiye kadar bu topraklardan hiç vergi alınmadı. Çünkü burası düşman kılıcının ağzıdır. Halk Hazarlar'a karşı savaşmaktadır."*[102] Aynı şekilde Hârûn er-Reşîd'in Horasan'a yaptığı seyehat esnasında, Hemedân'da Kazvîn halkı huzuruna gelerek yaşadıkları bölgenin "düşman kılıcının ağzı" olması nedeniyle, ödemekte oldukları 12.000.000 dirhem öşürün indirilmesini istemişlerdi. Bu isteği yerinde bulan halîfe 10.000.000 dirheme indirerek *mukâta'a* usûlune tâbî tutmuştur.[103]

97 Belâzürî, *Fütûh*, 235 (t. 246).

98 Kudâme b. Ca'fer,"*Harûn er-Reşîd (h. 193/808) târihinde öldüğünde suğur bölgesinin öşrüne Ebû Sâlim bakıyordu*" ifâdesine yer vermektedir. *a. g. e*, 310-311.

99 M. Hıyârî, a.g.m., 90.

100 Belâzürî, *a. g. e*, 259 (t. 264); Taberî, *a. g. e*, IX, 203; Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 316.

101 İbn Â'sam, *Fütûh*, VIII, 258-259; Belâzürî, *a. g. e*, 459-472. Suğur bölgelerindeki topraklardan alınan vergiler konusunda kapsamlı bir inceleme Peter Von Sivers tarafından yapılmıştır. Bkz. Peter Von Sivers,"Taxes and Abbâsîd Thughur, 132/750-351/962" *JESHO* C.XXV:I, 1982 71-98.

102 İbn Â'sem, *Fütûh*, VIII, 256-257.

103 Belâzurî, *Futûh*, 451-452(t. 463-464)

b) İskân ve Şehir İktâ'ları:

Abbâsîler devrinde fetihler yavaşlayıp memleketin iç sorunlarına ağırlık veren bir anlayışın hâkim olmaya başlamasına bağlı olarak bir dizi yeni şehir kurulmaya başlanmıştır. Tabiî olarak kurulan şehre eski bölgelerden yaşanan göçler aynı zamanda Sasânilerden ve Bizans'tan devralınan dünyanın merkezi bölgelerini ve demografisini de altüst eden bir gelişmeydi. Bu göçler eski merkezlerin ve bölgelerin çöküşünün de başlangıcı oldu.[104]

Artık şehirlerde yaşamaya başlayan kalabalıkların tabî ihtiyaçlarının karşılanması ve yerleşim sorunlarının halledilmesi için Abbâsî Halîfeleri genellikle yeni kuracakları şehirlerin arâzîsini önceden satın alıyorlardı.[105] Daha sonra da bu arâzîleri, yeni kurulacak olan şehirlere yerleşmesini istedikleri şahıslara iktâ' ediyorlardı. Kendisine iktâ' edilen şahısların kimlikleri üzerinde yapılacak bir araştırma Halîfelerin kimleri niçin tercih ettiklerini, hedeflerini ve önceliklerini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Abbâsîlerin şehirlerde verdikleri iktâ'larda tâkib ettikleri siyâseti en iyi bir şekilde Bağdad şehri kurulurken dağıtılan iktâlarda görmek mümkündür. Bağdat planlandıktan sonra, mühendisler tarafından ölçümler büyük bir dikkatle yapılmış, buraya yerleştirilmek üzere ülkedeki önde gelen "âlimler, seçkin tüccarlar, mâhir sanatçılar, sâdık asker ve komutanlar bizzat davet edilerek", yerleşebilecekleri parseller (*katâ'i*) iktâ' edilmişti. Bağdat yakınlarında açılan *Surat Nehri* üzerindeki verimli ve sulanabilir arâzîler, 700 kişiden oluşan halîfenin adamlarına (sahâbe) iktâ' olarak verilmiş, adına da *Katî'atu's-Sahâbe* denilmiştir.[106] Hatib el-Bağdâdî, *Katî'atu'l-Ensâr* olarak adlandırılan iktâ'ların *"kendi seçtikleri adamlarına ve destekçilerine, sayılarının çoğalması için verilen"* iktâ'lar olduğuna dikkat çekmektedir.[107] Bu devrin ünlü devlet adamı Yaktin b. Mû-

104 Lokkegeard, a. g, e, 177.

105 Ubülle şehri kurulurken Ebû'l-Abbas es-Saffah tarafından, Bağdat kurulurken el-Mansûr tarafından, Samarrâ kurulurken Mu'tasım tarafından şehrin kurulduğu yerin toprakları satın alınmıştır. Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 414-415 (t.423); Ya'kûbî, *el-Buldân*, 258.

106 Taberî, *a. g. e*, VIII, 37, 64, 96, 203q Ya'kûbî, *el-Buldân*, 243.

107 H. Bağdâdî, *Târîhu'l- Bağdad*, I, 88 (Kahire).

sâ'nın *Kati'atu'l-Yaktin'i* de genellikle küçük arâzîlerden oluşmaktaydı.[108] Bunlardan en meşhuru "*Kati'atu'r-Rabi'*dir ki, bidâyette el-Mansûr tarafından kölesi Rebi' b.Yunus'a verilmişti. Bu bölgede daha sonra Bağdat seçkinlerinin hayatlarının geçtiğine şâhit olmaktayız.[109] Şehrin kuruluşu esnasında iktâ' edilen bu yerler daha sonraki dönemlerde şehrin en merkezî ve kalabalık yerlerini oluşturmuş ve bir kısım mahaller bu şekilde iktâ' edilen kimselerin isimleriyle anılmıştı.

Bağdat iktâ'larından sonra Dicle'nin doğu yakasında oğlu el-Mehdî için askerî bölge olarak *Rusâfe* semti kurulurken de(h.143/760)[110] aynen batı yakasında olduğu gibi el-Mansûr kardeşlerine ve komutanlarına buradan iktâ'lar (*Katâ'î*) dağıtmıştır. Buradaki iktâ'lar daha çok ordu mensupları ve Abbâsî âilesinden el-Mansûr'un makamı üzerinde tehlikeli olabilecek kimselere verildiği dikkat çeker. Bu tercih, halîfenin tehditlerden kurtulmak amacıyla bu iktâ'ları verdiğini gösterir. Abbâsî âilesi batı yakasında gözlem altında tutulurken, askerlerde saraydan uzaklaştırılmayarak bir denge kuruluyordu.[111] el-Mehdî'nin kölelerinden dokuz kişiye, hizmetçilerinden sekiz kişiye, çoğunluğunu Yemenli kabîle şeyhlerinin oluşturduğu 18 Arap eşrafına iktâ' verilmişti ki bu iktâ'ların her birinin verilmesinde siyâsî hesaplar yatmaktadır.[112] Bu siyâsetin temelinde, devlete ve Abbâsî âilesine bağlı bir seçkinler sınıfı oluşturmak gibi sosyo-politik hedefler güdülmüştür.

Bağdat ile başlayan şehirleşme modeli, arkasından *Samarrâ*'yı getirir. Samarrâ'nın kuruluşu zamanın Halîfesi el-Mu'tasım'ın Maverâu'n-Nehirden getirdiği Türklerden oluşan askerleri Bağdat'ta huzursuzluk yaratmaya başlaması ile Bağdat'tan askerlerin uzaklaştırılması amacına

---

108 A. g. e, 244 vd. Ayrıca bkz. Salih Ahmed Ali, "Üsratü'l-Abbâsîyye fî Bağdad" *Sümer*, Bağdat 1977, c. XXXIII sy. I, 133.

109 Ya'kûbî, Bağdat kurulurken dağıtılan iktâ'ların tam bir listesini verir. Bkz. *el-Buldân*, 242 vd. Ayrıca Bağdat'ın yerleşim pilanı üzerinde ana kaynaklara dayanarak yapılmış ve kimlere hangi bölgeden yer verildiğini tespit eden modern bir çalışma için bkz. Maximilian Şistrik, *Hıtatu Bağdâd*, trc: Hâlid İsmail Ali, Bağdat 1986, 80-83.

110 A. g. e, 251. Salih Ahmed Ali, şehrin Rusafe'de kurulmasında, gün geçtikçe büyüyen yerleşim alanlarının verimli toprakları istila etmemesi için Dicle'nin doğu yakasında kurulduğu yorumunu yapmaktadır. Bkz. a. g. m, 133.

111 H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 204; S. A. Ali, a. g. m, 134.

112 Ya'kûbî, *a. g. e*, 251-253; Ayrıca bkz. S. A. Ali, a. g. m,134.

yönelik olarak kurulmuştur. Şehrin kurulduğu mekan aynen Bağdat'ta olduğu gibi, eski sâhipleri olan kiliseden 4.000.000 dinara satın alındıktan sonra, şehrin planlaması yapılmıştı.[113]

Târihçi Ya'kûbî Samarrânın kuruluşu esnasında dağıtılan bu kati'alar ile ilgili dikkatli ve ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre her komutana askerleri ile birlikte ayrı bölgelerde iktâ'lar tahsis edilmişti. Meselâ; komutan Eşnâs et-Türkî ve adamlarına Samarrâ'nın Kehf bölgesi iktâ' edilerek bu bölgeye adamlarıyla beraber yerleşmeleri ve buranın mescid ve câmisini yapmaları istenmişti. Hakan el-Atrüc Ebi'l-Feth b. Hakan'a ve adamlarına Cevsek el-Hâkâni denilen bölge iktâ' edilmişti. Vâsıf ve adamlarına el-Hayr bölgesi iktâ' edilmişti. Böylece çarşıdan uzak tutulmuş oldular, ayrıca halktan tamamen soyutlanmamak amacıyla, askerler için cariyeler satın alınmış, her biri bu cariyeler ile evlendirilmişler ve ayrılmaları da yasaklanmıştı[114]

Burada iktâ' edilen şahıslar her ne kadar askerlerden oluşmakta ise de bu iktâ'lar askerî iktâ'lar olarak değerlendirilmemelidir. Daha sonra da üzerinde duracağımız gibi askerî iktâ'lar askerlerin masraflarını ve geçimlerini temin için maaş karşılığı verilen arâzî gelirlerine denilmektedir.[115] Halbuki burada, askerlerin yeni kurulan bir şehre yerleştirilmesi için iskân yerleri iktâ' edilmekte ve maaşlarını doğrudan hazineden almaktaydılar.[116] Ayrıca, iktâ' edilen yerlerin daha sonra el-Vâsık ve el-Mütevekkil zamanında yeni atanan görevlilere tekrar iktâ' edilmesi, Samarrâ'da askerlere verilen iktâ'ların mülkiyetle değil geçici olarak verildiğini gösterir.[117]

Öte taraftan Samarrâ iktâ'larının içinde el-Mu'tasım zamanının ünlü simâlarının da iktâ' sâhipleri arasında adları geçmektedir. Bunlar halîfenin yanındaki diğer hizmetçiler, katipler ve özel olarak seçilip getirilmiş sanatkar veya diğer meziyetleri bulunan insanlardan oluşmakta-

113 A. g. e, 258.

114 A. g. e, 258-260, 262.

115 Biraz aşağıda istiğlâl iktâ'larını işlerken, bu uygulamadan askerî iktâ'ya nasıl geçildiğine değineceğiz.

116 A. g. e, 259.

117 Başlangıçta Afşin'e iktâ' edilen yerin daha sonra halîfe Vasık zamanında Türk komutanlardan Vâsıf'a iktâ' edilmesi bunu gösterir. Bkz. a. g. e, 264, 265, 266.

dır. Ya'kûbî kunuyla ilgili şu bilgiyi aktarır; *"el-Mu'tasım her bölgedeki yapı ve zirâî işlerden anlayan meslek sâhiplerini getirtti. Mısır'dan kağıt ustalarını, Basra'dan camcıları, Kûfe'den tezyinatçıları ve diğer bölgelerdeki sanatçıları âileleri ile birlikte getirterek, onlara yer ve her meslek grubuna çarşı iktâ' etti. Bu yerler kısa zaman sonra çok kıymetli hale geldi."*[118]

el-Mütevekkil dönemine kadar Abbâsîlerin iktisâdî ve siyâsî atılımı ve büyümesi devam etmiştir. Onun zamanında kurulan şehirlerin iskân sorununun hallinde de aynı iktâ' siyasetinin tâkip edildiği görülür. H.245/859 yılında inşasına başlanan Ca'feriye (*Mehûza*) şehri kurulurken öncelikle vâlilerine, kendi çocuklarına, komutanlarına, kâtiblere, kurrâlara, sanatkarlara ve eğlenceci ve oyuncularına iktâ'lar tahsis etmişti. Şehrin kurulduğu yerin arâzîlerini istimlak etmek için büyük meblağlarda paralar harcamıştı. Fakat şehir tamamlanamadan öldüğü için harcamalar boşa gitmişti.[119]

Abbâsîler kurdukları bu şehirlere yerleştirilen insanlar konusunda da şuurlu bir siyaset tâkip ederek gerek siyasette, gerek ilim ve sanatta seçkin insanları bizzat davet etmişler, onlara yeni kurulan şehirden arâzî(*katî'a*) tahsis etmişlerdir. Şehir kurulurken dağıtılan bu iktâ' yerleri, halkın buralara akın etmesi ile kısa zaman sonra çarşı, pazar yeri gibi şehrin en canlı ve kalabalık yerleri haline gelmişti. Bu sebeple ellerindeki topraklar en kıymetli yerler olmuş ve sâhiplerini zengin etmiştir.[120] Bu gelişmeyi, muâsır bir müellif olan Ya'kûbî'nin şu sözlerinden öğrenmekteyiz; *"Samarrâ'da seçkin insanlar küçük bir arâzî parçası ele geçirebilmek için yarışıyorlardı, bundan dolayı da bir cerîb arâzînin kıymeti büyük meblağlara ulaşıyordu."*[121]

Bağdat ve Samarrâ'dan verilen bu iktâ' sâhiblerinin çocukları daha sonraki târihlerde Abbâsî yönetiminin önde gelen şahısları arasında

---

118 A. g. e, 261, 263 .

119 Taberî, a. g. e, IX, 212; Ya'kûbî, a. g. e, 266.

120 Ya'kûbî, *el-Buldân*, 254; ayrıca bkz. Ya'kub Linz, *Hıtatu Bağdad fi Asri'l-Abbâsî*, Bağdat 1984 314-316. Bağdat kurulurken el-Mansûr'un kölesi Rebi' b. Yûnus'a verilen *"Kati'atu'r-Rebi"*, aradan çeyrek asır bile geçmeden Bağdat'ın hem en kalabalık hem de seçkinlerinin gündelik hayatının geçtiği bir yer olmuştu. İbn Fakîh, *el-Buldân*, 293; Cehşiyârî, a. g. e, 100; Y. Hamevi, a. g. e, IV, 428.

121 Ya'kûbî, a. g. e, 262.

görülmektedir.[122] Bu sonuç Abbâsîlerin iskân siyaseti ile arâzîleri kıymetli hale gelebilecek yerleri, kendilerine bağlı "*vucûh*", "*cille*" ve "*ehli Nübelâ*" denilen bir seçkinler zümresini yetiştirmek amacıyla vermelerinin bir sonucudur.[123]

2) Salt Siyâsî Amaçlı İktâ'lar:

Abbâsîler başından beri, kendilerine içten bağlı güçlü bir seckinler zümresi oluşturmak ve bunlarla geniş bir alana yayılmış vaziyetteki hâkimiyetlerini sürdürmeyi siyâsî model olarak benimsemişlerdi. Bu siyâset, esâsen sanayi öncesi bütün tarım imparatorlukların da baş vurulan âdeta en ma'kul yoldu. Bu sebeple devletin sâhip olduğu imkânların öncelikle, onun devamını temin edecek insanlara tahsis edilmesi, en pratik ve akılcı bir yol olarak görünüyordu.[124]

Abbâsîler de diğer Ortaçağ devletlerinde olduğu gibi ellerinde tasarruf edilebilir arâzîleri kendilerine sadık güçlü bir aristokrasinin teşkili için kullanmışlardır. Bu bağlamda öncelikle komutanlara ve nüfuzlu şahıslara kıymetli toprakları iktâ' olarak vermişlerdir.[125] Abbâsî siyasî düşüncesinde bu tür bir yapılanma, daha işin başında İran asıllı kâtiplerden Abdullah İbn Mukaffâ' tarafından sunulan "*Risâletü's-Sahâbe*" adlı projesinde, halîfeye teklif olarak sunulmuştu.[126] Nitekim yukarıda sözünü ettiğimiz "sahâbe" projesinin Bağdat'ın kuruluşu esnasında uygulandığını görmekteyiz. Burada verilen "*Katî'atu'l-Ensâr*" ve "*Katî'atu's-Sahâbe*" gibi isimler alması bir tesâdüf değildir. Niekim Hatib el-Bağdâdî, bu iktâ'lar için "*kendi seçtikleri adamlarına ve destekçilerine, sayılarının çoğalması için verilmiştir*" demektedir. Bu iktâ' sâhiblerinin sayıları daha Bağdat kurulurken 700 kişiyi buluyordu.[127]

Abbâsî saray çevresinde filizlenen ve çoğunluğu İran asıllı kâtiblerin geliştirdiği siyâsi model, İslâmî geleneğe dayalı ulemâ tarafından ge-

122 Bkz. Taberî, *a. g. e*, VIII, 39; Ya'kûbî, *a. g. e*, 251-252.

123 Ya'kûbî, *a. g. e*, 254.

124 M. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 234.

125 Ömer Rıza Kehhâle, *el- 'Ulûmü'l-Âmeliyye*, 175.

126 Abdullah ibnu'l- Mukaffa, *er-Risâletü's-Sahâbe*, *125 vd.*

127 H. Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, I, 88 (Kahire).

liştirilmiş olan eşitlikçi ve halkçı modelin aksine aristokratik bir karakter taşımaktaydı. Yâni Abbâsîler bu şekliyle ümmetin, sahib olunan bütün mülk ve menfeatlerde eşit haklarını ifâde eden fey' anlayışından daha çok Sasânî siyasî modelindeki aristokratik bir siyâsî modeli benimsemişledir.

Abbâsîlerin siyâsî destek sağlamak amacıyla daha kuruldukları yıllarda iktâ'lar vermeye başladıkları görülür. Sâsânî hükümdarlarından Behrâmcûr b. Yezdecird'in Sevâd'daki *Havernak Sarayı*, Horasan bölgesindeki Abbâsî Dâilerinden İbrâhim b. Seleme'ye iktâ' edilmişti.[128] Yine Ebu'l-Abbâs es-Saffâh tarafından, Emevîlerin ünlü Irak vâlisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin oğlu Muhammed'e, Emevîlerden müsâdere edilen geniş bir çiftlik iktâ' edilmişti. Çünkü Muhammed, babasından kalan Kaysî kabîlelerin siyâsî lideri konumunda olduğundan, siyâsî gücü dikkate alınarak "tehlikesinden emin olunması ve desteği alınması gereken" bir kişilikti.[129] Benzer bir olay da kabîlevî nüfuzu ve Hâşimî taraftarlığı ile bilinen Ebî Hâlid İbrâhim b. Mükrime el-Kindi'ye, Basra'dan 70 cerîblik bir öşür arâzîsi iktâ' edilirken görülmektedir.[130]

Siyâsi hesaplarla verilen iktâ'lar arasında Halife el-Mansûr'un, veliahtlıktan vazgeçmesi için amcası İsa b. Mûsâ'ya Basra çevresinden verdiği iktâ'lar meşhurdur. Hatta el-Mehdî, İsâ b. Mûsâ'nın veliahtlıktan çekilmesi için şöyle diyordu; *"her iki dirhemden biri, iki çiftlikten yarısı senin olsun"*. Bu sâyede İsa b. Mûsa elde ettiği çiftliklerden yıllık 20.000.000 dirhem geliri vardı. Ayrıca, Özellikle Basra'da kazılan *Nehr-i Emir* etrafında ortaya çıkarılan arâzîlerden oğullarına iktâ'lar verilmişti.[131] Bunlardan arda kalan arâzîleri de vezîr Ebû Eyyûb'un oğlu Sâlih'e iktâ' etmişti ki, Sâlih yıllık 30.000 dinar getiriyordu.[132] Bundan dolayı el-Mansûr, halîfeliği döneminde sık sık Basra'yı ziyaret ederek bu çiftlikleri kontrol etmekteydi.[133]

128 Belâzürî, *Fütûh*, 404 (t. 412).

129 Belâzürî, *Ensâb*, III, 157.

130 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 117.

131 Belâzürî, *a. g. e*, III, 242.

132 Cehşiyârî, *a. g. e*, 117-118; Belâzürî, *a. g. e*, III, 263.

133 Belâzürî, *a. g. e*,III, 257.

el-Mehdî'nin siyâsetinde iktâ'nın kullanılması ise babası döneminde yaşanan iç savaşlar ve karışıklıklar sırasında el konulan iktâ'ların eski sâhiplerine iâdesi ile başlamıştır.[134] Özellikle Hz. Ali'nin torunları ile aralarını düzeltmek amacıyla halîfe seçildiği yıl hacca gitmiş, Hicaz'da bulunan *savâfi* arâzîlerden onlara iktâ'lar vermişti.[135] Böylece, Hz. Ali evlâdının rızasını kazanarak bu yüzden karşılarında yer almış olan ulemanın da tepkisini kırmak istiyordu.

Hârûn er-Reşîd, el-Emîn ve el-Me'mûn gibi Abbâsîlerin en parlak devirlerindeki halifeler dahi devrin siyâsî hesapları içinde devlet arâzîlerini iktâ' etmişlerdir. Daha açık bir örnek özellikle el-Me'mûn ile Emin arasındaki mücâdelede, taraflar güçlü şahısların desteğini sağlamak için kıymetli arazileri bunlara vermişlerdir.[136] Devrin gözde komutanı Huzeyme b. Hâzim et-Temîmî'ye (ö. 203/811), Dicle nehri kıyısında verdiği iktâ' bunlardan biridir.[137]

Aslında el-Me'mûn ve el-Mu'tasım dönemlerindeki iktâ'lar, Abbâsî siyâsî geleneğinde gerek bürokraside(*küttâb*), gerekse aristokraside(*balât*) bir el değişimine yol açarak daha önceleri Arap eşrafın yerini el-Me'mûn'dan sonra İranî ve Türk unsurlar almaya başlamıştır.[138] el-Me'mûn'un Hasan b. Sehl'e iktâ' ettiği bir diyâ'nın, el-Mu'tasım zamanında geri alınarak Eşnâs et-Türkî adlı komutana tahsis edilmesi,[139] bu anlamda sembolik bir değer taşır.

el-Mu'tasım ve el-Vâsık döneminden itibaren askerler idârede tamâmen etkin hâle geldiklerinden iktâ'lar da onların eline geçmiştir.[140]

---

134 Taberî, *Târîh*, VIII, 134; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VI, 5 (tercümesi).

135 Hicaz valilerinden verilen iktâ'lar için bkz. Taberî, *a. g. e*, VIII, 133, 168; Cehşiyârî, *a. g. e*, 156; Ezdî, *Târîhu Mavsıl*, 239; Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 154.

136 Fazl b. Sehl'e, Irak'taki "Seyyib" topraklarını iktâ' etmişti. (Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 306); Yine kardeşi Hasan b. Sehl'e de "Sılh" arâzîlerini iktâ' olarak vermişti. İbn Tayfur, *Bağdât*, 115; H. Bağdâdî, *a. g. e*, 320-321.

137 H. Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, I, 92. Hazim b. Huzeyme; Basra ve Cezîre bölgesinde vâlilik yapmış, el-Emin-el-Me'mûn savaşında el-Me'mûn'un yanında yer almış ünlü bir komutandır. Hayruddîn Ziriklî, *el-A'lâm*, I-X, Kahire 1954-1957, II, 35.

138 Câhız, *Resâil*, II, 251-252; Ayrıca bkz. Fehmi Abdurrezzak, *el-Âmme fi'l-Bağdat (III/IX.yy)*, Beyrut 1983, 51.

139 İbn Hamdûn, *et-Tezkiratu'l-Hamdûniyye*, I, 477.

140 Vasık zamanındaki her komutanın geniş çiftlikleri bulunuyordu. Komutan İtah'ın Katul nehri üzerindeki arâzîler; Vâsıf'ın İsfehan ve Cebel'de, Tahir b. Hüseyin'in Taberistân'da

Daha sonraki dönemde, devlet yönetimi zâten doğrudan ellerine geçmiş ve istediklerine el koymaya başlamışlardır. Halife el-Muhtedi'ye sunulan ve Bağdat halkının şikâyetlerini ihtiva eden bir dilekçede "*iktâ'ların eski sâhiplerine iâde edilmesi*" isteği de[141] bulunuyordu.

3) Özel (Medenî) İktâ'lar:

Modern devletler ortaya çıkmadan önce, bilim ve sanatın etki alanı bugüne göre daha sınırlı olduğundan, bu alanlarda insanların yetişmesi hem çok zor hem de devletin himâyesine muhtaçtı. Bu yüzden ilim adamları, maharet sâhipleri ve sanat erbabının bir şekilde sultanın ilgisine mazhar olması, mesleğini devam ettirebilmesi için adeta kaçınılmaz bir durumdu. Bu alanda, İslâm târihinde başından beri, âlimler, şâirler ve sanatkârlarla ilgili olumlu sayılabilecek bir gelenek vardır. Bu ilişki, sultanlar açısından da önemlidir, çünkü şâirler kamuoyunun yönlendirilmesi ve etkilenmesinde, âlimler ise muhalefetin tepkisinin kırılması ve siyâsî meşruiyetin sağlanmasında, o dönemin şartları içinde etkin bir konumda bulunuyorlardı.

Abbâsîler dönemi gerek şâirlerin gerekse âlimlerin desteklenmesi yönünden, İslâm târihinde haklı bir şöhrete sâhiptir.[142] Abbâsî Halîfeleri, ilim ve sanat hayatına katkısı olan insanlara nakdî yardımlarının yanında, zaman zaman iktâ' tahsisinde bulunarak onları desteklemiş ve teşvik etmişlerdir. Târih metinlerinde hamâsî bir uslûb ile ve keyfiliği çağrıştıran bir tarzda anlatılan bu tür tahsîsatlar, esâsında devletin ilim ve kültür hayatına planlı destek ve teşvikleridir.

Bütün cimriliği ve tutumluluğuna rağmen Ebû Ca'fer el-Mansûr'un zamanının ünlü gök bilimcisi Fazl b. Nevbaht'a, neh'ir kıyısında bulunan 2000 cerîb gibi geniş bir arâzî iktâ' etmesi;[143] aynı şekilde şâir Ebû

---

geniş iktâ'lar ele geçirmişlerdi. Taberî, *a. g. e*, IX, 222, 1535, 1542; Ya'kûbî, *el-Buldân*, 258, 277.

141 Taberî, *Târîh*, IX., 446; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 216

142 Abbâsî'ler'in ilim ve eğitim hayatı ile ilgili yaptıkları destek ve harcamalar için bkz. Zayfullah Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuha fi'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, 356-362; Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yay., İstanbul 1996, 90-93.

143 Taberî, *a. g. e*, VII, 648.

Dülâme'ye 1000 cerîblik bir yer iktâ' etmesi,[144] ne siyâsî hesaplarla alakalıdır ne de sosyal ve askerî maslahatla, doğrudan ilim ve sanat hayatını teşvik amacına matuf olmalıdır.

Halîfe el-Mehdî, Dihmân adlı bir şarkıcıya, Medine'den Reyyân ve Gâlip adlı yıllık geliri 50.000 dinar olan[145] iki çiftlik (*day'a*) iktâ' etmişti. İktâ' belgesi tanzîm edildikten sonra imzalanmak üzere vezîr Ebî 'Ubeydullah'a sunulduğunda vezîr şöyle demişti; "*bu iki çiftlik şimdiye kadar halîfelerden başka kimsenin mülküne geçmemişti. Emevîler döneminde birçok vâli ve komutan buranın kendilerine iktâ' edilmesini istediler, fakat kimseye verilmemişti.*" Yine el-Mehdî, Yemâme'li bir köle şâirin şiirlerini çok beğendiğinden onu azad etmiş, ilâveten evlendirip geçimini temin edeceği Sevâd'dan bir çiftliği iktâ' etmişti.[146] Bunların dışında da el-Mehdî'nin değişik vilayetlerden şâirlere bu tür iktâ'ları vardır.[147]

Hârûn er-Reşîd ise ilimle uğraşan herkese imtihan neticesi, aylık bağlanması için vâlilerine emirnâme göndermişti.[148] Şâir, musikişinas ve ilim ehline bu anlamda bol ihsanlarda bulunmaktadır. Bunlardan Zeyd b. Eslem adlı şâire 200.000 dirhem para ve yıllık geliri 200.000 dirhem olan bir de arâzî iktâ' etmişti.[149] Aynı şekilde devrinin ünlü musikişinası İbrâhim el-Mevsılî'ye de 100.000 dirhem para ve münbit bir bölgeden arâzîler iktâ' etmişti.[150]

Hemen her halîfenin etrafındaki âlim, şâir ve musikişinaslarla bu tür tahsisleri Abbâsîlerde alaşıldık bir durumdu. Bu tür arâzî iktâ'ları ile ilim ve sanaat erbâbı rahat çalışmalarını yürütebildikleri gibi çocuklarına da zengin bir miras bırakabiliyordu. Bunlardan şâir Buhterî'ye verilen bir iktâ'nın daha sonraki hikâyesini Tenûhî şöyle anlatmaktadır: "*Abbâsî vezîrlerinden birisi Şâm'dan Bağdat'a dönerken, Menbiç yakınların-*

144 Cehşiyârî, *a. g. e*, 96-97; Belâzürî, *Ensâb*, III, 217; Ayrıca bkz. Abdulhalim Yunus, *Enzâmetu'l- İstismari'l-Arz fi'l- Asri'l-Abbâsî*, 60.

145 İsfehânî, *el-Egâni*, VI, 23.

146 *a. g. e*, XXIII, 1.

147 Hamedânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arap*, 106; Zehebî, *Siyer*, V, 211-212.

148 Mâhir Hammâde, *el-Vesâiku's-Siyâsîyye ve'l-idâriyye el-Âidetu li Asri'l-Abbâsîyyiu'l-Evvel*, Beyrut 1979, 258.

149 İsfehânî, *a. g. e*, XIX, 39.

150 *a. g. e.*, V, 176.

da gayet bakımlı bir çiftliğe rastlar. Sâhibini sorunca, etrafındakiler bu çiftliğin şâir Buhterî'ye hayatta iken iktâ' edildiği, öldükten sonra da varislerine kaldığı, bugünde varislerinin elinde olduğu" bildirilmişti.[151] Ayrıca, aktardığımız örnekte olduğu gibi temliken verildiği durumlarda bir kaç asır aynı âilenin mülkiyetinde kalabildiğini de gösterir.[152]

Bundan dolayıdır ki Abbâsîler devrinde iktidar ile yakın ilişki içinde olmuş, değişik mesleklerde tebârüz etmiş ve fakat bu alanda babadan oğula geçerek birkaç asır kendi alanlarında ve mesleklerinde çalışmalarını geliştirmiştir.[153]

Bağdat ve Samerra şehirleri kurulurken davet edilerek kendilerine iktâ' verilen ilim ve sanaat sâhibi insanlar arasından Câbir b. Hayyân(ö.200/815), filozof Kindî(ö.260/83), Huneyn b. İshak (ö.263/877), Sâbit b. Kurrâ (ö.288/901) ve Muhammed b. Musa el-Harizmi(ö.249/863) gibi İslâm kültürünün evrensel simaları çıkmıştır. Bundan dolayı Ortaçağ İslâm dünyasında yükselen, oryantalistlerin "*İslâm Rönesansı*"[154] diye adlandırdıkları, Bağdad ve Samarrâ merkezli ilim ve sanat hareketi, bu devirdeki takîb edilen sosyo-ekonomik ve kültür siyasetinin bir sonucudur diyebiliriz.

151 Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 39.

152 A. Dûrî, *Târîhu'l- Irakı'l-İktisâdî*, 41.

153 Bunlardan ilk akla gelenler; tıp alanında Buhtişu ailesi, astronomide Sabit b. Kurra, siyasette, Sûlîler, mâliyede ibn Müdebbir, Sâbiiler ve İbn Furat gibi aileleri zikredilebilir.

154 Kelimeyi ilk kullanan Âdem Mez'dir. Hicri dördüncü asırda İslâm medeniyeti adlı eserinin Almanca orijinal adı, "Die Renaissance des İslâm". Bu kullanımın eleştirisi hakkında Bkz. A. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, trc Salih Şaban, İstanbul 2000' D.S Margoliouth, "takdim" yazısı, 7-9; Fernand Broudel, *Uygarlıkların Grameri*, trc: M. Ali Kılıçbay, Ankara 1996, 100.

C) ŞEKİLLERİNE GÖRE İKTÂ'LAR

İktâ'lar umûmiyetle ya *mevât* ve *savâfi* arazilerin milkiyeti ile beraber temliki ile veya devletin elindeki arazilerin yada belli bir bölgenin harâc gelirlerinin hizmet karşılığı tahsisi şeklinde verilmektedir. Arâzinin mülkiyetiyle beraber verildiği durumlara *İktâ'ı Temlîk*, mülkiyetinin verilemediği ya da sâdece arâzînin menfaatinin yani işletme ve gelirinin verildiği durumlara da *İktâ'-ı İstiğlâl* denilmiştir. Bu ikinci şeklin içinde değerlendirilen devletin elindeki maden, liman, değirmen, posta, pazar yeri gibi işletmelerin iktâ'ına ise *İktâ'-ı İrfâk* denir ki iktâ'nın bu şekli arâzî sistemini doğrudan ilgilendirmediğinden burada ele alınmayacaktır.

1) Mülk Olarak Verilen İktâ'lar (*İktâ'ı Temlik*)

İktâ'lar genellikle ya ölü arâzîlerden ihyâ amacıyla verilir ya da devletin elinde bulunan arâzîlerden(*savâfi, ilcâ, musâdere, ihyâ ve emvâlı haşriyye*) verilmektedir. Bunlardan ölü arâzî sâhipsiz olduğundan ve imarı faydalı görüldüğünden, hadîste de belirtildiği şekilde, iktâ' edildikten sonra *ihyâ* eden şahsın özel mülkü haline gelmektedir. Bu mülkiyetin subut bulması için, ölü arâzînin devlet başkanının izniyle iktâ' edilmiş olması gerekmektedir.

Fey' arâzîlerinin temliken iktâ'-ı meselesine gelince, bu arâzîler müslüman cemaatin ortak malı hükmünde değerlendirildiğinden, mülkiyetinin iktâ' ile bir şahsa devredilemeyeceği, en azından teorik planda doğru bir yaklaşımdır. Hz. Ömer'in Sevâd'daki Savâfileri iktâ' etmeyerek gelirleri savaşa katılanlara dağıtılmak üzere, vâlilerin gözetiminde doğrudan devlet eliyle işlettiği bilinmektedir. Onun bu yaklaşımını Belâzürî'nin; *"Hz. Ömer, Ebî Bekre ve Nâfi' b. Haris'den başkasına iktâ' ile toprak vermemiştir"* rivayeti de teyid etmektedir.[155] Hz. Osman devrinde savâfi arâzîlerin iktâ' edilmesi krize neden olmuştu. Ebû 'Ubeyd

155 Belâzürî, *Fütûh*, 490 (t. 506); Makrizî, *el-Hıtat*, I, 96.

Hz. Osman'ın iktâ'larını bizzat inceledikten sonra bu iktâ'ların temlik değil, *iktâ'ı icâre* olduğu neticesine varmaktadır.[156] Konunun bir tartışmaya zemin teşkil etmesi dahi *savâfi* arâzîlerin ilk dönemlerde temliken iktâ'sının olumlu karşılanmadığını gösterir.[157]

Ancak, Emevîler ve Abbâsîlerin ilk dönemlerinde daha önceden Savâfî arâzilerden verilen iktâ'lar, zaman içinde değişik tasarruflarla ve iç savaşlar esnasında arşiv belgelerinin yakılması sonucu sâhiplerinin elinde milk halini almıştır. Ayrıca devletin elindeki toprakların sürekli genişlemesi karşısında, bu toprakların daha verimli işletimini sağlamak için özel şahıslara tahsis edilmiştir. Tabiî olarak bu durum devletin mülkiyet üzerindeki taleplerini zayıflatmış, devletin topraklar üzerindeki hakkı zamanla vergi almakla sınırlı hak hâline gelmiştir. Bu değişimin en iyi tanıklarından birisi Ebû Yûsuf'un Hârûn er-Reşîd'e hitaben yazdığı şu ifâdelerdir: "*İktâ' olarak verilen bir arâzînin, bir başkası tarafından geri alınması doğru değildir. Eğer bir kimse daha önce iktâ' edilmiş bir arâzîyi onun elinden alarak başkasına iktâ' ederse, bu bir malın gasbı gibidir. Birinden alıp öbürüne vermeye benzer. Böyle bir uygulama asla caiz değildir. Çünkü bu arâzîler (katâ'i) artık öşür arâzîsi olmuştur.*"[158] Gerçekten de Hârûn er-Reşîd zamanında daha önceden iktâ' edilmiş olan arâzîlerin ancak eski sâhiplerinden satın alınarak bir başkasına iktâ' edildiği görülmektedir.[159] Bu gelişme iktâ' edilmiş arâzîlerin(*katâ'î*) artık özel mülkiyet halini aldığını gösterir.[160]

Mâverdî, fey' içinde ele alınan mirasçı bırakmadan ölen kimselerin malları *(Emvâlı Haşriyye)*[161] ile *müsâdere* ve *ilcâ* ile devletleşen malların, savâfilerde olduğu gibi 'aynı ile beraber mülkiyetinin de verilmesi gerektiğini savunmaktadır.[162] Bu görüşün Abbâsî tatbikatındaki en

156 Ebû 'Ubeyd, Hz. Osman'ın iktâ'ları ile ilgili özel araştırmalar yapıp, rivâyetleri inceledikten sonra bu sonuca varmıştır. bkz. Ebû 'Ubeyd, *Emvâl*, 296.

157 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 62; Mâverdî, *a. g. e*, 242; Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII, 121-122.

158 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 58, 60 (t. 104, 107) Lokkegerad, Ebû Yûsuf'un bu sözlerini, kendi toplumsal statüsünü ve iktâ'larını garantiye alma girişimi olarak yorumlamaktadır.

159 el-Mansûr tarafından 'Aynu'r-Rumiye'de kölesine iktâ' edilen arâzî, Hârûn er-Reşîd tarafından, mirasçılarından satın alındıktan sonra Hişâm b. Urve el-Fezârî'ye iktâ' edilebilmiştir. bkz. *Fütûh*, 248 (t. 259); 413 (t. 422).

160 Katâ'î arâzîlerinin mülkiyeti birinci bölümde ayrıca incelenmiştir. Bkz. bu eser 126 vd.

161 A. Dûrî, "Neş'etü'l-İktâ'", 16.

162 Mâverdî, *a. g. e*, 243.

canlı örneği, Emevî âilesinden *müsâdere* edilen arâzîlerin, Abbâsîler'in ilk yıllarında en çok iktâ' ettikleri arâzîler arasında yer alması gösterilebilir. Emevîler'den *müsadere* edilen bu malların içinde, Emevî yöneticilerine Cezîre'de, Ermenistan'da, Azerbaycan'da *ilcâ* ederek, resmiyette onların mülkü haline gelen kimselerin arazileri de bulunmaktaydı.[163] Bu araziler Abbâsîler tarafından kendi yandaşlarına iktâ' edilmiş ve eski sâhipleri mülkiyetlerini tamâmen kaybederek kendi topraklarında kirâcı durumuna gelmişlerdi.

İktâ' edilmiş bir arâzîde, özel bir mülkiyette kullanılmakta olan bütün hakların nasıl kullanıldığına dâir ayrıntıları, Belâzürî'nin aktardığı bir örnekte görmek mümkündür; *"Bağras toprağı Mesleme b. Abdülmelik'e âitti. Abbâsîler tarafından müsâdere edildikten sonra bu topraklar Hâlîfe el-Mehdî tarafından kölesi Recâ'ya iktâ' edilmişti. Onun ölümünden sonra bu iktâ'lar, el-Mehdî'nin iki oğlu el-Mansûr ve İbrâhim'e miras olarak kalmıştı. Daha sonra İbrâhim b. Said el-Cevheri'ye satıldı, ondan da el-Mütevekkil'in kâdısı Ahmed b. Ebî Duâd el-'İyâdî satın aldı. En son(Muhtemelen Mûsâdere ile) el-Mütevekkil'in elindeydi."*[164] Aynı şekilde Mukaddesî, Mısır'daki özel mülklerin iktâ' arâzîlerinden ya da iktâ' sâhiplerinin sattıkları arâzîlerden ibâret olduğunu vurgulaması,[165] temliken iktâ'nın yaygınlığını ve sâdece ölü arâzîlerle sınırlı olmadığını teyid eder.

Ancak, fey' arâzîlerinden tahsis edilen arâzîlerin hangilerinin temliken, hangilerinin istiğlâlen verildiği tam olarak bilinememektedir. Bizim kanaatimiz bu ayrımın tam olarak tespiti *Kati'a*, *Day'a* ve *"iktâ'at"* kavramlarının muhtevalarının ve gündelik hayattaki kullanılışlarının tam olarak tesbîtinden sonra mümkün olacaktır.[166] Arâzînin mülkiyetinin iktâ' edildiği durumlarda *kati'a* kavramı kullanılırken, arâzînin ge-

---

163 Abdülmelik b. Mervân'ın Sibeyn'de ihyâ ederek elde ettiği çiftlikler, Abbâsî'ler tarafından müsâdere edildikten sonra Davut b. Ali'ye iktâ' edilmişti. Daha sonra vârislerinden satın alınarak *Diyau's-Sultaniyye* oldu. bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 413, 460 (t. 422, 473).

164 Belâzürî, *a. g. e*, 202; Merâga halkı Mervân b. Muhammed'e, Ermeniye vâlisi iken ilcâ etmişlerdi. Abbâsî'ler, Mervân'ın mallarını müsâdere ettiklerinde bu arâzîlerde müsâdere edilmiş ve Abbâsîlerin eline geçmişti. Bu arâzîler daha sonra Hârûn er-Reşîd'in kızlarının özel mülkleri haline gelmiştir. bkz. İbn Fakîh, *Buldân*, 581-582.

165 Makdisî, *a. g. e*, 212.

166 Day'a ve Katî'a farkı ile ilgili olarak Birinci bölümde "Özel Mülkler" başlığı altıda "Day'a ve Katî'a" konusuna müstakil bir başlık açarak ele aldık. bkz. 159-171

lirinin muakkat bir süre ile tahsis edildiği durumlar için "*iktiaat*" kullanılır. Burada bir çok mâlikiyet hakkını kullanabilmesine rağmen, hukûken mâlik olmadığı, verilen iktâ'nın Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki "*Emphyteusis*"lerde[167] olduğu gibi sâdece toprağı işlemekle sınırlı, gerekirse babadan oğula geçebilen bir hak olduğu dikkat çekmektedir.[168] Ayrıca bu tür iktâ'larda verilen arâzî devlet çiftliklerinden olduğundan, özellikle "*Day'a'yı iktâ' olarak verdi*" tabiri kullanılmaktadır.[169]

Bir diğer ayırıcı nokta, iktâ'nın mülk olarak verildiği durumlarda, verilen arâzîler genellikle 70 cerîb ile 1000 cerîb büyüklüğünde, bir çiftçi âilesinin ekip dikebileceği veya idâre edebileceği arâzîlerden oluşurken, gelirlerin ve işletmelerin iktâ' edildiği durumlarda bir köy, bir bölge iktâ' edilmekteydi.

İstiğlâlen iktâ'ya geçmeden, temliken verilmiş, Abbâsîler'in ilk yıllarına âit, Ezdî tarafından Musul vilâyet arşivindeki aslından[170] kitabına aldığı bir iktâ' belgesini aynen aktarmak istiyoruz:

> **"Emirü'l-Mü'minîn Abdullah (el-Mansûr)'tan. Vail b. Şucâ' el-Ezdî'ye. Emirü'l-Müminin Musul'da daha önce Ebû'l-Abbas'ın verdiği saray ve arâzîsinin yanındaki ve şehrin kenar mahallesinin aşağı kısmında yer alan 52 cerîb (52x1592 m²) arâzîyi ona verdi. Arâzînin ilk sınırı aşağı Nadr mahallesindeki Ziyad el-Haddâd'ın evinin altındaki yoldan başlar, Dicle nehri boyunca devam eder, nihayet Ben-i Habhab adası tarafındaki Aşağı Hâlic'e kadar uzanır. Sonra Benî Habhab adasından döner, Ebi Sevr adasından devam eder. Kıble tarafındaki sınırı, Dicle'nin ortasındaki Ziyad el-Haddad'ın evinin altındaki yol arasıdır. Sonra, şehir tarafındaki bahçe ve duvarıyla başlar Meslûb tepe-**

---

167 *Emphyteusis*; uzun süreli(50 veya 100 sene gibi) bir kiralama müessesesi şeklinde olup, arâzîyi elinde bulunduran kimseler, arazi üzerinde geniş yetkilere sahibtir. Ölümünden sonra da varislerine intikal edebilmekte, gasb halinde dava açabilmektedir. Bu topraklar çoğunlukla ölü arâzîlerden verilmiştir. P. Koschaker, *Roma Husûsî Hukukunun Ana Hatları*, trc: K. Ayiter, Ankara 1950, 155; H. Cin, *Miri Arâzi ve Bu Arâzinin Özel mülkiyete Dönüşümü*, 52.

168 Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII, 104; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VI, 216; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, V, 162; Taberî, IX, 444-445; C. Cahen, *Tatavvuru'l-İktâ'*, 195; Lokkegeard, *a. g. e*, 60; Lampton, *"Nazârat fi'l-İktâ'"* 282.

169 Taberî, *a. g. e*, IX, 278 vd.

170 Ezdî, *Târîhu'l- Mavsıl*, 24, 194.

sinin yanındaki duvar direğinde son bulur. Batı sınırı, Emirü'l-Mü'minin'in ağılından, nehir boyunca, Ömer b. Ata'nın karşında, dağla beraber Ebi Sevr adasına kadar uzanır. Kıble tarafındaki sınır dağdan, Ebî Sevr adasına doğru, aşağı Halici hedefleyerek, Dicle'ye kadar bütün sınır ve işaretleriyle uzanır. Eğer Emir bu arâzîden bir şey vermek isterse, o onundur ve hakkıdır. Bu arâzî onun elindeyken Emirü'l-Mü'minin'in başına bir şey gelirse, arâzî onun ve kendinden sonraki mirasçılarınındır. Emirü'l-Mü'minin onda bir müslüman veya mâhide hiç bir hak vermemiştir. Bu belgeye şu kimseler şahitlik etmiştir: Yahyâ b. Sa'd–Süfyan b. Mu'aviye el-Kureşî–Süleyman b. Mücâhid ve Süleyman b. Ebi Süleyman. Bu belgeyi Musul'da Süfyan b. Mu'aviye ve Yahyâ b. Sa'd, h. 139 senesinin Rebiu'l-Âhîir ayında yazdı."[171]

Halife Ebû'l-Abbâs es-Saffah'ın verdiği bir başka iktâ' belgesi de yine Ezdî tarafından aktarılmıştır;

> **"Bu belge Emirü'l-Mü'minin Abdullah'tan Vail b. Şuca'a; Emirü'l-Mü'minin ona, Musul'daki toprak ve mermerden yapılma, daha önce Hişâm b. Abdülmelik'in elinde olan sarayı, arâzîyi verdi, alanı sicilde zikredilmiştir. Bütün hakları onundur. Emirü'l-Mü'minin verdiğinden bir şey isterse, o onun hakkıdır. Hiç bir müslüman ve muâhide bir hak vermemiştir. Cemâziye'l-Âhir, 13; Kâtib: Muhammed b. Hubeyş (Altında Ebû'l-Abbâs'ın mührü, üstünde tuğrası var.)"**[172]

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde verilmiş olan bu iki belgenin muhtevasına dikkat edildiğinde, iktâ' edilen arâzî, Emevîler'den *müsâdere* edilerek "*Savâfi*" haline getirilmiş bir arâzîdir. Vâil b. Şucâ' daha önce de bahsedildiği gibi bölgedeki ilk Abbâsî destekçilerinden o lduğundan, bu iktâ' bir mükâfat ve yandaş oluşturma amacıyla verilmiş görünüyor. İktâ' edilen arâzî, şehrin hemen kenarında ve Dicle nehrine yakın bir yerde olduğundan, muhtemelen çok kıymetlidir. Arâzînin sınırları kadastro ölçümlerine göre değil, doğal işaretlere göre belirlenmiş görünü-

171 *a. g. e.*, 172.

172 Bkz. Ezdî, *Târîhu'l- Mavsıl*, 158.

yor. Daha sonraki dönemlerde verilen iktâ'lar, kadastro kayıtları ve vergi sicillerindeki arşiv kayıtlarına göre verilmiştir. Arâzî üzerinde devlet başkanının istek ve taleplerinin olacağı hatırlatılırken, bununla alınacak vergi kastedilmiş olmalıdır. Fakat, iktâ' belgesinde varislere miras bırakma hakkı da tanınmıştır. Bu işlemler bürokratik usullere uygun olarak kâtipler tarafından belge düzenlenmekte, şâhidlerin huzurunda bu olay ilân edilmekte ve Ezdî'nin "*şehir sicilinde bulunduğuna göre*" ifâdesinden anlaşılacağı üzere,[173] iktâ' belgelerinin bir nüshası iktâ' verilen bölgenin yerel arşivinde saklanmaktaydı.

Böylece arâzîye sâhip olan insanlar, lâlettayin mülkiyet hakkı ile tasarrufta bulunabilir, onu devredebilir, ferâgat edebilir, çocuklarına miras bırakabilirdi. Arâzîyi kiraya verdiği durumlarda, diğer mülk sâhiplerinin sâhip olduğu hak ve salâhiyetleri kullanabilir.[174] Bunların devlet karşısındaki sorumluluğu da aynen diğer mülk sâhipleri gibidir.

2) Gelir Yada İşletme İktâ'ları (*İktâ'-ı İstiğlâl*)

Abbâsîlerin ikinci asrının ortalarına doğru, bir taraftan devlet topraklarının zayıflaması, bir taraftan meslekten yetişme bir ordunun bakım masraflarının artması ve bir taraftan da Bâbekiyye isyanını bastırmak için hazinenin boşalması karşısında; hükümet bir kısım memur ve askerlere, devlet arâzîsinden maaş ve ücret ödeme usûlü yerine, hak sâhiplerine devlete âit arâzîden, şahsî mülkiyet ile tasarruf edilmekte olan arâzînin ödemekte olduğu harâcı toplama hak ve yetkisini tanıdı. Böylece devlet toprakları üzerindeki hakların bir kısmını bazı şahıslara devretmiş oldu. Bu şekilde verilen iktâ'lara, *İktâ'ı Temlik*'ten ayırmak için "*iktâ'ı İstiğlâl*" ismi verilerek gelire mahsus olduğu belirtilmiştir. Arâzîlerin dışındaki pazar yerleri gibi sâdece faydalanma haklarının ve işletmelerin iktâ' edildiği durumlar için *İktâ'ı İrfak* denilmiştir.[175]

---

173 Ayrıca bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 183 (t. 192); a.mlf., *Ensâb*, III, 242.

174 Temliken verilen iktâ'larda sâhiplerinin zaman içinde mülkiyet haklarını nasıl kullanabildiklerini görebileceğimiz çok sayıda örnek bulabiliriz. bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 202, 413; Ya'kûbî, *el-Buldân*, .250, 257; H. Bağdâdî, *Târîhu'l- Bağdât*, I, 88 vd.; İbn Fakîh, *Buldân*, 305; Makaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 212.

175 Şâfiî, *el-Ümm*, III, 266 (Beyrut); Ayrıca bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 59.

Esasen *İktâ'-ı İstiğlal*'in kurumsallaşmasından çok önceleri, temlikin dışında iktâ'ların değişik şartlarda iktâ'lar verildiği bir gerçektir. Bu iktâ'lar, fey' hükmündeki arâzîlerden mülkiyetinin iktâ' edilmesinin mümkün olmadığı durumlarda, onun yerine arâzînin menfaatinin iktâ' edilerek bir anlamda işletmeye verilirdi. Hz. Osman döneminde verilen iktâ'lara Ebû 'Ubeyd'in "*İktâ-'ı İcâre*" demesinin sebebi bu yüzdendir.[176] Bunlara başlangıçta "*Katî'a*" deniyordu, fakat daha sonraları temlikten ayırmak için "*iktâ'ât*" denilmiştir.[177] İstiğlal iktâ'larını temlik iktâlarından ayırmamıza yarayan en belirgin kelime *iktâ'ât* kelimesidir.[178] Burada mülkiyetin yanında daimî olan ile muakkat olan iktâ' ayırıcı olmaktadır. İlk olarak hayat boyu ya da görev süresince verilir, fakat hiçbir sûretle miras hakkı tanınmazdı. Ölüm veya görevden azledildikten sonra geri alınırdı ki bu iktâ'lara da "*mürteci'ât*" denirdi.

İstiğlal iktâ'ları, daha önceleri Muzâra'a veya Mukata'a usûlu ile işletilmekte olan *savâfî* arâzîlerinin, Abbâsîler devrinde sultan çiftlikleri adı altında toplanmasından sonra, bu arâzîlerin mülkiyeti iktâ' edilemediğinden, işletmek üzere belli şahıslara iktâ' adı altında tahsis edilmesinden ibarettir. Belâzurî'nin,"*Hârûn er-Reşîd, Ehvaz çiftliklerini(Dıyâ') 'Ubeydullah b. Mehdiye Muzâra'a olarak iktâ' etmişti* " ifâdesi,[179] bunun bir işletme ve gelir iktâ'sı olduğunu gösterir. el-Mehdî'nin Sıla nehrinin açılması ile ortaya çıkan arâzîlerin gelirini bazı âile fertlerine iktâ' etmesi,[180] Abadân şehrinin kızı Abbâse'ye iktâ' edilmesi,[181] İstiğlal iktâ'larının Abbâsîlerdeki ilk örneklerini oluşturur.

Normal durumlarda *dıyâ'* kelimesi özel mülkleri veya sultan çiftliklerini ifâde eder. İstiğlâlen iktâ' edildiği durumlarda ise bir arâzînin temellükü değil bir gelirden faydalandırılma veya gelirinden faydalanı-

176 Ebû Yûsuf,*a. g. e*, 62; Maverdi, *a. g. e*, 242; Kalkaşendi, *a. g. e*, XIII,121-122.

177 Kalkaşendi, *a. g. e*, XIII, 104; Cahen, "Tatavvuru'l- İktâ'", 195; Lokkegeard, *a. g. e*, 60.

178 Bkz. Taberî, a. g e, IX, 445-446; İbn Esir, *el-Kâmil*, VI, 216; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, V, 162; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 265.

179 Belâzurî, *a. g. e*, 543 (559-560), Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 386.

180 Taberî, *Târîh*, VIII, 168.

181 Belâzurî, *a. g. e*, 513(t.533).

lacak bir arâzîyi geçici olarak tahsis etme söz konusudur.[182] Bu arâzîler avantajlı şartlarda iktâ' edildiğinden öncelikle halîfenin âile fertlerine, vezîrlere ve komutanlara *iktâ'* olarak verilirdi.[183]

İstiğlâlen iktâ'nın III/IX. asrın ikinci yarısından sonra aldığı şekilleriyle ilgili Kudâme b. Ca'fer önemli bilgiler vermektedir. Bu iktâ' şekillerinden **"tu'meyi"** şöyle tarif etmektedir[184]; *"Tu'me; arâzîyi ömür boyu işletmek üzere vermesidir"*. Havarizmi bu tarife öşürünü ödemeyi ekleyerek vergisini de verdiğini vurgulamaktadır.[185] Bazen tu'melerin Bizans *"emphyteusislerinde"* olduğu gibi babadan oğula geçmesi mümkündü,[186] fakat buna ilişkin hiçbir belge mevcud değidir. Bu uygulamaya ilişkin Abbâsîlerin ilk döneminde yaşamış olan Ebû Yûsuf, Yahyâ b. Âdem ve Ebû 'Ubeyd tarafından hiç değinilmemiş olması, Tu'me uygulamalarının onların devrinde bilinmediğini gösterir. Ancak daha geç dönemlerde yazılmış eserlerde *"erken dönemlerde Tu'me olarak iktâ' edildi"* ifâdelerine yer verildiği de görülmektedir. Bunlardan en meşhuru, Mısır'ın Muâviye tarafından biat etmesine karşılık Amr b. As'a Tu'me olarak iktâ' edilmesine ilişkin haberlerdir[187]. Bunun yanında İsbehan'ın el-Mansûr tarafından atanan vâliye yedi yıllık süre ile gelirinin Tu'me olarak iktâ' edildi ifâdesi,[188] bu uygulamanın fiilen varlığını gösterir. Tu'me olarak verilen iktâ'ların geri alınarak başkalarına dağıtımı için *"Dîvân-ı Mürteciat"* kurulmuştu. Bu iktâ'lardan kısa vadeli verilenlere *"rukbâ"* adı verilirken, ömür boyu verilenlere *"ümran"* deniyordu. el-Me'mûn zamanında, *Dîvân-ı Sırr*, *Berîdi Horasan* ve Basra gelirlerine tayin edilen Ahmed b. Yûsuf'a, Basra çarşısının yarısı yedi yıllık süreyle, *Tu'me* olarak verilmişti. Daha sonraki tarihlerde Boğa, Vâsif, Beckem

182 İbn Hamdun, *et-Tezkiratu'l- Hamdûniyye*, VIII, 172.

183 Cehşiyârî, *a. g. e*, 117-118; Belâzurî, *el-Ensab*, III,157.

184 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 218.

185 Havarizmi, *a. g. e*, 86.

186 S. Bâz 'Arînî, "el- İktâ' fi'ş-Şarkı'l-Evsât: beyne IX-XIII yy". *Câmi'atu Aynu'ş-Şems Havliyyatı Külliyeti'l-Adâb*, IV, (Aynu'ş-Şems 1957), 129.

187 İbn-i Sa'd, *Tabakât*, IV, 258; Zehebî, *Siyer*, III, 73.

188 Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan, (ö.369/979) *Tabakatu'l- Muhaddisin bi İsbehan ve'l- Varidine Aleyha*, thk: Abdulcebbar Abdulhâk Hüseyin Beleşi, I-IV, Beyrut 1992, II, 95.

gibi Türk komutanlara verilen ilk iktâ'ların özde tu'meden farklı değildi.[189]

Tu me'nin yanında ***Tesvîğ*** adı verilen bir iktâ' şekli daha vardır ki bir arâzînin senelik harâcının bağışlanmasından ibarettir.[190] Sâbî'deki bir ifâdede; "*Muktedir, adamlarından bir gruba tesvigat iktâ' etmişti. Daha önce de Kesker'de çiftlikler, Basra'da yüksek gelirli yerler iktâ' etmişti*" denilmektedir.[191] Türk komutanlardan Mûnis'e el-Muktedir tarafından Fâris'te verilen *tesvîğ*den vergi vermiyor yıllık olarak sâdece hediyeler gönderiyordu.[192] Bu imtiyaza umûmiyetle mülkiyetinin iktâ' edilemediği durumlarda muracaad edilirdi.[193]

Kudâme'nin tarifini verdiği bir diğer uygulama ise ***iğar***dır. Senelik belli bir vergiyi doğrudan Beytü'l-Mal'e ödeme veya avf imtiyazı verilerek, harâc görevlisine karşı köylünün himâye edilmesidir.[194] Köylünün vergi görevlilerinin baskısından kurtulmak için kendi isteğiyle güçlü şahısların himâyesine girmesine ise *ilcâ* deniyordu.[195] Bu arâzîler, özellikle üst yönetici sınıfa yada halîfe âilesinden şahıslara Harâci arâzîlerden iktâ' edilen çiftlikler, *iğar* statüsüne alınarak daha imtiyazlı bir hale getirîliyordu.[196] Benzeri uygulamalar, Bizans döneminde görülür; arâzî sâhipleri yerel hükümete ödeme yapmadan, doğrudan imparatorluğa ödeme yapabiliyordu. Bu imtiyaza *autopragia*, arâzîye de *ağri excepti* deniliyordu. Bunlar genellikle esnaf ve kilise sâhiplerine verilirdi.[197] *İğar*lar sâdece dıyalardan veya mülklerden verilirdi.[198] Lokkegeard, Kalkaşen-

189 Dûrî, a. g. m, 15.

190 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 218; Havarizmî, *a. g. e*, 86 .

191 Sâbî, *a. g. e*, 37.

192 Miskeveyh, *a. g. e*, I, 148.

193 Bununla ilgili Mütevekkil'in şâir Ebû Şamta'ya, Yemame'de bulunan ve daha önce Mu'tasım tarafından vakfedilmiş bir arâzînin mülkiyeti iktâ' edilmediğinden senelik 1000 dirhem gibi küçük bir meblağ ile iktâ' edilmişti. Bu şekil iktâ'ların *kabâle* veya *suyûh* olarak da yorumlandığı görülür. Taberî, *Târîh*, IX. 232.

194 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 218; Havarizmî, *a. g. e*,86 Y. Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 345-146.

195 Cehşiyârî, *a. g. e*,118; A. Dûrî, *a. g. e*,49; İbn Cevzî, *el-Muntazam*,V, 52-3.

196 Kudâme b. Ca'fer, *el-Menziletu'l-Hâmise*, 351.

197 Dennet, *a. g. e*, 107.

198 Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 318.

di'nin aktardığı iktâ' belgelerine dayanarak,[199] bu *iğar*ların feodal imtiyazlar olduğunu savunur. İmtiyaz verilen kimse hayat boyu alır, extra yükler getirilmezdi. Bazen de vezîr İbn Furat'ın yaptığı gibi bu tür imtiyazlı arâzîleri vezîrler kendi dıya'larına katıyorlar, halîfenin iktâ' ettiğini iddiâ ediyorlardı.[200] Bağdat yakınlarındaki *iğar*ın ve iğarı Yaktin çiftliklerinden yıllık 3. 100.000 dirhem sabit vergi getirdiği[201] dikkate alınırsa bu sistemin büyük bir meblağı garanti ettiği anlaşılır.

Arâzî tahsislerinin bir diğer çeşidi de **Mukâta'a** usûlu idi. Esasen bu uygulama iktâ'dan farklı bir uygulama olarak bir vergi iltizamı idi. Fakat ilk dönem Abbâsî târihinde özellikle hassa çiftliklerinin (*Diyâ'u's-Sultaniyye*) işletiminde, devlet ile çiftçi arasındaki bir işletme ortaklığı olarak kullanıldığı bilinmektedir.[202] İktâ' ile aynı kulvarda ortaya çıktığından iktâ' sisteminden tamamen bağımsız da değildi. İkinci Abbâsî döneminin sonlarında, geniş bir bölgenin peşin ödeme karşılığı vergisini belli bir şahsa tahsis edilen bir vergi toplama sistemi haline geldiği görülür. Burada toprak işletmeciliğinden çok vergi toplama ve peşin gelir sağlama söz konusuydu. *İğar*lara dış görünüş itibariyle benzerlerse de, *iğar*lar özel mülklerden ve sultan çiftliklerinden verilirken, *mukata'a*lar Haraçî arâzîlerden verilirdi[203].

Müesseseleşmiş bir yapı içinde *İktâ'-ı İstiğlal*'in ortaya çıkışı Abbâsîlerin birinci parlak devirlerinin sonlarına doğru, iç çalkantılar ve büyük isyanların devlet hazinesini boşalttığı III/IX. asrın ortalarına tesadüf eder. Sâdece Bâbekiyye isyanını bastırmak için miladi 837 yılında devletin harcadığı miktâr, 2.000.000 dinar idi ki bu meblağ nerdeyse bütün imparatorluğun iki yıllık toplam gelirine bedeldi.[204] Buna ilâveten Türk komutanların idâre üzerindeki baskısı, Halîfelerin savurganlı-

199 Kalkaşendi, *a. g. e*, XIII, 124,139; Cehşiyârî, *a. g. e*, 387.

200 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 104.

201 Yaktin, Abbâsî dâilerindendi. Bağdat kurulduktan sonra bu bölge ona *iğar* usûlüyle iktâ' edildiğinden kendisine nispet edilmiştir. Kudâme b. Ca'fer *a. g. e*, 170, 173, 183.

202 Cehşiyârî, *a. g. e*, 252; Makdîsi, *a. g. e*, 421; Lokkegeard, *a. g. e*, 107-108.

203 *Mukâta'a*ya ilişkin uygulama ve diger usullerle ilişkisine dair çalışmamızın sonuda yer alan *Mukataa* başlığı altında mustakil olarak değinilecektir.

204 Taberî, *a. g. e*, IX, 371; Ebû'l-Feyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, Azeri Türkçesinden trc: Selçuk Alkın, İstanbul 1997, 65, 67.

ğı, Abbâsî mâliyesinin içini tamamen boşaltmıştı.[205] İmparatorluğun içine gömüldüğü bu mâlî kriz ve idârenin askerileşmesi neticesinde bir manada tüccar sınıfının zayıflayan siyâsî yerini, toprak istifçisi bir askerî sınıf almıştı.[206] Askerlerin gücünü kırmak isteyen el-Mütevekkil, bu hareketini canıyla ödemişti.[207] Bu olay Abbâsî tarihinde de bir dönüm noktası teşkil etmiş, artık askerî komutanların ihtiyaçlarını karşılamak için komutanlara en kıymetli çiftlikler iktâ' olarak verilmeye başlanmıştı.[208] Komutanlardan el-Vâsık ve İtah et-Türki'ye, Kâtül nehri üzerindeki katî'alar; Boğa'ya ve Vâsıf'a İsbehân ve Cebel'deki Diyâ'lar;[209] Bâğir'a Sevâd'dan birkaç köy iktâ' olarak verilmişti.[210] Onlar da kendilerine iktâ' edilen toprakları ve bölgeleri umûmiyetle iltizama veriyordu.[211] Bu tür iktâ'lar öylesine yaygınlaşmıştı ki halk arasında ciddî huzursuzluklar baş göstermeye başlamıştı. Taberî bu dönemi anlatırken;" *bütün malları ele geçirdiler, fey'i tekellerine aldılar*"ifâdesini kullanmaktadır.[212] Fakat bu iktâ'lar maaş karşılığı değil, diğer iktâ'lar gibiydi.[213]

En verimli topraklar ve çiftliklerin gelirleri komutanlara iktâ' edildiğinden, bir taraftan hazine büyük kayıplara uğrarken, öte taraftan devlet ile çiftçi arasına giren iktâ' sâhiplerinin keyfî tutmları, her tarafta zirâî hayâtın bozulmasına sebep oluyordu. Mütevekkl'in ölümünden sonra geçen 6 yıl sonra, 252/ 866 yılında Abbâsî hazinesi tam anlamıyla çöküştü. Artık bu yılki 2.000.000 dirhemlik askerleri harcamalar dahî hazineden karşılanamamıştı.[214]

---

205 Ziyauddin Reyyis Abbâsî mâliyesinin esas gerileme devri olarak el-Me'mûn dönemini gösterir. Gerilemenin görülür sonuçlarının h. III. asrın ortalarında başladığını iddiâ eder. Bkz. *a. g. e*, 449 .

206 A. Miquel, *İslâm ve Medeniyeti*, I, 164; Z. Reyyis, *a. g. e*, 454.

207 Taberî,*a. g. e*, IX, 222.

208 Ya'kûbî, *el-Buldân*, 258, 277.

209 Taberî,*Târîh*, III 1452, 1437.

210 A. *g. e*, IX, 278.

211 Taberî, *Târîh*, IX, 278; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 606, Ayrıca bkz. R. Mantran, *İslâmın Yayılış Târihine Giriş*, 191.

212 A. *g. e*, IX, 468-9, İstahrî, *a. g. e*, 142.

213 A. Dûrî, *a. g. e*, 43.

214 Taberî, *a. g. e*, IX, 37.

Halîfeler ile komutanlar arasındaki gelişmelerin iktâ'lar ve mâlî hayat üzerindeki olumsuz tesirlerini; h.256/870 yılında Bağdat'ın Kerh ve Dûr bölgesindeki mevâlilerin saray kapısına dayanarak şikâyetlerini bildirdikleri bir dilekçenin içeriğinde bütün açıklığıyla görmek mümkündür. Şikayet dilekçesinde özetle ; "*Mûsâ b. Boğa ve Bayıkbay adamlarıyla beraber halîfey'i azletmek istiyorlar. Eğer böyle bir şey olursa kanlarının son damlasına kadar savaşacağız*," diyorlardı. Ayrıca şehirde camide dağıttıkları el ilanlarında, maaşlarının geciktirildiğinden, durumun kötüleştiğinden, iktâ' ve dıyâ'ların tamâmen komutanların eline geçtiğinden ve onların verdiği zarardan, eski vergilere yenilerinin eklendiğinden şikayet ediyorlardı[215].

Bu dilekçeye halîfenin gönderdiği cevabı mektupta el-Muhtedî, kendisinin ve çocuklarının ancak karınlarını doyuracak kadar yiyip içtikleri, üzerlerini örtecek kadar giydikleri vurgulanıyordu. İktâ'lar konusunda ise konuyla ilgileneceği ve herkesin arzu edeceği bir hale getirileceğini vaâd ediyordu.[216] Bu mektup kendilerine okunduğunda, cevaptan tatmin olmayan protestocular, ikinci bir dilekçe yazarak beş konuda kendilerine garanti verilmesini istediler;

1-Dîvânlardaki fazla kişilerin atılması

2-İktâ'ların (*iktâat*) iptal edilerek sâhiplerine iadesi

3-Saray dışından alınan görevlilerin(*Barânî*) ihraç edilmesi

4-Rusumların el-Muste'în zamanındaki haline döndürülmesi

5-Silahtar Mûsâ b. Boğa ve Salih b. Vâsif'ın hesâba çekilerek ellerindeki mallarının alınması ve maaşlarının iki ayda bir ödenmesini istiyorlardı. Bunlar gerçekleşmediği taktirde kendilerini hiçbir şeyin tutamayacağı tehdidinde bulunuyorlardı.[217]

Abbâsî mâliyesinin içine düştüğü bu durum karşısında başta vezîrler olmak üzere üst görevlilere maaşlarına karşılık olarak *Diyâ'u'l-Âmme* olarak adlandırılan devletin elinde bulunan çiftliklerin işletimi ve

215 Taberî, *Târîh*, IX, 444.

216 A. g. e, IX, 445.

217 A. g. e, IX, 446-7; İbn Esir, *el-Kâmil*, VI, 216.

mülkiyeti ve iktâ' edilemeyen fey' arâzîlerinden toplanmakta olan harâc gelirleri iktâ' olarak verilmeye başlanmıştır.[218] Bu iktâ'lar, görevlilerin maaşlarına karşılık verildiğinden *İktâ'-ı Vazîfe*, *İktâ'-ı Tazmîn veya İktâ'-ı Medenî* olarak adlandırılmıştır.[219] Bu ve benzeri iktâ'ların daha önceleri mükâfat veya geçimlik olarak verildiği bilinmektedir. Ancak, yaygın ve kurumsallaşmış şekilde görülmesi, el-Mu'tezıd'in mâlî reformlarının bir parçası olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Fakat buradaki ikta'lar eskilerden farklı olarak askerlere değil sivil yöneticilere (Vezir, kâtip vs.) veriliyordu.

el-Mu'tezıd'in ünlü vezîri 'Ubeydullah b. Süleyman'ın iki yıllık maaşına karşılık bazı devlet çiftliklerinin geliri iktâ' edilmiş, takdir edilen maaş fazlası 200.000 dirhem gelir hazineye aktarılmıştı.[220] El-Müktefi zamanında(290/902-296/908) vezîrlik makamına gelen Abbas b. Hasan'a senelik maaşına karşılık verilen iktâ'lar, el-Muktedir'in halîfeliğe gelişiyle vezîrliği sona erdiğinden geri alınmış, yeni vezîr İbn Furat'a iktâ' edilmişti.[221]

Bu iktâ'lar görev süresince verildiğinden, vezîrler görevde kaldıkları süre içinde bu çiftlikleri kendi mülklerine geçirmenin yollarını aramışlardır. Hatta zaman zaman kendi mülkiyetlerine geçirdikleri gerekçesi ile bu iktâ'lardan faydalananların malları musâdere edilmiştir. Bunlardan ibn Furat'ın üç defa atandığı vezîrlikleri sırasında, topraktan elde ettiği gelirleri bir yılda birkaç kat artmış, mülkleri genişlemiş, bu yüzden hakkında geniş tartışmalara neden olmuştu.[222] Vezîrlere verilen iktâ'ların gelirleri umûmiyetle 50000 dinardan aşağı olmuyordu. Bu meblağa vezîrlik dâiresinin harcamaları da dahildi.[223] Halîfe el-Muktedir zamanında kurulduğu tahmin edilen *"Dîvân-ı İktâ'u'l-Vüzerâ"* sâdece vezîrlik makamına gelenlere verilen iktâ'larla ilgili bir dîvândı.[224] Yine bu

218 ibn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 133.

219 A. Dûrî, *Târîhu'l Iraka'l-İktısâdî*, 40; A.Yunus, *Tatavvuru Enzümeti'l-İstismâri'l-Arâzî*, 121-122.

220 Sâbî, *a. g. e*, 25-26.

221 Sâbî, *a. g. e*, 29; Ayrıca bkz. H. Samarrâî, a. g. m, 539.

222 Sâbî, *a. g. e*, 66, 316, 318; İbn Miskeveyh, I, 132,155; Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, V, 78.

223 Zehebî, *es-Siyer*, XIV, 52-53; A. Dûrî, "Neşetü'l-İktâ'...", 41 .

224 'Arib, *Sıletu Târîhi't-Taberî*, 119.

dönemde daha önceden tahsis edilen iktâ'lardan geri alınanlar veya süresi bitenler ile ilgi de bir dîvân kurulmuş, buna da *"Dîvân-ı Mürteci'at"* denilmişti.[225]

İstiğlal iktâ'ları başlangıçta sâdece vezîrlerle sınırlı bir uygulama iken el-Muktedir zamanından itibaren(296/908) komutanlara, vâlilere, sultanın yakın adamlarına da İktâ' edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede el-Muktedir, adamlarından bir gruba *tesviğât* olarak İktâ' vermişti. Daha önce de Kesker'de bulunan sultan çiftlikleri ile Basra'da yüksek gelirli işletmeler, sultanın adamlarından bir guruba *tesviğ* ve *hamâle* olarak iktâ' edilmişti.[226] Türk komutan el-Mu'nis', Faris'te verilen *tesviğen* iktâ'dan sâdece hediyeler gönderiyordu.[227] Ehvaz emirliğine atanan Türk komutanlardan Beckem'e (ö. 325/936) 50000 dirhem geliri olan bir bölge iktâ' edilmiş, buna ilaveten 130000 dinarlık bir bölge de *damân* olarak verilmişti.[228]

Uzun süreli iktâ'larda, sürenin toplanacak harâcın ve yapılacak masraf veya çıkarılacak asker sayısının açıkça belirtilmesi gerekirdi. Böyle durumlarda iktâ'nın verileceği kimsenin yaşına göre sürenin belirlenmesi de önemliydi. Çünkü muktâ'nın ölümü ve hastalığı halinde iktâ'nın geri alınması gerekiyordu. Arkasında bıraktığı çocuk ve askerlere ise duruma göre maaş bağlanırdı. Kısa süreli iktâ'larda dahi uygulamada askerlerin ölünceye kadar o toprakları elinde tutmuşlardır. Mâverdî, bu tür iktâ'ların miras hakkıyla tanınması durumunda mülkiyet şeklini alacağından dolayı karşı çıkmıştır.[229] Bu nokta, Avrupa feodalitesiyle İslâmî iktâ'ların en ayırıcı özelliklerinden biridir.

Târihî kaynaklar iktâ'lar ile ilgili bilgilere yer verirken, umûmiyetle "iktâ' etti" ifâdesiyle yetinmektedirler. Halbûki iktâ'lar verilirken ciddî bürokratik muâmelelerden ve aşamalardan geçilmekte idi. Ayrıca bir arâzînin iktâ'sını almak herkesin mazhar olacağı bir imtiyaz da değildi. Herhangi bir iktâ' verilmeden önce iktâ'ya konu olan arâzînin du-

225 A. *g. e*, 125 .

226 Sâbî, *a. g. e*, 37.

227 Miskeveyh, *a. g. e*, I, 148.

228 M. el-Hamadânî, *et-Tekmiletu Târîhi't- Taberî*, 263, 268.

229 Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 246.

rumu, *Beytü'l-Mâl'e* ödemekte olduğu vergi miktarı, dilekçede anlatılan ile o anki hâlinin karşılaştırılması yapılırdı. Arazinin özelliklerinin tesbiti için araştırma yapmak ve rapor hazırlamakla görevlendirilen uzmanlar bölgeye gidip arâzînin alanını, işlenebilirlik derecesini tesbit ederler. Bununla ilgili olarak mâliye kâtipleri çevreden soruşturma yaparlar ve iktâ edilen arazi için ne kadar harcama yapılması gerektiğini belirlerlerdi. Hazırlanan bu rapor imzalanmak üzere halîfe'ye sunulurdu. Görüşü sorulan, bilgisi alınan kişilerin şahâdetiyle hazırlanan bu raporda arâzî hakkında verilebilecek bütün bilgiler belgeleriyle birlikte yer alırdı. Halife de bu raporu uzmanlara incelettirilip ilgili dîvâna gönderir ve arâzînin hangi şartlar altında kime iktâ' edileceğine dair imzalayacağı belgeyi *Divân-ı İnşâ*'da hazırlattırırdı.[230] İktâ' belgesi imzalandıktan sonra iktâ' sâhibine bir nüshası verilir, diğeri arşivde saklanırdı. Bundan sonra arâzînin murâkabesi başlangıçta *Dîvânü'l-harâc* tarafından yapılırken, *Dîvânü'd-dıyâ*'nın[231] kurulmasından sonra bu divâna devredilmiştir.

230 Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII, 138.

231 Cehşiyârî, *a. g. e*, 234. Eğer verilen iktâ', *mukâta'a* ve *tu'me* ise buna ise *Dîvân-ı Dıyâ'* bakarken, *İğar ve Tesviğ* olarak verilmişse *Dîvân-ı Harâc* bakar. Bkz. Havârizmi, *a. g. e*, 60, 66-67.

II. BÖLÜM

İHYÂ-I MEVÂT:
ÖLÜ ARÂZİLERİN DİRİLTİLMESİ VE SULAMA SİSTEMİ
(*ihyâ-ı Mevat*)

İhyâ-ı Mevât'ı bugünkü karşılığı ile üretimin artırılması, devletin vergi gelir alanlarının genişlemesi, buna bağlı olarak gelirlerde yükselme, bolluk ve bereket olarak tanımlamak mümkündür. Ölü arâzîlerin ihyâsı konusunda Hz. Peygamberin: "*Kim ölü bir arâzîyi ihyâ ederse, o arâzî kendisinindir*" hadîsi[232], temel bir prensib kabul edilmiştir. Bu hadîs, müslümanların yaşadığı başta Irak, Sûriye, Mısır ve Horasan gibi fethedilen bölgelerde, terkedilmiş ya da bataklık hâline gelmiş arâzîlerde, servet sâhibi olmak isteyen kimseler tarafından îmar edilerek zirâî üretim yapmak için hummalı bir çalışmayı başlatmıştır[233].

Abbâsîler zirâat, sulama ve boş arâzîlerin verimli bir şekilde işletimine özel bir önem vermişlerdir. Ebû Yûsuf; "*ölü arâzîlerin uzun müddet boş bırakılması doğru değildir. Çünkü arâzîyi işlemek ülkeyi daha fazla imâr*

---

232 Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Hars No: 15; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, el-İmâre, 37; Tirmizi, *es-Sünen*, el-Ahkâm, 38: Diğer riâyetler için Bkz. Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 64-5.

233 Bu anlamda Mâverdî'nin ihyâ konusundan ne anlaşıldığına dair koyduğu ölçütler, sistematik bir bakışın farklı örflerle nasıl bütünleşebileceğini gösterir. Bkz. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 223.

etmek ve daha fazla vergi toplamaktır" demektedir.[234] el-Mu'tasım döneminin siyaset yazarlarından İbn Rebi' ise bir ülkenin imârını açıklarken zirâatı, *"beşeriyeti ayakta tutan yegane esas ve gıda maddelerinin kaynağı"* olarak tarif eder ve zirâî hayat için üç esasın kaçınılmaz olduğunu dile getirir. *Birincisi*, yakındakilerin de uzaktakilerin de eşit şekilde faydalanabileceği bir ***sulama sistemi*** kurmak; *ikincisi*, halkın zirâî faâliyetini rahatça sürdürebileceği ***emniyet*** ortamını oluşturmak; *üçüncüsü*, adalet ve şerîatte belirlenen esasları gözeterek fazla ***vergi*** almamak.[235]

Aynı dönemde Halîfe el-Mu'tasım: *"İşlerin içinde övgüye en layık olanı toprağı îmâr etmektir. Çünkü dünya onunla canlılık kazanır, gelirler onunla artar, servet çoğalır, hayvanlar beslenir, fiatlar düşer. Kazanç yolları genişler gelirler artar. Ey vezîr! Eğer herhangi bir arâzîye on dirhem harcarsan bir yıl sonra on bir dirhem olarak geri gelir. Benden de bir şey istemez"* der. Nitekim kendisi, Samarrâ şehrini kurduktan sonra, etrafında bir çok kanallar açtırmış ve bu kanallarla sulanan çiftlikler kurdurmuştu. Onun bölgede kurduğu sulama sistemi sayesinde devlet topladığı vergi miktarının yıllık 400.000 dinar arttığı, bu alanı geliştirmek için zirâatçıları özellikle teşvik etttiği rivâyet edilmektedir.[236] Buna benzer rivâyetleri İbn Cevzî de aktarır ki bütün bunlar devletin imâr ve zenginleşmeye toprağı imâr ve sulu tarım ile mümkün olacağı gerçeğinden baktığını gösrerir.[237]

234 *el-Harâc*, 60 (t. 107-108).
235 İbn Rebi', *Sulûku'l – Mâlik*, 151-153.
236 Ya'kûbî, *el-Buldân*, 264.
237 İbn Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 154.

A) İHYÂNIN HUKÛKİ ŞARTLARI:

İhyâdan maksat işlenmemiş, terk edilmiş veya muattal halde bırakılmış sâhipsiz arâzîleri zirâate açmaktır. Bunlar ise ağaç dikmek, bina yapmak, nehir açarak yada kuyu kazarak sulama yapmak, bataklıkları kurutmak gibi işlerdir[238]. İmam Şâfiî, ihyâ faâliyetleri hangi maksat için yapılmışsa o konuyla ilgili gerekli işlemin yapılmasıyla ihyâ işlemini tamamlanmış olduğu görüşündedir[239].

Fıkıhta ihyâ edilecek arâzîler iki kategori içinde ele alınmıştır:[240] *Birincisi*, hiç imâr edilmemiş, daha önceleri hiç kimsenin mülkiyeti sâbit olmamış ölü arâzîlerdir. Bu topraklar doğrudan *fey'* içinde ele alınmakta ve devlet başkanı tarafından uygun görüldüğü şekilde ihyâ için iktâ' edilebilmektedir. *İkincisi*, bir zamanlar sâhibi bulunup imâr edilmiş, ancak zaman içinde terkedilmiş, sâhipsiz kalmış ve harap hâle gelmiş olan ölü arâzîlerdir ki bu da kendi içinde iki gruba ayrılır; a) İslâm'dan önceki dönemlerde yaşamış toplulukların terk ettiği ve geride bıraktıkları arâzîlerdir ki bu tür arâzîler **"Âdî arâzî"** olarak adlandırılmıştır[241]. b) İslâmî dönemde sâhipleri var iken daha sonra değişik sebeplerle terk edilmiş, harap hâle gelmiş arâzîlerdir ki bunlarda *"muattal"* arazi olarak adlandırılmıştır. Bunlar üzerindeki ihyâ işleminin gerçekleşmesi konusunda Hanefiler, sâhibinin bulunması ihtimâlini göz önüne alarak ihyâ edilip edilemeyeceğine karar verilmesi gerektiğini savunurlar. İmâm-ı Mâlik ise, mutlak olarak ihyâ için iktâ' edilebilir görüşündedir. Şâfiî ise, bu tür arâzîler üzerinde ikinci bir mülkiyet caiz olmadığı ve ihyâ için iktâ' edilemeyeceği görüşündedir[242].

---

238 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 84, 80; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e* , 297 (t. 313).

239 Şâfiî, *el-Ümm*, III, 265.

240 Sûlî, *el-Edebü'l- Kütüb*, 213.

241 Bkz. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 64; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 291; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 215; Ebû İshak eş-Şirâzî (ö.476/1083), *el-Mühezzeb fî fıkhi'ş-Şâfiî*, thk: Muhammed Zuhaylî, I-V, Beyrut 1996, III, 611-612.

242 Mâverdî, *a. g. e*, 224.

İhyâ konusundaki tartışmalar, daha çok ölü arâzîyi ihyâ etmek isteyen kimselerin devlet başkanından "izin" almasının gerekip gerekmiyeceği etrafında yoğunlaşır. Bu konuda Ebû Hanife ve Evzâî "*mevât arâzîsinin rekâbesi devlete âittir.*[243] Dolayısıyla "*ammenin sevk ve idârecisi olan devlet reisinin izni şarttır*" görüşünü benimser. İzin alınmadan ihyâ edilen arâzînin mülkiyetinin subut bulmayacağını, ancak *hıyâze* hakkının bulunduğunu savunurlar.[244] Yahyâ b. Âdem ve Şafiî fakîhler, hadîsi şerifin lafzını esas alarak ihyâ için izin gerekmediğini savunmuşlardır[245]. Kayravanlı Mâlikî kâdısı Dâvûdî ise İmam Mâlik ve ikinci kuşak Mâlikîlerin görüşlerini aktararak İmam Mâlik'in izni şart koştuğunu, diğer Mâliklerin de iznin en azından uyulması gereken uygun bir hareket olduğu görüşündedir. Ebû Yûsuf, Ebû Hanife'nin hadîs metninde izini işaret edecek bir mana olmamasına rağmen bu şartı koymasını şöyle açıklar; "*İki adamda aynı toprağı işlemek isterse anlaşmazlık çıkar. Bu ihtilâfa meydan vermemek için izin şarttır. İhtilaf doğarsa hak izin sâhibinindir*"[246] dedikten sonra hocasının görüşlerine şu ilâveyi getirir; "*Benim görüşüme göre, başka birisine zarar verme ve ihtilaf söz konusu değilse, Resulullah'ın izni kıyamete kadar geçerlidir. İhtilâf vukuunda hadiste geçen haksız ekici (Uruku'z-Zâlim)*[247]*nin hakkı yoktur. İşte hadîsin bu kısmı izni kapsar*" demektedir[248].

Târihi tatbikatın nasıl işlediğine batığımızda, Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinden itibâren ölü arâzîlerin halifeler tarafından iktâ' edilmesi gerçeği, esas itibâriyle ölü arâzîlerin ihyâsının izne tâbi olduğuna delalet eder. İhyânın kesin olarak devlet iznine bağlanması, Emevîler devrinde artan toprak ihyâ etme isteği karşısında, devletin önceden izin al-

---

243 Ölü 'Arazinin fey' olduğu konusundaki görüşler için birinci bölümde "*Mevât Arâzî*" başlığına bakınız.

244 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 65-5, 91, Kâsânî, *a. g. e*, VI, 194-6.

245 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 90.

246 Dâvûdî, *a. g. e*, 53.

247 "'*Uruku'z-Zâlim*" tâbiri, bir başkasının mülküne gelerek orayı kazmak, gasbetmek, sonra da son sâhibi tarafından ağacın kökünün sökülmesine sebep olmak anlamına gelir. Bu ihyânın izinsiz yapıldığı durumlardaki anlaşmazlık durumlarını sembolize eder. Yahyâ Âdem, *el-Harâc*, 6-7; Ebû 'Ubeyde, *el-Emvâl*, 299; Kudâme b. Ca'fer, el-*Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe*, 212.

248 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 64 (t. 114).

ma şartının getirmesi ile ortaya çıkmıştır[249]. Böylece devletin işlenmemiş topraklar üzerindeki hakkı sâbitleşirken ihyâ faaliyetleri kesin olarak yöneticilerin iznine bağlanmıştır.

Bunun yanında duruma göre ihyâ için başka şartlar da getirilmiştir: Şöyleki "*muhtecir için üç yıl hak vardır*" hadîsesine dayandırılarak,[250] *üç yıl* içerisinde ihyânın tamamlanması bunlardan birisidir. Ancak, Hz. Ömer ve Emevîler döneminde ihyâ için verilen iktâ'ların geri alındığına dair nâdir birkaç misal dışında bilgi bulunmamaktadır[251]. İlk dönemlerde görülen bu uygulamalar, fıkıhta genel bir kâide hâline getirilmiştir. Rahbi, üç yıl şartı için ilk yıl gitmek, ikinci yıl ekmek, üçüncü yıl da düzenlemek içindir yorumunu yapar.[252] Fakat Abbâsiler döneminde bu kâidenin ne derece geçerli olduğuna dair hiç bir bilgiye sâhip değiliz. Bu durum muhtemelen ihyânın maddi şartlarıyla alakalıdır.

249 Bkz. A. Dûrî "Fî Tanzîmi'l-İktisâdî fî Sadri'l-İslâm", 81; F. Hüseyin, *a. g. e*, 54.

250 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 65; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*,302.

251 Hz. Peygamber tarafından ihyâ edilmek üzere Bilâl b. Hâris el-Müzenî'ye iktâ' ettiği arâzînin ihyâ edilmemesi üzerine Hz. Ömer; "*Peygamber sana etrafını çeviresin (ihticar) diye değil, çalışman için iktâ' etti*" diyerek arâzînin ihyâ edilmemiş kısmını geri almıştır. Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 91 vd. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 61.

252 Rahbî, *a. g. e*, I, 420.

B) İHYÂNIN MADDÎ ŞARTLARI

1) İlk Devir İslam Tarihinde Zirâî Gerilemenin Nedenleri ve Harap Topraklar:

Tarih boyunca mâmûr bir arâzîyi harâp hâle getiren sebeplerin başında tabiî âfetler,[253] göçebe ve *bedevî* toplulukların zirâî alanları yağmalaması,[254] ve salgın hastalıklar gelir.[255] Esas tahribatı daha çok zirâî bölgelerde görülen "*salgın hastalıklar*" yapmakta ve bazen bir bölgeyi toptan silip süpürmektedir. İsfehanî'nin *el-Eğânî*'de anlattığı bir olayda, Kûfe yakınlarındaki köyüne dönmekte olan bir kimse, köyü uzaktan ilk gördüğünde köydeki köşkün üstünde tilkilerin dolaştığını farkeder. Bunda bir tuhaflık olduğunu hissederek yanındaki kimseye, "eğer gördüğüm gerçekten tilki ise köyde yaşayan kimse kalmamıştır" der. Nihayet köye girdiklerinde köylünün çoğunun vebadan öldüklerini, geride kalan birkaç kişinin de başka yerlere göç ettiklerini görürler.[256]

Vebâ salgınları zirâi alanların yoğun olarak bulunduğu bölgelerde daha sık görüldüğünden Fernand Braudel, "*hastalık her şeyden önce çiftçidir*" demektedir.[257] Çünkü hastalığın temel sebebi daha çok zirâî bölgelerde bulunan "*yüksek sıcak*" ve "*rutubetli havadır*". Her zirâî bölge genellikle yaygın sulama kanallarına sâhip olduğundan rutubet oranı yüksektir. Bu sebeple de veba hastalığını rahat yaygınlaştırabilmektedir.

253 Câsim Sekbân Ali, "el-Hayâtu'r-Rîfiyye fî'l-Cezîrati'l-Furatiyye fî Karni'l-Evveli'l-Hicrî", MA., XI:26, (1985), 125-26.

254 Bedevîlerin zirâî hayat üzerindeki tehditleri ile ilgili olarak İbn Rusteh, Deskere yolu üzerindeki düz ova içinde harap olmuş köylerin ahâlisinin, bedevilerin yağmalarından korktukları için şehirlere göç ettiklerini yazmaktadır. Bkz. İbn Rusteh, *el-A'lâku'n- Nefise*, 63; İbn Tayfur, *Bağdat*, 140

255 İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, I, 449-450,469-470

256 İsfehâni, *el-Eğânî*, VI, 67-68

257 Fernand Broudel, *Maddî Medeniyet ve Kapitalizm*, trc: M. Ali Kılıçbay, I-III, Ankara 1993, I, 63.

Gerçekten de İslâm târihinde meydana gelmiş vabâ salgınları incelendiğinde Hayber, Sevâd (Batîha), Ehvâz, Mısır'ın Nîl havzası ve İlk İslâm fetihleri esnasında bir çok sahâbenin ölümüne sebeb olan "Amvas Vebasının" çıktığı yer olan Ürdün'ün Ğor[258] vâdisi gibi sulu zirâî bölgelerde çıktığı görülür.[259] Nitekim Abbâsîlerin kurulduğu yıllarda da vabâ ve kıtlık, Şam bölgesinde nüfusun çoğunu götürmüştü. Sonuçta geride kalan nüfûsa göre işlenmesi gereken geniş topraklar kalmıştı.[260]

Bahar aylarında yükselen suların oluşturduğu "taşkınlar", birçok zirâî bölgeyi "bataklık" hâline getiriyordu.[261] Bu sebeble târih boyunca Mezepotamya'da kurulmuş olan devletler, nehir taşkınları ile mücâdele etmek zorundaydı. Bölgedeki devletlerin kaderi bu bataklıklar ile öylesine orantılı idi ki halk arasında Fırat ve Dicle nehirlerinin etrafındaki setlerin yıkılmasıyla devletin de yıkılacağı yaygın bir inanç ve ustûre haline gelmişti. Târihî olarak da sürekli nehir taşkınları yaşanan bu bölgedeki devletlerin siyâsî ve mâlî gücü, taşkınlarla baş edebildiği oranda güçlü ve ayakta durabilmekteydi. Sâsânîlerin gerileme ve yıkılış sürecine girişinden beri nehirlerin bakımı, ihmal edildiğinden zamanla yatağından çıkarak etrafını bataklık haline getirmişti.[262] Bu bataklıkları kurutmak için hicrî ilk iki asır boyunca müslüman yöneticiler, setlerin bakımı ve taşkınların önlenmesi, bataklıkların kurutularak ihyâ edilmesi için hummalı bir çalışma yürütmüşlerdi. Abbâsîler devrinde Basra civarındaki bakımlı çiftliklerin hemen hepsi, *Batiha* denilen bataklığın kurutulması ile ortaya çıkarılmış çiftliklerden oluşuyordu.[263]

---

258 *Ğor vâdisi*, ölü deniz ile Taberî gölü arasında uzanan ve Ürdün nehrinin aktığı, deniz seviyesinden 360 m. aşağıda yer alan ünlü Lût çöküntüsünün bulunduğu yerdir. Bugün Ürdün ile İsrail arasında paylaşılmış vaziyettedir.

259 Bkz. Manuel Marin, "el-Mulahazât: 'âni'l- Emrâzi'l-Mutevattine ve'l-Munteşira Hılâle Usûri'l İslâmîyyeti'l-Ûlâ", *el-Ebhâs*, XXVIII, (Beyrut 1980), 11 – 17.

260 D. Telmehrî, *Târîhu Menhûl*, 100-101.

261 Irak'ın Sevâd bölgesindeki nehirleri zâten Sâsânilerin son dönemletinde setleri ihmal edildiğinden, *Betâih* denilen Sevâd bataklıkları yaklaşık 900 fersâh kareye (1 Fersâh kare 6 km2 olduğuna göre bataklığın genişliği 32.4000 km2) ulaşıyordu. Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 240-241. Strange, *a. g. e*, 43-45. Mesûdî bu rakamın 1,500 Fersâh kare (90.000 km) olduğunu rivayet etmektedir. Bkz. Mesûdî, *a. g. e*, I, 107.

262 Belâzurî ve Kudâme b. Ca'fer, bu bölgenin ilk fetihler sırasındaki canlı bir tasvirini sunar. Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 410-412; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 168-169; Mâverdi, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 226.

263 Belâzurî, *el-Ensab*, III 111.

Genellikle istikrar dönemlerinde bataklıkların alanı daralırken, gerileme dönemlerinde zirâî alanları yutarak genişlediği bilinmektedir.[264] Basra körfezinden kuzeye doğru Vâsıt, Bağdat, Samarrâ ve Musul güzergahındaki zirâî alanlar ve köyler, İslam'ın ilk iki asrı içinde gerçekleştirilen ihyâ faâliyetinin sonucu olarak ortaya çıkmış görünüyor.[265] Meselâ, IX.mîlâdî asırda yaşamış olan İbn Serabiyyûn (*Suhrab*) Irak bölgesindeki nehirlere ilişkin bilgiler verirken, çoğu İslamî devirde açılan nehirler, su kanalları ve bunlar ile sulanan bahçeler, çiftlikler ve köylerden bahsederken, gayet mâmûr ve bakımlı bir Irak tasvir etmektedir.[266]

Bu bilgiler arasında bölgede açılan nehir ve sulama kanalarının ekseriyetle Abbâsîlerin kudretli devirlerinde yapılmış olduğu dikkat çekmektedir. Buna karşılık ikinci Abbâsî döneminde devletin içine düştüğü mâlî ve idârî kriz nedeniyle, nehirlerin yeniden etrafındaki setleri yıkarak çevresindeki tarlaları bataklık haline getirirken, bunu önüne geçebilecek, imar faaliyetleri ile ugraşacak kudretli bir devlet bulunmamaktadır.[267] el-Me'mûn zamanında da büyük taşkınlar yaşanmış, bunun sonucu olarak da hilâfet çiftlikleri sular altında kalmıştı. Fakat devletin mâlî ve idârî gücü bunlarla başa çıkabîlecek kudrette olduğundan bunlar kısa zamanda yeniden ihyâ edilebilmişti.[268]

Abbâsîlerin bu devri, su ve kalkınmanın bir birine ne kadar bağlı olduğunun açıkça gözlemlenebileceği bir dönemdir. İbn Miskeveyh, bu dönemin bir tanığı olarak şöyle diyor; "*Su kanalları bozuldu, sulama tesisleri işlemez hâle geldi, ahâlinin üzerine felâketler çöktü, durumları iyice kötüleşti. Erken davrananlar kaçıyor, kaçamayanlar dayanıyor ya da ilcâ ediyordu. Netîce olarak eskinin mâmûr yerleri virâneye döndü.*"[269]

Batılı İslâm araştırmacıları, yukarıdaki sözünü ettiğimiz olgulara bakarak İslâmî dönemde, zirâî alanların eskiye nisbetle daraldığını,

---

264 Strange, Irak'ın târîhi gelişimini ve siyâsî iktidarın gücünü, bataklıkların genişlemesine bağlı olarak yorumlamakta ve bir siyâsî süreç tahlili yapmaktadır. Bkz. *Buldânı Hilâfeti'ş-Şarkıyye*, 44-45.

265 Makaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 37; M. Ali Meyyâh, *a. g. e*, 292.

266 İbn Serabiyyûn, *Kitâbu 'Acâibi'l- Ekâlîmi's- Seba'*, thk: Hans v. Mızık, Leipzg, 1929, 118-138

267 İbn Rusteh, *el-Â'lâku'n-Nefise*, 164.

268 Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 50.

269 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, II, 97-8.

özellikle Bizans (Roma) alanında ciddi bir zirâî gerilemenin yaşandığını ileri sürmektedirler. Bunlardan Eliyah Ashtor, bu gerilemenin erozyona bağlı olarak İslâm'dan önce başladığını, İslâmî dönemde de devam ettiğini söyleyerek gerilemeyi birinci derecede jeolojik bir değişime bağlamaktadır.[270] Bunun yanında gerilemenin savaşlar, göçler, şehirleşme ve zirâî tecrübesizlik ile devam ettiğini, sonuçta eski Roma döneminde ekili olan topraklara nispetle İslâmî dönemde zirâî alanların ciddi şekilde küçüldüğünü iddiâ etmektedir. İslâm fetihleri ile Haçlı seferleri arasındaki süre içinde yerleşik nüfus %42,8 oranında bir göç ve hareketlilik yaşamıştır. Ashtor, bu oranın kendi târihi şartları içinde çok yüksek olduğunu, eski zirâî alanların boşaldığını ve tekrar ihyâsı için de iş gücü imkanlarının yetersiz kaldığını öne sürmektedir. Ayrıca bu iki olgunun sonuçlarının devletin topladığı vergilerin eskiden toplanan vergi miktarları arasındaki düşüşlerde açıkça görüldüğü görüşünü savunur.[271]

İslâm fetihlerinin hemen akabinde ciddi bir zirâi gerilemenin yaşandığını muâsır İslâmî kaynaklar da doğrulamaktadır. Bununla ilgili olarak Mısır tarihçisi ve muhaddisi ibn Abdulhakem, Hz. Ömer ile Amr b. As arasındaki bir yazışma akatarır. Buna göre Hz. Ömer, Amr b. As'a hitâben yazdığı bir mektubta şöyle diyor: *"Firavunların bütün küfür ve şiddetlerine rağmen, muhkem bir sitem kurmalarına hayret ediyorum. Beni daha da hayrete düşüren ise daha önceleri Mısır'ın ödediği verginin bugün yarısının bile toplanamamış olmasıdır."* Amr b. As ise bu mektuba verdiği cevabında, *"Sizin zikrettiğiniz ve sizi hayrete düşüren harâc meselesini incelemek için mektubun cevabını geciktirdim. Gerçekten de Firavunlar zamanında vergi gelirleri bugünkünden daha fazla, ekili alanlar daha geniş ve arâzîler daha mâmûr idi. Çünkü onlar küfür ve zulümlerine rağmen bizim arâzîye verdiğimiz önemden daha fazla önem veriyorlardı."*[272] Bu ifâdeler, Bizans'tan devralınan Mısır'ın zaten gerileme içinde olduğunu, savaş sonrası Mısır'daki yeni idârenin de henüz bunu telâfi edecek girişimlerde bulunamadığını ve Mısır'ın genel zirâi manzarasını özetlemektedir.

---

270 Ashtor, *a. g. e*, 64, 70-72

271 Ashtor, *et-Târîhu'l-İktisâdiyye ve'l- İctimâ'îyye fi 'Usûri'l-Vustâ*, 68 -72.

272 İbn Abdu'l-Hakem, *Futûhu Mısr*, 272-274.

Abbâsî halîfelerinden el-Mütevekkil döneminde Mısır'da gerçekleştirilen bir ta'dil çalışmasında o gün itibâriyle bütün Mısır topraklarının ancak dörtte birinin işlenebilmekte olduğunu tesbit etmişti. Bu manzara İslâmî dönem Mısır'ında zirâî gerilemenin devam ettiğini gösterir.[273]

Irak bölgesindeki duruma gelince, Sevâd topraklarındaki zirâî gerilemenin, Abbâsîlerin en parlak devrinde dahi devam ettiğini Ebû Yûsuf'un şu sözlerinde açıkça görmek mümkündür; "*Hz. Ömer zamanında, arâzîlerin mâmûr olanları şimdikinden daha fazla idi. Bir asırdan daha fazla bir zamandır, mu'attal bırakılmış arâzîlerin tekrar mâmûr hâle gelmesi, kısa zaman içinde mümkün değildir. Buraları ihyâ edecek kimselerin kendi imkanları dışında emekçi (nüfusu) ve sermâye desteğine ihtiyaç vardır. İşte muattal arâzîlerin ihyâ edilememesinin temel sebebi bu desteğin olmamasıdır.*"[274]

Ashtor'un görüşlerinin gerçeklik payı büyüktür. Arıcak o gerilemeyi nufus hareketine bağlamıştır. Fakat müellif İslâmın ilk yüzyılı içinde uygulanan arâzî siyaseti ile göçebe toplulukların zaman içinde terkedilmiş köy ve arâzîlere iskân edilerek yerleşik zirâatçı çiftçiler haline gelmeleri olgusu ve sözü edilen iş gücü açığının en azından önemli bir miktarını karşılamış olma ihtimâlini gözden kaçırmaktadır. Emevîlerin idârî merkezî olan Şâm bölgesine ilişkin olarak; "*Şâm'daki öşür topraklarının hepsi, müslümanlar buraya geldiğinde terkedilmiş harap haldeki yerlerden vâlilerin izniyle ihyâ ettikleri topraklardan oluşur*" ifâdesi, bölgede fetih sonrası mutlak manada bir zirâî gerilemenin olmadığını, tekrar geliştirildiğini gösterir. Şâm bölgesinde, *Savâfî* arâzîlerin Abdulmelik döneminde bitmesi sonucu, terk edilmiş köylerin iktâ' edilerek ihyâ ettirilmesi,[275] bu gerileme sürecinin asgarî mîlâdî sekizinci asrın sonlarına kadar anca telâfî edildiğinin de bir göstergesidir. Ayrıca, gerek Emevîlerin, gerekse Abbâsîlerin kudretli dönemlerinde bataklıkların kurutulması, yeni zirâî bölgelerin açılması, bunu engelleyecek iş gücü kaybının önüne geçmek için bir dizi tedbîr aldıklarına şâhit olmaktayız.

Gerilemenin bir başka nedeni de İslâm ile beraber Bizans ve Sasânilerin feodal toplumları yıkılarak hür köylülüğün ortaya çıkması ve şehirlere göç imkanının önünün açılmasıdır.[276] Bu durum sonuçta şehir-

273 İbn-i Tiğriberdî, *en-Nucûmuz-Zâhira*, I, 47; Suyûtî, *Husnu'l—Muhâdara*, II, 256.

274 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 48 (t. 92)

275 İbn Asakir, *Târîhu Dımaşk*, II, 206-7.

276 A. Dûrî, *İslâm İktisat Târihine Giriş*, 58.

lerde kalabalık nüfuslar barındıran ve daha çok ticâret ve zanaatla uğraşan bir toplum ortaya çıkarmıştır. Kısacası İslâm'ın özel mülkiyete geniş yetkiler tanıması ve tarihsel olarak da bir şehirlileşme hareketine öncülük etmesi, tabiî olarak zirâî alanları boşalmıştır.

2) Toprak Islahı (*İhyâ*) İçin Kaçınılmaz İki Sorun: Emek ve Sermâye

Ölü bir arâzînin ihyâ edilebilmesi Ortaçağ imkanları içinde, her şeyden önce bu devirde hâkim olan iki temel engeli aşmayı zorunlu kılıyordu: İhyâ edilecek arâzînin masraflarını karşılayabilecek ***sermâye*** ve toprağı işleyecek kadar fazla ***insan emeği.*** Bu iki olgu, Ortaçağın en kıymetli ve zor bulunan iki unsuruydu. Bu yüzden Ebû Yûsuf, ölü arazilerin ihyası için; *"buraları ihyâ edecek kimselerin kendi imkanları dışında nüfusa ve sermâye desteğine ihtiyaç vardır. İşte muattal arâzîlerin ihyâ edilememesinin temel sebebi bu desteğin olmamasıdır"*[277] diyerek devletin emek ve sermaye desteğinin kaçınılmazlığını vurgulamaktadır. Bu yüzden köylülerin topraklarının kurtarılması veya kurak topraklara su getirilmesi için devlet ricalinin kapısında sık sık yardım istediklerini görürüz. Meselâ, Emevîler döneminde Sîbeyn halkı, Mesleme b. Abdülmelik'e gelerek bataklık halindeki topraklarının kurtarılmasını istemişlerdi. Mesleme'nin de buranın ihyasına karşılık; *"su altında kalan toprakları ihyâ için yapılacak masrafları kendi servetimden karşılarım, fakat daha sonra arâzîler benim olur"*[278] ifâdesi, sermâye sâhibinin ihyâ için önemini gösterir. Aynı şekilde Abbâsîler döneminde de Basra halkının Halife el-Mansûr'a gelerek, sermâyeleri olmadığı için sular altında kalan topraklarını kurtaramadıklarını, ihyâ edebilmeleri için halîfeden yardım istemişlerdi.[279]

Kaynaklarda halifelerin ölü bir arâzîyi iktâ' ederken, arâzîye ilave olarak nakit para yardımında da bulunduklarını görürüz. Aslında bu, bir savurganlık ve keyfilik değil, temelde toprağı ihyâ için hazineden sermâye desteği sağlamaktır.[280] Bununla ilgili Cehşiyârî'nin aktardığı bir olayda, Ehvâz yakınlarında nehre yakın bir arâzînin harâb olup gittiğinden bahseden bir kimse, Halîfe el-Mansûr'a *"Eğer o arâzîyi bana verir, ayrıca harcamak için*

277 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 48 (t. 92)

278 Belâzurî, *Futûh*, 413; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 170.

279 Belâzurî, *el-Ensâb*, III, 111.

280 Bkz. İsfehânî, *el-Eğânî*, I, 231, XIX, 36.

300.000 dirhem gönderirsen, arâzîyi kısa zamanda ihyâ ederiz" demektedir. Bu teklifi olumlu bulan halife istediğini vermiş, şahıs da bir yıl sonra bu arâzîyi ihyâ etmiştir.[281] Çiftçi nüfusunun ve üretimin doğal olarak durağan olduğu bu târihi devirlerde, tarıma ve nüfusa hareketlilik getiren ve emek ihtiyacını karşılayan başlıca yol, devlet tarafından kolonlar halinde tehcir edilen köylülerin terk edilmiş bölgelere iskânı ile mümkün oluyordu.

Abbâsîler devri bir taraftan köylerden şehirlere yaşanan göçler ile geride boş *alanların* kalışına, diğer taraftan şehirlerde yaşayan kalabalık nüfusun yiyecek ihtiyacını karşılamak için tarım hayatının özellikle de sulu tarımın karlı hâle geldiği bir zıtlığa şâhit olmuştur. Bağdat, Samarrâ, Basra, Kûfe, Musul gibi şehirlerin yakın bölgelerindeki arâzîlerin ihyâ edilerek ziraata açılması, şehir nüfusunun ihtiyaç duyduğu yüksek talebi karşılamak için kurulmuş çiftliklerle dolmuştu. Bu konuya ilerde döneceğiz.

Büyük nehir yataklarında yer alan verimli topraklardaki ihyâ çalışmaları ile küçük ve büyük çiftliklerde düzenli bir tarım yapılarak daha çok ürün elde eden bir üretim şekli İslâm dünyasının en karakteristik vasıflarından birini oluşturur. Özellikle Fırat, Dicle, Nîl, Seyhun ve Ceyhun havzalarında bulunan topraklar umûmiyetle küçük çiftliklerden oluşuyordu. Buhara yakınlarındaki sebze ve meyve bahçeleri, açılan nehirlerden be sulama kanallarından kolayca sulanabildiğinden; "*bir kimsenin bir cerîb (yaklaşık3600metrekare) büyüklüğündeki bir arâzîden, kalabalık bir âilenin geçimini ve masraflarını rahat çıkarabildiğinden*" söz edilmektedir.[282] Bu durum çiftliklerin pazara yönelik üretim yaptığını gösterir.

Emevîlerin, ıslah faâliyetlerinde ihtiyaç duyulan emeği karşılamak için **"angarya"** usûlü ile halkı zorla çalıştırarak karşıladıkları biliniyor.[283] Bu dönemde sık sık başvurulan angarya uygulamalarının halktaki rahatsızlığı öylesine yaygınlaşmıştı ki III. Velid halîfeliğe çıktığında yaptığı ilk konuşmada, "*artık kanal açma, set yapma ve ihyâ işlerinde halkın çalıştırılmayacağını*" vâat etmişti.[284] Benzer bir konuşma Abbâsîler'in

281 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 117-8.

282 İbn Havkal, *Sûretu'l-'Arz*, 477.

283 Haccac b. Yûsuf, Vâsıt şehrinin bulunduğu bölgenin kanallarını açtırmak amacıyla topladığı işçileri kaçmamaları için zincire vurmuştu . Belâzurî, *Futûh*, 408.

284 Taberî, *a. g. e*, VII, S. 269; İbnü'l- Esir, *a. g. e*, V, 244 ; Ayrıca A. Dûrî, *İslâm İktisat Târihine Giriş*, 57.

kurulduğu gün Dâvud b. Ali'nin Kûfe mescidindeki konuşmasında da dile getirilir; *"Hilâfet işini, ne servet biriktirmek için ne de nehir kazdırmak için üzerimize aldık."*[285] Fakat, aynı uygulamaları Abbâsîler de devâm ettirmek isteyince, bu uygulamaya tepki gösterenler Zeyd b. Ali isyânına destek vermişlerdir[286].

İnsan emeği sâdece toprak sâhipleri açısından değil, vergi gelirlerini artıracağından devlet tarafından da önemlidir. Zirâî alanda insan emeğine duyulan ihtiyacı göstermesi bakımında aşağıdaki örnek ilgi çekicidir. el-Mütevekkil zamanında, (257/861) Ahmed b. Müdebbir el-Hasîb başkanlığında, Mısır'da bir arâzî *ta'dili* (reform) gerçekleştirilmişti. Sonuçta 70.000'i Said bölgesinde, 50.000 ise aşağı Mısır'da olmak üzere Mısır'da fiili olarak çalışan 120.000 çiftçi bulunuyordu. Ekili alanlar, boş arâzîlere nazaran 1/3 nisbetindeydi. Bütün Mısır topraklarının ancak 24.000.000 feddan alanının işlenebildiği ortaya çıkmıştı. Bunun dışındaki arâzîler ya harap halde ya da sular altında kalmıştı. Bu arâzîlerin ziraata açılabilmesi için bir hesaplama yaptıran İbn Müdebbir, en iyi şartlarda Mısır'da 60 gün zirâat yapılabildiğini, bu 60 gün içinde de bir çiftçinin ancak 50 feddan arâzîyi ekebileceğini hesaplamıştı. Buna göre Mısır'daki ölü arâzîlerin imârı için daha 440.000 çiftçiye, yani mevcudun yaklaşık dört katı çiftçiye ihtiyaç olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalınmıştı[287].

Elbette zirâi verimlilik, iyi bir sulama sisteminin varlığını zorunlu kılıyordu. Ayrıca geleneksel usullerin yanında, su, gübre ve mevsim şartlarına dair zirâî hayatta verimliliği arttıracak konular üzerinde ilmî çabaların olduğunu, bu devirlerde yazılmış *"Felâha"* ile ilgili eserlerin muhtevalarında görmek mümkündür.[288]

---

285 Taberî, *a. g. e*, VII, 426-7; Belâzurî, *Ensâb*, I, 505.

286 Dûrî, *a. g. e*, 57.

287 İbni Tağriberdî, *en-Nucûmuz -Zâhira*, I, 47; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, II, 256.

288 İslâm dünyasında zirâ'at, toprak ıslahı ve çiftçilik üzerine yazılmış olan eserlerin listesi bir hayli kabarıktır. Bunların başında İbn Vahşiyye'nin, *Felâhatu'n-Nebtiyye* ile İbn Bassâl'ın *Kitâbu'l-Felâha*'sı (İbn Bassal, *Kitâbu'l-Felâha* nşr: Husy Maria Mias Beycrusa-Muhammed Azîmân, Tetvan 1955) gelmektedir. Felaha kitapları ile ilgili bir liste çalışması için bkz. Adil Muhammed Ali eş-Şeyh Hüseyn, "Müellefâtu Arabi'l-Kadîme fi'z-Zira'a ve'l-İhyâ", *Mecelletu'l-'Ulûm*, XII:8 (Beyrut 1967), s. 26-32.

C) BİR İHYÂ FAÂLİYETİ OLARAK SULAMA SİSTEMLERİ:

Abbâsîlerin ilk yüzyıllında yaşamış olan Yahyâ b. Âdem arâzî ihyâ etmeyi, öncelikle kuyu kazmak, su getirmek, eski kuyuları tekrar açmak ya da ölü bir arâzîyi zirâat yapılabilecek hâle getirmek şeklinde tarif eder.[289] Ebû Yûsuf, ihyâ "zirâat yapmak veya yaptırmak, kanal açmak, kuyu kazmak, bataklıkları kurutarak zirâat yapılacak hâle getirmek, ormanlık bir yeri temizleyerek ekilebilir hâle getirmektir" der.[290]

Ebû 'Ubeyd ve Kudâme b. Ca'fer, ihyâyı yorumlarken Ömer b. Abdülaziz'in *"ihyânın aslı su iledir, bu da nehir açma, su çıkarma veya kuyu kazmadır. Bunlardan sonra bina yapmak, zirâat veya ağaç dikmek ihyânın mütemimidir. Su işleminden başka bir şey yapılmazsa onun için sâdece harimi geçerlidir ötesi ihyâ edenin olur"*[291] görüşünü alarak, ihyâyı üçlü bir tasnife tâbi tutarlar: 1)Nehir açmak veya su akıtmak suretiyle bir arâzîyi zirâat yapılacak hâle getirmek, 2)Kuyu kazmak, 3)Ağaç dikmek veya arâzînin içine bina yapmak[292]. Bu ifâdeler esasen, araştırdığımız dönemde ihyânın sulama veya kurutma ile eşdeğer anlamda anlaşıldığını gösterir. Nitekim Mâverdi ihyâ faliyetlerini **"İhyâ ve Su Çıkarma"** başlığı altında ele alarak suları üç ana bölüme ayırır; Nehirler, Kuyular ve Pınarlar.[293]

1) Nehir Açma Çalışmaları:

Abbâsîler zirâata ve sulu tarıma çok önem verdikleri için başta Sevâd arâzîleri olmak üzere, imparatorluğun pek çok bölgesinde bir çok nehir açmışlardır.[294] Bu dönemde Sevâd bölgesi öylesine gelişmiştir ki bu gelişmişliği İbn Rusteh, Bağdat'tan doğu bölgelerine doğru giden yol güzergahını anlatırken, yol kenarlarının hurma bahçeleri ile bitmez tü-

289 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 90.
290 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 65-72.
291 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 303; İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, II, 653.
292 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 213; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 303.
293 Maverdi, *a. g. e*, 232, 226-232.
294 Ömer Rıza Kehhâle, *el-'Ulumu'l- A'meliyye*, Dımaşk – 1972, 174.

kenmez tarlalarla devam edip gittiğini canlı bir uslupla şöyle tasvir eder: "*Nehrevan'a vardıktan sonra ovayı Nehri Bûk yarıp geçmektedir. Nehrevan ile Teyrime arasında, büyük nehir suları ile sulanan tarlalar içinde meyve bahçeleri arasında köyler adeta kaybolup gitmektedir*".[295]

Abbâsîler dönemindeki büyük nehirlerden sulama amacıyla açılmış kanallar ve sulama sistemi hakkında III/IX. asrın sonlarında yaşamış olan *İbn Serâbiyyûn (Sührab)* bu dönemde eski Mezopotomya topraklarında(Sevâd), hemen çoğu İslâmî dönemde açılmış, Fırat ve Dicle'den ayrılan 400'e yakın kanaldan bahseder.[296] Irak'taki sulama sisteminin târihi gelişimi üzerine Osmanlılar zamanında eski nehir yataklarının yeniden açılması çerçevesinde 1911-1913 yılları arasında bir araştırma yapan William Vicocus, Abbâsilerin kurdukları sulama sistemi ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: " *Abbâsilerin Irak'ta kurdukları sulama sistemi, aynen bu günkü Amerika ve Avustralya'daki sulama sistemine benzemektedir.*"[297]

Halife el-Mansûr, Bağdat yakınlarında "*Düceyl*" ve "*Kerhaya*" nehrini,[298] Basra'da "*Esed*" nehrini,[299] Enbar ve Ehvaz bölgesinde eski mezopotamya kanallarından yatakları kapanan "*Şeylâ*"[300] ve "*Ebi'l-Hasîb*"[301] kanallarını; sulu tarımı yaygınlaştırmak, etraftaki arâzîleri ekilebilir hale getirmek için açtırmıştı. Ehvâz'daki harap olmuş arâzîleri ihyâ etmek için kapanmış olan su kanallarının yeniden açılabilmesi için

---

295 İbn Rusteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 164 vd.

296 Bkz. İbn Serâbiyyûn, *Kitâbu Acâibi'l-Ekâlimi's- Seba'*, 118-155.

297 'İmâd Muhammed Hafîz, "Eseru Meşâri'i'l-İrvâiyyeti'l-'Arabiyye fî Numuvvi'l-Hadâri'l-'Arabî", *Reyy İ'nde'l-Arab*, Bağdat, 1989, 93.

298 Dicle'den açılan "*Duceyl*" kanalı ve Fırat'tan açılan *Kerhâya* kanalının suları Bağdat'a ulaşıyordu. Bu kanallar, yaz-kış kesilmeden şehrin etrafındaki bahçeleri sulamakla idi. Bkz. Ya'kûbî, *el-Buldân*, 250; el-Fahrî, *el-Âdâbu's-Sultâniyye*, 142, 142; S. Salih, *en-Nuzumu'l-İslâmîyye*, 387.

299Basra yolu üzerinde yer alan "*Esed Nehri*", Fırat'tan ayrılıp Dicle'ye karışır. Bkz. Y. Hamevi, *a. g. e*, V, 364; Dûrî, *el-Asru'l – Abbâsîyyil-Evvel*, 176.

300 Belâzurî, *a. g. e*, 383 (t. 398), Bu nehir el-Mansûr zamanında tamamlanamamış, oğlu el-Mehdî tarafından tamamlanabilmiştir. Enbar'da ise Sâsânilerden beri kapalı kalmış olan "*Şeyla*" kanalını tekrar açtırmıştı. Bu kanalın masrafları halîfenin annesi Hayzûrân tarafından karşılanmış ve '*Reyyan*' adı verilmişti. Kanalın açılması esnasında her kısmı bir guruba verildiğinden daha sonraları'*Mahdûd*' denilmişti. Bkz. Hamevi, *a. g. e*, 371.

301*Nehri Ebi'l-Hasîb;* el-Mansûr kölesi Ebi'l-Hasîb'e iktâ' olarak verdiği bölgeden daha sonra onun tarafından açıldığından ve kendi adıyla anılır. Y. el-Hamevi, *a. g. e*, V, 364.

600.000 dirhem harcama yapılmıştı.[302] Yine Samarrâ bölgesinde Hârûn er-Reşîd tarafından açtırılan *Ebu'l-Cünd* nehri için 20.000.000 dirhem para harcanmıştı.[303] Aynı dönemde Sevâd bölgesinde sık sık yaşanan taşkınların zirâî alanları tahrip etmemesi için ordunun yardımıyla, nehir boylarındaki yarıkların tamirini yaptırarak ve setler inşa ettirerek taşkınların önüne geçmeye çalıştıkları bilinmektedir.[304]

Halîfe el-Mu'tasım'ın Bağdat'tan Samarrâ'ya taşınmasından sonra, Samarrâ'da yaşayan nüfusun hubûbat, sebze ve meyve ihtiyacının karşılanabilmesi için bizzat el-Mu'tasım tarafından eski nehir yatakları üzerinde *Kâtûl* ve *İshaki* nehirlerini kazdırmış, *Firûz* kanalını da açtırmıştı.[305] İshâki nehrini açtırmak için ise 400.000 dinar para harcanmıştı.[306] Nehirlerden sulanan köylerden 400.000 dinar ek gelir elde edildiği Ya'kûbî tarafından haber verilmektedir. Ayrıca bölgedeki su şebekesinin kurulmasında görevlendirilmek üzere Çin'den su mühendisleri getirdiği rivâyet edilmektedir.[307]

İbn Havkal'ın Mâverâu'n-Nehr bölgesini anlatırken, Buhâra'nın yakınlarındaki sebze ve meyve bahçelerinin akan nehirlerden kolayca sulanabildiğini, bu yüzden, "*Bir kimsenin bir cerîb büyüklüğündeki bir arâzîden, kalabalık bir âilenin geçimini ve masraflarını rahat çıkarabildiğinden*" söz etmektedir.[308] Soğdiyana vadisinde açılmış olan su kanallarının da etrafındaki arâzîleri suladığı ve köyleri mâmûr hale getirdiğinden, yüksek bir tepeden bakıldığında boş bir karış yerin dahi bulunmadığını haber vermektedir. El-Mu'tasım zamanında hazineden 2.000.000 dirhem yardımda bulunularak, ilk İslâm fetihlerinden buyana yatağından çıkarak etrafını bataklık haline getirmiş olan, Şaş vilayetindeki bölgenin zirâatini geliştirmek amacıyla bir kanal açılmıştı.[309]

---

302 Cehşiyârî, *a. g. e*, 118-121; el-Fahrî, *el-Âdâbu's-Sultâniyye*, 186; Zayfullah Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuhâ fî'd-Devleti'l- Abbâsîyye*, 386.

303 Cehşiyârî, *a. g. e*, 177; Subhî Sâlih, *en-Nuzûmu'l-İslâmîyye*, Beyrut 1989, VII. Baskı. 319.

304 Cehşiyârî, *a. g. e*, 91.

305 Belâzurî, *a. g. e*, 503.

306 Ya'kûbî, *a. g. e*, 263; Câhız, *a. g. e*, 34, Ayrıca Bkz. Ahmed Abdulbaki, *Me'alimu'l-Hadârati'l-Arabiyye (III/IX)*, Beyrut 1991, 106.

307 Ya'kûbî, *el-Buldân*, 263; Câhız, *et-Tabassur bi't-Ticâre*, 33-34.

308 İbn Havkal, *Suretu'l- 'Arz*, 477.

309 Taberî, *Târîh*, IX, 121;V.V. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, trc, Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. ?

Bölgedeki nehirlerinden su dağıtımı ve su yollarının bakımı ile ilgili *Divân-ı Nehr* adında bir divân, başında da "*Nehir Emîri*" adında Semerkant şehrinde oturan bir idâreci bulunuyordu. Onun emrinde maaşlı olarak çalışan çok sayıda kişi çalışmaktaydı. Bu insanlar nehrin taşkınlarına set çekmek, akıntının tıkandığı yerlerde önünü açmak, su kaynak ve yollarının korumak ve su ölçümleri gibi işlerden sorumluydu. Bu görevliler, umûmiyetle su havzasında yaşayan köylü ve çiftçilerden seçilirler, yaptıkları hizmetten dolayı vergiden muaf tutulurlardı.[310] Bunlar, düzenli olarak suyun yükselişini ölçerdi. Sonuçlar posta görevlisi ile "*Dîvânı Nehre*" gönderilir, bu sonuçlara göre su taksimi yapılırdı. Bu dîvânda "Kanal ve Köprülerle" (*Dîvân-ı Cusûr ve'l-Kanavât*) ilgili bir alt dîvân daha vardı.[311] Buradan bölgede sulama sistemi ve teşkilâtının ne denli gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi Mısır'daki zirâî hayat ve sulama tamâmen Nîl'e bağlıydı. Nîl'in periyodik taşkınları[312] her yıl Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında yükselmeye başlar, Eylül ayına kadar sürer, Ekimde ise çekilmeye başlardı.[313] Nîl yükselmeye başladıktan sonra taşmakta, kanallar dolmakta, taşıdığı alüvyonlu topraklar zirâî alanların toprağını yenilemekteydi.[314] Yağmurun az yağdığı bu bölgede, Nîl'in taşması özlemle beklenirdi. Eğer taşkınlar 18 zirâ'yı geçerse, yıl bereketli geçerdi.[315] Eğer Nîl yeterince yükselmezse, arâzîlerin sulanması imkansız olduğundan, muhtemelen açlık ve vebâ salgını baş gösterirdi.[316]

Nîl'in taşkınlarının ölçümü için tarih boyu devletler bu bölgede imar faaliyeti olarak "*Nilometre*" yaptırmıştır.[317] Firavunlar zamanından

310 İbn Havkal, *a. g. e*, 497.

311 Bkz. Makdîsî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, 330-331; İbn Havkal, *a. g. e*, 436; Ayrıca Bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 161. Samânî sarayında bir bürokrat olan Havarizmî, *Dîvânu'l-Mâ'* adındaki dîvânda kullanılan lafız ve usûllerle ilgili eserinde ayrı bir başlık açarak önemli açıklamalarda bulunmaktadır. Havârizmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm* 94-95.

312 Ya'kûbî, *el-Buldân*, 339-340.

313 İbn Memmâtî, *Kavânîni'd-Devâvîn*, 74; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, 136; Makdîsî, *Aksenu't-Tekâsim*, 206.

314 İbn Memmâtî, *a. g. e*, 73.

315 Mukaddesi, *a. g. e*, 206; İstahrî, *a. g. e*, 48, 97 Ya'kûbî, *a. g. e*, 340.

316 Bkz. Mahmud Ali Ebû Zeyd, *en-Nîl ve'l-Mısr*, Asyut 1987, 141-152,157,169,

317 İbn Rüsteh, *el-A'laku'n-Nefise*, 116.

beri taşkınların kayıt ve gözetimi dikkatle yapılması gerektiğinden ölçüm yapmak için "*Nilometre*" denilen yerler inşa edilmiştir.[318] İslâmî yönetimin ilk yıllarından itibaren Mısır'ın değişik yerlerinde zirâat, sulama ve vergi koyma işlerinde ölçü olması için de *Nilometreler* kurulmuştu.[319] Abbâsîler devrinde ise Ravda yarımadasında[320] el-Me'mûn tarafından bir "*Nilometre*" inşaatına başlanmış fakat tamamlanamamıştı. Bu Nilometre, muhtemelen Süleyman b. Abdulmelik zamanında yaptırılanın yenilenmesiydi.[321]

el-Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra, idârede yaşanan istikrarsızlık, ayâletlerin teker teker bağımsızlığını ilan etmeye başlamaları, Irak'ın güneyinde patlayan Zenç isyanı ve Karmati hareketi gibi olaylar, hükümetin bütün imkan ve dikkatini bu isyanlar üzerinde yoğunlaştırmıştır. Dolayısıyla, artık devlet imâr ve ihyâ faâliyetleriyle ilgilenemez hale gelmişti. Kuşkusuz devam eden harpler nehir kıyılarındaki setlerin bakımsızlığı ve sulama kanallarının ihmâli, zirâî bölgelerin tahrip olmasını, bataklıkların genişlemesini, sulama sisteminin tamamen bozulmasını beraberinde getirmiştir.[322] Bu ihmâlin tabiî bir neticesi olarak su taşkınları altında kalan bölgelerde uzun zaman ihyânın yapılmamış olması, zaman içinde toprağın çoraklaşması sonucunu doğurmuştur.[323]

el-Mu'tezid dönemindeki kısmî istikrar ve toparlanış ile beraber, uzun bir aradan sonra sulama sistemine tekrar önem verilerek kapanmış olan kanalların temizlenmesine başlandığı görülür. Bunların başında

---

318 M. Ali Ebû Zeyd, *a. g. e*, 24, 85, 27 ayrıca dipnotlarına bakınız.

319 İslâmî dönemdeki ilk çalışmalar daha Amr b. As zamanında başlamıştır. (Makrîzî, *Hıtat*, I, 56, 57: Kalkaşendi, *Subhul A'şa*, III, 399, Ya'kûbî, *el-Buldân*, 301). Emevîler devrinde Abdülaziz b. Mervan Hulvan'da, ilk Arapça alfabe kullanılan Nilometreyi kurmuştur. (Suyûtî, *Husnu'l – Muhâdara*, I, 220; Markrîzî, *a. g. e*, I, 59). Daha sonra Süleyman b. Abdulmelik ve Velid devrinde ya da bizzat kendi halîfeliğinde ikinci Nilometreyi kurmuştur. Suyuti, *a. g. e*, I, 220; Makrizî, *a. g. e*, I, 56 ibn-i Memmâtî, *a. g. e*, 72.

320 Bugünkü Kahire yakınlarındaki Ravda adasında bulunan bu Nilometre'nin kalıntıları günümüze kadar restore edilerek gelebilmiştir.

321 Kindî, *el-Vulât ve'l-Kudât*, 192; Suyûtî, a.y; Ayrıca Bkz. M. Ali Ebû Zeyd, *a. g. e*, 28-29. Popper bu konuyu incelerken Kindi'nin rivayetini dikkate alarak Me'mu'nun mustakil bir Nilometre inşa ettiğini savunmaktadır. Mütevekkil'in inşa ettirdiği ve günümüze kadar gelen Nilometre, Bağdat'lı mühendisler tarafından yeni tekniklerle yapılmıştır. Burası Haşimi mikyası olarak adlandırılmış ve temel mikyas olarak kabul edilmiştir. William Papper, The Caire Nilometre, 9'da naklen, M. Ali Ebû Zeyd, *a. g. e*, 29.

322 D. Zehrâni, *en-Nafakât ve İdâretuhâ fi'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, 349.

323 İ. Muhammed Hafîz, *a. g. e*, s. 94.

Düceyl kanalının temizlenmesi gelir.[324] Vezîr Ebi'l-Hasan ibn Furat sulama işlerine (*Mesâlih*) çok önem vererek taşkınları önlemek ve zirâî alanları korumak için ıslahatlara girişmişti.[325] Bütün bu çabalar, el-Mütevekkil ile el-Mu'tezıd arasındaki dönemde Abbâsîlerin mârûz kaldıkları tahrîbâtı telâfî edememiştir.

Abbâsîlerde karşılaştığımız nehirlerin korunması, kanal açma ve sulama sistemiyle ilgili faâliyetler en üstte *Dîvânı Harâc* bünyesindeki görevliler tarafından yönlendirilmekteydi.[326] Erken Abbâsî devrinde Ebû Yûsuf, Halîfe Hârûn er-Reşîd'e gönderdiği tavsiyelerinde, sulama sorununa da değinerek şöyle demektedir; "*Büyük nehir ve kanalların masrafları Beytü'l-Mâlden karşılanmalıdır. Çünkü bunlar amme menfaatine girer. Bir bölgedeki arâzîlerin zarar görmesi, vergi gelirlerini olumsuz etkileyecektir. Halkın kendi tarlalarına açtıkları küçük kanalların masrafları ise kendilerine âittir*"diyordu. Kudâme b. Ca'fer de: "*böyle durumlarda herkes ırmak boyundaki sınır uzunluğu oranında masrafa katılır o nispette de hak sâhibi olur*" görüşündedir.[327] Bir başka yerde, "*Bütün müslümanlara âit büyük nehirlerin temizlenmeye yada kanal açmaya ihtiyaç gösterirse, bunu yapmak halîfenin (devletin) vazifesidir. Baraj ve terazi merkezlerinin tamiri ve devamlı bakımı da aynı şekilde devletin vazifesidir, masrafları Beytu'l-Maldan ödenir*"demektedir.[328]

Bir kanal açılacağı zaman önce *Dîvânı Harâc*tan mühendisler gönderilir, açılacak yer tespit edilir, ön hazırlıklar yapılırdı. Bu gibi ön çalışmalar mühendisler, messâhlar, vergi görevlileri ve yerel halktan seçilen bilirkişilerden oluşurdu. Kaynaklarımız bu sulama görevlilerine "*Ehl-i Mesâlih*", ve "*Ashâb-ı Eryâ*", İran bölgesinde ise "*Kostbuzâd*" adının verildiğini aktarırlar.[329] Bu görevliler Mâverâü'n-Nehir'de olduğu

---

324 Taberî, *Târîh*, X, 46, A. Dûrî, *Târîhu Irakı'l-İktisâdî*, 52.

325 Sâbî; *el-Vüzerâ*, 280; Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 66. Muhammed Sa'd eş-Şeybânî, *Târîhu'l-'Irak: 'alâ ahde'l-Mu'tezid billah*, Kayrevân 1996, 314-315.

326 Dûrî, *Tarîhu Iraki'l-İktisâdi*, 53; H. Samarrâî, *Agriculture in Iraq*, 161-162.

327 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 110-111 Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâç*, 238.

328 A. *g. e.*, 97-8; Kudâme b. Câfer, *a. g. e*, 223-238; Câhız, büyük nehir yataklarından sâhipleri tarafından tarlalara açılan küçük kanallara, Irak bölgesinde *Kürdât* denildiğini aktarır. Bkz. *Resâil* "Vükelâ", IV, 105.

329 Havârizmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 94-5; Miskeveyh, *a. g. e*, II., 98-99; Câhız, *et-Tabassur bi't – Ticâre*, 33-34.

gibi eyâletlerde *Dîvân-ı Nehre* bağlı olarak çalışırken,[330] daha üstte *Dîvân-ı Mâ'*ya, onun üstünde de *Dîvân-ı Harâc*a bağlı bulunuyorlardı. Havârizmî, bu dîvânda kullanılan lâfızlara özel bir başlık ayırarak incelemekte, zaman zaman mahalli kullanımlara da işâret etmektedir.[331] Bu dîvân görevlileri aynı zamanda su kaynaklarının tesbiti ve su güzergahlarının tayini ile ilgili hidroloji konusunda ilmi çalışmalar da yapmaktaydı. Zamanın önde gelen İslâm matematikçileri su teknolojisi ve mühendisliği konularında (*hıyel*) çalışmalar yapmışlardır. Nitekim Harizmî, cebir ile ilgili çalışmasına nasıl başladığını aktarırken şöyle diyor:"*Beni bu çalışmayı yapmaya halîfe el-Me'mûn teşvik etti. Benden, insanların gündelik hesaplarında, miras taksimi, ticârî hükümler, toprak ölçümü, nehir açma ve diğer mühendislik işlerinde ve meselelerinde kullanabilecekleri, özet mahiyetinde kolay bir kitap yazmamı istedi.*"[332]

Nehir açma faâliyetlerine genellikle suların çekildiği yaz aylarında başlanırdı. Bu iş için kazıcılar (*haffârûn*), taşıyıcılar (*nakkâlûn*), ölçücüler (*kayyâsûn*), inşaatçılar (*bennâûn*), marangozlar (*neccârûn*), gibi değişik işler yapan görevliler bulunurdu. Ücretleri de bizzat *Dîvân-ı Harâc* tarafından belirlenir ve dağıtılırdı.[333] Abbâsîler döneminde çok sayıda nehir açılmasına rağmen angarya olarak halkın çalıştırıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Nehir açma harcamaları ile ilgili zaman zaman bölgedeki arâzî sâhiplerinden para toplanması, Emevîlerdeki angaryanın aksine Abbâsîler devrinde ücretli işçiliğin bu gibi durumlarda da geçerli olduğunu gösterir.[334]

Kanallar açıldıktan sonra su seviyesinden daha yüksek arâzîlere su çıkarmak için kullanılmış olan değişik âlet ve tekniklerden bahsedilmektedir. Bunlardan en çok kullanılanı, "*Nâ'ûr*" (*Noriya Çarkı*) denilen su çarkıydı.[335] Su ile dönen şey anlamına gelen *Dulâb* kelimesi,

330 Mukaddesi, *Ahsenu't-Tekâsim*, 331.

331 Havârizmî, *a. g. e*, 94-95.

332 Harizmî, *Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukabele*,(1937) s. 67'den naklen, Ömer Ferruh, *Târihu'l-Fikri'l-Arabî*, IV. Baskı, Beyrut 1983, 302

333 A. Samerrâî, *a. g. e*, 108.

334 Taberî, *Târîh*, VII., S. 269, 426-7; Belâzurî, *el-Ensâb*, I, 505; İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, V, 244 (Türkçesi); Ayrıca A. Dûrî, *İslâm İktisat Târihine Giriş*, 57.

335 Bu gün hâla Suriye'nin Hamâ bölgesinde kullanılmakta olan Noriye çarkı, Sasanılerde kullanılan Pers çarkı, doğrudan eski geleneklerin bir mirasıydı.İbn Manzur, *Lisânu'l-Arâb*, V,

na'ûr gibi bir çarktı.[336] Bunların hayvan gücüyle değil de insan gücüyle çevrilenlerine ise *Dâliye* deniyordu.[337] İmam Muhammed'in bu su aletleri arasında *dâliye*yi daha sık kullanması[338], müellifin yaşadığı ilk Abbâsî devrinde ve kâdı olarak görev yaptığı Irak, Rakka ve Horasan'da bu su aletinin yaygın olarak bulunduğuna delâlet eder.[339] *Şâdûf* ise daha çok kurak bölgelerde kullanılır, dört kişinin çektiği su ile bir günde ortalama 4 cerîb (yaklaşık 6500 metrekare) yer sulanabilmekteydi.[340] İbn Serâbiyyûn, Sarsar nehri üzerindeki şâdırvanlar vasıtasıyla etraftaki arâzîlerin sulandığına dair bilgiler aktarır.[341] Araplar buna susuzluğu giderliği için Nudûc (*Nevâdîc*) adı vermişlerdir. Bu aletle hem nehirlerden hem de kuyulardan su çekilebilmektedir.[342] Mısır'da kullanılan aynı dolaplara ise "*Hamâliye*" deniyordu. Bu alet ile bir insan günlük 10 feddân(1feddan=6368) arâzî sulayabiliyordu. Bu miktar ortalama 4 ile 7 feddan arasında değişmektedir.[343] Bu isimlendirmelerin bir çoğunun aslı Mısır ve Mezopotamya'daki Bâbil, Akad ve Arâmî dillerine dayanmaktadır.[344] Bu durum bizi, sulama tekniklerinin çok eski zamanlardan beri kullanılan usûller ile devam ettiği sonucuna götürür.

Kazvîn bölgesindeki arâzî sâhiplerinin münâvebe usûlu ile arâzîlerini suladığı bilinmektedir. Bölgede yaygın olan kanallar, şehrin içinde dağılarak su ihtiyacının karşılanmasında temel bir rol oynamaktaydı.[345]

---

221. Her biri 7,5 lt su alan yaklaşık seksen kutudan oluşuyordu ve her bir devirde 600 lt su akıtabiliyordu ki bu su ile saatte bir cerîb (1592 m2) arâzî sulanmaktaydı. A. Dûrî, *a. g. e*, 62; H. Samarrâî, *a. g. e*, 26.

336 Serahsî, *a. g. e*, II, 465.

337 Havârizmî, *a. g. e*, 95; Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 139; H. Bağdadi, *a. g. e*, I, 106-7; C. Cahen, "Le Service Irregation en Irak au Debaut XI siecle." *Bulletin D'Etudes Orientales*, Damas 1949-1951, c.V, 118-119; H. Samarrâî, *a. g. e*, 27.

338 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Mebsût*, II, 140,144,157,166; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, 90.

339 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 481; İbrahim Samarrâî, *et-Tekmile li Me'acimi'l-Arabiyye li Elfazı Hadâratî'l-Abbâsîyye*, 233.

340 C. Cahen, "Le Servise Irregation..." 118-119; H. Samarrâî, *a. g. e*, 29.

341 İbn Surâbiyyûn, *a. g. e*, 127.

342 Rahbî, *a. g. e*, I, 377.

343 Mısırda *Hamâliye* nehirlerden, *Sevakiye* kuyulardan su çekmek için kullanılan bir aletti. Bkz.İbn Memâtî, *a. g. e*, 276-277,459; Makrîzî, *a. g. e*, I, 102.

344 İbn Seyyide, *el-Muhassas*,'dan naklen Seyyid Macid Abduşşems, "el-İrvâ 'inde'l-'Arab" *er-Reyy 'İnde'l-Arab*, Bağdad 1989, 170-172

345 Abdulkerim b. Muhammed Rafi'î Kazvînî, *et-Tedvin Fi Ahbâri Kazvin*, Beyrut 1987, I, 50-51.

Sulama anlaşmazlıklarına ilişkin günümüze çok az bilgi ulaşmıştır. Ancak Hilal es-Sâbiî tarafından *Bâdurya*[346] bölgesinde yaşanan su anlaşmazlığına ilişkin ilginç bir olay anlatır. Buna göre: *"Bâdurya'dan Sariye halkı, halîfe el-Mu'tezid'e giderek, Sakyu'l-Furat halkının, âmiller ve mühendislerle anlaşarak su dağıtımında kendilerine haksızlık yapdıklarını, kendilerinden yukarıdaki Dimemma köprüsünün kapaklarını gizleterek, su biriktirmek için nehrin ağzını daraltıklarını şikâyet ettiler. Bunun üzerine Halîfe, komutan Bedr ile berâber vezîr Kâsım b. 'Ubeydullah ve onun Divânındaki diğer görevlilerden, âmillerden, mühendislerden, kadılardan, bilir kişilerden, haksızlığın olduğu yerde inceleme yapacak olan çiftçilerden oluşan büyük bir heyeti bölgeye gönderdi. Bunlarla üst düzey mâliya katiplerinden Ali b. Furat ve Ca'fer b. Furat, Muhammed b. Dâvud b. Cerrah, Ali b. İsâ, Bâdurya âmili İsmail b. İshak ve ileri gelenlerden oluşan bir cemaat da bölgeye ulaştı. Sakyu'l-Furat dihkânları da çağrıldı ve önce şikayet konusu olan büyük kapının ölçülmesi kararlaştırıldı. Sonuç büyük kapı 16 zirâ'(Sevâd zirâı) diğer dört küçük kapı ise 8'er zirâ idi. Direğin yukarısında kalan ve kapılara suyun taksim edildiği, suyun en az olduğu zamanlarda 4,5 zirâ' idi. Bunun üzerine Bâdurya halkına kendi yaptıkları ölçüler soruldu. Onlar da, büyük kapının genişliğinin 35 zirâ'' dediler. Sakyu'l-Furat halkı küçük kapılara yaklaştılar ve şöyle dediler; Eğer kapının genişliği zikrettiğimiz şekilde olmazsa, kayıkların kapıdan geçmesi mümkün olmaz dediler. Buna karşılık öbür tarafın insanları buna itiraz ettiler ve buna şâhit istediler, onlar da getiremediler . Sonrada teker teker sandalların geçip geçemediğini sordu ve gidip sandalların genişliği ölçüldü. Bu kapıdan geçerek yukarıya çıkan sandalların (Kerakür) ortalaması 20 zirâ' idi. Bunun üzerine her iki tarafın iddiaları da yazılarak halîfeye gönderildi ve halîfenin cevabı gelinceye kadar heyet bölgede kaldı. Bunun üzerine halîfeden 28 zirâ' genişliğinde bir kapağın yapılması emri geldi ve eski küçük kapaklar aynen eskisi gibi bırakıldı".*[347]

346 *Bâdurya*; Bağdat'ın batı yakasında kalan bütün zirâî bir bölgelere denir. Burada uygulanan muameleler bütün mâlî konuları içerdiğinden, katipler, vezîrler ve seçkin insanları ilgilendirdiğinden, devlet yönetimi açısından da hassas bir bölgedir. Y. Hamevî, *a. g. e*, I, 388.

347 Sâbî, *a. g. e*, 278-280.

2) Kurak Bölgelerde İhyâ Faâliyeti Olarak Kuyular ve Su Yatakları:

Nehir sulamasından ayrı olarak *kuyu* kazmak ve onun etrafını ihyâ etmek gibi bir usûlün, İslâm dünyasında özellikle kurak bölgelerde yaygın ve yerleşik bir uygulamadır. Özellikle Horasan bölgesinde ve Arap yarımadasında su ihtiyacı kuyular vâsıtasıyla sağlanmaktaydı.[348] Bunun yanında Basra'nın içme suyuna deniz suyu karıştığından bunun telâfîsi için bölgede çok sayıda kuyu kazılmıştır.[349]

Kuyu kazarak arâzîyi ihyâ konusu Hârûn er-Reşîd'in de gündemine gelmiş ve Ebû Yûsuf'tan *kuyular* hususundaki görüşünü istemişti. Ebû Yûsuf, Peygamberin hadîsine dayanarak boş ve sâhipsiz bir arâzîde eğer arâzî sulamak için açılmışsa kuyunun 40, çıkarılan su hayvanla taşınıyorsa 60, kanal açılarak akıtılmışsa 500 zirâ' etrafı suyu çıkaran kimseye âittir görüşünü bildirmişti.[350] Maverdi, Şâfiî ve İmam Mâlik'e dayanarak, bu ölçülerin değiştirilebileceğini, bölgelere göre amme menfaatini de gözeterek örfe uygun şekilde yeniden düzenlenebileceği hatırlatır.[351] Konuyla ilgili olarak Hz. Ebû Bekir, kendisine sorulan bir soruya *"cahiliyyede 50 zirâ' idi, İslâm'dan sonra 25 zirâ' oldu"* cevabını vermiştir. Genel uygulama da ise iki kuyu arası uzaklık 50 zirâ' olarak kabul edilmiştir.[352]

Kuyu açarak etrafını ihyâ etme uygulamasına ilişkin, ibn Fakîh'in aktardığı bilgiler, yukarıda sözünü ettiğimiz nazari ilkelerin tatbikatta da geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. İran bölgesinin fethi esnasında, İslâm ordularının önünden kaçan İranlılar, ellerindeki kuyuları da kapatmışlardı. Bu kuyular ilk iki asır boyunca harap kalmıştı. Abbâsîler döneminde Abbâsî emirlerinden İsa b. Mûsâ'ya bir şahıs gelerek kapanan kuyuların çevresi kendisine iktâ' edildiği takdirde, bu kuyuları tekrar açarak etrafını ihyâ edebileceğini söylemişti. Vâli bu şahsın teklifini uygun bulmuş o da bu kuyuları tekrar açarak çevresindeki arâzîleri

348 S. H.Nasr, *İslâm ve Bilim*, trc:İlhan Kutluer, İstanbul 1989, 210.

349 Belâzurî, *el-Ensâb*, III, 90 ; Câhız, Kûfe'yi hicvederken *"Fırat kuruyunca veya bir fersâh kalınca, nehir için kuyular kazarlar bu da ağaçlara zarar verir"* demektedir. Bkz.Câhız, *er-Resâil* "el-Evtan ve'l-Buldân," IV,138-147

350 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 168; İbn Zenceveyh, *a. g. e*, II, 653, 658-9.

351 Maverdî, *a. g. e*, 230; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, VI, 142.

352 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 169; Dâvûdî, *el-Emval*, 56-7.

ihyâ etmişti. İbn Fakîh olayı anlattıktan sonra *"bu arâzîlerin öşrü bugün Hit emirine ödenmektedir"* diyerek kendi devrindeki hala geçerli olan uygulamaya ışık tutmaktadır.[353]

Belâzurî, el-Mütevekkil'in Sevâd vâlisinin, Hîre ve etrafındaki kuyuları açtırıp harîmi olan arâzîleri kendi topraklarına dahil ettiğine, kuyuların suladığı arâzîlerden hala öşür alındığına ve İslâmî dönemde açılan kuyulardan sulanan topraklarda da aynı durumun geçerli olduğuna dikkat çekmiştir.[354]

Abbâsîler döneminde sulama amacıyla açılmış Kızıl deniz sâhilindeki Yenbu'da 100'ün üzerinde kuyudan bahsedilir.[355] Hicri III. asır coğrafya müelliflerinde Âram b. Esba' es-Sülemî (ö.III/IX), Arap yarımadasında yer alan *Safra, Sâye* ve *Ruhât* vâdilerinde açılan ve 70 kuyudan sulanan hurma, turunçgil ve muz bahçelerinin bulunduğundan bahseder.[356] Semhûdî, *Batn-ı Nahle* vâdisinde 300'ün üzerinde kuyunun bulunduğunu ve bu kuyulardan çıkarılan su ile zirâat yapıldığından sözeder.[357] Yine Medine hurmalıklarının kuyu sularının develerle çekilerek sulandığı bilinmektedir.[358] Bütün bunlar çöl ve kurak bölgelerdeki zirâatın ve sulamanın kuyulara dayandığını gösterir.

Pınarlar açılarak yapılan ihyâda da kanalın aktığı yönde 500 zirâ çevresi suyu çıkaran kimsenin ihyâ ile elde ettiği mülkü kabul edilir.[359] Bu tür *kanal* ya da *kanat* sistemi Horasan bölgesinde asırlardır devam etmekteydi. Hatta kanat kelimesi ismini Asurca veya Akatça *hanû*'dan almıştı. Horasanda zaten İslâm öncesinden devâm edip gelen yaygın yer altı kanalları mevcuttu.[360] *Kezâîm* olarak adlandırılan[361] bu kanallar hem sulama, hem de şehirlerin su ihtiyacını karşılamak için açılmışlardı.

---

353 İbn Fakîh, *a. g. e*, 226.

354 Belâzurî, *a. g. e*, 419 (t. 428).

355 Bekri, *Mu'cemu Mesta'cem*, I, 231, II 656.

356 'Âram b. Esbâ', *Esmâu Cibâli Tihâme*, 26, 31, 32, 33, 46; Ayrıca Bkz. Abdullah Muhammed Nasru's-Seyf "ez-Zirâ'a fi'l-Hicaz fi Asri'l-Abbâsî " 194.

357 Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, IV, 1149; Âram b. Esba', *a. g. e*, 431.

358 Ya'kûbî, *el-Buldân*, 313; İbn Havkal, *a. g. e*, 30.

359 Maverdi, *a. g. e*, 231-232; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 162.

360 S. H. Nasr, *a. g. e*, 213.

361 Havârizmî, *a. g. e*, 95.

Nehir sularının çekildiği yerler ise komşu arâzî sâhibi kimseler tarafından ihyâ edilerek temellük edebilirdi. Ebû Yûsuf bu sorunlarla ilgili olarak halîfenin sorularına verdiği cevapta; "*suyu çekilen yerlerin bitişiğinde olan birisi tarafından ihyâ edilmesi durumunda, bunun için yaptığı sed ve duvarların kimseye zararı yoksa, oradaki topraklar öşür hükmünde olduğundan imâr edenin mülkü olur. Amme menafatini engelleyen bir durum varsa izin verilmez. Her azman olduğu gibi bu işlem için de halîfeden izin alınmalıdır*"[362] görüşünü beyan etmiştir.

362 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 91-2 (t.151).

III. BÖLÜM

TOPRAK SÂHİPLİĞİ VE TOPRAK İŞÇİLİĞİNİN ORGANİZASYONU

A) TOPRAK SAHİPLERİ ve SOSYAL TABAKALAR

Abbâsîler döneminde toprak mülkiyetinde özel mülkiyet yaygın olduğundan, toprak sâhipleri tabakalar halinde farklılaşmıştı. Genellikle dört tabaka hâlinde tasnif edilen mülkiyet sâhipleri içinde en altta köylülerin sâhip olduğu *küçük arâzîler* yer almaktaydı.[363] İslâm fetihlerinden sonra ele geçen toprakların ve çiftçileri ile berâber dağıtılnasını isteyenlere[364] Hz. Ömer şöyle cevap vermiştir: "*Eğer biz bu memleketleri halkıyla berâber alıp müslümanlara taksim edecek olursak, gelecek nesillerden müslüman zimmiler, konuşacak insan dâhi bulamayacakları gibi, kendi emeği olan iş ve kazançlarından da faydalanamazlar. Arâzîleri ile birlikte taksim edilen bu insanlara gelince, müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devâm ederler. Netîce itibâriyle bizden sonra gelecek olan çocuklarımız, onların çocuklarını köle olarak kullanmakta devâm ederler. İslâm hâkim oldukça, müslümanların kölesi olurlar. Ben buna asla râzı ola-*

363 C. Cahen, *İslâmîyet*, 131.

364 Fethedilen topraklar üzerindeki tartışmalar, tarafların görüşleri, gerekçeleri üzerine, rivâyetleri derinlemesine tahlil eden ve geniş bilgi veren Mustafa Fayda, konuyu etraflıca tartışmaktadır. Bkz. Hz. *Ömer Döneminde Gayr-i Müslimler*, 7-20.

mam ."[365] Bu yaklaşım yeni kurulan İslâmî düzenin, insanları ebediyyen köleleştirmeye izin vermeyeceğinin bir ilânıydı.

Ebû 'Ubeyd de fethedilen bölgelerdeki köylülerin statüsünü tartışırken bunların esir alınmadığını ve taksim edilmediğini, dolayısıyla hür olduklarını; esir alındığı durumlarda dahi devlet başkanının bunu engellediğini aktarır. Böylece köylülerin miras, nikâh ve şahitlik gibi bütün haklarında hür olduklarını ifâde eder. Son olarak, *"onlardan cizye alınmaktadır, halbuki cizye, ancak hürlerden alınır"* tesbitinde bulunur. Fey' adı altında genelleştirilen bu tavır İslâm târihinde hür köylülüğü[366] ve küçük köylü üretim biçimini hâkim duruma getirmiştir. Bundan dolayı İslâmî dönemde, köylülerin ve küçük toprak sâhiplerinin her yerde bağımsız ve hür hâle geldikleri yönünde yaygın bir anlayış vardır.[367] Bunda *"Fey'"* nazariyesinin etkisi büyük olmuştur. Toprağın mülkiyeti ümmete bırakılmış, buna karşılık köylüler belirlenen miktârdaki vergisini ödediği müddetçe, toprağın gerçek sâhibinin kullanmakta olduğu bütün hakları kullanabilir hâle gelmişti. Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise artık arâzînin gelirinin *"fey'"* olarak ağırlık kazandığı bir şekle bürünmüş, mülkiyet üzerindeki devletin hakları velâyetle sınırlı sembolik bir hâl almıştı.[368]

Öte yandan Abbâsîler döneminde merkeziyetçî bir idârenin kurulması, eski Sasânî ve Bizans devrinden kalan mahallî nüfûz sâhiblerinin gücünü kırarak köylüyü onların tahakkümünden kurtarmıştır. Bunların bir kısmı İslâmî dönemde mahallî düzeyde, devletin vergi toplamasında aracılar olarak bir süre konumlarını devâm ettirmişlerse de, 148/765 yılından sonra el-Mansûr'un merkezîyetçi bir idâre kurmasından sonra,[369] mahallî görevliler idârî sistemden çıkarılarak merkezî idârenin atadığı görevliler yerlerini almıştır.[370] Artık bu târihten sonra köylülerle mer-

365 Bkz. Ebû Yûsuf, *a. g. e*,141 (t.227-9), M. Hamîdullah, *el-Vesâik*, 376-7.

366 Ebû Ubeyd, *a. g. e*,153.

367 C. Cahen, *İslâmîyyet*, 131.

368 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 23; Lokkegeard, *a. g. e*, 58.

369 A. Mun'im Mâcid, *el-Abbâsîyyûn fi Asrihimi'l-Evvel*,14-118.

370 Bununla ilgili Mısır'daki ilk uygulama 148/765 târihli bir belgede raslanmaktadır. G.F. Murphy, "Land Tenure in Early Islâmîc Egypt", 132'den naklen Arabic Papyri in the Egyptian Library (APEL) I-VI, 1934-1963, c III, 197.

kezî idârenin atadığı görevlilerin devrede olduğu görülür. Bu gelişmeyi köylüler açısından değerlendiren G. F. Murphy şöyle diyor; *"devlete karşı dolaylı sorumluluktan doğrudan sorumluluğa geçiş, aynı zamanda bir mülkiyet transferi ve kelimenin tam anlamıyla sosyal bir devrimdi. Çünkü eskiden yerli görevliler (dihkân veya kıpti), vergi koyma ve toplama görevi sayesinde, köylüler üzerinde feodal bir nufûz elde ediyorlardı. Ancak, vergilendirmede merkezîleşme ile köylü doğrudan devlet görevlisiyle muhatap olduğundan, yerli ileri gelenler nufuzlarını ve köylüler üzerindeki ekonomik ve sosyal pozisyonlarını kaybettiler."*[371]

Köylerdeki tarım hayatı hakkında çok az bilgi mevcuttur. İbn Vahşiyye Nebâtî çiftçilerinin köy hayatına ilişkin bazı bilgiler verir. Âletlerin tamiri, bakımı için hemen her köyde bir demirci ve bir marangoz bulunurdu. İbn Vahşiyye bunu: *"Her hangi bir çiftçinin âleti bozulduğunda şehre gitmesi, bir külfet, çiftliğe bir yük ve iş kaybı demektir. Hele bir de şehirde gecelemek zorunda kalırsa, işlerin bozulmasına sebep olacağından, bu meslek erbabının her köyde bulunması zaruridir"* diyerek açıklamaktadır.[372] Bu ifadeler köydeki üretim faaliyetinin ne denli disiplinli olduğuna delâlet eder.

Zirâat öküz veya katırla ve sabanla yapıldığından, zaman zaman öküz ve ineklerin kesilmesi yasağıyla karşılaşırız.[373] İbn Memmâtî, bir çiftçinin bir çift öküzle, sert bir arâzîde, bir günde (2/3 feddan=4912 m^2) arâzînin sürülebildiğini, toprağın yumuşak olduğu bölgelerde ise bunun bir feddâna kadar (6368 m^2) çıkabildiğinden bahsetmektedir.[374] Bu miktarın teknik imkânların her yerde aynı olduğunu düşünürsek, bir çiftçinin bir günlük ekebileceği alana delâlet eder.

---

371 G.F. Murphy, a.g.m., 133. Feodalite bir düşünme ve zihinlerde yerleşik bir anlayıştır. Buradan hareketle, yerel nufuzlu şahısların itibarlarını daha sonraki târihlerde kısmen koruduğunu, hatta köylerdeki değişimin en öndeki habercisi ve fırsatçıları olduğunu da unutmamalıyız. Çünkü, bu olgu kökenleri asırlara dayanan eski bir doğu geleneğidir.

372 İbn Vahşiyye, *a. g. e*, II, 206.

373 Bkz. İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 14-5. Sevâd halkına zirati geliştirmek için öküzlerin kesimini yasaklayan Haccac b. Yûsuf'un yasağıdır. Bu yasaklama münasebetiyle bir şâir şu beyti okumuştu: *"Biz ona Sevâd'ın harab olduğunu şikâyet ettik, o ise bize inek etini yasak etti."*

374 İbn Memâtî, *Kavâninu'd-Devâvîn*, 277-8; Kalkaşendi'nin verdiği "kasaba" ölçüsüne göre (*Subhu'l-A'şa*, III, 446). W. Hinz, feddânı 6368 m2 olarak heaplamaktadır. Bkz. W. Hınz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, 80.

el-Mütevekkil tarafından, Mısır'da zirâî reformlar ve düzenlemeler yapmak üzere gönderilen Ahmed b. Müdebbir el-Hâsîb'in hesaplamalarına göre yılda en fazla 60 gün zirâat yapılabilmektedir. Bu 60 gün içinde de bir çiftçinin en fazla 50 feddan arâzîyi ekebileceği hesaplanmıştı. Bu da bugünün hesaplamaları ile 50 x 5930 = 296.500 m^2 lik bir alanı kapsadığı görülür. Gerek İbn Memmâti'nin, gerekse Ahmed el-Hâsib bir çiftçinin yıllık 60 günlük ekim süresi içinde en fazla 60 feddan ekebileceğini hesaplamışlartı.[375] Bu netice bir âilenin bir çift öküzle yılda ekebileceği azâmi alanı köylünün mülkü sayan ve bunu temel alan Osmanlı'daki yaklaşımın; kökleri daha önceki devirlerdeki işletmelere dayandığını ve devam ettiğini gösterir.[376] Bu aynı zamanda İslâmi dönemdeki üretim şeklinin ekseriyetle küçük köylü işletmelerine dayandığını ve feodal ilişkilerin olmadığını da ispatlar.

Irak ve Mısır'da köylerin bir çoğunda kooperatif benzeri bir yola gidildiği görülür. Köylüler arâzîleri kendi aralarında bölüşüyor, vergi ödeme ve ortak amaçları için belli oranda mal ya da mahsul ayırma konularında yardımlaşıyorlardı. Bu çeşit köyler, talep edilen meblağı kendi aralarında topladıktan sonra, aralarından birini temsilci olarak seçmeye çalışıyorlardı.[377]

Abbâsîler döneminde yoğun olarak köylülerin yerlerinden göç ettiğine şâhit olunmaktadır. Köylülerin topraklarını terk etme isteği ilk olarak Irak'ta görülmüştü. Irak'ta İslâmın daha hızlı yayılmış olması ve Sasâni feodal yapısı içinde köyünü terk edemeyen köylülerin İslâmî dö-

375 İbn Tağriberdi, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, I, 47; Suyûti, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 256.

376 Halil İnalcık bu olgunun Osmanlı imparatorluğunda bir devlet tanzimi olarak bir çift öküzle ve âile emeğinin temel alındığı küçük köylü işletmelerinin, Osmanlıdaki miri arâzî sistemine esas teşkil ettiğini ve çift-hane sisteminin târîhi temelini oluşturduğu tezini ileri sürmektedir. Bu sistemde, bir çift öküzün ve âile emeğinin işleyebileceği tarla, en küçük üretim birimidir. Osmanlı'da bu birim vergiye esas alınmış ve çift-hane sistemi olarak adlandırılmıştır. Osmanlı'da bütün kırsal bölgeler, sık sık yapılan tahrirler ile resmi kayıt altına alınmakta veya üzerinde sıkı kontroller ile çiftçilerin toprak üzerinde kalması sağlanmakta, büyük çiftlik ve plantasyonların ortaya çıkmasının önüne geçilmektedir. (Halil İnalcık "Köy, Köylü ve İmparatorluk" *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1996, 1-14.) Sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzen idâme edilmekteydi. Osmanlı iktisâdî dünya görüşü ve toplumsal yapısının genel bir tahlili ve çözümlemesi için bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı İktisâdi Dünya Görüşünün İlkeleri" *Osmanlı Toplum Yapısı*, Derleme, Konya 1996, 143-155.

377 İbn Abdulhakem, *a. g. e*, 270-271.

nemde bu hakkı kazanmış olmaları, bu göç hareketinde başlıca etkendi.[378] Devletin köylüleri yerinde bırakarak çiftçiyi toprağa bağlı tutma gibi bir eğilimi gerek Emevîler, gerekse Abbâsîlerde her zaman vardı.[379] Fakat fukahâ konuya insânî noktalardan yaklaşarak sert tepki göstermiştir.[380] Yine de Irak'ta, Mısır'da, Cezire'de ve Horasan'da göc eden köylüleri geri döndürmek için devletin sert tedbirler aldığı da bir gerçektir.

Cezire bölgesindeki göçlerin önüne geçmek için alınan tedbirler bunlar içinde en dikkat çekenidir.[381] Mardin ve Musul bölgesindeki göçler 40 hatta 50 yıl devâm etmişdi. Devam eden göçlerin önüne geçebilmek için her şahıs adı, baba adı ve dede adı ile iyi bir şekilde sorgulanıyordu. Sonunda terk edilmiş veya harap olarak bırakılmış köyler tekrar şenlendirilmiş, köylerini terk ettikten sonra geride kalan kimseler tarafından sâhiplenilen arâzîler, tekrar eski sâhiplerine iâde edilmişti.[382] Göç olaylarının önüne geçmek ve köye geri dönenlerin yeniden tanzimini sağlamak için vâliler tarafından bir şehre aynı anda on kadar görevli atandığı oluyordu.[383] Nihâi bir çözüm için bütün Cezîre halkının damgalanmasına karar verilerek herkese köyünün ve şehrinin ismi yazılı olan kurşun bir mührü; boyununa, sırtına ve elinin üstüne vuruyorlardı. Damgalama işlemi, önce bölge reislerinin adamlarını iknâ etmesiyle başlıyor sonra, her şahsın sağ elinin üstüne şehrinin adı, sol eline bölgesinin adı, boynunun bir tarafına köyünün ismi, öbür tarafına böl-

---

378 Göçlerin sebepleri farklıydı; kıtlık, kuraklık, vebâ ve nakdî vergi sistemine geçen Abbâsî yönetiminin yeni uygulaması, köylüleri nakit para bulabilmesi için şehir sarraf ve tüccarlarının eline düşürüyordu. Bu da köylülerin topraklarını kaybetme ve sosyo-ekonomik bünyenin değişmesine neden oluyordu. Bkz. Telmehrî, *Târîhu'l-Menhûl*, 257-258, 171, 174-175,179-180,198-199. Nejde Hammaş, "el-Evzâ'u'l-Fellâhîn fi'l-Irak ve'ş-Şâm fî Sadri'l-İslâm", DT., XVII-XVIII, (Dımaşk 1984), 81-82.

379 Emevîler devrinde Irak'ın Sevad bölgesinde yerlerini terkeden köylüleri Haccac b. Yûsuf, Vâsıt'ta yakalayarak zincire vurdurmuş, ellerini damgalamış, ayrıca köyünü terk edenleri saklayanları da şiddetli bir şekilde cezâlandırmıştı. Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, 125,138; P.G. Ferand, "The State of The Land Inhibatants of the Sevvâd h.I.c.", *JESHO*, Leiden 1971, 28;

380 A. Dûrî, "Mâlikül-'Arz...", 339.

381 Devlet bu bölgedeki köylüleri geri getirmek için husûsî görevliler tâyin ederek, köy reisleri zorlanarak bunu yapmaya çalışıyordu. Telmehrî, *a. g. e*,163-166, 193; C. Cahen, "Fiscalite, Propriete Antagonismes Sociaux en Haute Mesopotomie au Tems des Premiers Abbâsîdes d'apres Denys de Tell-Mahre", *Arabica*, I, (1954) 147.

382 A. *g. e.*, 136, 105, 187.

383 A. *g. e.*, 222.

gesi nakşedilmekteydi. Üçüncü aşamada ise şahsın şekli, köyü, bölgesi özel bir kağıda yazılıyordu. Köylüler öylesine korkutulmuşlardı ki bir görevlinin kötülüğüne uğramamak için şehire gitmeye korkuyorlardı.[384]

Mısır'da da Emevîlerden beri köylerde göç yaşanıyordu.[385] Burada da devlet diğer yerlerde olduğu gibi göçleri engellemeye çalışıyordu.[386] Bu kaçışın önüne geçebilmek için Emevîlerin son döneminde vize uygulamasına gidilmişti.[387] Milâdî VIII. asra âit bir papirüs belgesinde, vergi borcunu ödeyemediği için köyünü terkeden köylülerin takibi için köy reislerine bir emir gönderilerek, göçün önüne geçmek için yeni görevliler tutulması isteniyordu.[388] Bu uygulamaların Abbâsîler döneminde de göçlerin bir süre devâm ettiğini gösterir. Özellikle hicri birinci asrın sonu ile ikinci asrın ortalarına kadarki sürede, köylerden şehirlere yapılan göçlerde belirgin bir artış olduğu gözlenmektedir. Vergi listelerinde rastlanılan *sâh* ve *cevâli* kelimeleri,[389] yerini terk eden kimseler için kullanılmıştır.[390]

Köylüleri göçe mecbur eden sebepler arasında öncelile ağır vergiler, salgın hastalıklar, kıtlıklar, kuraklıklar, insanların can güvenliği gibi çok çeşitli sebepler bulunmaktaydı.[391] Mısır'da Nîl'in yeterince yük-

384 A. g. e., 216-217.

385 Ömer b. Abdülaziz müslüman olanlardan cizye vergisinin kaldırılacağını ilan edince bir günde 25.000 kişi müracaat etmiş ve şehirlere göç etmeye başlamışlardı. Bkz. Saverus İbn Mukaffa, a. g. e, 116; Dennet, a. g. e, 138.

386 Hişam b. Abdulmelik döneminde yapılan bir *ta'dil* sonucu, bütün arâzîlerin, hayvanların ve insanların tam bir dökümü çıkarılmış, bazı Hıristiyanların eline damga vurulmuştu. Bu işareti taşıyanlara da topraklarını satma hakkı tanınmıştı. Severus b. Mukaffa, a. g. e,154.

387 Kurra b. Şerik döneminde yazılmış belgeler, göçün önüne geçebilmek için devletin gösterdiği mukâvemeti gösterir.

388 Yukarıda sözünü ettiğimiz belge, Yunanca aslından tercüme edilmiş olup, Kurra b. Şerik'in idâresindeki (h.90/708-91/709) tedbirlere ışık tutmaktadır. Burada 20 yıldır köylerden kaçışın devâm ettiği, bunun için kaçanların tesbiti, isimlerinin listesinin çıkarılması, sığındığı bölge ve köy yöneticilerinden istenmekte, bunun takibi için husûsi görevliler tayin edilmekteydi. Ayrıca, köyünü terk edenleri ihbar edenlere mükâfat vaat edilmekte, bunları saklayan kimse ve yöneticiler için para cezası ilan edilmekte idi. Bu uyarılar köylerde, kiliselerde herkese duyurulmuştu.Biritishum müzesindeki bir papirüs belgesinden naklen Z. 'Atâ', *Fellâhu* Mısr, 108; Nejde Hammaş, "el-Evzâ'u'l-Fellâhîn fi'l-'Irak ve'ş-Şâm fî Sadri'l-İslâm", 73-87.

389 A.Grohman, *el-Evraku'l-Beridiyi'l-Arabî*, IV, 140-141, No:250.

390 H. Bell, "Translation of the Greek Aphrodita Papyri in the British Museum", *Der İslâm*, c.II, 269-280.

391 Tehmehrî, a. g. e, 257-258; Fâlîh Huseyn "Mes'eletu Hurûbi'l-Fellâhîn mine'l-Kurâ fî Mısr binâen 'alâ vesâiki'l-Berîdiyyeti'l-Mu'âsıra", *D T.*, XII, 38-40, (Dımaşk 1991), 40.

selmemesi kıtlığa sebeb olduğundan bu dönemlerde göçler daha da artmaktaydı.[392] Ama esas sebeb, vergi memurlarının keyfi ve sert tutumları ve vergilerin ağırlığıydı. Bu yüzden zaman zaman bütün bir bölgenin desteğini alan köylü isyanları Abbâsi târihinin en dikkat çeken büyük çaplı sosyal hâdiseleridir.[393]

Köylüler genellikle "*Ehl-i Karye*", *Ehl-i Tesâsiç*" ya da "*Fellâhûn*" (çiftçiler) gibi isimlerle anılırlardı. Bunların yanında, özellikle İran bölgesinde karşılaşılan "*Dihkânlar*"[394] bu bölgenin köylülere göre daha iyi halli kimselerini oluşturuyorlardı. Bunlar köy reisi, zaman zamanda şehir yöneticisi olarak görev yaparlardı. Mes'ûdî, dihkânların Sasâniler devrinde beş farklı sınıfa ayrılan soylulardan oluştuğunu haber verir.[395] İslâm fetihlerinden sonra vergi ve âsâyiş gibi vazifeleri dihkanlar üstlenerek mevkilerini İslâmi dönemde de korumuşlardır.[396] Özellikle M. IX. asrın sonlarına doğru, taşra da toprak sâhibi eşraf sınıfına (*ehli büyütât)* dönüştükleri görülür. Hârûn er-Reşîd zamanında bir köy dihkânı dört ay süreyle Horasan askerlerini besleyebilmişti. Bu durum onların zengin kimseler olduğunu gösterir.[397] Ayrıca su ve vergi anlaşmazlıklarında, merkezî yönetimin "*arrâf*" (bilirkişi) sıfatıyla görüşüne başvurduğu bir iş-

---

392 Muhammmed Mahmûd Ali Ebû Zeyd, Nîl'in suyunun yüksekliklerini seneler göre yaptığı listede 79/ 697 Târîhi ile 100 / 718 târihleri arasında, yirmi yıl su yüksekliğinin 18 zirâ'ya ulaşmamıştır. Göçler de hicri 90/708 yılındaki bir vesikada "20 yılından beri" ifâdesi kullanılması göçlerin Nil taşkınları ile alakalı olduğunu gösterir. Saverus ibn Mukaffâ, *a. g. e*,145. Bkz. *el-Nîl ve'l- Mısr*, 242-261.

393 Bu isyanlar umumiyetle yoğun ziraat bölgelerinde vuku bulmuştur. Filistin'in ölü deniz yakınlarındaki ünlü "Gor" çöküntüsündeki bölgede isyân eden(227/842) Ebî Harb İbn Muberka'a'ya bölgeden 100.000 çiftçinin destek verdiği rivâyet edilir. Sebebi ise ağır vergilerdi. Bkz. Taberi, a.g.e, IX, 116-117; Ya'kûbî, a.g.e, II, 442. Horasan'da Râfi' b. Leys'in isyanının temelinde de vali İsa b. Mahân'ın vergi uygulamaları bulunmaktadır. İbn Küteybe, *Ahbâru't-Tıvâl*, 391; Mısır ise zaten vergi görevlilerinin tutumlarından isyanları kesilmeyen bir ülke idi. Saverus İbn Mukaffâ', *a. g. e*, 279-280; Makrîzi, *Hıtat*, I, 308-309; Sâlih Hamarne, "Şevratu'l-Fellâhîn fi'l-Filistin Ayyâmi Mu'tasım 227/842", *el-Evrâk*, IV, (Madrid 1981), 11-18.

394 Sözlük anlamı köy manasına gelen "dih" ve nisbet eki olan "gân" ve sâhib anlmına gelen kelimelerinden mürekkeb, köye âit olan yada köy reisi anlamlarında kullanılırdı. Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed Ebî el-Mansûr el-Cevâliki (ö.540/1145), *el-Mu'arreb*, thk. F.Abdurrahîm, Dımaşk 1990, 303-304.

395 Mesûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, I, 293, Ayrıca Bkz. A. Christensen, *L'Iran Sous les Sasanides*, 106,107.

396 Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, I, 55; Ayrıca bkz. Lampton, "Nazarât fi'l-İktâ'" 272; Lokkegerard, *a. g. e*,169.

397 Beyhâki, *Târihu'l-Beyhakî*, 492.

lev de yüklenmişlerdi.[398] Bunlar taşranın geniş toprak sahibi olan ve zenginliğini köyden ve topraktan alan kimseleridir.[399] Serahsî, *"dihkân, bizim aramızda medh ve tazim için kullanılır, bugün mülkü ve çiftçiliği olan kimselerdir"*[400] sözü dihkânların toprak sâhibi kimseler olduğunu gösterir.

Dihkânların yanında Irak ve Horasan bölgesinin ekonomik yapısının anlaşılmasında özel önemi olan bir diğer sınıf, ***"Tunnâ"*** veya ***Tunâ'a*** denilen bir sınıftır. Bunlar esas köken olarak eski Sâsânî aristokratları olan *Vaşpurların* varisleridir.[401] Fârisilerin "*azatân*" sınıfına mensup kimseler olup, sâhip oldukları araziler ile İslâmî dönemde de statülerini koruyabilmişlerdir. Esasen dihkânlar da bu sınıftan gelmekteydi.[402] Küçük toprak sâhibi köylüler olduğu yönünde işâretler bulunsa da[403] sık sık askerlerle tüccarlarla, zenginlerle ve yöneticilerle berâber görülmeleri,[404] onların zengin kimseler olduğunu gösterir. Cevherî'de mülk sâhibi ve tâcir olarak tanımlanmaktadır.[405] Bunlar daha çok şehirlerde oturan,[406] ilimle ve sanatla uğraşan,[407] şehirde ayrıca ticâret ve iltizam işlerinden para kazanan kimselerdir.[408] Ayrıca eski Fârisî gelenek-

398 Sâbiî, *el-Vüzerâ*, 279; A. Dûrî, *Târîhu Irakı'l-İktisâdî*, 59.

399 Nerşâhî Buhâra'lı bir aile için *"onlar zenginliklerini uzak ülkelere yaptıkları ticâretten alırlar, dihkân değildirler"* der. Nerşâhî, *Târihu'l- Buhâra*, 50.

400 Serahsî, *el-Mebsût*, IX, 126.

401 Lokkegeard, *a. g. e*, 171

402 Lokkegeard, *a. g. e*, 170-171.

403 Hârûn er-Reşîd'in annesi *"Esnâye"* kanalını kazdırdıktan sonra, nehir çevresindekileri toprakların işlenmesi için, çiftçilerden (*ekkâra*) zayıf olanlara, tunnâ ve zirâatçilere, öküz ve tohum parası olarak 10.000 dirhem yardımda bulunulduğu anlatılırken, tunnâlar fakir köylüler ve çiftçiler ile beraber zikredilmektedir. Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 154, Zenceveyh, *Emvâl*, I, 267.

404 Ya'kûbî, Bağdat şehrini tanıtırken; *"her mahallenin askerler, tüccarlar ve tunnâlardan ait bir çarşısı bulunmaktadır"* Ya'kûbî, *el-Buldân*, 253; Sâbî, *el-Vüzarâ*, 217; Taberî, *Târîh*, X, 76.

405 Yahyâ b. Şeref (ö.676/1277), *Tahriru'l-Elfaz*, Dımaşk 1987, 252; Tenûhî de, Halep Tunnâlarından bir kimsenin İhşidiler'e sığındığından ve onu kale ve mülklerinden bahseder. Bkz.

406 Tenûhî, Vâsıt'lı bir tunnâ'nın Basra'da oturduğundan ve mâliye ile ilişkili olarak göstermektedir. *a. g. e*, II, 266.

407 Halil b. Abdullah b. Ahmed, (ö.446/1054); *Kitâbu'l-İrşâdfi Mâ'rifeti'l-'Ulemâi'l-Hadi's*, thk. M. Said Umer İdris, I-III, Riyad 1409, c.II, 698.

408 İbni Furat'ın genç kâtiplere *damân* akidlerinin kimlere verilebileceğine dair nasihatte bulunurken şu ifâdelerinde "tunnâ" kelimesi mültezim ve iyi halli kimseler olarak görülür; " *damân akidleri ancak kudretli tacirler, vefâkar âmiller, zengin tunnâlar ile yapılır.*" Sâbî, *el-Vüzerâ*, 82. Hârûn er-Reşîd döneminde de devletin mâli ilişkisi olan insanlardan söz edilirken benzer şekilde *âmiller, tunnâlar, dihkânlar, çiftlik sâhipleri, işletmecileri, ürün satıcıları ve kabâleciler* zikredilmektedir. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 272.

lerini içinde barındıran, hatta yeniden canlandıran kesimlerdir. Curcânlı fakîh Ebû Ya'la Muhammed b. Hüseyin, Curcân'ın *tunnâ*ları, onların yaşam tarzları ve geride bıraktıkları hikâyeler üzerine bir kitap bile yazmıştı.[409] Bunlardan Mısır'a yerleşmiş olan Ebû Nuaym el-Curcânî'nin, kendisi Mısır'da yaşamasına rağmen Cüncan'daki çiftliklerinin gelirlerinden hâla faydalanabiliyordu.[410]

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere *tunnâlar*, toplumun iyi halli, geniş toprağı olan, şehir de yaşayıp köyden gelen gelirleriyle geçinen, vekilleri vasıtası ile arâzîlerini yöneten, şehirde ticaretle ve vergi toplama işleriyle de uğraşan insanlardan oluşmaktadırlar. Ebû Dulef'in şu sözleri, onların mülkiyet sâhipliğini, şehirli kimliklerini ve kültürel alandaki etkinliğini iyi bir şekilde özetlemektedir: *"Merv'den bir çok âlim, kâtib ve şâir çıkmıştır. Onların aralarında reisler ve tunnâlar vardır. Bunlardan Cureyş b. Ahmed'in 1000 köyü vardır. Bu köylerin içinde bir karış dahi olsa gasb, iktâ' ve îğâr yoktur. Sâdece Bağdat'a gönderdiği vergiler 100 deve ile taşınmaktadır..."*[411]

Mısır'da toprakların çoğu küçük ve orta büyülükte mülkiyetlerden oluşuyordu. Bunların sâhibleri ise Kıbtîler ve müslümanlardan müteşekkildi. Bir papirüs belgesinde 2,5 ile 120 feddan arasında değişen büyüklükte ve 24 farklı toprak sahibinin yarısı müslümanlardır.[412] İran bölgesinde dihkânların, Mısır'daki mukabilleri ise öncelikle kiliseler idi. Bizans devrinden beri kilisenin elinde geniş arâziler bulunmaktaydı. Bundan dolayı Mısır'da patrikler mâli hayatta önemli roller üstlenmekte idi. Emevîler devrinde II.Velîd tarafından mallarına el konulması kiliseyi çok rahatsız etti ve isyanlarda bunun tesiri oldu.[413]

Bunların yanında mahalli düzeyde *"Bâcarik"* ve *"Kustâl"* denilen kimseler bulunurdu. Bunlar daha çok vergi tahsildarı gibi görünselerde önemli miktarda toprak sahibi kimselerdi. Bunlara Bizans döneminde

409 Hamza b. Yûsuf Ebû'l-Kâsım Cürcânî (ö.428/1036), *Târîhu'l- Cürcân*, thk. M. Abdulmu'id Hân Beyrut 1981, 455.

410 A. g. e, 443.

411 Ebû Dulef, *er-Risâletu's-Sâniye*, thk. Butruf Bulgakof-Enis Halidof, trc; Muhammed Munir Murâs Kâhire 1970, 77-78.

412 Z.'Atâ, *a. g. e*, 113.

413 G.F. Murphy, a. g. m., 67-68.

"*Hartularius*" adı veriliyordu. Köylerde ise İran'daki dihkanlar gibi "*Mârût*" veya "*Mâzût*" denilen köy reisleri vardı. Daha sonraki tarihlerde İran bölgesindeki *tunnâl*ar gibi bunlar da idare ile anlaşarak bazı bölgelerin damânlığını aldıklarından "*kabbâl*" adını almışlardır.[414]

Devlet imkanlarından faydalanarak kurulan *orta büyüklükteki çiftlikler* Abbâsîlerin kuruluş yıllarından itibâren, yakınlarındaki kimselere arâzî *iktâ'* ettikleri, arâzînin mâmûr olmadığı durumlarda dahi, *ihyâ* edeceği sermayeyi de vererek teşvik ettikleri arâzilerden oluşur. Buna ilişkin Abbâsi tarihinde pek çok misale rastlamak mümkündür.[415] Abbâsîlerin uyguladığı *iktâ'* ve *ihyâ* siyâseti, şuurlu bir şekilde iktidar etrafında odaklanmış ve ona bağlı imtiyazlı bir sınıf oluşturulmuştur.[416] Bunların Bağdat, Basra, Kûfe ve Samarrâ yakınlarındaki zirâî çiftliklerinin genişliği ve büyüklükleri 100(x1366=136600m^2) cerîb ile 8000 cerîb arasında değişmektedir. Bu verimli bölgede sulu tarım yapılmakta ve daha iyi organize olmuş bir zirâî faâliyetin yürümekte olduğu gözlenmektedir. İktidarla iyi ilişkiler kurmuş tüccarlar, kâtipler ve arap eşrafı, toprak ıslahı ile mülkiyetlerindeki arâzîleri ve zenginliklerini genişletmeye çalışan, müteşebbis bir grub olarak öne çıkarlar.[417]

Abbâsîlerin ikinci devrinde siyâsî ve mâli kriz, askerî sınıfın hem idârede hem de mâlî sahada nufuzunu artırmıştır.[418] Bu gelişmeye paralel olarak, Türk komutanlar geniş mülkler ele geçirmişlerdir.[419] 247/861 yılında, el-Mütevekkil'in Vasıf'a âit Cebel bölgesindeki çiftliklerin *müsâdere* edilmesini istemesi el-Mütevekkil'in ölümü ile sonuçlanmıştı.[420] Halîfe el-Mütevekkil'e yapılan suikastı tertipleyen Bağir et-Türkî'ye, Kûfe Sevâd'ından *iktâ'* olarak verilen çiftlikleri, bir yahûdiye *iltizâma*

414 Z. 'Atâ, *a. g. e*,102.

415 İktâ' bahsinde siyâsi amaçlı iktâ'lar verilirken bunlara değinildi. Bkz.s. 200.

416 Câsim Sekban Ali, "el-Hayatu'r-Rîfiyye fi Cezîreti'l- Furatiyye", 123.

417 Z. Reyyis, *el-Harâc*, 507.

418 A. Miquel, *İslâm ve Medeniyeti*, I, 164-5.

419 Mu'tasım'ın önde gelen komutanlarından olan 'Uceyf b. 'Anbese'ye âit Mâverâun-Nehr bölgesinde geniş arâzîleri ve köyleri bulunmaktaydı. Bu mülkler, İstîhân şehri etrafında yoğunlaşmaktaydı. İbn Havkal, *a. g. e*, 500; İstahrî, *a. g. e*, 323. Diğer malları için bkz. İbn Hamdûn, *Tezkiratu'l-Hamdûniyye*, IX., 274 Tenûhî, *el-Ferec Ba'deş-Şiddeh*, II., 26.

420 Taberî, *a. g. e*, IX., 222 vd ; Mes'ûdî, *a. g. e*., IV, 228.

vererek işletiyor ve yıllık 2000 dinar gelir elde ediyordu.[421] İstiğlal olarak verilen arâziler dahi zamanla özel milk hâlini almaktaydı.[422] III/IX. asrın sonlarında vezîr ve kâtipler tarafından, devlet çiftliklerinin temellük edildiğine şâhit olunmaktadır. Özellikle İbn Furat'ın *Dıyâ'u's-Sultaniye*leri ve gelirlerini kendi mülküne geçirdiğine dair suçlamalarla sorgulanması (*muâmera*), Ali b. İsa ile aralarında uzun yolsuzluk soruşturma ve tartışmaları, devlet çiftliklerinin kendi mülklerine geçirilmesiyle alakalıydı. Bu tartışmaların birisinde Ali b. İsa, İbn Furat'ı; *"vezîrliğin esnasında Dıyâ'u'l-Milk ve iktâ'ları kendi hesabına geçirdin"* diye suçluyordu.[423] İbn Furat Vâsıt civarındaki Sultan çiftliklerini kendi çiftliklerine katarak yıllık 20.000 dinar gelir elde etmişti.[424] Vezîrlikten önceki geliri 20.000 dinar olan İbn Furat'ın, vezîrliğe geçtikten 14 ay sonra gelirlerinin 800.000 dinara ulaşması, vurgunun boyutlarını gösterir. Bu meblağ Abbâsî devlet bütçenin % 10'una tekâbul etmekteydi.[425] Tenûhî, İbn Furat'ın vezîr olmadan önceki çiftlik gelirinin, vezîr olduktan sonra kat kat arttığını dile getirerek onun yolsuzluklarına vurgu yapar.[426] el-Muvaffak'ın vezîri Sâid b. Muhled'in 287/900 yılında çiftlik gelirleri 1.300.000 dirheme ulaşmıştı. Sonunda hepsi *müsâdere* edilerek kendisine 20.000 dinarlık bir çiftlik bırakılmışdı.[427]

Toprak sâhipleri pramidinin en üstünde yer alan devlet çiftlikleri ile halîfenin şahsına ve âilesine âit *"Dıyâ'u's-Sultâniyye"* olarak isimlendirilen arâzîlerin kökeni, Emevîlerden musâdere edilen arâzîlere dayanmaktadır.[428] Elbette daha sonraki târihlerde değişik yollarla arâzîler daha da genişlemiştir. Bu tür arâzîler başta Sevâd'da, Bağdat, Kûfe, Vâsıt ve Basra[429] gibi büyük şehirlerin yakınlarında ve Musul, Ehvaz, Şâm, ve

421 Taberî, *a. g. e*, IX, 278.
422 Z. Reyyis, *a. g. e*, 507.
423 Sâbiî, *a. g. e*, 66, 316.
424 *a. g. e.*, 150-151.
425 *a. g. e.*,157.
426 Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 78.
427 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 223; Zehebî, *Siyer*, XIII, 327.
428 Cehşiyârî, *a. g. e*,90; Kudâme b. Ca'fer, *Nebzetu'n-min Kitâbi'l – Harâç*, 241.
429 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 241; İbn Miskeveyh, I, 60-61.

Mısır'da da yaygın olarak bulunmaktaydı.[430] Gelirleri doğrudan *Beytü'l Mâli Hassa*'ya giden halîfelik çiftliklerine "*Dıyâ'u'l Hassa*", hazineye ait çiftliklere *Dıyâ'u'l-Âmme* deniyordu. Bunlar "*Dıyâ'u'l-Abbâsîyye*", "*Dıyâ'u'l-Furatiyye*", "*Dıyâ'u'l-Mustahdese*" ve "*Dıyâ'u'l-Mürtecia*" gibi farklı çiftliklerden oluşuyordu.[431] Bütün bu çiftlikler *Divân-ı Dıyâ'* adında bir dîvân altında toplanmıştı.

Abbâsîler döneminde saltanat âilesinin elinde çok büyük çiftlikler bulunuyordu. Misal olarak Hârûn er-Reşîd'in annesi Hayzuran'ın elindeki çiftliklerden elde ettiği yıllık geliri 160.000.000 dirhem oduğu rivâyet edilir.[432] 173/789 yılı içinde Basra'da vefât eden Muhammed b. Süleyman b. Ali'nin terekesine el konulduğunda 50.000.000 dirhem paranın yanında, günlük 100.000 dirhem olduğu iddia edilen çiftlikler de vardı. Basra'lı bir mecnun onun önüne geçerek söylediği şu sözler, halk ile yönetici elitin maddî farklılığının hangi boyutlarda olduğunu gösterir; "*Senin günlük gelirin 100.000 dirhem iken, ben yarım dirheme bile sâhip değilim? Bu adâlet mi?*"[433]

Bağdat kurulurken *iktâ'* edilen Bağdat yakınlarındaki *Katî'atu'l-Abbas'tan* sâhibi yıllık 600.000.000 dirhem gelir elde ediyordu.[434] Hârûn er-Reşîd'in eşi Ümmü Ca'fer'in sâdece Hacc yolu ve konaklarının bakımı için vakfettiği çiftliklerin yıllık geliri 30.000 dinar (1 dinar = 15 dirhem x 30 = 900000 dirhem) tutuyordu. Suğur bölgesindeki kervansaraylar için vakfettiği çiftliklerin yıllık geliri ise 100.000 (= 1.500.000.000 dirhem) dinardı.[435]

Sayıları 30.000'i geçen Abbâsî ailesine[436] ait her tarafta geniş çiftlikler bulunuyordu ki bu topraklar daha çok münbit ve sulanabilir yer-

---

430 Ya'kûbî, *el-Buldân*, 271-2; Taberî, *Târîh*, III 2140; İbn Miskeveyh, *a. g. e*, 1, 61; Belâzurî; *Ensâb*, III, 196; Cehşiyârî, *a. g. e*, 119,123.

431 Miskeveyh, *a. g. e*, I, 244.

432 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 369-370.

433 Taberî, *Târîh*, VIII, 237, Mes'ûdî, a.y.

434 Ya'kûbî, *a. g. e*, 243; Ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, trc: İsmâil Yiğit- Sadrettin Gümüş, 1-VII, İstanbul 1991, III. baskı, III, 203.

435 Ya'kûbî, *Müşâkeletu'n-Nâs*, 24, 26, 30.

436 Zeynuddin Ömer İbnu'l-Verdî (ö.749/1348) *Tetimmetu'l Muhtasar fi Ahbâi'l- Beşer*, thk. Muhammed Rif'at Bedrâvi, 1-II, Beyrut, 1970, c.I, 317; Abbâsî devleti bünyesinde hilafet âilesinin durumunu bütün yönleri ile ele alan ve yorumlayan bilgiler için bkz. Salih Ahmed Ali, "Üsretu'l-Abbâsîyye fi'l- Bağdad" *es-Sümer*, XXXI:1, (1975 Bağdad), 231-267.

lerden oluşuyordu.[437] Çiftlik satın almaya düşkünlüğü ile bilinen el-Me'mûn'un[438] Merv bölgesindeki çiftliklerinin sulanması, halkın su ihtiyacını daralttığından rahatsızlığa sebep olmuştu.[439] Halîfe âilesine âit çiftlikler öylesine geniş arâzîleri kapsıyordu ki sâdece Şâm bölgesindeki çiftliklerin idâre ve yönetimi için Bağdat'tan özel görevliler atanıyordu. el-Mansûr zamanında, bu çiftliklerin idâresine Türk asıllı bir kölesi atanmıştı.[440] Hârûn er-Reşîd zamanında da genişleyen çiftliklerin idâresine sınır (*suğur*) bölgesindeki çiftliklerle berâber Sellâm adında bir görevli atanmıştı.[441] Bu arâzîler geniş alanları kapsıyor ve imparatorluğun her tarafında yaygın olarak bulunuyordu.[442] el-Me'mûn ile el-Emin arasındaki kavgada, el-Me'mûn'un Sevâd'daki çiftliklerine el konularak bu çiftliklere bakan görevlinin hemen değiştirilmesi; halife ve çocuklarına âit bölgede geniş çiftliklerin bulunduğunu ıspatlar.[443] el-Mütevekkil dönemine gelindiğinde, sâdece kendisinin ve çocuklarının çiftliklerine İshak b. Sa'd adında bir görevli bakıyordu.[444]

Bu çiftlikler sâdece iktâ' ile değil ihyâ ile de elde ediliyordu.[445] Özellikle boşalan köylerin toprakları, ihyâ edilerek çiftlik kurulması için bir fırsattı. Kûfe yakınlarında bulunan ve vebadan dolayı tamâmen terkedilmiş olan "Telli-Buvenni" köyü, el-Mütevekkil tarafından 10.000 dirheme satın alınarak, şahsi çiftliğe hâline getirilmişti.[446] Hicri IV/X. yüzyılın başlarında, mâlî krizler esnasında, *Dıyâ'u's Sultâniy*eelerin satılmaya başlandığı dikkat çeker. 320/932 yılındaEl-Muktedir'in, satılan çiftliklerinden 500.000 dinar gelir elde edilmişti.[447]

---

437 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 64-5.

438 İbn-i A'sem, *Futûh*, VIII, 343. İbnu'l- 'İmâd el-Hanbelî, *eş-Şezerâtu'z Zeheb*, II, 44.

439 Makdîsî, *a. g. e*, 299.

440 Belâzurî, *el-Ensâb*, III, 196.

441 Taberî, *Târîh*, VIII, 353.

442 el-Mansûr, Şâm bölgesindeki Emevîlerden alınan çiftliklerin idâresine Türk asıllı bir köleyi göndermiş, sert tutumundan bir grup köylü şikâyette bulunmuştu. Belâzurî, *el-Ensâb*, III, 196.

443 Taberî, *a. g. e*, VIII, 395.

444 Taberî, *a. g. e*, IX, 216.

445 İsfehânî, *el-Eğânî*, III, 291.

446 İsfehânî, *a. g. e*, XVIII, 236-7.

447 Miskeveyh, devlet çiftliklerinin satışında, *Dıyâ'u'l-Hâssa*, *"Dıyâ'u'l-Furâtiyye"*, *"Dıyâ'u'l-Abbâsîyye"*, *"Dıyâ'u'l-Mustahdese"* ve *"Dıyâ'u'l-Mürtecia"* dan vakfedilenlerin satılmadığını aktarır. İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 226-7, 245, 252.

Bu bölüme son vermeden küçük köylülerin büyük toprak sâhibleri karşısındaki durumunu anlatan İlcâ olayına da kısmen değinmemiz gerekir. Küçük toprak sâhiplerinin, vergi ağırlığından kurtulmak, kendini emniyette hissetmek, kendine ve âilesine asalet kazandırmak gibi[448] mâlî, sosyal ve psikolojik sebeplerle, kendi mülkiyetinde bulunan toprağı, güçlü ve nufuzlu bir şahsın adına tescil ettirmesi[449] şeklinde gelişen olaylar, küçük köylülerin durumlarının hiç de iyi olmadığını gösterir. Bu ve benzeri uygulamalar, Sâsâniler ve Bizanslılarda görülmektedir.[450] Emevîler devrinde görülmeye başlanan, Abbâsîler devrinde merkezî hükümet görevlilerinin keyfi tutumlarının kontrol edilememesine paralel olarak artış gösteren *ilcâ* olayları,[451] özellikle Cibâl, Cürcân, Zencân, Fâris ve Taberistân ve Ermeniyâ gibi dağlık bölgelerde daha sık görülmektedir.

Bu bölgelerde insanları *ilcâ*ya sürkleyen ana sebep güvenlik sorunuydu. Küçük köylülerin dâima güçlü ve nufuzlu şahısların himâyesine ihtiyaç duydukları açıktır. Abbâsîlerin idârî merkezînden uzak ve dağlık olan bu bölgelerde olan bitene uyarlandığında, *ilcâ* olaylarının sebeblerine ışık tutmaktadır. Dağlık bölgelerde, merkezden uzak yerlerde ve özellikle de küçük çiftçilerin taşra da kendilerini emniyette hissetmedikleri, Abbâsîlerin de bu mana da istenen güvenliği sağlayamadığını gösterir. Bu durum Marc Bloch'un, *"feodal bağlar, insanların güvenlik ihtiyacını karşılamak için zayıf âile, kabile ve ekonomilerin bir cevabıdır"* tesbiti bu bölgedeki yaşananları doğrulamaktadır.[452]

*İlcâ*lar umûmiyetle Abbâsî ailesine veya vezir ve komutan gibi güclü şahıslara yapılmaktadır. Hârûn er-Reşîd'in oğlu Kâsım'a, Kâkuzan,

448 Belâzurî, *Futûh*, 436 (t. 446), 452; İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 581-2.

449 Belâzurî, *a. g. e*,452 (t. 464), İbn Havkal, *a. g. e*, 302.

450 Cehşiyârî'deki bir rivâyette, Sasânî hükümdarı Sâbur b. Erdeşir oğluna yaptığı vasiyette; *"Unutma ki harâc ödeyen insanlar sana ve adamlarına arâzîlerini ilcâ ederken iki sebepten dolayı buna mecbur kalır; amillerin kötülüğünden korunmak ve vâlililerin haksızlıklarından kurtulmak"* demektedir. (Cehşiyârî, *a. g. e*, 7). Bizans döneminde de bazı küçük arâzî sâhipleri, artan vergilerden etkilenmemek için, imtiyazlı kişilere mallarını ilhak / ilcâ ederek (*eğri exepti*) onun himâyesine giriyorlardı. İlcâ edilenler genellikle eşrâf ve kilise topraklarıydı Dennet, *Cizye ve'l- İslâm*, 97, 107-8.

451 Dûrî, *Târîhu Iraki'l-İktisâdî*, 47.

452 Daniel Chirot, "Marc Bloch'un Toplumsal ve Târihî Manzarası", *Târihsel Sosyoloji*, Editör, Theda Skocpol, trc: Ahmed Fethi, İstanbul 1999, 27.

Cürcân ve Taberistân vâliliği esnasında, Zencân halkı kendisiyle şereflenmek, yol kesicilerin tasallutundan kurtulmak, vâlilerin zulmunden korunmak için arâzîlerini ona teslim ettiler (*ilcâ*) ve vâli adına satış senedi düzenlediler. Böylece bunların toprakları hukûken vâlinin oldu, kendileri de çiftçileri oldular.[453] Kâkuzan halkı öşür ödemesine rağmen ilcâ edip ikinci bir öşür de Kâsım'a ödemeyi göze alarak topraklarını ilcâ etmeleri manidardır.[454]

Başka bir olayda Ehvaz'lı bir şahıs el-Mansûr'un vezîri Ebû Eyyub'a gelerek; *"Benim Ehvaz'da bir çiftliğim var ve âmiller bana ağır vergi yüklediler. Eğer vezîr hazretleri ismini bana borç verirse, o çiftliği onun ismine kaydettirir ve her sene 100.000 dirhem getiririm. Buna karşılık vezîr; "ismimi sana verdim, dilediğini yap"* cevabını verir. Bir yıl sonra 100.000 dirhemle bu şahıs vezîrin yanına geldiğinde, vezîr adamı çoktan unuttuğundan hatırlayamadı bile. Adam malları vezîre teslim ederek ayrıldı.[455] Bu olayda görüldüğü gibi bu çiftlik sâhibini *ilcâ*'ya iten sebep vergi görevlilerinin keyfi tutumları ve ağır vergilerdir. Merağa halkının, her dönemde iktidardaki kimselere veya güçlü şahıslara *ilcâ* ettikleri görülür.[456] Fâris bölgesinde de küçük toprak sâhipleri, Irak'taki halîfenin adamlarına *ilcâ* ederek, kendi tarlalarını onların ismine geçirmişlerdi.[457] Cebel bölgesindeki çiftçiler, bölgenin komutanı Hammam b. Hâni el-Abdi'ye *ilcâ* etmişler ve mülklerini onun adına kaydettirmişlerdi.[458] *İlcâ* ettikleri vâli öldünce, oğulları bölgeyi idâre edememiş, halk da el-Me'mûn'a durumlarını arz ederek; bölgenin emniyetini sağladığı, eşkiyalardan koruduğu takdirde topraklarını halîfe adına vermeyi ve bu topraklarda, onun çiftçileri olarak kalmayı kabul ettiklerini bildirmişlerdi. Böylece buralar *"Diyâ'u's Sultaniyye"* olmuştur.[459]

Resmiyette mülkiyetini kaybeden çiftçilerin, pratikte arâzîlerini ellerinde bulundurmaya, hatta alıp-satmaya ve oğullarına miras olarak

453 Belâzurî, *Futûh*, 432 (t.464).
454 Kazvînî, *et-Tedvin fî Ahbâri'l-Kazvin*, 41- 42.
455 Cehşiyârî, *a. g. e*, 118.
456 İbn Fakîh, *el-Buldân*, 581-8.
457 İbn Havkal, *a. g. e*, 302.
458 Belâzurî, *Futûh*, 436 (t.446).
459 Bkz. Dûrî, *a. g. e*,46.

bırakmaya devâm ettikleri görülür.[460] Esâsen, *ilcâ* şartları taraflar arasındaki antlaşmalara bağlıydı,[461] fakat genellikle *ilcâ* edilen şahıs toprağı doğrudan işleyecek durumda olmadığından, çiftçinin toprağının elinden gitmesi gibi bir durum, kısa vâdede çoğunlukla mümkün görünmemekteydi. Ancak, kendine *ilcâ* edilen şahsın mallarının devlet tarafından *musâderesi* gibi durumlarda, resmiyette *ilcâ* edilen şahsın üzeride görüldüğünden *musadereye* dahil edilerek devletleştirilebiliyordu. Emevîler döneminde Mervan b. Muhammed'e toptan *ilcâ* eden Merağalıların malları, Abbâsîlerin kurulduğu yıllarda, musâdere edilerek Abbâsîlerin eline geçmişti. Daha önce Mervân b. Muhammed'e *ilcâ* edenler böylece mülkiyetlerini tamamen kaybetmişlerdi. Bu topraklar daha sonra Hârûn er-Reşîd'in kızına *iktâ'* edildiğinden, onun özel mülkiyetine geçmiştir.[462] Yukarıda sözünü ettiğimiz Cürcan, Taberistân ve Kazvîn'de Kâsım b. Hârûn er-Reşîd'e yapılan *ilcâ*lar da zaman içinde tamâmen devletleştirilmiştir. Belâzurî bir asır sonra, *"bu arâzîler bugün Dıyâ'u'l-Hilâfe olmuştur"* demektedir.[463] Bu sonuçlar esas itibariyle *ilcâ*ların uzun vâdede devletin müdâhaleleri sonucu devlet çiftlikleri haline geldiğini, sonra da başkalarına *iktâ'* edilerek imtiyazlı şahısların mülkü halini aldığını gösterir.

Lokkegeard, *ilcâ* edenlerin *katia*'lardan öşür ödeyen insanlar olduğunu ileri sürmekte ise de[464], esas *ilcâ*ların harâc ödeyenlerin arasından çıktığı bir gerçektir. Fırat kenarındaki *"Şu'aybiyye"* halkı topraklarıyla birlikte Hârûn er-Reşîd'in oğlu Ali'ye *ilcâ* ettikten sonra kendileri onun çiftçisi olmuşlardı. Ali de yarıcılıkla ödedikleri vergileri konusunda Hârûn er-Reşîd ile görüşerek bu toprakları öşür toprağı haline getirdi ve çiftçilerin râzı olacakları şekilde vergileri dağıtıldı. Bu bölgenin idâresine de Şuayb b. Ziyâd el-Vâsıtî adında özel bir görevli atandı. Onun neslinden gelenler tarafından daha sonraları Şuaybiyye köşkü yapılmış, burada daha önce *ilcâ* edenler mülkiyetini tamamen kay-

460 İbn Havkal, *a. g. e*, 302.

461 Lokkegeard, *a. g. e*, 69.

462 İbn Fakîh, *a. g. e*,581-2; C. Cahen, "Notes sur Hitoire de la Himâye", *Melanges*, I, (Dımaşk 1956), 292.

463 Belâzurî, *a. g. e*, 452.

464 Lokkegeard, *a. g. e*, 68-69.

bettiklerinden, buranın idâresine atanmış olan vâlinin varislerinin eline geçmişti.[465]

Bu tür ilcâ olayları zaman içinde bir çok köylünün toprağını kaybetmesine ve büyük mâlikânelerin doğuşuna sebeb olmuştur. Tabiî olarak sosyal bünyeyi de temelden değiştirerek köylüyü toprak sâhiplerine bağımlı hale getirecek süreci de başlatmıştır.[466] Bu türden gelişmeler, imparatorluk devirlerinde özellikle merkezî hükümetin zayıfladığı dönemlerde kendine yayılacak daha rahat bir ortam bulmuştur.[467] Bu durumu, Sasâni hükümdarı Erdeşir şu ifâdelerle özetler: *"ilcâlar, yönetimin kötü uygulamasının sonucudur. Aynı zamanda hükümdarın zayıflığının ve düzenin bozulduğunun göstergesidir. Böylece halkın ahlakı bozulur, devletin geliri azalır."*[468]

465 Belâzurî, *a. g. e*, 517 (t.537).

466 E. Baytar, *el-Hayatu's-Siyâsîyye fî Bilâdi'ş-Şâm fî Asri'l- Abbâsî*, 11.

467 Ö. L. Barkan, *Türkiyede Toprak Meselesi*, 793-4.

468 Cehşiyârî, *a. g. e*, 7.

B) ZİRÂÎ İŞÇİLİĞİN ORGANİZASYONU VE MUÂMELE ŞEKİLLERİ

Bir toplumda eğer kendi işleyebileceği araziden fazla arâzisi olan toprak sahipleri ile hiç toprağı olmayan, sadece emeği olan insanlar varsa, o takdirde arazi sahipleri ile işçilerin emek ve arazilerini birleştirerek bu toprakları işlemeleri en akıllıca yoldur. Fakat tarih boyunca bu ilişkiler toplumlara göre değişiklik arz etmiş, hatta bu ilişkilerden toplumun yapısını belirleyecek sonuçlar doğmuştur. Bazı toplumlarda feodal tabiiyet ilişkilerine yol açarken, bazı toplumlarda ise köleliği getirmiştir. Bu konudaki geleneksel yaklaşım gayet basittir: Toprak geniş, emek az ise burada tekel ve kontrol altına alınması gereken emektir. Bu durum sonuçta köleliği beraberinde getirir. Toprak az, emek bol olduğu durumlarda ise toprakta özel mülkiyet, işçilikte ücretlilik, ekonomide para ve piyasa söz konusu olur.[469]

İslâm hukûkuna âit elde mevcut mevzuât, hür insanlarla hakiki köleler arasında mutavassıt bir vaziyette bulunan "*toprak kölelerini*" hiç tanımamaktadır. Toprakla birlikte alınıp satılan, toprak işçisi kölelerden söz edilirken tartışmaya onların bizzat kendileri değil, hukûkî açıdan onların zirâî ortaklıktaki iş gücü konu edilmektedir.[470] Bu sebeple onların bağlılığı ekonomik bir bağlılıktan ibâret görülüyor. Müslüman toplumlarda hükümran bulunan İslâm hukûku, bu toplumlarda gerçek bir "*derebeyliğin*" ve dolayısıyla "*servaj*" sisteminin teşekkülüne mani olmuştur.[471] Zaman zaman toprağa bağlı köylülerin görülmesi bir istisna teşkil ettiğinden, süratle kaybolmaya mahkûm olmuş; ne hukûki ne de sosyal olarak kurumsallaşabilmiştir.

İslâm toplumunda köleler daha çok askerî ve sosyal hayatta aktif olarak görülürler.[472] Konumuzu ilgilendiren servaj tipi toprak köleliği

469 Evses Domar "The Causes of Slavey or Serf; A Hypethesis", *JESHO*, XXV, 1970, (18-32).

470 Şeybânî, *el-Hucce*, IV, 180-183.

471 Ö. L. Barkan, *Türkiyede Toprak Meselesi*, 717.

472 Kölelik ve köleler için Bkz: Ya'kûbî, *el-Buldân*, 248, 260; İstahrî, *a. g. e.*, 288, 292; Makdisî, *a. g. e.*, 242, 248; Şâbustî, *Kitâbu'd-Diyârât*, 151; Ayrıca Bkz.; Ahmed Abdulbâkî,

olmamakla birlikte, büyük çiftliklerde ihtiyaç duyulan emeği karşılamak için kölelerin çalıştırıldığı da bilinmektedir.[473] Zenci kölelerin ilk olarak ne zaman toprakta çalıştırılmaya başladıklarına âit kesin bilgilere sâhip değiliz. Abbâsîler devrinden önce, Mezopotamya'daki tarlalarda çalıştırıldıkları, hatta Haccac b. Yûsuf (95/714) zamanında Basra yakınlarında isyan ettiklerine dair haberler mevcuttur.[474] Abbâsîlerde zenci köleler daha el-Mansûr zamanında Basra'da, küçük çaplı bir ayaklanma sebebiyle gündeme gelmişti.[475] Câhız, isyana katılanların sayısının 40 kişi ile sınırlı olduğundan,[476] isyânın kolayca bastırıldığını ve başları kesilerek, halka teşhir edilmek üzere şehre getirildiğini anlatır.[477]

el-Me'mûn zamanında, Sevâd'ın güney kesimlerinde bu köleler ciddi bir tehlike oluşturmaya başladığından Basra ile Bağdat yolunun güvenliği tamamen tehlikeye girmişti. el-Mu'tasım döneminde, 'Uceyf b. 'Anbese komutasındaki bir ordu, bölgeye gönderilerek bunlardan temizlenmiş, kalanları Bizans sınırında yer alan *'Aynu Zerbe'ye* sürülmüşlerdi.[478] Câhız'ın siyah kölelerin sayısının beyazlardan fazla olduğunu dile getirmesi, siyahların daha ağır işlerde çalıştırıldığı ve siyah köleleri Zençlerle beraber anlatması,[479] zirâî hayatta köle çalıştırıldığının bir itirafıdır.

Ancak hicrî III. asırda kölelerin zirâî alanda yaygın olarak ve gurublar halinde çalıştırılmaya başlaması, İslâm târihinde de bir yenilik olarak görünüyor. Fıratın aşağı yatağındaki bataklıkları kurutmak için Kuzey Doğu Afrika sahillerinden getirilen 100.000'ne yakın köle,[480]

Me'âlimul Hadaratu'l-Arabiyye, (h.III y.y.), 50-55; Fehmi Abdurrezzak, *el-Âmme fi Bağdad*, (h.III-IV y.y.), 67-73. Eyâletlerden de vergi karşılığı köle gönderilmekte idi ki Abdullah b. Tahir her yıl Mâverâu'n-Nehir'den 7000 köle göndermekteydi. İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 39.

473 Reşid b. Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-Tuhef*, 202-205.

474 Veki', *Ahbâru'l-Kudat*, II, 57-58, Belâzurî, *Futûh*, 522-3.

475 Veki', *a. g. e*, II, 58.

476 Câhız, *Resâiu'l-Câhız*, I, 195.

477 Veki', *a. g. e*, II, 58;

478 Belâzurî, *Futûh*, 523 (t.544).

479 Câhız, *Resâil*, "Risâletu's-Sevdân 'ale'l-Beydân", II, 177-225.

480 Taberî, *a. g. e*, IX, 431-432, 470-473, 477, 478, 479, 488, 504-506, 520-526.

ağır şartlarda çalıştırılıyordu. Rutubetli havanın bulunduğu zirâî alanlarda sık sık baş gösteren vabâ ve sıtmanın, zenci hastalığı olarak şuyû' bulması manzaranın hiç de hoş olmadığını gösterir.[481] Abbâsîlerin esas başını ağrıtan köleler Ali b. Muhammed adlı şahsın önderliğinde isyan edip(255/869), Basra, Vâsıt, Ubulle gibi şehirlere karşı sistemli baskınlara başlayan kölelerdir.[482] Bu saldırılarda şehirlerde yaşayan bir çok insan katledildi ya da esir alındı. Biraz mubağalı da olsa her iki tarafın kaybının 1.000.000 kişi olduğu tahmin ediliyor.[483] Bu savaşa 300.000 köle katılmış ve 15 yıl devam etmişti. Abbâsî devletine karşı yürütülen en kanlı savaşlardan birisi olmuş ve bu dönem târihe "*Eyyâmu'z-Zenç*" (Zenc günleri/zamanları) olarak geçmiştir.[484]

Zenç isyanının çıktığı yer olan Basra yakınlarındaki bataklık bölge, iki bakımdan dikkat çekicidir. *Birincisi*, bu bölge fetihlerden itibaren ihyâ yoluyla zirâate açılmış, özel mülk, yani öşür arâzîlerinden oluşmaktadır. Bu durum, hem verginin düşük olması, hem ihyâ yoluyla sulanabilir arâzî elde etme imkânı doğurduğundan, geniş çiftliklerin kurulması, ihyâ ve ıslâhı için tarlalarda çalıştırılacak insan emeğini çok kıymetli hâle getiriyordu. Arâzî ve sermayenin bol olduğu bir durumda, emeğin kontrol altına alınması teşebbüsleri sonuçta köleliği yaygınlaştırıyordu.[485] *İkincisi*, bu dönemde Basra, uzak doğu deniz ticaretinin en uç noktasını oluşturduğundan, dış pazarlara ihraç edilecek hububat ihtiyacını karşılamak için sıkı denetlenen yoğun bir çalışma temposu gerekiyordu. Bu da ancak köleler ile sağlanabilmekteydi. Muhteris tüccar ve toprak sâhiplerinin baskısı altında gün geçtikçe çalışma şartları ağırlaşan kölelerin, en küçük kıvılcımla isyana kalkışmaları tabiidir. Her ne kadar isyanın sloganları arasında dinî ve Şiî imgeler bulunuyorsa da bu büyük vâkıayı patlatan ana sebep, köle işçilerin sosyal ve ekonomik perişanlıklarıdır.[486] Çoğu zaman karınlarını dahi doyuramadıkları için taş-

481 Câhız, *el-Buhalâ*, Kahire 1963, 164.

482 Taberî, *a. g. e*, IX., 470 vd; 535 vd.

483 Muhammed Abdulcebbar Beg, "Abbâsî İdâresi Altında İslâm Toplumunda Serfler", trc: Süleyman Tülücü, *At. Ü.İ.F.* sy.VII, Erzurum, 1986, 532.

484 Şâbusti, *Kitâbu'd-Diyârât*, 25; A.. 'Ulebî, *Şevratu'z-Zenc*, 114-117

485 İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehcu'l-Belâğa*, nşr. Ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire, 1963, VIII, 126-127. Ayrıca Bkz. A. 'Ulebî, *Şevratu'z-Zenc*, 114-117.

486 Faysal Sâmir, *Şevratu'z Zenc*, Bağdat 1954, 16-27; M. Abdu'l-Cebbar, *a. g. e*,533.

kınlıklara baş vurmaları bu insanların yaşadıkları kötü hayat şartlarının boyutlarını ele verir. Bazı kaynaklarda köylülerin işlerinde çalışan kölelere sığır sürüsü gibi davranıldığından bahsedilmektedir.[487] Fakat Romalıların *Latifundialarî* (Büyük çiftlik) tarzında, kölelere dayalı ve içinden Spartacus'u çıkaran bir ekonomik düzen İslâm tarihinde ender görülür. Yukarıda sözünü etiğimiz Zencî kölelerin isyanı ise gerçekten bir istisnadır.[488]

Büyük çiftliklerin işletimi genellikle *kabâle, mukâta'a* ve *damân* gibi usullerle yapılıdı. Doğrudan işletildiği durumlarda ise şehirlerde yaşayan toprak sâhipleri tarafından atanan vekiller vâsıtasıyla yapılıyordu.[489] Vekiller ile çiftlik idâresi Irak ve Suriye'de eski bir gelenekti; İbn Vahşiyye'nin konuyla ilgilenişine bakılırsa bir Nebâtî geleneğiydi. İbn Vahşiyye, "vekiller senenin hangi günlerinde hangi çalışmayı yapacağını, bir defterde ayrıtılı olarak yazarlar, çiftçiler de bu zirâî takvîme göre çalışırlardı. Yapılacak işler öncelikle ehli ile görüşüldükten sonra, 10'ar, 6'şar vs. duruma göre işçiler gruplandırılarak işe başlanırdı. Ekim, sulama, gübreleme gibi her şey zamanında, mevsimine göre yapılır" diyor. Bu sözlere bakılırsa bu çiftliklerde son derece düzenli bir çalışma hayatının olduğu ve zirâatin yapıldığı sonucuna varılır.[490]

İşçilerle muhâtab olan vekillerdi, toprak sâhipleri işçilerle genellikle muhatab olmazlardı. Senenin hasat mevsiminde bölgeye gelerek gelirlerini toplarlar, geri kalan işlerini vekilleri ile yazışarak veya bizzat görüşerek yürütürlerdi. Hesaplar, gelirler ve giderler, tamamen vekillerin elinden çıktığından, güvenilir kimselerden olmasına dikkat edilirdi.[491]

Vekiller, nüfuzlu şahısların temsilcisi ve arkalarında onların gücünü hissettiklerinden, sık sık etrafındaki komşularının topraklarını gasbetmek, sularını kesmek gibi haksızlıklarından dolayı Dîvânı mezâlim'de şikâyet konusu olmaktadırlar.[492] Bazen öyle acıklı durumlar ortaya

487 Mukaddesi, *Ahsenu'l-Tekâsim*, 119; H. Samarrâî, *Acriculture in Irak*, 54.
488 C. Cahen, *İslâmiyet*, 118.
489 İbn Haldûn, *Târîh*, III, 606.
490 İbn Vahşiyye, *a. g. e*, I 207.
491 Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, III, 35, V, 78-9.
492 Taberî, *a. g. e*, VIII, 173-4; Ezdî, *a. g. e*, 255-6.

çıkıyor ki, bunların birinde el-Me'mûn'un vekili tarafından tarlası gasp edilen bir çiftçi, mülkiyetini kaybetmemek için arâzîsinin harâcını ödemek zorunda kalmıştı. *Dîvân-ı Mezâlim*'e müracaat ettikten sonra, devlet arşivlerindeki bilgiler lehine görüldüğünden arâzîsi iade edilmiştir.[493] Büyük tüccarlar, askerî komutanlar, toprak sâhipleri, kâtipler vs. şehirde kültür, ilim ve sanatsal konularla uğraşırlarken, arâzîlerini vekilleri yönetiyor, hasat zamanında toplanan gelirler ile mutlu ve müreffeh bir hayat yaşıyorlardı.

Çiftliklerde çalışan ücretli işçilikle ilgili *'Ulûç*, *Ekkâr*, *Erbâb-ı Dıyâ'* ve *Ehl-i Tesâsuç*[494] gibi bazı kavramlar kullanılır. Bu kimselerin daha çok Irak'da *ihyâ* yapan toprak sâhiplerinin işlerinde çalıştıkları görülürler.[495] Bunlardan *'Ulûç* kelimesi, "yabani eşek" anlamına gelir. Ancak, bu kelimenin en yaygın kullanımını gösteren Kelbî'nin "*Mısır 'ulûcu Kıptiler, Şâm 'Ulûcu Cerâcime, Cezîre 'Ulucu Cerâmiler, Sevâd 'Ulûcu Nebatîler, Sind 'Ulûçu Sebâbice, Umman 'Ulûçu Mezun, Yemen 'Ulûçu Sâmuran*"[496] ifâdesi, bu kelimenin fethedilen ülkelerdeki aşağı sınıfları ifâde için kullanıldığını gösterir. Nitekim, Sevâd'ın fethinden sonra, Nebâtî çiftçileri için de bu kelime kullanılmaktadır.[497] Şâm ve Irak'ta çiftçilere zâten eskiden beri *'Ulûç* veya *Nebâtî* denilmekteydi.[498] Aynı kelimenin, düşman askerleri için de kullanıldığı dikkat çekmektedir.[499] Ancak yaygın ve mâruf anlamı ile Kelbî'nin de kastettiği mana, bunların ziraatla uğraşan yerli çiftçiler olduğudur. Bunlar nâdiren toprak sâhibi olarak görünseler de aşağı sınıf zirâî topluluklardan oldukları, "*Ehli Kurâ*" ve "*Ehli Resâtik*" gibi sınıfların içinde yer aldıkları görülür.[500] Tenûhî'nin, "*Mısır zenginlerinin hepsinin 'Ulûç veya köleleri ve gılmanları vardır, bunların ortancalarına 'ulûç veya zenûç, büyüklerine uyûr denir*"

493 İsfehânî, *el-Eğânî*, XXII, 46-7; Sûlî, *Ahbâru Şu'arâi'l-Muhdesîn*, 230; Zübeyr b. Bekar, *a. g. e*,125-126.

494 Taberî, *a. g. e*, X, 19.

495 H. Samerraî, *Acriculture in Irak*, 51.

496 İbn Fakîh, *el-Buldân*, 93.

497 Taberî, *Târîh*, V, 522; Bir dihkân, "bunlar Fâris halkının uluçlarıdır, kötülük yapmazlar, onları serbest bırak" ifâdesi onları köle olduğunu gösterir. Artur Cristensen, *İran fi Ahdi's-Sâsaniyyin*, trc: Yahyâ Haşşâb, Kahire 1957, 68, 306.

498 Nejde Hamınâş, "el-Evzâ'u'l-Fellâhîn fi'l-'Irak ve'ş- Şâm" 78.

499 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 408.

500 Lokkegeard, *a. g. e*, 168.

ifâdesi, onların köle sınıfına yakın olduklarının bir delilidir.[501] Fakat onların durumu, diğer kölelerden farklı olarak bütünüyle ekonomik bir bağımlılıktı. Küçük toprak sâhibi hür çiftçiler ile köleler arası mutavassıt bir konumlarından bahsedilebilir.[502]

Diğer bir işçi sınıfı da ***Ekkâr*** denilen; topraksız, eliyle çalışan ücretli kimselerden oluşan gruplardır. *Ekkâre*'nin aslının Sümer kökenli olduğu zannediliyor. Nâdiren, devlet çiftliklerine tabi olarak görülürler.[503] Taberistân bölgesinde çıkan bir isyanda, arâziler Arap toprak sâhiplerinden alınarak *Ekkâr*'a (işçilere) verilmiş olması, onların topraksız olduklarını gösterir. Hicri III. asrın ikinci yarısında eserini telif eden Hassaf, *Ahkâmu'l-Evkâf* adlı eserinde bu kelimeyi sıkça ücretli olarak çalışan topraksız işçiler için kullanmaktadır.[504] Sultan topraklarında çalıştıkları gibi özel şahısların topraklarında nehir açma, ekim ve harman mevsimlerinde günlükçü olarak çalışırlar.[505] Genel olarak gündelikçi ve avantajsız işçilerdir. Mes'ûdî'deki bir pasajda *"Basra'daki hurmalıklarda ziraatçı olarak çalışan ekkâra vardı"* ifâdesi[506] onların zirâat işçileri olduğunu gösterir. Aralarında az da olsa şahsi mülk edinenlere rastlanır.

Zirâî ortakçı anlamına gelen *muzâri'ûn* ile *ekkâra* arasındaki ayrım net bir şekilde henüz ortaya konmuş değildir.[507] Ekkar ile *Muâkara*'nın aynı kökten geldiği düşünülürse, mahsul ortaklığına göre değil de arâzîyi belli bir nakit para karşılığı kiralayan ya da emeğine karşılık nakit ücret üzere yapılan ortaklıklar için kullanılmış olabilir.[508] Bunlar yaptıkları işlere göre, *harrâs* (toprağı süren), *havâsîd* (harmanda çalışan) gibi isimler alırlardı. Bu işçiler gündelikçi olarak işe alınırlar ve Irak ve İran bölgesinde genel olarak kendilerine Aramice kökenli *rüzkâri* denirdi.[509]

---

501 Tenûhî, *el-Ferec ba'de'ş-Şiddeh*, IV, 66.

502 Lokkegeard, *a. g. e*, 178.

503 Sâbî, *a. g. e*, 238.

504 Hassaf, *Ahkâmu'l-Evkâf*, 35.

505 Hassaf, *a. g. e*, 34-35 ayrıca bkz. H. Samerraî, *a. g. e*, 51.

506 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 254.

507 Lokkegeard, *a. g. e*, 176.

508 Ebû Se'adât Mubarek b. Muhammed ibn Esîr el-Cezerî (ö.606/1209), *en-Nihâye fi Garibi'l-Eser*, thk. Tahir Ahmed Zâvî-Mahmud Muhammed Tahâvî, I-V, Beyrut- 1979, I, 384-385.

509 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 69.

Bunların toplum içindeki sosyal konumlarına gelince, bu gurupların cizye ödeyenler için yapılan üçlü tasnifin en altında görülmeleri, onların toplumun aşağı sınıfından kimseler olduklarını gösterir. Câhız onlar için *"yedikleri hurma ve pırasa, içtikleri tuzlu nehir suyudur. İnsanlar arasında en az giyinebilen ve yaşayabilendir"* sözleri,[510] maddî bakımdan en fakir tabakayı oluşturduklarına işaret eder. Bu haliyle, eliyle çalışanlar, çiftçi (harras) ve muhtaçlarla en alt tabakada yer almaktadırlar. Câhız, işçilerin ya da kölelerin başında bulunan, zirâî konularda tecrübeli ve bilgili kimselere *Feşkarî* adının verildiğini aktarmaktadır.[511] Bahçelerde çalışanlara *sahravî*, bekçilere *Büstanbân*, bakla yetiştirenlere *Baklî*, hurma ağaçlarına çıkanlara ise *"Sa'ûdu'n-Nahl"* deniyordu.[512]

Büyük çiftliklerde çalışan ve sürekli olarak orada yaşayan bu insanların temel ihtiyaçları, yine çiftlikten karşılanıyordu. Bunun ihmal edildiği durumlarda, şikayetlerini vekillere bildirir onlar da sâhiplerine götürürlerdi.[513] İbn Furat'ın, vekiline hitaben yazdırdığı şu mektup, işlerin nasıl yürüdüğünü ortaya koymaktadır; *"Mukâseme gelirlerini artır. Bu gelirler çiftçilerden (Ekkâr) önce bizimdir. Kışlıkları ortala, çünkü o, hem bizim hem de çiftçilerindir. Yazlıkları azalt, çünkü onlar bizden daha çok çiftçilerindir."*[514]

Çiftliklerde işçi olarak çalışan ve toplumun alt sınıflarını oluşturan bu tür insanlar, kaynaklarla zaman zaman *"aşağılık ve ahlaksız adamlar "* olarak tavsif edilmektedir.[515] Vâsıt bölgesi için: *" 'Ulûçların sığınağı, Nabâtilerin üşüştüğü yer, Allah'ın en şerli kullarını orada toplandılar"*[516] sözleri, onların sosyo-ekonomik ve ahlakî bakımdan toplumun genelinden geri ve zayıf olduklarını ortaya koymaktadır.

---

510 Câhız, *el-Buhâla*, 129; a. mlf, *Kitâbu'l-Hayavân*, III, 323 (Mısır, Bab-ı Halebi baskısı).

511 Câhız, *Kitâbu'd Hayavân*; VIII, 36; Ayrıca Bkz T. Salih Şezr, *el-Elfâzu'l-Hadâriti'l-Abbâsiyye*, 225.

512 Münzirî, *et- Tekmile*, V, 89-90, 390'den naklen, Abdullah İbrahim, *Rîfi Bağdat*, 271.

513 Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, III, 97-8.

514 Sâbî, *a. g. e*, 238; Ayrıca Bkz. John Donohue, "Land Tenure in Hilal al-Sâbî's Kitâbu'l-Vüzerâ", *Land Tenure and Social Transformation In the Middle East*, E. Tarif Khalidi, Beyrut ty,124-125.

515 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l- Muvaffakiyyât*, 64-5.

516 Y. Hamevî, *a. g. e*, V, 402-403.

İslâm'ın faizi yasaklaması ve toprağa bağlı köleliğe geçit vermemesi, onun yerine ortakçılığa dayalı usûllerin daha çok gelişmesine fırsat tanımıştır. İslâm fıkıh kitaplarında zirâî ortaklıklarda kullanılan *muzâra'a, mukâseme ve musâkat* gibi usûllere ilişkin tartışmalar daha peygamber zamanında başlamıştır. Konunun hicri ilk asırdan itibaren, geniş boyutlu olarak ele alınması ve tartışılması zirâî ortaklıkların yaygın bir uygulama alanına sâhip olduğunun en iyi göstergesidir.

Muzâra'a konusu ilk dönem fakihleri arasında uzun tartışmalara sebeb olmuştur.[517] Bu tür teorik tartışmalara fazla girmeden şunu söyleyebiliriz ki, büyük mülklerin ortaya çıkışı ile birlikte, toprak sâhipleri arâzîyi işletmek üzere, *muzâra'a, mûsâkat* gibi muameleleri uyguladıkları daha Hulefâ-i Râşîdin döneminden itibaren bilinmektedir.[518] Buhârî'nin "*Medine'de hiçbir hicret evi yoktur ki, hepsi arâzîlerini 1/3 ve 1/4 ile işletiyorlardı*"[519] rivâyeti tatbikâtın yukarıdaki teorik tartışmalardan farklı geliştiğini gösterir. Nitekim, Ömer b. Abdülaziz'in savâfî arâzîlerini açıkça *muzâra'a* yoluyla işletmek istemesinden de anlaşıldığı üzere, tatbikatta geniş kabul görmeye başladığını gösterir. Bunlara ilave olarak, ikinci asra girerken yükselen sermayenin arazilerini işletebilmek için çiftçileri ve köylüleri köleleştirme riskine karşı da artık savunulacak tarafı kalmamıştır.[520]

Abbâsîlerin ilk yıllarında Halîfe Ebû Ca'fer el-Mansûr bağ ve bahçeye âit *musâkat* akdi ile ilgili bir soruya, Rasulullah'ın Hayber tatbika-

517 Sahâbeden Rafi' b. Hudeyc, Hz. Peygamberden şu maalde bir hadîs rivayet etmişdir; "*Rasulullahın (a.) bir bahçeye uğradı, bu bahçe kimin dedi? Rafi de "benim, sâhibinden kiraladım deyince," ondan bir şey karşılığında kiralama yapma*". Rivayetler için bkz.Buhari, *Sahih*, "Kitâbu'l- Muzâra'a", no:2195-2198; "Kitâbu'ş-Şurût" Muzâra'a babı, no:2573-2578,2580; Müslim, *Sahih*, Kitâbu'l-Büyü', no:1547-1550; aynı hadîs Ebû Dâvûd' da "Buyû'" babında; Tirmîzî ve ibn Mâce "Ahkâm" babında rivayet etmiştir. Zeyd b. Sâbit'in "*Allah Rafî b. Hudeyc'i affetsin. Vallahi ben hadîsi onlardan daha iyi biliyordum. Ensardan iki zat peygambere geldiler. Bunlar döğüşmüşlerdi. Peygamber(s.a) de; mademki haliniz budur öyleyse ekinleri kiraya vermeyiniz buyurmuştur. Rafi ise (yalnız) "ekinleri kiraya vermeyiniz" dediğini işittim*" hadîsini naklederek Rafi'nin işittiği hadîs işin haram olduğunu beyan için değil, ashabın arasına şer girmesinden çekindiği içindir yorumunu yapmaktadır. Bkz. Tahâvî (ö.321/933), *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zehra Neccar, I-IV, Beyrut 1979, IV, 118-120. Mevdûdî, bu hadîs üzerindeki tartışmaları, rivayetleri de tetkik ederek konuyu genişçe ele almıştır. Bkz; *İslâm'da Toprak Mülkiyeti*, trc: M.Yaşar Şahin, İstanbul 1972, 76 vd.

518 Fâlîh Hüseyin "Min Turukı'l-İstişmâri'l-'Arz fi'l-Hicâz fî Sadri'l-İslâm", *DT*., c. XIII, Dımaşk, 43-44.

519 Buhârî, *a. g. e*, "Kitâbu'l- Muzâra'a ", no; 2195-2198; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 382-383.

520 F. Hüseyn, a.g.m, 327-328.

tını hatırlatarak olumlu gördüğünü bildirmiştir.[521] Bu olaydan kısa bir süre sonra Ebû Yûsuf, Kâdiyu'l Kudât sıfatıyla *muzâra'a* ve *musâkat* konularındaki görüşlerini şöyle dile getirmektedir; "*Hicaz ulemasından ve Medine'den bazı arkadaşlarımız, 1/4, 1/3 gibi ortaklığa vermenin mekruh, yapılacak antlaşmayı fasit görülüyorlar. Onlar, ağaçlı ve ağaçsız arâzîleri birleştirmenin doğru olmayacağı, bunların ancak ayrı ayrı kiralanabileceğini düşünüyorlar. Buna karşılık Kûfe'li arkadaşlarımız her ikisinin birlikte musâkatına cevaz verirler*" Bu sözler bölgelere göre tartışmaların hala teorik alanda devam ettiğini ortaya koyar.[522] Kendi yaklaşımını ise şu ifâdelerle dile getirmektedir;

"*Bu konularda duyduklarımızın en güzeli hem Muzâra'a hem musâkat caizdir, bana göre bunlar "mudârabe" gibidir, (...) Mudârabe konusunda ihtilaf yoktur, arâzî de bana göre mudârabe mesâbesindedir. Ekin arâzîsiyle, ağaçlı ve bahçeli arâzî aynıdır. Onun delili Hayber uygulamasıdır. Çünkü Hayber ile ilgili haberler hem yaygın, hem de güvenilirdir.*"[523] Aynı konuda İmam Muhammed'in; "*artık medineliler muzâra'anın batıl olduğu yönündeki görüşlerini bıraktılar*" sözleri, hicri ikinci asrın sonlarında artık kabul gördüğünün delilidir.[524] Taberî'nin telif ettiği *İhtilâfu'l-Fukahâ* adlı eserinde, muzâra'a konusunu husûsî bir bölüm altında incelemiştir.[525]

Muzâra'a; "toprak", "emek", "tohum" ve "aletlerin" ortalığına dayalı bir işletme biçimidir. Genel olarak tohum ve aletleri karşılayan taraf, daha fazla hak sâhibi olmaktaydı.[526] Ebû Yûsuf kendi zamanında *muzâra'a* uygulamalarında beş farklı usûlun olduğundan bahseder.[527] *Birincisi*; Arâzî sâhibi işleyiciye arâzî ile beraber tohumu ve öküzü de vermektedir. Çiftçi sâdece emeğini koyduğundan, mahsulden aldığı hissesi de düşüktür. Arâzînin harâcı toprak sâhibi tarafından ödenirdi. Bu usûle *âriyet* deniyordu. *İkincisi;* Tohum ve harcamaların işçi ile toprak sâhibi arasında yarı yarıya karşılandığı durumlarda, mahsul de yarı yarı-

521 *a. g. e.*, 89.
522 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 88 (t.150).
523 *a. g. e*, 88.
524 M. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce*, IV, 155.
525 Taberî, *İhtilâfu'l-Fukahâ*, 141-167.
526 Taberî, *a. g. e*, 151.
527 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 90-91.

ya bölüşülür. Vergi, arâzî öşür arâzîsi ise mahsulden verilir, harâc arâzîsi ise arâzî sâhibi tarafından karşılanır. *Üçüncüsü*; bir arâzînin belli bir süre ve belirlenmiş bir miktâr ile kiralanmasıdır. Ebû Hanife bu uygulamaya ancak vergileri arâzî sâhibi tarafından ödendiği takdirde cevaz verir. Ebû Yûsuf ise, öşür arâzîsi ise mahsulu kaldıran verir görüşündedir. *Dördüncüsü*; Harâcı toprak sâhibine, öşürü mahsulden ödenmek üzere 1/3, 1/4 ile yapılan muzâra'a akdidir. Ebû Hanife bu uygulamayı fasid görür. Kiracı ücretinin bedeli vardır. Harâc arâzî sâhibinindir. *Beşincisi* ise; İşçi 1/6, 1/7 ile arâzîyi eker, her şey arâzî sâhibinindir.

Ebû Yûsuf, şartlara ve usûllere uygun olarak *muzâra'a* yapmanın caiz olduğu görüşündedir. İmam Muhammed de muzâra'a oranının arâzînin durumuna göre belirlenmesi gerektiğini ve toprağın harâcının mutlaka toprak sâhibi tarafından verilmesi şartını koşar.[528] Mâlikiler muzaraayı kerih görmelerine rağmen, Kayravan kadısı Dâvûdi'nin kitabında, bu mezhebe mensup kimselerin Muzâra'a yaptığı görülür ve bir problem olarak ele alınır.[529] Muzâra'a antlaşmaları genellikle bir yıllık süre ile yapılırlar, bir yıldan fazla yapıldığı durumlarda ise süre mutlaka belirleniyordu. Bu tür arâzî ortaklıkları üzerine gerek Irak, gerekse Horasan bölgesine âit târihi bilgilere çok az rastlanılmaktadır. Fıkıh kitaplarına yansıyan tartışmalar, târih kitaplarına yansımamıştır.

Zirâî ortaklıklar konusunda Mısır'da ele geçen papyrüs belgeleri, tatbikatta bu ortaklıkların nasıl yürüdüğüne dair önemli ipuçları vermektedir. Adolf Grohman'ın derlediği belgelerin çoğu araştırdığımız dönemlere (179/796, 212/828, 220/838 ve 246/861) isâbet etmektedir. 179/796 târihli belgede, Feyyûm vâlisi tarafından *Beytü'l-Mâle* âit 20 feddan (1feddan=5929 metrekare) genişliğindeki bir devlet çiftliği, arâzînin feddanı bir dinar olmak üzere 20 dinar ile Hoce köyünden birisine kiralanmaktadır. Ödemeler, devlet tarafından belirlenen taksitler halinde, harâc vergisi ile beraber ödenecektir.[530]

67 nolu belgede ise kiraya veren arâzî sâhibinin kendisi değil, vekîlidir. Bu ortaklıkta üç feddanlık bir arâzî 4,5 dinar'a kiralanmıştır. Ha-

528 Kabâle umûmiyetle mahsulun olgunlaşmadan satış riski taşıdığından kerih görülürken, *Muzâra'a*'da beis görülmemektedir. Bkz. Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 75-6.

529 Dâvûdî, *Kitâbu'l- Emvâl*, 13.

530 Adolf Grohman, *Chreistomathie de Popyrologie*, Leiden 1993, 121-122 No:66.

râc vergisi fıkhı kâidelerin aksine, eksin veya ekmesin, işçi tarafından ödenecektir.[531] Bu toprağın kira bedeli bir öncekinin bir buçuk katıdır. Bunda arâzinin durumu, ekeceği mahsûl etkili olduğu gibi bir önceki belgenin devlet arazisi olması da bir neden olabilir.

68 nolu 220/838 tarihli belgede ise fıkhî nazariyelerin tersine arâzî sâhibi bir Hristyan, kiralayan çiftçi ise müslümandır.[532] Bütün bu anlaşmalar nakdî ödeme üzerine yapılmıştır. Hemen hepsinde ortaklık müddetinden mutlaka söz edilmektedir.[533] Fakîhler bu tür ortaklıklarda mülk sâhiplerinin, belirlenen kira süresi içinde yetişmeyecek bir ürün şart koşmasını engellemek için ekilecek ürünün cinsini belirlemesini kiracıya verirler.[534] Fakihler arasında genel olarak çalışan işçileri koruyan ve onların haklarını daha çok öne çıkaran bir temâyül her zaman mevcut olmuştur. Çünkü herhangi bir zarar ve kayıp söz konusu olduğunda, sarfedilen emek aynıyla geri alınamayacağından, işçilerin mağduriyetleri söz konusudur.[535] Fakat belgelerin birinde arâzî sâhibi şeker kamışı ekmemeyi şart koşmaktadır.

Mısır papiruslerindeki Muzâra'a sözleşmelerini içeren belgelerde, Muzâra'a kelimesinin yerine *muşatara* kelimesi kullanılmaktadır.[536] Bu kelime, arapçadaki *ştr* (yarım, yarısı) manasına gelir. Muşâreket kalıbına sokularak yarıcılık manasında kullanılmıştır. Bu isim mahsûlun yarı-yarıya bölüşülmesinden kaynaklanıyordu. Nitekim *muşâtara* kelimesinin geçtiği 169/785 târihli belgede, toprak sâhibi arâzîyi tahsis ediyor, vergileri ödüyor; buna karşılık işçi de sulama, sürme, tohum ve hasâdın bütün işlerini yapıyordu. Bu belgenin aslını aşağıya aynen alıyoruz;

> **"Kazman b. Tamu şehirde (Feyyüm) oturuyor, arâzîsini Yahyâ b. Hilel'in mevlâsı Nafi'e verdi. Bu arâzî Tenhederveyh-dedir. Muşâtara ile hepsini ekmek üzere onun üzerinde, az olsun çok olsun harâc ve ek vergilerden herhangi bir sorumluluk yoktur. Kazman'a yarısı (...) Nafi'e ise sulaması, ekimi, işçiliği,**

531 A. g. e., 123.
532 a. g. e, 124.
533 a. g. e, 125.
534 Lokkegeard, a. g. e,174.
535 a. g. e., 166.
536 Grohman, a. g. e, 128.

tohumu, hasadı ve bütün işler. Sâdece harâc ve ek vergiler hariç. Buna göre Kazman arâzîsini verdi, beraber razı oldular. Ona 169/785 senesinde verdi. Bu olaya Hammad b. Yûsuf el-Kureşi şâhit oldu, Said şahitliğini eli ile yazdı. (ay-gün-yıl)"[537]

Hemen hemen tamam olan bu belgede zımmî bir toprak sâhibi ile Nâfi' isimli bir müslümanın ortaklık antlaşmasından bahsedilmektedir.[538] Vergilerin ise toprak sâhibi tarafından ödenecek olması, kiracının müslüman olması ile alakalıdır. Paylaşım nakdî değil mahsûl üzerindendir.

Arâzînin kiralama durumu söz konusu olduğunda nakit ödeme yapılırken, Muzâra'a, Mûsâkat durumlarında, tarafların antlaşmalarına göre 1/4 ile 1/5 arasında değişen nisbetlerde mahsûl üzerinden yapılıyordu. Genel uygulamada sâdece emeği ile iştirak edenlere mahsulün 1/7'sini vermek yaygındı.[539] Cezîre bölgesindeki *iktâ'* sâhipleri topraklarını 1/6, 1/7 nisbetinde kiraya veriyorlardı. Cezîre bölgesindeki ortaklıklarda, öşür ve kira çıktıktan sonra geriye kalan mahsul toprak sahibinin olmaktaydı[540]. Suriyeli fakîh Evzâî, 1/3 veya 2/3 karşılıklarında verilen ortaklığı mekruh görürken, Süfyânı Sevrî bunda herhangi bir beis görmez.[541] Bu daha çok aracının durumuna, tarafların antlaşmasına, mahalli örflere ve mahsüle göre belirlenmektedir.

Devlet topraklarının kiralanması durumunda, devletin tohum desteği vermesi yaygın bir durumdu. Ekim zamanında kiracılara tohum dağıtımını üstlenmek, oradaki görevlinin vazifesiydi.[542] Kiracının olmadığı, rekabetin bulunmadığı durumlarda ise doğal olarak kira oranları çok düşük olmaktaydı.[543] Kiralayan kimse düzenli olarak zirâatini yaptıkça ve vergisini ödedikçe, toprağı işlemeye devam etmekteydi.[544]

---

537 A. g. e, 129, No:72.

538 Fâlîh Hüseyin, "Min Turuku'l-İstişmâri'l-'Arz" 58-9.

539 Lokkegeard, 174; İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Târîhi*, Ankara 1985, 88.

540 D. Telmehrî, *a. g. e*, 112-113(fr.).

541 Taberî, *İhtilâfu'l- Fukahâ*, 145, 147.

542 San'ânî, *el-Musânnaf*, VIII, 102; Lokkegeard, *a. g. e*, 175.

543 Ömer b. Abdülaziz, devlet Arâzîlerinin kiraya verilmesi için en düşük orana inilmesi, gerekirse doğrudan işletilmesini istemesi bunu gösterir. Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 59.

544 San'ânî, *el-Musânnaf*, VIII, 102.

Muzâra'a kelimesi, arâzî ortaklıklarının genel adı olarak kullanılır. Kiralamaya ilişkin kullanılan ıstılahların çeşitliği, farklı şartlarda uygulamaların olduğunu gösterir. Bunlardan *Musâkat* kelimesi sulama ortaklıklarına denilmektedir.[545] Musâkat ortaklığı, daha çok sulak yerlerdeki ağaçların ya da bahçelerin sulanması için yapılır. Bu ortaklıkta, gerekli âletler ve hayvanlar mülk sâhibi tarafından, emek ise işçi tarafından karşılanırdı. Sulama işinin işçiye yükleyeceği külfet dikkate alındığından, elde edilen ürün yarı yarıya bülüştürülürdü. Arâzînin ve sulanan bitkinin cinsine göre de oranlar değişirdi.[546] Hurmalık bir bahçede, hurmaların arasındaki alanın ekilmesi ve sulanması aynı zamanda hurmaları da sulayacağından, böyle durumlardaki uygulamalar özel şartlar içerebiliyordu.[547]

Bunlardan daha farklı bir ortaklık şekli de *muğârasa* idi. Buna göre, bir kimse arâzîsini ağaçlandırmak üzere bir kimseye vererek ağaç diktiriyordu. Ağaçlar yetişip meyve vermeye başladığında, arâzînin mülkiyeti yapılan antlaşmaya göre toprak sâhibi ile çiftçi arasında paylaşılıyordu.[548] Bu çalışma sonucunda ağaç yetişmezse, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'de göre tarla eski sâhibinde kalır, buna karşılık işçiye de ücreti verilir teklifini yaparlar.[549] Mâlikîler dışındaki imamlar, bu uygulamayı pek uygun görmemişler, ancak uygulamalar bu minval üzere devam etmiştir.

Muzâra'a ile müterâdif olarak kullanılan, *muhâbera* kavramının kökü, tecrübe ve deneyimlilik anlamına gelen *habîr* kelimesinden türetilmiştir.[550] Fıkıh kitaplarının muhâberayı tecrübesi olan kimseler olarak ücretli işçileri (*ekkâr*) kasdettikleri görülür.[551] Ancak muhâbera her ne

---

545 Lokkegeard, *musâkat* türü ortaklığın Talmud'da geçtiğinden hareketle, bu uygulamanın Bâbilliler devrine kadar gerilere giden eski bir gelenek olduğunu, İslâm öncesinde daha uzun süreli kira sözleşmelerine "*kaplan*" denildiğini aktarır. Bu canlı geleneğin İslâm fıkhındaki musâkat ile kıyasını yaparak aralarındaki büyük benzerlikler olduğunu, dolayısıyle eskinin yeni bir kodifikasyonu olduğunu iddiâ eder. Bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 173.

546 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce*, IV, 160-174.

547 A. g. e., IV, 146, 168.

548 San'ânî, *a. g. e*, VIII, 158-9; Şeybânî, *a. g. e*, IV, 155-160.

549 A. g. e., VIII, 159.

550 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arâb*, VIII, 141; Râzî, *Muhtâru's-Sıhah*, I, 71, 114.

551 Serahsî, *el-Mebsût*, XXIII, 2.

kadar Muzâra'a ile aynı anlamda kullanılıyor idiyse de, Muzâra'anın altın veya gümüş gibi nakdî olarak ortaklığa veriliş şekillerini andırdığı, bu yönüyle Muzâra'adan ayrıldığı söylenebilir. Bu uygulamanın benzeri "*Hakîr*" adıyla, bir yıllığına olmak üzere Sasâniler devrinde de uygulanmaktadır. İslâm dönemdeki *muşâkara* ile ilgili olmalıdır.[552] Bu ilişkilerle ilgili olarak geçen *muhâkale* ve *muzâbene* bir iş ortaklığı değil, her hangi bir ürünü daha dalında veya başakta iken satış şeklidir ki[553], bu uygulamalar fakîhler tarafından olumlu karşılanmamıştır.

552 Lokkegeard, *a. g. e*,173.

553 İbn Manzûr, *a. g. e*, VI, 160.

ÜÇÜNCÜ KISIM

DEVLETİN TOPRAĞI VERGİLENDİRME VE TOPLAMA SİYASETİ

I. BÖLÜM

ZİRÂ'Î ARÂZİLERİN VERGİLENDİRİLMESİ

Ortaçağda herhangi bir devletin en temel gelirleri zirâî mahsûllerden toplanan vergilere dayanmaktadır. Bu dönem bir anlamda Hodgson'ın ifadesiyle bir "*Tarım İmparatorlukları*" dönemidir.[1] Her karış toprak bir dirhem fazla vergi getireceğinden geniş alanlara yayılmanın temelini de bir yönüyle toprak-vergi ilişkisi oluşturuyordu. Bu olgu aynı zamanda siyaset yapma biçimini ve hayata bakışı da belirliyordu.[2] Hârun er-Reşîd'in bir defasında gökyüzünden geçip giden bulutlara bakarak, "*Ey bulutlar dilediğiniz yere gidin. Dilediğiniz yere yağmurlarınızı boşaltabilirsiniz, sonunda yağmur akıttığınız yerlerin harâcı bana gelecektir*" sözleri,[3] bir devlet başkanının hayata toprak vergisi gözüyle baktığını gösterir. Çünkü bu dönem şartları içinde toprak hem bireyler hem de devlet için yegâne gelir kaynağı idi.

İslâm fıkhı ve kamu mâlîyesi alanında zirâ'î arâzilerden alınan vergilere genel olarak *harâc* denilmiştir. Fakat, harâc kelimesi sadece zirâ'î

1 Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 256.
2 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 249-250.
3 İbn Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-Tuhef*, 207

vergiler için değil, aynı zamanda cizye, humus, 'uşûr gibi devletin diğer vergi gelirleri için de kullanılmaktadır. Bizim burada kullanacağımız anlamıyla harâc ile; ekili olan zirâ'î alanlardan devletin almakta olduğu aynî veya nakdî vergiler kastedilmektedir. Ancak, müslümanların sâhib oldukları arâzilerden toplanan gelirler "öşür" olarak adlandırıldığından çoğu zaman harâcın zıddı olarak kullanılmaktadır[4]. Harac kelimesinin aslının Akadça veya Arâmîceden Süryanice aracılığıyla Arapçaya geçtiğine dair iddialar vardır. Talmut'ta baş vergisi, Pehlevice ve Arâmice'de vergi anlamlarına gelen kelimelerin fonetiği harâcı çağrıştırmaktadır[5]. Kur'ân-ı Kerîm'de ise mükâfat, ücret, karşılık anlamlarında kullanıldığı gibi topraktan mahsûl çıkarma, üretme manasına da kullanılmıştır[6]. Hadislerde de vergi, pazar vergisi, baş vergisi, mahsûl ya da hâsılat manaları taşımaktadır[7]. Hz. Peygamberin Bahreyn-Hecr'deki gayri müslimlerden harâc tahsîl ettiği bilinmektedir[8]. İslâm tarihinin ilk dönemlerinde harâc kelimesi cizye ile aynı manada kullanıldığından, *"cizyetü'l-'arz"* ve *"ücretü'l-'arz"* tâbirlerine rastlanır. Fakat üzerinde çalıştığımız Abbâsîler dönemine gelindiğinde harâc ile cizyenin kavram ve işlevi açısından bir birinden tamâmen ayrıldığını, bu yüzden de herhangi bir sorun teşkil etmediğini görüyoruz.[9]

Abbâsîler iktidara geldikleri zaman, Emevîlerin yıkılış devrinin olumsuzlukları, toprak ve vergi düzenini de etkilemiştir. Bu yüzden İranlı kâtip Abdullah İbn Mukaffâ, Mansûr'a sunduğu *Risâletu's-Sahabe* adlı projede, Halîfenin dikkatini bu konulara çekmek amacıyla şöyle demişti; *"Emiru'l-mü'minîn'e hatırlatılması gereken en önemli ve en tehli-*

4 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, II, 251-253; Râzî, *Muhtâru's-Sıhah*, I, 72; Feyyûmî, *Misbâhu'l-Munîr*, I, 166; Zemahşerî, *el-Fâik fi Garîbi'l-Hadîş*, I, 211.

5 A. Christensen, *l'Iran sous les Sasanides*, 118, dipnot no:8; C. Kallek, "Harâc", *DİA*, 71.

6 Kehf süresi, 94; Bakara, 267.

7 Buhârî, *Buyû'*, 39, 95; *Harş*, 10, 14; *Hums*, 13; Müslim, *Musâkât*, 62; İbn Mâce, *Zekât*, 2; Ebû Dâvud, *Buyû'*, 30, 38;

8 İbn Mâce, *Zekât*, 22.

9 *Harâc* ve *Cizye*'nin ayrışması süreci İslâm tarihinin ilk asrı boyunca devâm etmiştir. Mısır'daki papirüs belgelerinde cizye ile haracın kullanımı ancak hicri ikinci asrın sonları, üçüncü asrın başlarında temyiz edilebilmiştir. Harac kelimesinin resmi vesikalarda sadece toprak vergisi anlamında en erken kullanımı 90/708 yıllarındaki belgelerde görülür. Bkz. Grohman, *a. g. e*, III, 116, 119, 135. Fıkıh eserleri zaten Hz. Ömer'den itibaren harac kelimesini kullanmakta idi. Bkz. M. Fayda, *a. g. e*, 78-85.

keli, aynı zamanda en hassas konuların başında ***"harâc meselesi"*** *gelir. Bugün vergi görevlilerinin başvuracağı bağlayıcı kurallar ve muhasebe edilecekleri ilkeler mevcut değildir. Bundan dolayı çiftçinin aleyhine aldığı kararları engelleyecek bir durum da yoktur. Harâc sicillerinde alınacak miktârlar belli değildir. Bununla da kalmayarak vergi miktârları sürekli değiştirilmektedir. Bunun için halîfe tek bir vergi sistemi çıkarmalı, her arâzîden ne kadar vergi alınacağı önceden belli olmalıdır. Her köyün veya bölgenin vergi miktarını gösteren belgeler hazırlanmalıdır. Bu şekilde hem haksızlıkların önüne geçilir, hem verim artar, hem de her tarafa huzur gelir".*[10]

Abbâsîler bu manzara karşısında, toprak ve vergi konusunda bir dizi yeni düzenlemeler yapmaya koyulmuşlardır. Devletin sınırları geniş bir alana yayıldığından, bölgeler arasında örf, mezhep, gelenek ve yönetim farklılıkları bulunuyordu. Yeni düzenlemelerde bunlar da göz önünde bulundurulup farklılıklar asgariye indirilirmeye çalışılırken, vergilendirme konusunda bir standarda ulaşmaya gayret etmişlerdir. Fakat kurdukları siyâsî sistem, son tahlilde eski geleneklerin de yaşamasına imkan tanıyan esnek bir yapı arz ediyordu.[11] Mevâlî unsurlara özellikle devletin mâlî teşkilatı içinde vazife vererek, yayıldıkları bölgelerdeki eski gelenek ve tecrübelerin aktarımını sağlamışlar. Bunun neticesinde her biri antik dünyanın yüzyıllar içinde biriktirdiği yerleşik tecrübelerden oluşan, büyük bir devletin mâlî sistemini yürütecek olan muazzam bir teşkilat ortaya çıkmıştı.

Abbâsîler döneminde eskiden beri devam edip gelen vergilendirmelere yeni usûllerin eklendiğini de görmekteyiz. Bu usûlleri Mâverdî iki ana vergi koyma metodu olarak şöyle sınıflandırmaktadır[12].

---

10 İbn Mukaffâ, *Risâletu's-Sahâbe*, 44-45.

11 İbn Mukaffâ, Halife Mansûr'a sunduğu *Risâletu'-Sahâbe*'sindesinde, bölgeler arası mali farklılıkları kaldıran ve her yerde aynı kuralların geçerli olmasının gerekliliğini vurguluyordu. Bunun için her tarafa gönderilecek kuralların belirlenmesini teklif ediyordu. (44-45). Halife hacc esnasında bu teklifi İmam Mâlik'e açarak bunun için *Muvatta*'nın esas kabul edilerek her tarafa gönderilmesini teklif etti. İmam Mâlik ise buna karşı çıkarak şöyle der: "Böyle bir şeyi sakın yapmayın. Çünkü insalar daha önce duydukları hadislere göre amel ettiler ve buna alıştılar. Bunlar sünnetin farklılıklarıdır.İnsanların uyguladıkları ve alıştıkları yerleşik geleneklerini terk etmeleri zordur. Her bölgeyi bildikleri üzere bırak." Bkz. Ebî 'Amr Yûsuf ibn 'Abdilberr el-Kurtubî (ö.463/1070), *el-İntikâ fî Fedâili'ş-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, thk: 'Abdu'l-fettâh Ebu'l-gudde, Beyrut 1997, 80-81.

12 Mâverdî, a . g. e., 194. Mâverdî'nin bu tasnîfi, farklı unsurları ihmal etmesi bakımından sakıncalı görülmekle beraber, farklı metodları ve istisnai durumları birleştirmesi bakımından geneli yansıtır. Ayrıca krş. İbn Receb, *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*, 71-72.

A-Toprağın büyüklüğünü esas alan *"mesâha sistemi"* ki bu da arazinin zirâ'î istikrarını dikkate alarak kendi içinde *"Mesâhây cerîbî"* ve *"Mesâhây dirhemî"* şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ekili arâzilere göre vergilendirme (*mesâhay-ı cerîbi*) daha çok Sasânî Irak'ında yaygınken, genel olarak vergilendirme (*mesâhay-ı dirhemî*) Bizans topraklarında uygulanıyordu[13]. Ancak bütün bir bölgeyi kapsayacak şekilde vergi koyma usûlü, yaşanan göçler ile toprak-nüfus dengesinin bozulması karşısında, toptan harâc koymayı imkansız hâle getirdiğinden,[14] Ömer b. Abdülaziz tarafından kaldırılmıştı. Toprağın nadasa bırakıldığı durumlarda ya vergi alınmıyordu veya verginin yarısı alınıyordu.[15]

B-Topraktan yetişen ürünü dikkate alarak vergilendirme yapan *"Mukâseme (Keylî) sistemi"*, ise ilk defa Abbâsîlerde uygulanmaya başlanmıştır.

13 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 4, 5, İbn Receb, *a.g.e*, 8-9; Mukaddesî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, IV, 75-77; Zehebî, *Siyer*, II, 321. Enûşirvân'ın vergi miktârları: Buğday ve arpa cerîbine bir dirhem, üzüme 8 dirhem, hurmaya 9 dirhem; 4 hurmaya, 6 zeytin ağacına bir dirhem. Burada ağaçlar sayılarak vergi konuldu. Bkz. Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XV, 194-5. İbn Fakîh bu konuda en geniş malûmatı sunmaktadır. Bkz. *el-Buldân*, 381-392.

14 Bu konu Ebû Yûsuf zamanında da gündeme gelmiş, konunun uzmanı bir heyetle yapılan toplantının sonunda ekilemeyen yerlerin artık çoğaldığı, emek ve sermâye yetersizliğinden kısa zamanda da imârının mümkün olmadığı gerekçesi ile ancak ekilebilir yerlere harâc takdîri yapılabileceği, aksi takdîrde işlenen yerlerin de harap olacağı sonucuna varılmıştır. Bkz. Ebû Yûsuf, *a.g.e*, 48 (t. 92); Lokkegeard, *a.g.e*, 109.

15 Mâverdî, *a.g.e*, 195-196. Ebû Yûsuf, *a.g.e*, 48 (t. 92).

A) ARÂZİNİN ALANINA GÖRE VERGİ TAKDÎRİ: *(Mesâha Sistemi)*

Herhangi bir arâzinin genişliğine göre vergi takdîrinin yapılabilmesi için öncelikle arâzilerin ölçümünün yapılarak büyüklüğünün tespit edilmesi ve belirlenen oranda verginin kayıtlara geçirilmesi gerekir. Bu faaliyete Abbâsîler döneminde *ta'dîl* denilmiştir. Bu vergilendirme sistemine de mesâha sistemi(*mesâhay-ı cerîbi*) denilmiştir[16]. *Ta'dil;* devletin belli periyotlarla gerçekleştiridiği toprak ve vergi düzenlemeleridir. Bu sâdece mesâha sistemi ile sınırlı bir uygulama değildi, fakat Abbâsiler devrindeki ta'dîl çalışmaları umumiyetle mesâhaya göre vergi takdiri yapılan bölgelerde görülmüştür. Aslında bu sistemin Sasaniler döneminden beri Irak'ta uygulandığı biliniyor. Ta'dîl olarak adlandırılan bu çalışmaya Sasanilerden alınan bölgelerde eski bir İran geleneği olarak "*tıraz*" da denilmektedir. Farsça kökenli olan kelime "eşit ve benzerlik" manalarına gelir. Bu kelime ilk "*Emvâl*" kitaplarında da hakkâniyetli bir dağıtım anlamında, "*tatriz*" kalıbında fiil şeklinde kullanılmaktadır. Anlamı ise, mesâhaya göre vergilendirme sisteminin genel adıdır[17]. Tıraz ve ta'dîlin Mısır'daki karşılığı ise "*Ravk*" kelimesidir.[18]

1) Toprak Reformları: Arâzî Ölçümü ve Nüfus Sayımı Çalışmaları(*ta'dîl*)

Arâzî ta'dîlleri, tarihte devletlerin sosyal, siyasi, mâlî hedefler gözeterek gerçekleştirmiş oldukları en dikkat çekici faaliyetlerden biridir. Bu çalışmalar öncelikle devletin hâkimiyeti altında bulundurduğu arâziler üzerinde mülkiyet haklarını muhafaza ederek almakta olduğu vergi/harâc gelirlerini yeniden takdîr ve tanzîm amacıyla yapılıyordu. Ko-

16 Z. Reyyis, *a. g. e*, 403.

17 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e* , 74; Rahbî, *a. g. e*, I, 345; İbn Receb, *a. g. e*, 63; Havârizmî, *a. g. e*, 94; Lokkegeard, *a. g. e.* , 116-117.

18 *Ravk* kelimesi Mısır'da Firavunlar devrinden beri kullanılan bir kelime olup, Mısır'daki *ta'dîl*in karşılığıdır. İbn Memâtî, *a. g. e;* 29-30, 455

nunun mâlî boyutundan ayrı olarak toprağın belli ellerde toplanarak soysuzlaşması; zamanla sosyal bünyeyi tahrip ederek kendi içinden haksız bir toprak aristokrasisi çıkarması, devlet görevlileri ve güçlü şahısların suiistimallerinin önüne geçilmesi gibi hedeflerde gözetiliyordu. Buna ilaveten, meseleyi memleket çapında düşünen ve gören bir devlet irâdesinin, hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde; sosyal, siyâsî ve iktisadî istikrarı temin için ayarlayıcı ve planlayıcı müdahaleler olarak da ta'diller yapılıyordu.[19]

İslâmî dönemde ilk arazi ölçümü (ta'dîl) Hz. Ömer zamanında hicri 22 yılında yapılmıştır. Ölçüm işlerinde tecrübeli olan Osman b. Huneyf'in başkanlığında, Sevâd bölgesindeki arâzilerinin ölçümü ve vergilerin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. Bu ölçüm sonucunda Sevâd'ın tümü 36.000.000 cerîb arâzî ve 500.000 çiftçi tesbit edilmişti.[20] Bu çalışma ile ekilsin-ekilmesin bütün araziler ölçülerek vergi konulmuştur[21]. Bu vergilendirmeye göre;

Her bir cerîb hurmalığa	10	dirhem
Her bir cerîb bağa	8	dirhem
Her bir cerîb şeker kamışına	6	dirhem
Her bir cerîb buğday tarlasına	4	dirhem
Her bir cerîb arpaya	2	dirhem vergi konulmuştur[22].

Bunun yanında bütün rivâyetlerde, "su ulaşan her cerîbe bir dinar ve bir kafîz vergi konuldu" denilmektedir. Bu vergiler hakkında tarih kayıtlarında farklı miktârlar bulunmaktadır. Bu farklılık, râvilerden kaynaklandığı gibi bölgelere göre farklı vergi takdîr edilmesinden veya değişik zamanlarda yapılan vergilendirmelerde nisbetlerin değişmesin-

19 Ö. L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, 126.

20 36.000.000 cerîb olan (yaklaşık 50.000 km2) Sevâd arâzîleri 20.000.000 dönüm (bir dönüm 2500 m² den) eder. Her çiftçinin Mısır'da olduğu gibi yıllık 50 dönüm ektiği düşünülürse, Sevâd'da 400.000 mustakil çiftçi olmalıdır. Fetihlerden sonra da, zaten 500.000 hesab edilmişti.

21 Bkz. Sen'ânî, *el-Musannef*, VI, 100; X, 333; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 36, 38 (t. 73); Belâzûrî, *Futûh*, 371-372 (t. 385); Sûlî, *Edebû'l-Kâtib*, 218.

22 Vergi miktârları ile ilgili farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bu aktardığımız daha çok kabul gören miktârlardır. Bkz. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 30, 36, 38; San'ânî, *a. g. e*, X, 333; Belâzurî, *Futûh*, 375, 377 (t. 385, 387).

den de kaynaklanmaktadır.[23] Hz. Ali de âmiline, iri buğday yetişen her cerîbe 1,5 dirhem ve bir *sâ'* yiyecek, orta büyüklüktekilere buğdayın cerîbine 1 dirhem, küçük buğday yetişen her cerîbe 1/3 dirhem; arpa tarlasının cerîbine buğdayın yarısı, meyve ve hurma bahçelerinin cerîbine 10 dirhem, bağların cerîbine 10 dirhem vergi koymasını emretmiştir[24].

Emevîler döneminde de ta'dîl çalışmaları yapılarak vergi nisbetlerinde değişiklikler yapılmıştır. Abdulmelik b. Mervân (65/685-86/705), Cezîre bölgesinde, şehre yakın olan yerlerde her 100 cerîbe (159200 m^2) bir dînar, uzak olan yerlerde 200 cerîbe bir dinar vergi koymuştu. Bağlarda ve zeytinliklerde ise 1000 kök üzüme bir dinar, şehirden uzak olanlara 2000 köke bir dinar; şehire yakın bölgelerdeki 100 zeytin ağacına bir dinar, şehirden uzak olursa 200 zeytin ağacına bir dinar konmuştu. Uzaklık-yakınlık ölçüsünde ise bir günlük mesafe esas alınmıştı[25]. Burada uzaklığın vergi takdîrinde kıstas alınmasının sebebi, arâzinin kıymetinin şehre yaklaştıkça artması; ürünün pazara yakınlığı ticarileşmesine imkan tanıdığından iktisat dilindeki ifadesiyle "mevkî rantının" vergilendirilmesinden (*von thûnen*) kaynaklanmaktadır.

Hişâm b. Abdulmelik devrinde (105/724-125/743) 'Ubeydullah b. Habhab tarafından Mısır'da vergi takdîri için geniş çaplı bir ölçüm çalışması ile (108/726) insanlar ve hayvanlar sayılmış, arâziler ve bağlar ölçülmüştü. Ekimi zor araziler, yol kenarları, kıraç topraklar, meyilli yerler ayrı ayrı vergilendirmeye tabi tutulmuştu. Bu düzenleme sonucunda toplanan vergi miktarı eskiye göre iki katına çıkmıştı[26]. Bu çalışmalar için sadece altı ay Sa'îd bölgesinde ölçüm ve sayım yapılmış, Esvân'a kadar bütün bölgedeki arâzîler ölçülmüştü. Ta'dil çalışmaları bütün Mısır'da kalabalık bir kadro ile 13 ay boyunca devam etmiş, bu süre içinde güneyde bulunan 10.000'den fazla köyün nufus sayımı ve ekili alanların ölçümü yapılmıştı. Ta'diller esnasında arazi ölçümlerinin yanında Cizye verebilecek durumdaki bütün insanlar ile hayvanlar da

23 Belâzûrî'deki başka bir rivâyette h. 16 ve 17. yıllarda Kûfe vâlisi, Dicle'nin köylerinde ölçüm yaptırdığı ve verimine göre harâc konulduğundan bahsedilmektedir. Buradaki miktârlar, öncekilerden farklı olmalıdır. Bkz. *Futûh*, 482 (t. 497).

24 Belâzûrî, *Futûh*, 378 (t. 388).

25 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 41 (t. 81-2).

26 Saverus İbnu'l-Mukaffâ, *Târîhu'l-Betârikî'l-İskenderiyye*, 154.

vergiye esas olmak üzere sayılmıştı. Bu sayım neticesinde ortalama her köyde cizye verebilecek durumda en az 500 erkek olduğu tespit edilmişti.[27] Ayrıca, bu çalışma sonunda Mısır'daki ekili alanların toplam 3.000.000 feddân olduğu tesbit edilmişti[28].

Abbâsî halifesi Mansûr'un iktidârının ilk yıllarından itibaren, vergi ve toprak meselelerinin içinde bulunduğu dağınıklık karşısında, bir dizi düzenlemeye girişilmiştir. Bu devrin önde gelen katiplerinden İbn Mukaffa Halifeye sunduğu *Risâletu's-Sahâbe*'de; vergilerin tamamen keyfileştiğinden, sabit kurallarının ve kıstaslarının olmadığından şikayetle şöyle diyordu: *"âmillerin uydukları, hesap verdikleri ve çiftçilerin aleyhine aldıkları kararları engelleyen bir durum yoktur. Ayrıca sicillerde alınacak vergi miktarları belli değil, her yerin vergisi sürekli değişmektedir"*.[29] Muhtemelen bu ve benzeri uyarılardan sonra Şâm'da, Irak'ta, Cezîre'de kapsamlı bir şekilde ta'dîl çalışmalarının yapıldığı dikkat çeker. Bu çalışmalar ile *harâcî* ve *öşrî* arâziler yeniden tesbît edilmiş ve bunlara ilişkin mâlîye sicilleri güncelleştirilmiş, toprağın verimliliğine ve konumuna göre vergi miktarları yeniden belirlenmiştir.[30].

Mansur zamanındaki bu düzenlemeler aynı zamanda Ömer b. Abdülaziz'in yarım bıraktığı reformları tekrar dirilterek hem *fey'* arâzileri ile özel mülk arâzilerin mülkiyetinin temyiz edilmesi hem de vergileri yeniden düzenleyerek gelirlerini bu suretle artırmak hedefleniyordu[31]. Bu çalışmalarda da temel hedef *fey'* arâzisi olan toprakların *öşür* haline getirilmesi engellenerek devletin harâc gelirlerini kaybetmesinin önüne geçmek; *ilcâ*, *iğâr* ve dîvânların yanması gibi sebeplerle çığırından

---

27 Verilen bu rakamlara bakarak bir nufus tahmininde bulunursak, *cizye* verecek durumdaki erkek nufus genellikle toplam nufusun 2/5'ni oluşturur. Çünkü kadınlar, çocuklar ve yaşlılar sayıma dahil edilmemektedirler. Ayrıca müslüman nüfüsun da cizyeden muaf olduğu dikkate alınırsa, bu devirdeki Mısır köylü nufusunun asgari 3.000.000 civarında olduğunu tahmin edebiliriz.

28 İbn Abdülhakem, *Futûhu Mısır*, 273; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 146-7; Makrîzî, *Hıtat*, I, 98. Daha ileride üzerinde durulacağı üzere toplam ekili alanların nufusa oranı yapıldığı zaman her bir köylü ailesine yıllık 60 cerib ekebileceği alan düşmektedir. Bu nisbet Abbasilerin ikici devrinde yapılan hesaplamalar ile aynıdır.

29 İbn Mukaffâ, *Risâletu's-Sahâbe*, *44-45*

30 H. Samerrâî, "Tatavvuru mülkiyeti'l-'Arz", 491.

31 G. H. Kâtibî, *a. g. e*, 205.

çıkmış olan arâzi ve vergi meselelerini kurallara bağlayarak kontrol ve kayıt altına almak hedeflenmekteydi.[32]

Şâm bölgesinde gerçekleştirilen ta'dîl çalışmaları, Şâm ulemasından ileri gelenin de iştirâkiyle 140/757-141/758 yıllarında yapılmıştır. Bu çalışmayla Şâm bölgesinin arâzileri ölçülerek öşür haline getirilen *fey'* arâzileri ortaya çıkarılmış, *Beytü'l-mâl*'ın uğramakta olduğu vergi kaybının telafisi için de yeniden vergi takdîri yapılmıştı. Ayrıca, bu düzenlemeler; "*zâlim ve badatçıların haksızlıklarının önüne geçilerek mazlumların göz yaşlarının kaldırılması*" amacını taşıyordu[33]. Ta'dîl işleri, teknik olarak *Dîvânu'l-Harâc*'ta görevli mühendisler, kâtipler ve eminler tarafından yürütülürken; Şâm fukâhasından İsmail b.'Ayyaş'ın (ö.181/798)[34] murâkabe ve görüşleri doğrultusunda gerçekleştirilmekteydi[35]. Aynı şahıs, Hıms bölgesinin ta'dîl çalışmalarının yürütülmesinde de görev almıştı. Bu defa yanında Hıms muhaddislerinden Hâris b. Osman (ö. 163/779)[36] da bulunmuştu. Toprağın mülkiyeti ve vergisi doğrudan fetih şekline (savaşla veya sulhla)bağlı olduğundan, muhaddislerin bu çalışmalara katılmalarının sebebi, araziler ölçülürken o bölgenin savaşla mı yoksa sulh ile mi fethedildiği konularındaki rivâyetlere dayanarak görüş bildirmekti. Dımaşk ve Ba'albek bölgesindeki ta'dîl çalışmalarına da bölgeyi iyi bilen başka muhaddisler iştirak etmişlerdir[37]. Şâm'ın Gûta bölgesindeki ölçümler sonunda bu bölgedeki arâzîlerin verimliliği de dikkate alınarak her 30 mudd (1 mudd=*61,875 litre*) buğdaya bir *Kâsımî dînarı* vergi konulmuştu. Daha sonraki tarihlerde bu miktâra elçi ve kâtip masraflarını karşılamak amacıyla 1/5 dânik ile bir dânik arasında değişen oranlarda zam yapılmıştı[38]. Bu ifadeler bölgede *mesâhayı dirhemi* usûlüne göre vergilendirme ya-

32 M.H.Şeybânî, *Şerhu Siyeri Kebîr*, I, 94-95; Abdülâziz ed-Dûrî, "Neş'etu'l-İktâ'", s. 8; H. Samarrâî, "Tatavvuru mülkiyeti'l-'Arz", 491.

33 Taberî, *Târîh*, VIII, 67-8; İbn Asâkîr, *Târîhu'l- Dımaşk*, II, 199.

34 Şâm muhaddisleri arasında sika ravilerden kabul edilmektedir. "Şâm'ın ilmi onun elindedir" sözü İsmail için söylenmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, VIII, 277-290; İbn Asâkîr, *a. g. e*, IX, 36.

35 Ahmed Bedr, "Fukahâu'ş-Şâm fî Asri'l-Abbâsîyyi'l-Evvel ve 'Alâkatihim bi'l-Hulefâi'l-Abbâsîyyîn", 95-6.

36 Hıms muhaddislerinden olup, son kuşak tabiin neslindendir. bk. H. Bağdâdî, a . *g. e*., VI, 221-222; Zehebî, *Siyer*, VIII, 319; İbn Asâkîr, *Tehzîbu Tarihi Dımaşk*, IV, 95-6.

37 İbn Asâkîr, *a. g. e*, II, 199; XVI, 276; H. Bağdâdî, *a. g. e*, X, 96; A. Bedevî, a.g.m., 95.

38 İbn Asâkîr, *a. g. e*, II, 548-9; a.mlf. *Tehzîbu Tarihi Dımaşk*, II, 299-300.

pıldığını gösterir.[39] Kanaatimizce bölgedeki fiyatların düşüklüğü ve siyâsî hesaplardan dolayı nakdî vergi toplanmıştır.

Ebû Ca'fer Mansûr'un emriyle gerçekleştirilen bir diğer düzenleme de Sevâd bölgesinde yapılmıştır. Cehşiyârî'nin rivâyetine göre, Halife Mansur'un Hammâd et-Türkî adlı bir kölesini Sevâd'ın ta'dîline görevlendirmiş ve ona Enbâr'a yerleşerek çalışmaları oradan idâre etmesi emrini vermiştî[40]. Fakat bu ta'dîl çalışması ile ilgili başka bilgi verilmemektedir. Mansûr'un Irak'ta kullanılan zirâ'lardan Hâşimî zirâ'ını esas alması ile bu ta'dîl çalışmalarının aynı zamanda olması muhtemeldir.[41]

Mansûr döneminde, Cezîre bölgesinde de vâli olan Mûsâ b. Mus'âb gözetiminde bir vergi ve toprak düzenlemesi yapılmıştır[42]. Bu düzenlemenin temel amaclarından birisi de vaktiyle Emevî yönetici ve seçkinlerinin elinde bulunan çok geniş arâzî ve çiftliklerin bir kısmı, Emevîlerden Abbâsîlere geçiş döneminde bölgedeki kiliselerin eline geçmişti. Bu ölçümler ile bu tür arazilerin ortaya çıkarılması da hedeflenmekteydi. Ayrıca kıtlık, kuraklık ve âfetler neticesinde tarımsal hayat bozulduğundan yoğun şikâyetlere neden oluyordu. Bundan dolayı da vergilere tekrar bakmayı gerektirmiş ve bölgede geniş çaplı bir ta'dîl yapmak kaçınılmaz hâle gelmişti. Bu durum karşısında Mansûr bizzat emir vererek bölgedeki bütün arâzilerin ölçülmesini, her şeyin sayımının yapılmasını ve vergilerin yeniden düzenlenmesini emretmiştî[43].

Görünüşte ta'dîl işleri vergi ödeyicilerinin yükünü hafifletmek gibi amaçlar taşısa da sonuçta genellikle devlet, çiftçilerin aleyhine vergi gelirlerini artırıyordu. Bundan dolayı Telmehri *"amaçları mümkün olan en çok vergiyi toplamak ve arâzinin harâcını artırmaktı"* diyor[44]. Öyle

---

39 Bunun sebebi konusunda İhsan Abbas, Mansur'un halkın elinde nakit para bulunmadığı için inat olarak nakdî vergi toplamak istemesinden kaynaklandığını ileri sürer İhsan Abbas, *Târîhu Bilâdi'ş-Şâm fi Asri'l-Abbâsîyyîn*, 106.

40 Cehşiyârî, *a. g. e*, 134.

41 S. Ahmed Alî, *el-Harâc fi'l-Irak*, 272.

42 Mûsa b. Mus'ab hakkında Telmehrî, *"Çok şerir ve azgın bir vâliydi. Onun kadar sert birisi bilinmiyor"* diye yazar. *Târîhu'l- Menhûl*, 162.

43 D. Telmehrî, *a. g. e*, 171, 174; Ayrıca bk. C. Cahen "Fiscalite, propriéte, antoginismes Sociaux au haut mesopotoınaie au temps de premier Abbâsîds d'apres Denys Tell-Mahre", *Arabica*, I, (Paris 1954), 137-138.

44 Telmehrî, *a. g. e*, 75-6.

ki vergi borcunun altından kalkamayan köylüler çoğu zaman ellerindeki arâzileri borçlarına karşılık uyanık şehirli tüccarlara kaptırıyorlardı[45]. Ayrıca ta'dîllerden sonra çoğu zaman vergi nisbetleri artırıldığı gibi vergi kaçakları ortaya çıkarılıyor,[46] boş kalan ve vergi alınamayan arâziler tespit ediliyor, görevlilerin suiistimalleri açığa çıkarılıyordu. Bazen de bunun tam tersi olmaktaydı.

Vergi koyma esnasında görevli, arâziyi olduğundan fazla yazarak vergilerin artmasına sebep oluyordu. 237/851 tarihli bir papirüs belgesinde ölçüm memurlarına *(kassâb)* rifk ve adaletle davranmaları emrediliyordu. Bundan dolayı da görevliler mümkün olursa daha az ölçmeye gayret ediyorlardı.[47] Bunun aksine bir durum, fazla ölçüldüğü zaman çiftçinin vergi yükünü artırıyordu. Cezîre'deki ölçümlerde bir taraftan âmiller yüksek vergi takdîr ederken, bir taraftan da messâhlar 100 cerîblik arâziyi 300 cerîb olarak kayda geçiriyorlardı. Bu durum sonuçta öyle bir netice doğurdu ki köylü bütün mahsûlünü satsa dâhi vergisini karşılayamıyordu[48]. Bundan dolayı Cezire bölgesindeki çiftçiler vergi borçlarını ödemek için önce şehirli tüccarlara borçlanıyor, daha sonra da ödeyemediğinden arâzisini alacaklılara kaptırıyordu. Ölçümler şikayetleri dindirmemiş, bilakis bölgede haksızlıkların yayılmasının başlıca nedeni olmuştu[49]. Her ta'dîl çalışmasından sonra, kötülük, rüşvet ve haksızlıklar da yaygınlık gösteriyor, faizli borçlanmalar çiftçilerin arâzilerini kaybetmelerine neden oluyordu. Yalan şahitliği, ispiyonculuk ve iftira gibi ahlaksızlıklar da bu ortamda daha da artış gösteriyordu[50].

Köylülerin bu zayıflığından faydalananlar, daha çok vâliler, harâc görevlileri ve bölgedeki zenginlerdi. Bu olumsuzluklardan haberdar olan Halîfe Mansûr, Ruzeyn adlı bir kölesini, sırf bu konularda bölgede olup biteni öğrenmesi ve bölgeyi incelemesi için Cezîre'ye göndermişti. Bölgedeki zenginler, gelen kölenin amacını anlayınca, ona yüklü rüşvetler teklif ederek bölgeden hemen uzaklaştırmak istemişdi. Ruzeyn

45 A. g. e, 202.

46 İhsan Abbas, *Tarihu'l-Bilâdi'ş-Şâm fi Asri'l-Abbâsî*, 102.

47 A. Grohman, *a. g. e*, V., 3-5, belge no:288

48 Telmehrî, *a. g. e*, 188, 197-198.

49 *A. g. e*, 188, 197, 198.

50 *A. g. e*, 179-181, Ayrıca bkz. İ. Abbas, *a. g. e*, 104.

ise bu tekliflere kanmamış, bilakis bu tür tefecilik yapan bütün tüccarları toplayarak onların ele geçirdikleri arâzileri sâhiblerine iâde ettirmiş, kendilerine de ağır işkenceler yaptırmıştı[51].

Ancak vâlinin düşünmeden giriştiği bu işler yüzünden, birçok insan zulüm ve haksızlığa maruz kalmıştır. Dayanılmaz hâle gelen şartlar karşısında değişik bölgelerden bu haksızlıklara karşı ciddi bir mukavemet baş göstermeye başlamıştır. Göç eden köylülerin ödedikleri vergileri, geride kalan köylülere yüklendiğinden, bazen mükellefler normal verginin üç katı vergi ödemek durumunda kalmışlardı[52]. Bu da meseleyi tamamen içinden çıkılmaz hale getirmiştir.

Sonunda Cezîre bölgesindeki gün geçtikçe ağırlaşan ve sosyal bir yara haline gelmeye başlayan vergi konusunda devlet de bazı kolaylıklara gitmeye mecbur kaldı. Mansûr önce olayların müsebbibi olan vâli Mûsâ b. Mus'âb'ı azletmiş[53], yerine Halîd b. Bermek'i (158/774) atamıştı. Hâlîd b. Bermek işe ilk olarak ağır vergi yükü olanların yükünü hafifletmekle ve yeni borcu olan çiftçilerin borçlarını affetmekle başlayarak köylüleri rahatlatmıştı. Buna göre 60 dirhem vergi borcu olanların borcunu 48 dirheme indirmiş; 35 dirhemden daha az borcu olanların borçları ise taksitlere bağlatmıştı[54]. Böylece devleti de bu hususlardaki şikayetlerden kurtarmıştı[55]. Ayrıca harâcın üçte bir kısmının (1/3) ilga edildiğine dâir bir emir çıkarılmıştı[56].

Abbâsîler devrinde 186/802 yılında Mısır vâlisi Leys b. Sâd tarafından Nil deltasında bir ta'dîl daha gerçekleştirilmişti. Fakat messâhların kullandıkları ölçü birimi olan kabâ (3,55 m) normalden daha küçük olduğu için arâzilerin miktârı ve buna bağlı olarak vergiler de artmıştı. Durumu vâliye şikayet eden halk istedikleri cevabı alamayınca, isyan ederek Fustat'a yürümüşlerdi. İsyan öylesine büyümüştü ki Mısır'daki Abbâsî ordusu isyancıları bastırmakta yetersiz kalmış, hatta on-

51 A. g. e, 296-303; İ. Abbâs, a. g. e, 105.

52 G.H. Kâtibî, a. g. e, 216.

53 Ezdî, *Târîhu'l-Mavsıl*, 72.

54 A. g. e, 305, 313,323; Ayrıca bkz. G.H. Kâtibî, a. g. e, 224.

55 G.H. Kâtibî, a. g. e, 222.

56 Telmehrî, a. g. e, 235, 242-243.

ların karşısında yenilmişti. Bu karışıklıklar 5 veya 6 yıl devam ettiğinden vergiler de toplanamamıştı. Bunun üzerine Harûn er-Reşîd, yeni bir vâli atayarak durumu çözmeye çalışmıştı.[57]

el-Me'mûn tarafından (214/829) yıllarında, Cezîre, Musûl ve Rakka'daki ölçüm görevlilerini Şâm'a getirterek, Şâm'ın arâzilerinin ölçülmesini ve yeniden düzenleme yapılmasını istemişti. Mansûr'un yaptığı gibi ünlü muhaddislerden Harb b. Muhammed b. Ali b. Hayyam et-Tâî[58] ile Süfyân b. Abdulmelik el-Havlânî[59] Musûl'dan sırf ta'dîl çalışmalarının hukuka uygun olarak gerçekleşmesi için halîfenin isteği ile Şâm'a getirilmişlerdi. Fakat gelenler kısa bir zaman sonra muhtemelen bir haksızlığa alet olmamak için kendilerinin bu işten muaf tutulmasını istediler, halîfe de onları serbest bırakti[60]. Bunun üzerine Şâm'daki "*ta'dîl*" işini gerçekleştirmek için Irak, Ehvâz ve Rey *Dîvan-ı Harâcı*'nda görevli ölçüm memurlarını (*messâh*) getirtti[61].

Bu olaylar bölgede gergin bir ortamın olduğu hissini vermektedir. Nitekim "*ta'dîl*" işleminden hemen sonra Şâm'da iç karışıklıklar çıkmış, bunu para ile bastırmaya girişen el-Me'mûn mal bulamamıştı[62]. Bunun üzerine Cezîre, Şâm, Mısır ve Mağrib umum vâliliğine Abdullah b. Tâhir'i atayan el-Me'mun karşılaştığı bu çalkantılardan kurtulmak ve bu karışıklıkları bastırmak için harâc vergilerinde indirime gitmek zorunda kalmıştı[63].

---

57 Kindî, *el-Vulât ve'l-Kitâbu'l-Kudât*, 140, 148, 304; Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 80; Saverus İbn Mukaffa, *a. g. e*, II, 154.

58 İbn Asâkîr, *Tehzîbu Tarih-i Dımaşk*, IV, 110-111; İbn A'dîm, *Buğyetu't-Taleb fi Târîhi'l-Halep*, VI, 186.

59 İbn Asâkîr, *Târîh-i Dımaşk*, XII, 318; İbn A'dîm, *a. g. e*, 188.

60 Dışarıdan gelen messahların bu işi yapmak istemeleri gerçekten ilginç bir tavırdır. Muhtemelen yabancı kimselerin, başka bir bölgede bu faaliyeti yürütmeleri, kendi menfaatı olmadığı için daha güvenlidir. Bunun için, her bölgeyi başka bölgelerden gelenler ölçmektedir. Bkz. İ. Abbas, *a. g. e*, 106.

61 Abdulkadir b. Ahmed İbn Bedran ed-Dârimî, *Muhtasaru Târîhi Dımaşk li İbn* Asâkîr, Dımaşk 1931, IX, 110. Ayrıca bkz. A. Bedr. a. g. m, 96; Ayrıca el-Me'mûn'un getirttiği ulemanın bu işten affını istemesi, bir zulme sebep olacaklarından korktuklarından kaynaklanmış olabilir.

62 İmâdüddin İsmail b. Ali Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Kahire-1325, c. II, 32; ayrıca bkz. A. Bedr, a. g. m., 96.

63 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 412, 417; ayrıca bkz. A. Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, 170.

Şâm ve Ürdün bölgelerinde gerçekleştirilen üçüncü "*ta'dîl*" çalışması, el-Mütevekkil döneminde (241/855) yapılmıştır. Bu "*ta'dîl*" işine ihtiyaç duyulmasının sebebi, bölgenin toprak ve vergi sisteminin bozulması, vergi gelirlerinin hissedilir bir şekilde azalması ve görevlilerin suiistimalleriydi[64]. Bunun üzerine, dönemin ünlü mâliyecisi Ahmed b. Mudebbir, Şâm bölgesinin "*ta'dîl*" işlemlerinin yapılması ve arâzi ölçümlerinin gerçekleştirilmesi ile görevlendirildi.[65] Dîvân kâtipleri, âmilden korktukları için bölgenin ta'dîle ihtiyacı olduğunu söyleyerek kendi açıklarını kapattılar. Sonunda *ta'dîl* yapıldı ve her arâziye ödemesi gereken vergi kondu. Böylece de vergi gelirleri artmış oldu[66].

Ya'kûbî bu olayı Hıms'da yaşanan ve harâc görevlisinin ölümüyle sonuçlanan isyandan sonra zikretmektedir. Muhtemelen aynı yılda yapılan bu ta'dîl işlemi Hıms'ta da gerçekleştirilmiştir. Öte yandan İbn Müdebbir'in gerçekleştirdiği bu ta'dîl sonucu arâzilerine fazla vergi konulduğunu düşünenler, bu olaydan iki yıl sonra (243/857) Şâm bölgesine gelen halife el-Mütevekkil'i bekleyerek uğradıkları haksızlık ve zulmü ona şikayet ettiler. Bunun üzerine *Divân-ı Harâc* görevine bakan 'Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkan, şikâyetçi olan halkın temsilcileri ile Dîvân kâtipleri ve İbn Müdebbir'i câmide bir araya getirerek konuyu tartışmışlardır. Sonunda İbn Müdebbir, ölçüm işleminin tekrar yapılmasını teklif etti. Fakat sonuç alınamadığından, eskisi üzerine devam etti[67]. Tabiî ki halkın şikâyetleri de bu sırada devam etti. Görüldüğü gibi bu "ta'dîl" işlemleri, devletin vergi gelirlerini artırırken halkın da zararına oluyordu. Özellikle el-Mütevekkil'in Filistin ve Samsat'ta vergi indirimine gitmesi ve bölgenin topraklarını öşür haline getirmesi bu sıkıntılı durumu hafifletmek içindir[68].

Devletlerin ikbal ve kudretli devirlerinde merkezî devlet otoritesinin ayarlayıcı ve planlayıcı teşebbüsleri olarak belli aralıklarla mütemâ-

64 Muhammed b. Abdus el-Cehşiyârî, "Kısmu'z-Zâi'a min Kitâbil-Vüzerâ ve'l-Küttâb", nşr: Mihâil 'Avvâd, MMİA, XVIII, (Dımaşk 1948), 348.

65 Tenûhî, bu *ta'dîl* çalışmasına nasıl kara verildiğini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bkz. *el-Ferec Ba'de'ş-Şidde*, I, 249-250.

66 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 454.

67 İbn Asâkîr, *a. g. e*, XVIII, 17; G. H. Kâtibî, *a. g. e*, 215.

68 Ya'kûbî, *a. g. e*, II, 460; Belâzûrî, *a. g. e*, 259 (t. 264).

diyen yapılan ta'dîl çalışmaları; devletin mâliye ve idâresinin bozulmaya yüz tuttuğu, merkezi otoritenin zayıflamaya başladığı devirlerde; külfetleri, sosyal tepkileri ve menfaat gruplarının baskısı altında kaldığından bu tür tanzîm ve ta'dîl faâliyetlerine cesaret edilememiştir. Bu ihmal tabiî olarak toprak münâsebetlerini kendi hâline bıraktığından, kendine has kâidelerin tesiri altında zamanla, bütün sosyal ve idarî bünyeyi tahrip etmesine, devletlerin yıkılışına sebebiyet verebilmektedir. Gerçekten Abbâsîlerin kudretli yöneticilerinin iş başında bulunduğu ilk Abbâsî döneminde periyodik olarak ta'dîl çalışmaları yapılırken, el-Mütevekkil'in ölümünden sonraki tarihlerde bu tür düzenleme çalışmalarına hemen hemen hiç tesâdüf edilmemektedir. Abbâsîlerde bütün ta'dîl çalışmaları ilk Abbâsî devri ile hemen hemen sınırlı kalmış görünüyor. Bundan sonraki ta'dîller, kısmî bir toparlanma devri olarak addedilen el-Mu'tezıd ve halefleri devrinde son derece sınırlı bölgelerde ve nâdiren yapılabilmiştir. Bu durum devletin sâhip olduğu kudret ile ta'dîl çalışmalarının birbirine ne denli bağımlı olduğunu ve devletin kaderi ile kudreti arasındaki hassas bir muvâzeneyi temsîl etmektedir. Bu alanda çalışmalar el-Mütevekkil döneminin ünlü kâtibi Ahmed b. Muhammed ibn Müdebbir'in (ö. 279/892) Ehvâz, Şâm, Ürdün, Rakka ve Mısır gibi büyük eyâletlerde gerçekleştirdiği çalışmalar ve ta'dîllerle son bulmuş görünüyor. Muhtemelen İkinci Abbâsî dönemindeki toprak ve vergi meselelerine dâir müracaat edilen belgeler, ibn Müdebbir'in ta'dîlleri sonunda düzenlemiş olduğu belgelerdi.[69]

Mesâha sistemi zorunlu olarak arâzi büyüklüklerinin tespiti ve bu miktârlar üzerine vergi takdîri ile yapıldığından, ta'dîl çalışmalarını da kaçınılmaz kılmaktaydı. Mukâsemede ise vergi doğrudan yetişen üründen alındığından, arâzinin büyüklüğü, verimliliği ve diğer özellikleri devleti artık doğrudan ilgilendirmemekteydi. Bu yüzden ta'dîl yapılan bölgeler aynı zamanda mesâha usûlüne göre vergi alınan yerlerdir. Buradan hareketle Cezîre, Şâm, Mısır, Fâris, Kum gibi yerlerde ta'dîl çalışmalarının yürütüldüğü dikkate alınırsa, bu bölgelerde mesâha sistemi-

69 İbn Müdebbîr'in *ta'dîl* çalışmaları için bkz. Tenûhî, *el-Ferec*, I, 247-250 ; II, 18-19,124; V.,57; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 454, 470; Makrîzî, *Hıtat*, I, 80-81, 99,103

nin uygulandığı sonucuna varabiliriz[70]. Mukâseme sisteminin uygulandığı veya sulh akdi yapılarak toplu harâc alınan bölgelerde ta'dîl çalışmalarına rastlanılmamaktadır. Bununla ilgili Haccac b. Ertâd kanalı ile gelen bir rivâyette "*Hz. Ömer, Osman b. Huneyf'e Cebel'in beri tarafı ile Hulvan arasını ölçtürdü*"[71] dikkat çekicidir. Hatırlanacağı üzere Cebel'in öbür tarafı sulh bölgesi olduğundan ölçümlerin task alınan yerlerle sınırlı olduğunu gösterir[72]. Aynı şekilde Sevâd'da Mansûr zamanında bir defa ta'dîl yapılmış,[73] daha sonra mukâsemeye geçildiğinden bir daha bu bölgede ta'dîl çalışmasına tesâdüf edilmemiştir. Bu durum dahî mukâseme bölgelerinde arâzî ta'dîlinin yapılmadığını gösterir[74]. Ancak *öşür* ve *fey'* arazilerinin tespiti ve tapu kayıtlarının tutulması için her yerde bu tür ta'dîl yapmak, devletin mâlî teşkilatı için kaçınılmaz bir durumdur. Fakat bununla ilgili yeterli bilgilere sâhip değiliz.

Mesâha sisteminde özellikle ta'dîl çalışmalarına ve sonuçta konan vergiye karşı sık sık şikayetler yükselir, hatta zaman zaman bütün bir bölgeyi kaplayacak isyan ateşini yakardı.[75] Arâzi ölçüm sorunları ile ilgili ne türden anlaşmazlıkların yaşandığına dair Hicri III. asrın sonlarında, Nehrevân bölgesinden bir toprak sâhibinin (*tunnâ*) şikâyeti vesîlesiyle gelişen olaylar önemli ipuçları vermektedir. Arâzilerden alınacak *task* miktârlarını belirlemek üzere bölgede ölçüm yapılmıştı. Arâzisinin olduğundan fazla ölçüldüğü iddiasıyla bir toprak sâhibi durumu vezîre şikayet etmişti. Bunun üzerine bölgedeki âmil, Bâdurya bölgesinin messâhlarını görevlendirerek arâziyi tekrar ölçtürdü. Sonuçta, önceki ölçümde 22 cerîp ($22x1592m^2$ = 43.024) olan arâzi ikinci ekibin ölçümünde 21 cerîb ve kafîz çıkmıştı. Önceki kadastrocular durumu kurtarmak için ilk ölçüldüğünde arâzide ekinin bulunduğunu, ekin biçildikten sonra ölçülürse eski miktarın bulunabileceğini iddia ettiler.

---

70 Horasan bölgesinde Fâris ve Kum'da ta'dîl ile karşılaşılmakta olup, Kum'da sadece Abbâsîler devrinde sekiz defa ta'dîl çalışması yapıldığı görülür; 189/804, 192/807, 212/827, 225/839, 227/841, 284/897, 292/904 ve 303/915 tarihlerinde. bkz. Kummî, *Târih-i Kum*, Tahran-1353, 101-102; Ayrıca bkz. S. Ahmed Alî, *el-Harâc fi'l-Irak*, 273.

71 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 38.

72 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 51.

73 Cehşiyârî, *a. g. e*, 134.

74 S. Ahmed Alî, *a. g. e*, 273.

75 Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 80-81, 94

Nihayet durum vezîre iletilince, vezîr messâhlara hitâben şu yazıyı gönderdi: "*eğer haksız bir muâmele ve ölçümden bir kimse zarar görseydi, buna sebep olanlara çok ağır bir şekilde ceza verilecekti*". Bölgedeki ta'dîl çalışmasından sonra vergi gelirlerinde üçte bir (%30) artış yaşanmıştı. Râvi bu artışı "*adâletin yayılışına, haksızlıkların önlenişine*" bağlamaktadır[76].

Büzcânî, kendi döneminde mesâha işiyle uğraşanların bir çoğunun ölçüm metotlarını bilmediklerinden ya da fazla vergi almak için kasıtlı davrandıklarından yakınmaktadır. O'na göre kullanılan tekniklerden dolayı üçgen, dörtgen ve dairevi arâzilerin ölçümü gerçek boyutundan daha küçük; beşgen, kavisli arâzilerin ölçümü ise daha büyük ölçüldüğünden şikayet etmektedir. Bunun sebebi olarak ise bu işlemleri bilmeyen kimselerin görevlendirilmesini göstermektedir. Büzcani bu yüzden bilgisiz kâtiplere kılavuzluk yapması için *Hisâbu'l-Yedd* adlı kitabını yazdığını ifade eder.[77]

Ölçüm ve vergi hesaplama işleri *Dîvânu'l-Harâc* kâtiplerinin bilmesi gereken esas konulardan birisidir[78]. Bunlar, umûmiyetle "*messâh*", "*zârî'*" ve "*kassâb*" gibi isimler alırlar. Bu görev gerek Mezopotamya'da, gerekse Mısır'da çok eski bir geçmişe sâhibtir. Düzensiz arâzilerin ölçümünde kullandıkları metodlar, Bâbilliler döneminde kullanılan yöntemlerle büyük benzerlikler gösterir[79]. Ebû Yûsuf bu ilme "*Mesâhatu'd-Dîbâç*" denildiğini, Hz. Ömer zamanındaki ölçümleri gerçekleştiren Osman b. Huneyf'in bu ilmi bildiğini aktarır[80].

Ta'dîl çalışmaları neticesinde hazırlanan listelerin içinde, köyde cizye ödeyecek durumdaki bütün erkeklerin ve her hânede oturan şahısların adları, her şahsın sâhib olduğu arâzilerin ebatları, arâziye eki-

76 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 372-3.

77 Büzcânî, *Hisâbu'l-Yed*, 200-204. Abbâsîler döneminde mesâha ile ilgili erken dönemlerde yazılmış kitaplardan; Kerâbisi'nin, "*Mesâhatu'l-Hakl* (tarla ölçümü)", Kindî'nin, "*Mesâhatu'l-Devân*", Hasan b. Sabbâh'ın "*Eşkâlü'l-Mesâyıh*" adlı kitapları bilinmektedir. Ancak ölçümle ilgili ilk çalışmalar Bizans şehirlerinden Öklid ve Arşimed gibi matematikçilerin kitaplarını getirterek tercüme ettiren, Ben-i Mûsâ olarak bilinen Ahmed, Muhammed ve Hasan kardeşler ile başlar. Onların ilgilendikleri konulardan birisi de arâzi ölçümü, arâziye harâc koyma usûlleri olduğu aktarılır. İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1988, I, 485, 487.

78 İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l Ahbâr*, I-IV, Bağdâd 1979, I, 17; a. mlf, *Edebü'l-Kâtib*; thk: Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire 1963, 4. baskı, 9; Kalkaşendî, *Subhu'l-Â'şâ*, I, 143.

79 Lokkegeard, *a. g. e.* ,179.

80 Rahbî, *a. g. e.* , I , 285.

len mahsûl, toprağın sulak veya kurak oluşu, bu arâzi sâhiblerinden görevlilerinin hizmetleri ve hayvanların adedi teker teker yazılmaktaydı. Devlet bu belgelere dayanarak ülkenin her köşesindeki duruma vâkıf olabiliyor ve ona göre karar verebiliyordu[81].

Hazırlanan bu listelere (*katagraphon*) Mısır'da "*kânûn*", "*cerîde*", "*mükellefe*", "*evrâk-ı müseccel*" ve İran bölgesinde ise "*durûzân*" adı veriliyordu[82]. Bu belgeler vergi koyma işleminin en temel vesikaları idiler. Bu öneminden dolayı, ta'dîl faaliyetleri hem ulemanın iştirakiyle yapılmaya çalışılıyor, hem de her bölgede bulunan en güvenilir şahıslarla (*ümenâ*) ve büyük arâzi sâhibleri (*edille*) ile işbirliği yapılıyordu. Bu işlemler, Abbâsîlerin güçlü devirlerinde en az 30 yılda bir tekrarlanıyordu. Ayrıca yıllık değişimler sicillere kaydedilerek güncelleştiriliyordu[83]

Her eyâletin *Dîvânu'l-Harâc*'ında messâhlar bulunur ve ölçüm işleri tamamlandıktan sonra, eyâlet merkezindeki *Divân-ı Harâc*'a bu belgeler gönderilirdi. Çoğu zaman da bu listeleri hazırlayan görevli ve şahıslarla beraber belgeler teslim edilirdi. Vergilendirmenin nihâî şekli, icmâlî olarak her bölgeye takdir edildikten sonra vâli tarafından yazılı olarak duyurulurdu. Mısır'daki Emevî valisi Kurrâ b. Şerik'in bununla ilgili bir yazısı aynen şöyledir: "*Kurra b. Şerîk'ten Afrodit bölgesinden Bakunis halkına. Sizden alınacak olan 88/706 yılına âit cizye 498 dinar, harâc ise 128.5 irdeb buğdaydır.*"[84] Bu işlemden sonra bölgedeki üst görevli köy reisleri ile bir toplantı yaparak her köye düşen vergi miktarını kendi aralarında belirlerlerdi.

Nihâi safhada köy meclisi toplanarak kendi aralarında araziye ve şahıs başına düşen vergiyi taksim ederlerdi. Köy ahâlisinin, vergilendirmeyi kendi aralarında nasıl organize ettiklerine dair İbn Abdulhakem şöyle canlı bir tasvir yapar; "*Her köye düşen harâc payını ve köydeki mâ-*

81 Dennet, *a. g. e*, 150. (Bir papirüs belgesinden naklen); İbn Memmâtî, *a. g. e*, 305; Mahzûmî, *a. g. e*, 58-63.

82 İbn Memmâtî, *a. g. e*, 305; Kalkaşendî, *a. g. e*. 180; Nüveyrî bu belgelere "*Mükellefe*"denildiğini aktarır. *Nihâyetu'l-Ereb*, VIII, 347. Ayrıca bkz., Grohman'ın papirüslere bağlı ıstılahları açıkladığı çalışması, "New Diskoveries in Arabic Papyri an Arabic Tax-Account Book", *Bulletin De l'institu D'Egypte*, XXXII, Kahira 1949-1950, 163

83 Mahzûmî, *a. g. e*, 21-22, 58-60.

84 C.H.Becker, "Papyri Scott-Reinhard", *Der İslâm*, II, 108-113.

mûr toprakların alanı belirlendikten sonra, bu toplamdan, hamam, mâbed gibi ortak tesisleri için iki feddanlık (12.000 m²) alan çıkarılır, daha sonra müslümanların ağırlanması ve hükümdarın nüzul vergisi çıkarılır. Bunlar tamamlandıktan sonra, köylülerin durumuna bakılarak güçlerine göre vergi salınırdı. Köyde, göçmenler (Cevâlî veya Sâh) varsa, onların da gücüne göre vergi konulurdu. Bundan sonra ödenecek harâc miktârı tespit edilir, arâzîler üzerine taksim edilirdi. Eğer arâzîsini ekemeyecek birisi çıkarsa, onun arâzîsi vergisini ödemek üzere ekebilecek kimselere kiraya verilirdi..."[85]

Abbâsîler ile artan ta'dîl çalışmaları, aynı zamanda güçlenen merkezî idârenin taşrada da kendi teşkilatını kurarak teşkilatlanmaya başladığının da bir uzantısıdır. Çünkü fetihlerden sonra vergi meselelerinde yerli şahısların görev alması, İslâm'ın ilk iki asrı boyunca devam etmiş görünüyor. Dîvânların Arapça'ya tercüme edilmeye başlanmasından sonra özellikle aracı durumunda olan yerli görevlilerin yerini Arapça bilen görevlilerin alması sürecini başlatmıştır. Özellikle ta'dîl çalışmaları ile eski yerel görevlilerin daha önceleri yapmakta olduğu vergi koyma ve toplama işini, merkezden veya illerdeki *Dîvân-ı Harâc*tan atanan kâtipler tarafından yapılmaya başlanması, yerli aracıları devreden çıkararak halkın hükümetle doğrudan yüzleşmesi sonucunu doğurmuştur[86]. Eski statü sâhiplerinin yeni sistemdeki görevleri sadece merkezî hükümetin kâtiplerine delil ve yardımcılık etmekle sınırlı hâle gelmiştir. Artık vergilerin toplanması da takdîri de doğrudan hükümetin atadığı memurlar tarafından yapılmaktadır.

Verginin hem belirlenmesi hem de toplanması acaba ayrı mamurlar tarafından mı yoksa aynı kişi tarafından mı yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Ancak ilk dönemlerde bir çok olayda vergi memurunun vergi miktarını belirlerken olması gerekenden daha fazla vergi koyduklarına dair çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Hatta ağır vergiler koyup köylüyü toprağından kaçırarak bu toprakları elde etmeye çalışan olaylar dahi söz konusudur. Bu tür haksız uygulamalar özellikle Mısır, Şâm ve Filistin'de isyanlara sebep olmuştu. Bu sebeple vergi memurlarının

85 İbn Abdu'l-Hakem , *Futûhu Mısr*, 270-272; Makrîzî, *el-Hıtat*, I,77.

86 Vergi ödemek istemeyen âsiler karşısında, mahallî görevliler kısmî indirime gitmek durumunda kalıyorlardı ki bu da vergi kayıplarına sebeb oluyordu. Bkz. G.F.Murphy, a.g. m, 132-133.

keyfî tutumlarının önüne geçmek için vergi koyan birim ile toplayan birimler bir birinden ayrılmıştır. Bu düzenleme muhtemelen el-Me'mûn devrinde Mısır'da vuku bulan isyandan sonra yapılmıştır. Daha sonraki tarihlerde ise vergi memurları ile köylüler arasındaki ihtilaflardan uzaklaşmak için *kabâle* ve *damânlık* sistemi ortaya çıkmıştır. Bu sistemde memur vergiyi koyuyor, *dâmin* topluyordu. Buna benzer uygulamalara en erken 162/796 yıllarında rastlanır.[87]

Mesâha sisteminde vergilendirme üç şekilde yapılmaktadır; *task*, *âyîn* ve *Revâç*[88]. Bunlardan task kelimesinin kökenine ilişkin ihtilaflar vardır. Fakat kelimenin İslâm öncesi mâliye sistemlerinden aktarıldığı, muhtemelen de Yunanca'daki *"taxis"*den geldiğini tahmin edilmektedir[89]. Harizmî task'ı; *"her cerîb arâzideki mahsûllere konmakta olan vazife"* olarak tanımlamaktadır[90]. Büzcânî de bu kelimeyi cerîb miktârına düşen harâc miktarı olarak tarif etmektedir[91]. Fakat kelimenin Abbasi baş kadısı olan Ebû Yûsuf tarafından hiç kullanılmamış olması dikkat çekicidir. Ondan yarım asır sonra Belâzurî *"Hz. Ömer Sevâd halkını topraklarında bıraktı, başlarına cizye, topraklarına task koydu"* rivâyetinde bu kelimeyi kullanmıştır[92]. Ebû 'Ubeyd ve Sûlî, task kelimesini harâcın murâdifi olarak kullanırlar[93]. Özellikle cizye ile haracın henüz ayrılamadığı ilk devirlerde bu kelime cizyeden bağımsız olarak sadece arâzî vergilerini ifade için kullanılmıştır.

Yukarıdaki ifâdelerden mesâha sistemi ile task kelimesinin yakın bir ilişkisinin olduğu hemen dikkat çekmektedir. Hz.Ömer'in, Sevâd'ın ölçümü ve vergilendirme işi ile görevlendirdiği Osman b. Huneyf'e, Sevâd'dan gelen iki kişi için cizye alınmamasını, buna karşılık topraklarından *task* alınmaya devam edilmesini emretmesi[94], *task* kelimesinin

87 A. g. m, 135

88 Büzcânî, *a. g. e*, 279.

89 Kelimenin menşei ile ilgili olarak bkz., Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayr-i Müslimler*, 59, Dipnot no: 242, 243.

90 Havârizmî, *a. g. e*, 86; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 1167.

91 Büzcânî, *a. g. e*, 279

92 Belâzürî, *Fütûh*, 375

93 Sûlî, *a. g. e*. 210.

94 İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs*, III, 124; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 225; H. Bağdâdî, *a. g. e*,I, 7

'anveten fethedilmiş *fey'* ârazilerinden mesâha usûlüne göre alınmakta olan bir vergi olduğuna delalet eder. Yahyâ b. Âdem'in aktardığı bir diğer rivâyette: "*kendisine task konulan kimse malubiyetin küçüklüğünü (sığâr) kabul etmiştir*"[95] ifadesi de savaşla fethedilmiş toprakladan alınan vergiler için kullanıldığını teyit eder. Dahası, Büzcânî harâc meselelerini incelediği bölüme; "*Task meseleleri*" adını vermiş, bu bölümde mesâha usûlüne göre konulmuş vergilerinin konuluşu ve hesaplanması ile ilgili farklı muâmele şekillerine ilişkin örneklerden bahsetmiştir.[96]

Âyîn vergisi ise mesâha sisteminde, ölçülen arâziden miktârı oranında alınan bir ölçüm vergisi olarak tarif edilir. Ölçülen her cerîb için belirlenen miktârda alınır[97]. Genellikle de her cerîbden bir dânik olarak alınmaktaydı. Buna *Kifâye* de denilir.[98]

"*Revâç*" vergisine gelince, kelime muhtemelen Hint matematiği ile girmiş olup, taşınır defter manasına gelen *evâric* kelimesinden dönüştürülmüştür. Vergi tahsîli için sürekli yanında defter taşıyan cehbezlerin hesap ücreti olarak aldıkları bir vergi çeşididir. Aynen *task* ve *âyin* vergileri gibi hesaplanır. Genellikle her yüz dirhemden bir revaç alınır. Bazen *kusûr, ücra, züyûf ve hakku'l-cehbez* olarak da adlandırılmaktadır.[99] *Revâcu'r-Revâç* ise cehbez'in yanındaki hizmetçi ve köleler için alınan bir vergidir. Bunun belli bir miktârı yoktur, umûmiyetle âmil, *cehbez* ve taksildar(mustehric) kendi aralarında belirlerler[100]. Muhtemelen Ebû Yûsuf'un sözünü ettiği "*Feyc*"kelimesi ile aynıdır[101].

2)Vergi Miktarının Belirlenmesinde Gözetilen Kıstaslar

İslam'ın yayıldığı alanlarda eski Bizans ve Sasânî sistemlerine göre vergi nisbetlerinin daha hafif olduğuna dair kaynaklarda bir çok işaretler bulunmaktadır. Burada önemli olan hangi kıstasların dikkate alına-

---

95 Yahyâ b. Âdem, a.g.e, 56.

96 Büzcânî, *a. g. e*, 284-291.

97 A. *g. e*.279, 292-294.

98 H. Samarrâî, " Mecâlâtü'd-Derâib 'ale'l-'Arz ve İntâcu'z-Zirâ'î", 818.

99 Sâbî, *a. g. e*, 255. Ayrıca bkz. H. Samarrâî, *Agriculture in Irak*,158.

100 A. *g. e*., 279, 295-296; Ayrıca bkz. A. Dûrî, *Tarihu'l-Irakı'l-İktisâdî*, 184.

101 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 109; Rahbî, feyc kelimesini "*haltfeye yazılı haberler taşıyan kimseler*"olarak tarif eder. Bkz. *a. g. e*, I, 584-589.

rak verginin takdir edildiğinin tesbit edilmesidir. İslam kaynaklar bu konuda genellikle dört unsuru öne çıkmaktadır.

a-Devlet mesâha usûlü ile vergi koyarken miktârı etkileyen değişik faktörleri dikkate alıyorlardı. Elbette bu durum 'anveten fethedilmiş bölgelerde söz konusu idi. Sulh ile fethedilen bölgelerde ise yapılan antlaşma şartları geçerli idi. Adaletli bir vergi takdiri hem sultana hem *Beytü'l-Mâl*'a, hem de arâzi sahibine faydalar sağlamaktaydı[102]. Her şeyden önce arâzînin ve ödeyicinin **"tâkati"** (*'alâ kadri't-tâka)* dikkate alınmaktaydı. Hz. Ömer, Osman b. Huneyf'e, insanlara insaflı davranması uyarısında bulunmuştu. İnsanların ödeme gücünün tesbiti ile ilgili değişik usuller kullanılmıştır. Hz. Ömer, Fırat bölgesinden getirttiği dihkânlarla önceden ne kadar vergi ödediklerini sormuş, onlar da 27 dirhem deyince bunu çok bulmuş, her cerîbe 1dirhem ve bir kafîz koymuştu[103]. Abdulmelik b. Mervan ise Cezîre'de vergi miktârını belirlerken, çiftçilerin bir yıllık ortalama masraflarını hesaplattı ve her şahsın en az 4 dirhem artırabileceği sonucuna göre vergi takdîrini belirledi[104].

Abbâsîler döneminde, H.180/796 yılında Musul'da ağır vergiden dolayı bazı köylüler Azerbaycan'a göç etiklerinden toprakları boş kalmıştı. Bunun üzerine Hârûn er-Reşîd Musûl'a gitmiş, Ebû Yûsuf da Hârûn er-Reşîd 'e refâkat etmiş ve Musûl halkı ile halîfe arasında elçilik yapmış, onların şikâyetlerini dinlemek ve halîfeye ulaştırmak için Musûl halkıyla bir toplantı yapmıştı. Ebû Yûsuf kitabında bu toplantının kısa sonuçlarını verir. Musul heyetinden birisi, kendisine fazla vergi konulduğu için harâcı ödemeğe memur olanların vergiyi ödeyemediğinden yerlerinden kaçtıklarını, toprakların boş kaldığını, tekrar vergilerin yükseltilmesi durumunda aynı sonuca yol açacağı uyarısında bulunmuştu. Ebu Yusuf, bu olaydan hareketle, halifeye vergilerin arâzilerin tahammülüne göre konulmasını, aksi takdirde toprakların boşalacağını tavsiye etmiştir[105]. Bu konuda Hz. Ömer'in yolunun tâkîb edilmesini, eğer arâzi vergiyi mütehammil ise aynen bırakılmasını, aksi halde yeni-

102 Ebû Yûsuf, *a. g. e*,48; Ya'kûbî, *Târih*, II, 328-329-336.

103 Ebû Yûsuf , *a. g. e*,37, 38(76); Mâverdî , *a. g. e*,189 (t.281)

104 *A. g. e.*, 41 (t. 81-2)

105 *A. g. e.*, 85; Ezdî, *a. g. e*, 276, 284-285, 289.

den ayarlama yapılarak işleyenin tahammülü nisbetinde vergi konulması tavsiyesinde bulunmuştur[106]. Bunun üzerine Musûl'dan %25 oranında (*murâba'a*) alınmakta olan verginin indirilmesi için Hârûn er-Reşîd tarafından Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî halkla görüşmek üzere Musûl'a gönderildi. Görüşmeler sonunda mesâhaya göre vergi alınmasına karar verildi. Miktârı belirlenirken de daha önceki verginin mesâha ile oranı hesaplandı. Daha önce arpa ve buğday'dan alınan vergi 7 dirhem tutuyordu. Sonra her cerîbte yetişen mahsûlün 20 dirhem üzerinden fiyatı belirlendi; %25'i alınarak 5 dirhem olarak hesaplandı[107].

b-Vergilendirmede bir diğer kıstas da arâzinin ***"verimliliği"*** esas alınmaktaydı[108]. Toprağın verimliliğinin tespiti, *ta'dîl* çalışmaları esnasında uzmanlar ve yerli danışmanlar vasıtasıyla yapılmaktaydı. Toprağın renginden, yerinden ve yetişen mahsulden hareketle uzmanlar tarafından ne kadar vergi ödeyebileceği doğru bir şekilde tahmin edilebiliyordu. Bu konuda İslâm dünyasında yazılmış felâha kitapları, toprakların renklerine, sulanabilirliklerine göre, tecrubî birikime dayalı son derece uzmanlaşmış tasnîfler yapar ve bilgiler aktarırlar. Meselâ Mısır'da, arâzilerin verimine göre müstakil ıstılahlar mevcuttu. Mahzûmî, İbn Memmâtî ve Kalkaşendî, Mısırda on üç farklı isimle anılan toprak çeşidinden söz ederler[109]. En verimli topraklara *Bâk*; sulandığı takdîrde her yıl ekilebilen topraklara *Reyyu'ş-Şerâkî*; arpa ve buğday ekilebilen kıraç tarlalara *Barûbiyye*; siyah renkli ve az verimli topraklara *Bukmâhe*; nadasa bırakılarak ekilebilen topraklara *Şetuniyye*; tuzlu topraklara *Sebbâh*, Nil'in taşkınlarına maruz kalan yerlere *Müstebhir*; yaylaklara *hars*; otlaklara ise *Vessâh* deniyordu. Topraklar vergilendirilirken verimliliğe göre isimlendirilen bu toprak cinsleri kıstas olarak dikkate alınıyordu.

c-Vergilendirmede etkin olan bir diğer unsur, ***"ürünün çeşidi"*** idi. Bu konuda mahsûlün "*ölçülebilir ve tartılabilir*" olması, vergiye tâbî olması temel kıstas kabul edilmiştir. Daha önce Hz. Ömer'in Sevâd tatbî-

106 A. g. e., 86.

107 Bkz. Ezdî, a. g. e, 275-276; S. A. Alî, *el-Harâc fi'l-Irak*, 212.

108 İbn Recep, a. g. e, 71.

109 Daha geniş bilgi için bkz. İbn Memmâtî, a. g. e, 201-204; Mahzûmî, a. g. e, 20; Kalkaşendî, a . g. e., III, 517-519.

kâtında da gördüğümüz üzere her ürünün durumuna göre cerîbinden alınan vergi farklılaşmaktaydı. Miktârların belirlenmesinde ise arâzinin cerîbinden elde edilecek mahsûlün değeri dikkate alınmıştır[110].

Genel olarak buğday, arpa, üzüm, darı, hubûbat ve baklagillerden harâc alınmaktaydı. Yazın yetişen meyvelerden ve sebzelerden harâc alınmayacağı yönünde bazı rivâyetler bulunsa da,[111] Ebû Yûsuf yaz sebzelerinden üç dirhem vergi alındığını aktarmaktadır[112]. Fakat bu tür sebze ve meyvelerden sadece harâc alınıp öşür alınmaması, rivâyetlerin öşür alınmaması ile ilgili olduğunu gösterir. Nitekim, Hz. Alî, Zeyd el-Ensârî'yi Fırat bölgesine vergi takdîri ile ilgili gönderdiği zaman ona *"sebzelere vergi koyması emrini vermiştir."*[113]

Vergi alınan mahsuller hakkında İbn Memmâtî, farklı mahsûllerin yetiştiği tarlalardan ne kadar vergi alındığını teker teker zikreder. Arpa ve buğdayın her bir feddânından 1 irdeb,[114] fasulyenin her bir feddânından 2,5 ile 3 irdeb, nohudun her bir feddânından 4 ile 10 irdeb, mercimeğin her bir feddânından 5 ile 20 irdeb vergi alınıyordu. Ketenin her bir feddânından 13 dinar (Saîd bölgesinde 5 dinar), soğan ve sarımsağın feddanından iki dinar, soya fasulyenin feddanından $2\frac{1}{5}$ dinar, yaz meyve ve sebzelerinden karpuzun feddanından 1 ile 2 dinar arasında, susamın feddanından 1 dinar, şeker kamışının feddanından 20 ile 50 dinar, patlıcanın feddanından 3 dinar, turp, şalgamın feddanından 1 dinar, marul ve biberin feddanından 2 dinar vergi alınıyordu[115]. Ağaçların harâcı ilk yıl 1/5 dinar, dört yıl sonra her feddana 3 dinardı. Burada sebze ve meyve gibi az dayanıklı mahsuller ile ve endüstriyel bitkilerden(pamuk, şeker kamışı vs.) nakdî vergi alınırken, kuru gıdalardan 'aynî vergi alındığı dikkat çekmektedir.

---

110 A. g. e., 52 (t.98); Belâzurî, a. g. e, 482.

111 Yahyâ b. Âdem, a. g. e, 146-149.

112 Ebû Yûsuf, a. g. e, 38.

113 İbn Recep, a. g. e, 64.

114 W. Hınz, bugünkü karşılığının tesbitinin zor olduğunu itiraf ettikten sonra, bir *irdeb*'in 73,125 kğ'lık bir tahılın ağırlığına eşit olduğu hesabını yapar. Feyyum'da ise 104 kğ idi. a. g. e, 47-49.

115 Bkz. İbn Memmâtî, a. g. e, 258-276; Mahzûmî, a. g. e, 3-8.

Meyve bahçelerinin harâcı konusu 298/910 yılında Fâris'in Saffârilerden alınmasından sonra, bölgedeki harâc ile ilgili yaşanan problemler sırasında gündeme gelmiştir. Fâris halkının temsilcileri bu verginin halîfe el-Mehdî zamanında ilga edildiğini,[116] artık meyve ağaçlarından vergi alınmamasını savunuyorlardı. Vezîrin huzûrunda bu konuyu görüşmek üzere fakîhler, kâtipler ve Fâris'ten gelen heyetin de katıldığı bir toplantı yapılmıştı. Toplantıda fâkîhler eskiden devam edip gelen bir uygulamayı dikkate alarak bu verginin alınmamasını savunmuşlardır. Buna karşılık kâtipler ise, "*el-Mehdî'nin bu vergiyi düşürmesi, bugün alınmaması için bir sebep olamaz. Çünkü o kendi zamanındaki uygun bulduğu maslahatlar gereği bu vergiyi almamıştır. Bugün artık onun kaldırılmasını gerektiren şartlar değiştiğinden, hüküm aslına dönmüştür*" görüşünü savunmuşlardır. Toplantının sonunda vezîr Ali b. İsa, şimdiki halîfenin (Muktedir) de el-Mehdî gibi imam olduğunu, onun da kendine göre faydalı bulduğu hususlarda hüküm değiştirebileceğini söyleyerek meyve ağaçlarından yeniden vergi alınmasına karar vermiştir.[117]

d-Vergilendirmelerde arâzinin anayollara, şehir ve yerleşim merkezlerine ve "*çarşıya-pazara uzaklığı*" göz önüne alınıyordu. Genellikle bir günlük mesâfe yakın sayılıyor ve bu mesâfedeki arâzîlerden alınan vergi miktârları da yüksek tutuluyordu.[118]

Abbâsîler döneminde, Hz. Ömer zamanında belirlenen harâc miktârları bazı alimler tarafından "*sahâbe icmâ-ı*" olarak dinî bir bağlayıcılık niteliği taşıyıp-taşımadığı ve bu miktarların değiştirilip değiştirilemeyeceği konusu tartışılmıştır. Vergi miktarların değiştirilemeyeceğini savunanlar, muhtemelen bu tavırlarıyla sultanların ve garantörlerin (*Damin*) aşırı vergi koyma isteklerinin önüne geçerek vergilendirme konusunda devlet başkanının yetki ve tasarruflarını sınırlandırmaya çalışmışlardır.[119] Ebû Yûsuf, Hz. Ömer'in bu miktarları belirlerken in-

116 Bermekiler zamanında bu bölgeden alınan meyve vergileri kaldırılmıştı. Cehşiyârî, *a. g. e*, 151.

117 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 367-368.

118 Saverus İbn Mukaffa, *a. g. e*, 154.; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 41.

119 Vergilerin *dâminler* tarafından ağırlaştırılması karşısında köylüler *Divân-ı Mezâlime* verdiği dilekçede, vergileri artıran dâmin için; *O Ebû Bekr mi Ömer mi ki eski vergileri değiştirebiliyor?* diyorlardı. Sâbî, *a. g. e*, 124-125.

sanların ödeme durumlarını esas aldığından bu miktârların değiştirilebileceğini söylemiştir.[120] Bu konuda "*eğer arâzi vergiyi kaldırabilecek durumda ise Ömer'in koyduğu miktârlar aynen bırakılmalıdır. Aksi takdîrde yeniden ayarlanmalıdır*"[121] sözleriyle, miktarların değiştirilebileceğini fakat zımnen de olsa Hz. Ömer'in belirlediği miktârları üst limit olarak koyuyordu. Ona göre Hz. Ömer'in tatbikatında esas uyulması gereken, çiftçilerin ve arâzînin tahammül gücünün dikkate alınması prensibi olmalıydı.

120 Bkz. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 84;. İmamların konuyla ilgili delil ve yaklaşımlarını İbn Recep özet olarak aktarmaktadır; İbn Recep, *a. g. e*, 65-70; Ayrıca bkz. C. Kallek, "*Harâc*", 74.

121 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 86.

B) ÜRÜNE GÖRE VERGİ TAKDÎRİ (*Mukâseme Sistemi*)

Arazinin büyüklüğüne göre vergi konurken vergiler umûmiyetle dirhem cinsinden nakdî olarak belirlenirdi. Bundan dolayı bu sistemde köylüler nakit temininde büyük sıkıntılar yaşıyorlardı. Her yıl ürün rekoltesi değiştiğinden, piyasadaki mahsul fiyatlarında yıldan yıla aşırı dalgalanmalar oluyordu. Fiyâtların yüksek olduğu durumlarda çiftçi az bir mahsûl satarak vergi borcunu rahatça ödeyebiliyordu. Buna karşılık devlet vergi olarak topladığı para ile yükselen fiyatlar karşısında ihtiyaçlarını satın alamıyordu. Fiyatların düşük olduğu durumlarda ise, çiftçi vergi borcunu ödeyebilmesi için elindeki mahsûlün çoğunu satmak zorunda kalıyordu.

Çiftçi ile devletin menfaatlerinin uyuşmazlığı karşısında, çoğu zaman devlet durumu kendi lehine çevirmek için hasat mevsiminden önce silolardaki buğdayı satarak piyasadaki talebi doyuruyordu. Böylece de hasat mevsiminde buğday fiyatları düştüğünden, çiftçiler zor durumda kalırken devlet daha fazla mal toplayabiliyordu. Bu durum özellikle Cezîre bölgesinde ve Irak'ta, vergi parası bulamayan çiftçileri kolayca şehirli tefecilerin eline düşürüyordu. Bundan dolayı, devlet ile çiftçiyi karşı karşıya getirmeyecek başka bir formüle ihtiyaç duyulmaktaydı.[122] Bu da daha önce kısmen uygulanan mukâseme sistemi olarak uygulamaya konulacaktır.

Mukâseme sistemine niçin ihtiyaç duyulduğunu sorgulamak, sıradan bir mâlî reformun arkasındaki bir çok sosyo-ekonomik değişim taleplerini sakladığı için ayrı bir önem arz etmektedir. Ebû Câ'fer Mansûr döneminde, Sevâd'dan bir gurup köylü halifeye gelerek fiyatların aşırı düşmesinden dolayı elde edilen ürünün harâcı karşılayamaz hale geldiğini; bundan dolayı köylülerin arâzîlerini terk etmek zorunda kaldıklarını ve Sevâd'ın harâp olma tehlikesi ile yüz yüze olunduğunu şikâyet

122 Bkz. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 49-59; Belazûrî, *Futûh*, 379; Z. Reyyis, *a. g. e*, 405-406.; Lokkegeard, *a. g. e*, 113.

ettikler.[123] Bunun için halîfeden vergilerinin yarıcılık usûlüyle (*mukaseme*)alınmasını istediler.[124]

Dikkat edilirse burada bir tezat sözkonusudur. Eğer Sevâd harap ise piyasada mahsûller azalacağından fiyatlar yükselecektir. Aksine fiyatlar zirâî üretim arzının çokluğundan düşmektedir. Her ne kadar genel bir harap olma durumu gerçekçi değilse, sözü edilen "Sevâd'ın harâp olması" ifâdesini ihtiyatlı karşılamak gerekir. Fiyat hareketlenmelerinden dolayı, çiftçilerin harâclarını ödeyemez duruma gelmeleri, ârızî bir durumdan, muhtemelen de devletten kaynaklanmış olmalıdır.[125]

1) *Mukaseme* Sisteminin Özellikleri

Yukarıda da kısaca temas edildiği üzere mesâha sistemi özü itibariyle üretim ve fiyatların sabit olduğunu varsayar. Fiyatlardaki yükseliş devleti zor durumda bırakırken, fiyatlardaki düşüş ise çoğu zaman çiftçileri vergiyi ödeyemeyeceği durumlarla karşı karşıya bırakıyordu.[126] Bundan dolayı Halife Mansûr, posta teşkilâtı vâsıtasıyla, kâdıların ve *Beytü'l-Mâl* görevlilerinin onayıyla, bütün bölgelerdeki hubûbat fiyatlarının günlük bilgilerini alıyordu. Halîfe her akşam namazından sonra gelen fiyatları inceler, değişen fiyatların sebebini soruşturur, bu hususta görevlileri yakın tâkibe aldığı aktarılır.[127]

Fiyat dalgalanmaları konusu ile ilgili Ebû Yûsuf birçok suistimâlin yaşandığına ve mahallî otoriteler tarafından takdîr edilen vergilendirmelerin neticesi olarak fakir ve küçük mülk sâhiblerinin gün geçtikçe fakîrleştiklerine dikkat çekerek toplanacak harâc miktârları için "*mukâseme*" usûlünün gerekliliğini teklif eder.[128] Nitekim Süryani tarihçi Telmehrî, Cezîre bölgesinde normalde 30 cerîb, en fazla 40 cerîb buğday bir dinara satılırken; çiftçilerin vergi ödeyecekleri parayı temin için 60 hatta 70 cerîb buğdayı bir dînara satmak zorunda kaldıklarını; tüc-

123 Mâverdî , *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 176.
124 Belâzurî, *a. g. e*, 379 (t.389).
125 Bkz. Z. Reyyis, *a. g. e*, 405.
126 G. H. Kâtibî, *a. g. e*, 224.
127 Taberî, *a. g. e*,VIII, 96.
128 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 49-50 (t. 93-4).

carların ise bu mahsulü 5 veya 6 dinara satarak büyük kazançlar elde ettiklerinden bahseder.[129] Bundan dolayı mesaha sistemi üreticiyi yoksullaştırırken, aracılara büyük rantlar sağlayabiliyordu. Bu yüzden Ebû Yûsuf, mesâha sisteminin zengini daha zengin, fakîri daha da fakirleştirdiğinden yakınıyordu. Bu durumun önüne geçmek ve fakir ve küçük arâzî sâhiplerini tefecilerden kurtarmak amacıyla da mukâseme sistemini zorunlu görüyordu. Onun mukâseme konusundaki gerekçeleri sadece köylüleri nakit para ihtiyacından kurtarmakla sınırlı değil, bilakis üründen sâbit bir verginin alınması yönünü de önemsediği görülür. Bu yolla vergi yükünün daha hakkaniyette uygun bir şekilde dağıtılacağı görüşündedir.[130]

Mukâseme sisteminin önemli bir yönü de mesâha usûlu daha çok verimliliğin düşük ve istikrarlı ürün veren kıraç bölgelerde uygulanmasına karşılık, mukâseme sulanabilir, daha verimli bölgelerde uygulanmıştır. Buradaki hedef daha yüksek mahsul alınan topraklardan daha çok vergi toplamaktır. Nitekim mukâsemede vergi oranları arâzînin sulanabilirliğini esas alması ve sulu tarımın yapıldığı verimli arâzîlere göre oranın ayarlanması da bu durumu teyit etmektedir.[131]

Mâverdî ve İbn Receb gibi daha geç dönem müellifleri, mukâseme sisteminin Mansûr tarafından uygulanmaya başladığı türünden yanlış bilgiler aktarırlar.[132] Mukâseme ile ilgili problemlerin Mansûr'a getirildiği ve onun zamanında ciddi bir ihtiyaç haline geldiği doğrudur. Ancak mukâseme sisteminin bizzat onun tarafından uygulanmaya başlandığına dair hiçbir tarihi delîl mevcut değildir. Belâzurî, Mansûr ile çiftçilerin mukâseme konusunu görüştüklerine dair bilgiyi aktardıktan sonra "*ancak halîfe halkın mukâseme usûlü ile ekmesinden önce vefat etti*" notunu düşmektedir. Bu bilgi mukaseme ile ilgili tatbikatın Mansur'dan sonra el-Mehdî tarafından gerçekleştirildiğini gösterir.[133] Buradan da anlaşılıyor ki Mansûr'un mukâseme ile ilgili girişimleri niyet aşamasın-

129 Bkz. Telmehrî, *a. g. e*, 197-199; Ayrıca bkz. G.H. Kâtibî, *a. g. e*, 218.

130 Lokkegeard, *a. g. e*, 114

131 İbn Receb, *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*, 72; Rahbî, a. g, e, I, 566.

132 Mâverdî , *a. g. e*, 176; İbn-i Recep, *a. g. e*, 70; Kalkaşendî, *a. g. e*, I, 424.

133 Belâzurî, *a. g. e* e, 379 (t. 389), ayrıca bkz. Z. Reyyis, a *g. e*, 404-405.

da kalmış, bu düşüncelerini uygulama fırsatı bulamadan vefat etmiştir. Mukâsemeye ilişkin gelişmeler zaten Mansûr'un son döneminde yaşanmıştı. Belki de resmî olarak kararlar görüşüldü, fakat tatbikât el-Mehdî zamanında gerçekleşti.[134] Bu uygulamanın başlama tarihi el-Mehdî'nin halîfeliğinin ilk yıllarında , muhtemelen de bir yıl sonra 160/ 776 olmuştur.

Mukâseme sisteminin mîmârı sayılan vezîr Ebû 'Ubeydullah Mu'âviye b. Yesâr'ın bu konuyla ilgili halîfeye sundu *"risâle"* ilk harac kitabı olarak kabul edilmektedir.[135] Günümüze gelmeyen bu *risâle*den geniş alıntılar yapan Kudâme b. Ca'fer'in aktardığına göre,[136] vezîrin teklifinin muhtevâsı, ilk olarak Hz. Peygamberin Hayber'deki tatbikatının Sevâd halkına da uygulanmasının gerekliliğinden, sulama şekline göre alınabilecek vergilerden, mesâha sisteminin fiyat hareketlenmelerinden nasıl etkilendiğinden bahsettikten sonra mukâseme sisteminin daha külfetsiz olduğunu, mahsûlün zamanında satılabileceğini, ağaçlık ve sebzeliklerde mesâhanın devam etmesi gerektiğini, bunların fiyatlarının pazara uzaklığına göre veya diğer mesâha kıstaslarına göre belirlenebileceği sıralanmaktadır. En sonunda, hem devletin hem de halkın menfeatine olacağı düşünülen mukâseme sisteminin uygulanmasını teklif etmektedir.[137] Zaten el-Mehdî, Reyy'de vâli olarak bulunduğu sırada vezîri Ebû 'Ubeydullah onun mâliye dîvânına bakıyordu.[138] Muhtemelen daha önce bu konularda vezîr ile halîfenin bir takım hazır tasarıları mevcuttu.

Mukâseme sistemi aslında İslam maliye geleneğine tamamen yabancı değildi. Ebû 'Ubeydullah dâhi bu teklifi sunarken Hz. Peygamberin Hayber uygulamasını örnek göstermişti. Fetihlerden sonra ve Eme-

134 H. Samarrâî, "Tatavvuru'l mülkiyeti'l-Arz",492. Bir araştırmacı Mansûr'un mukâsemeye geçmemesinin sebebi olarak O'un merkeziyetçi siyasetinden ve cimriliğinden kaynaklandığını, mukâseme sistemini uyguladığı takdirde hazine gelirlerinin düşeceğinden korktuğu yorumunu yapmaktadır. İ. Sahnînî, *el-Abbâsîyyûn*, 219.

135 A. Ben Schemesh, vezîr 'Ubeydullah'ın bu teklifinin esasen onun Yahûdî kökeniyle alakasını kurmaktadır. Çünkü Ebû 'Ubeydullah o devirde önemli bir Yahûdî şehri olan Taberiye'dendir ve Yemenli Eş'arî kabîlesinin mevlâsıdır. Bkz. A. Ben Schemesh, *Taxation in Islâm*, Leiden, 1958, 3-4; Mesûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, thk: Komisyon, Beyrut 1981, 313 .

136 Kudâme b. Câ'fer, a. g. e, 223, ayrıca bkz. Z. Reyyis, a. g. e, 407

137 Kudâme b. Câ'fer, *a. g. e*, 222-223, Muhammed b.Tiktâka, *el-Fahrî Fî Adâbu's-Sultâniyye*, 182.

138 Cehşiyârî, *a. g. e*, 141-142

vîlerde, devlet mülklerinin işletiminde ve *iktâ'* arâzîlerinde mukâseme usûlü zaten uygulanıyordu. Fârisî rakamlarının yüzdelik hesaplarda ve mâlî dilde eskiden beri kullanılması dâhi bu alanda eski bir uygulamanın şâhidî olarak yorumlanabilir.[139] Kaldı ki Mansûr'a gelen çiftçilerin mesâha sisteminden vazgeçilerek mukâseme sistemine geçilmesini teklif etmeleri, bu sistemin bölgedeki köylüler tarafından bilindiğini gösterir. Ayrıca müslümanların sâhib oldukları öşür arâzîlerinden zaten mukâseme usûlü ile zekat alınmaktaydı. Buna ilâveten, *muzâra'a*, *muğârasa* ve *musâkât* gibi yaygın bir kullanım alanına sahip olan zirâ'î ortaklıklarda da mahsûlün paylaşımı mukâseme usûlüne göre yapılmaktaydı.[140] Kısacası bu usûl zaten bilinen bir usûldü, sadece devletin vergilendirme ve mâlî sisteminde uygulanmıyordu.

Kırsal topraklarda vergilendirme metodu olarak mesâha sistemi devâm ederken, mukâseme sistemi ise devletin ordularının ve kalabalık şehirlerin bulunduğu, aynı zamanda da yoğun sulu ziraatın yapıldığı Irak'ta daha yaygın olarak tatbik edilmiştir.[141] Gerçekte bir çok eyâlette karma bir sistem mevcuttu. Yani hubûbat gibi dayanıklı temel gıda maddeleri ile imalatta kullanılan, daha çok ticârî fayda sağlayan, başta şeker kamışı, pamuk, zeytin olmak üzere endüstri ürünlerinden mukâseme usûlüne dayalı aynî tahsîlat yapılırken, dayanıksız tüketim malları nakden vergilendiriliyorlardı.[142]

Mukâseme sistemine geçişin belli bir sürece yayıldığını düşünmek zorundayız. Bu sürecin nasıl işlediği ve ne tür problemlerle karşılaşıldığına dair hiçbir şey bilmiyoruz. Fakat bu uygulamadan çeyrek asır sonra Ebû Yûsuf'un mukâsemeye ilişkin problemlerini hala tartışıyor olması, uygulamada bir takım aksaklıkların devam ettiğni gösterir.[143] Hatta

---

139 Lokkegeard, *a. g. e*, 113

140 Mesela; Hz. Ömer, Necrân âmilinden buradaki hurma ağaçlarına ve diğer arâzîlere 2/ 3 oranında vergi koymasını istemiştir. Dökme su ile sulanan arâzîlerden ise 1/3 vergi almıştır. Bahçelik olmayan zirâî alanlardan ırmak ve dere ile sulanan yerlerden 2/3, kova ve dolapla sulananlara 1/3 vergi koy diye yazmıştı. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 75.

141 Lokkegeard, *a. g. e*, 115; Belâzurî'nin "*Akabetu'l-Hulvân bölgesi hâriç bütün Sevâd'ın mukâseme yapılması emrini verdi*" demesi, Irak'ın genelinde uygulandığını gösterir. Bkz. *Futûh*, 379.

142 C. Kallek, "Harâc", 79.

143 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 49-50 (t. 93-4) .

zaman zaman mukâsemeden vazgeçilerek tekrar mesâhaya geçildiği durumlar dahi söz konusudur.[144]

Mukâseme sistemi daha çok sulanabilir bölgelerde uygulanan bir vergilendirme şeklidir. Nitekim Kudame b. Câ'fer mukâseme konusunu ele alırken önce öşür uygulamalarından bahseder, arkasından sulama teknikleri ve aletlerinin tariflerini verir ki en sonunda bu sulama tekniklerine göre vergi oranlarını aktarır.[145] Bu sistemin ilk olarak Sevâd'da uygulanması da bu açıdan anlamlıdır. Çünkü genel olarak Sevâd'ın 2/3'ünün sulu tarım arâzîsi olduğu düşünüldüğünde,[146] bu bölgedeki yüksek verimden faydalanma amacının yattığını düşünebiliriz. Nitekim Ebû Yûsuf, bu sistemin *Beytü'l-Mâl*'e çok gelir getireceğini düşünüyordu.[147]

Muâviye b. 'Ubeydullah'ın belirlediği oranlar şöyledir; kova (*devâli*) ile sulanan arâzîlerden mahsûlün 1/3'ü, dolap (*naûr*) ile sulanan arâzîlerden mahsûlün 1/5'ü, hurma, üzüm ve bahçeler mesâha usûlüne göre belirlenmişti. Hazinenin ihtiyaç duyduğu dönemlerde bu nisbetlerin sık sık artırıldığına şahit olunmaktadır. Mesela el-Mehdî devrinin sonlarına doğru, hazinenin boşalması karşısında[148] mukâseme oranları %10 artırılarak normal topraklardan alınan % 50 vergi % 60'a çıkarılmıştır. Bu vergi üreticiler için gerçekten çok ağırdı.[149] Buna karşılık aynı dönemde Hâlid b. Bermek, Fâris bölgesine atandığı zaman meyve vergilerini tamamen kaldırmıştı.[150]

Mukâseme konusunda Ebû Yûsuf'un ısrarlı tutumundan ve yaklaşımından yukarıda bahsetmiştik. Hârun er-Reşîd döneminde mukâseme sistemi tekrar gündeme gelmiş, Ebû Yûsuf da bu konuyla ilgili görüşme

144 Ezdî, *a.g.e*, 275-276; S. A. Alî, *el-Harâc Fi'l-'Irak*, 212. Hanefilere göre harâc usûllerinin birbirine tahvîli, zımmî muâhedelerini zedeleyeceği için haramdır. C. Kallek, a. g. m, 72.

145 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 219-221; Ayrıca bkz. Lokkegeard , *a. g. e*, 120-121.

146 'İmad Mahmûd Hafîz, "Eseru'l-İrvâi'l-'Arabiyye fî Numuvvi'l-Hadâri'l-'Arabî", *Reyy 'İnde'l-'Arab*, Bağdâd 1989, 91.

147 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 50 (t. 94).

148 Mes'ûdî, *a. g. e*, III, 343; A. Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, 204-205.

149 Taberî, *Târîh*, VIII, 236.

150 Ağaç vergileri hicri III asrın sonlarında tekrar gündeme gelmiş ve alınmaya başlanmıştır. Bu olay Sâbî tarafında ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Cehşiyârî. *a. g. e*,151; Sâbî, *a. g. e*, 367-368.

ve incelemelerini özet halinde halîfeye bildirmişti. Daha önceki uygulamadan farklı olarak Ebû Yûsuf, bütün sistemin mukâseme olmasını teklif ediyor, hatta meyve ve sebze bahçelerinde de mukâsemenin uygulanmasını istiyordu. Ayrıca Ebû Yûsuf'un mukâseme nisbetleri de daha düşük görünmektedir. Nehir sularıyla sulanan arâzîlerden arpa, buğday gibi mahsûller için 2/5 (Ebû 'Ubeydullah da _ idi); dolapla sulananlar için 1/5+1/2 =7/10 (Ebû 'Ubeydullah da 1/3); üzüm , hurma ve sebzeler için 1/3 (Ebû 'Ubeydullah da mesâha geçerliydi); yazlık ürünlerden dolapla sulanan mahsullerden 1/5 oranında vergi alınmasını teklif ediyordu[151]

Ebû Yûsuf, mukâseme sisteminde vergi nakdi alındığı durumlarda, fiyatın belirlenmesi konusunda doğabilecek mahsurlara da dikkat çeker. Fiyat sipekülasyonlarının önüne geçmek için henüz mahsûller tarlada iken ve tüccarlara satılan fiyatlar üzerinden vergi alınmamasını, onun yerine mükellefe ağır gelmeyecek fiyat üzerinden vergilerin belirlenmesini teklif eder.[152]

H.III. asrın sonlarında Ali b. İsa ve İbnu'l-Furat'ın arasındaki soruşturmalarda sık sık mukâseme ölçümlerinde yapılan usûlsüzlükler gündeme gelmektedir.[153] Bunlardan birinde Sevâd'dan 'aynî olarak toplanan vergilerin tüccarlara satışında yolsuzluklar yapıldığı ithamlarının (*istiṣnâ*) ortaya atılması, bölgede mukâsemenin aynen devam ettiğini gösterir.[154] Tenûhî, Zenç isyanı esnasında Sılh[155] bölgesindeki bir harmanın mukâseme usûlüyle nasıl hesaplandığını canlı bir örnekle anlatmaktadır.[156] Her iki misal de mukâseme sisteminin ilk dönemlerde kurulduğu şekliyle IV/X. asrın ortalarına kadar devam ettiğini gösterir.

---

151 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 50 (t.94); Z. Reyyis, *a. g. e*, 426; G.H. Kâtibî, *a. g. e*, 185,187-188.

152 Ebû Yûsuf, a.y.

153 Sâbî, *el-Vüzerâ*,146.

154 *a. g. e*, 237.

155 Sılh; Vâsıt'ın yukarı kısımlarında bir bölgedir. Dicle nehrinden doğuya doğru ayrılan küçük bir nehir bulunduğundan *"Femu's-Sılh"* denilmiştir. Abbâsîler döneminin ünlü vezîrlerinden Hasan b. Sehl'in burada çiftlik ve sarayları bulunmaktaydı. el-Me'mûn'un Bûran ile meşhur evlilik burada gerçekleşmiştir. Y. el-Hamevî, *a. g. e*, III, 478.

156 Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 155.

Fakat mukâseme usulü büyük oranda Sevâd ve Cezîre bölgesi ile sınırlı kalmıştır.[157] Hatta Sevâd'da dâhi mesâhaya göre vergi alınan yerlerin olduğu görülmektedir. Nitekim Büzcânî mukâseme ve mesâha sistemlerine ilişkin hesaplamalara girerken, Sevâd, Ehvâz ve buralara yakın bölgelerde her ikisinin de uygulandığından bahsetmektedir.[158] Şâm'da, Mısır'da ve Horasan'da eskiden olduğu gibi mesâha veya *mukâta'a* usûlüne göre vergilendirilmeye devam edilmiştir.

Bir bölgenin hangi usule göre vergilendirildiğini bilmenin en kısa yolu şudur: mukâseme usûlünde vergi işlemleri, verginin takdîri ve hesaplaması harmanda (*beydâdır*) gerçekleşir. Vergi, hasadı yapılmış üründen alındığından umûmiyetle *kârr*, *kafîz* gibi tartı aletleri kullanılır. Vergiler aynî takdîr edilip, nakde çevrildiğinden fiaat hesaplamaları yapılır. Yine bu usûlde mahsûl esas alındığından vergiler de ürünün yetiştiği mevsimlerde alınmak mecbûriyeti vardır. Dolayısıyla vergi toplanırken güneş yılı esas alınır. Verginin aynî toplandığı durumlarda vergi olarak alınan buğday, arpa gibi mahsûllerin muhâfazası, nakliyesi gibi külfetler ve bunlarla ilgili görevliler bulunur.[159] Buna karşılık mesâha usûlünün uygulandığı yerlerde arâzînin alanı esas alındığından ta'dîl çalışmasının yapılması zorunludur. Daha çok cerîb, feddân gibi ölçü birimleri ön plana çıkmaktadır. Vergiler nakit cinsinden ödenir ve ödemeler taksitler (*nucûm*) halinde yapılır. Bu vergiler tarih kaynaklarında umûmiyetle "*task*" olarak adlandırılır ve 'aynî ödemelere daha az rastlanır.[160]

Büzcânî ve Kudâme b. Ca'fer'in anlattıklarına göre mukâsemenin uygulandığı iki mülkiyet şekli vardır. Bunlardan birisi *istân* veya *estâr* denilen öşürün iki katı harâc alınan yerlerdir.[161] İkincisi ise *katî'a* denilen, *savâfi* arâzilerden *iktâ* edilmiş ya da sultanın ve yakınlarının mülkünde olan ve öşür ödeyen mülk arâzilerdir. Devlet başkanının bunları indirme ve yükseltme hakkı bulunmaktadır.[162] İbn Havkal bunu, "*Hz.*

157 İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 8-14

158 Büzcânî, *a. g. e*, 278-279.

159 Bkz. İbn Havkal, *a. g. e*, 217-219, 302-304.

160 Büzcânî, *a. g. e*, 284 vd.

161 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 202-203.

162 A. *g. e*, 278.

Ömer, Hz. Ali ve vâlileri ile muâhede yapan zumumların ellerindeki arâziler, 1/10 ile 1/30 arasında mukâseme yapılır. Bir diğer şekli de sâhiblerinin boşaltması ile Beytü'l–Mal'ın elinde kalmış arâzilerdir. Devlet bunları işleyecek kimselere muzarâ'a olarak 2/5 veya uygun oranlarda ektirir. Ayrıca dıyâ'u's–sultâniyeler de mesâha sisteminin dışındadır, mukâseme ve mukâta'a olarak vergilendirilir. Doğrudan sultana ödeme yapar" diyerek özetlemektedir. Burada *katî'a, savâfî* olarak *Beytü'l-Mâl*'ın elinde bulunan arâziler (*dıyâ'u'l-amme/hilâfa*) ve sultanın kendi çiftlikleri (*dıyâ'u's-sultaniyye*) olmak üzere üç farklı kategoriden bahsedilmektedir ki hepsi imtiyazlı sınıflara âit olduğundan düşük vergilerle mukâseme usûlüne göre vergilendirilmektedir.[163]

İstân kelimesinin mülkiyet ile ilişkisine daha önce değinilmişti. *Fey'* arâzileri içinde düşünülen bu kavram yukarıda da işaret edildiği gibi vergilerinde indirim yapılmış *Harâc arâzi*leridir.[164] Bunlar umûmiyetle *katî'a*lardan alınan (1/10) verginin iki katı (1/5) olarak belirlenirdi.[165] Bu durumda yüzde elli (1/2) oranında vergi veren diğer *Harâcî arâzi*lere karşın, imtiyaz statüsüne alınmış olan *Dıyâ'u's-Sultâniyye, Dıyâ'u'l-Hilâfe* ve Fâris bölgesindeki Zumûmlar gibi imtiyaz sâhiblerinin arâzilerinden alınan bir vergi çeşididir.[166] Hilâl es-Sâbi tarafından aktarılmış bir şikâyet dilekçesinde *katî'a* ile *istân*ın farkını anlamamıza yarayan şu ayrıntılar bulunmaktadır: "*Sevâd'dan bir köylü Dîvânu'l- Mezâlim'e verdiği dilekçede, elindeki katî'ayı âmillerin istan yapmak istediklerinden şikayet ediyor, halbuki bu katîanın çek eski bir vergilendirmesi (rusûm) vardır diyordu. Sonunda arşiv belgelerine bakıldı ve bu katîanın, söz konusu şahsın düşmanları tarafından ehl-i keşfe istân yaptırdıkları ortaya çıkmıştı*"[167].

---

163 İbn Havkal, *a. g. e*, 303.

164 Bkz. Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 202-203.

165 Belâzûrî, *Futûh*, 380 (t. 380-90).

166 *Zumûm*; zimâm'ın çoğulu olarak kullanılmıştır. En üst yetkili veya yetkileri elinde olan kimse manasına gelir. Daha çok Fâris bölgesindeki Kürt aşiretlerinin reisleri için kullanılmıştır. Bunlara bölgedeki ticari yolların güvenliğini sağlama, devletin yapacağı maslahatları yerine getirme gibi görevlerine karşılık bölgenin harâcı *damân* olarak verilmişti. Ayrıca Bu vazilerine karşılık toprakları imtiyaz statüsüne (*istan*) alınmıştır. İbn Havkal bunlara aynen kölemenler gibi muâmele edildiğinden bahseder. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Havkal, *a. g. e*, 269-270; İstahrî, *a. g. e*, 113; Ayrıca bkz. M. Tevfik Hıfâcî, *Tatavvuru Nuzumi'l–İdâre ve'l-Mâliye fi Bilâdi'l-Irak ve'l-Fâris*, 49.

167 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 182-3; İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem*, 1 199.

Bir başka örnek de kâdî Ebu'l-Hasan İsmail İbn-i Furât'a gönderdiği yazıda, bir köylünün elindeki dayanın *katîa'* olduğu, fakat bölgedeki âmiller tarafından *istân/istar* yapıldığı bildiriliyordu. Halbuki bu arâzinin vaktiyle (Harun Reşid'in eşi) Zübeyde'nin *iktâ*larından olduğu, daha sonra başka şahıslara geçtiği anlatılıyordu. Sonunda bölgedeki âmile bir yazı yazılarak; *"bu day'a eski katâ'îlerdendir, eski rusûmunu geçerli say ve adamın isteklerine itiraz etme"* denildi.[168] Burada istân kelimesinin mukâseme usûlü ile alınan vergilendirmeye genel bir ad olarak kullanıldığı görülür. Muhtemelen vergi indirimi yapılmadan önceki haline *istâr* ya da *"istân-ı tâm"* deniyordu.[169] Fakat *katîa'* arâzilerinin yanında dâima vergisi ağır yerler olduğu kesindir.

Mukâseme usulünde *katî'a* ya da öşür arâzîlerinin vergilendirmelerine gelince, *katîa'*lardan alındığı rivâyet edilen 1/10 oranındaki verginin gerçekten vergi mi yoksa öşür mü olduğu kaynaklarımızda açık değildir.[170] Ancak *istân* vergilerinde oranın *katîa'*nın iki katı alınarak belirlenmesi ve *katîa'*ların daha çok müslümanların elindeki *iktâ* arâzilerinden oluşması, buralardan alınan verginin öşür olduğunu gösterir. Belâzurî *istân* kelimesini açıklarken,*"katâ'ilerden alınan öşürün iki katı olarak ölçülür"* ifadesine yer verir. Ebû Yûsuf da konuyla ilgili olarak *katâ'*înin, devletten *iktâ* yoluyla özel mülkiyete geçmiş öşür arâzileri olduğunu söyler.[171]

Abbâsîler döneminde Sevâd *katâî*lerine öşür toplamak için müstakil görevlilerin atanmış olması, tatbikatın da bu şekilde yürüdüğünü gösterir.[172] Buradan hareketle Claud Cahen, katâilerin sadece müslümanların sâhib oldukları arâziler olduğu sonucuna varır.[173] Ömer b. Ab-

168 Sâbî, *a. g. e*, 242.

169 İbnü'l-Furât, üçüncü vezîrliği döneminde " *Eğer yanlış anlayacaklarından korkmasam, Sevâd'da ki "istan-ı tam" yerine her kurr'den 3 kafîz alırım. O zaman bakın gelirler nasıl artıyor"* diyor. Bkz. Sâbî, *a. g. e*, 223. Normalde bir kurr'den 24 kafîz alınmaktadır. Büzcânî *a. g. e*, 303-304.

170 Lokkegeard, katî'anın mukâsemeye göre konulabilmesini, onun öşürden ayrı olduğunu gösterdiğini, iddia eder. Amedroz ise katî'anın kiracılıkla işletilen dıyalardan alınan vergi olduğunu, istanın ise fey arâzileri olduğunu iddia eder. Bkz. *a. g. e*, 87.

171 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 51-52, 57-58; Ayrıca birinci bölümde "katî'a" arâzilerinin durumunu için bkz. bu kitab 126 vd.

172 Vekî, *a. g. e* , III, 97-8; Havârizmî, *a. g. e*, 85.

dulaziz, Öşür ve Harâc arâzilerini temyiz ederken, *iktâ* edilmiş arâzileri geçerli saymış ve öşür alınmasını onaylamıştı. Abbâsîler devrinde Mansûr ta'dîl çalışmaları ile bunları tekrar Harâc arâzisi yapmaya çalışmış,[174] ancak başlangıçta mülkiyetleri tartışmalı olmasına rağmen zamanla mîras, îcâr gibi tasarruflarla tamamen özel mülk haline gelmiştir.[175] Aslında Ebû Yûsuf'un yukarıdaki sözleri bu değişimi ortaya koymaktadır.

Haraci arazilere sahip olan kimselerin zamanla müslüman olmaları veya vaktiyle Haracî arâzî statüsünde olan yerlerin müslümanların elinde öşür toprağına dönüşmesi, bu topraklardan alınmakta olan harac vergilerine ilaveten bir de öşür ödenip ödenmeyeceği problemini gündeme getirmiştir. İmam Mâlik, Süfyân-ı Sevrî ve Evzâ'î gibi fakîhler, topraktan harâc, üründen öşür alınması gerektiğini savunmuşlardır. Buna karşılık Hanefîler; harâc ve zekatın bir şahısta birleşmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek harâc ödeyen bir kimsenin ayrıca öşür ödemesinin gerekmediğini ileri sürmüşlerdir.[176] Hanbeliler ise, Hanefîlerin *"öşür ve harâc bir kimsede içtima etmez"* hadisini rivâyet eden Yahyâ b. 'Ayîne'yi (ya da İshak b. 'Ayîne) cerh ve ta'dîl cihetinden zayıf bulduklarından Hanefîlerin bu görüşüne şer'î dayanakları zayıf olduğu gerekçesiyle karşı çıkarlar. Ayrıca, hadis sahih olsa bile zâhirinden vazgeçerek kıyasla harâc ve öşür alınabileceğini savunurlar.

Hz. Ömer'in Nehru'l-Melik bölgesi[177] dihkânlarından müslüman olan Târık b. Şihâb'a, öşürü zikretmeksizin, toprağından harâc alınacağı emrini vermesi, Hz. Ali'nin *"harâc arâzisinden sadece harâc alınır"* ifadeleri hanefi hukukçuların başlıca delili sayılmıştır.[178] Buna karşılık Ömer b. Abdülazîz'in uygulamasının hem öşür hem de harâc alınması yönünde olduğu rivâyetleri ihtiyatla karşılanmalıdır. Çünkü, kendin-

173 C. Cahen, "Tatavvuru'l-İktâ' ", 95.

174 İbn Asâkîr, *a. g. e*, 207; Cehşiyârî, *a. g. e*, 250

175 Lampton," Nazârât fi'l-iktâ' ", 274-5.

176 Belâzûrî, *Futûh*, 77, 627

177 Sevâddaki en geniş bölgelerden birisi olup, güneş yılına göre her güne karşılık gelecek şekilde 360 köyü ihtiva etmektedir. Bu nehrin, Hz. Süleyman veya İskender'in kazdırdığına inanılmaktadır. Burası Mezopotamya'nın en eski yerleşim yerlerinden birisidir. Bkz.Y. el-Hamevî, *a. g. e*, V., 374.

178 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 208.

den önceki Harâc arâzilerinden Öşür arâzisi haline gelenleri geçerli sayması yukarıdaki iddia ile çelişkili görünmektedir.[179]

Bu problem bir harâc arâzisini elinde bulunduran ya da bir harâc arâzisini kiralayan bir müslümanın mahsûlden hangi vergiyi ödeyeceği durumlarda gündeme gelmektedir. Böyle durumlarda umûmiyetle arâzi sahibinin harâc ödemesi, kiracının ise öşür ödemesi tavsiye edilir. Çünkü öşür zekattır, zekat ise gayri müslimlerden alınamaz.[180] Bir müslümanın sâhib olduğu harâc arâzîsinden ödediği vergiye ilâve olarak bir de öşür ödediğini gösteren bazı uygulamalara tesâdüf edilmektedir. Ancak bu örnekler genellenebilecek mâhiyette değildir.[181] Ömer b. Abdülazîz de Filistin vâlisine *"müslümanların elinde bulunan cizye arâzilerinden"* harâcını aldıktan sonra geri kalan mahsûlden öşür almasını emreden uygulamasıdır.[182] Ancak bu uygulama harâcî arâzîlerin öşür arâzîsi haline getirilmesinin önüne geçmek maksadıyla ve henüz yeni öşür haline getirildiğinden engelleyici bir tedbir olarak düşünülmüştür.

Öşürün zekat olması konusuna Lokkegeard itiraz ederek, *"sadaka"* kelimesinin sadece meyve ve buğday üzerine konulduğunu,[183] yapı olarak zekattan farklı olduğunu, dolayısıyla hayvanlar, paralar ve diğer zekatlara teşmil edilemeyeceğini ileri sürer. Buna delil olarak zekatın %2,5 nisbetinde olmasına rağmen öşürün nisbetinin %10 olarak farklılık arz etmesi; zekatın mülkiyetten alınmasına karşın, öşürün gelirden alınması, bu yüzden de genel zekat sisteminden farklı olmasını iddia eder. Öşürün yapı olarak haraca benzediği, ondan tek farkının müslümanlardan alınması ve yüzdesi olduğundan onun zekat değil vergi olduğunu ileri sürer.[184]

Ancak tarihi tatbikata baktığımızda, öşürün harâcdan ayrı toplandığını ve devletin onu öşür olarak tanımladığı gerçeği ile karşılaşırız. Öşürün harâc ile birlikte toplanması, harâc ve öşürün hem mülkiyetle-

179 Bkz. İbn Zenceveyh, *a. g. e*, I, 260-261.

180 Ebû Yûsuf, a . *g. e*, 121; Kudâme b. Câ'fer, *a. g. e*, 208.

181 Daha geniş bilgi için bkz. Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 155.

182 İbn Zenceveyh, *a. g. e*, I, 260-261.

183 Belâzurî, *a. g. e*, 105; Kudâme b. Câ'fer, *a. g. e*, 277; Yahyâ b. Âdem, *"sadaka arâzisi"* ile zekâtı ayırır. Bkz. *a. g. e*, 112-132-135 vd.

184 Lokkegeard, *a. g. e*, 78-79.

ri, hem bölgeleri, hem de mâlî sistemleri ve organizasyonları devlet teşkilâtı içinde bir birinden bütünüyle ayrıldığı için mümkün görünmemektedir.[185] Bununla birlikte Tenûhî'nin aktardığı bir harman hesabında, mahsulden 1/3 oranında vergi aldıktan sonra buna ilâve olarak 1/10 nisbetinde de Öşür alınmaktadır. Hatta % 10'a yaklaşan oranda da ek vergiler alınmaktadır.[186] Bu tür misaller, harac ve öşrün beraber alınabildiği yerlerin veya zamanların olduğunu gösterir.

Harâc gelirleri devlet teşkilatı içinde *Divân-ı Harâc*'ta toplanırken, öşür gelirleri *Dîvânu's-Sadakât* ya da daha önceki haliyle *Divan-ı Dıyâ*'da toplanmaktadır. Buna ilâveten öşür gelirlerinin harcanacağı yerler Tevbe süresi 60. âyette belirlendiğinden, başka yerlere harcama yapılması mümkün değildir. Bundan dolayı Harûn er-Reşîd döneminde Ebû Yûsuf'un tavsiyeleri doğrultusunda her şehirde zekat sandıkları kurulmuştu.[187] Öşürlerin devlet eliyle toplanmasına Emevîler devrinde Mervân b. Hakem zamanına kadar ara verilmiş, bu tarihten sonra öşür toplamak için husûsi görevliler tayin edilmeye tekrar başlanmıştır. Ömer b. Abdulâziz de hayvanların, zirâ'î mahsûllerin ve hurmaların zekâtını bizzat devlet eliyle toplatmıştır.[188] Abbâsîler zamanında da öşür arâzîsi olarak kabul edilen yerlerden öşür toplanmıştır. Hatta Yemen'den, Mekke'den, Medîne'den vâlilerin gönderdiği vergiler toplanan öşürlerdir.[189]

Öşür arâzilerinden alınan miktârlar yetişen ürünün nisbetinden alındığı için mukâseme usûlüne göre toplanmaktadır. Öşür arâzilerindeki uygulanan genel kâide, yetişen mahsûlden onda bir oranında öşür alınmasıdır. Eğer arâzi sulanıyor ise diğer sulama yapılan arâzilerde olduğu gibi vergi nisbeti yirmide bir (1/20) olarak yarı yarıya düşürülmektedir.[190] Öşür umûmiyetle buğday, arpa, hurma, kuru üzüm gibi mahsûllerden alınır. Bazı yaz sebze ve meyvelerinden alınmayacağını, buna de-

185 Bkz. Belâzurî, *a. g. e*, 419; Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 486, 528.

186 Daha geniş bilgi için bkz. Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 155.

187 İstahrî, *a. g. e*, 93'den naklen M.Tevfik Hıfâcî, *a. g. e*, 198-199.

188 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 486 (t.472), 528 (t.505).

189 Belâzurî, *a. g. e*, 99, 101, 105; Kudâme b. Ca'fer, a. g . e, 277; İbn Hurdazbih *Divân-ı Harâc*'daki belgeler arasında Yemen'den gönderilen en büyük miktarın 600.000 dinar olduğunu aktarır(*a. g. e*, 144). Ancak buradaki belgelerin niçin *Divân-ı Harâc*'dan aktarıldığı konusu mübhemlik oluşturmaktadır. Muhtemelen genel arşivler bu divânda saklanıyordu.

190 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 51-52; Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 113, 115-123.

lil olarak da Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderdiğinde ona, hurma, buğday, arpa ve kuru üzümden zekat alması gerektiğini delil gösterirler.[191] Yine İmam Mâlik sebze ve meyvelerden zekat alınamayacağını söylemektedir. Hz. Peygamber, Tâif bağlarının üzümünden tahmin ve takdîr (*harz, hars*) ile zekat almıştır. Emevîler devrinde Haccac b. Yûsuf da bütün sebzelerden zekat almıştır.[192] Ebû 'Ubeyd, öşür alınan mahsulleri bunlarla sınırlı tutan görüşü sahiplerinin sadece bunları gördüklerinden, bu sınırı aşmadıkları yorumunu yapmaktadır.[193] Buna karşılık Yahyâ b. Âdem'in, bazı Medîne ve Şâm'lı âlimler, yetişen meyve ve sebzenin değeri 200 dirheme ulaştığında 5 dirhem (%2,5) zekat alınacağını aktarması[194] esasen kâr amaçlı üretilmiş her mahsûlden zekat alınabileceğini gösterir. Ebû Yûsuf'un: "*şeker kamışı ve zerir denilen bir bitkiden, her ne kadar doğrudan yenilmeseler de iktisâdî faydası olduğundan dolayı, öşür arâzisinde ise öşür, harâc arâzisinde ise harâc alınmalıdır* "[195] görüşünü beyân etmesi, sınâ'î mahsûllerden de öşür alındığını göstermektedir. Bu konuda hukukçular, hasâdın ölçülebilirliği (*keylî*) ve dayanıklılık (*bekâ*) kıstasını getirmişlerdir.[196]

Öşür alınması için beş *veski*[197] aşan her mahsûlden öşür alınır denilmektedir.[198] Başta Ebû Hanîfe olmak üzere zirâ'î mahsûllerden öşür alınması konusunda her hangi bir nisâb belirlememişler ve "*yetişen bir tutam dahi olsa öşür alınır*" demişlerdir.[199] Farklı ürünlerin tasnîfinde cins ve fiyat özellikleri göze önüne alınmıştır.

---

191 Belâzûrî, *Futûh*, 98, (t. 104); Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 113-114; Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 471-476.

192 Bkz. Belâzurî, *a. g. e*, 98, 756.

193 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*; 476.

194 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 113; Ebû Yûsuf Za'feran'ın öşürünü, en ucuz mahsûlün 5 vesk (193,4 kg) değerine göre ayarlamıştır. *a. g. e*, 52.

195 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 56 .

196 Bu mahsûller öşür tartışmaları esnasında teker teker sayılmıştır. Bu rivâyetleri ve eleştirileri birlikte ele bir çalışma için Bkz. H. Abdu'l-Mecîd Kebîsî, "Darîbetü'l-'Öşr", M A, XLI-II, (Bağdad 1990), 147-148,153.

197 Vesk; 60 sâ'dır, bir sâ ise 8 rıtıldır. Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 113, 141-142. Bir sâ'y 132 kg olarak hesaplanırsa, buna göre 5x132=660 kg eder ki öşür için en az gereken miktârdır. Hârûn er-Reşid döneminde 1 vesk 2,5 Peygamber veski kabul edilmiş, yânî = 630,834 litre, yaklaşık = 485, 795 kg. W. Hınz, *a. g. e*,65.

198 Yahyâ b. Âdem, *a. g. e*, 160; Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 477.

199 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 55, 70; Yahyâ b. Âdem, 32; Belâzurî, *a. g. e*, 78 (t. 83).

2) Harmandaki Muâmeleler:

Şimdiye kadar anlattığımız mukâseme uygulamalarının gerçekleştiği yer, hasâd mevsiminde harman yeri (*beydâr*) idi.[200] Mahsûller harmana toplanıp, hasâd çıkarıldıktan sonra, *Dîvânu'l-Harâc*'ın tâyin ettiği görevliler ya da yerel yetkililer, daha önceden merkezi hükûmet tarafından her harman için belirlenmiş oranlardaki vergileri toplamak için gelirlerdi. Vergi oranları umûmiyetle *kûrr* üzerinden belirlenir ve *kûrrun* altmışta biri (1/60) olan *kafîz* birimiyle hesaplanırdı. Mesela; her kûrrden 24 kafîz vergisi olan harman şeklinde hesaplanırdı.[201]

Mukâseme sistemi uygulanmaya başlandıktan sonra, bu bölgelerin mâlî taksîmatı harmanlara göre belirlenmeye başlanmıştır. İbn Hurdazbih, Sevâd bölgesindeki idârî-mâlî taksîmatı hakkında bilgi verirken, Sevâd bölgesi 12 kûre, yani idârî-mâlî bölgeye ayrılıyor, bunun altında her kûr 60 *tasâsûc*a ayrılıyordu.[202] Tasâsûcların altında ise *rustâklar* yer alıyordu.[203] Onun da altında köyler ve çiftlik bölgeleri yer alıyordu. Her tesâsûcun altında 12'ye kadar *rustâk* ve her rustağın altında da 12 kadar köy bulunabiliyordu.[204] Fakat İbn Hurdazbih, köyleri ve çiflikleri zikretmeden mâlîyenin elindeki Sâsâniler devrinden beri kullanılmakta olan arşive dayanarak harmanların (*beydar*) sayısını vermektedir.[205] Muhtemelen bu harman sayıları aynı zamanda köy veya çiftliklere tekâbul etmekteydi. Her harmandan toplanan buğday, arpa ile gümüş va-

---

200 *Beydâr*, arapçada harman yeri, hasâdın kaldırıldığı ve biriktirildiği yer anlamına gelir. Şâm bölgesinde "*Ender*" Hicazda hurma hasadının kaldırıldığı yere "*Mirbed*" tabiri kullanılır. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 171; Ezherî, *Muhtâru's-Sıhah*, 272. Bu kelimelerin önemli hale gelmesinin nedeni, devlet ile köylünün yetişen ürünü harmanda paylaşmalarından kaynaklanır.

201 Büzcânî, *a. g. e*, 307 vd.

202 Tassûc; aslı farsça olan tesû kelimesinden gelir ve nâhiye manasına gelir. Rustak ise, farsça rûze ve festa kelimelerinde oluşur. Rûze;satır, saf ve ip anlamına gelir. Festa ise hal manasındadır. Birleştirildiğinde, nizam veya düzenleme anlamı taşır. Bkz. İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 5-6;Y.Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 55.

203 Y. Hamevî, bu mübakalaşmayı tam tersinden anlamış(köy-rustak-tassûc) ve taksimatı da buna göre yapmıştır. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 55.

204 İbn Hurdazbih'in Sevâd ile ilgili verdiği bilgilerde dikkat çeken bir nokta vardır ki, 12 kûr ve 60 tasâsûca ayrılmış olması, Bâbil'lilerin 12 tabanlı sayı sistemini ve kozmolojik tasavvurunu akla getirmektedir. İslâmî dönemde de eski taksîmâtın aynen devam ettiğini görmek çok eski bir geleneğin devam ettiğini ortaya koymaktadır. Lokkegeard, *a. g. e*, 164.

205 Seyyid Maqbul Ahmed, "İbn Hurdazbih", *DİA*, XX, 79

rak cinsinden alınan vergilerin miktârları verilmektedir.[206] Meselâ; Bâbil ve Hatarniye tassûcunun 12 rustakı bulunmaktadır. Bu rustaklara bağlı 378 harman vardır. Bu harmanlardan 3000 kurr buğday, 5000 kurr arpa ve 350.000 varak vergi alınmaktadır.[207]

Harmanların her birinin vergi oranı devletin belirlediği duruma göre değişebiliyordu. Bundan dolayı, h. III. asrın sonlarında bir köylünün harmanını daha düşük mukâseme uygulanan başka harmana naklettirmek için vezîrler ve *Dîvânu'l-Harâc* görevlileri nezdinde giriştiği çabaları, bizi harmanların farklı nisbette vergilendirildiği sonucuna götürmektedir.[208] Aynı şekilde, yüksek kademeli görevlilerin arâzilerinin ve köylerinin bulunduğu bölgelerdeki harmanların mukâseme nisbetlerinin düşürülmesi olağan bir durumdu. Kendi çiftliklerinin mukâsemesini vezîrliği dönemindè düşürdüğü gerekçesiyle İbni Furât, vezîrlikten ayrıldıktan sonra halefi Ali b. İsâ tarafından suçlanmış ve hakkında soruşturma yapılmıştı.[209]

Fakat İbni Furât sâdece kendi arâzilerinin mukâsemesini düşürürken, genel vergilerle ilgili olarak da şöyle diyordu; *"Eğer beni yanlış anlayacaklarından korkmasam Sevâd'ın vergilerini indirir, "istân-ı tâm" yerine kurr başına 3 kafîz vergi alırım.(Normalde bir kurrden 24 kafîz alınıyordu). O zaman siz bakın gelirler nasıl artar."*[210] Bu ifâdeler, vergilerin yüksek olduğunu, bu sebepten de ödeme güçlüğü, suistimaller ve karışıklıklar nedeniyle devletin vergi kaybına uğradığı gerçeğine delâlet eder. Nitekim el-Mu'tez devrinden sonra *damân*lığın yaygınlaşmasıyla, dâminler vergileri daha da ağırlaştırmaya başlamışlar, bu durum karşısında bazı köylüler, vergilerin eski haline getirilmesi için *Divân-ı Mezâlim*'e baş vurmuştu.[211]

Mukâseme sisteminin uygulanmasında karşılaşılan en büyük güçlüklerin başında, değişik mahsûllerden alınacak verginin miktârlarının

---

206 İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 6-14; Makdisî, *a. g. e*, 154; İstahrî, *a. g. e*, 150-153, 273.

207 İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 10.

208 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 220-221, Ayrıca S.A. Alî, *el-Harâc Fi'l-Irak*, 205-206.

209 A. *g. e*, 258.

210 A. *g. e*, 223.

211 Damânlık sisteminin ilk uygulandığı yıllarda eskiden hafif olan vergisinin dâmin İbn Tâi tarafından ağırlaştırıldığını iddia eden bir köylü *Divânı Mezâlim*'e verdiği dilekçede *"O Ebû Bekr mi? Ömer mi ki eski vergileri değiştirebiliyor"* diyordu . Sâbî, *a. g. e*,124-5.

belirlenmesi problemi gelmekteydi. Mahsûlün çeşidi arttıkça bunların bölünmesi, takdîri, ölçümü başlı başına bir problem haline geliyordu. Çünkü her mahsulün ağırlığı, vergi oranları ve fiyatları değişik olduğundan, aralarında büyük fiyat farklılıkları doğmaktaydı.[212]

Tartma ve fiyatlandırma problemi için devlet susam, buğday, arpa ve cehcundum (arpa ve buğday karışımı bir kıstas) denilen mahsûlleri esas almaktaydı. Bu mahsullerin takdîr ve fiyatlandırması yapılırken, ürünlerin fiyatları ve özgül ağırlıkları bir birine en yakın olanlar guruplandırılarak, bahsettiğimiz dört mahsule göre işlem yapılmaktaydı. Mesela; kimyon, hardal, kereviz, haşhaş ve hurma tohumu gibi gramajı düşük, küçük taneli ve birim fiyatı buğdayın birkaç katı olan mahsûllerde susam esas alınmış ve vergilendirme fiyatları susama göre belirlenmiştir. Fiyatları orta düzeyde bulunan fasulye, nohut, mercimek, keten kökü, tere, çemen yulaf, safran, sebzeler, kuru üzüm, sumak, ceviz ve fındık gibi mahsûller ise buğdaya göre ayarlanmaktaydı. Bunlardan bir aşağıda bulunan mahsûller arpaya, en ucuz olanlarda cehcunduma göre ayarlanıyordu. Bunların fiyatları susam gurubunun dörtte biri, buğday gurubunun yarısı nisbetindedir.[213]

Bu tasnîf, bölgelerde yetişen mahsûl çeşitlerine ve fiyatlara göre farklılaşabiliyordu. Ama tasnîfte esas alınan kıstaslar, fiyatlarının yakınlığı ve mahsulün ağırlığına göreydi. Ayrıca hemen hepsi arpaya göre farklı nisbetlerde fiyatlandırılabilirken, Sevâd da bol yetişen fındık, fıstık, ceviz gibi mahsûller tahıl cinsleriyle bir birine dönüştürülemezdi.[214] Bunlar için devlet, *"tasrîf listeleri"* hazırlardı ki, Büzcânî bu listelerden bir örneği kitabına almış ve günümüze kadar gelmiştir. Listeler her şeyden önce bu dört guruba giren mahsûllerin, takdîr yapılan bölgenin ölçeklerine göre de dönüştürülmesini sağlamak için hazırlanmıştı.[215] Mukâseme sisteminin karşısındaki bir başka problem de her bölgenin farklı ölçü birimi kullanmasıydı. Bu ölçüler öylesine farklılaşıyordu ki, Ehvaz'da *hâşimî kafizi* kullanırken, Musûl, Cezîre ve Diyârı Ra-

212 Büzcânî , *a. g. e*, 307.

213 Ebu'l-Huseyn İshak b. İbrâhim b. Vehb, *el-Burhân fi Vucûhi'l-Beyân*, thk: Ahmed Matlub-Hatice Hadisî, Bağdâd 1967, 356-357; Sâbî, *a. g. e*, 307-308.

214 *A. g. e*, 308.

215 Bkz. *a. g. e*, 310-313.

bi'a'da *süleymânî*, Basra'da tahıl için *kenkul*, sebze ve meyveler için *bunduk* adında farklı ölçüler kullanıyordu. Cebel bölgesinde ise *"kurru dineveriyi"*, Hamedân *"cerîbi"*, Şâm ve Mısır *"irdeb"*, *"vibeyi"* ve *"kadehi"*, Hicaz *"sâ'yı"*, Yemen *"yezidi kurrunu"* kullanıyordu. Ayrıca her bölgede kurr, kafîz gibi ölçülerin miktârları ve büyüklükleri değişiklikler göstermekteydi.[216] Bu karmaşanın önüne geçmek için merkezi devletin esas aldığı sabit ölçüler (*keyli sultânî*) bulunurdu ve her bölgenin vergisinin merkeze teslimi bu ölçüye göre yapılırdı.

Mukâseme uygulamalarının bulunduğu Sevâd bölgesinde beş temel ölçü kullanılmaktaydı. Bunlar *mu'addel, kâmil, faliç, hâşîmi ve süleymânî* idi.[217] Büzcânî mukâsemede kullanılan ya da daha önceleri kullanılmış olan ölçü birimleri ve kendi aralarındaki nisbetleri hakkında geniş bilgiler aktarır. Bunlardan tahıl cinsi beş 'aşara musâvî olan ve Irak'ta halk arasında *"kupa"* denilen ölçü esas alınarak mukâseme ile toplanan mahsûllerin ölçümü yapılıyordu.[218]

Hesaplamalar yapılırken en yüksek ağırlık birimi olarak *kurr*, onun 1/60 *kafîz*, kafizin 1/10' *'aşar*, ve kafizin 1/8'i *mükûk* birimleri kullanılırdı. Yine kafîzin 1/24 değerinde olan *keylîce* ve en küçük birim olarak da 96 *rubu'* ve 192 *semen* birimleri bulunmaktadı.[219] Sevâd'daki mukâseme ölçümlerinde *mu'addel, kâmil, hâşimî, süleymânî* ölçüleri devletin esas kabul ettiği *"kurru falice"* göre ayarlanıyordu. Aynı şekilde resmi hesaplar ve tasnîfler de buna göre yapılmaktaydı.[220]

Yüzdelik nisbetler daha çok kûrr üzerinden verilirdi. Bir kûrr buğday veya arpadan ne kadar kafîz alınacağı (*1 kûrr:* 60 kafîz) *"Hakku's-Sultan"* olarak kusûratlar ile belirleniyordu. Büzcânî, bunlarla ilgili vergi görevlilerinin ve kâtiblerin karşılaşılabilecekleri durumlara ilişkin hesaplama örnekleri verir.[221]

---

216 A. g. e, 303-306.

217 Büzcânî, kendi zamanında (IV/X asrın ortaları) artık bunun sadece takdîr ve tahminlerde kullanıldığından bahseder. Bkz. a. g. e, 303-304.

218 Kupa ortalama 60 rıtıl buğdaya denktir. Bkz. Büzcânî, a. g. e, 304

219 A. g. e, 303; Walter Hinz, 1 kurr buğdayı 2925 kg, 1 kurr arpayı 2437 kg. ve bir kurr pirinci 3556 kğ olarak hesaplamıştır. Bkz. a. g. e, 52-53.

220 Büzcânî, IV/X asrın ortalarında artık bu ölçü biriminin sadece takdîr ve taksimlerde kullanıldığını, Buveyhilerin *mu'addeli* esas aldıklarını haber verir. Büzcânî, a. g. e, 303-304.

221 A. g. e, 316 vd.

Mukâseme sisteminde yetişen mahsûlün dikkatli bir şekilde tesbîtinin yapılması, mahsûlün taksim edilinceye kadar harmanda bekletilmek zorunda kalınması, mahsûllerin taksiminden sonra 'aynî olarak toplandığı durumlarda eldeki mahsûlün muhafazası, depolanması ve nakliyesi gibi güçlükleri vardı. Ayrıca, tarla sahibinin üründen faydalanması, bunun önüne geçmek için ön tahminlerde bulunularak (*hazr*) görevliler ile çiftçi arasında hasâd zamanında anlaşmazlıklara sebebiyet verilmesi gibi mahzurlar da taşımaktaydı.[222]

Ebû Yûsuf, harman yerindeki mahsûllere göre tahmin ve takdîrde bulunduktan sonra âmilin mahsûlün bir kısmını zâyî ettin gerekçesiyle mükelleflerden daha fazla vergi almaya kalkmasının haksızlık olduğunu ve bu tür haksızlıkların ülkeyi harap edeceği uyarısında bulunur ve şu teklifi sunar; "*önce ölçtükten sonra bir iki ay bekletip sonra tekrar ölçerek "eksiltmişsin tamamla" diye haksız vergi alınması doğru değildir. Mahsûl harmana geldikten hemen sonra ölçülüp alınmalı, orada bırakılmamalıdır*"[223].

222 S. A. Alî, *a. g. e*, 252-258.

223 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 108-109.

II. BÖLÜM

VERGİNİN TOPLANMASI VE ORGANİZASYONU

A) VERGİ TOPLAMA TAKVİMİ (*İftitâhu'l-Harâc*)

İslâm vergi hukûkunda ve sisteminde Hilâlî ve Şemsî takvime göre ayrı ayrı toplanan bir çok vergi çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan zirâî alanlardaki yetişen ürünlerden alınan harâc vergileri hilâlî takvime göre toplanmaktadır. Halbuki ürünler yılın belli mevsiminde yetişir ve asla tâbi oldukları vaktin dışına çıkmazlar. Hilâli takvim ise güneş takvimine göre yıllık 11 gün 6 saat daha azdır. Bundan dolayı hilâlî ile güneş takvimi arasında her üç yılda bir ay, üç buçuk gün; her 33 yılda da takriben bir yıl fark oluşmaktadır. Yâni hilâlî takvimin ayları güneş takvimine ve mahsûllerin yetişme zamanına göre sürekli değiştiğinden, her hilâli yıl başı bir önceki yıla göre 11 gün daha erken gelmektedir. Ayrıca güneş takvimine göre bir yıl 365 gün altı saat tutmaktadır. Bu altı saatlik fark bütün takvimlerde belli periyodlarla ayarlanması gereken bir durum oluşturmaktadır. Özellikle iktisâdiyâtı büyük mikyasta zirâate dayalı devirlerde belli periyotlarla bu açığın ayarlanması kaçınılmaz olmuştur.[224]

224 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, XIII, 58-9; Ayrıca bkz. Z. Reyyis, *a. g. e*, 511-512.

Eski İran'da mâlî yılbaşı, baharın geliş bayramı olan *Nevrûz* günüdür. İran'da güneş yılı esas alındığından hilâlî takvim sorun olmuyordu, fakat 365 günden artan 6 saatlik fazlalık *(müşrika)*, her 120 yılda bir ay fark ediyordu ki bunu kapatmak için her 120 yılda bir ay ekliyorlardı.[225] Romalılar da güneş yılının 6 saatlik farkını dikkate alarak Şubat ayını, her üç yıldan sonra gelen dördüncü yılda 29 gün olarak saymışlardır. Bu işleme *tahvil* ya da *kesb* denilmiştir[226]

İslâmî döneme gelindiğinde, Kur'ân-ı Kerîm tarafından *nesî*'nin yasaklanması,[227] takvimlerde oynamayı Yezdecird'den sonra ilk 60 yıl boyunca engellemiştir. Bunda belki de arapların tecrübe ve bilgisizliğinin de etkisi vardı.[228] Nihayet, Hişâm b. Abdulmelik devrinin (106/724-126/743) Irak vâlisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye bir gurup dihkân gelerek vergilerin toplanma vaktinin geciktirilmesini, vergi toplama takviminin hasat zamanına tevâfuk etmediğinden insanların sıkıntıya düştüklerinden şikayet etmişlerdi. Vâlî durumu gizlice halîfe Hişâm'a bildirmişti. Halîfeden gelen cevapta bunun *nesî*' olacağı gerekçe gösterilerek reddedilmişti.[229]

Aynı şekilde Harûn er-Reşîd devrinde vezîr Hâlid b. Bermek'e bu isteği ilettiler. O da bu nevrûz gününü bir ay geciktirmeye karar vermişti, fakat siyâsî rakipleri bu olayı, vezîrin İrânî bir geleneği diriltme çabası ve eski mecûsi geçmişine dönüş olarak yorumlamışlar, aleyhinde bir propagandaya dönüştürmüşlerdi.[230] Bu sebepten bu karar da durdurulmuştu.[231]

---

225 Ebû Reyyân el-Beyrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkıyye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, nşr: Eduard Sachau, Leipzig-1923, 10-11, 31-33; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, III, 331

226 Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII, 60; Beyrûnî, a . *g. e*, 32; Beyrûni diğer takvimlerde ve milletlerde bu işlemin nasıl yapıldığına dair ayrıntılı hesaplamalar yapar ve bilgiler verir. Bkz. *a. g. e*, 9 vd.

227 Câhiliye arapları, haram ayların zamanını değiştirmek için, takvimle oynuyorlardı. Bu câhiliye uygulamasına nesi' denmiştir. Kur'an-ı Kerîm tarafından yasaklanmıştır.Tevbe Sûresi, 37. Ayet. Câhiliyede nesi'nin nasıl ve hangi amaçlarla kullanıldığı, için bkz: Mehmed Apaydın, *Rasulullahın Günlüğü*, İnsan Yay. İstanbul 1995, 29-33.

228 Beyrûnî, *a. g. e*, 33; Ayrıca bkz. A. Dûrî, *Târîhu'l-Irakı'l-İktisâdî*, 51

229 Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII; 60; Beyrûnî, *a. g. e*, 32.

230 Beyrûnî, *a. g. e*, 32.

231 A. Dûrî, *a. g. e*, 51.

İslâm tarihinde bu anlamda ilk takvim düzenlemesi el-Mütevekkil zamanında gerçekleşmiştir. Dönemin vezîri harâcları toplamak için halîfeden izin istediğinde, henüz mahsûller olgunlaşmamış ve yeşil vaziyette olduğundan vergilerin bu vakitte toplanması, çiftçileri borçlanmak mecburiyetinde bırakacaktı. Bunu gören halîfe vezîr'e, "*insanlar henüz elde etmedikleri mahsûlden ne ile harâc verecekler?*" dedi. Bunun üzerine kendisine İranlılar'ın, "*kesbi*" anlatıldı ve bunun uzun zamandan beri ihmal edildiği ifâde edildi. Bu durum karşısında el-Mütevekkil hemen hesaplamasının yapılmasını ve Nevrûz bayramının ertelenmesi ve hasat mevsimi ile harâc mevsiminin aynı döneme getirilmesi emrini verdi.[232] Nihayet Haziran ayının 18'ine ertelenmesine karar verildi. Bu karar nisan ayında (243/ 858) yılında alınmıştı, fakat halîfe bu kararını uygulamadan öldürüldü.[233] Karar 241/256 yılının 242/257 yılına tahvilini emrediyordu, fakat yerine geçen oğlu el-Muntasır para ihtiyacı içinde olduğu için önceki yılın harâcını topladığından tahvil işlemi bu dönemde gerçekleşmemiştir.[234]

Halbûki tarih kitaplarında verilen bu bilgilerde bir yanlışlık göze çarpmaktadır. Çünkü el-Mütevekkil'in ölümü 247/861 yılında olduğuna göre ölümünden dört yıl önce olmuş bir olayı tatbik edememesi mümkün değildir. Buradaki hata Yezdecird'den itibaren geçen zamanın tekâbul ettiği tarih 243/857 yılıdır. Bu olayın cereyan ettiği tarih ise 247/861 yılı olmalıdır ya da söylenenin aksine el-Mütevekkil zamanında uygulanmıştır. Şâir Buhteri'nin kasîdesinde el-Mütevekkil'in bu konuyla ilgili övülmesi de onun zamanında uygulanmış olduğunu gösterir.[235]

H. 243/258 yılından sonraki 33. yılın isâbet ettiği tarih 274/887 yılıdır. Ancak el-Mu'temid'in kâtipleri konuyu unuttukları için halîfeyi uyarmamışlar ve tahvil yapılmamıştı. Aradan iki yıl geçtikten sonra

---

232 Tehir edilecek gün hesaplanırken, Yezdecir'den sonraki 243 yıl hesaplanmış ve 243x 6saat=1458saat/24saat = 60 gün olarak bulunmuştu. Bu 60 gün 18 nisana ilave edilerek 18 Haziran hesaplanmıştır. Beyrûnî, *a. g. e*, 32.

233 Bkz. Beyrûnî, *a. g. e*, 32-33; Taberî, *Târîh*, IX; 218; Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII 63-65; Makrizî, *Hıtat*, I, 277, 261.

234 Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII, 64.

235 Buhterî kasidesinde şöyle diyor; "*Bugün Nevrûz günüdür, artık Erdeşir zamanıdaki yılına döndü, Sen onu ilk haline çevirdin, Harâcı halka iyilik olsun diye o vakitte açtın, Bundan dolayı sana hamd ve sena, senden onlara adalet ve şükürlere nail olmak vardır.*" Beyrûnî, a. g e, 32.

276/890 yılında Kazvîn bölgesinin vâlisi Ahmed b. Talha el-Muvaffak'ın, Cebel bölgesindeki temsilcisi Cerrâde b. Muhammed ve kâtibi Ahmed b. Muhammed, harâc belgelerinde 276/890 yılını ilga ederek göndermesi üzerine konu gündeme gelmiştir. Nihayet bu kâtipler el-Muvaffak'la Bağdad'a gitmişler, el-Mu'tezıd halîfe olduktan sonra ona durumu açıklamışlardı.[236] Aynı hatırlatma Ali b. Yahyâ el-Müneccim[237] tarafından da Nevrûzun vaktine tahvilinin zorunluluğu hatırlatılmıştı.[238] Sonunda el-Mu'tezıd bununla ilgili emrin yazılarak her tarafa gönderilmesini emretmiş ve Nevrûz 11 Hazirana ertelenmişti. Böylece, 282/895 yılında gecikmeli olarak da olsa uygulanmış ve bu târihe "*Nevrûzu el-Mu'tezıdî*" denilmişti.[239] Bundan sonraki uygulama 274+33=307/319 yılına isabet etmektedir. Halîfe, 306/918 yılının harâcının 307/319 yılına nisbet edilmesini emretmiştir.[240]

Doğuda bütün bunlar olurken Mısır eyâletinde 499/1105 yılına kadar takvim değişikliğinin uygulanmadığından haber verilmektedir.[241] Bu takvim çalışmalarının Abbâsî mâliyesinden etkilenmemesi muhtemeldir. Çünkü, Tolunoğulları devleti, el-Mütevekkil'den kısa bir zaman sonra (255/868) tamamen Abbâsîlerden kopmuştur.

Vergiler sâdece ziraatten alınan vergilerle sınırlı değildi ve bir çok farklı şekli olan bu vergilerin toplanma tarihi ve şekli de kendi içinde farklılaşıyordu. Hilâlî takvime göre toplanan *cizye, zekat, mustağallât ve mukâs* vergileri, Muharrem ayı ile Zilhicce aylarında toplanmaktaydı. Bunun yanında güneş yılına göre (hâracı yıl) toplanan zirâî mahsûllerden alınan vergiler, Eylül (*tût*) ve Ekim (*mısra*) aylarında iki taksit halinde toplanırdı. Bahçe ve sulu tarım yapılan yerlerin harâcı ise Şubat (*emsir*) ve Ocak (*tûbe*) ayında toplanırdı. Bunların hesaplanmasında harâcî yıl esas alınarak, senelik olarak yapılıyordu.[242] Genel kâide ise

236 Kalkaşendî, a . g. e, XIII, 64.

237 Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 373.

238 Makrîzî; *el-Hıtat*, I 261; Kalkaşendî, a . g. e, XIII, 61.

239 Taberî, *Târîh*, X; 39; Beyrûnî, *a. g. e*, 32-33; Kalkaşendî, a . g. e, XIII, 61vd.

240 Kalkaşendî, takvim tahvilleri ile ilgili bu belgeyi aynen aktarmaktadır. Bkz. *a. g. e*, XIII, 67-75. Makrizî, *el-Hıtat*,I, 277.

241 Kalkaşendî, *Meâsîru'l-İnâfe*, III, 228. Bu rivâyetin aksine İbn Tağriberdî, 350/961 yılında tahvil yapıldığını haber vermektedir. *Nucûmu'z-Zâhira*, III, 331(Kahire-1956).

242 Bkz. Mahzûmî, *a. g. e*, 34; Lokkegeard, *a. g. e*, 186 A. Grohman, *a. g. e*, III, 53; Richard

vergi mesâha olarak konmuş ise *Kamerî*, mahsule konmuş ise mahsûlün olgunlaşmasını beklenmeyi gerektireceğinden *Şemsî* oluyordu.[243]

Vergi toplanması sırasında tutulan defterlere bakılırsa, vergiler her zaman bir defada ve Nevrûz esnasında toplanmadığını anlarız. Bunlardan "*Evâriç*" defteri, vergi ödeyen her şahıs adına *arîza*[244] denilen husûsî bir sayfa olduğu, mükellefin ödediği vergi taksitlerinin kaydedildiği ve vergi memurlarının yanında taşıdığı bir defterdi. Buradan da anlaşılıyor ki zirâî vergiler, bir defada ve Nevrûz takviminde toplanamamakta, senenin belli aylarına yayılmış taksitler (*nucûm)* halinde toplanmaktadır. Bu defterler tanzim edilirken ilk sutunda genel vergi miktârları, ikinci sütunda o anki ödenen tutar, üçüncü sütunda ise kalan bâkiye yazılırdı.[245]

Vergi toplama seyrinin yıl içine yayılmış olmasının temelinde, gerek Irak gerek Mısır gerekse diğer bölgelerde zirâ'î faaliyetin yıl boyunca devam etmesi yatmaktadır. Çünkü bir çok hasat değişik mevsimlerde olgunlaştığından, onların hasat mevsimine paralel olarak da vergi tahsîli devam etmek zorundaydı.[246] Âmiller tarafından *bakâ-ya* olarak adlandırılan vergiler sadece tahsîl edilemeyenler değil, takdîr edilen verginin ikinci bir takvimde ödenecek vergileri de ihtiva ediyordu. Bundan dolayı, "*âmil bakâya* takdîr *etti*" ifadesi böyle durumlara işâret eder.[247] İlk toplanan vergi nakdî ve 'aynî, sonrakiler sadece nakdî alınırdı.[248]

Verginin taksitlendirildiği durumlarla ilgili kullanılan kavramların başında "*nucûm*", "*münecceme*" *ve* "*encûme*" kelimeleri gelmekte ve bu kelimeler Endülüs'ten Horasan'a kadar geniş bir alanda kullanılmaktadır.[249]

S. Cooper, "The Assessment and Collection of Kharâj Tax in Mediaval Egypt", *Journal of The American Oriental Society*, 96/3, (365-382), 1976, 376-377.

243 İbn Kayyım, *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*, I, 116.

244 Havârizmî, bir defada alınamamış ve taksitler halinde ödenmekte olan vergiler için "*Te'rîc*" ve " *'arîza*" kavramlarını karşılaştırır. Te'rîc; bir anlamda taksitlendirmedir. Ariza ise daha önceden hesaplanmamış fakat ödediği miktâr hesaplanarak alınan şeklidir. Bkz. Havârizmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 82.

245 A. g. e, 81-82; ayrıca bkz. Husamûddin Samarrâî, "Mecâlâtu'd-Dârâib 'ale'l-'Arz ve'l-İntâcu'z-Zirâ'î", *el-İdâretu'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, c. III, Amman 1990, 800.

246 H. Samerrâî, *Acriculture in Irak*, 64-75

247 Havarizmî, *a. g. e*, 82, Sâbî, *a. g. e*, 364-365.

248 A. Dûrî, "Nizâmu'd-Darâib fi Sadri'l-İslâm", MM*İ*A., Dımaşk 1974, c. IL :2, s 44-60; Cehşiyârî ve İbn-i Hurdazbih'in verdiği listelerde de vergiler 'aynî ve nakdî olarak sunulmuştur. Ayrıca bkz. A. Grohman, *a. g. e*, III, 53.

249 Bkz. Sûlî, *Ahbâru Şu'arâi'l-Muhdeşîn*, 230; A. Grohman, *el-Evrâku'l-Berdiyyi'l-Arabî*, IV.,

Umûmiyetle taksitler üç veya dört taksit halinde, her üç veya dört ayda bir toplanmaktadır.[250] Bu kelimenin yanında taksitleri ifade eden benzer bir kullanım ise *"Tabûl"*, *"Defe'ât" ve "Eksât"* kelimeleridir. Bunlar da harâc toplamanın taksitlendirildiği durumlarda kullanılan ifadelerdir.[251] Bunlardan *Tabûl* umûmiyetle harâcî yılın sonlarında ödenen son taksitler için alınırken , *"eksât"* Irak bölgesinde *"nucûm"* kelimesinin yanında kullanılmaktadır.[252]

Devletin acil paraya ihtiyaç duyduğu dönemlerde ise taksitlendirmenin aksine, vergi takviminden önce vergilerin toplanmasına (*ta'cîl*) gidiliyordu. el-Me'mûn vergileri taksitlendirmeden bir defada ve sene dolmadan almak istediğinde, halk itiraz etmiş ve aşırı tepki göstermişti.[253] el-Muvaffak 278/891 yılında gelecek yılın harâcını istediğinde bu durum halka çok ağır gelmiş, şikayetler yükselmişti.[254] İbn Furat ise vergi toplama takviminden önce vergilerin bir kısmını toplamıştı.[255] Devletin acil para ihtiyacını karşılamak için zaman zaman harâc toplama mevsiminden önce harâc toplama girişimlerine özellikle mâliyenin krize girdiği ikinci Abbâsî döneminde daha sık tesâdüf edilmektedir.

Her şey mahsûl ve takvime göre ayarlandığından, ödemeler, borçlar ve hesaplar vergi toplama takvimine göre ayarlanmaktaydı.[256] Bu dönemde sık kullanılan *"hesap harmanda görülür"* atasözü,[257] gelir kaynaklarının büyük oranda zirâate dayanan bir dünyada her şeyin harâc veya hasâd mevsimine endeksli olduğunu gösterir.

54, 55 No: 226-227; Ahmed b. Muğis Tuleytulî (ö. 459/1067), *el-Muknâ' fi 'İlmi'ş-Şurût*, thk: Francisca Javier-Agirre Sadaba, Madrid 1994, 221-222.

250 İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, II, 81; İbn Tayfur, *el-Bağdâd*, 99; Havarizmî, *a. g. e*, 39; Taberistân bölgesinde vergiler dört taksit halinde ödenirdi. Mazyar isyan ettiğinde iki ay içinde bütün vergileri toplamıştı. Bkz. Taberî, *a. g. e*, IX; 83.

251 H. Samerrâî, a. g. m, 802

252 Bkz. A. Grohman, *a. g. e*, I, 27-29, (no:44) 33-36 (no:78) , 49-50 (no:83); Rex Smith-Mashalleh al-Moraekhî, "A Critical Edition of select Arabic Papyri", *Bulletin John Rylands Library, Universty Library of Manchester*, c. LXX, VIII:2, 1996, 160 no:1.

253 Ezdî, a . *g. e*, 367, 410-411.

254 Mes'ûdî, *a. g. e*, IV, 243; Taberî, *a. g. e*, IX, 407-8.

255 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 43.

256 Halîfe Hâdî, Hârûn er-Reşîd'e 10.000 dinar göndermiş, kalanını da harâc toplama takviminde ödeyeceğini vâdetmişti. Mes'ûdî, *a. g. e*, III, 367; Diğer örnekler için bkz. Taberî, *a. g. e*, VIII, 565-6.

257 Se'âlibî, *et-Temsîl ve'l-Muhâdara*, thk: Abdulfettah Muhammed Hallû, Riyad 1983, 194; a.mlf, *el-Hâssu'l-Hâss*, thk: Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cezân, Beyrut 1994, 120.

B) VERGİ TOPLAMA USÛLLERİ

Abbâsîler yaşadıkları tecrübeleri iyi değerlendirerek ayrıntıları çok iyi düşünülmüş ve hesaplanmış bir harâc toplama nizamı kurmuşlardı. Bunun için devleti 14 büyük bölgeye ve 83 "kûre" denilen harâc bölgesine ayırdılar.[258] Bu bölgeler Irak'ta ve Mısır'da *Kûre* olarak adlandırılırken[259] Şâm bölgesinde "*Cund*"[260] Yemen de ise "*mihlâf*" deniyordu.[261] Sadece Irak 12 kûreye, Fâris bölgesi 13 kûreye ayrılmıştı. Abbâsîler devrinden günümüze ulaşan mulahhas vergi listelerindeki bölgeler bu taksîme göre düzenlenmişlerdir.[262] Her bir harâc bölgesine özel emirler (*İmâretu'l-Hassa*) atadılar. Bunların görevleri sadece vergi toplamak değil, toplanan vergilerin korunması, nakliyesi, hesaplarının yapılması gibi *Beytü'l-Mâl*'a teslim edilinceye kadar ki gerekli bütün muamelelerinden sorumlu tutuluyorlardı.[263]

Abbâsîler araştırdığımız dönem içinde, farklı zamanlara yayılmış vaziyette iki ayrı temel vergi toplama usûlü benimsemişlerdir. Bunlar, doğrudan âmil atayarak ve *Dîvânu'l-Harâc*'ın organize ettiği âmiller vasıtasıyla toplama ve devletin aracılar kullanarak vergi toplama metodudur ki bu da kendi içinde *kabâle*, *damân* ve *mukâta'a* gibi usûllere ayrılır.

---

258 Bu taksimatı Cehşiyârî ve İbn Hurdazbih'in verdikleri harâc gelir listelerine dayanarak çıkarıyoruz. Bkz. Cehşiyârî, *a. g. e*, 281-288; İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 5 vd.,74 vd.; Z. Reyyis, a .g.e, 510-516 vd.; A. Mâcid, *a. g. e*, 118.

259 Bkz. İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 9-14; İbn Fakîh "*Hemedân âmili bölgenin harâcını toplardı. Ne zaman ki Kazvîn ve Zencan mustakil vergi bölgesi (kûr) haline getirildi, ondan sonra vergileri ayrıldı*" ifadesini kullanmaktadır. İbn Fakîh, *a. g. e*, 556.

260 Mesela; *Cundu Dımaşk* tâbiri kullanılır ve beş bölgeye ayrılır; Cundu Filistin, Cundu Ürdün, Cundu Dımaşk, Cundu Hıms, Cundu Kınnesrin. Bkz. Y. Hâmevî, *Mu'cem*, *a. g. e*, I, 129, II, 197.

261 Yemen vilâyeti *Dîvânu'l-Harâc* kayıtlarına göre üç bölgeye ayrılmıştı; Mihlâfı San'a Mihlâfı Hadramevt ve Mihlâfı Cened. Bkz. İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 144.

262 Bkz. Cehşiyârî, *a. g. e*, 280-288; İbn Hurdazbih, a. g e, 8vd.

263 İbn Tayfur, *el-Bağdâd*, 146; Cehşiyârî, *a. g. e*, 253; ayrıca bkz. M. Tevfîk Hifâcî, *a. g. e*, 78-79.

1) Devletin Atadığı Âmiller Vâsıtasıyla Vergi Toplama:

a) Âmillerin Atanması ve Murâkabesi:

Devletin doğrudan âmiller atayarak vergi toplama geleneği esasen İslâmî dönemede Hz. Peygamber ile başlayan bir usûldür. Peygamber (a.s.) Muaz b. Cebel'i harâc toplamak için görevlendirmiştir.[264] Aynı şekilde Hz. Ömer, Hicaz bölgesindeki vergileri toplamak amacıyla âmiller tayin etmekle beraber, onun zamanında devletin sınırları hızla genişlediğinden, yeni fethedilen bölgelerin harâcını toplamak için ilk dönemlerde, Sasâniler döneminde ki köy reisleri ve vergi toplayıcısı durumunda bulunan dihkânlar ile işbirliği yaparak toplama yoluna gitmiştir.[265] Hz.Ali'nin görevlendirdiği âmile yaptığı vasiyet ünlüdür; *"bir dirhem dahi olsa indirimde bulunma, ödememezlik edenlere izin verme. Vergi nedeniylede merkep, inek, giyecek ve yiyeceklerini sattırma, onlara merhametli ol."*[266]

Emevîler döneminde de mahallî görevliler vasıtasıyla vergilerin toplanmasına devam edildi. Hatta İran bölgesinde dihkânların vergi konusunda daha güvenilir oldukları ve daha çok gelir getirdikleri yönünde bir kanaat vardır.[267] Aynı uygulama Mısır, Şâm gibi imparatorluğun değişik bölgelerinde de geçerlidir. Mısır'daki papirüs belgelerinde, Emevîler devrinde vergi görevlilerinin mahallî kişiler tarafından yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.[268]

İlk dönem İslâm tarihinde mahallî unsurlara dayanmanın da zamanla belli kusurları ortaya çıkmıştı. Bu zamana kadar vergiler toplanırken eski devirlerdeki vergi görevlileri ile işbirliği yapılıyordu. Papi-

---

264 San'anî, *el-Musannef*, VIII, 100

265 Hz. Ömer'in Sevâd'dan bir dihkâna *"senin köyüne şu kadar vergi düşmektedir. Bu vergiyi kendi aranızda toplayın bana getir"* dediği rivâyet edilmektedir. Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 56 (t. 74); Büyük bir dihkânın müslüman yöneticilere ödeme şekli anlatılmaktadır. Bkz. San'ânî, *a. g. e*, VIII, 148.

266 Ebû 'Ubeyd, *a. g. e*, 49 (t. 65)

267 Belâzurî, Arap vergi görevlilerinin kendi aşiretlerini korudukları, başkalarına fazla vergi koydukları için dihkânların tercih edildiğini haber verir. Üstelik *"onlar daha basiretli, daha maharetli ve daha mülayim bir şekilde daha çok vergi toplamaktadır"* denilmektedir. Bkz. Belâzurî, *el-Ensâb*, c. 1/4, 223; Ayrıca A. Dûrî, "ed-Darâib fi's-Sevâd fî'l- 'Asri'l-Emevî", 48.

268 C. J. Kraemer, *Excavations at Nassan'a: Non Literary Papyri, Princentan University*, I-III 1958, III, 153 (no:55), 172, 202 (no: 27).

rüs belgelerine yansıdığı kadarıyla, mahallî vergi görevlileri özellikle köylerde vergisini ödemek istemeyen âsilere karşı yaptırımsız kaldığından vergi gelirlerinde ciddi azalmalar oluyordu. Bu durum Mısır da daha belirgin bir problem oluşturuyordu.[269]

Emevîler devrinde başlayan dîvânların Arapça'ya tercüme edilmesi ve yeni paraların basılması, esasen vergi toplama ve mâliye teşkilatını da etkilemiştir. Bu tarihten sonra dîvânlarda ve vergi toplama işlerinde görevli olan mahallî memurlar ve vergi toplayıcıları Arapça öğrenmek zorunda kalmışlardı. Bir başka gelişme de artık müslüman Arap unsurun idârî ve mâlî işlerde görevlendirilmelerinin sürecini başlatmıştır.[270] İdârî ve mâlî reformlardan sonra eski mahallî vergi görevlilerinin yerini yavaş yavaş müslümanlar almaya başlamıştır.[271] Merkezi yönetim, her idârî-mâlî bölge için sabit bir vergiyi tespit ettikten sonra, mahallî vergi görevlileri köy reisleri ile toplanarak vergiyi mükelleflerden topluyorlar ve merkezi hükümetin görevlilerine teslim ediyordu.[272]

Abbâsîler kurulmadan önce Emevîler devrinde gerçekleştirilen idârî-mâlî değişiklikler, merkezi idârenin rahat kurumsallaşabileceği bir zemin oluşturmuştu. Halîfe Mansûr döneminde merkezi idârenin güçlendirilmesi çerçevesinde vergi idâresi ile ilgili temel değişikliklere gidilmeye başlandı.[273] Vergi toplama ile ilgili en temel değişiklik 148/765 yılından sonra meydana geldiği görülür. Bu tarihten itibaren yerli ileri gelenler görevlerinden alınarak yerlerine merkezi idâre tarafından vergi koymak ve toplamaktan sorumlu görevliler atanmıştır.[274] Zaten Abbâsîlerin kurulmasından kısa bir zaman sonra *Dîvânu'l-Harâc*ın başına

---

269 G. F. Murphy, " Land Tenure in Early İslâmîc Egypt" 131

270 Dîvânların Arapçaya tercüme edilmesi ilk olarak Irak'ta Haccac b. Yûsuf zamanında başlamış Şâm ve Mısır'da daha sonra devam etmiştir. Ancak dîvânların tamamen Arapçalaştırılması uzun bir zaman almıştır. Mısır papirüslerinde hicri ikinci asrın ortalarında dâhi Rumca düzenlenmiş belgelere veya hesaplama ve ifadelere raslanmaktadır. Bkz. Hassan Ali Hallaf, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, II.baskı, Beyrut 1987, 103-120

271 Kindî, *el-Vulât ve'l-Kudât*, 90.

272 İbn Abdulhakem, *Futûhu Mısr*, 271-272; Dennet, *a. g. e*, 125-126.

273 Abdulmün'ım Mâcid, Mansûr'un merkezi bir otokriteyi kurmak için gerçekleştirdiği düzenlemeleri ayrıntılı olarak incelemektedir. Bkz. *el- Asru'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, 108-122.

274 Yerel seviyede görevlendirilen hükümet görevlisine dair en eski belge 148/ 765 tarihli bir *cizye* tediyatına dair makbuzda görülür. Bkz. A. Grohman, *a. g. e*, III, 197 nolu belge; ayrıca bkz. G. F. Murpy, a. g. m., 132

müstakil görevliler atamak suretiyle vâlî ve kâdılardan bağımsız olarak bütün eyâletlerde mâlî teşkilatın çalışmasını ayırmışlardır.[275] Böylece diğer birimlerle bir birini kontrol eden bir yapı oluşturmuşlardır. Başından itibaren eyâletlere doğrudan Abbâsî halîfesi tarafından *Dîvânu'l-Harâc* görevlilerinin atanması, bu idârî reformun bir gereğiydi.[276]

Buna ihtiyaç duyulmasının temelinde, önceleri verginin hem takdîri hem de toplaması görevleri aynı kişi tarafından yapıldığından suistimallere neden oluyordu. Abbâsîler, ilk dönemlerde geniş çaplı olarak gerçekleştirdikleri *ta'dîl* çalışmalarından sonra vergi toplama biçimini bağımsız bir ünite haline getirerek kurumlar arası oto kontrol sistemini sağlamaya çalışmışlardır. Ayrıca devlet, bu şekilde aracıları devreden çıkararak mükelleflerle doğrudan kendisi muhatap hale gelmektedir. Önceleri Mısır'lı veya Horasan'lı köylü, yerli bir kişiyle muhatap olurken, artık doğrudan devlet görevlisi ile muhatap olmaktadır. Bu hem mülkiyetler hem de sosyal bakımdan bir devrim niteliğindeydi.[277] Çünkü eski Mısır ileri gelenlerinin bu şekilde devreden çıkarılması, mahallî düzeyde köylüler üzerinde kurdukları nüfûzu da kaldırmıştır.[278]

Köylülerin doğrudan devletin atadığı vergi âmillerine ödeme yapmaları, vergi toplama düzeni ile ilgili problemleri tamamen çözmedi. Hicri II. ve III. asırlardaki müelliflerin aktardığı bir çok örnekte, vergi memurları tarafından toplanan vergiler, halktan toplayamadıkları gerekçeleriyle, merkezi hükümete göndermediklerine şahit olunmaktadır.[279] Çünkü yeni sistem harâc âmillerine, toplayamadıkları ya da kaybettikleri malları tazmin zorunluluğu getirmemişti. Onlar sadece toplanması gerekeni toplamak ve hesaplamalarını tam olarak yaptıktan

275 Mısır'a atanan görevliler konusundaki atamalar için bkz. Makrizî, *el-Hıtat*, I, 309 vd.

276 Cehşiyârî, *a. g. e*, 124, 134, 167, 177, 277, 281 Makrizî, *el-Hıtat*, I, 309 vd.; Taberî, *Târîh*, VIII, 189; Ayrıca Salih Ahmed Alî, *Dîvânu'l-Harâc* görevlilerinin tam bir listesini sunan çalışmasına bkz. *ed-Dirasât fi'l-İdâre*, Bağdâd 1989, 210-219.

277 G. F. Murphy, a. g. m, 133.

278 Mısır'da vergiler patrikler tarafından toplandığından bu değişiklik öncelikle onların aleyhine olmuştur. Bu sebeple Saverus İbn Mukaffâ, vergi amillerini "şeytan suratlı insanlar" olarak nitelemesi belki de bu değişimden kaynaklanmaktadır. Bkz. Saverus İbn Mukaffâ, *a. g. e*, 151, 205-6, 286.

279 Bkz. Taberî, VIII, 67; Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 76-7; H. Bağdadî, *Târîhu'l Bağdâd*, III, 254.

sonra merkeze ödenmesi gereken miktârı teslim etmekle mükelleftiler. Onlar tıpkı vekiller gibi emanetçi durumundaydılar.[280]

Bu imkanları suistimal eden vergi âmilleri, vergileri zimmetlerine geçirdiklerinde ise şiddetli işkencelere tabi tutuluyorlardı. Ünlü kâtip Abdullah İbn Mukaffâ, üzerinde ki harâc borcundan dolayı hapsedilmiş ve işkence yapılmıştı. Bu süre uzayınca, canından korkmaya başlamış ve kendini kurtarmak için 100.000 dirhem borçlanmıştı.[281] Yine Mansûr'un Ehvaz bölgesinin vergilerine atadığı görevli, topladıkları vergilerde hile yaptığı belirlenince, feci şekilde cezalandırılmış elleri, ayakları kesilerek, hapiste ölüme terk edilmiştir.[282] el-Mütevekkil döneminde vezîrlik yapmış olan İshak b. İbrahim'in oğlu Muhammed, Fâris bölgesinin harâc işlerinden sorumluydu. Babasının ölümünden sonra, topladığı harâcın bir kısmını ödemediği için kendisine ağır işkence yapılmıştı.[283]

Vergi görevine atanan memurların gerek toplanan harâca hile yapmaması, gerekse halka zulmetmemesi için bazı özelliklere sâhib olması gerekirdi. Bundan dolayı kaynaklarda âmillerin özelliklerinin ne olması gerektiğine dair bazı özellikler sıralanmaktadır. Ebû 'Ubeyd, "*Vergi memuru (sahibu-meks) cennete giremez*" hadisi şerifinin zalim vergi memurlarını kasdettiği yorumunu yapar.[284] Hz. Ömer'in atadığı âmillerde güvenirlilik ve yeterlilik yanında adâlet ve yumuşaklığı da gözettiği görülür.[285] Dahası âmillerle halkı yüzleştirdiği bir toplantıda; "*bu âmilleri size hak üzere gönderdim, mallarınızı, kanlarınızı kasdetmeleri için görevlendirmedim*" demekteydi. Yine Hz. Ömer, Basra, Kûfe ve Şâm halklarına birer mektup yazarak içlerindeki en güvenilir kimselerden bir kişiyi göndermesini istemiş ve gelenleri kendi bölgelerinin harâcına âmil olarak atamıştı.[286]

---

280 Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 222 (t. 329)

281 İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, I 201.

282 Belâzûrî, *el-Ensâb*, III, 243-245.

283 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 451. Ayrıca Bkz. A. Mez. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 157-159.

284 Ebû 'Ubeyd, *el-Emvâl*, 524 (t. 501). Ebû 'Ubeyd, bu hadisi aktardıktan sonra âmilleri zemmeden hadisler rivâyet etmektedir. Bkz. 525-529.

285 Belâzûrî, *el-Ensâb*, I/4, 410.

286 Her üç bölgeden gelen kimseler Benî Seleme kabilesinden Osman b. Ferkad, Kûfeden, Ma'an b. Yezid, Şâm'dan, Haccac b. İ'lat ise Basra'dan gönderilmişti. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 116.

Abbâsîler döneminde âmillerin atanması, özellikleri, ücretleri vs. konularında, gerek ulema gerek kâtipler, Hulefa-i Râşîdin dönemindeki örneklere atıfta bulunarak ve idealize ederek bir gelecek oluşturmaya çalışmışlardır.[287] İbni Rebi' âmilde bulunması gerekli özellikleri şöyle sıralamaktadır; "Sevâd işlerini bilmeli, mal toplarken nasihat verici ve adaletli, insâf sâhibi ve nezih, maksadı halkın malını idâre ve hâzineyi zenginleştirmek olmalıdır. Çünkü mal devletin gücüdür, onu toplayarak çoğaltmak, imarı getirir".[288] Bir memleketin felâhı ve salahı büyük oranda âmillerin ve dîvân görevlilerinin elindedir. Eğer âmiller konusu yeterince önemsenmezse, zaman içinde devletin hesapları karışır, mallar azalır. Çünkü bu kapıdan girecek olan hileler devleti zayıflatır ve mahveder. Devletin malını gerek çalarak gerekse halka zulmederek azaltan kimse göreve atanmamalıdır.[289]

Âmiller ile adalet arasında da doğrudan bir ilişki kurularak özellikle Sevâd bölgesinde ki gelir dalgalanmaları doğrudan adalet ve zulme bağlanmıştır. Nitekim Ebû Yûsuf açık bir dille şöyle demektedir:[290] "*adalet mazluma insaflı davranmak, zulümden kaçınmak gibi hareketler sevab olmakla beraber harâcın çoğalmasına, ülkenin mamur hale gelmesine sebep olur. Bereket adalet ile gelir, zulüm ile zâil olur. Haksızlıkla alınan harâc azalır ve yok olur, ülkeyi harap hale getirir. Hz. Ömer'in Sevâd'da topladığı harâc, 100.000.000 dirhem idi. Üstelik bu dönemde bir dirhem, bir miskal altın değerinde idi.*" Maverdi de; "*harâc devletin direğidir, adaletle artar, zulümle azalır*" diyerek siyâsî bir vecizeyi dile getiriyor.[291] Bu ifadelerde adâlet ile devletin zenginliği, gelilerin artışı doğrudan bir birine bağlanmış görünüyor.

Abbâsîler döneminde de âmiller konusunda aynı yaklaşım eskiden olduğu gibi devam etmiştir. Ebu'l-Abbas Saffah Hâlid b. Bermek'i

287 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 105-119; Cehşiyârî, *a. g. e*, 24-25.

288 İbn-i Rebi', *Sulûku'l-Mâlik*, 165.

289 Ali b. Ebû Bekr el-Herevî (ö. 611/1214), *et-Tezkiratu'l Hereviyye fi Hiyeli'l-Harbiyye*, thk: Mut'î el-Murâbıt, Dımaşk 1972, 67 vd.

290 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 111-112 (t. 184).

291 Mâverdî, *en-Nasîhatu'l-Mülûk*, thk: Hadr Muhammed Hadr, kuveyt 1983, 188; Tartûşî, harâc âmilleri ile ilgili İslâm siyâsî düşüncesinde yer etmiş vecizeleri toplu halde sunar. Bkz. Muhammed b. Tartûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, trc: Said Aykut, İstanbul 1995, 333-335.

*Dîvânu'l-Harâc*ın başına görevlendirerek mâlî teşkilatta sicillerin düzenlenmesine başlamıştır.[292] Mansûr ise harâc konusunu devletin dört temel direğinden biri saydığı için[293] âmilleri murâkabe ve tâkîb konusunda çok hassas davrandığı görülmektedir. Öyle ki topladığı harâc gelirlerini teslim etmeyen bir görevlinin ellerini kestirmişti.[294] Âmiller üzerinde bu denli haşin davranan aynı halîfe, oğluna vasiyette bulunurken ise "*vergileri indirmesini, ülkeyi mamur etmesini*" tavsiye etmektedir.[295]

el-Mehdî döneminde ise *Dîvânu'l-Mezâlim* mahkemesinin kurulmasının başlıca sebebi, devlet görevlileri tarafından işlenen suçların yargılanmasıydı.[296] Ayrıca el-Mehdî bütün âmillere hitaben bir emir çıkararak, haksızlıkların kaldırılmasını emrediyordu. Hatta, âmillerden topladığı vergileri ödemeyenlere dahi işkence yapılmamasına razı olmamıştı.[297] Abbâsîlerde sıkça rastlanan, vergisini ödemeyen görevlilere işkence yapma uygulaması yerine daha güçlü bir mâlî teşkilat kurmayı tercih etmiş, bunun için yeni dîvânlar kurulmuştur. Bütün bu yeni dîvânların koordinesi ve murâkebesi için de "*Divânu Zimâmi'l-Ezimme*" kurulmuştur.[298]

Harâc amilliğinin problemli yapısından dolayı Ebû Yûsuf ile Hârun er-Reşid arasındaki görüşmelerde de geniş yer tutmuş ve etraflıca tartışıldığı görünüyor. Bunun sebebi Hârûn er-Reşid'in vergi toplama esnasında yaşanmakta olan haksızlıkların önüne geçmek için sabit kurallar getirme arzusu olmalı.[299] Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Harâc*'ının belki

292 Cehşiyârî, *a. g. e*, 89; Ebû Mansûr Abdullah es-Seâlibî, *el-Letâifu'l-Meârif*, thk: İbrahim Ebyârî, -Hasan El-Kâmil Sîrâfî, Kâhira 1960, 20.

293 Mansûr dört kişinin devletin direği olduğu bunlar iyi insanlardan oluşursa devleti rahat idâre edebileceğini söylüyor; kınamadan çekinmeyen kâdî, zayıfa insâf eden şurta görevlisi, halka zulmetmeyen harâc görevlisi, bunları kontrol edecek istihbârat görevlisi. Bkz. Taberî, *a. g. e*, VIII, 67.

294 Belâzurî, *Ensâb*, III 243-245; Hârûn er-Reşîd de, vergileri teslim etmeyen amil, *dihkân, tunnâ, Ashâbı Dıyâ'*, satıcılar, kabâlecilere işkence yaptırmıştır. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 362.

295 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 335.

296 Taberî, *a. g. e*, VIII; 81; Ayrıca bkz.Vecdî Akyüz, *İslâm Hukûkunda Yüksek Yargı ve Denetim: Divân-ı Mezâlim*, 46-47, 105, 110.

297 Cehşiyârî, *a. g. e*, 142-143.

298 Taberî, *a. g. e*, VIII, 142, 167.

299 Ebû Yûsûf, *a. g. e*, 1; Ayrıca A. Dûrî, *el- Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, 206.

de en dikkat çekici bölümü, vergi toplama ve âmiller konusunu ele aldığı "*Takbîlu's-Sevâd*" adlı bölümüdür.[300] Ebû Yûsuf konuya *kâbâle* meselesiyle girmekte ve bununla ilgili görüşlerini açıklamaktadır.[301] Hz. Ömer'in yaptığı gibi emin, dindar ve iffetli, Allah yolunda kimseden korkmayan, yaptığı işte sadece cenneti uman, şahitliği kabul olunan kimselerden harâc amillerinin seçilmesini teklif etmektedir. Hatta, "*ben görüyorum ki âmil olarak atanacak kimseler konusunda dikkatli davranılmamaktadır. Zira vergi memuru olmak isteyenler, günlerce vâli ve emirlerin kapısında beklemekte, vazife için ısrar etmektedirler. Vâlilerde muhtemelen bu şahısların vazifeye ehil, doğru istikamet sâhibi ve görevlendirilecekleri bölgeler hakkında bilgi sâhibi olup olmadıklarını bilmeden tâyin ediyorlar. Bu itibarla, vergi işlerine tâyin edilecek kimseler, aynen kâdîlık ve idârî görevlere tayin edilenlerde olduğu gibi mezhep ve meşreplerini, yaşayışlarını ve harâc konusunda bilgili olup olmadığının araştırılması gerekir*"[302] diyerek canlı müşâhedelerini ve tesbitlerini aktarır.

Hârûn er-Reşîd'e vergi toplama ile ilgili tavsiyesilerini sıralarken de; "*âmillerin halka iyi davranması sağlanmalı, alınacak harâcın önceden belirlenerek âmillerin keyfi durumlarının önüne geçilmelidir. Her kim olursa olsun eşit muamele yapılmalıdır. Ayrıca görevlilerin yanlarına, maaşları dîvândan ödenen askerler görevlendirilmeli, harâc ehlinden kesinlikle para almamalıdır. Eğer harâc ehli ücretini ödemek isteseler dahi buna asla izin verilmemelidir*" demektedir.[303]

Ebû Yûsuf buna gerekçe olarak da kendisine ulaşan bazı haberleri göstermektedir. Buna göre vâliler ve âmiller etraflarında, kendi akraba ve yakınlarından oluşan saygısız, insafsız, sâlih ve dürüst olmayan bir grupla vergi topluyorlar. Dolayısıyla halka insaf etmiyorlar, hak hukûk gözetmiyorlar. Bunların metodu, harâc veya halkın malı farkını gözetmeden mal toplamaktır. Üstelik bunu da zulüm, şiddet ve taşkınlıkla

300 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 105-119.

301 Daha sonra Damân başlığı altında bu konuya değinilecektir... 408-423

302 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 106-107.

303 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 106 . Taberî, "*âmil, kâtip gibi görevlilerin ücreti 300 dirhemdi. Bu durum değişmeden el-Me'mûn zamanına kadar devam etti*", ifadesiyle maaş sistemine bağlı bir görevlendirmenin bulunduğuna işaret etmiş oluyor. Bkz. Taberî, *Târîh*, VIII, 95-96 Cehşiyârî, *a. g. e*, 126, 132.

yapıyorlar. Aynı şekilde vâlî ve beraberindekiler köylere gittiklerinde, köylülerin sorumlu olmadıkları ve güç yetiremeyecekleri vergiler alıyorlar. Vâlî, yanındakilerden birini köylülere gönderiyor ve ondan harâcını getirmesini istiyor ve ona "*senin harâcın şu kadar, ayrıca şu kadar para, şu kadar da erzak*" gibi şeyler istiyorlar. Böylece vergi borcundan çok fazlasını istiyorlar. Vâlinin adamları köylüye gelerek, "*vâli şunları şunları istedi*" diyip köylüden almaya çalışıyorlar. Vermezse döverek eziyet ederek istediklerini zorla almak için çaresiz köylülerin inek, koyun gibi hayvanlarını alıp götürüyorlar.[304] Ebû Yûsuf bütün bu olup bitenin önüne geçilmesi için Halifenin askerler tayin etmesini ve muttakî kimselerden gözlemciler(*müşrifler)* seçmesini teklif ediyor.

Ebû Yûsuf, bu tavsiye ve tespitlerden sonra da özellikle mukâseme sisteminin uygulandığı bölgelerde, hasat mevsiminin kısa tutulmasını ve harmanda mahsûlün bekletilmeden toplanmasını tavsiye eder. Aksi taktirde yaşanacak problemlere işaret etmektedir.[305] Yine burada Ebû Yûsuf, âmillerin ek vergiler topladıklarına dikkat çekerek âmillerin rızkı, konaklama, ölçme ücreti (*medy*), ölçene yardım edenin ücreti (*ihtifân*), taşıma (*humûl*), harâcın önceden tahmin edildikten sonra, esas ölçüm anında daha düşük çıkması durumunda noksanlaşan miktâr (*nakîza*), kırtasiye ve posta harcamaları (*Kırtas ve feyc*), taksimcilerin ve vekillerin ücretleri gibi resmi olarak konulmamış vergilerin alınmamasını tavsiye etmektedir.[306] Bunun için dindar, sâlih ve emanet ehli kimseler bulup, müfettiş olarak göndermek suretiyle âmillerin, vâlilerin hareketleri, bulundukları memleketlerde yaptıkları işleri, vergileri nasıl topladıklarını, vergi menşurlarındaki şartlara riayet edip etmedikleri soruşturmalıdır. Haksızlık yaptıkları tespit edilen görevlilerin ellerindeki mallara el konulmasını (*musâdere*) ve bu kimseler sert bir şekilde sorgulanarak ve herkese ibret olacak şekilde cezalandırılmalarını teklif etmektedir. Devamında; "*eğer bunu yapmazsanız ve haksızlık yapanları vazife başında bırakırsanız; halk bu yapılan haksızlıkların senin emrinle yapıldığı kanaatine varır*" uyarısında bulunmaktadır.[307]

304 *A. g. e*, 107.

305 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 108-109.

306 A. *g. e*, 109.

307 A. *g. e*, 110 -111

Ancak Abbâsîlerin târîhi boyunca en problemli konuların başında vergi memurlarının haksız tutumları gelmektedir. Merkezi hükümete bağlı vergi görevlilerinin keyfi tutumları, ağır vergi koymaları, vergi tahsîli sırasındaki sert tutumları, sürekli huzursuzluk sebebi olmuştur. Öyle ki bu huzursuzluklar bazen bütün bir bölgeyi kaplayacak şekilde geniş çaplı isyanlara dönüşmüştür.. Mısır'da Nil'in aşağı deltasında devletin başını ciddi şekilde ağrıtan vergi ile ilgili bir isyanın nasıl patladığını muâsır bir müellif şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Vergi görevlisi olan Ahmed b. Esbût ve İbrâhim b. Temim insanların başında âdeta bir belaydı. Vergileri hiç acımadan ve merhametsizce toplarlar, insanlaarın acziyetlerini hiç dikkate almazlardı. Halktan ödeyemeyeceği vergileri zorla toplamalarından sonra büyük bir kıtlık oldu ve buğday fiatları aşırı yükseldi. Kadın, çocuk ve yaşlılar açlıktan öldü. Buna rağmen bu iki görevli her yerde insanlara eziyet etmeye devam ediyorlardı. Özellikle de Besrûti hıristiyanlarına. Bu sıkıntıdan dolayı Yahûdiler gibi Hristiyanlarda çocuklarını sattılar. Çünkü halkın başka çıkar yolu kalmamıştı. Sonunda halk isyan etmeye ve vergiyi ödememeye karar verdiler ve başlaarına bir reis seçtiler..."*[308] Bizzat el-Me'mûn, bu isyanı bastırmak için geldiği Mısır'da, bu olaya sebep olan görevliye söylediği şu sözler dikkat çekicidir: *"bu büyük olay bizzat senin ve âmillerinin tutumundan kaynaklandı. Çünkü insanlara taşıyamayacakları yükler yüklediniz, durumu da isyan patlayıncaya kadar benden gizlediniz."*[309] İsyan biter bitmez hükümet bir tahkikat açtırarak suçlu bulunan aç gözlü vergi memurlarını görevden uzaklaştırmıştır.[310]

---

308 Müellif bu ifadelerinde, her ne kadar olaya isyancılar cihetinden bakarak taraflı olsa da vergi görevlileri sebebiyle isyanın nasıl çıktığını göstermesi bakımından önemli bir belgedir. Ayrıntıları için bkz. Saverus İbnu'l-Mukaffâ, *a. g. e*, 286-287.

309 Abbâsîler döneminde vergiden kaynaklanan çiftçi isyanları h. II ve III asır boyunca bir artış gösterir. Köylülerin niçin isyan ettikleri ve isyanların coğrafi bölgeler ve tarihlere göre hala ciddi bir araştırmaya konu olmamıştır. İlk bakışta bu isyanların Mısır'da Nil havzasında, (Kindî, *a. g. e*, 192, Makrîzî, *Hıtat*, 81,308-311,446-447.), Hıms'da,(Taberî, *a. g. e*, IX,116-118; G. H. Katibi, *a. g. e*, 207-213), Ürdün'ün Gor vadisinde, (Cehşiyârî, *a. g. e*, 125,134-135; Taberî, *a. g. e*, IX, 116-117), Irak'ta Sevâd bölgesinde (Zutt isyanı ve Karmatlar), Cezîre'de Fırat ve Dicle yatağında, özellikle bütün münbit ve sulanabilir tarım alanlarında yoğunlaşması, bütün bu isyanların toprak ve vergi sistemi ile ilişkili olduğunu gösterir. Ayrıca bkz: Sâlih Hamarne, "Sevratu'l-Fellâhîn fi'l-Filistin Ayyâmi Mu'tasım 227/842", *el-Evrâk*,IV, (Madrid 1981), 11-18.

310 A. *g. e*, 192, 502.

Bu problemlerden dolayı âmillerin yanında dâima bir gözeticinin bulunması geleneği, aldıkları isimlere bakılırsa İslâm öncesi İran dönemine kadar gerilere gitmektedir. Hz. Ömer döneminde âmillerin yanında bulunan yardımcılara, İran halkı "*deyzen*" diyorlardı. İslâm'ın ilk dönemlerinde aynı şahıslara Irak bölgesinde "*deyzen*" kelimesi yerine "*Bundâra*" ismini verdikleri görülür.[311] Bunların daha sonraki dönmelerde 'aynî olarak toplanan vergileri peşin fiyatına satın alan kimseler olarak görülmeleri dikkat çeker. Bu vazifeler değişik bölgelerde "*emîn*", "*ümenâ*", "*şuhûd*" yada Mağrip'te "*müşrif*" deniyordu.[312] Bunlar vergi görevlilerinin işlerini kontrol eder ve muvafakat verirlerdi.

Ebû Yûsuf'un âmillerin gözetimi için halîfe tarafından görevlilerin atanmasını istemesi, kendi döneminde bu alanda ciddi bir boşluğun olduğunu gösterir. O'nun bu tekliflerinin ne kadar dikkate alındığını kesin olarak bilemiyoruz, fakat bu tekliflerin dikkate alındığını gösteren bu devre âit bir uygulama Mahzûmî tarafından aktarılmaktadır. Ebû Yûsuf döneminde vezirlik makamında bulunan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, Filistin bölgesinde vergi görevlilerinin suistimalleri dolayısı ile çıkan isyanı bastırmak üzere bölgeye atanan ünlü komutan Herseme b. 'Ayûn'a yazdığı emirnâmede, her vergi âmilinin yanına onun bütün muâmelelerinde yanında hazır bulunacak ve gözetecek görevliler atanmasını emrediyordu. Vâli de gelen bu emre uygun olarak her vergi âmilinin yanına bir kişi görevlendirmiş ve vergi âmiliyle bu kişinin bir birbirinden asla ayrılmamaları emrini vermişti. Ayrıca âmil ve müşrifin her muâmele için bir birinden ayrı belgeler düzenlemelerini istemişti. Vergi toplama işi bittikten sonra merkeze teslim edilen bu belgelerin karşılaştırılması sûretiyle, varsa aralarındaki farklılıktan hareketle yapılan sûistimâlin tesbiti mümkün olabilmekte idi. Mahzûmî, bu metodu aktardıktan sonra, "bu zamana kadar bundan daha güzel bir yol bulunamadı" demektedir. Bu kimselerin *müşrîf* ve *emîn* olarak görevlendirildiğini, zaman zaman bunlarında da ihânetlerinin söz konusu olduğundan şikâyetle şu şiiri aktarır; "*Koyunları kurttan koruyan çobandır. Ya kurtlar*

311 Huzâ'î, *et-Tahrîcu'd-Delâleti's-Semi'yye*, 571. Abbâsî döneminde *bundâr*lar harâcı toptan satın alan tacirler ile kamu sorumluları arasında gidip gelen kişiler olarak görülürler. Kabâleye geçişte bir basamak teşkil etmişlerdir. Lokkegeard, *a. g. e*, 123-124, 244 no:110

312 Huzâ'î, *a. g. e*, 573; Mahzûmî, *a. g. e*, 61, 62

çoban olmuşsa!"[313] Bu tedbirlerden de anlaşıldığı üzere, vergi memurlarının kontrolü ve haksızlıkları dâima devletlerin başını ağrıtan bir problem olarak kalmıştır.

Abbâsîlerin ilk devirlerinde bu problem daha çok el-Mansûr'un kurduğu istihbarat teşkilatı vasıtasıyla kontrol edilmeye çalışılmıştı. Halîfe el-Mansûr devleti ayakta tutabilecek dört direkten birinin, ülkede olup bitenleri ve vâlî ve görevlilerin durumunu haber verecek olan "*furvânekiler*" olduğunu düşünüyordu. Bunun için güçlü bir istihbârat teşkilatı ile bütün imparatorluk sahasındaki olup bitenleri, vâlilerin yaşantılarını, halka karşı muâmelelerini ve günlük fiyat hareketlerini öğrenebiliyordu.[314]

el-Me'mûn döneminden itibaren Mû'tezilî kadrolaşma çerçevesinde Horasan'dan getirilen görevlilerin Sevâd vergi görevlilerinin yerine atandıkları bilinmektedir.[315] Aynı şekilde el-Vâsık döneminde (228/842-233/847) bütün dîvân görevlilerinin yanına, onları kontrol etmek amacıyla, Mû'tezilî âlimler arasından seçilmiş temiz, dindar, güvenilir kimselerden "*müşrifler*" tâyin edilmişti. Bu göreve atanacak kimselerin tâyin ve tesbîti kâdılar tarafından yapılıyordu. Meselâ; *Dîvânu'l-Harâc*'dan sorumlu olan Fazl b. Mervan'ın yanına Basra Mû'tezile mezhebinin önde gelen isimlerinden Ebû Ya'kûp İshâk b. Şehhâm (ö.233/847) müşrif olarak atanmıştı.[316]

Bu uygulama el-Mu'tezid devrinde, vezir ve kâtiplerin *damân* isteklerinin karşılanamaması üzerine, hem onlara ek bir gelir sağlamak, hem de vergi toplama mevsiminde vergi kaçaklarının önlenmesi ve haksız tutumlara engel olmak maksadıyla, vergi bölgelerine *eminler* olarak atanmışlardı. Bunların ücretleri âmillere tahsis edilen hisselerden veriliyordu. Ancak eminler ile âmillerin anlaşarak yolsuzluk yaptıkları ha-

313 Mahzûmî, *a. g. e*, 35.

314 Taberî, *a. g. e*, VIII, 67; Mansur'un kurduğu istihbarat teşkilatının daha önceki örnekleri gerek Bizans, gerek Sasânilerde, gerekse Emevîlerde mevcuddu. (Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, XIV., 270, 390). Fakat, Onun teşkilatının farklılaşan tarafı idârî murakabeyi de sağlamasıydı. Ayrıca merkezileşmenin de bir parçasıdır. Bkz. A. Mâcid, *el-Abbâsîyyu'l-Evvel*, 116.

315 Cehşiyârî, "Kısmu'd-Dâi'a min Kitâbi'l-Vüzerâ", 328

316 Bkz. Ali b. Hüseyn el-Mûsevi el-Murtazâ, *el-Emâliyyü'l-Murtazâ*, thk: M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Kâhira 1954, 40 naklen Muhammed Ammara, *Mûtezile ve Devrim*, trc: İbrahim Akbaba, İstanbul 1988, 181.

berlerinin yaygınlaşması ve âmiller karşısında yetersiz kalmaları üzerine "*şuhûd*" statüsünde, doğrudan halîfe tarafından atanan görevliler ihdas edilmişti. Bunlar eyâletlerin vergi muhâsebeleri yapılırken halîfenin huzurunda görevli oldukları bölgelerin hesapları konusunda "*delîl*" veya "*şâhid*" olarak hazır bulunurlardı.[317]

İkinci Abbâsî devrinde bozulan merkezî idârî yapı içinde görevlilerin suistimalleri de arttığından, vergi görevlilerine ve kâtiplere yönelik zimmetlerine para geçirdiği gerekçesiyle sert müsâdere uygulamalarının yaygınlaştığı dikkat çeker. Bunların sadece mallarına el konmakla kalınmıyor, Ebû Yûsuf'un tavsiyesinde olduğu gibi işkence ve hapis gibi ağır cezalar da veriliyordu. Bu dönemdeki *musâdere* uygulamalarının temel sebebi, görevlilerin mâlî yolsuzlukları idi.[318]

b) Vergi Toplayıcıların Mahsûlü Taksîmi

Bütün imparatorluk alanı içinde yürütülen vergi toplama organizasyonu, eyâletlerde veya idârî birimlerde bulunan *Divan-ı Harâc*'a atanan harâc görevlileri *(sâhibu'l-harâc)* vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Bu görevliler daha önce de belirtildiği gibi doğrudan halîfe tarafından atanır ve gittiği eyâletin en üst düzey üç yöneticisinden (*Vâli, Kâdî ve Sahibu'l-Harâc*) birisi olurdu. Hemen her halîfe geldikten sonra kendine göre bu görevde bulunanları değiştirirdi.[319] *Dîvânu'l-Harâc*'ta bulunan âmil, kâtip, müdebbir ve hâzinler gibi yeterli sayıdaki kadrolar ile o bölgenin vergi toplama işleri yürütülürdü.[320] Hasâd mevsiminde ihtiyaca göre ücretli olarak başka insanlar da mevsimlik olarak çalıştırılabiliyordu.

Harâc âmilinin görevli olduğu bölgede daha önceden hazırlanmış olan *mesâha* usûlü ise cerîb başına, mukâseme ise harman olarak toplanabilecek vergi miktarlarına ilişkin tahmini (*'ibre*), *cerîde* veya *kanû-*

317 Mahzûmî, *a. g. e*,35.

318 Taberî kendisine zimmet çıkarılan katip ve görevliler hakkında rakamlarla bilgiler verir. Bkz. *Târîh*, IX, 125

319 Bkz . Belâzûrî, *Futûh*, 564 (t. 581); Taberî, *a. g. e*, VIII, 148, 527; IX, 20, 80, 125, 407-408, Makrizî, *el-Hıtât*, I, 306 vd. Nadiren vâlilik ile harâc görevi birleştirilirdi. Böyle durumlarda "salat ve Harâca" tayin edildiği özellikle vurgulanırdı.

320 Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem*, I, 190, II, 124; İbn Memmâtî, *Kavâninu'd-Devâvîn*, 301-303; A. Grohman, *a. g. e*, IV, 63, V, 5. No: 279.

nu'l-harâc denilen vergi listelerinde hazır vaziyette bulunurdu.[321] Bu belgeler toplanacak vergilere ilişkin en temel vergi listeleriydi. Harâc toplama faaliyeti, *cehbezler* tarafından bu listelerin tahsildarlara *(müstehriclere)* gönderilmesi ile başlatılırdı.[322] *Mustehricler* fiilen görev almasa da tayin edildiği bölgedeki âmillerin lideri olarak toplama organizasyonunu yönetirdi.

Her köye vergisini toplamak üzere Harâc âmilleri tarafından vekiller gönderilirdi.[323] Vekillerin yanında duruma göre; *askerler, cehbez, kâtip müşrif, mu'avin, delîl, hâyiz, hâzin* gibi kalabalık bir gurupla vergi toplama işine başlanırdı. Bunlardan *Nâzır*; toplanan vergiyi gözetmek ve muhafazası ile görevli kimsedir,[324] *mu'în*; ara işlerinde yardımcı olur, *nâsıh* veya kâtip toplanan vergileri ve harcamaları kaydeder,[325] *müşrif*; nâzırdan bir üstte verginin kaydedildiği belgeleri onaylar ve tasdik eder;[326] *cehbez*; değişik görevleri olmakla birlikte tediye edilen paraları teslim alır bazen de özellikle Mısır'da köylerde vergi âmili olarak görülürler.[327] *Şâhid*; bir üst kademede eline ulaşan belgelerin kontrolünü ve onayını yapar,[328] *messâh*; ya da *mustehittûn*; vergi çetelelerini hazırlayan kimseler olup, toplama sırasında doğabilecek ihtilaflar için hazır bulunurlar, *delîl*; genellikle de yerli ahâli arasından seçilirler ve vergi memurlarına topraklar hakkında kılavuzluk yapar. Söylediklerinden sorumlu olduğundan belgelerin altını imzalarlardı.[329] *Hâyiz*; günlük olarak ücretleri yazar, bundan dolayı oluşan yanlışları kayıt altına alır. Her gece ücretleri mühürleyerek üzerinde oynanmasına engel olur.[330] *Hâzin* ise gelirleri teslim alarak hazineye koyan ve orada bölümlerine göre taksim eden kimsedir.[331] Harâc mevsiminde askerler vergi tahsîlinin ya-

321 Mahzûmî, *a. g. e*, 62 ; Grohman, *a. g. e*, III, 189, no:197.

322 Râdî, *Ahbâru Râdî*,238; Ayrıca Lokkegeard, *a. g. e*, 179, Mahzûmî, *a. g. e*, 62.

323 İbn Fakîh, *el-Buldân*, 556; Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 107.

324 İbn Memmâtî, *a. g. e*, 298; Ayrıca bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 180.

325 A. *g. e*, 302, Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, III, 35.

326 Mahzûmî, a.g.e, 35; Tenûhî, *a. g. e*, III, 35-36.

327 A. Grohınan, *a. g. e*, V., 12 no: 290; İbn Memmâtî, *a. g. e*, 302, Mahzûmî, *a. g. e*, 25.

328 Miskeveyh, *a. g. e*, I, 181; İbn Memmâtî, *a. g. e*, 304-305 Mahzûmî, *a. g. e*, 24.

329 İbn Memmâtî, *a. g. e*, 305, Mahzûmî, *a. g. e*, 22.

330 A. *g. e*, 305-306, Mahzûmî, bu görevliyi *mehâzim* olarak adlandırır. Bkz. *a. g. e*, 25.

331 A. *g. e*, 306, Mahzûmî, *a. g. e*, 24, 62.

pılamadığı veya antlaşmazlık çıkan yerlerde asayişi sağlamak amacıyla hazır bulunurlardı.[332]

Verginin mukâseme olarak toplandığı durumlarda ise muâmele tamâmen harmanda gerçekleştiğinden, toplanan 'aynî vergileri zapt altında tutmak, miktârını tespit, mahsûlün olgunlaşması ile hasat mevsimi arasında geçen zamanı kısaltarak devletin vergi kaybını önleme, kısa zamanda büyük miktârlarda verginin takdîr ve toplaması gibi çok geniş ve dinamik bir teşkilatlanmayı gerektiriyordu.[333] Konuyla ilgili olarak Ebû Yûsuf şöyle demektedir; *"ekinlerin toplanıp hasadın çıkarılması vasat bir zamanda cereyan etmeli, ekin olgunlaştıktan sonra bir gün bile bekletilmemelidir. Süre uzarsa, ekin sâhibleri harmanda ki mahsûlü götürdüğü gibi, kuşlar ve hayvanlar da telef eder. Bu şekilde ki zarar harâcdan eksilmeye neden olur."*[334]

Hasâd harmana getirildikten sonra taksîmât yapılmadan önce hasâdın ortalama bir tahmini yapılır ki buna *"hars"* veya *"hazr"* denir.[335] Bunlardan hars; harmanda ki hasâdı henüz ölçülmeden tahmini olarak takdîr etmektir. Bundan maksat tam olarak ölçülünceye kadarki kayıpların önüne geçmektir. Bu takdîrden sonra, hasadın üzerine *rûsem* denilen bir işaret konurdu.[336] Vergi tahminleri yapılırken sâhibinin yiyeceği miktâr da göz önünde tutulurdu. Bu usûl daha çok bağ ve hurmalıklarda kullanılır. Bunu yapanlara *hâris* denirdi.[337] *Hâzir* ise; hâris ile aynı anlamda bir kelime olup daha çok Irak bölgesinde kullanılır ve mahsûlün taksimatının harman yerine toplanmış hasat üzerinde yapıldığı durumlarda kullanılır.[338] Hicri III. asrın sonlarına doğru *damânlık* siste-

---

332 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 106; Miskeveyh, *a. g. e*, I, 181.

333 Ahmed Alî, *el-Harâc fi'l-Irak*, 240.

334 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 108 (t. 180).

335 Bu uygulamalar Hz. Peygamber'in Hayber'de ki taksimatında da uygulandığından kelimeler kökenini oradan almışlardır. Bkz. İmam Mâlik, *Muvattâ*, "Musâkât", 1/ 52; İbn Mâce, *Sünen* Babu'z-Zekat, no;18 Ebû Dâvûd, *Sünen*, Kitabu'l-Buyû', 34-35, Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 29, 62, 108, Yahyâ b. Âdem *a. g. e*, 89; İbn. Mânzûr, *Lisânu'l-Arap*, IV., 185-186.

336 İbn. Manzur bu kelimeyi, mahsûlün mühürlenmesi anlamına geldiğini aktarır, İbn. Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, XII, 242; Razî, *Mutâru's-Sıhah*, 103.

337 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, VII, 11, 41, VIII, 49, XIII, 447; Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, IV, 183, Ayrıca bkz. S. A. Alî, *a. g. e*, 251-252.

338 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arap*, IV, 185; Râzî, *Muhtâru's-Sıhah*, 56, Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 62.

minin uygulanmaya başlaması ile *hazr* ve *hars* kelimelerinin yerini üç yıllık vergi ortalamasının alınması sonucu, belli olan *'ibre* uygulaması almıştır. Bu tatbikat ile *damâna* verilecek bölgenin tahmini vergi miktarı belirleniyor, ona göre damânlık sözleşmesi yapılıyordu.

Bûzcânî vergi tahsildarlarının bu tahmin işleminde doğruya en yakın miktârı tesbit ederken kullandıkları tecrubî ve matematiksel bilgiler üzerine inşâ edilmiş metodları ayrıntıları ile anlatmaktadır. Harman yerinde hasadı tamamlanmış buğday, arpa gibi tahıl ürünleri, eğer düz bir mekanda biriktirilmiş ise bunun miktârını bulmak için tahılın kapladığı alanın dairesel büyüklüğü, yüksekliğinin üç katı olur. Önce kapladığı alanı bulmak için yüksekliği misliyle çarpılarak miktar bulunurdu. Eğer hasadın biriktirildiği mekan dört köşe bir yerde ise önce buranın hacmi hesaplanırdı ki bu usûle *"sabra"*deniyordu.[339]

Harmanda vergilerin 'aynî olarak toplandığı durumlarda, buğday veya arpa cinsinden mahsûlü ölçen kimselere *hâzir* ya da *keyyâl*; toplanan bu verginin muhafazasını yapan kimseye *nâzir*; bunun depolarda ki muhafazasını yapan kimseye ise *hâzin* deniyordu. Kamu adına kontrol işlerini yapan kimseler bulunurdu ki bunlar *müşrif, müte'arrif, müteşeffih* yada *mütenebbih* gibi isimler almaktaydı. Ayrıca, vergiden mal kaçıranları tespit etmek için görevlendirilmiş kimseler bulunurdu ki bunlara da *muhbîr* deniyordu. Vergi verme konusunda güçlük çıkaranlardan verginin zor kullanarak tahsîli için tutulan görevlilere *muğri* veya *mu'annif* adı veriliyordu.[340]

Ebû Yûsuf bu ölçüm sırasında yaşanabilecek olumsuzluklara dikkat çekerek Hârûn er-Reşid'e harmanda mahsûlün uzun süre bekletilmemesini, bunun vergilere zarar vereceği uyarısını yapıyor. Ayrıca önce yapılmış tahmini miktâr (*Havz veya Hars*) ile ölçüm anındakinin arasında geçen süreden dolayı bir fark oluştuğunda, bunun mükelleflerden tamamlanması istenmektedir ki bu da yazılı olmayan fazla verginin istenmesidir. Yine ölçümde Ebu Yûsuf "devletin hakkını *bezihâb* kilesiyle, çiftçinin hakkını ise *Serd* kilesiyle ölçülmesi doğru değildir, her ikisi de

339 Bûzcânî, *el-Hâvî*, 42A, 44A ; S. Ahmed Alî, *a. g. e*, 253-254.

340 Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII,126-8; İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 43, II, 83,98; Lokkegeard, *a. g. e*, 180.

aynı ölçekle ölçülmelidir" uyarısında bulunur.[341] Ebû Yûsuf'un bu ifâdeleri aslında vâkı'a ile ideal arasındaki boşluğu gözler önüne sermektedir.

Abbâsîler döneminde her bölgenin mahallî olarak kullandığı ölçü ve tartı birimleri hakkında Mukaddesi ayrıntılı olarak bilgiler verir. Şâm bölgesine âit ölçüleri anlatırken, bölgede kullanılan ölçü ve tartı birimlerini saydıktan sonra, *"devlet ile ilgili ölçümlerde mükûk kullanılır"* demektedir. Böylece mahallî örf ve adetlerin farklılıklarından doğabilecek problemlerden kurtulmak için merkezi dîvânda ya da eyâletlerdeki dîvânlarda yapılan bir çalışma ile kullanılan ölçü birimlerinin eşitlikleri belirleniyor ve ona göre ölçüm yapılıyordu.[342]

Tenûhî, Vasıt yakınlarındaki Sılh nahiyesine bağlı bir harmanda verginin nasıl hesaplandığını gösteren bir olay aktarır. Mahsûller olgunlaşıp bir harmanda toplandıktan sonra, toplam 3700 kurr buğday hesaplanmıştı. Bu harmanın vergisi yarı yarıya idi; üçte biri (1/3) vergi, onda bir (1/10) öşür ve geriye kalan mukâseme ücretlerinden oluşmaktaydı. Devletin aldığı vergi miktârı 1700 kurr buğdaydı. Görevli buradaki her bir *kurr* buğdayı yirmi kusur dinardan satarak sadece bu harmandan 36.000 dinar elde etmişti ki geri kalanın hepsi kârdı.[343] Ayrıca burada dikkat çeken haraca ilave olarak öşür alınmasıdır. Yine ek vergiler % 10 nisbetine yaklaşmaktadır.

Mesâha usûlünde genel teâmül harâc nakdî olarak alınırdı. Mukâseme usûlünde ise dayanıklı tüketim malları aynî, sebze, meyve gibi kısa ömürlü mallar nakdî alınırdı. Daha çok uzak ve uç bölgelerde ki *mukâta'a* olarak toplanan yerlerde ise mahallî tüketim ihtiyaçları ve nakliye güçlükleri dikkate alınarak takdîr 'aynî, tahsîl nakdî olarak yapılmaktaydı. 'Aynî ve nakdî toplanmasında köylülerin nakit temininde karşılaşacakları güçlükler de dikkate alınıyordu. Bundan dolayı zenginlerden nakdî, fakirlerden 'aynî vergi toplanabiliyordu.[344] Bir çok bölgeden ordunun ve

341 Ebû Yûsuf *a. g. e*, 108 (t. 180).

342 Mukaddesi, *a. g. e*, 181-182.

343 Tenûhî, *Nişvârı'l-Muhâdara*, VIII, 155; Burada 3700 kurr mahsûlun 1/3 i 1250 kurr etmektedir. Geriye kalan 1450' üzerinden ayrıca 1/10 alındığında ise 145 kurr etmektedir. 1250+145 = 1395 eder. 1700 kurra ulaşması için 325 kurr açık kalmaktadır ki bunlar da ek vergiler olarak alınmış olmalıdır.

344 Bkz. C. Kallek, "Harâc", 84; S. Ahmed Alî, *a. g. e*, 184, 188.

sarayın ihtiyaç duyduğu maddeler ve özel ürünler cizye ve harâc vergilerine karşılık olarak alınıyordu.[345] Meselâ Nerşâhi şöyle demektedir; "*Buhara haracına karşılık heryıl Bağdad'dan gelen âmil Buhara'dan başka hiçbir yerde dokunamayan, sâdece burada dokunan kumaşlar alınırdı.*"[346]

c) 'Aynî Vergilerin Nakde Tahvilinde Karşılaşılan Problemler:

Burada esas problem teşkil eden nokta, takdîrin 'aynî, tahsîlin nakdî olarak toplandığı durumlarda, fiyatların nasıl belirlendiğiydi.[347] Irak, devletin merkezi olması ve Bağdâd, Samarrâ, Basra, Kûfe gibi büyük şehirleri barındırması nedeniyle, şehirli nüfusun ve ordunun istihlâki için 'aynî vergi almak fazla problem teşkil etmiyordu. Hatta, *mukâseme* sisteminin özellikle Sevâd merkezli bir uygulama olmasının temelinde bu gibi sebebler etkili olmuştur.[348] İbn Tağribirdî, Abbâsîler zamanında Mısır ile Bağdâd şehirlerini kıyaslarken; "*...hiçbir şehir yoktur ki yiyecek ve azığı kendisine yetsin. Mısır'ın yetiştirdiği yiyecek kendisine yettiği gibi oraya gelenlere, Harameyn'e de yetmektedir. Öyle ki Mısır'ın mahsûlunun ulaşmadığı hiçbir şehir yoktur. Bağdâd ise kendi yetiştirdiği mahsûlle ancak 4 ay ihtiyacını karşılayabilir. Geri kalan 4 ay Musul'dan, 4 ay da Vâsıt'tan karşılamaktadır. Aynı durum Basra için de geçerlidir*"[349] demektedir. Bu ifâdeler tüketimin üretimden yüksek olduğu Abbâsîlerin Irak bölgesinde ayni vergi toplamanın kaçınılmazlığını da gösterir.

Ancak takdirin aynî, tahsilin nakdî olduğu durumlarda mahsulun fiyatının belirlenmesi ciddi proplem oluşturuyordu. Nitekim İbn Mukaffa ve Ebû Yûsuf, fiyatlandırma (*tes'îr*) konusunu ele alırken, 'aynî ödemenin yapıldığı durumda; piyasada fiyatlar ucuz olursa devlet zarar eder, ihtiyaçlarını karşılayamaz. Bunun aksine fiyatlar yüksek olursa vergi mükellefinin elinde vergi fazlası kalacağından bu defa onlar zarar

---

345 Meselâ, Enbâr'dan vergilerine karşılık dîvânlarda kullanılan mürekkep ve siyah hamur alınırdı. Ehvaz'dan, 300 rıtl değişik cins şeker, Fâris'ten 300 karura gül suyu, sefercel, kuru üzüm vd. içecekler; Kirman'dan elbiseler; Şâm'dan zeytin, elma, incir; Mısır'dan, dokumuş kumaş, şeker kamışı alınıyordu. Bkz. İbn Fakih, *a. g. e*, 394, 513-516.

346 Nerşâhî, *a. g. e*, 37.

347 İbn. Havkal, Cezîre'de aynî kıymetlerin varak cinsinden toplandığını aktarır. Bkz. *Sûretu'l-Arz*, 217-219.

348 Lokkegeard, *a. g. e*, 104.

349 İbn Tağribirdî, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I, 45-46

edecekler diyerek konunun çift taraflı açmazlarına dikkat çekmekteydi.[350] Ebu Yusuf bu gibi durumda her iki tarafı da hoşnut edecek bir fiyat takdîr edilmesini ve bu işlemlerde mükellefe fazla yüklenilmemesini savunur. Bu muvâzeneyi korumak için bir takım spekülatörler tarafından fiyatlar üzerinde oynamalarının önüne geçmek amacıyla, henüz olgunlaşmamış mahsûlün satışını, buna bağlı olarak tüccar fiyatından vergi alınmasını da yasaklanmasını önermektedir.[351]

Ancak devlet, fiyat hareketlenmelerinden zarar etmemek için dâima dikkatli davranıyordu. Ayrıca devlet depolardaki buğday ve arpanın piyasaya sürülmesi veya piyasadan çekilmesi ile fiyatları doğrudan etkileyebilmekteydi. Nitekim Mısır vâlisinin piyasadan buğday çekerek depolaması, piyasadaki buğday fiyatlarını aşırı yükseltmişti.[352] Bundan dolayı devlet piyasadaki spekülasyonların önüne geçebilmek için kısmen nakdî kısmen 'aynî vergi topluyordu.

Devletin zaman zaman piyasadaki fiyatlar üzerinde oynadığı da oluyordu. Halîfe el-Me'mûn bir defasında; *"bu yıl mevsim iyi geçti, mahsûlün çok olacağını tahmin ediyorum. Bu yüzden fiyatlar düşecektir. Âmillere hemen bir yazı gönderin, depolardaki mahsûlleri satsınlar."* Bu emirle devlet depolarındaki bütün buğdaylar satılmıştır.[353] Bazı durumlarda da vergi görevlileri, fiyat hareketlerinden istifade etmeye çalışırlardı. Halîfe Mansûr zamanında, fiyatların aşırı yükselmesini fırsat bilen vezîr Ebû Eyyûb, Kûfe ve Basra Sevâd'ından topladığı yiyecekleri stoklayarak, para kazanma hesabı içine girmişti. Bunu haber alan Mansûr onun bu hesabını bozmak için elinde ki bütün mahsûlleri acil olarak getirmesini istedi. Bu defa fiyatlar düştüğünden durum aleyhine dönerek zarar etmişti.[354]

Vergilerin 'aynî ve nakdî alınmasında ortaya çıkan mal ve para ikiliği dâima mevcuttu. Hükümetin esas ilgisi ürünlerden elde edeceği para (*esmânu'l-ğallât*) üzerinde yoğunlaşır.[355] Her ne kadar mukâseme sis-

350 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 48.

351 A. g. e, 50.

352 Saverus İbnu'l-Mukaffâ', *a. g. e*, 261.

353 İbn Asâkîr, *Tarihu'l- Dımaşk*, LXI, 236.

354 Cehşiyârî, *a. g. e*, 117.

355 Cehşiyârî'nin aktardığı harâc listesinde bu değerlere işaret edilir. Bkz. Cehşiyârî, *a. g. e*, 281.

teminin uygulandığı Irak'ta, nehir nakliyatı, kalabalık orduların ve kalabalık nüfuslu şehirlerin tüketim ihtiyacı, problemi ikinci dereceye düşürüyor idiyse de, yükselen ticâretin para ekonomisini hâkim hale getirmesi ve askerlere para cinsinden maaş ödenmesi, nakdî vergi toplamayı zorunlu hâle getirdiğinden dolayı vergilerin para cinsinden tahsîli yoluna gidilmiştir.[356]

'Aynî bir ürünün nakde tahvîli konusunda kaynaklarda açıklayıcı bilgilere rastlanılmamaktadır. Genel bir fiyatlandırmadan da zaten bahsedilemezdi, çünkü her bölgdeki iç piyasa fiyatları diğerine göre değişiyordu. Bundan dolayı, eyâletlerdeki üst düzey harâc görevlileri (*Sâhibu'l-harâc*) her mahsûl için ortalama bir fiyat tespit eder, görevlilerin keyfiliğini önlemek için bunlarla ilgili listeler hazırlanarak, kur farklarının önüne geçilmeye çalışılırdı.[357] Bu listeler hazırlanırken mahsûl çeşitliliği dikkate alındığından, fiat veya gramaj özellikleri benzerlik taşıyan bir veya birkaç ürünün piyasa fiyatı esas alınarak listeler hazırlanır, diğer mahsûller de ona nisbetle değerlendirilirdi.[358]

Ebû Yûsuf, piyasadaki fiyatlar üzerinde devletin ve bir takım spekülatörlerin müdahalesini dikkate alarak fiyat konusunu gündemine almış ve tartışmıştır. Şartların gerçekten de karmaşık olduğu böyle bir ortamda, arzın çoğaldığında fiyatların düşeceğini, azaldığında artacağını söylemek elbette mümkün değildi.[359] Neticede iş Allah'a kalıyordu. Bundan dolayı Ebû Yûsuf, " *ucuzluk ve pahalılık Allah'ın elindedir, bunlar bir kararda kalamazlar, duruma göre yükselir ve düşer. Bu konuda (devletin) bir matrah belirlemesi mümkün değildir. Bunlar ilahi tecellilerdir. Zâhirenin bol olduğunda pahalı, az olduğunda ucuz olması mümkündür*" demektedir.[360]

---

356 S. Ahmed Alî, *el-Tanzimâtu'l-İctimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra li'l Karni'l-Evvel*, 147; Lokkegeard, *a. g. e*, 104.

357 C. Kallek, "Harâc", 83, 84.

358 Büzcânî, *a. g. e*, 307-310; Ebu'l-Huseyn İshak b. İbrâhim b. Vehb, *el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân*, 356-357. Bu ürünlerden mukâseme sisteminin uygulanışında bahsettik.

359 Lokkegeard, *a. g. e*, 114.

360 Ebû Yûsuf, bundan sonrakileri fiyatlar konusundaki hadislerle desteklemektedir. Ardından da bu konuda suistimallerin önüne geçmenin yolu olarak Mukâseme sistemi gösterilmektedir. Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 49 (t. 92-93).

Ebû Yûsuf, 'aynî vergilerin nakde tahvilinde önceden bir taban fiyat belirlemenin, köylü ile devlet arasında gidip gelen bir menfaate dönüşeceğinden, devleti yönetenlerin fiyatların yükseldiği zaman elindeki imkanı bırakmayacağını dikkate alarak,[361] bu konuda *"piyasa fiyatının"* esas alınmasını tavsiye etmektedir. Verginin 'aynî veya nakdî olmasında ise mükelleflerin faydasına ve tercihini öne almayı önerir. Bunu destekleyen hadisler rivâyet eder.[362]

Ebû Yûsuf'un bu tavrı özde mükellefleri devlete karşı korumaya yöneliktir. Çünkü devlet taban fiyatları ile ve piyasa ile her an oynayabilecek bir güçte olduğundan, devlet başkanını ilâhi otorite ile karşı karşıya getirerek engellemeye çalışır. Bundan dolayı " *o göğün işidir keyfiyeti bilinmez... muhakkak ki o Allah'ın işidir*" sözleriyle de insan müdâhalesinin dışında gelişen bir olay olduğunu söylemektedir. Halbûki, ürünün bolluğunda fiyatların düşeceğini, azlığında ise yükseleceğini zımnen kabul etmiş görünüyor.[363] Onun sözlerinin özünde, fiyatların oluşumunda arz ve talep arasında var olduğuna inanılan negatif ilişkiyi kısmen reddederek, üretimin düşüş ve yükselişine bağlı ortaya çıkan arz-talep dengesinin dışında, açıklamadığı diğer bazı istisnâî sebeplerin varlığından bahsetmektedir.[364] Burada muhtemelen devlet hasad mevsiminden önce stoklarındaki hubûbatı piyasaya sürerek yeni mevsimde talebi doyurmak suretiyle fiyatları düşürmekteydi. Böylece devlet, bölgesel narhlara göre belirlenen vergileri toplarken daha fazla mahsûl ele geçirmiş oluyordu.[365]

---

361 Ebû Yûsuf, devletin önceden taban fiyat belirlediği durumlarda, tahsîlat esnasında 'aynî vergileri daha önce belirlenmiş fiyatlar esas alınarak düzenlenen çevrim tablolarına göre nakde çevirirken, hasadın bol olduğu durumlarda fiyatlar düşeceğinden, normal fiyattan daha yükseğe kendisi almış olacaktır. Bu durumda da devlet yetecek kadar vergi toplayamayacaktır. Dolayısıyla önceden belirlenen taban fiyata uymayarak, piyasa fiyatından almaya kalkışacaktır. Hasadın az fiyatların yüksek olduğu durumlarda ise daha önce belirlenmiş düşük fiyatlara rıza göstermeyip, piyasa seviyesine çıkarmaya çalışacaktır. Bu durumda, zaten yetersiz olan hasadın çoğunu devlete kaptıran köylü zor durumda kalacaktır. Her iki durumda da mükellef aleyhine ayarlama yapılacaktır. Bkz. Cengiz Kallek, " Ebû Yusuf'un İktisâdî Görüşleri", *İSAM dergisi*, İstanbul-1997, sy. I; s. 15.

362 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 49-50; Rahbî, *Fıkhu'l-Mülûk*, I, 340-357.

363 C. Kallek, a. g. m, 15.

364 Abdu'l-'Azîm I-'lâhî, "Market Mechanism in Islâm: A Historical Perspective", *Journal of Islâmîcs*, c. I, sy. I, (1995) 4 .

365 Saverus İbn. Mukaffâ, *a. g. e*, 261.

Nakdî vergi tahsîlinin yapıldığı bölgelerde karşılaşılan bir başka problem, ödenen paranın cinsi ve kur farklarından ortaya çıkan açık idi. Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Halîfe Mansûr, henüz Abbâsî devleti tarafından yeni para basılmadığından, piyasalarda tedavülde olan ve Emevîler'in Irak vâlileri tarafından bastırılan *Yûsufiyye* (Haccac b. Yusuf'a nisbetle)[366] Halid b. Abdullah el-Kasriyye[367] nisbetle *Halidiyye* ve Ömer b. Hubeyre'ye[368] nisbetle *Hubeyriyye* paralarını kabul etmiş, diğer paraları kabul etmemişti. Çünkü bu vâliler, mâlî konulardaki sıkı politikaları ile meşhur oluklarından, para basımında da ölçü ve alaşımlarının denetimlerini ihtimamla yapmışlardı. Bunlardan önceki paralar hakkıyla basılmadığından "*mekrûha*" denilmişti. Hâlife Mansûr, vergi tahsîlinde bu paraların dışında para almamış, diğer paraları değiştirtmiştir.[369] Daha sonra Harûn er-Reşîd, el-Me'mûn ve el-Vâsık zamanlarında daha kıymetli paralar basılmıştır. Kudâme b. Ca'fer, IV/X. asrın ilk çeyreğinde "*günümüze dek böyle geldi*" demektedir.[370] el-Me'mûn döneminde basılan saf dirhemler piyasada hakim olmaya başladığından diğerleri ile değiştirilmişlerdir. Mâverdî, piyasada aynı ağırlıkta fakat farklı kıymetteki bu paralar arasında, harâc âmillerinin vergileri en kıymetli paradan aldığını haber vermektedir.[371] Abbâsîler ile beraber para basımını devlet tamâmen kontrolüne almıştır.[372]

---

366 Haccac b. Yusuf, Abdulmelik tarafından Mekke, Medîne vâliliklerinden sonra 75/694 yılında Irak vâlisi oldu. Bu dinarları da aynı yıl bastırdı. Bkz. Taberî, *Târîh*, VI, 440.

367 Halid el-Kasrî, Velîd b. Abdulmelik'in Mekke vâlisi olarak işe başladı 105/ 723, Hişâm tarafından Irak genel vâliliğine getirildi.

368 Hâlid'den önce Irak vâlisi olarak bulunuyordu. Cezîre ve Ermeniye vâlilikleri de yaptı.

369 Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, 656-657 (t. 687); Kudâme b. Câ'fer, *Harâc*, 60; a. mlf. *el-Menzile-tu'l-Hâmise, 227-230*.

370 Kudâme b. Ça'fer, *el-Menziletu'l-Hâmise*, 230-231; A. S. Ehrenkreutz, "Studues on the Monetary History of the Near East in the Middle Ages", *JESHO*, II, 1959, 142-144.

371 Mâverdî, a . g. e, 197 (t. 292). Abbâsîler döneminde basılan paraların basım tarihleri, gramajı, ebadı, mâdeni ve ayarlarına ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Abdulaziz ed-Dûrî, *Târîhu'l-Irakı'l-İktisâdî*, 205-207.

372 Bu döneminde mahallî yöneticilere para basma izni verilmesinin başlıca sebebi para nakliyatının ve taşımasının güçlükleriydi. İkincisi, özellikle ipek yolu üzerindeki şehirleşme ve ticârî aktiviteyi, bir merkezden yönetmenin imkansızlığı gösrerilebilir. Ayrıca, Buhâra ile Mısır arasındaki mesâfe ve fiyat farklılıklardan dolayı, tek bir paraya bağlı olarak ticâret ve mabâdelenin yürümesi imkansız denecek derecede zor bir durumdu. Bkz. A.N.S. Lampton, "Nazarât fi'l-İktâ'", 227; S. A. Alî, *Tanzîmâtu'l-İçtimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra li Karni'l-Evvel*, 147.

Vergi tahsîli esnasında karşılaşılan para probleminin bir başka boyutu, eyâlet vâlilerinin kendi bölgelerinde bastırdıkları paralar ile vergi topladıklarında, Halîfelik merkezinin belirlediği kur üzerinden hesaplanarak merkeze ödeme yapılırken yaşanılmakta idi.[373] Hârûn er-Reşîd döneminde Horasan, Sicistân ve Cürcân bölgesinde vâli olarak bulunan Gıtrif b. 'Atâ (ö.175/791-2),[374] Buhâra yöresinin 200.000 dirhem tutarındaki harâcını, kendi bastırdığı *Gıtrîfî* dirhemiyle (1.168.567 dirhem (bir başka rivâyette 1068567) toplamıştı. Bu dirhem daha çok Buhâra ve Mâverâu'n-Nehr bölgesinde geçerli bir para idi[375]. Mâverâu'n-Nehir bölgesinde daha mahallî düzeyde çok farklı paraların kullanıldığı görülmektedir. Mukaddesi bunlarla ilgili olarak Ferğana'nın ödediği 280.000 vergi *Muhammediyye* parasıyla, Hocend ve Şâş'ın ödediği 180.000 vergi *Müseyyebiyye* parasıyla toplandığını ve bunlar gibi değişik para birimleri ile harâc toplandığına dair dikkatli bilgiler verir.[376]

Elbette hilâfet merkezi her bölgedeki paralar ile hesaplama yapmak durumunda değildi, mahallî olarak kullanılan bu paralar merkeze ödeme yapılırken, *Dîvânu'l-Harâc* tarafından belirlenen kur üzerinden hesaplama yapılarak dirhem cinsinden ödeme yapılıyordu. Bunun için devlet tarafından kur listeleri hazırlanıyordu.[377] Bu çevirme işlemi esnasında mahallî paraların değerlerindeki anlık değişimler veya dirhemin değerindeki dalgalanmalar yüzünden, dirheme çevirme esnasında büyük açıklar oluşuyordu. Genellikle oluşan bu açıkları kapatmak için yöneticiler vergi mükelleflerine yükleniyordu.[378]

---

373 Abdulkerim Özaydın, "Gıtrif b. 'Atâ", *DİA*, c.XIV, 57-8.

374 Gıtrîfî, Hârûn er-Reşid'in annesi Hayzûran'ın kardeşi olup, Mâverâu'n-Nehr bölgesinde vâlilik yapmıştır. Bkz. Taberî, *a. g. e*, VIII, 222, 241, 252, 347; Nerşâhî, *Târîhu'l Buhara*, trc: Emîn Abdulmecid, Kahira 1965, 59-61; W. Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, 221.

375 İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, 490; Mukakddesi, *Ahsenu't-Tekâsim*, 340; Gıtrîfî'nin bu parayı bastırması ile ilgili Nerşâhi, bu paranın gümüş paranın kıymetlenmesi üzerine Buhâra âyânının isteği üzerine 185/801 yılında basıldığını naklader. Hammaddesi, altın, gümüş, bakır, demir karşımından oluşmaktadır. Eski saf gümüş dirhemin 1/6 nisbetindedir. Bkz. a.g.e, 60-61.

376 Mukaddesi. *a. g. e*, 339-340, 341.

377 Büzcânî, *a. g. e*, 331. Kur listeleri kavramı burada, yetkililer tarafından hazırlanan ve standart sikkelerin mahallî paralar üzerinden karşılığını gösteren listeler anlamında kullanılmıştır. Kur listeleri ve kur farklarının sebepleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Âdem Esen, "Kur Listeleri", *Ekonomi Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1983, 850-851.

378 Kalkaşendî, *a. g. e*, III, 442; İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I ,165; Ayrıca bkz. Lokkegeard, a.g.e, 159

Ebû Yûsuf, gerek eyâletlerin para tahvilinde gerekse verginin 'aynî takdîr edilip nakdî toplandığı durumlarda, para tahvîli ve buna bağlı olarak yaşanan küsürât problemleri ile ilgilenerek şu görüşleri dile getirmiştir; " *onlardan harâc olarak ödedikleri dirhemler üzerinden revac alınmamalıdır. Bana ulaşan haberlere göre, mükelleflerden harâc ödemek üzere getirdikleri dirhemlerden bir kısmı "bu* (miktâr) *onların* (dirhemlerinin) *revâc ve sarfına* (kur farkına) *karşılıktır" denilerek kesiliyormuş*"[379] Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, piyasalardaki farklı cins ve kıymetteki paraların ve mahsûllerin bir birine tahvili esnâsında, görevlilerin kurları keyfi olarak belirlediklerini, kur farkından oluşan miktârı kısmen yada tamamen zimmetine geçirerek bir çeşit gelir elde ettikleri görülmektedir.[380] Bazende tahsîldarlar mükelleflerden düşük kurdan aldıkları dirhemleri hazineye teslim etmeden önce yüksek kurda satarak aradaki farkı kendi zimmetlerine geçirebilirlerdi. Büzcânî'nin dile getirdiği "*Revâcu'r-Revâc*" kavramı bu tür durumlara işaret eder.[381] Taksitli ödeme yapıldığı durumlarda, verginin tahakkuku ile tahsîli arasında geçen süre içinde oluşan kur farkından "*zaman arbitrajı*" yapma imkanı da bulmuşlardır.[382]

Nakdî ödemenin yapıldığı durumlarda ikinci Abbâsî döneminin sonlarına doğru *cehbez*lerin daha aktif olarak ortaya çıktığı görülmektedir.[383] Büzcânî, *revâc*'ın cehbez ve yanında çalıştırdığı kimselere ödenen bir ücret ve sarf parası olduğu (*hakku'l-cehbez*), bununla ilgili belirlenmiş her hangi bir oran ve miktâr olmayıp; *âmil, cehbez, müstehriç* tarafından duruma göre oranını belirlediklerini aktarır. Genellikle vergiyle beraber yüzde bir nisbetinde küçük bir miktâr olmaktaydı.[384] Fakat hic-

379 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 109 (t.181)

380 Görevlilerin, vergi gelirlerinde "*Kur Arbitrajı*" benzeri hileleri yapmaları da mümkündür. *Kur arbitrajı*; kurtaj kavramı borsa acentelerinin müşterileri adına yaptıkları işlemler üzerinde aldıkları komisyona denir. Bkz. E. Özdemir, *Ekonomi Ansiklopedisi*, c. II (İstanbul 1983), 852. Kambiyo operatörlerinin ucuz buldukları yerde aldıkları hisseleri pahalı yerde satmaları işlemine denir. Bkz. C. Kallek , a. g. m, 17 dipnot no; 69

381 Büzcânî, *a. g. e*, 279

382 C. Kallek, a. g. m, 17

383 A. Dûrî, *a. g. e*, 196-197; H. Samerrâî, *el-Müessesâtü'l- İdâriyye*, 251.

384 Bkz. Büzcânî, *a. g. e*, 279, 295, 333 Büzcâni bütün hesaplama şekillerine ilişkin örnekler verir. Mesela, 1642 dirhem 4,5 dânik miktâ'rındaki bir vergiden 20 dirhem 2 dânik 17 1/3 2/3 âşir *cehbez* hakkı alınıyor. Ayrıca bkz. A. Dûrî, *a. g. e*, 184-212 c. H. Kâtibî, *a. g. e*, 229-230.

ri IV. asrın başlarında vezîr Ali b. İsa bu vergiyi; " *insanların başına bela*" hâline geldiğini söyleyerek kaldırmıştır. Çünkü bu vergi ne devlete gidiyor ne de halkın elinde kalıyordu,[385] bilakis doğrudan vergi toplayıcılara gidiyordu. Daha sonraları bu hak yerleşik bir hal almıştır.[386] Ali b. İsa bu verginin yeni fethedilmiş bölgelerde (Tolunoğulları ve Saffârilerden geri alınan yerler) huzursuzluk çıkaracağını, bundan dolayı insaflı muâmele yapılmasını öğütler.[387] Fakat, vezîr 'Ubeydullah b. Süleyman, bunun gerekliliğini savunan İbni Furât'ın görüşlerini dikkate almış, bundan dolayı " *Dîvânu'l-Cehbez*" adında bir divan kurulmuştur.[388]

Mısır'da ise papirüs belgelerinde cehbezler, vergi toplama sırasında paranın teslim alımı ve kaydını yapan kimseler olarak görülür.[389] Bu kelimenin Arapça karşılığı "*Kustâl*" kelimesidir. Abbâsîler devrinde cehbezlerin bankacılık ve sarraflık meseleleri yanında; muhâsiplik, vergi idâresi gibi mâlî görevler de aldıkları bilinmektedir.[390] Cehbezler tarafından vergiler toplandıktan sonra günlük ve aylık olarak hesaplanır ve "*hatme*" denilen özetlerle *Beytü'l-Mâl'e* teslim edilirdi. Bunların yıllık özetlerine ise "*hatmetü'l-câmi'a*" denirdi.[391] Cehbezlerin papirüs belgelerinde sık sık (*süftece*) yazdıklarına rastlanılması bu görevlerinden dolayıdır.[392] Bu olgu, toplanan verginin merkeze ulaştırılmasında karşılaşılan güçlükleri ve tehlikeleri önlemek için mahallî sarraflar veya bir başkası ile merkezde onun adına ödeme yapacak kimselere gönderilerek, risksiz bir şekilde vergi paralarının hazineye teslimini sağlamak amacıyla yapılıyordu. Bu işlerden dolayı belli bir komisyon alırlardı. Hicri III. asrın ikinci yarısından itibaren artan ticaret ekonomisi ve devletin borçlanma ihtiyacı karşısında cehbezlerin vergi muhasipliği ve sarraflığın ötesinde para bankerleri olarak önemlerinin arttığı gözlemlenmektedir.[393]

---

385 Sâbî, *a. g. e*, 91, 277, 278; Kummî, *Târîh-u Kum*, 159-161.

386 A. Dûrî, *a. g. e*, 197.

387 Sâbî, *a. g. e*, 277, Ayrıca bkz. H. Samerrâî, *a. g. e*, 251-254.

388 Kudâme b. Câ'fer, *el-Menziletu'l-Hâmise*, 233; Mahzûmî, *a. g. e*, 48, H. Samerrâî, *a. g. e*, 254.

389 İbn Memmâtî, *a. g. e*, 304; Mahzûmî, *a. g. e*, 40, 41, A. Grohman, *a. g. e*, V., 12. No.290.

390 Celal Yeniçeri, "Cehbez" maddesi, *DİA*, c.VII, İstanbul 1993, 222.

391 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 233-234; Mahzûmî *a. g. e*, 40, 41.

392 Grohman, *a. g. e*, III, 181.

393 A. Dûrî, *Tarihu'l-Iraki'l-İktisâdî*, 168-173.

Vergilerin 'aynî olarak toplandığı durumlarda ortaya çıkan bir başka durum, devletin elinde bulunan ihtiyaç fazlası ile devlet çiftliklerinden aynî olarak gelip silolarda (*ehrâu'l-ğılâl*)[394] saklanan vergilerin satışını kapsıyordu. Satışlar umûmiyetle kamu ihalesi usûlü ile yapılıyordu ve en yüksek fiyatı teklif edene veriliyordu. Mahsûlü toptan alan kimse de daha küçük tacirlere parakende olarak satardı.[395] Bazen küçük buğday tüccarları satabilecekleri miktârda mahsûl için toplu teklif verebiliyordu. Tâcirler hükümet kontrolü dışında değillerdi, bu tür ihalelere girmek için ruhsat almak gerekli idi. Bunlar ilk dönemde karşılaşılan "*bundârlar*" gibi yarı kamu görevi üstlenmiş kimselerdi. Çünkü devletin özellikle ordunun erzak ihtiyaçlarının piyasadan karşılanmasında taşeron olarak bulunduklarından, zaman zaman kâtipler gibi maaşla çalışan kişiler olabiliyorlardı.[396] Bunlar, *mücehhizûn* adıyla ordunun ihtiyaçlarını piyasalardan temin etmek amacıyla, daima ordunun yanında bulunurlardı.[397] Günlük satışları yürütmek için yanlarında "*Raffâsûn*" denilen yardımcıları bulunurdu.[398] Devletin nakit paraya sıkıştığı dönemlerde zorla mahsûl satın almak zorunda bırakılabilirlerdi ya da *süftece* karşılığı nakit para verme yükümlülüğüne tabi tutuluyorlardı.[399] Fakat bu işi yapanların kısa zamanda zengin olmaları, yaptıkları işin kazançlı olduğunu gösterir.

Devletin elindeki mahsûllerin satışı esnasında, gerek görevli yöneticiler tarafından gerekse tüccarlar tarafından bir çok spekülasyonlar olurdu. Bu dönemlerde ihale usûlsüzlüklerine ya da spekülasyonlarına "*neceş*" denilmektedir.[400] Muzâyadeye teklif veren tüccarlar, eğer mal

---

394 Aynî olarak toplanan vergiler eyâletlerde veya uygun yerlerde bulunan depolarda (*ehrâ*) saklanıyordu. Gelen mahsûller çeşidine, cinsine göre ayrılıyor, geldiği bölgenin ismi, miktârı, gönderen bölgedeki görevlinin tuttuğu belge ile beraber teslim alan depo görevlisi tarafından kaydediliyordu. Teslim alınırken ölçüm yapılır, eğer belgedeki miktâr ile ulaşan arasında bir fark olursa " *Meclisu'l-Asl*" tarafından tayin edilen görevliler tarafından ayrıntılı araştırmalar yaptırılarak, sorumlular bulunup tazmin ettirilirdi. Depoların başında *Sâhibu'l-Ehrâ* denilen bir görevli bulunurdu. Bkz. Nuveyrî, *Nihayetu'l-Ereb*, VIII, 219-220.

395 Lokkegeard, *a. g. e*, 244.

396 Sâbî, *a. g. e*, 233.

397 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I 326, 357.

398 Sâbî, *a. g. e*, 234.

399 Sâbî, *a. g. e*, 363; Lokkegeard, *a. g. e*, 99; C.Yeniçeri, a. g. m, 222.

400 Müşteri olmadığı halde fiyat yükseltmek anlamına gelen bu kelime hileli ve yasak ticari ilişkiler içinde ele alınmıştır. Konevî, *Enisu'l-Fukahâ*, I, 212; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV,

miktârı çok ise kendi aralarında anlaşarak fiyatları düşürürlerdi. Aynı durum devlete mal satarken de söz konusuydu. Tüccarlar arasındaki bu tür ortaklıklarda, resmi olarak müzayedeye giren kimse bazen diğerlerine fazla fiyatla mal satmaya kalkışabiliyordu.[401]

Bir başka yolsuzluk ise satılacak mal önce bir tâcire satılır ve anlaşma yapıldıktan sonra, vezîrin yakınlarından birisine daha düşük fiyattan ihale verilir. Bu şahıs aynı ihaleyi önceki tüccara devrederek aradaki fark doğrudan kâr olarak kalırdı ki buna *istisnâ* deniyordu.[402] Vezîr İbn Mukle, Sevâd vergilerinden toplanan 30.000 kurr buğdayı on tüccara bu usûlle satmış her kurr buğdaydan iki dinar (istisna) elde etmişti.[403] Diğer bir şekilde ise ihaleye giren tüccara bir kimsenin ortak olması şart koşulurdu ki bu usûle de *arâya* deniyordu.[404] *Arâya*; vergi takdîri sırasında sahibinin yediği miktârın tahmin ve takdîr dışı tutulmasından türetilmiş görünüyor.[405]

Bu dönemde uygulanan mukâseme usûlune göre vergi takdîr ve toplama sisteminin zaaf noktalarını gösteren, 311-312/923 yıllarına âit, Diyar-ı Rabîa' bölgesi vâlisi kanalıyla gelen ilginç bir şikâyet dilekçesi Hilâl es-Sâbi vasıtasıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Dilekçe, Diyâr-ı Rabîa' bölgesindeki vergi görevlilerinin haksız muamelelerinden şikayet etmekte, bölge vâlisinin kâtipleri tarafından kaleme alındığından kâtip âdâbına uygun olarak iyi bir kompozisyon örneğidir. Dilekçede, vergilerin harmanda takdîr ve tahmini olarak alındığından, dıyâ'lardaki (özel mülk) öşürlerin hilâlî takvime göre alınmasına rağmen ay dolmadan vergilerin toplandığından; harâc miktârları belirlenirken 'ibre

148-149; Neceş konusunda Buhârî, " muzâyede ile satış" babında " *Babu'n-Neceş*" bölümü açmış ve bunun riba yemek olduğu, hâinlik anlamına geldiğine dâir hadisler rivâyet edilmektedir. Bkz. *Sahîhu'l- Buhârî*, "Muzâyede ile Satış Bâbı", hadis No: 2034-2035.

401 Lokkegeard, *a. g. e*, 102.

402 Benzeri uygulamalara ilk olarak erken Abbâsî döneminde Cezirede rastlanmaktadır. Telmehrî, *a. g. e*, 228; G. H. Kâtibî, *a. g. e*, 218.

403 Sâbî, *a. g. e*, 237; İbn Furat'ın sorgulamalarının birinde, Mısır bölgesinden 100. 000 dinarlık istisna mallarını, vezîrliğinde kendi zimmetine geçirdiği iddia edilmektedir. *a. g. e*, 107.

404 Lokkegeard, *a. g. e*, 100.

405 Ebû 'Ubeyd, *ârîyye* kelimesi üzerinde özellikle durur ve bunun satılan ve kiralanan bir şeyde bazı şeyleri istisna etmek veya indirimde bulundurmak anlamlarına geldiğini ileri sürer. Bkz. *el-Emvâl*, 488-489.

miktârının en yüksek kotadan alındığından; mahsûlün henüz olgunlaşmadan ve hasadı yapılmadan vergilerin toplanmak istenmesinden, 'aynî olarak toplanan vergileri nakde çevirmek için tüccarlara yüksek fiyattan ve zorla satılmak istenmesinden şikayet edilmektedir. Bu raporu gönderen bölgenin vâlisi, "*duyduklarımdan dolayı dehşete düştüğünü ve çok üzüldüğünü, tarlaların bu yüzden harap olamaya yüz tuttuğunu ve gelirlerin azaldığını*" haber verdikten sonra; "*diğer bölgelerde uygulanmakta olan eski sistemin(mesâha) tekrar uygulanarak, ma'kul rusumların konulmasını, en iyi çözümün de bu olacağını, böylece kötülüklerin ve ona sebeb olan kanalların kapanacağını*" teklif etmektedir.[406]

2) Aracılar Vasıtasıyla (iltizam)Vergi Toplama Usûlleri

İltizam sistemi; devletin bizzat kendisinin icra ettiği bir takım hizmetleri, işletmeleri ve hakları, belli bir bedel karşılığında, önceden tediye edebilecek kimselere havâle ederek özelleştirmesine deniyordu. Kabâle kelimesi ile yada uygulanış şekli ile benzerlik arz eden hatta bazen aynı anlamda kullanılan "*damân*", "*kefâle*" ve "*hamâle*"[407] gibi ıstılahların kullanımını dikkate aldığımızda, erken dönemlerden itibaren uygulanmakta olduğunu görürüz. Bu uygulama özde bir ziraat ortaklığı idi. Kabâleci arâzinin ziraatini yapmayı garanti eder, vergisini de öderdi. İltizam usûlü Irak'ta ve Mısır'da eskiden beri zaten kullanılmakta idi. Bu muâmelenin devlet arazilerinin işletimi veya vergi toplama imtiyazlarını ihtivâ ettiği, muamelenin şekline göre, ilk devir İslam mâliye tarihinde "*kabâle*", "*damân*" ve "*mukata'a*" gibi isimler almıştır.

a) Kabâle ve Damânlık (Garantörlük) ile Vergi Toplama:

Kabâle ve damân kelimelerinin ilk devirlerdeki kullanımı iç içe geçmiş vaziyette olduğundan, tarihi gelişim ve farklılaşmayı yakalamak bakımından aynı başlık altında ele almak mecburiyeti vardır. Bu ıstılahların kullanımı İslâm tarihinin ilk devirlerine kadar çıkarılabilir. Erken dönemlerde kabâle kelimesi çoğunlukla devlet çiftliklerinin maktû

406 Sâbî, *a. g. e*, 363.

407 Samnânî, bu kelimeler arasında herhangi bir farkın olmadığını dile getirir. Bkz. Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammedes-Semnânî,(ö.499/1105) *Ravzatu'l-Kudât ve't-Tarîku'n-Necât*, thk: Selahuddîn Nâhî I-IV, Amman 1984, II. baskı, c. I; 450.

bir bedelle işletimi için kullanılmıştır. Vergi toplamada aracı bir kurum olarak kullanılmaya başlaması ise Abbâsî devletinin mâlî krize girdiği ikinci devirde görülür.

Abbâsîlerin merkezi olan Irak'da kabâle konusu başta Ebû Yûsuf olmak üzere fıkıhçılar arasında tartışılmaktadır. Fakat bu tartışmalara konu olan kabâle, bizim ele aldığımız vergi mültezimliği anlamında olmayıp, zirâ'î ortakçılık ve işletmecilik olan kabâle şeklidir. Daha çok meyve, sebze ve hurmalıklarda görülen bu uygulamaya ulemanın olumsuz yaklaşımının temelinde; ürünün henüz olgunlaşmadan parası alındığı için faiz olarak görülmesi ve mültezimlerin halka haksızlık yapma endişeleri yatmaktadır.[408] Kıraç arâzilerde ürünün istikrarı dikkate alındığından taraflara getireceği risk asgari düzeyde görülmüş, bundan dolayı da öncelikle böyle arâzilerin kiralamalarında kabâle uygulamalarına gidilmiştir.[409]

İlk dönem Abbâsî tarihinde vergi iltizamı manasında kabâle kelimesinin kullanılmasına nadir birkaç örnek dışında tesadüf edilmemektedir. Halîfe Mansûr, ilk yıllarında (137/754) Irak harâc görevlisi İsa b. Mûsâ'ya hitaben yazdığı bir mektupta; "*Kesker bölgesinin önceki yıl toplanan vergisi şu kadardır. Bu yıl bunun iki katı vergi toplanabilir. Sana geçen yıl ki miktârla o bölgeyi kabâle olarak verdim*" diye yazıyordu[410]. Aynı dönemde hem Mısır'da hem de Irak'ta kabâle sisteminin uygulanmak istenmesi, bu usûlün bilindiğini belli belgelerde de uygulandığını gösterir. Üstelik el-Mansûr'un merkeziyetçi bir devlet politikası takip etmesine rağmen kabâle usûlünü benimsemiş olması, devletin mâlî teşkilatının henüz yeterince kurumlaşamaması sebebiyle vergileri toplayabilmek için akıllıca bir yol olarak görülmektedir.[411]

---

408 Bu kabâle ile ilgili fıkhın tartışmalar ve görüşler için Ebû 'Ubeyd, ashabtan nakledilen görüşlerle beraber nakletmektedir. Bkz. *el-Emvâl*, 86-87 İbn Recep, *a. g. e*, 52-53, ayrıca Suphi Salih, *en-Nuzumu'l-İslâmîyye*, 386-387 İbn Cevziyye, *el-Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 109-112.

409 Ünlü sûfi İbrâhim b. Edhem, İranlı bir dihkândan 50 cerîb büyüklüğünde bir arâziyi 50 dirhemle *kabâle* olarak kiralamışlardı. İsfehânî, *Hılyetü'l-Evliyâ*, Beyrut 1986, VII, 387.

410 Taberî, *Târîh*, VII, 487.

411 Lokkegeard, *a. g. e*, 87.

Hârûn er-Reşîd döneminde yine vergilerin kabâle usûlü ile toplanması hususunda Ebû Yûsuf'tan görüşü istenmiştir. Bunda dolayı Ebû Yusuf meseleyi bütün boyutları ile geniş bir şekilde tartışmaktadır. Ebû Yûsuf'un konuyla ilgili görüşleri kısaca şöyledir: "*Benim içtihâdıma göre Sevâd ve diğer bölgelerde hiçbir yeri kabâle usûlüyle vermemelisin. Çünkü kabâle sahibi, harâc miktârını fazla alırsa halka zulmetmiş ve onlara sorumlu olmadıkları vergileri yüklemiş olur. İçine düştüğü durumdan kurtulmak için mükelleflere haksızlık yapar, taşıyamayacakları vergiyi koyar. Bu ve benzeri usûller sonuçta memleketi harâp, halkı helâk eder. Kabâleci dâima kâr peşinde koşacağından, halkın sıkıntıya düşmesine aldırmayacaktır. Ayrıca kabâlecinin, anlaşmada belirtilen miktârdan dâima fazlasını tahsîl etmek istemesi muhtemeldir. Bu yüzden kabâle usûlünü çirkin sayarım. Bu usûl uygulanırsa fesat ve zulüm yaygınlaşır, doğruluk ve adaletten sapılır. Fesât ve zulüm üzere hiçbir şey devam edemez.*"[412]

Ebû Yûsuf, kabâleyi devlet tarafından kontrolünün zor olduğu endişelerinden hareketle, bu sistemin yol açacağı haksızlıkların, toptan bir toplumun helak olmasına sebep olacağından tasvîb etmemiştir.[413] Buna karşılık, içinde bulunduğu şartların icaplarına göre bu sistemin uygulanabileceği özel durumlar olduğunu dikkate alarak şöyle diyor;[414] "*eğer bir bölge kasaba veya köy halkı, kendisinden memnun ve razı olduklarını söyledikleri bir kimse ile gelerek; o kimse "ben bu köyün harâcını kabâle olarak alıyorum, onlarda buna razı oldular" derse, köy veya kasaba halkı da bunu doğrularsa, mesele yine dikkatle tetkîk edilmelidir. Eğer bu kimseye söz konusu bölgenin kabâle edilmesi, bölge halkının menfeatine ise, o zaman kabâle antlaşması yazılır, şahitlerin huzurunda imzalanır. Ayrıca onun muhtemel haksız tutumlarını engellemek amacıyla, halîfe veya onun adına bir yetkili tarafından, dindarlığı ve güvenirliliği ile meşhur bir kimse, maaşı doğrudan Beytü'l-Mâl'den ödenerek görevlendirilir ve kabâleciye karşı yetki verilir. Kabâleci her hangi bir haksızlığa kalkışırsa onu engeller.*"

Ebû Yûsuf'un sıkı kıstaslarına ve çabalarına rağmen, Harûn er-Reşîd döneminde, kabâlenin uygulandığı görülmektedir. Ya'kûbî'deki bir

412 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 105 (t. 176).

413 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 106 (t. 176).

414 A. *g. e*, 106 (t. 176).

ifadede, Harûn er-Reşîd 186/802 tarihinde âmillerini, tunnâlarını, dihkânlarını, çiftlik sâhiblerini, mahsûl satıcılarını ve kabâlecileri *(mütekabbilîn)* huzuruna çağırarak, topladıkları halde ödemedikleri malları tahsîl için işkence yaptırdı denilmektedir.[415]

Ebû Yûsuf kabâle uygulamalarının tatbikatında çok kötü durumlara şahit oluyordu ki bu sistemin uygulanmasını son derece sıkı kıstaslara bağlamakta, kontrol altına almaya çalışmaktadır. Çünkü bu sistemde, devlet ile çiftçi arasına giren kabâlecilerin, kâr amacıyla hukûkî kuralları ve hakları çiğnemesinin önündeki engeller kaldırılırsa halk kabâlecilerin insafına terkedilmiş olurdu.

İlk olarak Mısır'da görülen kabâle uygulaması,[416] daha sonra devlet arâzilerinin işletime verilmesi ile başlamış ve damânlık şeklini almıştır.[417] Halîfe Mansûr Mısır'a Muhammed b. Eş'as'ı vâli olarak atadıktan sonra (141/758), Nevfel b. Furat'ı ona göndererek, Mısır harâcını damân olarak vermesini teklif etmesini, eğer bunu kabul etmezse Dîvânu'l-Harâc'ın başına geçmesini emretmişti. Vâli de Nevfel'in teklifini reddetmesi üzerine Nevfel, Dîvânu'l-Harâc'ın başına geçerek vâliden bu görevi teslim almıştır.[418]

Mısır'da, Helenistik devirden beri *Becârik* veya *Hartularius* denilen şahıslar maktû' olarak belirlenen vergileri toplayarak hükümete teslim ediyorlardı. İslâmî dönemde bunlar *"kabbâl"* adını almışlardır. Bunların taşradaki uzantılarına ise "Mârût" deniliyordu ve topladıkları vergiden belli bir komisyon alıyorlardı.[419] Mısır'da damânlık uygulamalarının diğer bölgelere göre daha erken dönemde uygulanmaya başlanmasında, bölgede çok geniş miktârda devlet çiftliğinin bulunması ve bu çiftliklerin kabâle usûlü ile işletiliyor olması, muhtemelen bu geçişte etkili olmuştur.[420]

---

415 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 362.

416 Mısır'a âit ilk *kabâle* belgesi Mısır vâlisi Abdulâzîz b. Mervân dönemine (87/705) aittir.

417 Makrîzî, *a. g. e*, I, 81-82, 98; Ayrıca Muhammed Murad, "el-'Arz ve's-Sulta", *İctihâd*, VIII: 33, (Beyrut-1996), 65-66.

418 Kindî, a . *g. e*, 109; Makrizî, *el-Hıtat*, I, 306, 309; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, I, 346.

419 Zübeyde 'Atâ, *Fellâhu'l-Mısr*, Kâhire 1991,102-105,110

420 Mısır'da *kabâle* sisteminin, daha ilk İslâm fetihlerinin hemen akabinde, Hulefâ-i Râşidin döneminde uygulandığı bilinmektedir. Fakat daha belirgin bir hal alması Emevîler devrinde olmuştur. Bkz. İbn. Receb, *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*, 52-53.

Makrîzî, Abdulmelik b. Mervân zamanında Fustat'ta ki Amr b. As câmiinde, harâc görevlileri tarafından arâzilerin nasıl kabâleye verildiğini dikkatli bir uslup ile ayrıntılı bir şekilde şöyle anlatmaktadır: "*Arâzilerin kabâle vakti geldiğinde, harâc görevlisi Amr b. As câmiinde oturur, köylerden ve şehirlerden kabâle ile yer alacak kişiler o gün câmide toplanır. Bir görevli ayağa kalkarak her bölgeyi ilan eder ve açık artırmayı gerçekleştirir. Harâc görevlisinin yanında bulunan harâc kâtipleri de her bölgenin hangi meblağa ulaştığını ve kabâleci ile hangi miktâra anlaşma yapıldığını yazarlardı. Bölgeler, dört yıllığına kabâleye verilirdi. Bu işlemler bitince herkes kabâlesini aldığı bölgeye gider, bu bölgenin zirâ'atına, köprülerinin ıslahına ve diğer işlerine kendisini, yakınlarını ve kendi yerine adamlarını görevlendirirlerdi. Anlaşılan kabâle miktârını taksitler halinde Divânı Harâca getirirlerdi. Kabâle sahibinin köprü, kanal vb. harcamaları, Divânı Harâc'dan takdîr edilen miktâr ile karşılanırdı. Eğer kabbâl ve dâminlerin ödemesi gereken miktârlardan bir sonraki yıla kalanlar olursa buna gecikmesinden dolayı "Bâkiye" denirdi. vâliler böyle durumlarda bazen sert tedbirlere başvururlardı, bazen de müsamahalı davranırlardı. Her otuz yılda bir gerçekleştirilen ta'dîl ile vergiler yeniden belirlendiğinden miktârlarda değişmeler olurdu. Bu uygulama Ahmed b. Tulûn zamanına (254/868) kadar aynen devam etti*"[421]

Yukarıdaki metnin orijinalinde yapılan işlem için kabâle terimi kullanılmaktadır. Zaman zaman da kabâle teriminin yerine "*Damân*" terimi kullanılmaktadır. Böylece bir kimse *kabâle* mukavelesi akd eder, bu mukâvele ile *dâmin* durumuna geçer, şartlar ise *mukâta'a* usûlüne göre takarrur ederdi.[422]

Abbâsîler zamanında Mısır'da ilk olarak damân uygulamasına geçiş, büyük oranda kontrol edilemeyen merkezi hükümet görevlilerine bir alternatif olarak gelişti. Çünkü merkezi hükümete bağlı vergi görevlilerinin keyfi tutumları, ağır vergi koymaları, vergi tahsîli sırasındaki sert tavırları, Mısır'da sürekli huzursuzluk sebebi olmuştu. Öyle ki bu huzursuzluklar bazen bütün bir bölgeyi kaplayacak şekilde geniş çaplı isyanlara sebep olmuştu.[423] Papirüs belgelerinde Abbâsîler devrinde da-

421 Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 82, 84.

422 Muhammed Shamsuddin Miah, *The Reign of Mutavakkil*, Dakka 1969, 170.

423 Abbâsîler döneminde vergiden kaynaklanan çiftçi isyanlar hicri ikinci ve üçüncü asır boyunca bir artış gösterir. Bu isyanlar Mısır'da Nil havzasında (Kindî, *a. g. e*, 192, Makrizi, *el-Hıtat*, 81, 308-311, 446-447.), Şam' da Gor vadisi ve Hıms'da (Taberi, *a. g. e*, IX,116-

mânlar ilk olarak (162/779) yılına âit bir dökümanda görünürler.[424] Kindî'nin ifadelerine bakılırsa, damânlık meselesinin ilk girişi Harûn er-Reşid döneminde (187/802) yılında Mısır'ın Hûf bölgesinde meydana gelen isyandan sonra, âmillere karşı bir alternatif olarak düşünülmüştü.[425] Fakat dâminlerin daha etkin olarak ortaya çıkmaları, el-Me'mûn zamanındaki isyandan (216/831) sonraki dönemde düzenlenmiş bir papirüste görülür.[426]

Mısır'daki damânlık uygulamalarında, dâminler, köylüler tarafından ödenen[427] vergilerin toplanarak hükümete teslimini üstlenmişlerdi. Vergilerin takdîri yine hükümet görevlileri tarafından belirlenir, mükelleflere taksimi, köy reisleri ile veya köylüler kendi aralarında yaparlar, garantörler de bu vergileri toplayarak, hükümete teslim eder ve kendi komisyonunu alırdı.[428] Bu şekilde verginin takdir, tevzi' ve toplanması üç ayrı kurum tarafından yapılarak oto kontrol sağlanıyordu.

Damânlık ya da kabâle, Irak bölgesinde ancak III/IX. asrın ortalarında görülmüştür.[429] el-Me'mûn döneminde, bu uygulamanın yaygınlaştırılması yönünde bir çabanın varlığı hissedilmektedir. el-Me'mûn zamanında Mısır'daki uygulamaların yanında devrin ünlü kâtiplerinden Ali b. İsa'ya kendi memleketinin *harâc* ve *dıyâ'* işlerinin dâminliği verilmişti. Bu damânlıktan dolayı üzerinde kalan 40.000 dinarlık bâkiyeyi tahsîl için zor kullanılmıştı.[430] Aynı dönemde Sind eyâletinde vâli olan Davûd b. Yezîd vefat edince (205/813) yerine oğlu Bişr b. Dâvud atanarak yıllık 1.000.000 dirhem getirmek üzere kabâle edilmişti.[431] Bişr, gön-

---

118,G.H.Katibi, *a. g. e*, 207-213), Ürdün'de Gor vadisinde,(Cehşiyârî, *a. g. e*, 125, 134-135; Taberi, *a. g. e*, IX, 116-117) Irak'ta Sevâd bölgesinde(Zutt isyanı ve Karmatlar), Cezîre'de Fırat ve Dicle yatağında ve bütün münbit ve sulanabilir tarım alanlarında yoğunlaşması, isyanların toprak ve vergi sistemi ile ilişkili olduğunu ortaya koyar. Ayrıca bkz: Sâlih Hamarne, "Sevratu'l-Fellahîn fi'l-Filistin Eyyâmi Mu'tasım 227/842", 11-18.

424 Bkz. G. F. Murphy, a. g. m, 134.

425 Kindî, *a. g. e*, 140.

426 G. F. Murphy, a. g. m, 135.

427 İbn. 'Asem, *Futuhu Mısr*, 270-273.

428 M. Murad, a. g. m, 66.

429 Sâbî, *a. g. e*, 12; Ayrıca bkz. A. Dûrî, *en-Nuzumu'l-İslâmîyye*, 170.

430 Tenûhî, *el-Müstecâd min fi'alâti'l-Ecvâd*, 110 vd.

431 Taberî, *Târîh*, VIII; İbn. Haldûn, *Târîh*, III, 539. Burada hatırlatılması gereken bir nokta; sınır boylarında bulunan uzak eyâletler, toplu olarak vergi ödemektedir. Bunlar daha sonraki Mukâtaa' sistemine geçişte etkili olmuştur. Bkz. Kudâme b. Câ'fer, *el-Harâc*, 170-172.

dermesi gereken 1000.000 dirhemi göndermeyince, yerine Gassân b. Abbâd atanmıştı. Daha sonra aynı bölgeye 'İmran b. Mûsa el-Bermeki, yine 1.000.000 dirhemle dâmin olarak atanmıştır (221/836).[432] Aynı dönemlerde Ehvaz 94.000.000 dirhem ile Fazl b. Mervan'a, Horasan ve civarı ise 44.000.000 dirhemle Tâhirilere damân olarak verilmişti.[433] Cibâl bölgesinde Mazyar tehlikesi olduğundan, yeğeni Kârun'a amcasına karşı çıkması karşılığında, Cibâl ve Cûrcân'a kadar olan bölgenin damânlığı vaât edilmişti.[434]

Abbâsîlerin birinci parlak döneminin sonlarında meydana gelen bu gelişmeler, esasen merkezi otoritedeki zaaf belirtileri ve idârî-mâlî yapıdaki köklü değişimlerin işaretleri olarak değerlendirilebilir. Bu zamana kadar kabâle, damân ve mukâta'a kavramları ve bunların uygulamaları arasındaki farklılıklar henüz netleşmediğinden, kaynaklarda bu kavramların bir biri yerine kullanılması bir kaos yaratmış ve aralarındaki farkı temyiz etmeyi imkansız hale getirmiştir.[435] İlk olarak devlet topraklarının ya da devlet çiftliklerinin bir işletme şekli olarak ortaya çıkan kabâle sistemi, Hârûn er-Reşîd döneminde vergi mültezimliğine, kısa bir zaman sonra da eyâletlerin vergilerinin toptan bir şahsa havâle edildiği ya da sâbit bir miktâr üzerinden bir bölgenin toptan vergilerinin garantörler (*dâminler*) vasıtasıyla toplanmaya verildiği bir şekle dönüştü. Bunların bir birinden farkı, kabâle daha çok şahıslar veya vâlilerin hazine arâzilerinin sabit bir miktarla işletilmesinde kullanılırken; damân doğrudan halîfe tarafından geniş bir bölgenin vergi toplama hakkıdır. Her ikisinde de ödenecek miktarlar maktû' olarak belirlenir.[436]

Yaygın kurumsal manasıyla damânlık sistemi, III/IX. asrın sonlarında, devletin askerî ve idârî görevlilerinin maaşını ödeyeceği paraya

---

432 İbn. Hurdazbih, *a. g. e*, 57.

433 İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 42-43; Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 172.

434 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 421; Taberî, *Târîh*, 89-90.

435 Mütevekkil Yemâme'deki bir arâziyi iktâ'etmek istemiş, fakat arâzi daha önce Mu'tasım tarafından vakfedildiği için iktâ' edilmesinin imkansızlığı ortaya çıkmıştı. Bu durum karşısında yıllık 1000 dirhemle iktâ' etmek istediği kimseye kabâle edilmesi, yıllık 1000 dirhemi garanti (dâmin) etmesiyle işlem tamamlanmıştı. İsfehânî, *el-Eğânî*, XII, 100 Kudâme b. Câ'fer, *Nebezu'n-min Kitabi'l-Harâc*, 249.

436 M. Shamsuddin Miah, *The Reign of Mutavakkil*, 171-172.

acil ihtiyaç duyması neticesinde doğmuş ve yaygınlaşmıştır.[437] Bu gelişmeyi kâtib Ebu'l-Fazl b. Abdulhamîd'in ağzından Hilâl es-Sâbî şöyle aktarmaktadır; "*Ebu'l-Kâsım 'Ubeydullah b. Süleyman, el-Mu'tezid'in vezîrliğine atandığı zaman dünya haricilerle kaplanmış, bütün bölgelere mahallî yöneticiler el koymuş vaziyetteydi. Gelir az, mallar yok olmuş, İsmail b. Bülbül, Sevâd'ın iki yıllık vergisini bir yıl önce toplamıştı. Hazine bomboş, günlük harcamalar için en az 7000 dinara ihtiyaç vardı. Vezîr ne yapacağını şaşırmıştı.*"[438]

Bu durum karşısında hapiste bulunan Ahmed ve Ali İbn Furât kardeşler,[439] hapisten çıkarılarak (286/899), kendilerinden devlet mâliyesini içine düştüğü durumdan kurtarmaları istenmişti. Bu iki kardeşin tavsiyeleri doğrultusunda, Ahmed b. Muhammed et-Tâî çağrılarak; Sakyu'l-Furât, Dicle, Vâsıt, Kesker, Nehru'l-Bûk, Kalûzay, Nehru'l-Bîn ile Horasan yolu arasında kalan bölgeler, hazineye yıllık 2.520.000 dinar ödemek üzere damân olarak verildi. Her gün 7000 dinar, her ay 210000 dinar ödemek üzere antlaşma yapıldı. Bu çözümü duyan vezîr Ebû 'Ubeydullah b. Süleyman, sevincinde yerinden fırlamış ve doğru el-Mu'tezid'in huzuruna koşmuştu.[440]

el-Mu'tezid döneminde başlayan bu uygulamadan sonra, Abbâsîlerin elinde kalan bütün bölgelerin damânlık sözleşmeleri ile vergi toplamaya başlandığı görülür. Bu uygulama doğal olarak dâminleri tarih sahnesine aktif olarak çıkarmıştır. Umûmiyetle şehirlerdeki buğday tüccar-

---

437 Taberî, *Târîh*, *a. g. e*, IX, 161, 216-217, 221.

438 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 13.

439 İbn Furat kardeşler, Nehrevan yakınlarındaki Babilliler devrinden kalma Sârifin köyünden olup, babaları Muhammed b. Mûsâ ibn Furât daha önceden dîvân görevi almış bir kimse olduğundan oğullarını da dîvân kâtibi olarak yetiştirmiştir. Kaynakların, onları bölgelerinde 300 kişilik akrabalarının olduğunu zikretmesi, güçlü bir asâbiyete sâhib olduklarını gösterir. İbn Furât kardeşler, Mu'tezid devrinde bütün mâlî işlerden sorumlu işlerin başına getirilmişlerdi. Tâkîb ettikleri iktisat politikası kötü sonuçlar verdiğinden bir dönem hapse atılmışlar, fakat devlet mâliyesini onlar kadar iyi bilen kimse olmadığından hapiste oldukları esnada dahi görüşlerine muraca'at ediliyordu. Daha sonra hapisten çıkarılarak tekrar mâliyenin düzeltilmesi için *Dîvânu'l-Harâc*'a görevlendirilmişlerdir. Ali ibn Furat Müktefi ve Muktedir zamanlarında üç defa vezîrliğe getirilmişlerdir. Bkz. Sâbî, *el-Vüzerâ*, 11 vd. ; İbn Miskeveyh, *a. g. e*, 3 vd. ; İbn Hallikân, *a. g. e*, III, 421-429; Ayrıca bkz. Hamdan Abdulmecid Kebîsî, "Eseru Beni'l-Furât fi's-Siyâseti'l-Abbâsîyyîn", *Mecelletu'l-Adabi'l- Mustansıriyye*, III, (Bağdâd 1978), 397-418.

440 Bkz. Sâbî, *a. g. e*, 13-15 214-215.

ları ve eski toprak asaletine âit kesimlerden çıkan bu garantörler arasında en çok dikkat çeken ve dâminlik konularında ismi geçen Hâmid b. Abbas'tır. Damânlık uygulamasına geçildikten sonra onun ismi sürekli dâminler arasında geçmektedir. Daman olarak aldığı bölgeler Bağdât Sevâd'ı, Kûfe, Vâsıt, Basra, Ehvâz, İsbehan bölgelerinin tamamının harâcını kapsadığı gibi bu bölgelerdeki *Dıyâ'u'l-Hâssa*, *Dıyâ'u'l-Furatiyye*, *Dıyâ'u'l-Âmme* gibi bütün çiftlikleri de ihtivâ ediyordu.[441] Hâmid b. Abbas bu kadar geniş bir bölgeden devletin toplayacağı harâc miktârından daha düşük bir miktârı devlete daha önceden peşin olarak ödüyor, kendisi de topladığı fazla vergiden kâr ediyordu.[442] Umûmiyetle Irak'ta üç, Mısır'da dört yıllığına verilen damânlık işlerinden dâminler bazen yüzde yüz kâr edebiliyorlardı.[443]

Sevâd bölgesinde vergiler 'aynî olarak toplandığından dâminlerin elinde, ülkedeki buğday fiyatları ile oynayabilecekleri kadar buğday stoku bulunuyordu. Dâminler zaman zaman daha çok kâr etmek için kendi aralarında anlaşarak piyasadan buğdayı çekiyorlar, buğday fiyatlarının yükselmesini sağlıyorlar, daha sonra da yüksek fiyattan pazara çıkarıyorlardı.[444] Bu olayların birinde Hâmid b. Abbas 307/901 yılında, piyasada fiyatlar aşırı yükseltmişti. Bunun nedenini döneminin *Dîvânu'l-Harâc* kâtibi Ali b. İsa Halîfe el-Muktedir'e; *"fiyatların yükselmesinin nedeni, Hâmid b. Abbas'ın damânlığıdır. Çünkü o, ürünün harmanda satışını yasakladı ve depoladı"* diyerek açıklamıştı.[445] Fiyatların bu denli yükselmesinden dolayı Bağdâd halkı isyan etmişti.[446] Şehirdeki olayları sa-

441 İbn Esîr, *a. g. e*, VI, 503 (t.VI, 101).

442 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 40, 214-215.

443 Hâmid b. Abbas'ın 299/ 911 yılındaki topladığı buğdaydan elde ettiği kâr 540.000 dinardı ki fiyatların ucuz olmasına rağmen iki kat kâr etmişti. Bkz. Hamedânî, *Tekmile*, 233-236.

444 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 75-76, İbn Esîr, *el-Kâmil*, VI, 504 (t. VIII, 100).

445 İbn Esîr, *a. g. e*, VI, 504; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, III, 198.

446 Fiyatların bu denli yükselmesi karşısında Bağdâd halkı ayağa kalkmış, 10000 kişinin katıldığı protostolar öylesi bir boyut kazanmıştı ki şehirdeki buğday tüccarlarının depoları yağmalanmaya başlanmıştır. Fiyatların artmasında birinci derece suçlu görülen Hâmid b. Abbas, halîfenin emriyle Bağdât'a getirilince, halkın galeyanı daha da artmış ve onu linç olmaktan zor kurtarmışlardı. Şehirdeki isyanı devletin güçleri kontrol edemediği gibi isyancılar Dicle üzerindeki köprüleri yıkmışlar, Bağdâd asâyiş müdürünün (*Sâhibu'l-Ma'ûne*) evini yağmalamışlardı. Nihayet ordunun müdâhalesi ile isyancılar kontrol edilebilmiş, camide toplanan isyancılar arasında birinci derece suçlu bulunanlar cezalandırılmışlardı. Bkz. İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 71-75.

kinleştirmek için bizzat halîfenin emriyle Hâmid b. Abbas'ın ve diğer dâminlerin depolarındaki buğdaylar beş dinar gibi düşük bir fiyatla satışa sunularak fiyatlar düşürülmüştür. Ayrıca, bu olaydan dolayı Hâmîd'in damânlıkları iptal edilerek, amillerini bölgeden çekmesi istenmiş, yerine *Dîvânu'l-Harâc*'a bağlı âmiller atanmıştır.[447] Bu gelişmenin aksine yükselen fiyatların önüne geçmek için vergilerin *Damâna* verildiği durumlar da söz konusu idi.[448]

Dâminler genellikle sivil ve parasal bakımdan kudretli şahıslara verilirdi. Bu sistemin mimârı İbnu'l-Furât genç kâtiplere nasihatte bulunurken; " *damân akidleri ancak kudretli tacirler, vefâkar âmiller, zengin tunnâlar ile yapılır. Askerler (harp ehli) ile damân antlaşması yapmak, onlardan topladığını istemek, onları itaatten çıkmaya ve isyana sürükleyeceğinden yapılmaz*" diyordu.[449] Bu ifâdeler damânlık uygulamalarında askerlerden özenle kaçınıldığını, bu durumun geçmiş otuz yıllık olumsuz askeri tecrübelerden kaynaklandığını akla getiriyor. Bundan dolayı aşağıda değineceğimiz gibi tüccar-kâtip sınıfından gelen dâminler bu sistemle askerî aristokrasinin yerini almış görünüyor. Dâminler umûmiyetle eskiden şehirlerde buğday tüccarlığı yapan kimselerden ya da mâliye teşkilatı içinden yetişmiş kâtipler arasından çıkmıştır.[450]

Damânlık miktârları belirlenirken, o bölgenin geçmiş üç yıllık gelir ortalamaları alınırdı ki Abbâsîler döneminde buna "*'ibre*" deniyordu.[451] Damânlık sözleşmesinden önce devletin elinde uzman komisyonlar tarafından hazırlanmış listeler (*Kânûnu'l-Memleket ya da Te'rîcu'l-Kabâle*) bulunurdu. Bu listelerde arâzilerin alanı, metrûk bölgeler ve toplanan vergi miktârları ayrıntılı olarak belirtilirdi. Her bölge *(kûre)* için *'ibre* miktarları belirlenirken üç ile beş yılın gelir ortalaması alındıktan ve fiyatlar, ek vergiler ve harcamalar çıkarıldıktan (*'ibretu'l-mü-*

447 İbn Esîr, *a. g. e*, VI, 503-506; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 156; İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 73-75; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 131.

448 Taberî, *a. g. e*, IX, 553.

449 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 82, Hârûn er-Reşîd döneminde de devletin mâlî ilişkisi olan insanlardan söz edilirken benzer şekilde *âmiller , tunnâlar, dihkânlar, çiftlik sâhibleri ve işletmecileri, ürün satıcıları ve kabâleciler* zikredilmektedir. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 272.

450 Y. el-Hamevî, *İrşâdu'l-Erîb*, II; 274.

451 Havârizmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, 86-87; Lokkegeard, *a. g. e*, 105, 107.

sebbeb) sonra ödenecek miktâr (*'ibretu'l-mahmûl*) belirlenirdi. Hesaplamalarda ekili alanlar, fiyatlar ve eyâletlerin vergi kapasiteleri ile devlet çiftliklerinin durumu da dikkate alınırdı.[452] Daha geç dönemlerde bunun yerine harmandaki bir yıllık ürünün tahmini ile sınırlı olmasından "*harz*" denilmiştir.[453]

Damânlık görüşmeleri vezirler ve *Dîvânu'l-Harâc* görevlileri ile yapılır, Halîfe tarafından tasdik edilirdi. Damânlık ile ilgili belgenin bir nüshası dâmine verilirken, bir nüshası da arşivde saklı tutulurdu. Bu anlamda devletin elinde bulunan damânlık sözleşmeleri, kefâletler, havâle kağıtları en kıymetli belgelerdi. Zaman zaman devletin borçlanma durumlarında bu belgeler temînat olarak verilirdi. Dâminlerin ödeme yapacağı miktârlara karşılık yazdıkları *süftece* belgeleri de bunların arasındadır.[454]

Dâminler halifeden aldıkları damânlık sözleşmeleri ile ilgili belgeyi aldıktan sonra kendi bölgelerine giderek bunu halka duyururlardı. Bu belgelerdeki şartnamelerde umûmiyetle vergi toplama esnasında halka iyi davranılması, haksız vergi alınmaması; bölgedeki vergi gelirini artırmak amacıyla nehir açmak, kanalların bakımını yapmak, muhtaç durumdaki çiftçilere tohum ve hayvan yardımında bulunmak, köprülerin bakım ve onarımı gibi daha önceden devletin yapmakta olduğu işleri yapması şart koşuluyordu. Dâminlere bu faaliyetlerinden dolayı, yapacağı peşin ödemelerde erteleme hakkı tanınırdı. Ayrıca bu alanlardaki masrafları daha sonra merkezde hesap görülürken ödeyeceği miktârdan düşülürdü. Bu harcama ve kontrol işi *Dîvânu'l-Harâc* tarafından hesaplanır, yapılan işlerin yerinde kontrolü ve tahmini bedeli ise "*Ashâbu'l-Eryâ ve'l-Mesâlih*" adlı *Dîvânu'l-Harâc'a* bağlı bir gurup görevli tarafından yapılırdı.[455]

---

452 Sâbî *a. g. e*, 185-186; İbn Fâkîh, *a. g. e*, 226. İbn Miskeveyh, dîvân görevlilerinin geçen üç veya beş yılın ortalamalarını alarak Ehvaz ve Sevâd'ın harcamalarını (*ibretu'l-müsebbeb*) çıkıktan sonra ödenecek miktâr (*'ibretu'l-Mahmûl*) 333.000.000 dirhem olarak hesaplamışlardı. Hilâfet Dıyâ'larının *'ibresi* ise 8.800.000 dirhemdi. Bkz. İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 71.

453 Mahzûmî, *a. g. e*, 40.

454 Bkz. İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 150; Kalkaşendî, *a. g. e*, III, 525-526; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, VIII, 250.

455 Sâbî, *a. g. e*, 40; Lokkegeard, *a. g. e*, 96.

Dâminlerin halka haksızlık yaptıkları durumlarda, köylüler şikâyetlerini *Dîvânu'l-Mezâlim'e* götürürlerdi.[456] Bu dönemde köylülerin şikayetlerini böyle bir üst mahkemeye götürebilmeleri, halkın hakkını hukûkî yollardan arayabildiğini, keyfiliğin değil kuralların geçerli olduğunu ve mazlumların hukuk yoluyla haklarının alabileceklerine dair bir inanç içinde olduklarını gösterir. Eskiden *Dîvânu'l-Harâc'a* bağlı görevlilerin yerini alan dâminlerin görevlendiği âmillerin[457] vergi toplarken halka zulüm yapmalarını önlemek için ise merkezi hükümet ve vâliler tarafından murâkabe için görevlendirilen *"müşrifler"* bulunurdu. Ayrıca dâminlerin vergi tahsil ederken düzenlediği bütün belgeler bölgedeki kâdıların kontrol ve onayından geçerdi.[458] Dâminlerin *Dîvânu'l-Harâc* ile yazışmalarını yürüten özel kâtipleri bulunurdu ve bütün yazışmalarda ve hesap işlerinde bu kâtipler dâminler ile beraber görülmektedir.[459]

Dâminler taahhüt ettikleri meblağı zararda dahi olsa mutlaka ödemek zorunda idi. Aksi takdîrde tahsîli için ağır işkencelere mâruz bırakılıyorlar ve malları müsâdere ediliyordu. Bu tür alacaklarından devlet hiçbir surette vazgeçmemekte idi. Mısır'daki bir kabâle sahibinin üzerindeki kabâle borçlarını ödemeden ölmesi üzerine, geride bıraktığı mallarının satılarak borcuna karşılık mahsup edilmesi için dîvân görevlileri mahkemeye baş vurmuşlardı. Kâdının bütün insaflı ictihâdlarına rağmen yapılacak bir şey olamadığından, çocuklarının oturmakta olduğu evi borçları için satılmıştı.[460]

Dâminlerin yıllık muhasebesi *Divân-ı Harâc* bünyesinde bulunan *Meclisu'l-Asl*'da, harâc toplama takviminin bitiminde; kâdıların, müşriflerin, kâtiplerin ve vezîrin de iştirakiyle düzenlenen belgelere dayalı olarak yapılırdı.[461] Damânlık uygulamalarının ve vezîrlerin yolsuzluklarının arttığı ikinci Abbâsî devrinin sonlarında bu tür toplantılar, siyâsî rakipler arasında bir kavgaya dönüştüğünden sert tartışmalara sahne ol-

456 Sâbî, *a. g. e*, 40, 363.

457 Dâminler kendi görevlileri vasıtası ile vergiyi toplardı. İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 75.

458 Bkz. İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 57; Ayrıca bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 97.

459 Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, III, 35; Lokkegeard, *a. g. e*, 184 .

460 Bu olayın ayrıntıları için bkz. Kindî, *el-Vulât ve'l-Kitâbu'l-Kudât*, 508.

461 Hamedânî, *a. g. e*, 233-236.

muştur ve bu toplantılara hesapların teftişi anlamında "*muâmera*" denilmektedir.[462] Özellikle damân sisteminin muhasebe ve kontrolü yapılamadığı el-Muktedir devrinde, yolsuzluklar had safhaya ulaşmıştı. Bu sebeple vezîr azillerinden sonra vezîrliğe yeni atanan kimsenin ilk işlerinden birisi, ülkeyi düzeltme ve yolsuzlukların önüne geçme adı altında siyâsî rakipleri olan seleflerinin kirli çamaşırlarını ve yolsuzluklarını ortaya çıkarmak oluyordu. Bunun halîfe tarafından da yakinen bilinmesi için komutanların, kâdıların ve yüksek devlet ricalinin de hazır bulunduğu tartışmalara (*muâmera*) sahne oluyor, çoğunlukla da sonuçta eski vezîrin ve yandaşlarının malları müsâdere edilirdi. Hilâl es-Sâbî ve İbn Miskeveyh, Halîfe el-Muktedir döneminde, birkaç defa vezîrlik makamına gelen İbn Furât ile Ali b. İsa arasında geçen bu tür *muâmera* oturumlarına ve tartışmalara ilişkin örnekler aktarırlar.[463] Bu tartışmalar aynı zamanda toprak ve vergi sisteminin zaaf noktalarına ilişkin önemli ipuçları ihtivâ etmektedir.

Bütün bu olaylara karşılık kabâle ve damânlık sisteminin Abbâsî mâliyesinde iki bakımdan faydası söz konusuydu. *Birincisi*, damânlar topladıkları vergileri hazineye kadar teslim etmek zorunda olduklarından, devlet toplama ve nakil ile ilgili harcamalardan kurtuluyordu. Damânlar için yaptıkları zararın ödeyeceği miktârdan düşürülmesi gibi herhangi bir muâfiyet yoktu. Aksine topladıkları vergileri teslim etmeyenler veya edemeyenler için *müsâdere*, işkence, hapis gibi ağır cezalar uygulanıyordu.[464] Devlet böylece hem toplayacağı vergiyi garanti altına alıyordu, hem de toplamak için yapacağı harcamalardan kurtuluyordu. Bu durum sonuçta sağlam bir gelir-gider muvâzenesi kuramamış olan Abbâsî bütçesine daha sağlam bir gelir-gider hesapları yapılabilen bütçe oluşturma imkanı vermiştir.

462 Havarizmî, *a. g. e*, 83; Sâbî, *a. g. e*, 88; Ayrıca bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 183.

463 Bkz. Sâbî, *a. g. e*, 88-91; İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 106-109, 153-156.

464 Saverus İbn Mukaffâ', 155, 190-193. Bir çok garantörün maruz kaldığı musâdere sonucu mallarını kaybettiği ve fakir duruma düştüğüne dair dramatik hikayeler anlatılmaktadır. Ayrıca acımasız ve insafsız kimseler tarafından korkunç işkenceler uygulanmakta, bazılarının bu işkenceler altında can verdiği olmakta idi. Bununla ilgili bir işkence olayı ayrıntılı bir şekilde Sâbî'de anlatılmaktadır. Bkz. *a. g. e*, 137-138; İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 20-21, 28 Ayrıca bkz. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, trc: Sâlih Şâban, İstanbul 2000, 158-159

İkincisi, bu sistem köylüleri ağır ve güç yetiremeyeceği vergiden kurtarıyordu. Şöyle ki damânlar birkaç yıllığına belli bir bölgenin harâcını aldığından, ödemek zorunda olduğu vergiyi fazlasıyla toplayabilmek için bölgedeki zirâ'î verimliliği artırmak ve geliştirmek kendi menfeatine idi. Haksız vergi topladığı takdîrde hem köylülerin topraklarını terk etmesi, dolayısı ile toplayacağı vergilerden bir kayıp söz konusuydu, hem de devletin görevlendirdiği müşriflerin gözetiminden kurtulmak bir hayli zor idi.[465] Kısacası devletin rolü köylü ile damân arasında âdil bir aracı ve gözetleyici konumuna indirgeniyordu.

Abbâsîler döneminde damânlık vasıtasıyla büyük servetler biriktiren ve imparatorluk parçalanırken onun zaafları üzerinden ortaya çıkan bu para aristokrasisinin sınıfsal ve meslekî kökenleri üzerinde henüz bir araştırma yapılmamıştır. Ancak mevcut isimlere dayanarak şunu söyleyebiliriz, ki; bu dâminlerin arasında eskiden beri toprak asaletine âit kesimlerden kimseler olduğu gibi, şehirlerde buğday tüccarlığı yapan veya devletin silolarındaki (*ehrâ*) buğdayın satışı ihâlelerine katılan tüccarların da (*bündâr*) bulundukları dikkat çeker. Bir kısmı da mahallî harâc vazifelerinde bulunmuş, daha sonra da merkezi divanlarda görev almayı başarmış muhteris kâtipler arasından çıkmış görünmektedir.

Dâminlerin Abbâsî toplumunda zaman içinde belli bir sosyal statü kazandıkları noktasında önemli işaretler bulunmaktadır. Tarihçiler, bazı dâminlerin sofrasında günlük olarak binlerce kişinin yemek yediğine ve maiyetinde binlerce insanın çalıştığına vurgu yapmalar. Bu durum onların ellerindeki servet ve maiyetlerinde çalışan insan sayısı ile belli bir sosyal, iktisâdî ve siyâsî nufûz sâhibi olduklarını gösterir. Ünlü dâmin Hâmid b. Abbas'ın 1.000.000 dinarın üzerinde bir servet biriktirdiğinden söz edilmesi, damanlık vasıtasıyla nasıl geniş servetlere mâlik bir tüccar aristokrasisinin oluştuğuna işaret eder.[466] Hâmid b. Abbas hakkında İbn Miskeveyh'in şu sözleri hayli dikkat çekicidir: "*Onun halîfe ve vezîrlerle yakın ilişkileri vardır (zaten kendisi de bir dönem vezîrlik yapmıştır). Dîvân kâtipleri arasında taraftarları bulunmaktadır. Zaman zaman vezîrleri tehdit eden tavırlara bile girebiliyordu. Ödemelerde gecikme ol-*

465 G. F. Murphy, *a. g. e*, 135

466 Hamedânî, *a. g. e*, 232-235.

duğu durumlarda (onu isteyen görevlilere) hakaretler yağdırıyordu. Âdeta devlet içinde bir güçtü."[467]

Daha önceleri hazinenin krize girdiği tarihlerde devlet çiftlikleri ve devletin toplamakta olduğu vergiler askerî şahıslara maaşlarına karşılık veriliyordu. *İktâ'u'l-İstiğlâl* olarak adlandırdığımız bu sistem, asker ile mâliyeyi iç içe geçirdiğinden doğal olarak idâre üzerindeki askerlerin nufûzunu artırıyordu. Askerlerin erzakının *İktâ'-ı İstiğlâl* ile değilde hazineden nakdi olarak ödenmesinde damânlık sisteminin rolü büyük olmuştur. Çünkü damanlık ile devlet artık hazinede nakit para toplayabildiğinden, askerlerin maaşları da nakdî olarak ödenmeye başlanmıştır. Bu da askerlerin idâre üzerindeki etkisini kırmış, onun yerine damânlık sisteminden faydalanan kâtip-tüccar aristokrasisine dayalı bir siyâsi yapıyı ortaya çıkarmıştır. Böylece kılıç aristokrasisinin yerini küttâb-tüccâr aristokrasisi almıştır ki bu da idâredeki kısmî istikrarı temin etmiştir[468] Bu gelişmeler doğal olarak idârede sivil yöneticilerin etkisini tekrar geri getirmiştir. İdârî mekanizma üzerinde kâtiplerin artan etkisini ibn Miskeveyh şu sözlerle özetlemektedir;*"Memleketi el-Mu'tezıd zamanından beri kâtipler ve divandakiler yönetmektedir. Bunların başında ise Ali ibn Furat ve Ebu'l-Abbas (Ali b. İsa) gelmektedirler. Bunlardan başka da memleketin işlerini iyi bilen ve doğru yönetecek kimse kalmamıştı."*[469]

Abbâsîlerin el-Mu'tezıd dönemine isâbet eden kısmî toparlanışı bir bütün olarak ele alındığı zaman, bu toparlanışın el-Mu'tezıd dönemi bürokratlarının uygulamaya koyduğu siyasetin ve planın sonucu olduğu ortaya çıkar. Bu dönemin canlı bir tanığı sıfatı ile Mes'ûdî şöyle diyor; *"el-Mu'tezıd hilafete geçince fitneler sakinleşti, eyâletler sulh buldu, fiyatlatlar ucuzladı, kargaşalıklar yatıştı, muhalifler ile barışıldı,harâbeler tamir edildi, şark ve garbın yolları yine açıldı."*[470] Hilâl es-Sâbî bu dönemi şu sözlerle dile getirir; *" hiçbir dönemde vezir, kâtip ve ordu komutanı el-Mu'tezıd dönemindeki gibi bir araya gelmemişti. Bu dönemde vezir Ebi'l-Kâsım 'Ubeydullah b. Süleymân, Divân emîri Ebi'l-Abbas ibn Furat, ordu ko-*

467 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 71.

468 Makoto Shimizu, "Les Finans Publique de L'Etat Abbâsîde", *Der Islâm*, IVL, (Berlin 1966), s. 5.

469 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 26.

470 Mesû'dî, *a. g. e*, IV, 246.

mutanı Bedr. Bu dört şahıs vasıtasıyla yönetim istikrar kazandı, işler düzeldi, memlekete bolluk geldi. Öyleki bütün harcamalar çıktıktan sonra hazinede 9.000.000 dinar fazla para kalmıştı. Sevad'ın gelirleri Ömer b. Hattab zamanındaki miktara ulaştı. Mâliye yönetimine bakan ibn Furat kısa zamanda işleri yoluna koymuştu".[471]

Bu dönemde Abbâsîlerin bir anlamda devlet imkanları ile teşvik ederek büyüttükleri ailelerden kimselerin birkaç yıllık aralıklarla vezîrlik makamına getirildikleri dikkat çeker. Bu tür aileler, başından beri bir devlet siyâseti gereği değişik dönemlerde halîfelerin önceliklerine bağlı olarak desteklendiğinden; Arap, Fars, Türk gibi farklı kökenlerden gelen köklü aileler oluşmuştu. Tâhiriler, Bermekiler, Nevbahtîler, İbnu'l- Furât, İbnu'l-Müdebbir, Sûliler vs. hepsi Abbâsî tarihinde etkin rol oynamış ve uzun dönem tarih sahnesinde kalmış ailelerden oluşmaktadır.[472]

Ancak dâminlik yapanların bir çoğu aradan 20 yıl geçtikten sonra, iç karışıklıkların ve isyanların tesiri altında yarı askeri bir misyon yüklenerek damânlığını aldıkları bölgelerin merkeze kısmen bağlı idârecisi durumuna gelmeye başlamışlardır. Daha önce Musûl bölgesinin dâminliğini yapan Hamdâniler, daha sonra burada emirliklerini kurmuşlardır. Kısacası damânlık ile işe başlayanlar, daha sonra bulundukları bölgenin adeta müstakil bir devlet halinde hâkimi durumuna geliyorlardı.[473] Ancak bu gelişme dâminliğin mukâta'a haline dönüşmesi ile meydana gelmişti.

b) Mukâta'a Usûlu

Mukata'a; kelime olarak, "*parçalar*", "*hisseler*" manasına gelir. Gündelik kullanımda ise parça başına anlaşılmış iş ortaklıkları anlamında kullanılır.[474] Ayrıca "*şurût*", "*uzlaşma*" veya bir bölgenin veya vilayetin vergi işlerini üzerine alan antlaşmalar gibi manalarda da kul-

471 Sâbî, *a. g. e*, 209-210.

472 Simha Sabari, *Mouvements populaires a Baydol A L'époque Abbâsîdes: (IX-XI) Siécles* Paris 1981, 35-35, 46.

473 Ashtor, *a. g. e*, 171.

474 Münâvî, *et-Tevkîf*, I, 505; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Münîr*, *II*, 489.

lanılmıştır.[475] Abbâsî mâliye hayatında mukâta'a kelimesi değişik evreler geçirdiğinden, kaynaklarda mukâta'a kelimesinin kullanımında ciddi bir karışıklık bulunmaktadır. Şu ana kadar yapılmış çalışmalarda da muvzû vuzûha kavuşturulamamıştır. En erken kullanımları devlet çiftliklerinin maktû bir bedelle işletimi için yapılan ortaklıları ifâde eder. Kalkaşendî'nin yaptığı tarif şöyledir: "*Önceleri ikta'lar az olduğundan mallar doğrudan hazînede toplanır, askerlere ise maaş verilirdi. Daha sonraları askerlere ödenmekte olan ma'aşlarına karşılık, bir köyün veya bir bölgenin sabit bir miktâr ile yıllık olarak iktâ ettiler.*"[476] Kalkaşendî'nin bu tarifi Ebû Yûsuf'un yukarıda açıkladığımız kabâle tarifine karşılık gelmektedir.[477] Ancak onun bu sözle ile askerî ikta'ları kasdettiği anlaşılmaktadır.

Hicri III. asrın ortalarında mukâta'a kelimesi, büyük mülk sâhiblerinin veya devletin elindeki çiftliklerin (*diyâ'*) veya işletmelerin ortaklaşa işletimi ve organizasyonu için kullanılmaktadır.[478] Mukâta'a olarak işletilen bu tür arâziler avantajlı yerlerde olduğundan, genellikle mahallî dihkânlar tarafından işletilirdi.[479] Bu usûl esasen devletin elindeki arâzilerin muzâra'a ile fakat ondan farklı olarak ödenecek sabit bir miktâr üzerine(*maktû'*) yapılan bir işletme şekli idi. Mukâta'anın İktâ'ât sisteminden farkı, iktâ'âtlarda vergi esas alınırken mukâta'ada arâzinin mesâhası esas alınıyordu.[480]

Mukâta'anın benzerlik gösterdiği bir diğer uygulama ise *îğâr* şekli idi. *Îğâr*; maktû bir vergiyi, nakdî olarak vergi görevlilerine ödemeden doğrudan *Beytü'l-Mal'e* ödenmesine deniyordu.[481] Bu usûle umûmiyetle vergi amillerinin hareketlerinin kontrol edilemediği veya zor vergi toplandığı durumlarda ve bölgelerde baş vurulurdu. Hârûn er-Reşîd döne-

475 Lokkegeard, *a. g. e*, 107-109; H. İnalcık, "İslâm Arâzi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü..." 46.

476 Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII, 130.

477 Ebû Yûsuf, *a. g. e*, 105-106; Ayrıca bkz. Lokkegeard, *a. g. e*, 108.

478 Ali b. İsa'nın her yıl yenilenen bir mukâta'a'sı vardı. Ahmed b. Müdebbir ile aralarında husûmet olduğundan, dîvândaki bir görevliden mukâta'a belgesini gizlice almasını istemişti. Bkz. Cehşiyârî, *a. g. e*, 252.

479 Makdîsî, *a. g. e*, 421; D. Sourdel, *el-Hadâratu'l-Arabiyye*, 190.

480 İbn Havkal, *a. g. e*, 163; Lokkegeard, *a. g. e*, 107-108.

481 Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 218.

minde Kazvîn halkına ve Necrân'lılara tanınan imtiyazlar bir *iğar*dı.[482] Genel uygulamada *îğar, dıyâ'* ve mülklerden verilirdi.[483] Bağdâd yakınlarında *İğârîn* bölgesi ve *İğâri Yaktîn* bu cins iğarlardandır.[484] Bu usûl ikinci Abbâsî döneminde daha yaygın hale gelmiştir. Bu imtiyaza sâhib olan kimse, day'a veya köy sahibinin kendi rızası ile belirlenen miktâr vergiyi her yıl doğrudan hükümete ödemekte idi.[485]

İğar ile mukâta'anın benzerlikleri ise, her ikisinde de vergi âmilleri bu bölgelere girememekte, vergi miktârı maktû olarak belirlenmekte ve doğrudan *Beytü'l-Mâl'a* ödeme yapılmaktadır.[486] Fakat *iğar* daha çok özel mülk ve day'alarda uygulanırken, mukâta'a daha çok harâc bölgelerinde görülmektedir. Mukâta'a temelde harâcî bir arâziyi işletmek ve maktû bir miktârı kameri takvime göre ödemek şeklinde uygulanan bir sistemdi. Bu yönüyle Mukâseme ve Mesâha sistemlerinden ayrı bir vergilendirme sistemi olarak da yorumlanabilir.[487] Fakat vergi tevz'inde eğer masâhaya göre sabit bir vergi takdir edilerek belirlenirse(*Mesâhâyı Dirhemi)*, mukâta'a mesâha üzerine oturur. İbn Havkal, Mısır'ı anlatırken, *"harâcı kabâle iledir, her feddâna mukâta'a konur, çiftçiler buna göre ödeme yaparlar. Her bölgenin mesâhaya göre düzenlenmiş vesikaları vardır. Her feddâna düşen mâlum miktar dört taksit halinde ödenir"*[488] demektedir. Onun bu sözleri ile mesâha-mukâta'a ve kabâle ilişkisi özet bir şekilde görülmektedir.

Mukâta'a miktârı aynen damânlıkta olduğu gibi *'ibre* usûlu ile hesaplanırdı.[489] Claud Cahen damânın daha kısa süreli olmasına karşın mukâta'aların daha uzun süreli olması yönüyle bir birinden ayrıldıklarını öne sürer.[490] Ancak Abbasi devri tatbikatında damân ve mukâta'la-

482 Cehşiyârî, *a. g. e*, 387; Kalkaşendî, *a. g. e*, XIII, 124,139, Ayrıca bkz. A. Dûrî, *Tarihu'l-Iraku'l-İktisâdî*, 49.

483 Lokkegeard, *a. g. e*, 189-190.

484 Y. Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 290; Ayrıca bkz. M. Shamsuddin Miah, *The Reign of Mutawakkil*, 169.

485 Sâbî, *a. g. e*, 37,104; A. Dûrî, *a. g. e*, 49;

486 Fuad Halîl, *İktâ'u'ş-Şarkî*, 156.

487 M. Shamsuddîn Miah, *a. g. e*, 173.

488 İbn Havkal, *a. g. e*, 137, 163-164.

489 İstahrî, *a. g. e*, 157; İbn Havkal, *a. g. e*, 217.

490 C. Cahen, "Tatavvuru'l-İktâ'.." 202.

rın her ikisi de üç yıl ile sınırlı olarak uygulanmıştır. Fakat mukâta'acılardan teminat mektubu alınarak, borcun gecikmesi veya ödenmemesi riskine karşı tedbir alınarak hesabın sıfırlanması sağlanmıştır.[491]

Mukâta'a sisteminin tohumları Abbâsilerin erken dönemlerinde *iktâ'*, *ğğar* ve *damân* sistemi içinde zaten kısmen mevcuttu. Ancak ikinci Abbâsi devrinde uygulandığı haliyle ortaya çıkan mukâta'a sistemine geçişte esas etkili olan unsur, sulh ile ele geçen yerlerdeki "*Harac-ı Vazife*" sistemi olmuştur. Şöyleki ilk fetihlerden beri sulh bölgelerinde toplu olarak alınmakta olan harâc vergileri (*vazîfe*) zaten mahallî görevliler tarafından toplanmakta ve toplu olarak merkeze ödenmekteydi. Dolayısıyle bir bölgenin vergilerinin toptan bir şahıs tarafından doğrudan merkeze ödeme şeklinde cereyan eden bu usûl mukâta'aya geçişte bir basamak teşkil etmiştir.[492] Horasan bölgesi eskiden beri vergilerini vazife olarak toplu bir şekilde ödüyordu. Bundan dolayı mukâta'aya esas model olan sistem sulh bölgelerindeki vazife usûlu olmuştur.[493] Ekilsin ekilmesin sulh şartlarında tesbit edilen miktar her şartta ödenmesi gerekirdi ki bu sâbit durumdan dolayı "*itâve*" veya "*kânûn*"denirdi.[494] Berchem'in de sulh bölgelerinin antlaşma şartlarına uygun olarak ödedikleri *itâve* vergisini mukâta'a ile özdeş kabul etmesi, mukâta'anın daha çok sulh bölgelerinde maktu olarak alınan vergilerle alakalı olmasından kaynaklanmaktadır.[495] Dennet ise bunu "*Harâcı Mukâta'a*" olarak adlandırmakta ve Hîre şehrinde olduğu gibi belli bir miktârı merkeze ödeyen vergi sistemi olarak anlamaktadır.

Bu usûl devletin vergi toplarken güçlüklerle karşılaştığı bölgelerde sâbit miktarla uygulandığından kabâleyi andırıyordu. Bu özelliğinden dolayı bazı tarihi metinlerde sulh bölgelerinin harâcı için "*kabâleten*" ifadelerine tesadüf edilmektedir.[496] Bu uygulamada nüfûsa ve toprağın ve-

491 Cehşiyârî, *a. g. e*, 252; C. Kallek, "Harâc", 84.

492 Lokkegeard, *a. g. e*, 107-108.

493 İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 14-16, 34-35, 39; M. Shamsuddîn Miah, *a. g. e*,172-174.

494 İstahrî, *a. g. e*, 157.

495 *İtâve* konusunu birinci bölümde "Sulh Arâzileri" başlığı altında ele aldık. Berchem'in görüşleri için bakınız. M.V. Berchem, *La Propriété Territorial et L'impot Foncier*, Leipzig 1886, 45,54, 65 dipnot no: 2.

496 İbn Hurdazbih, *el-Mesâliku'l-Memâlîk*, 21; İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 558.

rimliliğine bakılmaksızın, antlaşmada belirtilen sabit bir miktâr düzenli olarak bölgedeki *dihkân* veya *tunnâ*, tarafından merkezin görevlendirdiği vâli veya derebeyleri çağrıştıran (bunun için genellikle *Sahib* kelimesi kullanılır) mahallî nufûz sahibi şahıslar tarafından merkeze ödeniyordu.

Abbâsîlerin güçlü bir merkezi mâliye teşkilatını kurduktan sonra da mukata'a Horasan ve uzak eyâletlerde ve bölgede uygulanmıştır.[497] Hârûn er-Reşîd'in Horasan'a yaptığı seyehat esnasında, Hemedân'da Kazvîn halkı huzuruna gelerek yaşadıkları bölgenin düşman sınırı olması nedeniyle, ödemekte oldukları 12.000.000 dirhem verginin indirilmesini istediler. Bu isteği yerinde bulan halîfe vergilerini 10.000.000 dirheme indirerek "*mukâta'a usûlune tâbi tutmuştur*"[498] denilmektedir.

Mukâta'anın bu anlamda ilk dönem Abbâsî tarihinde sürekli uygulandığı yerler, Sind eyâleti, Azarbeycân, Taberistân gibi uzak eyâletler ve dağlık bölgelerdir. Bu bölgelerde güvenliği temin ve hâkimiyeti tesis etmek oldukça güç olduğundan, bu bölgelerde devletin doğrudan vergi tahsîline girişmesi neredeyse imkansız gibiydi. Bu yüzden idârî ve mâlî yetkileri bölgedeki devletin yükümlülüklerini yerine getirebilecek bir kimseye havâle edilmesi en akıllıca çözüm yoluydu. Abbâsîler özellikle uç bölgelerde ve dağlık eyâletlerde, mahallî emirlere harâc toplama yetkisini vererek, diğer bölgelerde özenle ayırdıkları idârî ve mâlî yetkileri buralarda tek bir kimsede topladıkları bir sistem uygulamışlardır.[499] Meselâ,'Umran b. Mûsa el-Bermeki, Sind eyâletine, bütün harcamalar çıkdıktan sonra yıllık olarak 1.000.000 dirhem ödemek üzere vâli olarak (*Damân*) tayin edilmişti.[500] el-Me'mûn zamanında Sind vâliliğine tayin edilen Dâvud b. Yezîd (205/820)'in ölümünden sonra, yerine oğlu Bişr, eskiden olduğu gibi yıllık 1.000.000 dirhem ödemek üzere vâli tayin edilmişti. Bişr topladığı vergiyi göndermemesi üzerine halîfenin güvenilir adamlarından birisi tayin edilmişti.[501]

---

497 Ebû Dülef, *a. g. e*, 77-78; İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 57.

498 Belâzurî, *Futûh*, 451-452(t. 463-464)

499 C. Kallek, "Hârac", 84.

500 Buradaki olayı anlatılırken *damân* kelimesi kullanılmakta ise de uygulana sistem esas olarak mukâta'a idi. Çünkü damânların idârî yetkileri yoktur. Halbûki burada idârî yetki mâlî vazifelerle beraber verilmiştir. İbn Hudazbih, *a. g. e*, 57.

501 Taberî, *a. g. e*, VIII, 580, 620; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 539

Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere mukâta'a sisteminde vergi toplamakla görevlendirilen şahıs aynı zamanda bölgenin idârî işlerinden de sorumludur. Tam bu noktada mukâta'a damânlık sisteminden ayrılmaktadır. Çünkü damanlık mukâta'aya göre daha kısa süreli olmakta ve herhangi bir idârî görevleri bulunmamaktadır.

Sind eyâletinde bulunan Mükrân şehri,[502] geleneksel olarak yıllık 1.000.000 dirhem karşılığında mukâta'a usûlu ile veriliyordu.[503] İsbehân'ın kuzeyinde yer alan Fâris eyâleti de yine 1.000.000 dirhem ile senelik mukâta'aya veriliyordu.[504] Bir başka kayıtta, İslâmî dönemde müslüman Arap nufusunun bölgeye iskânı ile kalabalık bir şehir haline gelen Kerç[505] şehrinin 3.400.000 dirhem olan harâcı mukâta'a olarak alınmaktaydı. Bu miktâra, bölgedeki hassa çiftliklerinden toplanan 1.000.000 dirhem ile sulama vergilerinde toplanan 400.000 dirhem vergi de dahildi. el-Vâsık zamanında (228/842-239/847) aynı bölgeden 3.300.000 dirhem ve 100.000 dirhem gümüş varak toplanmıştı.[506]

Önceleri mukâta'a ve kabâle usûlu ile işletilmekte olan yerler, el-Mütevekkil'den sonraki döneminde komutanların yada mahallî idârecilerin eline geçmiştir. Vergi iltizamı manasında mukâta'a ise el-Mu'tezid devrinde uygulanmaya başlanan damânlık sisteminin zamanla merkezi otoritenin kontrolünden çıkarak, bir takım sorunlu eyâletlerde idârî-mâlî ve askerî vazifelerin bir şahsa çoğunlukla da askeri şahıslara tevdî edilmesi ile başlamıştır. Bu türden mukâta'a ilk olarak Müktefi zamanında (289/902-295/908), Fâris ve Kirmân bölgesinin, Kâsım b. 'Ubeydullah'a (ö.291/904),[507] 4.000.000 dirhemle verilmesi ile başlamıştır. Bu

502 *Mükrân*:Hint okyanusunun kuzeydoğusunda yer alan, Hindistân, Kirmân ve Sicistân arasında bir şehirdir. Y. el-Hamevî, *a. g. e*, V., 208-209 .

503 Kudâme b. Ca'fer, *a. g. e*, 171.

504 İstahrî, *a. g. e*, 157.

505 *Kerç*; etrafı dağlarla çevrili dağların içinde verimli bir vâdî ortasında yer alan eski İran asilzâdelerinin yoğun olarak yaşadığı bir şehirdir. Abbâsî döneminin ünlü şâiri Ebû Dülef'in asıl vatanı burasıdır. Hamedân ile İsfehân arasında yer alır. Y. el-Hâmevî, *a. g. e*, IV., 506.

506 Yâ'kûbî, *el-Buldân*, 273.

507 Kâsım b. 'Ubeydullah önce Mu'tez'e sonra da Müktefî'ye vezîrlik yapmış bir kişiliktir. Bkz; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I, 50, 205, III,361-362; Sâbî, *a. g. e*, 144-145, 148-152; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 46.

bölge daha sonra el-Muktedir tarafından Mû'nis el-Hâdim'e aynı miktârla mukâta'a edilirken görülür. Bu miktârı çok az bulan vezîr ibn Furat, bu bölgenin mukâta'asını rekâbete sokarak önce 9.000.000 dirheme daha sonra da 13.000.000 dirheme çıkarmayı başarmıştı (297/910).[508]

Mukâta'a uygulamasında 297/910 yılı âdeta bir dönüm noktası olmuştur. Bu yıl içinde Ermenistan ve Azerbeycan eyâletleri yıllık 120.000 dinarı doğrudan *Beytü'l-Mâl*'a ödemek üzere Yûsuf b. Ebi's-Sâc'a (ö.315/928) *damân* olarak verildi. Buradaki *damân* eskisinden farklı olarak idârî yetkileri de olan askerî bir şahsa verildiğinden esas olarak mukâta'adır. Nitekim ibn Miskeveyh, bu olayı hikâye ederken önce damân kelimesini kullanırken aynı olayı anlatırken bir başka yerde mukâta'a kelimesini kullanması da bunu gösterir.[509]

Yûsuf b. Ebi's-Sâc ilk yıllarda vergilerini düzenli getirirken daha sonraki yıllarda iş başına gelen dirayetsiz vezîrlerin gevşekliğinden faydalanarak geciktirmeye başlamış, zamanla da ödeyeceği borç miktârının artması üzerine ödememek için isyan etmişti.[510] Daha sonra Reyy, Zencân ve Kazvîn bölgelerindeki isyanları bastırmak için bölgede bulunduğu sırada buranın harâcı az bir miktârla kendisine mukâta'a olarak verilmişti. İbn-i Sâc bölgeye gelmeden Reyy, Kazvîn, Zencan, Ebhur, başkasına yıllık 116.000 dinar ile mukâta'a edilmişti.[511] Kısa bir müddet sonra Halîfe el-Muktedir ibn Sâc'a bir mektup yazarak sadece Reyy şehrinin sâdece harp işlerine bakmasını, atadığı görevli geldikten sonra namaz, harâc, dıyâ', ahkâm, posta (*berîd)* ve zekat (*sadaka*) işlerini bırakmasını emretmesi, verilen mukâta'a ile bütün bu görevleri onun uhdesine verildiğini gösterir. İbn Sâc bu emri alınca Merv'i harap ederek ve 304/916 yılının vergilerini toplayarak bölgeden ayrılmıştı.[512]

508 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 18-18.

509 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 16, 45; 'Arîb b. Sâ'd, *Sılatu Târihi't-Taberî*, 211. Azerbeycan bölgesinde Sâciler hanedanının kurulması 277/890 yılı ile başlamıştır. İslam Târîhinde Tolunoğullarından sonra ikinci Türk hanedanı olarak kabul edilir. Bu hanedanlığın kuruluşu ve Abbâsî halîfeleri ile ilişkileri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Sacoğulları," *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, İstanbul 1989, 81-136

510 İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 45, 148.

511 *A. g. e*, 50-52

512 Hamedânî, *a. g. e*, 220; İbn Miskeveyh, *a. g. e*, I, 45.

Abbâsîlerin ikinci döneminin sonlarında, bir vergi toplama metodu olarak uygulanmaya başlanan mukâta'a damânlıktan idârî, askeri ve mâlî görevlerin tek bir kişide toplanması yönüyle ayrılıyordu. Halbuki damân sadece bir vergi iltizamıdır ve devlet tarafından muâmeleleri sıkı bir şekilde kontrol edilmektedir. Uzak eyâletlere atanan vâlilerin idârî ve askeri görevleri yanında, mukâta'a sistemi ile mâlî vazîfelerinde de tevdî edilerek yetkilerinin genişletilmiş olması,[513] mâlî konularda vâlilerin nüfûzunu tedricen artırmış, zamanla da bölgede merkezi hükümetin kontrolünü zayıflatmıştır.[514] Ehvaz emirliğine atanan Türk komutanlardan Beckem'e (325/936) 50.000 dirhem geliri olan bir bölge iktâ' edilmiş, buna ilaveten 130000 dinarlık bir bölge de *damân* olarak verilmişti.[515]

Bu vazifelerin ikinci Abbâsî devrinde problemli bölgelerde askerî komutanlara eyâletlerin gelirlerinin toptan iktâ' edilmesiyle, mahallî güçlerin bağımsızlaşmasının önü açılmıştır.[516] Nitekim *damân* ve *mukâta'a* sâhiblerinin zamanla bulundukları bölgelerde önce mahallî emirlikler sonra da bağısız devletçikler haline gelmiş olmalarında, bu sistemin etkili olduğu söylenebilir.[517]

Mukâta'a sistemi, genellikle mahallî harcamaları çıkıldıktan sonra geriye kalan verginin merkeze gönderilmesi şeklinde uygulandığından, mukâta'a sâhiblerinin bölgelerinde nüfuzlarını artırmaları ve kısa zamanda bütün idâreyi kontrolleri altına alarak bağımsız hâle gelmeleri gayet kolaylaşıyordu.[518] Azerbeycan'ın mukâta'ası verilen Yûsuf b. Ebi's-Sâc'ın, Horasan'da Tahiriler'in kurulmaları bu şekilde gelişmiştir.[519] Damânlık sistemi askeri bürokrasiye karşı kâtip-tüccar bürokrasisinin etkinliğini artırırken, mukâta'a sisteminde merkezin aciziyetinden

513 Bkz. Kudâme b. Câ'fer, *el-Harâc*, 171-172 ; İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 42-43, 57 ; Taberî, *a. g. e*, IX, 89-90.

514 M. Tevfik Hıfâcî, *a. g. e*, 72.

515 Hemedanî, *a. g. e*, 263, 268.

516 Nâdiye Husnû Sakr, *Madlâ'u'l-Asri'l-Abbâsîyyin es-Sânî*, 170; A.. N. Poliak, "Le Feodalite Islâmîque", 253 .

517 Hamedânî, *a. g. e* , 211, 225.

518 Hasan Şümeysânî, *Medînetu Sincâr*, Beyrut 1983, 55, 71-72, 77; D. Sourdel, *a. g. e*, 190.

519 Taberî, *Târîh*, IX, 178-179; Hemedânî, *a. g. e*, 225; Ashtor, *a. g. e*, 171.

de istifade eden askeri yöneticileri güçlendirmiştir.[520] Kuşkusuz bu durum Abbâsîler için çok vahim sonuçlar doğurdu. Özellikle askeri otoritenin gelişmesine ve onların istiklâle gitmesine sebeb oldu.

520 Bu durumu Mu'tezid döneminde etkin olan şahıslarla el-Muktedir döneminde ve sonrasında etkili olan şahısları kıyasladığımız zaman; birincisinde vezîrler ve onun kâtipleri('Ubeydullah b. Süleyman, Ali b. İsa, İbn Furat) devlet idâresinde aktif olarak bulunurken, ikincisinde daha çok askeri komutanlar (Mu'nis, Beckem, Afşin gibi) vardır.

SONUÇ

Abbâsîler, siyâsî ve mâlî yapı olarak İslâm tarihinde nevzuhûr bir devlet değil, Hulefâ-i Râşidîn'nin büyük ölçüde tâkîpçisi ve vârisidir. Bu dönemde İslâm fetihleri eski hızını kaybettiğinden, İslâm müesseseleri hemen bütün sahalarda teşekkül etmeye başlamış ve toprak sistemi de ulemâ ile kurulan iyi ilişkiler sayesinde Hulefâ-i Râşidîn çizgisine döndürülmeye çalışılmıştır.

Abbâsîlerin toprak sistemini inşâ eden ve ona yön veren üç temel unsur vardır: İlki, İslâmî ilkelere dayanarak ortaya konan toprak hukûkunu inşâ eden "fakîhler" ve "kâdılar". İkincisi, müslümanların ve reâyanın maslahatını gözeterek halîfeler tarafından konulan düzenleyici emirnâmelerdir. Üçüncüsü ise beşeri tecrübeye dayalı bilgilerle devlet teşkilatını yürüten vezîr ve kâtiplerin ıslahatlarıdır.

Abbâsîler devrinde fetihlerin yavaşlamasına bağlı olarak artan şehirleşme, İslâmlaşma, ticârî hayatın canlanması ve kabîleciliğin de eski ehemmiyetini kaybetmesi, toprak sistemindeki değişmelerin başlıca müessir âmili olmuştur. Fetihler sırasında tâyin edilen toprak mülkiyeti ve vergi hukûku ile ilgili esaslar, meydana gelen sosyal, siyâsî ve iktisâdî gelişmelere bağlı olarak bir takım değişikliklere uğramıştır.

Abbâsilerden önce toprak sisteminde "*fey'*" mefhumu, savaşla ele geçen toprakların mülkiyetini, devletin velâyetinde müslüman cemaatın ortak malı olmak üzere umûmileştirilen arâzîleri, vergi gelirlerini ve diğer hakları ifâde eder. Abbâsîler devrinde *fey'* arâzîleri olarak mütâlaa edilen *"Harâcî Arâziler"* üzerinde ilk dönemlerdeki tasarrufu sınır-

layıcı kayıtlar kalkmış, devlet mülkiyeti sâdece vergi ve gelir haklarının garantiye alınması ile sınırlandırılmıştır. Böylece arâzîleri elinde bulunduran köylüler, ellerindeki arâzîler üzerinde bir mülk sâhibinin kullanmakta olduğu bütün tasarruf haklarını kullanabilir hâle gelmiştir. Başlangıçta *Fey'* siyâseti ile ortaya çıkan bu mülkiyet şekli, aynı zamanda, İslâm öncesi imtiyazlı kabîlevî ve derebeyliğe dayanan toplum yapısını yıkarak hür köylülüğü ve özel mülkiyeti ikâme etmiştir.

Fey' arâzîleri içinde ele alınan *"Savâfî Arâzîler"*, başlangıçta gelirleri sâdece gâzilere dağıtılan ve doğrudan devletin elindeki arâzîler iken, Hz. Osman devrinden itibâren *iktâ'* edilmeye başlanması, mezkur halife devrindeki fitnenin başlıca sebeblerinden biri sayılmıştır. Bu arâziler, Emevîler döneminde tamamen *iktâ'* edildiğinden, Abbâsîlerden evvel zaten özel mülk halini almıştı. Abbâsîler ise bu arâzileri musâdere ederek bir kısmını kendi çiftlikleri *(Dıyâ'u'l-Hâssa)* haline getirmişler, kalanını *(Dıyâ'u'l-Amme)* da yakınlarına iktâ' etmişler *(katî'a)* veya kirâlama ve iltizâm usûluyle hazine adına işletmişlerdir. *"Day'a"* ve *"Katî'a"* ıstılahları bu arâzîler için kullanılır. Ayrıca mirascı bırakmadan ölenlerin arâzîleri *(Emvâl-ı Haşriyye)*, musâdere, ilcâ ve ihyâ gibi yollarla devletin eline sürekli yeni arâzîler getirmiştir.

Bu devirde arâzîlerin çoğunluğu özel mülktü. Hatta *fey'* arâzîleri üzerinde dâhi özel mülkiyetlerdeki kadar tasarruf haklarının kullanılmasına izin verilmişti. Buna ilâveten *iktâ'*, *ihyâ* ve diğer yollarla *fey'* arâzîlerinden özel mülkiyete doğru yaşanan intikal, özel mülkiyetin ve tasarruf haklarının yaygınlığı, bu devirdeki iktisâdî, sosyal, hatta kültürel hareketliliğin temelini oluşturmuştur.

Amme arâzîlerinden *"Himâ Arâzîleri"*, câhiliye toplumunun kabîlevî yapısından intikal etmiş, fakat İslâmdan sonra kabileciliğin önemini yitirmesine paralel olarak yok olmaya yüz tutmuştur. Abbâsîler devrinde himânın yerini köylerin etrafındaki otlak, harman yeri *(Harîm)* gibi meskun yerlerin arâzileriyle, şehir hayatındaki ammenin kullandığı yol ve nehir kıyıları, pazar yerleri, meydanlar gibi alanlar *(Merâfiku'l-Amme)* almıştır. Bu arâziler ile beraber ele aldığımız vakıf arâzîleri ise hakkındaki mülkiyet ihtilafları sebebiyle ilk iki asır fazla yaygınlaşamamıştır. Bu ihtilaflarda Ebû Yûsuf'un ictihadı bir dönüm noktası teşkil

etmiştir. Nitekim, mülkiyeti sâhibinde bırakan "*Habs*" kelimesi ile mülkiyeti sâhibinden çıkaran "*Vakf*" kelimesi bu değişimin iki ayrı devrine tekâbul eder.

Abbâsîler devrinde fetihler yavaşladığından *iktâ*'lar, yaygın olarak sınır şehirlerinin tahkimi için yapılmıştır. Bunun yanında ölü (*mevât*) arâzîlerin ihyâsı için de önceki dönemde olduğu gibi temliken *iktâ*'lar verilmiştir. Hicri III. asrın ortalarında devletin yaşadığı mâlî kriz neticesinde, bir kısım devlet çiftlikleri veya harâc gelirleri, askerî ve sivil görevlilere maaşlarına karşılık *iktâ* edilmiştir ki buna da "*İktâ'-ı İstiğlâl*" denilmiştir.

Genel olarak mevât arâzinin iktâ'ından sulama veya kurutma faaliyeti anlaşılmıştır. Abbâsiler ilk yüzyıllarında nehir yataklarında kanallar açmak, su şebekleri kurmak veya buralarda ihyâ yapmak isteyenlere arâzî iktâ' ederek zirâî alanları genişletmiştir. Bu tür ihyâ faaliyetleri, şehirli nüfûsun tüketim ihtiyacını karşılamak için daha çok büyük şehirlerin yakınlarında yoğunlaşmıştır.

Bu devirde zirâî toprakların ekseriyeti köylülere aitti. Çok sayıda işçi çalıştırmayı gerektirecek büyüklükteki çiftliklerde ise emek ihtiyâcı umûmiyetle *mukâta'a*, *kabâle*, *muzâra'a*, *musâkat* ve *muğârase* gibi ortaklık usulleriye karşılanırdı ki bu usuller, İslâm târihinde toprak köleliğini (serf) önleyen en mühim âmillerden biri olmuştur. Toprağın vergilendirilmesinde eskiden beri devâm eden "*mesâha*" sistemine Abbâsîler "*mukâseme*"yi de ilâve etmişlerdir. Vergilerin toplanmasına gelince ilk dönemde doğrudan "âmiller" ile yapılmıştır. Sonraki dönemde ise vergiler, yaşanan mâlî buhranlar karşısında, acil para ihtiyâcını karşılamak için "*damân*", "*kabâle*" ve "*mukâta'a*" usulleriyle iltizama verilmiştir. Bu usuller, Abbâsî saray çevresindeki askerlerî nüfûzu kırarak kâtib-tüccar bürokrasisini etkin hale getirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

A) YAZMA ESERLER

BÛZCÂNÎ, Ebu'l-Vefâ (ö.388/997), *Kitâbu'l-Hâvî li A'mâli's-Sultâniyye ve Rusûmi'l-Hisâbiyye*, Bibliotéque Nationale, no: 2462, Paris.

EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrahim (ö.182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Bibliotéque Nationale, No: 2453(101varak) Pâris. Süleymâniye, no: 443, 101varak .

İBN FERÎ'ÛN, (ö.332/994), *Kitâbu'l-Cevâmi'i'l-'Ulûm*, Üçüncü Ahmed Kütüphânesi, no: 2675, 80 varak.

B) ANA KAYNAKLAR

MÜELLİFİ MECHÛL, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk: Abdülâziz Dûrî-Abdulcabbar Mütelebbî, Beyrut 1971.

———, (ö. VI/XII. yy.) *el-İstibsâr fi Acâibi'l-Emsâr*, thk: Saîd Zeğlul, İskenderiyye, 1958.

———, *el-İmâme ve's- Siyâse*, thk: Sa'îd Sâlih, Amman 1978, Basılmamış Doktora Tezi, Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi.

'AYNÎ, Bedruddîn, *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut ty.

ÂRÂM b. ESBÂ' (ö.Hicri III.yy), *Esmâu Cibâli Tihâme ve Sükkânihâ*, thk: Abdu's-Selâm Hârûn, Kâhire 1373/1954.

ARÎB B. SA'D el-Kurtubî (ö. 366/976) *Sıletu Târîhi't-Taberî*, thk: Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrût 1967

ASKALÂNÎ, Ahmed b. Ali İbn Hacer (ö.852/1448), *Fethu'l-Bâri li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* thk: Fuad Abdu'l-Hâdî-Muhyiddîn Hatîb, I-X, Beyrut 1379.

BAĞDÂDÎ, Ahmed b. Ali Ebû Bekr Hatîb (ö.463/1071), *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrût 1931.

BAHŞEL, Eslem b. Sehl (ö.292/905), *Târîhu Vâsıt*, thk: Cürcis 'Avvâd, Bağdâd 1967.

BEKRÎ, Abdullah b. Abdulazîz (ö. 487/1094), *Mu'cemu ma İsta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâkı'*, thk: Mustafa Saka, I-IV, Beyrut 1983.

BAR HEBRAEUS,Gregory (ö.1272), *Abu'l-Farac Târihi*, I-II, trc: Ö. R. Doğrul, Ankara 1987.

BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö.279/892-3), *Futûhu'l-Büldân*, thk: Abdullah Enis Tabba'– Ömer Enîs Tabba', Beyrût 1987. Türkçesi: Mustafa Fayda, *Fütûhu'l-Büldân*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1987.

———, *Ensâbü'l-Eşrâf*, "Ebû Bekr ve Ömer b. Hattâb", thk: İhsan Sadîkuyu'l-'Amîd, Kuveyt 1979;

I. cilt, thk:Muhammed Hamidullah, Kahire 1959 ;

II. cilt, thk: Muhammed Bâkır el-Mahmûdî, Beyrut 1974;

III. Kısım: thk: Abdülâziz ed-Dûrî, Beyrût 1978;

IV.cilt, thk: Max Schoessinger "Abbas b. Abdulmuttalib ve Veledih", Jeruselam 1938, 1971;

V. cilt, thk: S.D.F Goiten, Jeruselam 1936.

BEYDÂVÎ, Abdullah b. Ömer (685/1286), *Gâyetü'l-Kusvâ fi Dirâyeti'l-Fetvâ*, thk: Muhyiddin Alî Gurradâgî, I-II , Su'ûd t.y.

BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl (ö.470/1077), *Târîhu'l- Beyhakî*, trc: Yahyâ Haşşâb- Sâdık Neşşâb, Beyrut 1982.

BEYHAKÎ, Ahmed b. Hüseyin b. Ali el (ö. 458/1065), *Sünenü Beyhâkiyi'l-Kübrâ*, thk; Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, I-X, Mekke 1994.

BEYRÛNÎ, Ebû Reyhân (ö. 440/945-6), *el-Âṯâru'l-Bâkıyye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliyye*, nşr: Eduard Sachau, Leipzıg 1923.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, thk: Mustafa Deybu'l-Boğa, I-VI, Beyrut 1987.

BUHÛTÎ, Mansûr b. Yûnus b. İdris (ö.1051/1641), *Keşfu'l-Kinâ 'an Mütüni'l-İknâ'*, thk: Mustafa Hilâl, I-VI , Beyrut 1402/1982.

BÛZCÂNÎ, Ebu'l-Vefâ (ö.388/998), *Târîhu 'İlmi'l-Hisâbi'l-'Arabî: Hisâbu'l-Yed*, thk: Ahmed Selim Sa'îdân, Amman 1971.

CÂHIZ , Ebû Osman 'Amr b. Bahr (ö.255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk: Mehâmi Fevzi 'Atâvî, I-II , Beyrût 1967.

———, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr: Sâlih Ahmed Ali, Bağdâd 1970.

———, *el-Buhalâ*, thk: Muhammed Suveyd, Tashih: Mustafa Gassas, Beyrût 1992 (Türkçesi: *Cimriler*, trc: Yahyâ Atak, İstanbul 1999).

———, *et-Tabassur bi't-Ticâre*, nşr: Hüseyn Hüsnü Abdulvehhâb, Kahire 1935.

———, *Resâilu'l-Câhız*, thk: Abdusselâm Hârun I-IV (iki cilt bir arada), Beyrût 1991.

CASSAS, Ahmed b. Ali (ö.370/980), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk:Muhammed Sâdık Gamhâvî, I-V, Beyrut 1985.

CEHŞİYÂRÎ, Muhammed b. 'Abdûs (ö.332/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, nşr: Mustafa Sakkâ–İbrâhim Ebyârî–Abdu'l-Hafiz Sa'lebî, Kahire 1401/1980

———, "Kısmu'd-Dâi'a min Kitâbi'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb", nşr: Mihâil 'Avvâd, MMİA, XVIII, (Dımaşk 1943), s. 318-332, 434-442.

CEVÂLİKÎ, Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed Ebî Mansûr (ö.540/1145), *el-Mu'arreb*, thk: F. Abdurrahîm, Dımaşk 1990.

CÜRCÂNÎ, Hamza b. Yûsuf Ebû Kâsım es-Sehmî (ö.428/1036), *Târîhu Cürcân*, thk: M. Abdulmu'îd Hân, Beyrut 1981.

DÂRİMÎ, Abdulkâdir b. Ahmed b. Bedrân, *Muhtasaru Târîhi Dımaşk li ibn 'Asâkîr*, Dımaşk, 1931.

DÂVÛDÎ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr (ö.402/1011), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk: Rizâ Muhammed Sâlim Şehâde, Rabat 1988.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî (ö.275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk: Muhammed Muhyiddîn Abdu'l-Hamîd, I-IV, Beyrut t.y.

EBÛ DÜLEF (IX.y.y), *Risâletu's-Sâniye*, thk: Butruf Bulgakof-Enis Halidof, trc; Muhammed Munir Murâs, Kâhire 1970.

EBÛ 'UBEYD, Kasım b. Sellâm (ö.224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk: Muhammed Halîl Harrâs, Beyrût 1986, (Türkçesi: *Kitâb-ül Emvâl*, trc: Cemâlettin Soyluk, İstanbul 1981).

EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhim (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Dârü'l-Mâ'rife, Beyrût 1979 (Türkçesi: Ali Özek, *Kitâbu'l-Harâc*, İstanbul 1973).

———, *Kitâbü'l-Âsâr*, thk: Ebü'l-Vefâ Afgânî, Beyrût 1355/1936.

———, *er-Red 'alâ Siyreti'l-Evzâ'î*, thk: Ebü'l-Vefâ Afgânî, Beyrût (t.y).

EBU'L-FİDÂ, 'İmâdüddîn İsmail b. Ali (732/1331-2), *el-Muhtasar fi Ahbâri'l- Beşer*, Kahire 1325.

EBU'L-VEFÂ, Abdu'l-Kâdîr b. Muhammed (ö.775/1373), *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, Karaçi, t.y.

EZDÎ, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed (ö. 334/945), *Târîhu'l-Mavsıl*, thk: Ali Habîbe, Kahire 1967.

EZHERÎ, Muhammed b. Ahmed (ö.370/980), *ez-Zâhir*, M.Cebru'l-Elfiye, Kuveyt 1980.

FAKÎHÎ, Muhammed b. İshak (ö.275/888), *Ahbâru Mekke*, thk: Abdulmelik Abdullah Duheys, I-VI , Beyrût 1993, II. Baskı.

FESEVÎ, Ya'kûb b. Süfyân (ö.277/890), *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*, thk: Ekrem Ziyâ 'Umerî, I-III , Beyrut 1981.

FEYYÛMÎ, Ahmed b. Ali (ö.770/1368), *el-Misbâhu'l-Munîr* thk: Musrtafa Saka, I-II, Kahira t.y.

FÎRÛZABÂDÎ, Ahmed b. Muhammed b.Ya'kûb (ö.818/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut t.y.

HALÎFE b. Hayyât (ö240/854), *et-Târîh*, thk: Ekrem Ziya 'Umerî, Dımaşk-Beyrut, 1397/1978, II.Baskı.

HALîL b. Abdullah b. Ahmed (ö.446/1054), *Kitâbu'l- İrşâd fi Mâ'rifeti 'Ulemâi'l-Hadîş*, thk: M. Sa'id 'Umer İdris, I-III, Riyad 1409/1988.

HALLAL, Muhammed b. Harûn (ö.311 /923), *Kitâbu'l-Vukûf'*, thk: Abdullah b. Abdullah Ali Zeyd, I-II, Riyad 1989.

HEMEDÂNÎ, Muhammed b. Abdulmelik (ö.321/933), *Tekmiletu Târîhi't-Taberî*, thk: Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrût 1964.

HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkut (ö.626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, thk: Ferîd Abdülaziz el-Cündî, I-VII , (son iki cilt fihrist), Beyrût 1997.

———, *İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk: D. S. Morgoliut, I-II, Kahire 1925.

HASSÂF, Ahmed b. Ömer (ö.261/874), *Ahkâmu'l-Evkâf*, Kahire 1904.

HAVÂRZİMÎ, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf (387/997), *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, thk: İbrâhim Ebyârî, Beyrût 1989.

HEREVÎ, Ali b. Ebî Bekr (ö. 611/1214), *et-Tezkiratu'l Hereviyye fi'l-Hiyeli'l- Harbiyye*, thk: Mut'î el-Murâbıt, Dımaşk 1972.

HUZÂ'Î, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 781/1379), *Tahrîcu'd-Delâlati's-Sem'iyye*, thk: Ahmed Muhammed Selâme, Kahire 1980.

İBN ABDU'L-BER, Ebû 'Amr Yûsuf el Kurtubî (ö. 463/1070), *el-İntikâ' fî Fedâili'ş-Şelâşeti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, thk:'Abdulfettâh Ebu'l-Gudde, Beyrut 1997.

İBN EBİ'L-HADÎD, 'İzzüddîn Ebû Hâmid b. Hibetullah (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, nşr: Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XVIII, Kahire, 1959-1963.

İBN A'SEM, Ebî Muhammed Ahmed el-Kûfî (ö.314/926), *Kitâbü'l-Futûh*, I-VIII, Haydarâbâd 1967.

İBN ABDU'L-HÂKEM, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/870), *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, thk: Muhammed Huceyri, Beyrût 1996.

İBN ABDU'L-HAKEM, Ebû Muhammed Abdullah Mısrî (ö. 214/829), *Sîretü Ömer b. Abdülâziz 'ala mâ Revâhu Mâlik b. Enes ve Ashâbuhu*, thk: Ahmed 'Ubeyd, Dımaşk 1954.

İBNU'L 'ADÎM, Kemâluddîn Ömer b. Ahmed b. Ebi Kerrâde (ö. 660/1262), *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi'l-Haleb*, thk: Süheyl Zekkâr, I-X, Beyrût 1988.

İBN 'ASÂKÎR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö.571/1175), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk: Muhyiddîn Ebî Sa'îd, Şuayb Arnavut, Ömer b. Garâme ve diğerleri, I-LXX , Dârü'l-Fikr, Beyrût 1995-2000.

İBN 'ASÂKÎR, *Tehzîbu Târîhi'd-Dımaşk el-Kebîr*, tehzib eden: Abdülkadir Bedrân, I-VII, Beyrût 1979.

İBN BASSAL (V/XI. yy), *Kitâbu'l-Filâha*, nşr: Husy Maria Mias Beycrusa- Muhammed 'Azîmân, Tetvan 1955.

İBNU'L CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, V-X, Haydarâbâd –Dekkan 1357-1360, I-XII, thk: Mahmûd- Mustafa Abdukadir Ata, Beyrut 1992.

———, *Telbisu İblis*, Kahire, 1922.

İBN DÜREYD, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan (ö. 321/933), *el-İştikâk*, thk: Abdusselâm Hârun, Beyrut 1979, II. Baskı.

———, *el-Cemheratu'l-Luğa*, I-III, Haydarabat 1345.

İBN-İ EBî ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 235/850), *Musannaf*, thk: Kemâl Yusuf Hût, Riyâd 1409/1989.

İBN EBÎ 'USAYBİ'A, Muaffakuddîn Ebî'l-Abbas Ahmed (ö.669/1270), *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Etibbâ*, thk: Nizâr Rızâ, Beyrut-t.y.

İBNU'L ESÎR, 'İzziddîn b.Muhammed (ö.630/1232), *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadîş ve'l-Eşer*, thk:Tahir Ahmed Zâvî, Mahmud Muhammed Tanavî, I-IV, Beyrut 1979.

———, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk: Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, I-X, Beyrıt 1995. II. Baskı. (Türkçesi: *İslâm Târîhi*, trc: Ahmed Ağırakça-Abdulkerim Özaydın- M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985).

İBN FAKÎH, Ebî Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö.290/902), *Kitâbü'l-Büldân*, thk: Yûsuf Hâdî, Beyrût 1996.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed (ö. 245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, Beyrut, ty.,

İBN HACER ASKALÂNÎ (ö.752/1351), *Fethu'l-Bârî*, thk: M.Fuâd Abdulbâkî, I-XIII, Beyrut 1980.

İBN HALLİKÂN, Ebi'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk: İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977.

İBN HAVKAL, Ebi'l-Kâsım (ö.356/976), *Kitâbu Sûretü'l-'Arz*, thk: R.Blachér, H. A. R. Gibb, P. Kahle, C. A. Nallino, A. J. Wensınck, J. H. Kramers, Leiden 1938.

İBN HAYYÂN , Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer (ö.369/979), *Tabakâtu'l- Muhaddisîn bi İsbehân ve'l- Vâridîne Aleyhâ*, thk: Abdulcebbar Abdulhâk Hüseyin Beleşi, I-IV, Beyrut 1992.

İBN HİŞÂM, Cemâlüddîn Ebû Muhammed (ö. 213/828), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk: Mustafa Sakka- İbrahîm Ebyârî-Abdulhafîz Şelebî, I-II, Beyrut 1995, II.baskı.

İBN HURDAZBİH, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 280/893-4), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr: M. J. De Goeje, Leiden 1889.

İBN KAYYIM EL-CEVZÎ, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed (ö.751/1350), *Ahkâmu Ehli'ẕ-Zimme*, thk: Subhî Sâlih, I-II, Dımaşk 1963.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* ,I-XIV, Beyrut t.y.

İBN KUDÂME, Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Muğnî*, I-X, Beyrût 1984.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *Edebü'l-Kâtib*; thk: Muhyiddin Abdulhamîd, Kahire 1963, IV. baskı.

———, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö.276/889), *'Uyûnu'l Ahbâr*, I-IV, Bağdad 1979.

İBN MANZÛR, Muhammed b. Mukrim, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrût 1955-1956, I. baskı.

İBN MEMMÂTİ, Es'ad (ö.606/1209), *Kitâbu Kavânîni'd-Devâvîn*, thk: Aziz Suryal 'Atiyye, Kahire 1943.

İBN MİSKEVEYH, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (ö.421/1030), *Tecâribü'l-Ümem*, nşr: Amedroz-Morgoluit, I-VII, Loridon 1920-21.

İBN MUKAFFÂ, Abdullah (ö.142/758-9), *"Risâletu's-Sahâbe"*, thk: Ahmed Zeki Saffet, *Cemheratu Resâili'l-'Arab*, I-III, Mısır 1337/1919, s. 24-56.

İBN NECCÂR, Muhammed b.Mahmut b. Hasan b. Hibetullah ibn Neccar (643/1245), *et-Dürretu's-Semîne fi Târîhi Medîne*, Mekke 1956.

İBN NEDÎM, Muhammed b. Ebî Ya'kûb b. İshak (ö385/995), *el-Fihrist*, thk: Nezir Mezinderânî, Beyrut 1988.

İBN RECEB, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (ö.795/1392), *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*, thk: Komisyon, Beyrût 1979.

İBN RUSTE, Ahmed b. Ömer (310/922), *Kitâbu' A'lâki'n-Nefîse*, thk: Werstenfel, de Geoje, Leiden 1891.

İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed (ö.220/835), *et-Tabakâtu'l-Kebîr*, thk: Edward Suhâ, I-VIII, Leiden 1917.

İBN SELÂME, Ebî Abdullah Muhammed el-Kudâî(ö.454/1062), *'Uyûnu'l-Ma'ârif fi Funûni'l-Halâif*, thk: Abdurrahim Muhammed Abdulhamid Ali, Amman 1997.

İBN SERÂBİYYÛN (III/IX.yy), *Kitâbu 'Acâibi'l- Ekâlimi's-Seba' ilâ Nihâyeti'l-'İmâra*, nşr: Hans v. Mızık, Leipzg 1929.

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer (ö. 235/849), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk: Ali Muhammed Dendul Yâsîn, Sa'düddîn Beyân, I-II , Beyrût 1996.

İBN TABATABA, Muhammed b. Ali (Tiktaka), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Dâru's-Sadr Beyrut t.y.

İBN TAĞRİBERDÎ, Kemâluddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf (ö.873/1468), *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, thk: Komisyon, I-XVI, Kahire 1970-72.

İBN TÂHÎR, Ebu'l-Fazl Ahmed (ö. 280/893), *Bağdâd*, Bağdâd 1967.

İBN VAHŞİYYE, EBû Bekr Ahmed (III/IX.yy), *el-Felâhatu'n-Nebtıyye*, thk: T. Fahd I-II, Dımaşk 1993-1995.

İBN VEHB, Ebu'l-Huseyn İshak b. İbrâhim, *el-Burhân fi Vucûhi'l-Beyân*, thk: Ahmed Matlub-Hatice Hadîsi, Bağdât 1967.

İBN ZENCEVEYH, Humeyd b. Muhalled b. Kuteybe b. Abdullah (ö. 247/861), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk: Şâkîr Zîb Feyyâz, I-III, Riyad 1406/1986, s.1-1430.

İBN 'İMÂD, Abdu'l-Hayy b. 'İmâd el-Hanbelî (ö.1089/1678), *eş-Şeceratu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, I-VIII, Beyrut t.y.

İBNU'L-VERDÎ, Zeynuddin Ömer (ö.749/1348), *et-Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, thk: Muhammed Rifat Bedrâvî, I-II, Beyrut 1970.

İSFEHÂNÎ, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah (ö. 430/1039), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, I-X, Byrut 1405/1985.

İSFEHÂNÎ, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyn (ö.356/976), *el-Egânî*, thk: Ali 'Uzbâvî–Abdulkerim İbrâhim, I-XXIV, Beyrût 1927.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed (ö.320/932), *Mesâliku'l-Memâlik*, nşr: Viac Regnarun, Leiden 1927.

KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö.821/1418), *Meâşîru'l-İnâfe fî Me'âlîmi'l-Hilâfe*, thk: Abdussettâr Ahmed Ferrâc, I-III, Kuveyt 1980.

KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö.821/1418), *Subhu'l-Â'şâ fî Sınâati'l-İnşâ*, nşr: Muhammed Hüseyn, I-XIV, Beyrût 1987.

KASÂNÎ, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (ö.587/1191), *Bedâi'u's-Sanâ'i fî Tertîbi'ş-Şerâ'i*, I-VII, Beyrût 1974, II. Baskı.

KATÎFÎ, İbrâhim b. Süleymân, *es-Sirâcu'l-Vehhâc li def'i Âcâci Kati'ati'l-Lecâc*, Kum 1413/1992.

KAZVÎNÎ, Abdulkerîm b. Muhammed er-Râfi'î, *et-Tedvîn fi Ahbâr-ı Kazvîn*, thk: Azîzullah Atâridî, I-II, Beyrut 1987.

KEFÛRÎ, Mubârek, *Tuhfetu'l-Ahvazî*, I-X, Beyrut 13041887.

KEREKÎ, Ali b. Huseyin, *Kâti'âtu'l-Lecâc fi Tahkîki halli'l-Harâc*, Kum 1413/1992.

KIFTÎ, Cemâluddîn Alî b. Yûsuf (ö. 646/1248), *Kitâbu Ehbâri'l-'Ulemâ bi Ehbâri`l- Hukemâ*, Kâhira-1908.

KİNDÎ, Ebî 'Umer Muhammed b. Yusuf (ö. 350/961), *el-Vulât ve'l-Kitâbü'l-Kudât*, nşr: Rhuvon Guest, Kahire 1912.

KONEVÎ, Kâsım b. Abdullah, *Enîsü'l- Fukahâ*, thk: Ahmed b. Abdurrezzâk., Cidde 1986.

KUDÂME b. CA'FER, Ebü'l-Ferec (ö.337/948), *el-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe*, thk: Muhammed Hüseyn Zebîdî, Bağdâd 1981.

———, *Nebezu'n-min Kitâbi'l-Harâc*, De Goeje, Leiden 1889.

———, *el-Menziletü'l-Hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'âti'l-Kitâbe*, thk: Tallâl Cümeyl Rufâî, Mekke 1987.

KUMMÎ, Hasan b. Muhammed b. Hasan (ö.378/988), *Târîhu Kum*, Tahran 1353/1934.

MAHZÛMÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman (ö.585/1189), *Kitâbü'l-Minhâc fî 'İlmi Harâc-ı bi Mısr*, thk: Claude Cahen, Kahire 1986.

MAKDİSÎ, Şemsuddîn Ebî Abdullah (ö. 375/985), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr: De Goeje, Leiden 1902.

MAKRÎZÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö.845/1441), *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsar*, I-II, Beyrut t.y.

MÂLİK b. ENES (ö.179/795), *Muvattâ'*, thk: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, I-Il, Kahire t.y.

MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Beyrut 1985.(Türkçesi: *el-Ahkâmü's-Sultâniye: İslam'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, trc: Ali Şafak, Bedir yay. İstanbul 1994).

———, *Nasîhatu'l- Mülûk*, thk: Hadr Muhammed Hadr, Kuveyt 1983.

———, *Edebu'l-Kâdî*, thk: M. Hilâl Serhan, I-II, Bagdat 1972.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö.346/957), *Murûcu'z-Zeheb*, thk:Abdulemîr Mühennâ, I-IV, Beyrut 1991.

———, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, thk: Komisyon, Beyrut 1981.

NERŞÂHÎ, *Târîhu Buhâra*, Farsça'dan Arapça'ya trc: Emîn Abdulmecîd, Kahire 1965.

NUVEYRÎ, Ahmed b. Abdulvehhâb (ö.733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk: Komisyon, I-XVIII, Kahire 1954; thk: M.M.Emîn- S.Baz Arînî, IXX-XXXI, Kahire 1975, 1992.

RAHBÎ, Abdulazîz b. Muhammed (eserini 1184/1770'de yazdı), *Fıkhu'l-Mulûk ve Miftâhu'r-Ritâc el-Musâd 'alâ Hizâneti Kitâbi'l-Harâc*, nşr: A. 'Ubeyd el-Kubeysî, I-II, Bağdâd 1973-5.

RÂZÎ, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkadir (ö.821/1418), *Muhtâru's-Sıhâh*, thk: Mahmud Hâtir, Beyrût 1995.

REŞİD b. ZÜBEYR (ö. 440/1048), *Kitâbu'z-Zeḫâir ve't-Tuhaf*, thk: Muhammed Hamidullah, Kuveyt 1959.

SÂBÎ, Ebü'l-Hasan Hallâl b. Muhassin (ö.448/1056), *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Tarîhi'l-Vüzerâ*, thk: Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Kahire 1958.

———, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*, thk: Mihâil 'Avvâd, Beyrut 1986.

SAN'ÂNÎ, Ebû Bekr İbn Abdürrezzak b. Hammâm (ö.211/826), *el-Musannaf*, nşr: Habîburrahmân 'Azamî, I-XI, Beyrut 1403/1982.

SAVÎRÛS b. MUKAFFÂ' (ö. III/IX.yy), *Siyeru Betârikati'l-İskenderiyye*, thk: K. F. Siybold–Bisâla Otohara, Suttez 1904.

SE'ÂLİBÎ, Ebû Mansûr Abdullah (ö.473/1090), *Letâifu'l- Me'ârif*, thk: İbrâhîm Ebyârî, Hasan Kâmil Sîrâfi, Kâhira 1960.

———, *el-Hâssu'l-Hâs*, thk: Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cezân, Beyrut 1994.

———, *et-Temsîl ve'l-Muhâdara*, thk: Abdulfettah Muhammed Hallû, Riyad 1983.

SEMNÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed (ö. 499/1105), *Ravdatu'l-Kudât ve't-Tarîku'n- Necât*, thk: Selahuddîn Nâhî, I-IV, Amman 1984, II. Baskı.

SERAHSÎ, Muhammed b. Ebû Sehl (483/1090), *el-Mebsût*, Tashih: Muhammed Râzi el-Hanefî, I-XXX, Beyrût 1406/1985.

SİVASÎ, Muhammed b. Abdulvahîd, *Şerhu Fethi'l-Kadir*, I-VII, Beyrut t.y.

SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ, *Edebu'l-Küttâb*, thk: Ahmed Hasan Besc, Beyrut 1994.

———, *Ahbâru Şuarâi'l-Muhdeşin min Kitâbi'l-Evrâk*, thk: C. Harwird Donn, Beyrut 1982.

SUYÛTÎ, Cemâlüddîn Abdurrahmân (ö.911/1505), *Hüsnü'l-Muhâdara*, thk: Ebu'l-Fazl İbrâhîm, I-II., Kahire 1967, 1968.

———, *Târihu'l-Hulefâ* Matbaatu's-Sa'âde, Mısır 1952.

ŞÂBUSTÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.336/947), *ed-Diyârât*, nşr: Cürcis Avvad, Bağdad 1966.

ŞÂFİÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris (ö.205/820), *el-Ümm*, I-IV, Beyrut ty.

———, *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut 1973.

ŞEYBÂNÎ, Muhammed b. Hasan (ö.189/804), *es-Siyer*, thk: Mecîd Haddûrî, Beyrût 1975.

———, *el-Hucce*, thk: Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kadirî, I-IV, Beyrût 1403/1981, III. Baskı.

———, *el-İktisâb fi'r-Rızkı'l-Müstetâb*, thk: Muhammed Arnus, Dımaşk 1938.

ŞÎRAZÎ, Ebû İshak (ö.476/1083), *el-Mühezzeb fi'l-Fıkhi'ş-Şâfiî*, thk: Muhammed Zuhaylî, I-V, Beyrut 1996.

TABERÎ, Muhammed b. Cerir (ö.310/922), *Câmi'u'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, I-XXVIII, Mısır 1321/1903.

———, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrût 1964.

———, *İhtilâfu'l-Fukahâ*, Beyrut 1992.

TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme (ö.321/933), *Muhtasaru't-Tahâvî*, thk: Ebü'l-Vefâ Afgânî, Kahire 1370/1950.

———, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, thk: Muhammed Zehra Neccar, I-IV, Beyrut 1979.

TARTÛŞÎ, Ebû Bekr Muhammed (ö.520/1126), *Sirâcu'l- Mülûk*, trc: Said Aykut, İnsan yay., İstanbul 1995.

TELMEHRî, Donius (III/IX.yy), *Târîhu'l-Menhûl*, Süryânice'den trc: Yunus Metta İshak, Beyrût Amerikan Üniversitesi 1979. Fransızcası: *Chronique de Denys deTell-Mahré*, Süryâniceden trc: J. H. Chabot, Paris 1895.

TENÛHÎ, Ebî Ali Muhassin Ali (ö.384/994), *Kitâbu'l-Ferec Ba'de'ş-Şidde*, thk: 'Abbûd Şâlicî, I-V, Beyrût 1978.

———, *el-Müstecâd min Fi'alâti'l-Ecvâd*, thk: Yûsuf Büstânî, Kahire 1985.

———, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ehbâri'l-Müzâkera*, thk: Abbûd Şâlicî, I-VIII, Beyrût 1971.

TEVHÎDÎ, Ebû Hayyân (ö.399/1008-9), *el-İmtâ' ve'l-Muâneseh*, tashih: Ahmed Emîn- Ahmed ez-Zeyn, I-III, Beyrut 1953

TULEYTULÎ, Ahmed b. Muğis (ö. 459/1067), *el- Muknî' fî 'İlmi'ş- Şurût*, thk: Francisca Javier- Agırre Sadaba, Madrid 1994.

VÂKİDÎ, Muhammed b. Ömer (ö.207/822), *el-Meğâzî*, nşr: M. Jones, I-III, London 1966.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak (ö. 292/905), *Müşâkeletü'n-Nâs li Zemânihim*, thk: William Millward, Beyrût 1962.

———, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr: M. J. De Goeje, Leiden 1896

———, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk: Abdu'l-Emir Mühennâ, I-II, Beyrût 1993.

YAHYÂ b. ÂDEM, el-Kureşî (ö.203/818), *Kitâbü'l-Harâc*, nşr: Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrût 1979.

YAHYÂ b. MA'ÎN, Ebû Zekeriyyâ (ö.233/848), *Kitâbu't- Târîh*, thk; A.Muhammed Nur Seyf, I-IV, Mekke 1979.

YAHYÂ b. ŞEREF (ö.676/1277), *Tahrîru'l–Elfâz*, Dımaşk 1987.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed (ö.748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, thk: Selahuddîn Müneccîd (I)-İbrâhîm Ebyârî(II)- Muhammed Es'ad(III)- Şu'ayb Arnavûd (IV-XVIII) vd., Kâhire 1956, 1962, 1982 1983.

———, *et-Tezkiratü'l-Huffâz*, I-II, Beyrut t.y.

ZEMAHŞERÎ, Muhammed b. Ömer (ö.538/1144), *el-Fâik fi'l-Ğarîbi'l-Hadîs*, thk: Alî Mahmut Becâvî-Mahmud Ebu'l-Fazl Ibrâhim, I-IV, Beyrut t.y.

C) MODERN ARAŞTIRMALAR:

A'ZAMÎ, 'Avvâd Mecîd, *ez-Zirâ'a ve'l- Islâhu'z-Zirâ'î fî Sadri'l-İslâm*, Bagdâd 1978.

ABBAS, İhsan, *Târîhu Bilâdi'ş-Şâm fî'l-'Asri'l-'Abbâsî*, Amman 1992.

ABDULBAKÎ,Ahmed, *Me'âlîmu'l-Hadârati'l-'Arabiyye fî Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, Beyrut 1991.

ABDULĞINÂ, Ârif, *Târîhu'l- Hîre fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Dımaşk 1993.

AĞIRAKÇA, Ahmed, *Emevîler Döneminde Saltanata Karşı Hilâfet Mücâdelesi*, İstanbul 1992.

AKYÜZ, Vecdi, *İslâm Hukûkunda Yüksek Yargı ve Denetimi: Dîvânı Mezâlim*, İstanbul 1995.

ALİ, Sâlih Ahmed, *Muhâdarât fi't-Târîhi'l-'Arab*, Bağdâd 1960.

———, *Dirasât fi'l-İdâre*, Bağdâd 1989.

———, *Me'âlimu'l-'Irakı'l-'Umrâniyye*, Bağdâd 1989.

———, *el-Harâc fi'l-Irak fî 'Uhûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ*, Bağdâd 1990.

———, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâ'iyye ve İktisâdiyye fi'l-Basra li Karni'l-Evvel*, Bagdâd 1953.

AMMÂRA, Muhammed, *Kâmûsu'l-Mustalahâti'l-İktisâdiyye fi Hadârati'l-İslâm*, Beyrut 1993.

———, *Mûtezile ve Devrim*, trc: İbrahim Akbaba, İstanbul 1988.

ASHTOR, Eliyahu, *et-Târîhu'l-İktisâdiyyî ve'l-İctimâ'îyyî li Şarki'l-Evsât fi 'Usûri'l-Vusta*, trc: Abdu'l-Hâdi 'Able–Ahmed Gassan Sabânû, Dımaşk 1985, s. 11-12.

'ATÂ', Zübeyde, *Fellâhu'l-Mısr*, Kâhire 1991.

AYKAÇ, Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdârî Teşkilatında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997.

BARKAN, Ömer Lütfi, *Türkiyede Toprak Meselesi*, İstanbul 1980.

BARTOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

BERCHEM, Max Von, *Materiaux Pour au Corpus Instecriptionum Arabikum*, Kahira 1927.

——— , *La Propriété Territorial et L'impot Foncié*r, Leipzig 188(

BİLMEN, Ömer Nasûhî, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhıyye Kâmusu*, I-VII, İstanbul 1970.

BRAUDEL, Fernand, *Uygarlıkların Grameri*, trc: M. Ali Kılıçbay, Ankara 1996.

———, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, trc: M. Ali Kılıçbay, I-III Ankara 1993.

BROCKELMANN, C[arl], *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, trc: Neş'et Çağatay, Ankara 1964, II. baskı.

———, *Geshichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, I-II, Brill 1943-1949.

BROWNE, Edward G., *A Literary History of Persia*, I-IV, Cambridge 1951-1953.

CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, trc: Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.

CAETANİ, Leona (ö.1935), *İslam Tarihi*, trc: Hüseyin Câhit Yalçın, I-X, İstanbul 1924-1927.

CAHEN, Claude, *Doğuşundan Osmanlının Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, trc: Esat Nermi Erendor, İstanbul 1990.

CAN, Yılınaz, *İslâm Şehirlerinin Fizîkî Yapısı*, Ankara 1991.

CEVÂD, Ali, *el-Mufassal fi Târîhi'l- Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1967.

CEVDE, Cemâl Muhammed, *el-'Arab ve'l-'Arz fî's-Sadri'l-İslâm*, Bağdâd 1977.

CHRİSTENSEN, Arthur, *İrân fî Ahdi's-Sâsâniyyîn*, Fr.'den trc: Yahyâ Haşşâb, Kahire 1957.

———, *l'Iran sous les Sasanids*,Copenhagen 1944.

CİN, Halil, *Mîri Arâzî ve Bu Arâzînin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Konya 1987.

COZY, Bendelî, *el-Harekâtü'l-Fikriyye fi'l-İslâm* Filistin 1981, s. 66.

CÖMERD, Abdulcebbâr, *Dâhiyetu'l-Arap: Ebû Ca'fer Mansûr*, Bağdâd 1963.

DEMİRCİ, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul 1996.

DENNET, Daniel, *el-Cizye ve'l-İslâm*, trc: Fevzî Fehîm Câdullah, Beyrût 1960.

DONNER, Fred MeGraw, *The Early Islâmic Conquetes*, Princeton University 1981.

DÛRÎ, Abdulaziz, *Târîhu'l-Iraku'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbi'i'l-Hicrî*, Beyrût 1986. II. Baskı.

———, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Bağdâd 1950.

———, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Beyrût 1997, III. Baskı.

———, *İslâm İktisat Târîhine Giriş*, trc: Sabri Orman, İstanbul 1991.

——— , *el-Mukaddime fi't-Târîhî Sadri'l-İslâm*, Beyrut 1984.

———, *İlk Dönem İslâm Târîhi*, trc: Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, *İslâm'da Sosyal Adâlet*, İstanbul, 1981, III. Baskı.

EBû ZEYD, Mahmûd Ali, *en-Nîl ve Mısr*, Asyut 1987.

ELÇİBEY, Ebû'l-Feyz, *Tolunoğulları Devleti*, nşr: Selçuk Alkın, İstanbul 1997

ELİSEEF, Nikita, *Orient Musulman au Moyen age* (622-1258), Paris 1977.

ESED, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, trc: Cahit Koytak-Ahmed Ertürk, I-III, İstanbul 1996.

EŞREF, Halis *Külliyat-i Şerhi Kanun-i Arâzî*, İstanbul 1315/1897.

FÂLİH, Hüseyn, *el-Hayâtu'z-Zirâ'iyye fi Bilâdiş-Şâm fi'l-'Asri'l-Emevî*, Amman 1978.

FAYDA, Mustafa, *Hz. Ömer Döneminde Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989.

———, *İslâmiyetin Güney Arabistana Yayılışı*, Ankara 1972.

FEHMÎ, Abdurrezzak, *el-'Âmme fi'l-Bağdâd fi'l-Karneyni's-Sâlişi ve'r-Râbi'i'l-Hicriyeyn*, Beyrût 1983.

FERRÛH, Ömer, *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut 1983, IV.baskı.

GOİTEİN, S. D., *Dirâsât fi't-Tarihi'l-İslâmiyyî ve'n-Nuzumi'l-İslâmiyye*, Arapçaya trc: 'Atiyye Kavsî, Kuveyt 1980.

GROHMAN, Adolf, *el-Evrâku'l-Berdiyyi'l-Arabiyye*, trc: Hasan İbrâhim Hasan, tashih Abdulhamîd Hasan, I-VI, Kahire 1967-1968, İngilizcesi: Arabic Papyri in the Egyptian Library (APEL), I-VI, Kahire 1934-62.

———, *Chreistomathic de Popyrologie*, Leiden 1993.

GUİZOT, *Essais sur l'histoire de France*, Paris 1884.

GÜNAY, Mehmed, *İslâm Hukukunda Kamu Malları*, İstanbul 1996. Yayınlanmamış Doktora Tezi, MÜİF.

HALÎL, Muhsin, *Fi'l-Fikri'l-İktisâdiyyi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyye*, Bagdat 1982.

HALLÂF, Hassan Ali, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, Beyrut 1987, II.baskı.

HAMÎDULLAH, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985.

———, *İslâmda Devlet İdâresi*, trc: Kemâl Kusçu, Ankara 1979.

HAMMÂD, Nezih, *İktisâdi Fıkıh Terimleri*, trc: Recep Ulusoy, İstanbul 1996.

HAMMÂDE, Mâhir, *el-Vesâiku's-Siyâsîyye ve'l-İdâriyye el-'Âide li'l-'Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel*, Beyrut 1979.

HAMMÂDÎ, Muhammed Câsim, *el-Cezîretü'l-Furâtiyye ve'l- Musul*, Bağdâd 1977.

———, *el-Mevâridu'l-Belâzürî 'ani'l-Üsrati'l-Emeviyye fî "Ensâbu'l-Eşrâf"*, I-II, Mekke 1986.

HAMMAŞ, Nejde, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, Dımaşk 1987.

HAREKÂT, İbrâhim, *es-Siyâseh ve'l-Müçtema' fi 'Asri'r-Râşidîn*, Beyrut 1985.

HASAN, İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahira 1970.

———, *İslâm Târîhi*, trc: İsmâil Yiğit-Sadrettin Gümüş, I-VII, İstanbul 1991, III. baskı.

HAYYÂT, Ahmed, *el-İktâ' fi'd-Devleti'l-İslâmiyye hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel*, Mekke 1981, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke.

HINZ, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc: Acar Sevim,İstanbul 1990.

HIYÂRÎ, Mustafa, *ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer*, Amman 1986.

HİFÂCÎ, M. Tevfik, *Tatavvuru Nuzumi'l-İdâre ve'l- Mâliyye fi Bilâdi'l-'Irak ve'l- Fârs*, Kahire 1966, Basılmamış Doktora Tezi, Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi.

HODGSON, Marshall G. S, *İslâm'ın Serüveni*, trc: Komisyon, I-III, İstanbul 1993.

HUDÂRÎ, Muhammed, *İslâm Hukuk Târîhi*, trc: Haydar Hatipoğlu, İstanbul 1974.

İSMAİL, Mastafa, *Sosyolocia el-Fikri'l-İslâmiyyi*, I-II, Beyrut 1980.

İZZETÎ, Ebu'l-Fazl, *İslâmın Yayılış Târîhîne* Giriş, trc: Câhit Koytak, İstanbul 1984.

KAEGİ, Walter E., *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, trc: Mehmet Özay, İstanbul 2000

KARAMAN, Hayrettin, *İslâmin Işığında Günün Meseleleri*, I-II, İstanbul 1982.

KARAMÜRSEL, Ziyâ, *Osmanlı Mâlî Târîhî Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989.

KÂTİBÎ, Gaydâ Hazne, *el-Harâc münzü fethi'l-İslâmî hattâ Evâsıtı'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, Beyrût 1994.

KAYAOĞLU, İsmet, *İslâm Kurumları Târîhi*, Ankara 1985.

KEHHÂLE, Ömer Rıza, *el-'Ulûmu'l-'Ameliyye*, Dımaşk 1972.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, *Şehirler ve Kentler*, Ankara 1993.

KÖROĞLU, Cihâdiye, *el-Akliyyetu'l-'Arabiyye fi't-Tanzîmi'l-İdâriyye ve'l-'Askeriyye fi'l- 'Irak ve'ş- Şâm fi'l-'Asri'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel*, Bagdâd 1986.

KRACHKOVSKI, I.Iulıannovıch, *Târîhu'l-Edebi'l-Coğrafîyyi'l-'Arabî*, Rusçadan çeviren: Selahuddîn Osman Hâşim, Beyrût 1987.

KUBEYSÎ, Hamdan Abdulmecîd, *el-Esvâku Bagdâd*, Bagdat 1979.

KUBEYSÎ, Muhammed Ubeyd Abdullah, *Ahkâmu'l-Vakf fi'ş-Şeri'ati'l-İslâmiyye*, Bağdad, 1977.

LAMBTON, A.K.S., *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford 1953.

LAMMES, *La Mecque a la Veille de Hegire*, Beyrut 1924.

LİNZ, Ya'kûb, *Hıtatu Bağdâd fi'l-'Asrı'l-'Abbâsî*, Bağdâd 1984.

LOKKEGEARD, Frede, *Islâmic Taxation in the Classic Period*, Lahor 1979, II. baskı.

LOMBARD, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, trc: İsmet Özel, İstanbul 1983.

LOUSSAR, J. L., *l'histoire et la Theoric de la Propriéte Fonciére dans la Droit Ottoman*, Paris 1912.

MANTRAN, Robert, *İslâmın Yayılış Târîhîne* Giriş, trc: İsmet Kayoğlu, Ankara 1981.

MEVDÛDÎ, Ebu'l-Alâ, *İslâm'da Toprak Mülkiyeti*, trc: M.Yaşar Şahin, İstanbul 1972.

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, trc: Salih Şaban, İstanbul 2000.

MEZRÛK, Süheyla Mer'â, *es-Siyâsetu'z-Zirâ'ıyye li'd-Devleti'l-Arabiyye*, Basra 1988, Basılmamış doktora tezi, Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi.

MER'Â, Muhammed, *en-Nuzumu'l-Mâliyye ve'l-İktisâdiyye fi'd-Devleti'l-İslâmiyye 'alâ dav'i Kitâbi'l-Harâc li Ebî Yûsuf*, Katar 1987.

MISRÎ, A. Abdu'l-Mehdî , *Arzu's-Savâfî ve'l-Mevât*, Amman 1988.

MİAH, M. Shamsuddin, *The Reign of Mutawakkıl*, Dakka 1969.

MİKDÂD, Muhammed, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-Velâ'*, Dımaşk 1988.

MİQUEL, Andre, *İslâm ve Medeniyeti*, trc: Ahmed Fidan-Hasan Menteş, I-II, İstanbul 1991.

MURPHY, Gladys Frantz, *The Agrarian Administration of Egypt From the Arabs to the Ottomans*, Kahire 1986.

MUZAFFER, Muhammed, *İhyâu'l- Arâziyyi'l-Mevât*, Kahire, 1973.

NASR, Seyyit Hüseyn, *İslâm ve Bilim*, trc: İlhan Kutluer, İstanbul 1989.

NASRULLAH, Muhammed, *Tatavvuru Nizâmu Mülkiyyeti'l-Arâziyye fi'l-İslâm*, Beyrut 1985.

OSMAN, Fethî, *el-Hudûdu'l-İslâmîyyeti'l-Bizantiyye*, I-III., Kahire t.y.

ÖZTÜRK, Levent, *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995.

REYYİS, M. Ziyâuddîn, *el-Harâc ve'n-Nuzumi'l-Mâliye*, Kahire 1977, IV. Baskı.

RUFÂ'Î, Tallâl Cemîl, *el-Menziletu'l-Hâmise min Kitâbi'l-Harâç ve Sına'ati'l-Kitâbe*, Mekke 1987.

SABARİ, Simha, *MouvementsPopulaires a Baydol A l'époque Abbasides: IX-XI Siécles*, Paris 1981.

SÂLİH, Subhî, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Beyrut 1989, VII. Baskı.

SAMARRÂÎ, Husamüddîn, *el-Müessesâtü'l- İdâriyye fî'd-Devleti'l-'Abbâsiyye*, Bağdâd 1982.

———, *Agriculture in Iraq During the 3rd. Century A. H*, Beyrût 1972.

SAMARRÂÎ, İbrahim, *et-Tekmiletü li'l-Meâcimi'l-'Arabiyye li Elfâzı'l-Hadârati'l-'Abbâsiyye*, Amman 1986.

SAYILI, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 1991.

SEKBAN ALİ, Câsim, *el-Hayâtu'r-Rifiyye fi'l-Cezîreti'l-Furatiyye*, Bağdâd 1988.

SEZGİN, Fuad, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî (Gechichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, trc: Mahmûd Fehmî Hicâzî- Fehmî Ebu'l-Fazl, I-II, Kahire 1987.

SOURDEL, Dominiq, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi 'Asriha'z-Zehebî*, trc: Hüsnî Zîne, Beyrut 1980.

STRANGE, Guy., *Buldânu Hilâfeti'ş- Şarkiyye*, trc: Cürcis 'Avvâd-Beşir Francis, Bagdad 1954.

ŞAFAK, Ali, *İslâm Arâzî Hukûku ve Tatbikâtı*,İstanbul 1977.

ŞALAK, Fazl, *el-Harâc ve'l- İktâ' ve'd- Devle*, Beyrut 1993.

ŞERBÂSÎ, Ahmed, *Mu'cemu'l-İktisâdiyyi'l-İslâmî*, Kahire 1981.

ŞISTRİK, Maximilian, *Hıtatu Bağdâd*, trc: Hâlid İsmail Ali, Bağdâd 1986.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Târih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

ŞEYBÂNÎ, Muhammed Sa'd, *Târîhu'l-'Irak: Zemeni Hulefâi'l-Abbâsiyyîn,'alâ ahdi'l-Mu'tezîd billah*, Kayrevân 1996.

ŞEZR, Tayyibe Sâlih, *el-Elfâzu'l-Hadârati'l-'Abbâsiyye*, Kahire 1998.

ŞÜMEYSÂNÎ,Hasan, *Medînetü Sincâr*, Beyrut 1983.

TABAKOĞLU, Ahmed, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1998, IV. baskı.

TALEGANÎ, Mahmut, *İslâm ve'l-Mülkiyet*, trc: Ahmed Saidoğlu, İstanbul 1989.

TUĞ, Sâlih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984.

'ULEBÎ, Ahmed, *Sevratu'l-'Abîd fi'l-İslâm*, Beyrut 1985.

UÇAR, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücâdelesi*, İstanbul 1990.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1984.

VOLTEN, G. Van, *es-Siyâdetu'l-'Arabiyye ve'ş- Şî'a ve'l-İsrâiliyyât fi Ahdi Benî Umeyye*, trc: Hasan İbrâhim-Muhammed Zeki İbrâhim, Kahire 1934.

WATSON, A. M., *el-İbdâ'u'z-Zirâ'î fi Bidâyâti'l-'Âlemi'l-İslâmî*, trc: Ahmed Eşgar, Halep 1985.

WEBER, Max, *Sosyoloji Yazıları*, trc: Taha Parla, İstanbul 1999.

WELHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, trc: Fikret Işıltan, Ankara 1963.

———, *İslâm'ın En Eski Târîhine Giriş*, trc: Fikret Işıltan, İstanbul 1960.

YÛNUS, Ahmed Abdulhâlîm, *Tatavvuru Enzimeti'l-İstişmâri'l-'Arzi'z-Zirâ'iyye fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, Beyrut 1986.

ZEHRÂNÎ, Dayfullah, *en-Nafakâtü ve İdâretühâ fi'd-Devleti'l-'Abbâsiyye*, Mekke 1986.

ZETYÛN, Yusuf Tâhir Mûsâ, *el-Arâzîyyu's-Savâfî ve'l-Mevât ve Eşeruhû fi Tevsî'il Mülkiyyât fi Sadri'l İslâmî*, Amman 1997, Basılmamış Master Tezi, Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi .

ZEYDAN, Corci, *Medeniyet-i İslâmiyyeTârîhî*, trc: Zeki Meğamiz, I-IV, İstanbul 1328.

ZİAU'L-HAQUE, *Landlord and Peasant in Early Islâm*, Delhi 1978.

ZİRİKLÎ, Hayruddîn, *el-A'lâm*, I-X, Kahire 1954, 1957.

ZUHAYLÎ, Vehbe, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, trc: Komisyon, İstanbul 1994, c. VII.

D) MAKALELER:

ABDULCABBAR BEG, Muhammed, "Abbasî İdaresi Altında İslâm Toplumundaki Serfler" Ter. Süleyman Tülücü, *At. Ü.İ.F Dergisi*, sy.VII, (Erzurum 1986), s.519-535.

ABDUŞŞEMS, Seyyid Mâcid, "el-İrvâ' 'inde'l-'Arab", eser: *er-Reyy 'inde'l-Arab*, Bağdad 1989 . s.155 -179.

'ADEVî, İbrâhim Ahmed, "Tenmiyyetü'l-İktisâdiyyi li Buldâni'l-Halîci'l-'Arabî fî 'Asri'l – Abbâsî", *MMİI*., XVIII, (Kahire1971), s. 71-109.

ÂKİL, Nebîh, "Milâhazât : Ba'zu'n min Melâhimi's-Serâ'i't-Tabakî fi't-Târîhi'l-'Arabî" *DT*, III, (Dımaşk 1980), s.76-96.

ALİ, Câsim Sekbân, "el-Hayâtu'r-Rîfiyye fî'l-Cezîrati'l-Furâtiyye fî Karni'l Evveli'l-Hicrî", *MA*, XI:26, (Bağdâd 1985), s.118-128.

ALİ, Salih Ahmed, "el-İdâretü Bağdâd ve Merâkizuhâ ", *Sümer*, XXXII:1, (Bağdâd 1977), s. 126-146.

———, "el-Üsratü'l-Abbâsiyye fî Bağdâd", *Sümer*, XXI:1, (Bağdâd 1975), s. 231-266.

———, "Mülkiyetü'l-'Arz fi Zemeni'r-Resûl", *el-İdâretü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, I-III, (Amman 1989), II., s.393-431.

———, "el-Himâ fî Karni'l-Evveli'l-Hicrî" *Arabî*, VII., (Riyad, 1969), s. 577-595.

ALİ, Cevâd, "Mevâridu't-Târîhu't-Taberî", *MMİI*, II, (Bağdâd 1951), s. 163-166.

AMEDROZ, H.F., "Abbasid Administration in its Decay", *JRAS*, 1913, s. 823-842.

ARÎN, F., "Essai sur les Demembrements de la Propriete Fonciere en Droit Musulman", *Revue Du Monde Musulman*, XXVI, Paris 1914, s. 276-317.

'ARÎNÎ, S.Bâz, "el- İktâ' fî'ş-Şarkı'l-Evsâṭ: münzü IX-XIII mîlâdî", *Câmi'atu 'Aynu'ş-Şems Havliyyatu Külliyeti'l-Âdâb*, IV, (Aynu'ş-Şems 1957), s .113-150.

ATHAMINA, Khalil, "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı", trc: Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2000:2, (Sakarya 2000), 203-226.

A'ZAMÎ, 'Avvâd Mecîd, "ez-Zirâ'a -10/636-656/1258-", eser: *Hadâratu'l-'Irak*, V, (Bagdat 1985) s. 231-276.

BAMMAT, Necmüddîn,"İslâm'da Mekân Anlayışı", trc: Sâdık Kılıç. *İlim ve Sanat*, sy. XII, (Ankara 1986), s. 41-50.

BECKER, C.H., "Papyri Scott-Reinhard", *Der Islâm*, II., s. 81-113.

BEDR, Ahmed, "el-İktâ' fî Bilâdi'ş-Şâm", *el-Mu'temiru Târîhi Bilâdi'ş-Şâm fi Ahdi'l*

Emevî, Amman- 1987.

BEDR, Ahmed, "Fukahâu'ş-Şâm fi Asri'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel ve 'Alâkatuhum bi'l Hulefâi'l-Abbâsiyyîn", *el-Mu'temiru'd- Devli'l-Hâmis li Târîhi Bilâdi'ş- Şâm fi'l-'Asri'l-Abbâsî*, Amman 1990, s. 87-102.

BELL, H, "Translation of the Greek Aphrodita Papy ri in the British Museum", *Der Islâm*, c.II., s. 269-280.

BELLEFONDS, Linant de, "Un problem de Sosialogie Juridique le terre "communes" en pays d'Islâm", *Studica Islâmica*, X, (Paris 1959), s. 112-136.

BEN SCHEMECSH, A[haron], *Taxation in Islâm, vol. I: Ebû Yûsuf's Kitâb al-Kharaj* (Leiden, 1958), s. 3-4.

BEYDÛN, İbrâhim, "Abdülaziz ed-Dûrî ve't-Târîhu'l-İktisâdiyyi'l-'Arabî", *İctihâd*, sy. XXXIV-XXXV, (Beyrût 1997), s. 335-360.

BIANQUIS, Th, "Deux revoltes bédouines en Syrie meridional au Moyen Age", *The International Conference on Bilâd al-Sham: Palestine*,III, Amman 1987, s. 21-40.

BİJÖRKMAN, W, "İslâmiyette Sermayenin zuhûru ve Tedavüle Vaz'ı", *Türk Hukûk ve İktisât Tarihi Mecmûası*, II., (İstanbul 1939), s. 73-96.

BOSWORTH,C.E,"Abû Abdullah al-Khawarizmî on the Technical Terms of the Secretary's Art; A Contribution to the Administrative History of Mediaval İslâm", *JESHO*, XII, (Leiden,1969), s.113-164.

CAHEN, Claude, "Notes pour l'histoire de la Himâya", *Mélanges*, I, (Dımaşk 1956), s. 287-302.

———, "Tatavvuru'l-iktâ'i'l-İslâmî mâ beyne karneyni't-Tâsi'i ve's-Sâlise 'Aşar; İshâm fî't-Târîhi'l-Mukârin li'l-mücteme'âti fî 'Usûri'l-Vustâ", trc: Corc Ketûra – Ridvân Seyyîd, *İctihad*, I., (Beyrût 1989), s. 193-242, (Fr."L'evulation de l'iktâ", *Annales*, Paris1953);

———, "Reflexions sur le Wakf Anciens", *Studua Islâmica*, XIV, (Paris 1961) s. 37-56.

———, "Le Service Irregation en Irak au Debaut XI. Siécle", *Bulletin D'Études Oriantales*, V, (Damas 1949-1951), s. 117-134.

———, "Fiscalite, Propriete Antagonismes Sociaux en Haute Mesopotomie au Tems des Premiérs Abbasides d'apres Denys de Tell-Mahre", *Arabica*, I, (Paris 1954), s.136-152.

CÂSİR, Hamdân, "Katâi'u'r-Rasûl", *Mecelletü'l-Arab*, 1973, I, s. 1-9; II, s. 81-89; III, s. 177-190.

CENHANÎ, Habîb, " Nizâmu Mülkiyeti'l-Arz fî Magribi'l-İslâmî", MA., XXIII, (Bagdat 1983), s. 27-41.

———, "İşkâliyetu Mülkiyeti'l-Arz ve Eseruhû fî'l-Tahavvuli'l-İktisâdî ve'l-İctimâ'î fi'l-Müctema'i Sadri'l-İslâm", *D T.*, XI: 35-36, s. 217-236

CEVÂD, Ali, "Usûlu'l-Hükm inde'l-Arabi'l-Cenûbiyyin", MM*İI*, Bağdâd 1980, XXXI, s. 54-55.

CHAMETA, Pedro, "Pazarlar", eser: *İslâm Şehri*, Edit. R. D. Sergeant, trc: Elif Topcugil, İstanbul 1992, s. 141-157.

CHİROT, Daniel, "Marc Bloch'un Toplumsal ve Târihî Manzarası", *Târihsel Sosyoloji*, Editör, Theda Skocpol, trc: Ahmed Fethi, İstanbul 1999.

COOPER, Richard S., "The Assessment and Collektion of Kharâj Tax ın Mediaval Egypt" *Journal of The American Oriental Society*, 96:3, 1976, s. 365-382

DEMİRCİ, Mustafa, "iktâ'", *DİA*, XXII, İstanbul 2000.

DERKÔS, Hâdi, "Nizâmü'l-Harâc min Hilâli Kitâbi'l-Harâc li Ebî Yûsuf el-Kâdî", *Mevrid*, X: 4, Bağdâd 1981, 141-148.

DOMAR, Evses, "The Causes of Slavey or Serf; A Hypethesis", *JESHO*, XXV, 1970, s.18-32.

DONOHUE, John, "Land Tenure in Hilâl al-Sâbi's Kitâbu'l-Vüzerâ", eser: *Land Tenure and Social Transformation In the Middle East*, E. Tarif Khâlidi, Beyrut t.y, s. 124-125.

DÛRÎ, Abdulazîz, "Buhûş-ve'd- Dirâsât: el-mühdât ilâAbdülaziz ed-Dûrî", Amman 1995, s. 10-15.

———, "Nizâmu'd-Darâib fî Sadri'l-İslâm", *MMLA*, IL:2, Dımaşk 1974.

———, "Fî Tanzîmi'l-İktisâdî fî Sadri'l-İslâm", *Mecelletu 'Ulumi'l-İctimaiyye*, V, (Kuveyt 1981), s. 75-90.

———, "Mâlikü'l-Arz ve'l-Muzâri' fî Sadri'l-İslâmî", *İctihâd*, I, (Beyrût 1988), s. 327-344

———, "Neş'etü'l-İktâ' fî'l-Mücteme'i'l-İslâmiyye, *MMİI*, XX:2, Bağdâd 1970. s. 3-24.

———,"Dîvan", *DİA*, IX,İstanbul 1994.

———, "Devru'l-vakf fi't-Tenmiyye", *el-Mustakbelü'l-Arabî*, s.y; 221, (Beyrut 1997), s. 4-26.

EHRENKREUTZS, "Studics on the Monetary History of the Near East in the Middle Ages", *JESHO*, II., (1959), s.128-161.

ELİSEEF, Nikita, "Fizîkî Plan", eser: *İslâm Sehri*, Editi R. B. Seargeant, trc: Elif Topcugil, İstanbul 1992.

ESEN, Adem, "Kur Listeleri"eser: *Ekonomi Ansiklopedisi*, II., İstanbul 1983.

FÂLÎH, Hüseyn, "Mes'eletu Hurûbi'l-Fellâhîn mine'l-Kurâ fî Mısr binâen 'alâ Veşâiku'l-Berîdiyyeti'l-Mu'âsıra", *DT.*, XII:38-40, (Dımaşk 1991) s. 30-45.

———, "Tatavvuru Mülkiyetü'l-'Arz ve Esnâfuhâ fî'l-'Asrı'l-Emevî", *el-İdâratu'l-Mâliyye Fi'l-İslâm*, II, (Amman 1989) s. 435-475.

———, "Min turuki'l-İstişmâri'l-'Arz fi'l-Hicaz fi Sadri'l-İslâm", *DT.* XIII, Dımaşk 1992.

———, "ed-Devletü'l-'Arabiyyetü'l-İslâmiyye ve'l-'Arzu'l-Meftûha Hılâle'l-Feterâti'r-Râşide", *Dırâsât: el-'Ulâmu'l-İnsâniyye*, XX:4 (Amman 1990), 1807-1830.

FAYDA, Mustafa, "İbn Zenceveyh, Kitâbü'l-Emvâl", *MÜİFDergisi*, IV, (İstanbul 1986), s. 429-432.

———, "*Fey'*", *DİA*, XII, İstanbul 1996.

FERAN, P.G., "The State of The Land inhibatants of the Sevvâd", *JESHO*, (Leiden 1971), s. 28-40.

GENÇ, Mehmet, "Osmanlı İktisâdi Dünya Görüşünün İlkeleri", eser: *Osmanlı Toplum Yapısı*, Derleme, (Konya 1996), s. 143-156.

GOTTSCHALK, Hans "Abu 'Ubeyd al- Qâsım b. Sallam. Studie zur Geschichte der Arabischen Biographie" *Der Islam*,XXIII, (1936) s. 245-289.

GÖZÜBENLİ, Beşir, "Day'a", *DİA*, IX, İstanbul 1994.

GRABAR, Oleg, "Şehirler ve Şehirliler", *İlim ve Sanat*, sy. XVII., (Ankara 1987) s. 12-24.

GROHMAN, Adolf, "New Dıkoveries ın Arabic Papyrı an Arabic Tax-Account Book", *Bullletin De L'ınstıtu D'Egypte*, XXXII, Kahira 1949-1950 s. 159-170

GÜNAY, "Himâ", *DİA*, İstanbul 1997.

HAFİZ, İmad Muhammmed, "Eseru'l-Meşâri'i'l-İrvâi'l- Arabiyye fî'l-Numuvvi'l Hadâri'l-Arabî", eser: *Reyy 'İnde'l-Arab*, (Bağdâd 1989), s. 83-101.

HAMARNE, Sâlih, "Sevratu'l-Fellâhîn fi'l-Filistin Ayyâme el-Mu'tasım 227/842", *Evrâk*, IV, (Madrid 1981), s. 11-18.

HAMMAŞ, Nejde, "Evzâ'u'l-Fellâhîn fi'l-Irak ve'ş-Şâm fi Sadri'l-İslâm", *DT.*, XVII-XVIII, (Dımışk 1984) s. 73-87.

HARİSÂT, Muhammed Abdulkâdîr,"el-Katâi'u fî Sadri'l-İslâm", *DT.*, XXII-XXIII, (Dımaşk 1987) , s. 67-99.

HIYÂRÎ, Mustafa "Hayâtu'n-Nâss fî Mudûni's-Suğûr; Medîneti Tarsûs", *DT.*, XIV,(Dımaşk 1980), s. 85-95.

HÜSEYN, Adil Muhammed Ali eş-Şeyh, "Müellefâtü'l-'Arabi'l-Kadîme fi'z-Zirâ'a ve'l-İhyâ", *Mecelletü'l-'Ulûm*, XII:8, (Beyrut 1967), s. 26-34.

HOEXTER, M, "Huqûqullah and Huqûqu'l-'İbâd as Reflected in the Vakf Institution", *JRAİ*, IXX, (Kudüs 1995), s.131-158.

ISLÂHÎ, Abdulazîm, " Market Mechanism in Islâm: A Historical Perspective", *Journal of Islâmics*, I:1, 1995, s. 4-12.

İNALCIK, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", eser: *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1996, s. 1-14.

———, "İslâm Arâzî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukâyesesi", *İslâmî İlimler Dergisi*, I:1, (Ankara 1950), s. 29-46.

KÂDÎ, Vedâd," Medhal ilâ Uhûdi's-Sulh Zemene'l-Futûh", *İctihâd*, sy:1, (Beyrut 1988), s. 48-113.

KALLEK, Cengiz, " Ebû Yûsuf'un İktisâdi Görüşleri", *İSAM dergisi*, I, (İstanbul 1997), s. 1-18.

———, "al-Dâvudî: A Nort African Mâlikite Observor of the Scio-politico-economic Disorder under the Fâtımid Rejime" *IIUM Journal of Economics and Management*, VII:1, (1999 Malaysia), s. 57-91.

———, "Economic Wievs of Abû 'Ubeyd", *IIUM Journal Economics and Management*, VI., (1998 Malaysia), s. 1-21.

———, "Qudame b. Ja'fer on Certain Aspects of Political Economy", *Al-Shajarah: Journal of the International Institute of Islamic Thought and Civilization*, III:1, 1998, s.1-33.

———, "Harâc", *DİA*, İstanbul 1998, s.71-90.

KEBÎSÎ, Hamdan Abdu'l-Mecîd, "Darîbetü'l-'Öşr", MA, XLIII, (Bağdad 1990), s.143-153.

———, "Eseru Beni'l-Furât fî Siyâseti'l-Abbâsiyyîn", *Mecelletu'l-Adab-ı Mustansırıyye*, III, (Bağdâd 1978), s. 397-418.

———,"Mazmûnu'l-Mulkiye fî Nehci'l-İktisâdiyyi'l-Arabi'l İslâmî", *Mecelletu Külliyetu'l-Adâb bi Câmi'ati Bagdâd*, XXXIV, (Bagdat 1986), s. 119-133.

KÖRÜLÜ, Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukûkî Mâhiyeti ve Târîhî Tekamülü" *Vakıflar Dergisi*, sy. II., Ankara 1941(1974).

KRAEMER, A.J., *Excavations at Nassan'a: Non Literary Papyri*, Princentan Üniversity, (I-III) 1958.

LAMBTON, A.K.S., "Sâfı", *Ancyclopedia de L'Islâm*, VIII, Leiden 1995, s. 825-826.

———, "Nazarât fi'l-İktâ'" trc: Rıdvân Seyyid, *İctihâd*, 1, (Beyrut 1989), s. 269-292, (İngilizcesi: "Reflektions on the Iqta'" In *Arabic and Islamic Studies*, ed. Makdisî, Leinden 1965, s. 358-376).

MÂCİD, Abdulmun'im, "Dıyâ'u'l - Emevîyye fî'ş-Şâm fî 'Asri'l-'Abbâsî ", *el-Mu'temiru'l-Devliyyi'l-Hâmisi li Târîhî Bilâdi'ş-Şâm fi 'Asri'l-'Abbâsî*, Amman 1996, s. 1-8, (Konferansın neşredilen tebliğleri arasında bu mâkâle yoktur. Biz yazma kullandık).

MARîN, Manuel, "Mulâhazât: 'ani'l- Emrâzı'l-Mutevattıne ve'l-Munteşira Hilâle 'Usûri'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ", *Ebhas*, XXVIII, (Beyrut 1980), s. 11 – 17.

MEYYÂH, Ali Muhammed, "Arzu's-Sevâd; Dirâse fî Coğrafyâ ve't- Târîh", *MMİI*, XL, (Bagdat 1990), s. 227-293.

MURAD, Muhammed, "el-'Arz ve's- Sulta", *İctihâd*, VIII: 33, (Beyrut-1996), s.19-70.

MURPHY, Gladyz Franz, "Land Tenure in Early Islâmic Egypt" eser: *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East*, Editör: Tarif Khalidi,Amerikan Üniversitesi yay. (Beyrut t.y), s.131-137.

NOTH, Albrecht, "Vechu'n min vucûhi'l-'Alâkâti beyne Sultati'l-Hilâfeti'l-Merkeziyye ve'l-Ekâlim; Nazarât fî Merviyyati's-Sulh ve'l- 'Anve", *İctihâd*, I, (Beyrut 1988) s. 29-45.

———, "Some Remarks on the Nastionalization of Conquered Lands at the time of the Umayads", eser: *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East*, Editör: Tarif Khâlidi, Amerikan Üniversitesi yay. Beyrut t.y, s.223-228.

ÖZAYDIN, Abdulkerim, "Gıtrif b. 'Ata", *DİA*, XIV, İstanbul 1997.

POLİAK, A. N, "La Feodalité Islâmique", *REİ*, X, 1968, s. 247-265.

———,"Classification of Lands in the Islâmic Law and Technical Terms", *American Journal of Semitic Languages and Literatures (AJSL)*, sy: 57, 1940, s. 50-62.

RIZA, Muhammed Sa'id, "el-Âşâru's-Siyâsiyye ve'l-İctimâ'iyye li Nizâmi'l-Musâderât fi 'Asri'l-Abbâsî", *Mecelletu Külliyeti'l-Âdâb Câmi'atu Basra*, XII, (Basra 1977), s.54-121.

SAMARRÂÎ, Husamûddin, "Tatavvuru Mülkiyeti'l-'Arz fî'l- 'Usûri'l-Abbâsiyye", *İdâretü'l-Mâliye fi'l-İslâm*, II, (Amman 1989), s. 475-491.

———, Mecâlâtu'd- Dârâib 'ale'l-Arâzî ve'l- İntâci'z- Zirâ'î", *el-İdâretu'l-Mâliyye fi'l- İslâm*, III, (Amman 1990), s.767-846.

SÂMİR, Faysal, "Min Târîhi's-Suğur ve'l-'Âvâsım", *el-Üstâz*, XVI, (Bağdâd 1968), s.297-315.

SA'Dî, Emel Abdulhuseyn, "Fî Fikri'l-İktisâdi'l-'Irakî;Dirâse fî Kitâbi'l-Harâc li Ebî Yûsuf", MA., IL., (Bağdad 1990), s. 124-133.

SHİMİZU, Makoto, "Les Finans Publique de L'Etat Abbasids", *Der Islâm*, IVL., (Berlin 1966), s. 1-24.

SMİTH Rex and AL-MOREQKHİ Moshalleh, "A Critical Edition of Select Arabic Papyri", *Bulletin john Rylands Library*, LXXVIII:2, 1996, s. 160-189.

SİVERS, Peter Von,"Taxes and Abbasid Thughur in the Period; 132/750-351/962", *JESHO*, XXV:1, 1982, s. 71-98.

SÜMER, Faruk, "Dihkan", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.289-290

ŞEŞEN, Ramnazan, "Câhiz", *DİA*, VII., İstanbul 1993.

TÂHÂ, Selâhaddin, "İstîtânu'l-'Arap fî İklîmi Ermeniyâ : h. 30-247 ", *Risâletü'l-Halîci'l-Arabî*, XX, (Riyâd 1986), s. 201-214.

YENİÇERİ, Celal, "Cehbez", *DİA*, VII, İstanbul 1993.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Sacoğulları," *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, VI., İstanbul 1989.

———, "Abbâsîler", *DİA*, I., İstanbul 1988, s. 30-56.

YÜKSEL, Ahmed Turan, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faâliyetler", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, IX , (Konya 1999), s. 45-80.

YÜZBEKÎ, Tevfîk Sultan, "eş-Şuğûr ve'd-Devru'l-Askerî ve'l-Hadârî", *Âdâbı Râfideyn*, XI., (Musul 1979), s. 20-21.

İNDEKS

A

Abbâdu's-Sebil: 208 *no*: 822

Abbas b. Hasan: 265

Abdulaziz ed-Dûri: 43, 45, 59, 80, 85, 153,

Abdulhamit b. Abdulaziz: 113 *no*: 352, 114

Abdulhamit b. Abdulaziz: 157

Abdullah b. Ali: 97, 105

Abdullah b. Derrâc: 94

Abdullah b. el-Velid el-Muzenî: 88.

Abdullah b. Hurdazbih: 109

Abdullah b. Tahir: 212, 341

Abdullah b. Zübeyr: 180

Abdullah İbn Abbas: 111, 122

Abdullah İbn Mes'ûd: 111, 228

Abdullah ibnu'l- Mukaffâ: 16, 70, 168, 184, 247, 330, 331 *no*: 11, 336, 385, 398.

Abdurrahman b. Avf: 52, 178

Abdurrahman b. Muhammed İbnu'l-Eş'as: 62, 160

Abdurrahman İbn Ebî Zi'b: 64

Abdülmelik b. Ebî Hurre: 88

Abdülmelik b. Mervan: 59, 61, 63, 75, 94, 197 *no*: 774, 230, 255, *no*: 163, 335, 350, 412

Abdülmelik b. Sâlih: 150

Ad kavmi: 124

Adana (=Ezine): 234, 235

Adi arâzi: 121, 124, 271

Adolf Grohman: 321

Afrika: 40 *no*: 110

Afrodit: 346

Afşin: 212, 245

Agora: 194 *no*: 753

Ağri excepti: 261

Ahbâs: 216
Ahkâmu'l-Evkâf: 199, 216, 317
Ahkâmu's-Sultâniyye: 188
Ahmed b. Ebî Davud: 255
Ahmed b. Hâlid: 115
Ahmed b. Hanbel: 91, 164 *no*: 607, 165, 215, 216
Ahmed b. Muhammed b. Müdebbir: 125, 281, 298, 424 *no*: 478
Ahmed b. Muhammed: 415
Ahmed b. Tulûn: 412
Ahmed b. Yusuf: 260
Ahzab Suresi: 50, 51, 53
Aişe(hz.): 87, 180, 181
Akadça: 289, 292, 330
Akdeniz Sahilleri: 89, 229, 230
Akdeniz: 28, 230, 239
Albrecht Nott: 67
Ali (Hz): 53, 111, 122, 123, 131 *No*: 44, 151, 196, 201, 202, 212, 229, 249, 310, 335, 352, 363, 365, 382
Ali b. İsa: 30, 36, 168, 213, 290, 305, 353, 361, 370, 404, 413, 416, 420, 422, 424 *no*: 478, 431 *no*: 520
Ali b. Muhammed: 314
Ali b. Rabban et-Taberî: 110
Amerika: 283
Âmil(ler): 383, 393, 404
Âmir arazi: 123
Ammar b. Yâsir: 228, 269
Amr b. Âs: 19, *no*: 15, 277, 412
Âmul: 167
Amvas Vebası: 275
Angarya: 280
Antakya: 89, 230, 232 *no*: 46, 60; 236, 239
'Anve Arazisi: 153, 154
Arabsus: 151
Âram b. Esba' es-Sülemî: 292
Ârâmice: 289, 317, 330
Arap Yarımadası: 127, 130-135, 143, 151, 175, 179, 224, 291, 292
Arap(lar): 49, 52- *no*: 19, 60, 105, 109, 128, 132, 139, 145, 174, 187, 225, 229, 230, 232, 237, 241, 317, 383, 423, 428
Arapça: 49, 119, 166, 330, 347
Arapçalaştırma: 383 *no*: 270
âraya: 407
Araziy-i irsâd: 214
Araziy-i mevkûfe-i gayr-i sahîha: 214
Araziy-i mevkûfe-i sahiha: 214
arîza: 379
Arrâf: 238, 301
Arşimed: 345 *no*: 77
Arûd: 131 *no*: 444
Arzu'l-Cizye; 144, 145
Arzu'l-Hiyâze: 118
'Asabe: 111
Ashab-ı Diya': 387
Ashab-ı Eryâ ve'l-Mesâlih: 418

Ashab-ı Eryâ: 287
Ashab-ı Kirâm: 45, 201, 202
Ashab-ı Rudûd: 112 *no*: 347
Ashab-ı Tahvif: 112 *no*: 347
Ashtor: 277
Asurca: 292
Autopragia: 261
Avan: 145
Avâsım: 233, 239
Avrupa Feodalitesi: 266
Avrupa: 46
Avusturya: 283
Âyin: 348, 349
A'ynu Zerba (=Anazorbus): 234, 237, 313
Azathân: 224, 302
Âzerbaycan: 97, 239, 242, 255, 427, 429, 430
Azîm: 144

B

Ba'albek: 232 *no*: 476, 337, 430,
Bâbek: 241, 262
Bab-ı Vâk: 240
Babil: 38, 191 *–no*: 739, 224 *–no*: 4, 289
Babilliler: 345, 369 *no*: 204, 370, 415 *no*: 439
Babu'n-Neceş: 406 *no*: 400
Babu Dervâzik: 98
Bacârik: 303
Bâdurya: 290 *–no*: 346, 344
Bâğir et-Türkî: 108 *–no*: 1322; 263, 304
Bağdat: 19, 20, 23, 27 *–no*: 42, 34, 35, 38, 39, 40, 65, 79, 81, 82, 107, 112, 114, 137 *–no*: 474, 148, 157, 161, 167, 164, 193-195, 213, 234, 236, 243, 244, 250, 252, 264, 276, 280, 282, 283, 303, 307, 378, 398, 416
Bağras: 255
Bahreyn: 122, 129, 131, 133, 155 *no*: 560, 156-158, 330
Bahtikân: 170 *no*: 643
Bakanis: 346
Bakâya: 379
Baklî: 318
Bâlîs: 97, 105, 233, 234
Banikya: 54, 144, 154
Barânî: 264
Basra: 19, 27 *no*: 42, 33, 35, 97, 103, 112, 122, 129, 135, 136, 143, 160, 167, 193, 194, 211, 216 *no*: 871, 228, 232 *no*: 46, 233, 239, 246, 249, 260, 261, 275, 276, 288, 283, 304-306, 312, 314, 317, 372, 385, 372, 398, 399
Batîha: 97, 98, 274, 275
Batn-ı Nahle: 292
Bayıkbay: 264
Becarik: 411
Becîle Kabilesi: 52, 54, 227
Beckem: 260, 266

Becker: 145
Bedr: 52 *no*: 21, 290
Behrâmcur b. Yezdecird: 248
Bekr b. Vâil: 191
Belâzurî: 83, 86, 106, 139, 142, 156, 239, 241, 253, 255, 292, 310, 348, 349, 357
Bendaz-ı Hürmüz: 109, 164
Benî Cumah: 134
Benî Mudar: 232
Benî Mut'an: 177
Benî Musa: 345 *no*: 77
Benî Nadîr: 51, 53, 86, 200, 225
Benî Sa'lebe: 178
Benî Tağlîb: 132
Benî Temîm: 191, 232
Benî Vâil: 175
Benî Zühre: 225
Bennâûn: 288
Benu Salûba: 74, 154
Berberî: 186
Berchem: 426
Berîd: 100, 429
Berîd-i Horasan: 260
Bermeki(ler): 116, 117 *no*: 375, 171, 212, 423
Bersîd: 112
Besrut: 390
Beyâdir: 362, 369
Beydâvî: 110
Beyt-i Sava: 166
Beytu'd-Demm: 217
Beytu'l-Mal: 29, 38, 59 *no*: 52, 77, 85, 93, 94, 95, 106, 108, 111, 112, 113, 121, 152, 162, 197, 202, 261, 267, 287, 321, 337, 350, 356, 363, 368, 381, 405, 410, 425, 429
Beytu'l-Mâl-ı Hâssa: 99, 105, 116, 306
Beytu'l-Mâl-ı Mezâlim: 116
Bezîhab: 396
Bilal b. Hâris el-Muzenî: 226 *no*: 19, 273
Bişr b. Davud: 413
Bizans: 27 *no*: 42, 33, 34, 40, 44, 73,.77 *no*: 142, 105, 125, 129, 138, 145, 151, 164, 213, 224 *no*: 4, 226, 230, 238, 234, 235, 238, 239, 243, 260, 261, 277, 278, 296, 308, 313, 332, 345 *no*: 77, 349
Boğa el-Kebîr: 260, 263
Buhâra: 19, 280, 284, 398, 402 *no*: 372, 403
Buhayra: 203
Buhterî: 251, 377
Buhtişu: 171
Bundâra: 391, 406, 421
Bundûk: 372
Büstanbân: 318
Büveyhiler: 23
Büzcânî: 37, 345, 348, 362, 372, 396, 403

C

Ca'fer b. Külab: 177 *no*: 669
Câbir b. Abdillah: 201
Câbir b. Hayyân: 252
Ca'fer b. Yahya b. Hâlid el-Bermekî: 117
Ca'feriyye: 246
Câhız: 312, 318
Câhiliyye: 174, 187, 202
Ceatani: 80
Cebel: 74, 154, 249 *no*: 140, 269, 304, 344, 372, 378, 414
Cehbez(Hakku'l-Cehbez):349: 394, 404, 405.
Cehşiyâri: 279
Celûla: 89
Cemâcim vakası: 160
Cend: 134
Cerh: 32
Cerîb: 124 *no*: 415, 372
Cerîde: 346, 393
Cesek el-Hâkanî: 245
Cevâlî: 300, 347
Cevherî: 302
Ceyhun: 189, 235 *no*: 61, 280
Ceziratu'l-Arap: 131, 131 *no*: 445
Cezire: 40, 64, 69, 70, 72, 97, 98, 110, 111, 124, 130, 133, 134, 138, 230, 239, 249, 255, 323, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 343, 350, 355, 356, 372, 390 *no*: 309, 398 *no*: 347
Cibâl: 308, 309
Cibril b. Buhtişu: 171
Cidde: 217 –*no*: 881, 219
Cille: 246
Cizye: 15, 34, 50, 51, 55 *no*: 33, 57, 70, 73, 74, 128, 129, 131, 139, 141, 145, 149, 152, 153, 155, 157, 296, 299, 330, 335, 336, 366, 378, 383 *no*: 274
Cizyetu'l-Arz: 155 *no*: 561, 330
Cizyetu'r-Re's: 155 *no*: 561
Claud Cahen: 46, 143, 161, 162, 165, 364, 425
Cünd: 381
Curf: 131
Cürcan: 27 *no*: 39, 139, 233, 308, 310, 403, 414
Cüreyş b. Ahmed: 303

D

Dâliye: 289
Damân(lık): 36, 266, 302 *no*: 408; 315, 348, 353, 363 *no*: 166, 370, 381, 392, 395, 407, 423, 426
Damin: 407, 423
Dariye: 175 *no*: 661, 179, 182
Daru'l-Ahd: 144
Daru'l-Harb: 126
Daru'l-Hicre: 229
Daru'l-İslam: 126, 157, 212
Davud b. Ali: 63, 255 *no*: 163, 281.
Davud b. İsa: 184

Davud: 126, 187, 192, 272, 321
Davud b. Yezid: 413, 427
Debuyiler: 109 *no*: 328
Defe'ât: 380
Delil: 393, 394
Demirî: 117
Dennet: 80, 145, 426
Derebeylik: 312
Deskere: 274 *no*: 254
Devâlî: 360
Deylem: 109, 306
Dımeşk: 337
Dicle: 74, 89, 244, 249, 256, 257, 275, 280, 335 *no*: 23, 361 *no*: 155, 390 *no*: 309, 413 *no*: 423, 415
Dihkân: 94, 144, 297, 301, 302, 382, 387, 427
Dihmen: 251
Dîvân: 90, 96, 98, 100, 101, 104
Divân-ı Berîd: 29
Divân-ı Birr: 213, 217 *no*: 881
Divân-ı Cehbez: 405
Divân-ı Ceyş: 29
Divân-ı Cüsûr ve'l-Kanavât: 285
Divân-ı Diyâ': 98, 99, 101, 267, 306, 367
Divân-ı Diyau'l-Furatiyye: 109
Divân-ı Diyâu'l-Hâssa: 109, 306
Divân-ı Harâc: 29, 37, 42, 65, 76, 99, 105, 134, 136, 267, 287, 288, 337, 341, 342, 345, 346, 347, 367, 369, 370, 381, 383, 384, 387, 392, 393, 403, 411, 412, 415 *no*: 439, 419
Divân-ı Hatem: 29
Divân-ı İktâu'l-Vüzerâ: 265
Divân-ı İnşa: 41, 267
Divân-ı Mâ: 285 *no*: 311, 287
Divân-ı Mehcuze: 88, 99
Divân-ı Mevâris: 82 *no*: 167, 113
Divân-ı Mevârisi'l-Haşriyye: 113
Divân-ı Mezâlim: 29, 107, 165 *no*: 614, 169, 315, 316, 353, 363, 370, 387, 418
Divân-ı Musâdere: 99, 116
Divân-ı Mürteci'ât: 260, 266, 306
Divân-ı Nehr: 285, 288
Divân-ı Resâil: 29
Divân-ı Sadakât: 367
Divân-ı Savâfî: 100, 101
Divân-ı Sırr: 260
Divân-ı Sultâniyye: 102, 106
Divân-ı Zimâmi'l-Ezimme: 387
Diyâ'(=Day'a): 96, 97, 99, 104, 106-108, 127, 251, 255, 256, 259-171, 213, 259, 263, 364, 413, 424, 425, 429
Diya'u'l-Abbasiyye: 101, 109, 306
Diyâ'u'l-Amme: 368, 416
Diyâ'u'l-Furatiyye: 101, 109, 306, 416
Diya'u'l-Hâssa: 101, 416
Diya'u'l-Hilâfe: 99, 101, 105, 264, 306, 363
Diya'u'l-Mustahdese: 306

Diya'u's-Sultâniyye: 214, 255 *no*: 163, 262, 305, 307, 309, 363
Diyar-ı Rabia: 138, 371, 407
Doğu Akdeniz: 230, 232
Doğu Roma: 156
Dulâb: 288
Dulûk: 239
Dûmetu'l-Cendel: 122
Dûr Bölgesi: 264
Durûb: 238
Durûzan: 346
Düceyl: 240, 283

E

Eban b. Osman: 201
Ebhur: 429
Ebî Halid İbrahim b. Mükrime: 268
Ebî Harb İbn Müberka'a: 301 *no*: 393
Ebî Hâzim: 140
Ebî Zur'a: 186
Ebi'l-Hasîb: 283
Ebû Bekr: 59, 146, 178, 180, 190, 207, 227, 253, 291, 353 *no*: 119, 370 *no*: 211
Ebû Dulâme: 124, 250
Ebû Dulef: 303
Ebû Eyyûb el-Mâruyânî: 104, 309
Ebû Hanîfe: 25 *no*: 34, 31, 63, 83, 120, 123, 128, 155, 197, 199, 203, 206, 207, 254, 272, 320, 321, 368
Ebû Mûsa el-Eş'arî: 74
Ebû Muslim el-Horasanî: 98, 212
Ebû Nuaym el-Cürcânî: 303
Ebû Sâlih el-Fezârî: 241
Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm: 27, 68, 105, 129, 130, 150, 156, 161, 164, 253, 260, 282, 296, 348, 352, 385
Ebû Yûsuf: 25, 26, 27, 31 *no*: 65, 50, 76, 85, 89, 90, 119, 121, 122, 125, 126, 128, 131, 132, 136, 147, 149, 152, 155, 159, 173, 187, 189, 190, 193, 195, 205, 260, 269, 272, 282, 287, 291, 293, 320, 321, 324, 348, 350, 353, 356, 357, 359, 360, 361, 364, 365, 367, 368, 378, 386, 391, 393, 395, 397, 398, 400, 401, 404, 409, 411, 424
Ebu'l-Abbas es-Saffâh: 63, 96, 98, 105, 124, 150, 210, 243, 256, 386
Ebu'l-Cünd Nehri: 284
Ebu'l-Fadl b. Abdulhamiḍ: 415
Ebu'l-Hasan İsmail: 107
Ebu'l-Ya'la el-Ferra: 91,122
Edille: 144, 346
Efârik: 118
Ehl-i Ahd: 145
Ehl-i Beyutât: 142, 212, 301
Ehl-i Dâra: 166
Ehl-i Kabâle: 150
Ehl-i Karye: 301, 316

Ehl-i Nübel: 247
Ehl-i Resâtik: 316
Ehl-i Tesâsic: 301, 316
Ehl-i Zimme: 114
Ehrâ: 406 *no*: 394, 421
Ehrâu'l-Ğılal: 406
Ehvaz: 41, 68, 87, 112, 167 *no*: 630, 210, 212, 259, 266, 274, 279, 283, 305, 309, 343, 362, 372, 385, 398, 414, 430
Eimmetu'l-Hudâ: 162
Ekkâra: 302 *no*: 403, 316, 317, 318, 324
Eksât: 380
Eğânî: 182, 274
Emeviler: 15, 18, 19, 21 25, *no*: 34, 31, 34, 59, 64, 68, 69, 74, 75, 78, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 125, 134, 135, 139, 140, 143, 147, 148, 151, 152, 182, 183, 196, 197, 202, 210, 218, 229, 230, 232, 234, 248, 254, 255, 257, 272, 278, 279, 288, 299, 303, 305, 308, 335, 338, 346, 358, 367, 382, 383, 402
Emîn(ler): 218, 219
Emîn(Halife): 249, 307, 391, 392
Emphyteuse: 161, 161 *no*: 596, 256 *no*: 167, 260
Employe: 145
Emvâl-ı Haşriyye: 110, 253, 254
Enbar: 137 *no*: 474, 168, 283
Enbari: 398 *no*: 348
Endülüs: 30, 379
Ensâr: 53, 200, 201
Enûşirvan: 332 *no*: 13
Erbab-ı Dıyâ': 316
Erciş-i Kübra: 240
Erciş-i Suğra: 240
Erdeşir: 311
Eriha: 139
Ermenistan: 33, 34, 39, 239, 241, 255, 308, 429
Erzurum: 237, 238
Esed Kabilesi: 232
Esed Nehri: 283
Eshab-ı Mesalih: 287
Esma'î: 175
Esmânu'l-ğıllat: 399
Esnâye Kanalı: 302 –*no*: 403
Esvân: 335
Eşnâs et-Turki: 245, 249
Eşrus b. Kıtrif: 148
Evâric: 349, 379
Evzâî: 151, 272, 323, 365
Evrak-ı Müseccel: 346
Eyyamu'z-Zenc: 314
Eyyübiler: 37
Ezârika: 180
Ezd Kabilesi: 27 *no*: 42
Ezdî: 115, 256, 258
Ezheri: 85, 166

F

Fâliç: 372
Fâris: 343, 344 *no*: 70, 353, 363, 428
Fârisî: 359, 360, 363, 381, 385, 398, 423
Fars: 82, 232, 233, 237, 261, 266, 302, 308
Farsça: 333
Fatıma: 59
Fatimiler: 30
Fazl b. Mervan: 115, 392, 414
Fazl b. Nevbaht: 250
Fazl b. Rebi': 212
Fedek: 51, 59 *no*: 53, 63, 84, 93, 133, 153, 155, 157, 230
Felâha Kitapları: 281
Fellâhûn: 301
Femu's-Sılh: 361
Feodalite: 297 298, 308
Ferğana: 212, 403
Fernand Braudel: 274
Ferve b. Uzeyne: 201 *no*: 788
Feşkârî: 368
Fey Arazisi:, 49-66, 192
Fey: 18 –*no*: 8, 19, 28, 34, 45, **49-66**, 87, 90-93, 99, 101, 102, 110, 114, 120-124, 138, 140, 144, 147, 149, 153, 154, 156, 157, 159, 161-162, 173, 188, 192, 193, 197, 198, 210, 214, 215, 225, 227, 241, 248, 254, 255, 259, 263, 265, 271, 296
Feyc: 349, 389
Feyu'l-Karye: 126
Feyyûm: 321, 322, 353 *no*: 114
Feyz Kanalı: 210
Fırat: 52 *no*: 19, 90, 105, 137 *no*: 474, 138 *no*: 480, 142, 149, 189, 234, 275, 280, 310, 313, 350, 352, 390 *no*: 309, 413 *no*: 423
Filistin: 71 *no*: 114, 112, 118, 226, 249, 342, 347
Firûz: 118, 284
Fravunlar: 277, 285
Fukahâ: 16, 34, 63, 72, 81, 82, 299
Furuzu lehîa: 208
Furvâneki: 392
Fustat: 19, 89, 340, 412
Fütûh: 32, 68

G-Ğ

Galikıla (Erzurum): 232 *no*: 47, 238
Ğâmir Arazi: 123, 124
Ganîmet: 50, 52, 56, 57, 85, 90, 94
Gassan b. Abbad: 414
Gazi: 91
Gıtrıf b. 'Ata: 403
Gıtrîfî: 403
Gurs: 239
Gûta: 70 *no*: 108, 89, 140, 337
Ğor: 275 *no*: 258, 301 *no*: 393, 390 *no*: 309, 413 *no*: 423

H

Habbab b. Eret: 228
Habs: 200- 219
Haccac b. Ertad: 344
Haccac b. Yusuf: 143, 150, 152, 160, 230 *no*: 42, 297 *no*: 373, 368, 383 *no*: 270, 402
Haçlı Seferleri: 277
Hades: 191 *no*: 740, 237
Hadrame: 227
Hadramevt: 134
Haffârûn: 288
Hakan el-Atrûc: 245
Hakîr: 325
Hakku's-Sultaniyye: 372
Hakku'l-Cehbez: 404
Halep: 105 *no*: 308
Hâlid b. Bermek: 340, 360, 376, 386
Hâlid b. Velid: 209
Hâlid el-Berberî: 100
Hâlid el-Kasrî: 96, 230 *no*: 42, 376, 402
Hâlidiyye: 402
Hama: 288, *no*: 355
Hamâle: 266, 289, 408
Hamdâniler: 423
Hamedan: 372, 427
Hamedânî: 168
Hâmid b. Abbas: 36, 416, 417, 421
Hammad b. Hânî el-Adiyy: 309
Hammâd et-Türki: 338
Hammurabi: 224 *no*: 4, 225
Hanbelî: 31, 82, 111, 122, 204, 216
Hanbeliler: 365
Hanefî(ler): 111, 157, 173, 189, 201, 205, 207, 209, 216, 271, 365, 403
Harac: 330-370
Haracu'l-Merâ'î: 125 *no*: 426
Harac-ı Mukata'a: 426
Harac-ı Vazife: 426
Harac-ı Mülk: 136-214
Haracî Arazî: 64, **66-84**, 91, 94, 95, 128, 132, 261, 262, 321, 363, 365, 366
Harb b. Muhammed et-Tâî: 341
Haremeyn: 210, 211, 213, 398
Harezm: 146
Harîra: 173, 187, 197
Hâris: 395, 396
Hâris b. Miskin: 209
Hâris b. Osman: 337
Harrâs: 317
Hartularyus: 303, 411
Harun er-Reşid: 22, 25, 27, *no*: 42, 78, 100, 101, 103, 105, 108, 112, 117, 128, 131, 135, 138, 147, 150, 152, 170, 191 *no*: 740, 195, 205, 210, 211, 236, 240, 249, 252, 254, 255 *no*: 164, 259, 284, 287, 291, 301, 306, 308, 310, 329, 341, 350, 351, 360, 367, 376, 387, 388,

396, 402, 403, 410, 414, 424, 427
Hâruniye: 237
Hasan (Hz.): 116
Hasan b. Kahtabe: 236
Hasan b. Sâlih: 74
Hasan b. Sehl: 167 *no*: 631, 169, 212, 361 *no*: 155
Hasan eş-Şeybani: 205
Hasan Sabbah: 345 *no*: 77
Hasan b. Zeyd: 126, 192
Hassâf: 199, 200, 207, 216, 317
Haşimoğulları: 200
Hâşimi Zıra'ı: 338, 372
Hâşimi Kafizi: 371
Haşr Suresi: 50, 51, 53, 54, 55 *no*: 33, 63, 103, 125
Haşriyye: 111, 114
Hatib el-Bağdadi: 247
Hatme: 405
Hatmetu'l-Câmi'a: 405
Haturniye: 370
Havârizmi: 107, 160, 223, 260, 288, 348
Havâsid: 317
Havâzin 132
Hayber: 51, 52, 86, 87, 92, 133, 139, 153, 215, 274, 319, 320, 358
Hâyiz: 394
Hayy b. Abdullah el-Mîrî: 98
Hayzuran: 103, 306
Hazar Denizi: 109
Hazar(lar): 33, 239 *no*: 83, 240-242
Hâzim b. Hüzeyme: 249
Hâzin: 394, 396
Hazr: 395, 396, 418
Hecr: 330
Helenistik: 411
Heniyy: 97, 198
Herat: 27 *no*: 42
Heniyy ve Meriyy: 97
Herseme b. Ayan: 112 *no*: 347, 236, 391
Hayr Bölgesi: 245
Hılf: 145
Hıms: 337, 342
Hıyâze: 272
Hibe: 96
Hicaz Fukahası: 155
Hicaz: 45, 100, 116, 128, 131, 136, 249, 320, 372
Hilal es-Sâbiî: 363
Hilâli Takvim: 375, 378
Hilâlu'r-Reyy: 216
Hima: 19, 45, 46, 92, 173-187
Himâye: 49
Hint: 38 –*no*: 94
Hint Matematiği: 349
Hîre: 54, 74, 144, 145, 154, 156, 224, 292, 426
Hisâbu'l-Yed: 37, 345
Hişam b. Abdülmelik: 96, 97, 182, 300 *no*: 386, 335, 376
Hît: 137

Hocend: 403
Hodgson: 329
Horasan: 16, 39, 100, 147, 192, 209, 230, 236, 238, 242, 269, 289, 291, 292, 299, 301, 302, 321, 344, *no*: 70, 379, 392, 403, 414, 415, 426, 427, 430
Hristiyan(lık): 21, 83, 130, 132, 133, 300 *no*: 386, 324, 390
Hubeyriyye: 402
Hudeysir: 212
Hûf: 413
Hukûkullah: 206, 207
Hulefâ-i Râşidîn: 18, 21, 23 *no*: 30, 28, 31, 34, 59, 64, 69, 73, 74, 75, 102, 113 *no*: 352, 122, 132 *no*: 447, 147, 149, 189, 196, 198, 229, 230, 272, 386
Hulvan: 90, 94, 344
Humûl: 389
Humus: 28, 90, 330
Huneyn b. Abdulhamit et-Tûsî: 212
Huneyn: 51
Husamuddin es-Samerrâî: 43, 44, 212
Huza'a Kabilesi: 110
Hüneyn b. İshak: 252
Hüneyn: 132
Hürmüz: 136

I

Irak: 19, 33, 38, 39, 43, 52, 64, 67, 69, 88, 89, 92, 94, 98, 124, 148, 152, 160, 187, 209, 210, 230 *no*: 42, 269, 276, 278, 283, 289, 298, 302, 315, 316, 321, 332, 333, 336, 341, 355, 379, 390, 398, 402, 403, 408, 409, 416

İ

İ'âre: 203
İbn-i Abdulhakem: 155, 157, 277
İbn Asâkir: 93, 94, 95, 103, 143, 309, 310
İbn Cassas: 171
İbn Cevzî: 270
İbn Cüreyc: 122
İbn Düreyd: 166
İbn Fakîh: 137, 141, 156, 211, 261, 265, 291, 292, 305
İbn Havkal: 106, 236, 362, 425
İbn Manzur: 125, 166
İbn Mekhul: 120 *no*: 394
İbn Memmâti: 297, 351, 352
İbn Miskeveyh: 276, 420, 421, 423, 429
İbn Mukle: 407
İbn Müdebbir: 342, 423
İbn Rebi': 270, 386
İbn Receb: 85,123, 157, 209,386
İbn Rusteh: 133, 284
İbn Sa'd: 177

İbn Serâbiyyûn: 276, 283
İbn Sîrîn: 120 *no*: 394
İbn Şihab ez-Zührî: 86, 190
İbn Vahşiyye: 297, 315
İbn Zenceveyh: 28, 154
İbnu'l-Furat: 36, 107, 168, 217, 262, 287, 290, 318, 361, 364, 370, 380, 405, 415, 417, 422, 423, 429, 431 *no*: 520
İbrahim b. Hişam el-Mahzûmî: 181, 182
İbrahim el-Mavsilî: 251
İbrahim en-Nehai: 90, 91, 120 *no*: 394
İbre: 393, 396, 417, 425
İbretü'l-mahmul: 418 *no*: 452
İbretü'l-müsebbeb: 417, 418 *no*: 452
İcâra: 78, 79, 91, 106, 165
İfrikiyye: 30
İğar: 138 *no*: 481, 152, 242, 261, 262, 267 *no*: 231, 303, 336, 424, 426
İhtifan: 389
İhyâ: 29, 96, 97, 103, 111-126, 130, 135, 136, 138, 139, 141, 143, 159, 168, 170, 173, 183, 191, 210, 214, 226, 228, 230, 253, **269-293**, 304, 316
İktâ: 19, 29, 33, 34, 45, 46, 58, 69, 75, 76, 77, 81, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 105, 107, 108, 109, 114, 116, 119, 123, 126, 136, 137, 139, 141, 143, 159, 173, 177, 189, 191, 193, 213, 214, 222, 267, 271, 273 *no*: 251, 303, 304, 306, 310, 323, 359, 363, 363, 426
İkta'ât: 255, 256, 259, 264
İkta-ı İcâra: 228, 254, 259
İkta-ı İrfâk: 253, 258
İkta-ı İstiğlal: 162, 253, 256, 258, 259, 260, 262, 266, 422
İkta-ı Tazmîn: 265
İkta-ı Temlik: 160, 253, 258
İkta-ı Vazife: 265
İkta-ı Medeni: 265
İlcâ: 96, 110, 139, 143, 168, 240, 241, 253, 254, 255 *no*: 164, 261, 308, 336
İltizam: 36, 304, 408, 428, 430
İmam Mâlik: 16, 83, 120, 131, 154, 204, 205, 271, 291, 331 *no*: 11, 365, 368
İmam Muhammed: 20 *no*: 21, 319, 324
İmam Şafiî: 120, 271
İmâretu'l-Hâssa: 381
İmran b. Musa el-Bermeki: 414
İran: 90, 137, 149, 194 *no*: 753, 224, 235, 247, 291, 301, 304, 346, 376, 377, 382
İrdeb: 372
İrfak: 187, 198
İrsâd(î): 104, 209, 210 *no*: 832, 813, 214, 217, 219
İrsâdî vakf: 214

İsa b. Musa: 116, 137, 248, 291, 409
İsbehan: 150, 249 *no*: 140, 263, 274
İsfehbed: 109 *no*: 328
İshak b. 'Ayîne: 365
İshak b. İbrahim: 385
İskender: 365 *no*: 177
İskenderiyye: 89, 234
İsmail b. Ayyaş: 72 *no*: 116, 151, 337
İsmail b. Bülbül: 217, 415
İsmail b. Yesar: 207
İsrail: 275
İstahar: 87
İstan: 78, 106-108, 135, 165, 363, 364, 370
İstan-ı İcare: 108
İstiğlal: 101
İstiniye: 229 *no*: 33
İstisfa: 114, 115
İstisna: 407
İtah et-Türkî: 263
İtalya: 194 *no*: 753
İtâve: 50, 145, 146, 150, 155, 157, 426

K

Kabâle: 89, 95, 96, 101, 315, 381, 388, **408-430**
Kabâleci: 45, 133,150 *no*:535,261*no*:193
Kabâleten: 426
Kabbâl: 304
Kâbe: 210
Kabile(cilik): 18, 19, 140, 141, 145, 174, 187, 230, 239, 240
Kabz: 114, 115
Kadeh: 372
Kâdı Şureyh: 154, 201, 205
Kâdisiyye: 54, 89, 90, 92, 141
Kâdiyu'l-Kudât: 128, 320
Kâfiz: 362, 369, 372
Kahirbillah: 217
Kakuzân: 308
Kalkaşendî: 119, 160, 261, 351, 424
Kaluzay: 415
Kamerî: 379
Kâmil: 372
Kanal: 292
Kanat: 292
Kanûn: 346, 426
Kanûnu'l-harac: 393
Kanunu'l-memleke: 417
Kaplan: 324 *no*: 545
Karmati: 286, 390 *no*: 309, 413 *no*: 423
Kâsânî: 81,173, 189
Kasım b. Harun er-Reşid: 231, 233, 308, 310, 428
Kâsimî Dinarı: 337
Kassâb: 345
Kostbuzâd: 287
Katî'a (=Katâ'î): 92, 99, 107, 108, 116, 135, 159, 167, 223, 244,

246, 254, 255, 255, 259, 310, 363, 364
Katî'atu'l-Abbas: 306
Katî'atu'l-Ensar: 243, 247
Katî'atu'l-Yaktin: 244
Katî'atu'r-Rabi': 244, 246 *no*: 120
Katî'atu's-Sahabe: 243, 247
Katib (Küttab): 37, 42, 82, 110, 161, 171, 247, 265, 304, 385, 416, 417, 421, 430
Katoğraphon: 346
Kâtul: 284
Kays b. Ömer eş-Şeybânî: 226 *no*: 13
Kaysi Kabileleri: 140, 232
Kaysûm: 237
Kazvin: 139, 141, 143, 156, 211, 233, 289, 310, 427, 429
Kefalci: 408
Kelbî: 316
Kemâh: 240
Kerabisi: 345 *no*: 77
Kerc: 429 *no*: 305
Kerhâya: 283
Kesb: 195, 197, 276, 376
Kesker: 261, 266, 409, 415
Ketâbe b. Sekâ b. Kureyzi: 177 *no*: 669
Keyli Sultani: 372
Keyyâl: 396
Kezâim: 292
Keferbiya: 235 *no*: 61
Kıbrıs: 28, 150
Kınnesrîn: 239
Kıptî: 303
Kırtas: 389
Kızıldeniz: 229, 292
Kifâye: 349
Kirman: 136, 137,138 *no*: 480, 428
Kindî: 252
Kisra: 88, 91, 141
Kitabu'l-Harac: 25, 26, 27, 28, 68, 141, 152, 159, 188, 387
Kitabu'l-Vukûf: 216
Köylü (ler): 296-301
Kubbetu's-Sahra: 217
Kudâme b. Ca'fer: 110, 124, 129, 130, 138, 149, 154, 159, 161, 215, 223, 235, 260, 282, 287, 358, 360, 362, 402
Kûfe Fıkıhçıları: 204, 207
Kûfe(liler): 19, 25 *no*: 42, 58, 60, 63, 74, 87, 90, 94, 108 *no*: 322, 135, 152, 160, 177, 193, 194, 201, 229 *no*: 93, 239, 246, 274, 281, 304, 307, 320, 335 *no*: 23, 385, 398, 399, 416
Kular: 109, 126, 192
Kum: 70, 148, 150 *no*: 535, 343, 344 *no*: 70
Kupa: 372
Kur Arbitraji: 405 *no*: 380
Kûre: 381
Kureyş: 145

Kureyşî: 92
Kurra b. Abdullah b. Ebi Necih: 177
Kurra b. Şerik: 300 *no*: 388, 346
Kurr: 362, 369
Kurru Dîneverî: 372
Kurru Fâlice: 372
Kustâl: 303, 405
Kuteybe b. Müslim: 146, 147
Kuzey Afrika: 164, 185
Kuzey Doğu Afrika; 318
Küleyb b. Vâil: 175
Kürt: 363-*no*: 166

L

Lahmi Krallıkları: 224
Lambton: 165
Latifundia: 315
Lehi'a b. Hadramî: 208
Leys b. Sa'd: 151, 166, 197, 207, 340
Lokkegeard: 73, 80, 85, 147, 153, 177, 182, 261, 310
Lukataa: 126
Lübnan: 151

M

Ma'an b. Zâide: 150
Mağrib: 30, 68, 185, 306, 309, 341, 391
Mahdûd: 283 *no*: 300
Mahzûmi oğulları: 184
Mahzûmî: 351, 391
Mâin Devleti: 224 *no*: 4
Makrîzi: 89, 412
Malatya: 138 *no*: 480, 191 *no*: 740, 213, 234, 237
Malik b. Enes: 151, 190, 197
Malikî: 30, 111, 113, 272, 324
Mamûra: 235
Mansur(Halife): 16, 33, 34, 63, 64, 69, 70 *no*: 108, 72, 73, 97, 99, 100, 101, 102, 104, 111, 115, 116, 124, 150, 163, 165, 168, 169, 184, 195, 210, 234, 235, 239, 240, 244, 248, 250, 255, 260, 279, 296, 307, 309, 313, 319, 336, 338, 339, 340, 341, 355, 358, 383, 385, 378, 392, 399, 402, 409, 411
Maraş: 191 *no*: 740
Mardin: 299
Mark Bloch: 308
Mârût: 304, 411
Mâverau'n-Nehir: 61, 68, 142, 147, 148, 156, 237, 244, 284, 403
Maverdî: 91, 114, 129, 187, 215, 218, 266, 282, 291, 331, 357, 386, 402
Mazdekizm: 224,
Mâzût: 304
Mazyar İsyanı: 380 *no*: 250, 414
Mazyar: 109
Me'mun(Halife): 33 *no*: 69, 38 *no*:

94, 40, 65, 70 *no*: 108, 72, 97, 102, 105, 129, 146, 147, 169, 191, 208, 212, 236, 237, 249, 260, 276, 286, 288, 341, 348, 380, 388 *no*: 303, 390, 392, 413
Me'rib: 226
Meclisu'l-Asl: 406 *no*: 394, 419
Mecûsi: 168
Medâin: 87, 90, 92
Medine Pazarı: 196
Medine Uleması: 205
Medine: 45, 52, 86, 92, 100, 116, 128, 129, 131, 133, 141, 156, 167, 181, 367, 368, 402 *no*: 366
Medy: 389
Mehdi(Halife): 26 *no*: 35, 99, 100, 101, 103, 104, 112, 116, 135, 169, 184, 185, 196 *no*: 740, 199, 200, 204, 205, 207, 210, 225, 236, 238, 239, 244, 248, 251, 255, 259, 319, 320, 353, 357, 358, 360, 387
Mehir: 93
Mehûza: 246
Mekruha: 402
Mekke: 27 *no*: 42, 100, 117, 129, 131, 133, 167, 204, 217, 219, 225, 367, 402 *no*: 366, 367
Menbic: 171 *no*: 647, 234, 239, 251
Merâ'î: 125,191
Merafiku'l-amme: 188
Merafiku'l-belde: 188
Merafiku'l-müşterek: 188
Merağa: 255 *no*: 164, 319
Merv: 19, 148, 303, 307, 429
Mervan b. Hakem: 59, 230, 310, 367
Mervan b. Muhammed: 93, 97, 185, 255 *no*: 164
Mes'ûdî: 135
Mesâha: 45, 70, 146, 425
Mesâhatu'd-Dîbac: 345
Mesâhatü'l-Hakl: 345 *no*: 77
Mesâhay-ı Cerîbi: 332, 333
Mesâhay-ı Dirhemi: 332, 337, 425
Mesâhay-ı İvan: 345 *no*: 77
Messâh: 394
Mesâlih: 287
Mesîsa: 234, 237
Mesleme b. Abdülmelik: 96, 105, 230 *no*: 42, 234, 255, 279
Mesleme Nehri: 105
Mes'ûdî: 301
Mevâhiz: 118, 208 *no*: 822, 219 *no*: 888
Mevâlî: 60, 98, 160 *no*: 586, 213, 331
Mevât Arazi: 119, 126, 191, 153, 272 *no*: 243
Mezopotamya: 224, 275, 283, 289, 313, 345, 365 *no*: 177
Mısır: 16, 21, 33, 34, 35, 37, 40, 43, 68, 70, 89, 118, 124, 125, 142, 145, 147, 148, 167, 179,

203, 207, 208, 209, 218, 219, 224, 229, 246, 260, 269, 274, 278, 281, 284, 286, 289, 298, 303, 316, 321, 322, 331 *no*: 9, 333, 334 *no*: 20, 335, 336, 340, 341, 343, 345, 346, 347, 348, 351, 378, 379, 382, 384, 390, 398, 399, 408, 410, 411, 413, 416, 418
Mihlaf: 381
Mihne: 208
Miras: 93, 96, 113, 114
Mîri Arâzi: 49, 67, 84
Miskin ed-Dârimî: 182
Mücehhizûn: 406
Mu'tasım(Halife): 23 *no*: 31, 115, 163, 212, 213, 237 *no*: 72, 244, 246, 249, 270, 284, 313, 424
Mu'temid(Halife): 38, 112, 113, 377
Mu'tez(Halife): 343, 379
Mu'tezid(Mu2tezid): 23, 36, 82, 111 *no*: 339, 113, 157, 265, 286, 287, 290, 378, 392, 415, 422, 428
Mu'tezile: 392
Mu'addel: 372
Muâmere: 420
Muannif: 396
Muattal Arâzi: 125, 135, 139, 271, 279
Muâviye b. Ebî Süfyan: 59, 60, 67, 93, 94, 150, 177, 230, 260
Muâviye b. Ubeydullah b. Yesar: 26 *no*: 35, 358, 360
Muaz b. Cebel: 368, 382
Mubah Arâzi: 120, 126
Mucâ'a el-Hanefiyye: 227
Muğârasa: 324, 359
Muğri: 396
Muhâbera: 324
Muhâkale: 325
Muhammed (a.s): 18
Muhammed b. Abdullah b. Tahir: 109, 126, 160 *no*: 590, 192
Muhammed b. Eş'as: 411
Muhammed b. İshak Fâkihi: 100, 101
Muhammed b. Mûsa el-Harizmi: 252
Muhammed b. Süleyman b. Ali: 103, 112, 211
Muhammed b. Zehhâk: 100
Muhammed Hamidullah: 158
Muhammediyye: 403
Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye: 116
Muhayrık: 200
Muhbîr: 396
Muhtar es-Sakafi: 60
Muhtedi(Halife): 65, 250, 264
Mu'în el-Hadim: 429
Mukaddesî: 134, 403
Mukâseme: 45, 101, 106, 107, 146, 319, 355, 360, 362, 369, 373, 398, 399, 407, 425

Mukâta'a: 242, 259, 262, 267 *no*: 231, 315, 362, 397, 408, 412, 413, 423, 430
Muktedir(Halife): 113, 118, 217, 261, 265, 266, 415 *no*: 439, 416, 420, 428
Mükus: 57, 310, 318, 378
Mûnis el-Hâdim: 261, 266
Muntasır(Halife): 377
Murâbıt: 186
Murphy (F. G.): 297
Murteci'ât: 259
Murtezika: 185
Musa b. Boğa: 170, 264
Musa b. Mus'ab: 338, 340
Musa b. Mus'ab: 70 *no*: 109, 117
Musa el-Hâdî(Halife): 25 *no*: 34, 211, 218
Musa Şehri: 211
Musâdere: 96, 98, 102, 103, 110, 114, 118, 168, 171, 191, 210, 254, 255, 257, 304, 305, 389, 393, 420
Musâkat: 319, 324
Mustafa Fayda: 130, 146
Muste'în(Halife): 109, 126, 192, 264
Musteğallat: 82, 198, 211, 378
Mustehittûn: 394
Mustehric: 394, 404
Musul: 27 *no*: 39, 40, 236, 240, 256, 257, 276, 299, 341, 350, 351, 371, 398, 423
Muşâtara: 322
Muşrika: 376
Muta'arrif: 396
Mutavvi'a: 185
Mutekabbilûn: 411
Muvaffak(Halife): 305, 378, 380
Muvattâ: 16, 331 *no*: 11, 395 *no*: 335, 331 *no*: 11, 395 *no*: 335
Muzâbene: 325
Müzârâ'a: 89, 95, 101, 259, 319, 325, 359, 424
Mücâhid: 75
Mükran: 428 *no*: 502
Müktefi(Halife): 113, 217, 265, 425, 428
Müseyyebiyye: 403
Müşrif: 389, 391, 392, 394, 396, 418
Müşterek Cizye: 146, 156
Mütenebbih: 396
Müteşerrif: 396
Mütevekkil(Halife): 23, 33 *no*: 69, 34, 36, 70 *no*: 109, 71, 72, 103, 112, 115, 117, 118, 130, 137, 141, 213, 245, 246, 255, 261, 263, 278, 286, 298, 304, 307, 342, 343, 377, 378, 385, 414 *no*: 435

N

Nafi b. Hâris: 253
Nahcivan: 344, 415 *no*: 439
Nakîza: 389

Nariye (Nora) Çarkı: 288
Nâsıh: 394
Nasr b. Seyyar: 98, 148, 149
Nâtûr: 288
Na'ûr: 360
Nâzır: 394, 396
Nebatiler: 87, 235, 297, 315, 316, 318
Neccârûn: 288
Necd: 131 *no*: 661, 176 *no*: 667, 177, 178, 180 *no*: 685, 182, 184
Neceş: 406
Necmüddin Bammat: 177 *no*: 673
Necran: 27 *no*: 39, 45, 83, 131, 147, 151, 152, 153
Necraniye: 27 *no*: 39, 151, 152, 153
Nahcevan: 240
Nehir Emiri: 285
Nehr-i Bûk: 283
Nehr-i Emir: 248
Nehru'l-Bîn: 415
Nehru'l-Bûk: 415
Nehru'l-Melik: 365
Nerşahi: 398
Nesî': 376
Nevbahtî: 423
Nevfel b. Furat: 411
Nevrûz: 376, 377, 378, 379
Nevrûzu'l-Mu'tezidî: 378
Nihâvend: 68, 283
Nîl: 70, *no*: 109, 274, 285, 300, 301 *no*: 392, 340, 351, 390
Nilometre: 285, 286
Nişabur: 19
Nücûm: (encüme-münecceme) 362, 379
Nudûc (Nevâdic): 289

O

Oryantalist(ler): 32, 43, 56, 57 *no*: 41, 104
Osman (Hz): 28, 39, 57, 59, 61, 92, 93, 130 *no*: 480, 146, 151 160, 161, 178, 180, 182, 201, 207, 228, 229, 232 *no*: 47, 253, 254
Osman b. Huneyf: 334, 344, 345, 348, 350
Osmanlı(lar): 18 *no*: 8, 25 *no*: 35, 46, 108, 161 *no*: 596, 283, 298
Osmanlıca: 25 *no*: 35

Ö

Öklid: 345 *no*: 77
Ömer (Hz.): 19 *no*: 12, 45, 50 *no*: 8, 53, 54, 55, 56, 61, 64, 65, 74, 75, 79, 85, 87, 89, 90, 111, 121, 123, 130, 146, 151, 156, 159, 177, 180, 184, 201, 202, 205, 207, 215, 227, 228, 232, 253, 273, 277, 278, 295, 330 *no*: 99, 334, 344, 345, 348, 350, 351, 353, 354, 363,

365, 370 *no*: 211, 382, 385, 386, 388, 391, 423
Ömer b. Abdülaziz: 31, 59, 65, 68, 69, 75, 95, 98, 104, 134, 152, 156, 161, 165, 183, 196, 202, 230, 282, 319, 332, 336, 364, 365, 367
Ömer b. Hubeyre: 143, 230 *no*: 42, 402
Ömer b. Mâhan: 100
Ömer b. Seleme b. Selen: 177
Ömer er-Rûmî: 211
Öşür: 45, 62, 75, 83, 94, 136, 141, 143, 165,
Öşür Arazisi: 127-144, 148, 182, 210, 230, 242, 310, 321, 365, 368

P

Papirüs: 43 *no*: 124, 125 *no*: 426, 321, 322, 412
Pehlevice: 330
Peygamber (Hz.): 21, 27 *no*: 46, 31, 51, 52, 53, 54, 55, 91, 112, 122, 123, 139, 149, 151, 158, 269
Pınar: 292
Plantasyon: 95

R

Ra'ban: 239
Rabeze: 175 *no*: 661, 178, 180 *no*: 685, 184
Râbiye Kabileleri: 323
Reffâsûn: 406
Râfi' b. Hudeyc: 319 *no*: 517
Rafî' b. Leys: 301 *no*: 393
Rahbe: 195
Rahbî: 123, 273
Rakka: 97, 105 *no*: 38, 289, 341, 343
Ravk: 333 *no*: 18
Re'su'l-'ayn: 237
Rebi' b. Yûnus: 244, 246 *no*: 120
Rehin: 96
Revâc: 348, 349, 404
Revâcu'r-Revâc: 349, 404
Reyy: 35, 126, 167 *no*: 629, 170, 192, 341, 358, 429
Reyyân: 251
Ridde Savaşları: 178
Risâletu's-Sahâbe: 16, 247, 331 *no*: 11
Roma: 161, 277, 315
Ruhat: 292
Rukbâ: 260
Rumlar: 136
Rusâfe: 162, 244
Rustâk: 369
Rustemâbad: 211
Rusûın: 102
Rutbil: 150
Ruzeyn: 339
Rüzgarî: 317

S
Sa'd b. As: 58
Sâ'd b. Cübeyr: 111
Sâ'd b. Mâlik: 228
Saîd b. Müseyyeb: 111, 120 *no*: 394
Saîd b. Süleym: 242
Sa'diyye: 177 *no*: 665
Sâbiî: 118, 407, 415, 420, 422
Sâbit b. Kurrâ: 252
Sâbit b. Nasr b. Malik: 27 *no*: 142
Sabra: 396
Sâbur b. Erdeşir: 308
Sadaka Arazisi: 136, 143, 200
Sadaka: 50, 366, 429
Safevi(ler): 18 *no*: 8
Saffâriler: 353, 405
Sâh: 347
Sâhib: 427
Sâhibu'l-Ehrâ: 406 *no*: 394
Sâhibu'l-Harâc: 400
Sâhibu'l-Maûne: 416 *no*: 446
Sâibe: 205
Saîd Bölgesi: 335, 352
Saîd b. Muhled: 305
Sakyu'l-Furat: 290, 415
Salgın hastalıklar: 274
Salih Ahmed Ali: 43, 44, 182, 234
Salih b. Ali: 151
Salih b. Vâsıf: 264
Sâmânî: 285 *no*: 311
Samarrâ: 19, 38, 81, 161, 168, 193, 243 *no*: 105, 244, 245, 246, 252, 270, 276, 284, 304, 398
Samsat: 342,138 *no*: 480, 237
San'â: 133
Sâriye: 109, 299
Sarsar Nehri: 289
Sasâni(ler): 38, 44, 87, 89, 109 *no*: 328, 224, 225, 243, 248, 275, 278, 288, 296, 298, 308, 311, 325, 332, 333, 349, 382
Savâfî: 19 *no*: 16, 27, 33, 57, 61, 63, 66, 85-118, 160, 161, 164, 182, 200, 203, 214, 227, 229, 253, 254, 257, 278, 319, 362, 363
Savâfiyu'l-Esfâr: 89
Savâfiyu'l-İstân: 106, 108
Savâif: 77 *no*: 142, 233
Sa'y: 372
Safrâ: 292
Sâye: 292
Semen: 79
Semerkand: 19, 146, 285
Serahsî: 202, 204, 205, 302
Serd: 396
Servaj: 312
Sevâd: 45, 52, 54, 65, 68, 79, 82, 87, 88, 90, 94, 96, 97, 98, 107, 108 *no*: 322, 121, 141, 148, 154, 159, 162, 164, 165, 169, 212, 213, 214, 227, 228,

230, 248, 251, 253, 263, 274, 275, 278, 282, 292, 334, 338, 344, 348, 351, 355, 356, 358, 360, 365, 369, 372, 386, 390, 398, 399, 407, 410
Sevâdiye Köyü: 224, 307
Sevbe Vâdisi: 177
Seyf b. Ömer: 35, 68, 89, 90, 91
Seyhun: 189, 280
Sıla Nehri: 210, 259
Sılh: 361 *no*: 155, 397
Sibeyn: 213, 279
Sicilya: 30
Sicistan: 150, 403
Sind: 427, 428
Sindî: 65
Slav: 235
Spartacus: 315
Sudan: 186
Soğd: 146, 212
Suğûr: 27 *no*: 42, 28, 68, 137, 138, 150, 163, 212 *no*: 844, 233, 234, 239, 242 *no*: 101, 306, 308
Suğur-u Cezire: 234
Suğuru Şamiyye: 234
Suhrâb(İbn Serâbiyyûn): 276, 289
Sûku Dâru'l-Gutn: 157 *no*: 773
Suku'l-Eşnâs: 157 *no*: 773
Sûku'z-Zeyyâtîn: 197 *no*: 773
Sûlî: 348, 423
Sulh Arazisi: 127, **144-158**
Sûku'l-ğubar: 197
Sûriye: 124, 145, 269, 288 *no*: 355, 315
Suyûh: 261 *no*: 189
Şuyûhu'l-Mescidiyye: 236
Süftece: 405, 406, 418
Süfyan b. Abdülmelik el-Hulvani: 341
Süfyan b. 'Uyeyne: 151
Süfyan-ı Sevrî: 83, 103, 124, 155, 197, 323, 365
Süleym et-Türkî: 237
Süleyman b. Abdülmelik: 59, 94, 286
Süleyman b. Ali. 97, 98, 105
Süleymanî: 372
Sümer: 317
Sümeysat: 191 *no*: 740
Süryani: 40
Süryanice: 330, 356

Ş

Şa'bî: 90, 91
Şâduf: 289
Şâfiî: 57, 111, 113, 114, 126, 204, 214, 272, 291, 316
Şâlus: 109, 126, 192
Şam: 35, 40, 64, 68, 69, 70, 88, 98, 103, 125, 137, 139, 140, 143, 148, 151, 166, 167, 203, 229, 230, 232 *no*: 47, 234, 23, 251, 275, 278, 305, 336, 337, 341, 342, 343, 347, 368, 372, 382, 385, 397

Şaş: 403
Şemsî takvim: 375, 379
Şeylâ: 283
Şuayb b. Ziyad el-Vasıtî: 310
Şuaybiyye: 310
Şucâ Hatun: 103
Şuhûd: 391, 393, 394

T

Ta'dil: 64, 69-72, 75, 76, 125, 281, 300 *no*: 386, 333-353, 384
Taberi: 92, 115, 263, 320
Taberistan: 109, 126, 160 *no*: 590, 164, 192, 308, 310, 427
Taberiyye: 26 *no*: 35, 89, 249 *no*: 140
Tâbûl: 380
Ta'cîl: 380
Tahir b. Huseyn: 249 *no*: 140
Tâhiriler: 414, 430
Tahvîl: 376
Tâif: 129, 131, 133, 167, 368
Takbilu's-Sevad: 388
Talha b. Ubeydullah: 53, 92, 93, 229
Talmud: 324 *no*: 545, 330
Tarsus: 27 *no*: 42, 28 *no*: 129, 150, 234, 237
Taşrif listeleri: 371
Task: 50, 348, 349, 354, 362
Tatriz: 339
Taxis: 348
Tayy Kabilesi: 175 *no*: 661
Teofil Mihail: 213
Telli-Buvenni: 307
Telmehri: 111, 114, 338, 356
Temim Kabilesi: 191, 286
Temlik: 91, 101
Tenûhî: 194, 316, 361, 367, 397
Te'ric: 379 *no*: 244
Te'ricu'l-Kabale: 417
Tesâsic: 213, 369
Te'sir: 398
Tesviğ: 261, 266, 267, *no*: 231
Tetim ed-Dari: 226
Tevkîl: 114, 115
Teymâ: 133
Tımar: 108
Tıraz: 333
Tihâme: 128, 131 *no*: 444
Tirâ: 166
Tolunoğulları: 378, 405
Toprak Köleliği: 312-314
Toroslar: 233, 238
Tu'be b. Nemr: 203
Tunnâ: 302-304, 387, 427
Tu'me: 260, 261, 267 *no*: 231
Türk: 65, 118, 147, 170, 237, 238, 244, 261, 262, 304, 307, 423, 430
Türkçe: 46

U

Ubeydullah b. Habhab: 335
Ubeydullah b. Hasan: 112, 135
Ubeydullah b. Mehdi: 259
Ubeydullah b. Süleyman: 265, 405, 415, 422
Ubeydullah b. Yahya b. Hakan: 342
Uceyf b. 'Anbese: 304 *no*: 419, 313
Udûl: 144
Ülûc: 316-318
Umman: 132, 133, 134, 158
Umerâ: 144
Umran b. Musa el-Bermeki: 427
Uruku'z-Zalim: 272, *no*: 247
Urve b. Zubeyr: 86
Usame b. Zeyd, 201
'Uşûr: 50, 57, 330
Utbe b. Fergat: 74
Utbe b. Gazvan: 19 *no*: 12
'Uyûr: 316
'Uzeyb: 182

Ü

Übülle: 226 *no*: 13, 314
Ülleys: 54, 144, 154, 156
Ümera: 346
Ümeyye: 58, 63, 96
Ümmü Cafer: 210, 306
Ürdün: 62, 70, 275, 342, 343, 390 *no*: 309, 413 *no*: 423

V

Vâdi'l-Kurâ: 51, 133
Vâil b. Şahhâc: 97, 256, 257
Vakf Arazileri: 173, 199, 219
Vakf: 46, 51, 54, 90, 93, 113, 199, 219
Vâkidî: 131, 180 *no*: 685, 200
Valaşcurd: 136
Vulâtu'l-Mehdiyyîn: 95
Vâsıf et-Türkî: 118, 245, 249, 260, 262, 263, 304
Vâsık: 117, 372, 402, 428
Vâsıt: 65, 82, 210, 212, 305, 314, 318, 377, 415, 416
Vaspuran: 302
Vebâ: 274
Vedad el-Kâdî: 146
Vefirbe: 167
Velid b. Abdulmelik: 59, 94, 111,104, 146, 280
Venedik: 194 *no*: 753
Versan: 97
Vesk: 368 *no*: 197
Vezir(lik): 32
Vîbe: 372
Vücûh: 247

W

Welhausen: 56, 149
William Vicacus: 283

Y

Yahûdi: 26 *no*: 35, 51, 59 *no*: 53, 130, 131, 200, 225, 390
Yahya b. Adem: 27, 31 *no*: 65, 50, 74, 85, 106, 112, 154, 214, 260, 282, 349, 368
Yahya b. Halid el-Bermeki: 135, 391
Ya'kub b. Yusuf: 157
Yakubi: 115, 133, 163, 245, 246, 410
Yakut el-Hamevî: 160, 175
Yemâme: 123, 129, 167 *no*: 629, 213, 227, 251, 261 *no*: 199
Yemen: 128, 129, 191, 133, 134, 224 *no*: 4, 367, 381
Yemenî kabileler: 140
Yenbu': 292
Yermuk: 53
Yezdecird: 376, 377
Yezid b. Abdulmelik: 202
Yezid b. Useyd: 239 *no*: 83
Yunan: 38 *no*: 94, 194 *no*: 753
Yunanca: 300 *no*: 388, 348
Yusuf b. Ebi's-Sac: 429, 430
Yusuf b. Ömer: 134, 152, 402
Yusuf b. Ya'kûb: 113 *no*: 352, 114
Yusufiyye: 402

Z

Zaman Arbitraj: 404
Zârî': 345
Zeâmet: 108
Zekat: 156, 178, 181, 184, 185, 366, 367, 378
Zenc: 361
Zenc İsyanı: 286, 313, 314, 315
Zencân: 308, 379, 429
Zevi'l-Erhâm: 111, 113
Zeyd b. Ali: 281
Zeyd b. Eslem: 251
Zeyd b. Sâbit: 111, 113 *no*: 352, 319 *no*: 517
Zeyd el-Ensari: 352
Zeydî: 126, 192
Zi Çüşen ez-Zabbî: 226
Zimmî: 145
Ziyad b. Ebihi: 67, 146, 182, 183, 196, 230 *no*: 42
Ziyaduddin er-Reyyis: 124 *no*: 415
Zumûm: 363
Zutt(lar): 237 *no*: 72, 390 *no*: 309, 413 *no*: 423
Zübeyde: 97, 108
Zübeyr . Avvam: 52, 93, 104
Zübeyr b. Avvam: 229
Zührî: 187

Toprak meselesi tarih boyu devletlerin ve fertlerin en önemli gelir ve geçim kaynağı olmuştur. Bundan dolayı tarihteki pek çok olayın sosyal ve iktisadî boyutu yeterince anlaşılmadan gerçek sebepleri de anlaşılamamıştır. Elinizdeki kitap, İslam'ın ilk asırlarında ekonomik ve sosyal hayatın temelini oluşturan böylesi önemli konuyu, tarih disiplini içinde ve en eski kaynaklara dayanarak ortaya koymaya çalışıyor. Çalışma erken İslam tarihinde toprak sistemi ile ilgili ortaya çıkmış olan malî, siyasî, hukukî ve sosyal boyutu olan kavramlara bağlı kalarak, tarihsel süreç ve bağlamı içinde kazandığı anlam değişikliklerinden hareketle tarihsel olguları ve yapıları ortaya çıkarmaktadır. Böylece siyasî, iktisadî ve sosyal olayları bir arada ele alan bir İslam tarihçiliği sunmaktadır. Eser bu haliyle sadece islam tarihçilerinin değil, aynı zamanda iktisat tarihçileri, hukuk tarihçileri, sosyal tarihçiler ve maliye tarihçileri için de, ele aldığı döneme ilişkin oldukça yeni bilgiler ihtiva etmektedir. İslam mülkiyet sistemi, toprak sahipliği, ziraî işçilik, çiftçiler, köylüler, vergi sistemi, vergi memurları, maliye teşkilatı, toprak reformu çalışmaları, sulama vs. gibi Ortaçağ İslam dünyasının şimdiye kadar çok az bilinen pek çok yönlerine ışık tutmaktadır. Çalışma, İslam toplumu, İslam iktisadı, savaş hukuku gibi konularda, Oryantalistler tarafından kendi parametrelerine uygun olarak üretilen pek çok meseleye, İslam tarihinin kendi zaviyesinden bakarak onların nazariyelerini de çürütmektedir.

ISBN 975-7321-92-3
9 799757 321926

KİTABEVİ